

CAZINSKA
BUNA 1950
VERA KRŽIŠNIK - BUKIĆ

BIBLIOTEKA REFLEKSI SVJETLOST

Urednik
ALIJA ISAKOVIĆ

Glavni urednik
IVAN LOVRENOVIĆ

Recenzenti
IVAN LOVRENOVIĆ
ALIJA ISAKOVIĆ

Autor predgovora
VERA KRŽIŠNIK—BUKIĆ

Znak biblioteke
NENAD DOGAN

Likovno oblikovanje
MUSTAFA IBRUJ

VERA KRŽIŠNIK—BUKIĆ

CAZINSKA BUNA
1950

»SVJETLOST« SARAJEVO

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

949.715—Cazin »1950«

KRŽIŠNIK—Bukić, Vera

Cazinska buna : 1950 / Vera Kržišnik—Bukić. — Sarajevo : Svjetlost, 1991. — XXIV, 532 str.

: ilustr. ; 24 cm. — (Biblioteka Refleksi)

Bilješka o autorici: str. 527. — Bibliografske bilješke uz tekst

ISBN 86-01-03066-1

I. Bukić, Vera Kržišnik— v. Kržišnik—Bukić, Vera

PREDGOVOR

Ova knjiga nastajala, je punih sedam godina i zahvaljujući mnogim okolnostima. Okolnostima i uslovima koje sam dužna ovdje pomenuti.

Radeći u Institutu za istoriju u Banjaluci na istraživačkim zadacima posebno istorijskog perioda nakon 1945. godine, opredijelila sam se za proučavanje aruštveno-ekonomskih i političkih odnosa u agraru i na selu kao fundamentalnih za polazno historiografsko razmatranje poluprošlosti klasične seljačke zemlje kakvom sam procijenila Jugoslaviju, njen bosanskohercegovački dio te još uži segment — Bosansku krajinu, tj. područje koje sam izabrala kao metodološki uzorak na kome se prelamaju glavne karakteristike razvoja čitave zemlje u prvom poslijeratnom razdoblju. Na ovakav tematski izbor istraživanja odlučila sam se i zato jer je historiografija o poslijeratnom razdoblju u BiH bila i bukvalno na samom početku pa je, dakle, ipak trebalo krenuti sa utvrđivanjem osnovnih empirijskih saznanja. Na slijedu tih i takvih mojih istraživačkih napora pojavio se jedan istorijski događaj i jedan čitav splet posebnih zbivanja u vezi sa njim koji su za mene značili veliko otkriće, a koji su u hronološki prvoj uže-stručnoj historiografskoj ocjeni o temi nezadovoljavajuće i nedovoljno protumačeni kao pobuna seljaka na Cazinskoj krajini do koje je došlo u prvom redu »pod uticajem hodža i sveštenika« (»Istorija SKJ«, 1985). Ti događaji su u narodu tih krajeva poznati pod imenom »Cazinska buna 1950« i dobro su upamćeni po seljačkim stradanjima.

Kao istoričara (i čovjeka) tokom istraživanja, vremenom, ta me je tema toliko zainteresirala da sam odlučila da je zasebno obradim. Uz to, Cazinska buna 1950. godine i u uže-stručnim krugovima pominjana je kao tabu-tema, što je bio dodatni podstrek prvom profesionalno-istoriografskom istraživačkom poduhvatu. Više godina bila sam podsticana i iskazanim velikim zanimanjem

široke javnosti. Ali na činjenicu da sam uložila toliko vremena i napora (i drugog) u istraživanje, proučavanje i pisanje ovolikog teksta, presudno je uticao interes samog stanovništva Cazinske krajine, podrška koja mi je davana s ciljem da istrajem i, uz to, naročito spremnost velikog broja ljudi, ne samo sa Cazinske krajine, da sa mnom intenzivno saraduju i pomažu mi u rasvjetljavanju posebno onih aspekata koji, u odsustvu arhivske građe, ne bi mogli da se svestrano sagledaju. (Metodološko-tehnički je problem za sebe što određena, eventualno očekivana, građa nije ni nastala.)

Predgovor svake knjige je obično i mjesto gdje autor bar pomene one ljude koji su mu pomogli u njenom nastajanju. Moja je obaveza da se zahvalim zaista mnogima. Ali ne samo to, moram kazati da bez saradnje ljudi, koje inače kroz čitav tekst na odgovarajućim mjestima i citiram, ova knjiga uopšte ne bi mogla nastati. Bila bi to možda neka druga knjiga, u svakom slučaju bitno drugačija i sigurno mnogo siromašnija.

I pored toga što je, dakle, nezahvalno izdvajati pojedince, ja to ipak moram učiniti. Pravde radi. Jer, ima ljudi koji su npr. i sami neka sjećanja prikupljali, bilo po terenu ili u udaljenim mjestima, ne bi li što više pomogli autoru, odnosno knjizi. Ima onih koji su specijalno putovali da se sastanu sa autorom. Onih koji su na autorovu molbu kraće ili opširnije pismeno odgovarali ili u pisanoj formi svoja sjećanja samostalno saopštavali. Među svima njima moram na prvom mjestu istaći doprinos mr Ahmeta Čovića iz Zenice (sina Ale Čovića, zamjenika komandanta Bune) koji mi je više od godinu dana intenzivno pomagao u prikupljanju memoarske građe po selima Cazinske krajine, a posebna je njegova zasluga u uspostavljanju važne saradnje sa braćom Nikolom i Stevom, sinovima Milana Božića, komandanta Cazinske bune. Sličnu ulogu, iako manju, obavila je Borka Beuković—Čosić iz Kruškovače u Kordunu, unuka Nikole Beukovića, čovjeka broj dva slunjskog dijela ustanka. Jedan poseban zadatak u sklopu istraživanja je preuzeo sa entuzijazmom i zadovoljstvom da obavi Enver Beganović, sin Mehmedov i unuk Memin iz Liskovca, ustaničkog centra koji je onda najviše stradao. Bojim se da bi se oni uvrijedili kad bih im javno zahvaljivala, s obzirom da su sami osjećali moralnu obavezu da učestvuju u stvaranju činjenične evidencije u vezi sa Bunom.

Veliku zahvalnost dugujem, međutim, onim pojedincima koji nisu imali posebnih moralnih motiva, a ipak su uložili mnogo napora da autoru pomognu. To je Smail Topić, nekadašnji učitelj u Vrnograču, sada penzionisani profesor iz Velike Kladuše, koji je

prikupio značajne podatke sa pobunjeničkih područja bivšeg velikokladuškog sreza. To je Drago Crndak, također penzioner, iz Banjaluke, nekadašnji partijski funkcioner u Srpcu koji je, po dogovoru sa autorom, obavio mnogo razgovora sa mještanima Srpeca u vezi sa, u ljeto 1950. godine, tamo »interniranim« na stotine i stotine Cazinjana i Kladušana. Imena desetina i desetina cazinskih pobunjenika ili članova njihovih porodica s kojima sam po selima i zaseocima Krajine razgovarala o mnoštvu pitanja oko Bune iz 1950. godine, ovdje ne bih ni navodila. Većina njih spomenuta je u sojedinim glavama knjige. Ako ni za šta drugo moram javno zahtijevati svima na domaćinskoj gostoljubivosti koja mi je svugdje aez izuzetka ukazivana, kao što mi nije ni u jednoj kući odbijen razgovor na temu zbog koje sam došla. Ipak smatram potrebnim istaći ovdje nekolicinu svjedoka, uglavnom i samih učesnika Bune, čiji iskazi su naime bili od posebne vrijednosti za ovu knjigu, a neki među njima svjedočili su i u dva navrata. To su, redom, Dedo Čović »Mulan«, zatim Šalim Bilkić, obojica iz Šturlića, Ismail Ajkić iz Šarića, Husein Kovačević iz Čajića i dr.

Potpuno pogrešnu sliku stekao bi, međutim, onaj tko bi pomislio da su pripadnici nekadašnjih organa vlasti odbijali razgovarati s autorom ili drugačije davati svoja sjećanja na Bunu iz 1950. godine. Bila su četvorica koji nisu prihvatili kontakt sa autorom, ili su npr. odustali nakon prethodnog pristanka, pa i na, po dogovoru, pismeno upućena im pitanja. Kako, očito, ne žele imati više nikakve veze sa temom Bune iz 1950, to njihova imena i ne navodim. Ali svi ostali, njih bar deset puta više, i to sve ključnih ljudi nekadašnje vlasti, saradnju jesu prihvatili. Poneki čak sa velikim entuzijazmom i rekla bih ličnom odgovornošću da što je moguće više pripomognu u razrješavanju događaja oko Bune iz 1950. Najvredniji doprinos je u tom smislu svakako onaj nekadašnjeg ministra unutrašnjih poslova BiH Uglješe Danilovića. Ne samo što se potrudio da u ličnoj arhivi pronađe svoje 1950. autentično načinjene bilješke o Buni, poslavši mi njihovu fotokopiju, već je, pored osobnog razgovora na temu, i kroz dva opširna pisma, neka pitanja nastojao i dodatno osvijetliti. Na određen način još značajnija je bila pomoć autoru nekadašnjeg pripadnika cazinske Udbe, Mile Milića (Kenjala). Naime, on je bio među prvima koji mi je u detalje pričao i obrazlagao šta se to zapravo desilo 1950. godine na Cazinskoj krajini. Duge pa i dvodnevne razgovore vodili smo u više navrata u Bihaću i Banjaluci od 1986. do 1990. godine. Njemu dugujem u svakom slučaju veliku zahvalnost za napore i strpljivost koje je uvijek iskazivao, i sam zainteresiran da se »do kraja« ispita stvar,

uvijek iskazivao, i sam zainteresiran da se »do kraja« ispita stvar, što mi je bio, kao istraživaču, važan rani makar i indirektan dokaz da ni vlastima nije bilo tada a ni kasnije sve jasno.

Zanimljivo je da mi je po nekoliko puta bilo spremno svjedočiti više nekadašnjih pripadnika Udbe i partijskih funkcionera. Opunomoćenik sreske bihačke Udbe, godine 1950. a sada penzioner u Banjaluci, Bišćanin Vajan Popović, još od 1986. godine pa nadalje u mnogo navrata mi je iznosio svoja sjećanja na Bunu, isto tako Gojko Jotić, opunomoćenik cazinskog Odjeljenja unutrašnjih poslova u godinama od 1950. do 1953. (1989—1990), pa Pero Mutić — šef Udbe 1950. na kladuškome srezu (1989. i 1990) svi u Banjaluci, a Vojo Čolović — načelnik tzv. Drugog odjeljenja Udbe (resor »unutrašnjeg neprijatelja«) u dva navrata u Sarajevu (1989. i 1990). Hajro Kapetanović, jedan od najistaknutijih bosanskohercegovačkih partijskih funkcionera još u ratu, godine 1950. na važnoj funkciji sekretara Oblasnog komiteta Banjaluka, svjedočio mi je duge sate u Beogradu i Banjaluci, 1989. i 1990, posebno o svojoj tadašnjoj ulozi u gušenju Bune. Mićo Carević, rodom Kordunaš, a u periodu 1945—1951. gotovo čitavo vrijeme na partijskim dužnostima u Velikoj Kladuši je isto tako kroz brojne razgovore sa autorom (1989. i 1990) dao vrijedan doprinos nastanku knjige. Dva puta, 1986. i 1990, autoru je svjedočio npr. i član OK Banjaluka Momir Kapor, također upućen na Krajinu radi raščišćavanja situacije nakon Bune, ali su za ovu knjigu ipak značajnija sjećanja nekih s kojima je autor razgovarao samo jednom, doduše po više sati. Zaista dragocjen je, tako, bio moj susret sa Petrom Zinajićem »Pepom«, do 1949. godine šefom Udbe za Slunj i kasnijim poznatim političkim radnikom i publicistom, koji je na moju molbu specijalno iz Slunja došao u Karlovac sa mnom razgovarao čitav dan ustupivši mi niz originalnih dokumenata, koje svojevremeno nasuprot naređenjima nije spalio. Takav je bio, također izuzetno važan cjelodnevni susret koji sam ostvarila sa Ratkom Ilićem 1988. u Zagrebu, koji je kao funkcioner oblasne Udbe u Banjaluci 1950. godine poslan na raščišćavanje situacije oko Bune, pa je u tim nedjeljama svog boravka na Cazinskoj krajini i dnevnički bilježio svoje tamošnje aktivnosti. Izrazito važno bilo je svjedočenje koje mi je 1989. godine u Ljubljani dao Albin Šibenik, vojni tužilac na vojnim sudskim procesima u Cazinu, kao i godinu dana ranije, također u Ljubljani, Vida Tomšič, poslije rata visoki savezni funkcioner KPJ.

Ali, kako u neki drugi plan smjestiti sjećanje Vahide Pjanić koja se kao Banjalučanka udala za sekretara Sreskog komiteta

Kladuše odnosno Cazina u tim kritičnim godinama prije Bune, i koja je svojim bogatim utiscima sigurno zaslužna za autorovo bliže razumijevanje klime i svakodnevnog tadašnjeg života na Krajinu? Kako ne istaći veoma vrijedna svjedočenja nekadašnjih udbovaca Drage Dodika (1989), Ahmeta Kulenovića (1989), Jusufa Lipovače (1989) ili pripadnika milicije Hasana Hadžipašića (1989), Vitomira Ljubučića (1989), pa ključara zatvora u Cazinu Hasana Japića (1990)? Zahvalnost dugujem i mnogim bivšim partijskim radnicima koji su pristali da razgovaraju sa mnom o Buni iz 1950, kada su oni sami po raznim zadacima bili s njom u nekoj vezi Tasmu Mašinoviću (1987), Dušku Boriću (1988), Radi Medicu (1989), Đurađu Zecu (1989) kad je u pitanju Cazinska krajina, te Stanku Opačiću Čanici (1990), Milošu Miljuševiću (1990), Đuri Zatezalu (1990) i Milutinu Košariću (1990) kad se radi o Kordunu. Također i Dževadu Sabljakoviću, piscu »Omaha 1950«, za razgovor u Beogradu 1989. godine. Ostalo je nedorečenosti nakon razgovora koje sam imala sa Hakijom Pozdercem (1990), a vjerovatno sam mogla još štogod više saznati iz razgovora koji sam telefonski obavila sa Slobodanom Šakotom (1990) Ovaj način komuniciranja, doduše gotovo dvočasovni, bio je međutim sasvim dovoljan za značajna saznanja o sudskim procesima u Cazinu o kojima mi je svjedočio Muhamed Sadiković (1990), jedan od tri civilna branioca optuženih. Veoma korisnim smatram, tako, još neke telefonske razgovore koje sam obavila oko raznih aspekata koji se obrađuju u knjizi. Onaj npr. sa Mikanom Garačom (1990), godine 1950. zamjenikom šefa oblasne Udbe Banjaluka, ili bivšim udbovcem Jovicom Mudrinićem (1990), zatim sa dvojicom iz tadašnjeg jugoslovenskog vrha: najprije sa Vladimirom Dedijerom u pogledu nekih relevantnih istorijskih izvora (1990) pa s Milovanom Đilasom, (1990) koji mi je poslije i pismom odgovorio na neka moja pitanja. A ljudi koji su dakle na ovaj ili onaj način sudjelovali u stvaranju sadržaja ove knjige bilo je još... I pored toga što sam vodila evidenciju o tim kontaktima, ne bih mogla pobrojati baš sve. Neka mi zato ne zamjere.

Drugu vrstu zahvalnosti dugujem onim ljudima koji su mi, s obzirom na svoje radne dužnosti, omogućili ili olakšali istraživanje. U tom pogledu za ovu knjigu najveće zasluge svakako ima pukovnik dr Tihomir Stanišić, 1989. godine predsjednik Vrhovnog vojnog suda SFRJ, koji mi je, doduše nakon nemale procedure, u dva navrata pismeno odobrio korišćenje za Cazinsku bunu 1950. sigurno najznačajnije arhivske građe, tj. vojnosudske dokumentacije koja se čuva u Centralnoj arhivi vojnih sudova u Sarajevu.

Moram istaći i veliku gostoljubivost koja me je pratila u tri navrata prilikom mog istraživanja ove građe u CAVS-u, a na koju sam nailazila kod pukovnika Radomira Stojčića, 1989. i 1990. godine predsjednika Vojnog suda u Sarajevu i njegovog zamjenika potpukovnika Radomira Gojovića, zatim pukovnika Budimira Đorđića, vojnog tužioca sarajevske armijske oblasti, kao i njegovih pomoćnika kapetana I klase Miroslava Samardžića, te poručnika Gorana Rodića. I razgovori koje sam sa svim tim licima imala u Sarajevu pomogli su mi u razumijevanju više pitanja iz domena vojnog sudstva. Neizbježna je, svakako, i moja zahvala Radi Šošić i Nadi Prelević, arhivskim radnicima u CAVS-u, čiju pomoć i rad znaju, valjda, dovoljno cijiniti samo istoričari. Istakla sam posebno CAVS i s njim u vezi određene odgovorne ljude, pošto to ipak nije javna arhivska ustanova te je zaista možda samo od dobre volje, posebno pukovnika dr Stanišića, zavisilo da li ću se ili ne domoći ove dragocjene građe.

Na razumijevanje sam inače nailazila gotovo u svim arhivskim institucijama u kojima sam istraživala temu Cazinske bune 1950. To se odnosi na slijedeće specijalizirane arhive: Arhiv Bosanske krajine u Banjaluci, regionalni Arhiv u Bihaću, Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Arhiv Jugoslavije, Arhiv »Josip Broz Tito« u Beogradu. Odbijena mi je, međutim, pismena molba za uvid u određenu konkretnu arhivsku građu u Arhivu Hrvatske u Zagrebu i pored toga što sam naknadno na specijalnom razgovoru u Javnom tužilaštvu SR Hrvatske u Zagrebu, a na traženje zamjenika republičkog javnog tužioca Milana Pavkovića, ovome u novembru potanko obrazložila svoje istraživačke namjere u vezi sa temom Bune iz 1950. (Uvjerena sam da je arhivska dokumentacija iz CAVS-a kao i ona koju mi je za istraživanje ustupio P. Zinajić u potpunosti nadomjestila izvore koji su mi uskraćeni u Arhivu Hrvatske). No, bez problema sam dobila saglasnost od Sekretarijata za pravosuđe i upravu SR BiH za istraživanje npr. arhive Višeg suda u Banjaluci. Malo teže je, iz razumljivih razloga, išlo sa mogućnošću istraživanja u bosanskohercegovačkom SUP-u. I mada mi je predusretljivošću načelnika u Republičkom SUP-u, Riste Bašića, dat na uvid jedan konkretno traženi a važan dokument, za eventualno sačuvane, u 1950. godini nastale telegrame na relacijama Cazin — Sarajevo — Beograd i obratno, tu nije bilo razumijevanja da se možda i nađu. Čak i nakon informacije koja mi je u tom pogledu, na moje traženje, pismeno saopštena iz Kabineta saveznog sekretara za

unutrašnje poslove, da tih dokumenata u arhivi saveznog SUP-a nema, iz republičkog SUP-a BiH ni na moje izričito pitanje (ima ih ili ne), nije odgovoreno.

Na veoma srdačan prijem, podršku i pomoć naišla sam pri istraživanju u gradu Cazinu. Jeste da se radi o manjkavoj, potpuno nesređenoj arhivskoj građi koja se čuva posve neuslovno i neprofesionalno, ali je desetak ljudi čijom sam pažnjom bila više dana okružena na izvjestan način umanjilo pomenute probleme. Posebno moram istaći tadašnjeg predsjednika Opštinskog komiteta Saveza komunista Cazin Ibrahima Topića, čovjeka koji je od 1989. godine pa do kraja mog rada na rukopisu, čitavo vrijeme ne samo pokazivao ogroman interes za nastajanje ove knjige, već mi je kao istraživaču i izlazio u susret koliko je mogao. Također veliku zahvalnost dugujem dr Đuri Zatezalu, direktoru Historijskog arhiva u Karlovcu koji, mi između ostalog, i nije morao izložiti na uvid nesređenu arhivu građu u vezi s tzv. glinskim slučajem. I na kraju, želim na ovom mjestu da izrazim zahvalnost dr Johnu R. Lampiju, profesoru istorije na Univerzitetu u Marylandu i 1989. generalnom sekretaru Woodrow Wilson Internacional Centra u Washingtonu, gdje sam učestvovala na jednom naučnom skupu o seljaštvu, a materijalnom pomoći organizatora tog skupa se i zadržala na istraživanju u National Archives of the Unitea States, nastojeći prikupiti dokumenta o problematici posebno Cazinske bune. Ovom prilikom dužna sam istaći i značajnu pomoć koju mi je, u sklopu naše uzajamne saradnje, u pogledu prikupljanja zapadne arhivske dokumentacije pružio kolega dr Darko Bekić iz Zagreba.

Za rukopis interesiralo se više izdavača, iz Zagreba, Ljubljane, Sarajeva.

Bilo je ipak najlogičnije da knjiga izađe u Bosni i Hercegovini, stoga sam prihvatila ponudu sarajevske Svjetlosti. Sa direktorom Gavrilom Grahovcem i drugim odgovornim ljudima iz ove kuće ostvarila sam višemjesečnu uspješnu saradnju, a posebnu zahvalnost u svemu tome dugujem recenzentu i uredniku Aliji Isakoviću.

Kad autor rukopis preda izdavaču, njegov tekst postaje polujavna, a nakon izlaska iz štampe u punoj mjeri javna stvar. Stoga nije autorovo da sugeriše tko da knjigu čita. Osjećam ipak potrebu da kažem kome sam možda malo više, knjigu namjenila. Prije svih, stanovništvu Cazinske krajine (i Korduna) koje je i po logici stvari i najzainteresovanije da sazna cjelinu i što više detalja o Buni. Također, istovremeno, i onima koji su po službenoj dužnosti ili na drugi način bili u nekom odnosu ili vezi sa tretiranim zbivanjima.

Zatim, široj društveno-naučnoj publici (istoričarima, sociolozima, politolozima, pravicima, psiholozima i ekonomistima) kojoj predstavljam jedno multidisciplinarno djelo, nudim na suđenje metodološki pristup koji, po mom uvjerenju, jedini i može pretendirati na zaista i naučno shvatanje i promišljanje prošlosti. Pa još živjoj poratnoj generaciji koja se sama sjeća tog vremena. Ali i svima mladima kojima bi kolektivno pamćenje o Buni i oko nje moglo biti ne samo od civilizacijskog interesa već i od određene opšte koristi u njihovom društvenom življenju. I, ne na kraju, knjigu namjenjujem i aktuelnim političarima, bar onima koji shvataju da možda mogu ponešto naučiti od istorijske nauke.

Svjesna sam da će knjiga naići na različita, pa sigurno i na neka oprečna reagovanja. Svjesna sam, također, da sam karakter teme mora neminovno pobuditi naročito razna subjektivna viđenja. Jasno mi je da ću biti posebno zbog toga izložena bujici kritičkih primjedbi. I — spremna sam da na njih odgovaram. Ali, nisam spremna ni da razgovaram sa svima onima koji bi da me »napadaju« ali da knjigu nisu prethodno u cijelosti pročitali, da ne kažem proučili. Jer, ne bih mogla dozvoliti da mojih sedam godina studijskog i svestranog proučavanja problematike koju tretiram u knjizi bilo ko »ovlaš« negira. Isključivo naučnička radoznalost širokog društvenog spektra održavala je taj moj višegodišnji intenzivni interes. To, pak, razumije se, ne isključuje neke eventualno moguće materijalne i druge slučajne greške koje međutim, nadam se, ne mogu dovesti i do nekih bitnih nesporazuma između autora i čitalaca knjige. Naravno, posve druga je stvar, da li sam i koliko sam, i pored svog svjesno pojačanog objektivnog da ne kažem neutralnog pristupa i promišljanja teme, u svemu tome i uspjela. Na ovo pitanje, uvažavajući moje prethodne opaske, odgovorite, čitaoc, sami.

UVOD — OSVRT NA IZVORE I LITERATURU

Ali, da biste bili, čitaoče, još spremniji premostiti početne nepoznanice i nedoumice oko nastajanja ove knjige, smatrala sam neophodnim upoznati vas sa konkretnim putevima kojima se autor koristio pri svom istraživanju kao i uvesti vas u razloge koji potvrđuju zrelosni stupanj javnog rasvjetljavanja teme.

Da li je knjiga o Cazinskoj buni 1950. mogla biti napisana ranije? Odgovor na ovo pitanje može biti samo relativan. Zavisi od toga sa kakvim se pretenzijama pristupa poslu, iz kog ugla se događaj (događajnost) sagledava, kakav se odnos zauzima prema njemu (njoj), kakva izražajna forma se koristi pri prezentiranju teme.

Zbivanja i događaji iz prošlosti bilježeni su, tako, u kolektivnom pamćenju ljudi posredstvom ljudskog predanja, u pjesmi i priči, putem romana i eseja, dramaturškim ili likovnim izrazom, filmovani su, i si., a nezaobilazno njima se bavi za to specijalizirana društvena duhovna djelatnost koja se zove historiografija. Mnoga zbivanja i događaji su višestruko predstavljeni, određena ljudska i društvena iskustva — cijenjena kao posebno zanimljiva i važna, doživljavala bi različite načine i vidove iskazivanja ili reproduciranja. Svi pomenuti i drugi vidovi posebno umjetničkog izražavanja omogućavali bi stvaralačku nadgradnju onima koji bi težili čovječnom promišljanju, znakovitom posmatranju, iznalaženju generalnih pouka i poruka ili posebnih efekata iz konkretne tematizirane prošlosti. Upravo takvi događaji kao što su bili ratovi, revolucije, bune uvijek su ne slučajno — ne slučajno zato jer su to po pravilu kulminacione tačke neke društvene stvarnosti, prelomna društvena kretanja, protkana i izrazito zanimljivim, uzbudljivim najčešće tragičnim ljudskim sudbinama — pobuđivali možda ponajveću pažnju ljudi, naroda, čovječanstva, pa je to razlog da su oni i u prošlosti i u sadašnjosti i u većoj mjeri i značajnije višestranost tretirani ili prikazivani.

I dok se kroz stvaralački umjetnički čin ili putem narodnog predanja događaj opisuje, opjeva, slika itd. s legitimnim pravom i možda ponekad poželjnim ili priželjkivanim tendencijama ka određenim izmjenama onog što se desilo (dešavalo), pri čemu stepen svjesnog odstupanja od činjeničnog stanja uglavnom nije bitan, (kao u mitovima npr.), ili se radi o nedovoljno svjesnom odstupanju koje i ne može da se osuđuje kakav je, zbog svog dnevno-aktualističkog profila, novinarski pristup na primjer, dakle za razliku od svih tih drugih mogućnosti, postoji jedan pristup konkretnoj društvenoj prošlosti koji ima izrazito drugačije poslanstvo. To je pristup historiografije.

I sad, kad je o njoj, historiografiji riječ, možemo prići i odgovoru na pitanje postavljeno na početku. Historiografska knjiga o Cazinskoj buni 1950. nije mogla da bude napisana ranije. Historiografska knjiga s ciljevima kakve ima ova koju sada predajem sudu javnosti. Zašto nije mogla biti ranije napisana? Prvo i osnovno, svaka ozbiljnija historiografska obrada neophodno iziskuje određenu vremensku distancu koja je potrebna da bi se razmatrana tema zaista i mogla u cjelini sagledati, da bi se naime protokom vremena ispitivani događaj (događajnost) i stvarno zaokružio ne samo u svom toku već i u svojim posljedicama, bar onim neposrednim i glavnim, pošto je granica između ovih i onih izvedenih ionako bilo kakvim istraživanjem neuhvatljiva.

Nužno je u ovom kontekstu potpitanje: da li su četiri decenije i dovoljan vremenski razmak da bi se događaj iz 1950. godine historiografski korektno mogao sagledati. Jedva da su dovoljna distanca. Zašto? Zato što bi (će) »deblji« vremenski sloj, između ostalog, eventualno omogućio (omogućiti) eventualno identifikovanje (još) npr. nekih faktora umiješanih u planiranje seljačke pobune (ili državnog udara u Jugoslaviji u vremensko-teritorijalnoj tački Cazinske krajine?). Nakon proticanja npr. još jedno četiri decenije biće to hipotetičko pitanje ipak posve ad acta. Naime nedvojbeno će, nakon tolikog protoka vremena, zbog, vjerujem, potpune sagledivosti svih mogućih arhivskih materijala (o zadnjim godinama Staljinove vladavine u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama Informbiroa te, posebno, o svim emigrantskim aktivnostima jugoslovenskog kralja Petra II Karađorđevića i drugih poslijeratnih političkih emigrantskih krugova) do negdje 2030. godine sve pa i eventualno nove činjenice, ukoliko se dokumenti tehnički sačuvaju biti izloženi uvidu javnosti. (Procjenjujem, naime, da je to ta vremenska distanca kada će tek biti, u »trećoj generaciji« neke stvari smatrane bezopasnim po interese njihovih autora). Moram, primijetiti

međutim, nakon svih svojih istraživanja, da ne vjerujem u mogućnost bilo kakvih velikih arhivskih otkrića, takvih koja bi mogla mijenjati u ovoj knjizi izložene osnovne uzroke i glavne motive događenog u maju 1950. na Cazinskoj krajini, mijenjati razumijevanje i sagledavanje priprema i toka Bune, a pogotovo ne posljedica koje su, i pored mogućih odstupanja u pojedinostima, predstavljene ipak temeljito i svestrano, po osnovu gotovo svih »teoretski« mogućih vrsta izvora.

Neizbježno je, znači i pitanje da li je trebalo sa objavljivanjem knjige pričekati još neko vrijeme. Da li su, prema autoru, naime istražene zaista sve relevantne činjenice što je mislio da ih je trebalo (i moglo) istražiti? Kratko odgovarajući: da. Što sam mislila da je trebalo (i što se do sada moglo) istražiti vjerujem da je u knjizi urađeno. No, poznato je da se isti prošli događaji historiografski tretiraju ne samo jednom, da gotovo svaka naredna generacija historičara piše »novu«, »svoju« istoriju. I zbog pronađenih novih činjeničnih materijala, a i samo radi drugačijih ideoloških vrednovanja ne nužno nanovo utvrđenih istorijskih činjenica, već naime prosto u sklopu aktuelnog načina promišljanja istih datosti. U tom smislu i kontekstu biće normalno da se možda i drugačije postavi istorijska tema o Cazinskoj buni 1950, pa da se ona u čitavom svom uzročno-posljedičnom korpusu i drugačije cijeni. To bi, znači, bila logična neminovnost nekih budućih historiografskih pristupa temi i u tom pogledu autor ne bi imao šta dalje reći.

A ima li još kakvih razloga koji bi išli u prilog eventualnog daljeg odlaganja objavljivanja istraživačkih rezultata? Da, ima tu jedan problem ili »problem«. U toj tački savremene stvarnosti, naime, nailazimo na situaciju dijametralno suprotstavljenih, isključujućih se interesa, interesa da se ti rezultati objave i interesa da se po mogućnosti nikad ne objave. No, ne radi se o dva pola recimo pa i približno brojčano sličnih omjera interesa.

Na jednoj strani je ogromna većina od, bez pretjerivanja, 99% onih koji žele da se knjiga objavi. To je, na prvom mjestu, stanovništvo pobunjeničkih područja. Ima onih koji prosto vape da se opišu njihova stradanja. U to sam imala priliku aa se lično uvjerim, posjećujući u svom istraživanju brojne kuće u ovim krajevima, razgovarajući sa pobunjenicima iz 1950. godine i njihovim potomcima. Zatim, za objavljivanje knjige je, bez sumnje, zainteresirana bosanskohercegovačka, hrvatska i uopšte sva jugoslovenska javnost, koja doskora gotovo da i nije čula da je nekoliko godina nakon rata bila tamo negdje na Cazinskoj krajini nekakva veća protivdržavna pobuna seljaka. I među obrazovanim i načitanijim lju-

dima u Jugoslaviji još se i danas sa iznenađenjem i čuđenjem prima vijest o buni 1950. godine, uz opasku mnogih »da prvi puta čuju« tako nešto. Zainteresiranost javnosti, i uže — stručne (istoričara i društvenjaka) i najšire čitalačke publike iskazana je, konačno, između ostalog, u javnim pozivima autoru lično, na stranicama beogradskog NIN-a 1989. i sarajevskih Večernjih novina 1990. godine da se »tabu-tema« Cazinske bune iz 1950. historiografski obradi. Ta, u svakom slučaju dobronamjerna javna prozivanja učinjena su mimo autorove saglasnosti, jer sam, već odavno shvativši delikatnost teme, nastojala istraživati ipak u što je moguće većoj diskreciji, svjesna činjenice da u mnogo čemu zapravo sama vodim »istragu nakon istrage«. Nisam htjela da o temi govorim za novine, odbila sam (1989) nekakvo svoje uvodno izlaganje na okruglom stolu koji bi se u Cazinu organizirao specijalno o Buni. Zamisao o tom skupu, i pored iskazane snažne inicijative određenih ljudi, valjda se na moj prijedlog onda ne održava odnosno odlaže, uz prihvaćeno obrazloženje da još nisam kompletirala potrebno istraživanje te da kao istoričar ne mogu izlaziti sa nepotpunim saznanjima, upozorivši i na aspekt, u datom momentu, moguće društvene opasnosti historiografskim faktima nedovoljno utemeljene rasprave i obećavši kasniju saradnju, tj. u povodu npr. izlaska knjige iz štampe.

Ipak nisam slutila u kojoj mjeri sam, istražujući, već 1989. godine bila u pravu. U prvoj polovini 1990. zaredalo je nekoliko indirektnih anonimnih telefonskih poziva (preko osobe koja je bila 1950. u značajnoj državnoj službi — a već izvjesno vrijeme važan autorov svjedok) u stilu »kako napreduju satanski stihovi?«. Svakako još neugodnije bilo je, početkom oktobra 1990. godine poštom upućeno anonimno pismo prijeteće sadržine. Istoričaru ovakvo pismo predstavlja, međutim, i istorijski dokument. Naime ono jasno potvrđuje bar dvije teze. Prva, Cazinska buna 1950. je tema koja je sa razlogom dugo zadržavala status tabua. Druga, ima pojedinaca kojima je u vezi sa Cazinskom bunom do danas nečista savjest. Osjećaj nečije krivice za razne vrste svjedobnih događanja na Cazinskoj krajini je toliki da temu Cazinske bune 1950. izgleda istorijski nije moguće objašnjavati i pravdati isključivo teškim objektivnim i protivrječnim spletom društvenih okolnosti već su očito bile posrijedi i takve određene lične aktivnosti koje su mnogima nanijele dosta zla, a da do njega zapravo i nije moralo doći.

S ovim hronološki posljednjim »istorijskim dokumentom« (anonimnim pismom) prelazim na problematiku istorijski uobičajenih izvora za temu cazinske bune. Izvori, njihova sačuvanost i do-

kučivost, zapravo su ona osnova na kojoj počiva ukupna historiografija. Oni istraživači vode u saznavanju, razumjevanju, sagledavanju, koncipiranju i oblikovanju odgovarajućeg teksta. Osim što određuju sadržaj teme, oni i metodološki vode istoričara. Stoga je odlučujuće koje, kakve, koliko izvora on ima na raspolaganju. Bitno je i u kojoj fazi istraživanja istoričar otkrije neki dokument. Pa da pođem od početka.

Za mene kao kasnijeg specijaliziranog istraživača Cazinske bune 1950. bilo je od presudne važnosti »otkriće« izvještaja pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića (u knjizi mnogo korištenog) na koji sam slučajno naišla 1984. u fondu Organizaciono političkog sekretarijata CK KPJ Arhiva CK SKJ, istražujući, inače, socijalne, ekonomske i političke prilike u agraru i na selu Bosanske krajine kao izabrane istraživačke matrice jugoslovenskog razvojnog modela. Otkriće tog dokumenta me je odmah opredijelilo na odluku da temu »neprijateljske akcije« — za čije sam uže i šire kontekstualiziranje već tada bila raspolagala sa ponešto i druge arhivske dokumentacije pokušam historiografski obraditi kao zasebnu cjelinu.

U nekoliko narednih godina ova se odluka u meni učvršćivala zahvaljujući pronalazenju novih značajnih arhivskih dokumenata kao i, posebno od 1986. godine dalje, zahvaljujući razgovorima sa učesnicima u događajima 1950. godine na Cazinskoj krajini. Dragocjeni arhivski izvori na koje sam naišla u fondovima Oblasnog komiteta i Oblasnog narodnog odbora Arhiva Bosanske krajine u Banjaluci, u fondu Centralnog komiteta KP BiH Arhiva Centralnog komiteta Saveza komunista BiH u Sarajevu, u posve nesredenoj i nepotpunoj arhivi Sreskog komiteta KP BiH za Cazin u neuslovnim potkrovnim prostorijama zgrade društveno-političkih organizacija u Cazinu, u fondu Kotarskog komiteta KPH za Slunj Historijskog arhiva u Karlovcu bili su (i ostali) osnovni sazajni stubovi mog istraživanja. Ali ne i dovoljni.

Bila sam svjesna da ključeve daljnih odaja »tamnog vilajeta« (Bune i događaja oko nje) drži — Uprava državne bezbjednosti odnosno formalno njeni stvarni nastavljači u sklopu Službe unutrašnjih poslova. Stoga je moj naredni zadatak bio da se pokušam domoći dokumentacije Udbe o Cazinskoj buni 1950. Istovremeno »ganjala« sam sudske izvore koji su, prema mojim dotadašnjim saznanjima, morali također da negdje postoje. Uporno »kopajućim«, tako, po više institucija, posebno u Sarajevu (SUP SR BiH, Republičko javno tužilaštvo, Vrhovni sud SRBiH), iz razgovora sa ljudima poznavajocima opšte tematike i stručno-specijalističke oblasti

mog istraživanja dospjela sam gotovo slučajno do jedne, za 1989. godinu možda pomalo i nedozvoljene informacije, a za mene presudnog saznanja. Do saznanja da je sačuvana vojno-sudska dokumentacija o suđenju pobunjenicima iz 1950, kao i gdje se ta arhivska građa nalazi. U trenutku sam shvatila da se radi o prvoklasnoj dokumentaciji, mada još ne sluteći da je u pitanju kompletni materijal koji, kao što ću kasnije ustanoviti, obuhvaća i ukupnu istragu Udbe.

Vojno-sudska dokumentacija na kojoj sam intenzivno radila gotovo dvije godine bitno mi je i do u detalje proširila vidokrug razmišljanja, utemeljila uporišne tačke težišnih glava knjige (glava četvrta — Sazrijevanje ideje o ustanku, glava peta — Organizacione pripreme za ustanak, glava sedma — Đurđevdan-Jurjev na Krajini i likvidacija ustanka, glava trinaesta — Vojno suđenje u Cazinu i Slunju, glava sedamnaesta — Sudbina osuđenika), omogućila saznanje o zajedničkim pripremama i zajedničkom izvođenju pobune na Cazinskoj krajini i slunjskom srezu, razotkrila ukupan kontekst i mnoge pojedinosti vojnog suđenja i kasnijeg, u peaestim godinama, odnosa Države prema osuđenima. Studij vojno-sudske dokumentacije podstakao je autora na daljnja i na dopunska istraživanja »na terenu«, na razgovore sa još živim pobunjenicima pa i sa ljudima iz tadašnje vlasti, čija sam sjećanja doduše već i ranije umnogome prikupila. Novi arhivski dokumenti kao i neka svjedočenja su, razumije se, iziskivali i neka nova razjašnjavanja te se u tom komplementarnom sadejstvu raspoloživih izvora stalno nanovo uspostavljaju neki novi odgovori, dopunjuju stari.

Za neke važne aspekte događaja oko Bune nikako ne nalazim odgovarajuću arhivsku dokumentaciju. To se odnosi, prije svega, na ključnu odluku o protjerivanju na stotine i stotine članova porodica osuđenika sa Cazinske krajine na srbački srez. Da li je objektivnoj nemogućnosti da se to pitanje definitivno i konkretno u potpunosti i svim pojedinostima razjasni kriva i činjenica da je uništena većina poslijeratne arhivske građe za današnje opštine Cazin i Velika Kladuša? Prema informaciji Čede Zorića, višedecenijskog arhivskog radnika iz Bihaća, čovjeka koji tu problematiku nesumnjivo ponajbolje poznaje, arhivska građa za cazinsko i kladuško područje u više navrata poslije rata je, bilo običnim paljenjem bilo uz neku poplavu (Kladuša) ili neki požar (Cazin) postepeno uništavana, da «*bila*» za vrijeme vojnih manevara »Sloboda«, održanih na području od Bihaća do Karlovca 1971. godine, u Cazinu uništena sva sreska arhiva na tavanu Skupštine opštine, tj. dokumentacija Sreskog narodnog odbora i Sreskog suda, te preda-

ni tamošnjoj tvornici »Ljepenka« u Cazinu u svrhu sirovinske prerade« (izjava Čede Zorića autoru u septembru 1989. godine). U svakom slučaju, fondovi sreskih narodnih odbora ili sreskih komiteta Cazin i Velika Kladuša ne nalaze se, pored većeg broja takvih fondova s područja Bosanske krajine, ni u Arhivu Bosanske krajine u Banjaluci, a ni u regionalnom arhivu u Bihaću.

I pored, vjerujem, zadovoljavajućih objašnjenja po osnovu izvedenih arhivskih dokumenata, pitanje izгона porodica nije se ni u kom slučaju moglo obraditi bez obimnijeg razgovora autora sa ljudima koji su iseljavani i onima koji su se iseljavali. Tu vrstu saznanja ionako ne bi mogla »pokriti« nikakva arhivska dokumentacija koja je vjerovatno bila i oskudna ili možda dijelom čak nije ni nastala. Sjećanja ljudi kao izrazito važan pa i primarni istorijski izvor koristila sam i u razjašnjavanju i prezentiranju drugog činjeničnog događaja koje se nije moglo u dovoljnoj mjeri »pokriti« arhivskim dokumentima, odnosno u svim onim slučajevima gdje, i pored postojećeg arhivskog izvora, sjećanje predstavlja neophodni pa i značajniji istorijski izvor. Pored »Srpca«, sjećanja, tako »dominiraju« u glavi dvanaestoj — Istraga i kažnjavanje pobunjenika u dva čina, glavi četrnaestoj — Prekršajno kažnjavanje, dok su s jačom dokumentacionom bazom ona ipak značajno prisutna i u glavi petnaestoj — Kažnjavanje po partijskoj i drugim državnim linijama, glavi sedamnaestoj — Sudbina osuđenika i glavi osamnaestoj — Život na Krajini nakon Bune. Drugi je slučaj s primjenom sjećanja u glavi šestoj — (Ne)reagiranje države, i glavi devetoj — Pozadina pobune s posebnim osvrtom na dimenziju izvanjskog uticaja u svjedočenjima četiri decenije kasnije. Te dvije glave koncipirane su iz posebnih razloga, razloga koji nemaju uporišta u arhivskim dokumentima, ali bi bez unošenja i tretiranja tih i takvih sjećanja ostalo, ako ništa drugo, a ono »nepokriveno« jedno polje stvarnosti koja živi u ljudima, koja čini i jedan realni dio određene društvene klime pa makar ne bila odraz stvarnog događanja. Teško bi bilo razgraničiti stvarno i mitsko u zadnjoj, devetnaestoj glavi knjige. No, cijenim da su ta sjećanja i svjedočenja toliko interesantna i poučna za temu koja se tretira (i šire) da je i njih trebalo svrstati u knjigu, a pogotovo zato što su i ona osnova autorovih zaključivanja.

Većina glava knjige su ipak utemeljena gotovo isključivo na arhivskim izvorima. Na osnovu njih, i malim dijelom na osnovu literature, koncipirane su prve tri glave kojima sam željela predstaviti aktuelne jugoslovenske i krajiške, naročito političke i ekonomske prilike prije Bune, zadržavajući se na specifičnim karakteristi-

kama i tradicijama pobunjeničkog područja, koje su možda mogle doprinijeti pojačanom ustaničkom raspoloženju u ovim krajevima. Također samo na osnovu pisanih izvora sačinjena je i glava deseta — Kontekst slučajeva, tj. prikaz ako ne baš sličnih a ono ipak određenih sukoba stanovništva sa Državom u povodu raznih aktuelnih nezadovoljstava koja su tištala narod ili su pak bila još odraz nekih iz rata neraščišćenih računa odnosno su to bile (ne)političke terorističke (pljačkaške) akcije. Svrha plasmana ove materije u knjigu potiče od autorove težnje da se što objektivnije sagleda stvarna pozicija nove države odnosno olakša razumijevanje njenih postupaka u pogledu »sređivanja prilika« oko Cazinske bune. Gotovo samo arhivski izvori korišteni su još u jednoj glavi, jedanaestoj — Cazinska buna u svjetlu zapadnih izvora, dokumenti koji se čuvaju u za jugoslovensku poslijeratnu istoriju veoma važnim i za istraživače otvorenim arhivima — Public Records Office-u u Londonu i u National Archives of the United States u Washington D. C.-u. U ovoj glavi nastojim Cazinsku bunu 1950, uz još neke druge tadašnje seljačke nemire u Jugoslaviji, prikazati u ogledalu zapadnih diplomata, uglavnom engleskih i američkih, te jednog prosovjetskog IB-ovskog novinskog izvještaja.

Među izvorima koji su značajno korišteni u ovoj knjizi — pored arhivskih kao primarnih i sjećanja kao sekundarnih ili u pogledu nekih tematskih aspekata primarnih — potrebno je pomenuti i pravne propise. U vidu uglavnom pojedinih zakona, posebno iz oblasti krivičnog prava, koristila sam ih pri svom radu u više glava, a sačuvani su u sklopu službenih listova. Statistički podaci kojima sam se u knjizi služila, posebno za razdoblje prije Bune, nalaze se u statističkim godišnjacima i sličnim publikacijama koji su po pravilu, također lako dostupni istraživaču. Istorijskim izvorima smatram se i oni koji su, kao za ovu knjigu veoma važne »Sjednice Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1948-1952« (1985), objavljeni ali u suštini već čine onaj prelazni most ka literaturi.

Da li se i autor knjige o cazinskoj buni 1950. mogao oslanjati na neku literaturu? Obzirom da sam zadatak široko postavila tj. koristim se opštim jugoslovenskim okvirom poslijeratne situacije i nastojim da pratim genezu življenja u istraživanim krajevima, svakako da mi je bila na raspolaganju određena literatura o tim pitanjima. Za utemeljivanje opšte podloge ili u traganju za saznanjima u pogledu nekih posebnih aspekata koristila sam se, tako, Bekićevom knjigom »Jugoslavija i hladni rat« (1988), Petranovićevom »Istorijom Jugoslavije«, knj. 2 i 3 (1988), Pirjevčevom »Tito, Stalin

in Zahod« (1987), Dedijerevim »Novim priložima za biografiju Josipa Broza«, knj. 3 (1985), »Dachauskimi procesi« grupe autora (1990), svojim »Seljaštvom u socijalizmu« (1988), i ne mnogo čim više, pošto je, kako je poznato, historiografska literatura o poslijeratnom razdoblju ionako još vrlo mala.

Od knjiga sa uže-krajiškom tematikom, ne računajući enciklopedijske priloge, i istoriografskih knjiga koje se inače bave ukupnim bosanskohercegovačkim teritorijem, nezaobilazna je, makar već sto godina napunila, »Bihać i bihaćka krajina« Radoslava Lopašića koji u njoj prati razvoj i svih mjesta Cazinske krajine od njihovog postanka, kao i već također veoma staro djelo Hamdije Kreševljakovića »Cazin i okolina« (1934). U svom radu autor se posebno koristio memoarskim »Ratnim slikama iz Cazinske krajine« Šukrije Bijedića i romanom »Omaha 1950« Dževada Sabljakovića. Također i obimnim i značajnim publicističkim djelima »Cazin — FK Krajina« (1983) i »Velika Kladuša kroz stoljeća« (1987) Aleksandra Ravlića koji u njima daje i bibliografski pregled literature nastale o Cazinskoj krajini.

Sami događaji oko Cazinske bune 1950. godine doživljavaju kroz literaturu značajniji tretman tek u novije vrijeme. Godine 1990. Cazinska buna predstavljena je sa posebnim naglaskom u tri različita autorska izdanja.

Hronološki prvi prikaz objavljen je u vidu memoarskog zapisa s naslovom »Neprijateljska akcija u Cazinu« (str. 297-312) u knjizi Ratka Ilića »Opredijeljeni za izdaju«. Ilić je kao pripadnik Udbe svojevremeno vodio dnevničke bilješke službenih aktivnosti u kojima je učestvovao, pa su tako od zaborava sačuvani i događaji koje je on doživljavao u povodu svog angažmana na »sređivanju prilika« u vezi sa Cazinskom bunom. (Podstaknut mojim pitanjima, Ratko Ilić se čak još i više toga sjetio u cjelodnevnom razgovoru.)

U maju 1990. u bihaćkom listu »Krajina« počeo je izlaziti feljton s naslovom »Cazinski incident«, da bi s nešto izmijenjenim sadržajem isti feljton, također već od maja, počeo izlaziti i u sarajevskom dnevniku »Večernje novine«, tu s nadnaslovom »Cazinska buna 1950: tragom vijesti koja nije smjela biti objavljena«, bihaćkih novinara Amire Bajrić i Hasana Bišćevića. Svaki od 15 nastavaka feljtona o nemirima seljaka Cazinske krajine opremljen je u »Večernjim novinama« i jednim istim objašnjenjem koje, između ostalog, glasi: »Incident, ispad, buna, ustanak... sva su to određenja, s navodnicima ili bez njih upotrebljavana dosad, uglavnom u usmenoj predaji i u rijetkim publicističkim radovima u kojima se

tek usputno pominje, za jedan čudni i ravno četiri decenije mistifikovani događaj: cazinsku majsku pobunu 1950. godine.« Ovakvom kvalifikacijom dat je i prihvatljiv opšti okvir onog sadržaja koji su pomenuti novinari pripremili, koristeći se pri tome romanom Dževada Sabljakovića »Omaha 1950«, »procurilim« izvještajem Safeta Filipovića i Davida Lauševića, određenim poslijeratnim zakonskim normativima, nekim rezultatima istraživanja cazinskog profesora Murata Tatarevića te obiljem lično prikupljenih sjećanja na terenu. Bajrićeva i Bišćević, ograđujući se od davanja punih i definitivnih odgovora na mnoga još otvorena pitanja oko Bune dali su kroz feljton — ako se i zanemari nemali broj faktografskih grešaka koje međutim i nisu toliko bitne da bi ih trebalo isticati — nesumnjivo jedan zanimljiv i popularan prikaz događaja kojima je posvećena ova moja knjiga. Trebalo bi ipak da reagujem na konstataciju autora u vezi sa tematikom teškog poslijeratnog života seljaka posebno zbog otkupa: »Istoriografija, međutim, okreće glavu, a dokumenti u istrebljenim arhivima i uspomene svjedoka vremena mame istraživače.« (drugi nastavak feljtona od 28. maja 1990). Istina je da se posebno iz objektivnih razloga (rok od 25 ili 30 zadnjih godina kojim je zakonski utvrđeno da se arhivska građa ne može koristiti za istraživanje ili, u praksi, čak neograničeni broj godina kad su u pitanju neke arhive, kao ona SUP-a npr, zatim, a u vezi sa prednjim, do sada relativno daleko najmanji broj istraživača koji se bave ovom poslijeratnom poluprošlošću, pa osjetljivost i delikatnost pojedinih tema) malo istraživalo agrar i selo poslije rata, no već kroz nekoliko šire koncipiranih knjiga je u Jugoslaviji o tome ipak već pisano. U Bosni i Hercegovini je pak uopšte prvo historiografsko djelo koje tretira poslijeratno razdoblje upravo posvećeno agraru i selu. Autor knjige »Seljaštvo u socijalizmu — Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948« (1988), historičar koji se bavi i općenito tim periodom, nije slučajno izabrao tu tematiku, već je naprosto, profesionalno odgovorno, pošao, morao poći od date situacije. Od jedne zemlje i od jedne sredine koja je klasično agrarna, tipično seljačka. A u toj knjizi baš je otkupu poljoprivrednih proizvoda posvećeno stotinjak stranica teksta, zasnovanog na historiografskom, tj. konkretnom istraživanju prilika u Bosanskoj krajini (primjerak ove knjige se u proljeće 1990. nalazio čak u izlogu centralne bihačke knjižare). Osjećam da je potrebno dodatno napomenuti još i to da ni problematici Cazinske bune iz 1950. historiografija (makar u licu jednog historičara) nije okrenula leđa ali treba imati u vidu da komplikovanost, kompleksnost i širina istra-

živačke teme iziskuju (su iziskivali) velike lične napore, ogromno vrijeme pa i značajnu dozu pogodnih okolnosti da bi takva tema mogla zaista valjano da se istraži. Možda najvećim dijelom zahvaljujući baš njoj (toj temi) kao autor pomenute knjige zastala sam pri i inače u Jugoslaviji prelomnoj tematskoj granici 1949. godini, najavljujući, uostalom, »eksploziju« 1950. na Cazinskoj krajini kao zbog svoje »složene pozadine« temu posebne istraživačke pažnje u drugoj prilici (str. 344).

Krajem 1990. godine konačno, objavljena je vrijedna »knjižica« cazinskog profesora Murata Tatarevića »Kratki prirodnogeografski i istorijski podaci o cazinskoj opštini s osvrtom na Cazinsku krajinu« koja, osim u naslovu sadržanih momenata, u jednom svom odjeljku posebno tretira »Pobunu nezadovoljnog naroda i represiju države« iz 1950. godine (str. 77-87). Osim određenih ličnih istraživanja koja je u vezi sa Cazinskom bunom sam izvršio, Tatarević se u ovom prikazu Bune i događaja oko nje najviše oslanja na izvještaj koji su sačinili pukovnici Udbe Safet Filipović i David Laušević, preciznije na prepis tog ovdje već pominjanog izvještaja. (Taj dokument napisan u originalu na 11 stranica zelenim mastilom i lijepim rukopisom Safeta Filipovića nalazi se u fondu Organizaciono političkog sekretarijata, V-kIII/9, Arhiva CK SKJ. Uz neke greške je inače uglavnom vjerno ispisan, 1987. prekucan, te više kopija tog prepisa — jednu imam i sama — kola među pojedinim ljudima sa Krajine pomenuti novinari su npr. u svom feljtonu koristili taj prepis.) Kako suština originalnog izvještaja tim prepisom nije narušena to je Tatarević važne akcente iz dokumenta korektno prenio. Značajna su njegova zapažanja kao ono o neshvatljivoj »kontradiktornosti« obrazloženja presude Vrhovnog vojnog suda ili kao ono o ulozi »nekih rukovodilaca porijeklom sa ovog područja« koji »nisu stali u zaštitu neukog naroda, bojeći se za svoje fotelje i funkcije« a u povodu internacije u Srbac porodica učesnika pobune. »Ovako nije postupao prije 100 godina ni turski osvajač Omer-paša Latas koji je poslan (1850/51) od sultana da suzbije ustanak Krajišnika«, također je jedna Tatarevićeva ocjena. U političko-aktivističkom maniru on zatim donosi zaključak štampan velikim slovima: »Treba tražiti reviziju sudskog procesa prema osuđenima 1950. za ovu akciju, rehabilitirati nevino osuđene! Obešteti sve one kojima je oduzeta imovina i stoka prilikom slanja porodica u Srbac.« (str. 84) Zaključak koji prenosim i kao početkom devedesetih godina osvjeđeni isječak političke klime na Krajini i želju premnogih ljudi ali i kao zahtjev kome se jedan mali broj još živih pojedinaca žestoko protivi.

Moj je zadatak isključivo taj da kompleksnu istorijsku događajnost oko Cazinske bune 1950. rekonstruiram, svestrano prikažem, historiografski objasnim i protumačim.

DIO PRVI

TUGOSLOVENSKE I KRAJIŠKE PRILIKE
PRIJE BUNE

Glava prva

JUGOSLOVENSKI DRUŠTVENO-EKONOMSKI I POLITIČKI KONTEKST U PRVOM POSLIJERATNOM PERIODU KAO PODLOGA SOCIJALNIH NEMIRA NA SELU

Drugi svjetski rat nije prouzrokovao nikavih bitnih promjena u socijalnoj strukturi jugoslovenskog stanovništva. I pored velikih ljudskih gubitaka kojih je bilo relativno najviše na selu, Jugoslavija, ipak i nakon rata ostaje izrazito seljačka zemlja. Preko 3/4 stanovništva se bavi zemljoradnjom i stočarstvom. Poljoprivreda, koja uoči rata daje oko 50% nacionalnog dohotka zemlje, u prvim poslijeratnim godinama ne samo da zadržava već i uvećava svoj relativni udio u ukupnom proizvodu Jugoslavije. Naime, ratna razaranja su srazmjerno još više pogodila neagrarnu privrednu infrastrukturu pa je tako i zbog toga agrarna proizvodnja 1945. godine osnovno i daleko najvažnije izvorište opšte privredne akumulacije. Poznato je, međutim, da je Jugoslavija smatrana u Evropi još prije rata kao zaostala agrarna zemlja. Agrarna zaostalost Jugoslavije ogledala se u više komponenata a posebno u pogledu tzv. agrarne prenaseljenosti kao i na tehničkom planu. Rat je pričinio agraru velike štete. Osim što je bezbroj gazdinstava popaljeno i uništeno, pri čemu su mnoga sela prosto zbrisana sa zemljine površine, poljoprivredno zemljište zapušteno ili veoma slabo obrađivano, procijenjeno je da je uništeno 56% poljoprivrednog inventara, uništeno i oštećeno 20,7% kuća, uništeno 24,2% voćnjaka, broj konja pao za 60%, ovaca za 63,2%, goveda za 55,6%, svinja za 58,7%.¹⁾ Stoka je bila i iznurena, mršava, bolesna. Uz to treba imati u vidu

¹⁾ Reparaciona komisija, »Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije«, Beograd, 1946. cit. prema V. Begović, Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja, Komunist, 1, januar 1949, 83.

da okvirni procentualni pokazatelji za zemlju sakrivaju činjenicu da su određeni predjeli i pokrajine posebno mnogo stradali.

Najveća šteta ogledala se naravno, u ljudskim žrtvama, kojih je opet najviše bilo na selu. Time su seljaci, čineći i socijalnu osnovicu uspješne narodnooslobodilačke borbe i socijalne revolucije, zadužili novu državu koja je, tako, 1945. godine neizostavno morala voditi računa o njihovim strateškim interesima. Konkretno i prije svega to je značilo pokušati utješiti vjekovnu glad seljaka za zemljom, oduzeti je velikoposjednicima i podijeliti zemljoradnicima. Već u avgustu 1945. godine na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, odnosno prvom Privremene narodne skupštine donesen je savezni Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. To je bila i inače najznačajnija politička mjera koju je donijela nova država u 1945. godini. Agrarnom reformom i tzv. vojvođanskom ili spoljnom kolonizacijom te tzv. unutrašnjom, u granicama sopstvenih republika zamišljenom kolonizacijom, trebalo je prije svega ispraviti socijalnu nepravdu koju je osjećalo seljaštvo u »staroj« Jugoslaviji, a kakvu je platformu u oblasti agrarnog i seljačkog pitanja KPJ, uostalom, gotovo čitavo vrijeme od svog postanka 1919. godine i inače uvijek isticala.

Zbog specifičnih uslova istorijskog razvoja agrara u jugoslovenskim zemljama i posebno zbog odlučujućeg učešća seljaštva u ratu i revoluciji, KPJ, ni ne pomišljajući 1945. godine na nacionalizaciju zemlje (što bi ipak shodno opštem kopiranju sovjetskih iskustava mogla biti eventualna alternativa tada i u jugoslovenskom društvenom razvoju) putem agrarne reforme i kolonizacije teži takvoj preraspodjeli zemlje u privatno seljačko vlasništvo kojom će se oformiti količinski pretežno sitno-srednji seljački sloj. Takozvani sitni i srednji seljaci, tj. oni sa posjedom između 2 i 10 ha trebali su ostati, odnosno postati glavni politički saveznik radničke klase kojoj je namijenjena glavna uloga u izgradnji socijalizma. Smatralo se da će se vremenom ovi tzv. radni seljaci, za razliku od tzv. kulaka tj. onih bogatijih sa zemljišnim posjedom čak samo nešto iznad 10 ha, posve uklopiti u napore tzv. socijalističke izgradnje cjelokupnog društva, a posebno tzv. socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela kojom se parolom u stvari težilo postepenoj svojinskoj kolektivizaciji, zamišljenoj na dobrovoljnoj osnovi. Od samog početka najvažnija uloga u tom procesu kako u jugoslovenskoj agrarnoj teoriji, tako i u praksi, pridavana je seljačkim radnim zadrugama, tj. kolhoznom tipu agrarnog zadrugarstva koje je praktično od samog početka nastajanja s kraja 1945. i posebno od početka 1946. godine svugdje materijalno pomagano i politički

protežirano od strane državnih organa, odnosno vladajućih političkih faktora. Rezultati raspodjele zemljišnog fonda kroz agrarnu reformu i kolonizaciju, koja je praktično uglavnom završena do kraja 1948. godine, dosta su odstupali od prvobitno zamišljenog i proklamovanog načela da obradive površine i drugo poljoprivredno zemljište pređe najvećim dijelom u privatni seljački posjed.²⁾ Od ukupnog zemljišnog fonda dobivenog agrarnom reformom u iznosu od 1.647.305 ha ni pola zemlje nije dospjelo u privatne ruke seljaka, jer, agrarni interesenti su dobili 405.582 ha, unutrašnji kolonisti 90.655 ha, spoljni kolonisti 213.526 ha, odnosno ukupno nešto preko 700.000 ha, dok je veći dio zemljišta pripao državnim poljoprivrednim dobrima (354.799 ha), seljačkim radnim zadrugama (37.158 ha), raznim državnim ustanovama (41.655 ha), ili otpao na šume (401.395 ha), odnosno ostao nepodijeljen (101.995 a).¹⁾

Među političkim mjerama nove države koje su bile od velikog značaja za seljaštvo, sigurno je bilo i donošenje Zakona o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova, također u 1945. godini. Po osnovu tog, inače snažno ideološki protkanog zakona, praktično su se u najvećoj mjeri gasili ili su bili znatno olakšani dugovi koje su seljaci u »staroj« Jugoslaviji osjećali kao ogroman teret i kao svoj nerješivi problem. Poznato je, uostalom, da problem seljačkih dugova odnosno tzv. dužničku krizu država, i pored nekih pokušaja, nije uspjela da riješi do rata. To je naravno, između ostalog, moralo da odbija seljaštvo od tadašnjeg poretka. Uz agrarnu reformu i kolonizaciju te gašenje predratnih seljačkih dugova, kao i uz neke druge zakonske mjere (naročito u oblasti socijalnog staranja) koje su takođe bile u ekonomskom interesu seljaka, nova država, već odmah nakon oslobođenja, strogo centralističkim putem preko svojih lokalnih organa na samom terenu vodi obnovu i seoske infrastrukture. Organizuje popravku seoskih kuća, puteva, raznih gospodarskih objekata na selu i, što je možda tada bilo najvažnije, dirigira ispomoć sa ekonomski relativno bolje stojećih područja na ona koja su u ratu najviše stradala. Dvogodišnja poslijeratna obnova, i pored znatne pomoći sa strane, naročito UNRE, naravno nije uspjela da povрати osnovne prijeratne uslove proiz-

²⁾ O razlozima raskoraka između proklamiranog načela raspodjele i stvarne podjele poljoprivrednog zemljišta, a posebno u Bosni i Hercegovini, vidjeti N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945—1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984, 251 do 253; V. Kržišnik—Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945—1948*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1988, 218—222.

¹⁾ N. Gaćeša, isto, 368.

vodnje. Takvi rezultati se svakako nisu ni mogli očekivati s obzirom na velike razmjere ratnog razaranja, a specifična agrarne proizvodnje, posebno stočarstva, je uostalom po prirodi takva da je za njenu regeneraciju neophodan duži vremenski period. Pošto je seljaštvo kao velikovećinski dio stanovništva, normalno, moralo podnijeti i najveći dio, kako materijalnih nevolja tako i obnoviteljnih napora, ono je posebno u onim tzv. ustaničkim krajevima koji su i najviše u ratu stradali, iskazivalo ponegdje svoje nezadovoljstvo, smatrajući se zapostavljenim i slično. To se naročito odnosilo na one seljačke sredine gdje su pored objektivnih teškoća (na primjer nabavljanja potrebne građe za obnovu kuća) bili prisutni i određeni subjektivni problemi na konkretnom terenu koji bi se ogledali u samovoljnim ili očito nepravilnim postupcima lokalnih predstavnika vlasti. U svakom slučaju treba imati u vidu da je već sam proces tzv. obnove seoske infrastrukture čvrsto izazivao nezadovoljstvo među seljacima. Dosta ga je bilo upravo u pomenutom smislu i na slunjskom srezu.

Drugo relevantno pitanje je ono u vezi sa političkim statusom seljaštva u novoj državi. Činjenica je da KPJ, koja je izašla iz rata sa ogromnim moralnim i političkim kapitalom i koja svoju vođstvenu društvenu poziciju nije bila spremna 1945. a ni kasnije, ni s kim dijeliti, nije mogla biti u strateškom ekonomskom i uslovno rečeno političkom interesu seljaštva. Naime, KPJ je kao, ipak, partija radničke klase, ugledajući se, uz to, u ogromnoj mjeri na sovjetska socijalistička rješenja društvenog razvoja iz doba Staljinove vladavine, dakle takva politička snaga koja, i mada je htjela odnosno imala najbolje dugoročne namjere, nije mogla imati objektivan odnos ni prema seljaštvu ni prema, ovaj put posredno, agraru. Takvo stanje stvari 1945. godine moralo je biti nepovoljno za Jugoslaviju koja je po socijalnoj strukturi, privrednim obilježjima, tradicijama, kulturi bitno seljačka zemlja. Mada već 1945. godine ipak drugorazredna uloga seljaštva nije bila u tom smislu i izrazito određena, ona se na političkoj sceni pomnijom analizom kao takva može konstatirati. Naime, i kroz Statut Narodnog fronta Jugoslavije 1945. godine i kroz Ustav FNRJ iz 1946. seljaštvu se praktično uskraćuje pravo na sopstvenu političku reprezentantnost kakvu ima radnička klasa kao »zvanično« najnapredniji društveni sloj.⁴⁾ Ova činjenica bila je od veoma velikog, da ne kažem, presudnog značaja ne samo za agrar i seljaštvo već i za društvo u cjelini, i ne

⁴⁾ O društvenom statusu seljaštva, utvrđenom kroz Statut NFJ, 1945, vidjeti u V. Kržišnik—Bukić, isto.

samo u prvoj fazi već u čitavom poslijeratnom jugoslovenskom razvoju. Još u prvim godinama nakon rata iskorištena su sva sredstva da se uklone sa političke pozornice one snage i kadrovi koji bi, poput Dragoljuba Jovanovića na primjer, s tzv. buržoaskih ili građanskih pozicija interese seljaštva postavljali u prvi plan.⁵⁾

Donošenjem prvog petogodišnjeg plana na nivou zemlje u proljeće 1947. u suštini se ne javlja neka nova koncepcija jugoslovenskog privrednog razvoja. Po ugledu na Sovjetski Savez, orijentacija je usmjerena na bazičnu industrijalizaciju. Planom je predviđeno četiri puta više investiranje u industriju nego u poljoprivredu. U stvari još, od oslobođenja taj je pravac nediskutabilni razvojni put, no ipak tek njegovo ostvarivanje nakon kratkog perioda tzv. obnove, praktično i do kraja razjašnjava tadašnji perspektivni društveno-ekonomski kurs Jugoslavije. Posebno, od 1947. godine znatno povećanim tzv. obaveznim ili administrativnim otkupom poljoprivrednih proizvoda, seljak sam i te kako na svojoj koži osjeća suštinu privredne politike zemlje. Kako bi država, krenuvši putem forsirane industrijalizacije, znači u uslovima znatno uvećanih potreba za hranom i uspijevala obezbjeđivati njene potrebne količine, to ona postepeno vrši sve jači ali u jugoslovenskim razmjerima do 1949. godine ne i bitno jači pritisak na individualne zemljoradnike i u pravcu njihovog ulaska u tzv. seljačke radne zadruge.

Kolhozni tip zadružnog organizovanja trebalo je da obavi dvostruku funkciju. Na jednoj strani postepeno privući seljaštvo u kolektivistički svojinski, tj. tada shvaćani pravi socijalistički privredni sektor, i na drugoj, to je bio put za efikasno planiranje privrednog razvoja koji u uslovima svojinske rascjepkanosti zemljišta u suštini i nije mogao biti ostvariv. Ali dok do kraja 1948. godine proces omasovljavanja seljačkih radnih zadruga, s izuzetkom specifičnih vojvođanskih prilika (propast salaša!), ipak ne teče pod opštom državnom prinudom, te su pojave prisilne kolektivizacije na selu ipak još pod kontrolom. Početkom 1949. godine nastupaju u tom pogledu bitne promjene čiji je početak obilježen političkom strategijom usvojenom na Drugom plenumu CK KPJ.⁶⁾

⁵⁾ Šire u V. Kržišnik—Bukić, isto.

⁶⁾ »Na hiljade salaša nestalo je u kolonističkim naseljima«, objašnjava B. Peruničić, detaljno navodeći po pojedinim mjestima kako je procesom vojvođanske kolonizacije ugašen jedan viši tehnološki oblik agrarne proizvodnje od onog koji je onda uveden putem SRZ. U istoriografiji ovaj problem, koliko mi je poznato, još nije razrađen. Vidjeti u: B. Peruničić, Naše poslijeratno zemljoradničko zaugarstvo, Zadružni arhiv, 6. Novi Sad, 1958, 76^85.

Novi agrarno-politički kurs nedvojbeno je u vezi s vanjsko-političkim pritiskom Informbiro-zemalja i optužbama koje su Sovjetski Savez, odnosno države — članice IB još od prve polovine 1948. godine upućivali na adresu CK KPJ i Jugoslavije općenito. Jugoslovenska agrarna politika optužena je za »porast kapitalističkih elemenata na selu«, a KPJ proglašena »kulačkom partijom«. Odbacujući sve te optužbe na Petom kongresu KPJ, juna 1948, jugoslovenska agrarna politika se praktično ne mijenja, mada je bilo i u samoj Partiji, kako pokazuju dokumenta iz tog vremena, nastojanja da se forsiraju SRZ kao najviši tip zemljoradničkih zadruga. Unutarpartijska zalaganja za brzom agrarnom kolektivizacijom po sovjetskom uzoru, argumentovano i odlučno su na konferenciji pobijali Kardelj, ocjenjujući ih »potpuno pogrešnim« i »samoštjetnim« zbog nevođenja računa o postojanju ili nepostojanju odgovarajućih potrebnih uslova, i Kidrič, detaljno objašnjavajući onu bitnu razliku između istorijskog posjedovnog statusa seljaka i njegove uloge u ruskoj revoluciji 1917. godine, odnosno jugoslovenskoj 1941 — 1945.

Međutim, generalna partijska linija u odnosu na agrar i seljaštvo ipak »popušta« već nakon samo pola godine. Kroz dokumenta Drugog plenuma CK KPJ, već više puta ocijenjenog u jugoslovenskoj historiografiji kao prelomnog na tom planu, ne može se doduše dokazati da je partijski vrh, posebno E. Kardelj kao njegov tada već glavni ideolog i po agrarnom pitanju, suštinski promijenio osnovne stavove, ali je činjenica da praksa, neposredno nakon tog Plenuma na kome je u središtu pažnje bio upravo tzv. socijalistički preobražaj poljoprivrede i sela, kreće bitno radikalnijim putem. Očito pod daljnjim sve raznovrsnijim i sve jačim pritiskom IB na Jugoslaviju, kao i još više izraženim, sigurno i pod uticajem tog pritiska, unutarpartijskim shvatanjima o potrebi brže klasne diferencijacije na selu tzv. raskulačivanjem ili, drugim riječima, o potrebi bržeg jačanja socijalističkog, tj. državnog i zadružnog sektora u agraru, CK KPJ na svom Drugom plenumu krajem januara 1949. donosi u tom pravcu već dobro poznatu Rezoluciju prema kojoj je »potrebno i moguće prići stvaranju seljačkih radnih zadruga s više smjelosti i bržim tempom«. ⁷⁾

Osim, dakle, iskazivanja, kako na planu odnosa sa Staljinom tako i unutar zemlje, ideološke pravovjernosti, forsirana kolektivizacija imala je međutim i, možda prije svega, čisto pragmatičke ci-

⁷⁾ Sjednice Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1948—1952, Izvori za istoriju SKJ, Komunist, Beograd, 1985, 271—279.

ljeve. Naime, u teškoj ekonomskoj situaciji izolacije i blokade sa Istoka i još nezaživljavanja odnosa sa Zapadom, tj. izvjesnog straha od njih, zemlja je bila prinuđena osloniti se gotovo isključivo, na sopstvene potencijale. Na šta ili na koga onda ako ne na agrar i seljaštvo? S obzirom da se nije odstupalo od generalne strateške orijentacije privrednog razvoja, znači ubrzane industrijalizacije zemlje i s obzirom da su materijalni izdaci za potrebe vojske i odbrane bili višestruko povećani jer je realno prijetila opasnost invazije sa Istoka, predračun je bio više nego jasan. Ceh agrara, sela i seljaštva treba još podebljati!

Odmah se i pristupilo revnosnoj realizaciji direktiva Plenuma na terenu. U Hrvatskoj, Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori za dva mjeseca, od početka februara do kraja marta 1949. godine osnovano je više SRZ nego što ih je u svakoj od ovih republika nastalo od 1945. do 1949. godine. Blizu granice od 100% osnovanih novih SRZ su i Srbija i Slovenija.⁸⁾ Do kraja 1949. godine broj SRZ je enormno porastao, sa 1318 krajem 1948. godine na 6625 ili, po drugom izvoru, čak 6978 krajem 1949. godine.⁹⁾ Istina, te tolike SRZ mnogo gdje u Jugoslaviji bile su samo na papiru ali se one, tek osnovane, svugdje težilo i organizaciono učvršćivati, stvarno zaživljavati. U svemu tome dolazi do brojnih i velikih problema na terenu. Komisija za selo pri CK KPJ već 21. aprila 1949. obavještava Kabinet Maršala o mnogim konkretnim nepravilnostima na terenu, a posebno u pogledu kršenja principa dobrovoljnosti: »Pojave pritiska na seljake radi ulaska u radne zadruge postoje u svim krajevima zemlje.«¹⁰⁾ Da bi natjerala seljake u SRZ sreska rukovodstva, mimo propisanih zaduženja od viših organa vlasti, individualnim bogatim i srednjim seljacima povećavaju poreze i obaveze isporuka žita i mesa, koja dotična gazdinstva ne mogu podnijeti. Njihova imanja istovremeno se izlažu i prisilnoj arondaciji pa se tako bogatiji i srednjaci dovode u »bezizlazan položaj«. Takav tadašnji razvoj odnosa na selu imao je naravno visoku društvenu, ekonomsku i političku cijenu. Račun su plaćali u prvom redu seljaštvo i agrar kao privredna grana ali, posljedično, i društvo u cjelini.

Uz pomenutu problematiku agrarne kolektivizacije posebno izraženu od 1949. godine, kao još gori teret računao se administra-

*) Arhiv »Josip Broz Tito«, Beograd, III-2-b/53.

9) Postoji mnoštvo sačuvanih dokumenata o tim brojkama. Ovdje sam se poslužila na primjer podatkom iz Povijesti SKJ, Komunist, i Rad, Beograd, 363, odnosno iz članka B. Peruničić, isto 68.

¹⁰⁾ Arhiv »Josip Broz Tito«, 11-3-2-2/19, Kratke informacije broj 1.

tivni prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda. Od 1948. godine pored tog prinudnog otkupa uvodi se i tzv. otkup po vezanim cijenama po kome su date nešto povoljnije mogućnosti seljaku da kupuje neagrarne proizvode. Ovih, međutim, ili nije bilo ili ih je bilo premalo odnosno u nezadovoljavajućem asortimanu. Ali bez obzira na taj novi i ne baš značajni vid otkupne politike, ostaje činjenica da je i dalje prevladavao prinudni otkup i da je dalje onemogućavano slobodno tržište poljoprivrednim proizvodima. Situacija je vrlo često primoravala seljaka da određene količine žita ili mesa kupuje kako bi ga mogao predati administrativnim otkupnim organima.

Taj obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda predstavljao je zapravo najveći teret seljaštvu čitav prvi poslijeratni period sve do 1951. odnosno 1952. godine, kad je ova najomraženija mjera, konačno i ukinuta.¹¹⁾ Država je svake godine nanovo propisivala čega i koliko seljak treba da preda u vidu tzv. obaveznog otkupa odnosno uz protivuvrijednost bonova kao kupovnog sredstva. Jer, umjesto novca on bi za predane količine uglavnom dobivao tzv. bonove, po osnovu kojih je, u načelu, onda mogao kupovati industrijsku i drugu robu u seoskim zemljoradničkim zadrugama i zadružnim prodavnicama, robu koja mu je bila potrebna za svakodnevni život i poljoprivrednu proizvodnju. Razrez tog otkupa na seljaka pojedinačno bio je, po pravilu, u gotovo svim selima nerealno postavljen, tražilo se više nego što su seljaci stvarno imali. Osim toga, a u cilju da se namire određene kvote poljoprivrednih proizvoda, seoski odbornici, partijci, udbaši, milicionari koristili su se u prikupljanju tog otkupa po terenu svim mogućim sredstvima. Da je sam partijski vrh bio znao za razne nepravilnosti u vezi sa prikupljanjem otkupa na terenu svjedoče mnoga partijska dokumenta iz tih godina. Tako, 1949. godine na primjer, na sjednici Politbiroa u oktobru mjesecu je zaključeno da se u uredbi o otkupu žitarica za ekonomsku 1949 — 1950. godinu »jasnije izrazi da će se otkup vršiti samo za površine određene od države za sjetvu. Unijeti u uredbu sve instance za žalbe...«¹²⁾

Po osnovu državnih propisa seljaka su novčano globili, konfiscirali dijelove pa i ukupnu imovinu, kažnjavali zatvorom odnosno upućivali na tzv. društveno-korisni rad u višemjesečnom pa i vi-

¹¹⁾ Otkup poljoprivrednih proizvoda detaljno sam analizirala na više mjesta u knjizi *Politika...*, a posebno u odjeljku *Otkup poljoprivrednih proizvoda u Bosanskoj krajini 1945—1948*, 246—345.

¹²⁾ Arhiv Centralnog komiteta SKJ, III/44, sjednica Politbiroa od 14. oktobra 1949.

šegodišnjem trajanju u rudnike, šume, na razna gradilišta. Pored domaćina, glave porodice, kome je, tako, »legalno« presuđivano, i čitava ostala porodica bila bi, zbog neispunjavanja otkupnih obaveza domaćinstva, na razne načine proskribirana, maltretirana od strane lokalnih moćnika. U seljačkim porodicama psihološki pritisak je bio toliki da su stvarno sanjali kako u toku noći zalihe žita na tavanu rastu, dakle iz straha i trepeta od posljedica ako ne bude žita dovoljno za otkup, pod udar je došla i podsvijest seljaka i seljačkih porodica. Tek poneki hrabriji i ratoborniji seljak bi se usudio, na kakav protestni potez, kao što je to učinio, primjerice, jedan iz bijeljinskog kraja u Istočnoj Bosni, kad je doveo kravu pred Mjesni narodni odbor, nudeći u ljutnji i bijesu mjesnom funkcioneru da je on oplodi kako bi se stvorila tražena količina komada stoke za otkup.¹⁾ Taj seljak sigurno nije dobro prošao, iako je vjerovatno bio izazvan kakvim neprijatnim postupkom vlasti u selu prema njemu.

Naime, izrazito grubo postupci pripadnika organa vlasti bili su, inače, gotovo redovna pojava u kampanjama obezbjeđivanja razrezanih otkupnih količina po mjesnim područjima. Da bi predali vlasti određeni im otkup, seljaci su veoma često zlostavljani i mučeni. Bezbrojnim konkretnim primjerima može se potvrđivati ova opšta činjenica, a i sve više nadolazeća istoriografska literatura o tom periodu otvara i otvaraće ovu problematiku. Sam vrh Partije i Države bio je veoma dobro upućen šta se to u vezi sa otkupom dešava na terenu. Logično je da je najviše problema bilo u Vojvodini, žitnici zemlje, što saznajemo, na primjer, iz izlaganja J. Veselinova na Trećem plenumu. »U Vojvodini je izvršeno oko 1000 konfiskacija, od toga 160 »totalnih«, kako ih zovu u Vojvodini. Ta totalna konfiskacija, pri kojoj smo sve uzimali bila je primijenjena prema ljudima koji nisu mogli izvršiti svoje obaveze. To je prosto bila politika raskulačenja. Neko je naveo da ima 140 metara, a treba da preda 220, što znači da mu nedostaje 80 metara. Mi smo zbog toga preduzeli mjere i izvršili totalnu konfiskaciju, iako smo znali da on te količine stvarno nema. Mi smo to činili da bismo izvršili plan, jer smo se za ovaj plan belih žita borili kao nikad. Čini mi se da je zato i ostvaren pod ovakvim uslovima, a tako je moralo. No bilo je i drugih grešaka, ljudi su gubili nerve, šamarali, vukli za brkove. (Drug Tito: »Nekome malo stavljali i pištolj u usta«.) Bilo je svašta. Zato imamo uhapšene članove sreskih komiteta. Ali čini nam se da bez toga ne bismo mogli ostvariti plan. Možda je

¹⁾ Sjećanje Stojana Tomića, u arhivi autora.

moglo da bude manje konfiskacije. Ali, po Uredbi prosto nismo mogli ostvariti plan i morali smo je kršiti.«¹⁴⁾ Najviši partijski rukovodioci, koji su u sklopu tzv. instruktorskih grupa obilazili sve dijelove zemlje, svi redom su izražavali slična zapažanja o situaciji na selu i posebno u vezi sa raznim zulumima nad seljaštvom, koje su doduše, istovremeno, uglavnom kao »kulačke elemente« neštedimice i kritikovali. No, mučenja seljaštva zbog otkupa, dobro su ostala u sjećanju i tim funkcionerima. Vida Tomšič, na primjer, koja je 1950. godine obišla s jednom grupom Istru, Bosnu i Hercegovinu te Makedoniju zapamtila je da su seljacima zbog nenamirenog otkupa »tabane palili«¹⁵⁾. Ali, seljaci su čak i ginuli. Podatak je prezentiran krajem 1949. godine na već pominjanom Trećem plenumu CK KPJ, u diskusiji koja je uslijedila nakon Kidričevog referata »Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana«. Zastrašujući problem je inicirao Tito, tražeći objašnjenje od drugova iz Hrvatske. Tim je povodom V. Bakarić iznio da je »u Slavoniji bilo otpora pri vršenju otkupa i da je u sukobu palo oko 50 glava«, dodajući da je do toga došlo jer od šest oblasti slavonska morala da dà 60% ukupne količine predviđene za otkup u Hrvatskoj i objašnjavajući »greške« koje su 1949. dovele do tog strašnog događaja.¹⁶⁾ Uz sve to treba imati u vidu i ono što nije zabilježeno, pa su tragični bilansi provođenja otkupne politike na jugoslovenskom selu bili sigurno još i mnogo veći.

Pored problematike SRZ i otkupa još odranije, posebno od 1947. godine tj. od uvođenja Prvog petogodišnjeg plana, veliki otpor seljaka uzrokovala je i mjera tzv. mobilizacije radne snage, kojom su seljaci na određeno vrijeme napuštali svoju kuću i svoje poljoprivredne poslove i morali da se uključe u šumske radove, u rudnike, u industriju ili već neke druge poslove za čije su obavljanje strogo centralističkim putem »kvote« kadrovskih potreba planirali i po srezovima te mjesnim područjima »razrezivali« odgovarajući državni organi. Takozvane radne obaveze ne samo što su izrazito negativno uticale na poljoprivrednu proizvodnju koja je ponekad angažovanjem seljaka van agrara presijecana čak i u toku sezonskih poljoprivrednih radova, o čemu vlast često nije dovoljno vodila računa, a što je izričito istakao i B. Kidrič, predsjednik Planske komisije, na Trećem plenumu CK KPJ krajem 1949. godine, već je mobilizacijom radne snage dolazilo po terenu i do takvih

¹⁴⁾ Sjednice Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, isto, 423—424.

¹⁵⁾ Sjećanje Vide Tomšič, u arhivi autora.

¹⁶⁾ Sjednice Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, isto, 413.

ispolitiziranih situacija koje su, kao na primjer ona na kladuškom srezu u slučaju Omera Mujagića 1949. godine (o tome više kasnije) stvarale zlu krv i između seljaka samih. Teško je u nedostatku konkretnih empirijskih istraživanja utvrditi obim i težinu problema po pojedinim dijelovima Jugoslavije u vezi sa tzv. radnom obavezom. Problemi su bili u Bosni i Hercegovini na primjer toliki da Đ. Pucar krajem 1949. godine predlaže da je u takvoj situaciji još ponajbolje »da se donese uredba o obaveznom radu, pomoću koje će biti lakše dovesti seljaka u rudnik da radi određeno vrijeme«. Naime, pošto više nije išlo »dobrovoljno« u Bosni je zatim »korištena i milicija da bi se sakupio potreban broj ljudi«. ¹⁷⁾ Na Titovu primjedbu da mu se čini da još ima načina da se agitacijom i propagandom ljudi dobrovoljno javljaju za taj rad, Pucar odgovara da parola o dobrovoljnosti više nema dejstva. ¹⁸⁾ Ne ulazeći u pojedinosti o kojima će biti i na drugom mjestu još govora, tek indikativna je Bakarićeva opaska da je korišćenje radne snage u formi dobrovoljnih frontovskih brigada, a zajedno s njima i korišćenje stočnih zaprega za rad u šumi, u Hrvatskoj »najteži politički problem na selu, teži nego otkup«. ¹⁹⁾

U veoma kratkom periodu od nepunih pet godina nakon rata jugoslovensko društvo, i napose seljaštvo, bilo je izloženo mnogim velikim promjenama i novinama u oblasti ekonomskih, političkih i opšte-društvenih odnosa. Život seljaka je bio iz godine u godinu teži, njegove obaveze su se povećavale, prava na društveno odlučivanje u praksi smanjivala. Godine 1949. i 1950. veličina tereta seljaka, zbog nametnutih i omraženih otkupa, radnih obaveza, SRZ, poreza i drugih okolnosti, kulminira. Moralni kapital Partije u očima i srcima seljaštva ne samo da se srozao na ništicu, već ono počinje da gleda u njoj i Državi zapravo svog neprijatelja. Nevolje seljaštva obilato podgrijava strana propaganda, kako s Istoka tako i sa Zapada, tražeći načina i mogućnosti da promovira svoje interese.

Razumije se da su suštinski interesi i Zapada i Istoka u kontekstu svjetskog hladnog rata bili dijametralno suprotni. Jugoslavija je 1949. i prvih mjeseci 1950, posebno do izbijanja Korejskog rata, bila u žiži ove vatrometine. Zapad, ne odustajući naravno od svojih dugoročnih strateških težnji da vrati Jugoslaviju na kapitalistički kolosijek razvoja, od februara 1949. slijedi novu politiku,

¹⁷⁾ Diskusija Đ. Pucara na Trećem plenumu CK SKJ, Sjednice..., isto, 418—419.

¹⁸⁾ Isto.

¹⁹⁾ Izlaganje V. Bakarića, isto, 415.

kurs »keeping Tito afloat«. To je politika pomoći i održavanja Tita »na površini« u odnosu na strahovit politički, ekonomski i vojni pritisak koji na Jugoslaviju posebno od 1949. godine vrši Staljin sa blokadom po IB — udruženih zemalja Istočne Evrope, pokušavajući da skrši Titov otpor i da potčini Jugoslaviju svojoj hegemonističkoj dominaciji. Situacija u zemlji bila je u prvim mjesecima 1950. godine najozbiljnije opterećena opasnošću od vanjske agresije, napada sa Istoka. Napetost na granicama sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom u 1950. godini raste i u aprilu u odnosu na dotadašnje i u odnosu na kasnije prilike zabilježen je apsolutni rekord u broju pograničnih incidenata, registrirano je 89.²⁰⁾

Svi ti unutrašnji i vanjski elementi pomiješali su se, spojili i, eto ustanka 1950. godine na tradicionalno ratobornoj Krajini — s bosanske strane, nekadašnjoj turskoj i s hrvatske strane Korane, nekadašnjoj austro-ugarskoj Vojnoj krajini.

²⁰⁾ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Globus, Zagreb, 1988, 127.

Glava druga

ISTORIJSKO NASLJEĐE CAZINSKE KRAJINE I SLUNJSKOG PODRUČJA

Prostor između Une, Korane i Gline bio je naseljen od prastarih vremena da bi društvena istorija koju uobičajamo dijeliti na stari, srednji, novi vijek i suvremeno doba u ovim živopisnim brežuljkastim predjelima, posebno od 16. stoljeća naovamo poprimila specifične karakteristike po kojima se taj prostor od tada počinje označavati kao krajiški, Turska krajina, Cazinska krajina. Istovremeno i paralelno s Turskom krajinom nastaje obrambeni pojas i s habsburške strane granice, izgrađuje se Vojna krajina čiji sastavni dio je i slunjski sektor Korduna, geografski područje u Hrvatskoj oko rijeke Korane, između Male i Velike Kapele na zapadu i Petrove gore na istoku. Samo ime Kordun, na francuskom cordon, na talijanskom cordone, označava stražu, bedem. Tako su, makar pripadali dvjema susjednim suparničkim carstvima, Turskoj i Habsburškoj monarhiji, carstvima sa različitom vjerom, kulturom i dr., Cazinska krajina i slunjsko područje zapravo jedan vojno-civilni teritorij koji, i zbog dotadašnjih susjedskih veza kao i zbog nove zajedničke im funkcije, doživljava sličnu sudbinu društvenog razvoja.

Stara vremena

Arheolozi su utvrdili da je na području Cazinske krajine postojao život još u neolitu. Nekoliko stoljeća prije naše ere, ovdje se pominje ilirsko pleme Japoda. Živjelo se tu i u doba Rimljana kada i jedna od glavnih cesta, od Salone do Siscije, prolazi Pounjem. U ranom srednjem vijeku, u Krajinu, valjda kao na

druge balkanske prostore, dospijevaju Slaveni, mada o njihovom dolasku i naseljavanju nema pouzdanih saznanja. Veći dio srednjeg vijeka područje kasnije Cazinske krajine pripada hrvatskoj državi. Ovi krajevi su do zadnje četvrtine šesnaestog stoljeća pod gospodstvom biskupa Kninskog. Tada ih osvajaju Turci čija je vladavina udarila i glavni pečat životu ovdašnjeg stanovništva sve do 20. stoljeća. Za vrijeme Turaka područje između rijeke Une, Korane i Gline i postaje Krajina, Turska krajina, najistureniji pogranični teritorij velikog Turskog carstva prema Zapadnoj Evropi. Analogno susjednoj hrvatskoj Vojnoj krajini, koja je stvorena da štiti Habsburšku monarhiju i Evropu od daljnjih prodora Turaka sa Balkana, Turska krajina pretvorena je kroz više vijekova preko sistema utvrđenja — kapetanija u glavnu odbrambenu liniju evropskog dijela turskog imperija. Stanovništvu tog područja, Krajišnicima, uz tradicionalno stočarstvo i ratarstvo, oružje postaje stjecajem okolnosti, glavno zanimanje, a sultan im za službu, prirodno, daje neka veća prava nego drugim podanicima. Zato je razumljivo što je ovdje masovno prihvaćen islam, turska religija.

Ipak, ovdašnji Krajišnici često se protive mjerama koje preduzimaju centralni organi turske uprave a više puta, posebno u 19. stoljeću, na čelu su brojnih pobuna protiv sultanovih reformi. Bune na Krajini redovito su gušene, mada nekad uz velike napore kao ona (ukoliko ne računamo da se tu radi o više buna) koja počinje, uz više hiljada pobunjenika, 1849. i koja s prekidima traje do 1851. kada je guši serasker Omer-paša Latas, poslan od porte da umiri Bosnu. Zanimljiv je podatak da među izrečenim kaznama, dakle na 100 godina prije naše Bune, nije izrečena nijedna smrtna kazna, mada je privedeno oko 500 pobunjenih begova, i mada je narod Krajine za kaznu zbog svoje neposlušnosti još više godina na Krajini stradao. Četrdeset i pet Cazinjana prognano je u Aziju odakle se više nikada nisu vratili, ali smrtnih kazni ipak nije bilo, i pored toga što je u buni učestvovalo više hiljada Krajišnika. I u velikom bosanskom ustanku 1875-1878. jedno od žarišta bila je Bosanska krajina. Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878-1918. kroz robno-novčane privredne odnose unosi značajne novine i promjene u život Cazinske krajine, te se ovo relativno kratkotrajno razdoblje uobičajava tretirati kao vrijeme određenog opšteg napretka.¹⁾ Da se međutim, nije moglo raditi o nekom znat-

¹⁾ »Daleka prošlost« Cazinske krajine ovdje se pominje samo u najopštijim naznakama. Za ukupan period do 20. vijeka literatura o Cazinskoj krajini je dijelom velika a dijelom i oskudna. Za potrebe u ovom radu korišteno je tek nekoliko najopštijih djela:

nijem prosperitetu pokazuju statistički podaci i drugi pokazatelji prema kojima Krajina u narednom razdoblju biva jedno od najzaostalijih područja nove državne zajednice, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

I Kordun kroz vijekove doživljava sličnu sudbinu kao Cazin-ska krajina. Predstavlja obrambeni pojas s nizom utvrđenja na granici prema turskim posjedima u Bosni, koji je od druge polovice 15. stoljeća branio jugozapadnu Hrvatsku, zatim habsburške zemlje općenito od provale Turaka. I Kordun je područje koje je stalno opterećeno biljgom rubnog što nije značilo samo jako udaljenog već i rizičnog u pogledu nekog privrednog investiranja.

Vrijeme »Stare« Jugoslavije

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije čitava Cazin-ska krajina je administrativno-teritorijalno u sastavu jednog sreza, cazinskog. Cazin-ski srez, uključujući dakle tada i cazinsko i veliko-kladuško područje pripada Vrbaskoj banovini. Statistike pokazuju da je Vrbaska banovina skoro u svakom pogledu bila pri dnu i na samom dnu razvijenosti među devet jugoslovenskih banovina. Kako se jedan od osnovnih pokazatelja razvijenosti neke sredine mjerio tadašnjim industrijskim kapacitetima i brojem radnika, to je Cazin pripadalo u sklopu Vrbaske banovine, opet ubjedljivo posljednje mjesto. Tako je, po statistici iz 1938. u to malo industrije u Vrbaskoj banovini radio 9.651 radnik ili 1,46% stanovništva, a na cazinskom srezu od toga samo 62 radnika odnosno: 0,13% stanovništva.²⁾

Na Cazin-skoj krajini, teritoriji kasnijeg cazinskog i kladuškog sreza, je po propisu od 31. marta 1931. živjelo 47.283 stanovnika. Najveći dio ove populacije okupljen je u 7.960 samostalnih poljoprivrednih domaćinstava. Najviše je 3.222, bilo domaćinstava koja su posjedovala 2-5 ha zemlje, što je relativni iznos od 40,48%. Njih 1789 ili 22,47% imalo je zemlje od 5-10 ha, 1373 ili 17,25% 1-

Enciklopedija Jugoslavije, II, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, odrednica Cazin, A. Ravlić, Cazin, — FK »Krajina«, Cazin, 1983; isti, Velika Kladuša kroz stoljeća, SO Velika Kladuša, 1987.

²⁾ Upor. M. Konjević, Privredne i društvene prilike u Bosanskoj krajini u vrijeme Četvrte i Pete konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta '938—1941, Zbornik radova, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1980, 254—255.

2 ha, 584 ili 7,34% 10-20ha, 558 ili 7,01% 0,5-1 ha. Do 0,5 ha zemlje imalo je 330 ili 4,15% domaćinstava a njih 102 ili 1,28% posjede s površinom između 20 i 50 ha. Samo dva domaćinstva ili 0,02% raspolagala su sa zemljišnim posjedom iznad 50 ha.³⁾ Dakle onih sa zemljišnim posjedom do 5 na bilo je nešto više od 2/3 što govori o sitnoseljačkoj posjedovnoj strukturi i inače preovladavajućoj u Bosni i Hercegovini i prije i poslije drugog svjetskog rata. Podatak je potrebno posmatrati i u kontekstu kvalitete zemljišta koje, budući brežuljkasto, ne može spadati u značajnije žitorodne predjele već je prirodno više orijentirano na stočarstvo. Kladaški teren je s obzirom na veći procenat ravničarskih predjela plodniji od cazinskog. Seljaštvo je u periodu između dva rata, međutim, najviše opterećeno silnim dugovanjima. Na cazinskom srezu, zbog postojanja još od prije prvog svjetskog rata velikog procenta inokosnih seljaka, ona nisu u toj mjeri kao drugdje u Bosni i Hercegovini posljedica otkupa iz strukturne kandže feudalnih odnosa, već su ta dugovanja i ovdje više posljedica prodora zelenaškog kapitala u agraru i na selu, toliko karakterističnog procesa u jugoslovenskoj Kraljevini.

U nedostatku egzaktnih pokazatelja ekonomskog siromašnja seljaštva na Cazinskoj krajini prije drugog svjetskog rata po osnovu tzv. dužničke krize, bar približno mogu poslužiti statistički podaci o konstantnom smanjivanju stoke na Krajini. Da bi namirivali obaveze i vraćali dugove bankarima i trgovcima seljaci su prinuđeni sve više prodavati stoku, osnovicu svoje egzistencije. Prema statistici u cazinskom srezu je u razdoblju 1921-1939. godine broj konja smanjen sa 4.422 na 3.898, goveda sa 27.963 na 15.394, ovaca sa 22.282 na 19.366.⁴⁾ U cilju zaštite seljaka od ovog finansijskog iskorištavanja, na srezu je sredinom 1940. godine, znači već pred sam rat, osnovana Cazinska zemljoradnička stočarska zadruha, na čelu sa uglednim i povjerljivim mještanima — zemljoradnicima.⁵⁾

Stanovništvo Cazinske krajine, posebno poslijeratne generacije, opterećeno je kompleksom kako su ovi krajevi kojoj god državi kroz istoriju pripadali, uvijek bili nekako zapostavljeni. U tom kontekstu ističe se momenat uloge pojedinaca, za razvoj Krajine. Među njima počasnno mjesto nesumnjivo pripada prijeratnom po-

³⁾ Statistički godišnjak, Beograd, 1937, 108—110.

⁴⁾ A. Ravlić, Cazin — FK »Krajina« Cazin, 1983, 106.

⁵⁾ Isto, u Upravni odbor ove zadruge izabrani su Hase Topic, zemljoradnik iz Čoralića, Nurija Pozderac senator iz Cazina, Osman Kljičić zemljoradnik iz Kolja, Mustafa Bešlagić, zemljoradnik iz Slatine, i Ivan Banjac zemljoradnik iz Vrela.

slaniku, imućnom i uglednom Cazinjanu Nuriji Pozdercu. »Da nije njega bilo ne bi imali ni škola, ni vodovoda, ni puteva. Znao je lično pomagati svake godine siromašnim učenicima«, svjedoči učitelj Hasan Purić iz Todorova.⁶⁾

Za razumijevanje svih zbivanja na Cazinskoj krajini, kako još u Kraljevini Jugoslaviji, zatim i posebno u drugom svjetskom ratu, kao i poslije njega, od bitnog je značaja uočavanje organskih veza između religije i ukupnog života tog kraja. Islam tradicionalno i u velikoj mjeri prožima sve oblasti javnog i privatnog života tako da tu vrlo teško prodiru drugi oblici društvene svijesti a pogotovo ako se oni kose s islamom kao vjeroispoviješću i na njegovim postavkama zasnovanom načinu života uopšte. S obzirom da je Cazinska krajina bila (i ostala) područje sa teritorijalno najgušće koncentriranim muslimanskim življem u Bosni i Hercegovini (i u Evropi) to je već iz toga jasno kakva je mogla biti u tim krajevima moć islama. Po popisu iz 1931. godine na Cazinskoj krajini živjelo je 35.313 muslimana, 11.072 pravoslavca, 895 katolika i 3 osobe nekih drugačijih religioznih opredjeljenja. Ovi se omjeri poslije rata još uvećavaju u korist muslimana — Muslimana posebno na štetu pravoslavaca — Srba usljed posljedica genocida nad Srbima u ratu, odnosno njihovog značajnijeg odseljavanja putem kolonizacije u Vojvodinu neposredno poslije rata.

Karakter Vojne krajine kojoj su vijekovima pripadali predjeli cazinskog i kladuškog sreza s turske strane odnosno slunjskog sreza sa austro-ugarske strane granice, uslovio je, normalno, dosta zajedničkih crta u životu stanovnika s obje strane rijeke Korane, pri čemu ratovanju kao sudbini sigurno pripada centralno mjesto. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske ovi krajevi dobijaju istog gospodara ali ostaju do raspada Habsburške monarhije i dalje izrazito ekonomski nerazvijeni što se zadržava i nastavlja također i u vrijeme Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Dok je pretvaranje najisturenijeg evropskog dijela Turskog imperija u vojno granični teritorij očito imalo za posljedicu većinsku islamizaciju stanovništva tih krajeva to je dvonacionalni sektor posljedica vjerovnog vojno-krajiškog karaktera slunjskog područja-

Prema popisu iz 1931. godine Hrvata je bilo ukupno 21.470 a Srba 24.352. Ta činjenica međutim nije smetala stanovništvu da živi u međusobnom poštovanju, slozi i ispomaganju. Velike zasluge

*) Svjedočenje Hasana Purića, u arhivi autora.

u utvrđivanju tih osnovnih vrijednosti imala je uoči i na samom početku rata KPJ. Najbolji dokaz za to pruža ratni period kada je, i pored genocidnih pogroma ustaša i okupatora na području slunjskog kotara (sreza) »u potpunosti osujećena bratoubilačka borba i pojava četništva«.7)

Inače po popisu iz 1931. godine u kotaru Slunj bilo je 7.180 domaćinstava sa 45.829 stanovnika raspoređenih u 213 naselja. Stanovništvo koje su karakterisali i visoka stopa nataliteta i visoka stopa smrtnosti (svako peto dijete nije doživjelo prvu godinu života) bilo je u većini nepismeno, pretežno se bavilo stočarstvom i poljoprivredom. Za poljoprivredu su postojali, međutim, slabi uslovi jer je blizu 3/4 kotara prekriveno šumama, trnjem i kamenjem. Kao i na Cazinskoj krajini, preovladavalo je sitno gazdinstvo. Od 6.922 gospodarstva 2.818 njih držalo je gazdinstva s površinom od 2-5 ha, 2.356 njih raspolagalo je sa zemljišnom površinom od 5-10 ha. Međutim, s obzirom na krašku pedološku strukturu, jedno gospodarstvo raspolagalo je u prosjeku sa tek 1,93 ha obradive zemlje, što nije bilo dovoljno prosječnoj šestočlanoj porodici. Uz pomenutu rezervu o kvalitetu zemljišta treba zato uzeti i podatak da je 795 gospodarstava raspolagalo sa posjedom od 10-20 ha, odnosno sa ukupno 10.293 ha.⁸⁾

Seoska naselja na slunjskom kotaru bila su razbacana, daleko od komunikacija, nije bilo električnog osvjetljenja ni industrije. Život seljaka bio je težak, pa su, posebno za vrijeme nerodnih godina, bila rijetka gospodarstva koja nisu morala do nove ljetine hranu kupovati. Opšta oskudica i seosko siromaštvo stvaraju, s druge strane, dobru podlogu za razvoj zelenaštva i lihvarstva koje prosto cvjeta. Potraživanja seljakovih dugovanja nekoliko puta su nadmašivala njegovu kupovnu moć. Društvena svijest seljaštva bila je izrazito patrijarhalna i kretala se uglavnom u religijskim okvirima. Pojave sujevjerja i fatalizma bile su veoma raširene. To je posljedica činjenice što je crkava, bogomolja i svećeničkog kadra bilo tamo više nego, na primjer učitelja i škola. Bez obzira što se radi o drugoj religiji nego što je ona na Cazinskoj krajini, u pitanju je, dakle, gotovo identična situacija u pogledu stanja društvene svijesti seljaštva, kao što je položaj seljaštva i u svakom drugom pogledu veoma sličan. Kako zemlja nije smogla nahraniti sve koji su rođeni

⁷⁾ S. Livada, *Seljaštvo Kotara Slunj između dva rata*, 11—26; D. Livada, *Osnivanje i rad organizacija KPJ i djelatnost političkih stranaka u Kotaru Slunj do 1941. godine*, 27—57, u: *Kotar Slunj i Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, Knjiga I, *Historijski arhiv u Karlovcu*, Karlovac, 1988.

⁸⁾ Isto.

na njoj, narod se, tako, u oba ova područja naveliko bavio npr. kirijanjem, prijevozom razne robe. Ekonomskog karaktera bila je, također s obje strane Korane, pojava dječijeg sluganstva koje su prošla brojna djeca iz siromašnih porodica.

Bilo je i vrlo sličnih običaja. Među njih, mada kasnije s mogućom različitom sudbinom po mladu, mogla bi se ubrojati npr. i »krađa« djevojke. Taj bi čin, na slunjskom srezu shvaćen kao »pokusni brak«, nerijetko završavao, kako piše S. Livada, gotovo bezrazložnim otjerivanjem žene što je izazivalo šire konflikte. Na drugoj strani, među Muslimanima, žena se uglavnom ne otjeruje, već dodaje. »Udati se na ženu«, znači postati druga ili treća supruga, bila je po šerijatskom pravu uobičajena pojava, ne rijetka i nakon drugog svjetskog rata. I pored toga što su vjerski običaji i praznici na relativno malom prostoru bili različiti, već zavisno od toga da li su u pitanju muslimani, katolici ili pravoslavci ipak je upravo taj zajednički prostor i isprepleo svakodnevni život njegovih stanovnika te se ponešto i slavilo zajedno. Upravo takav je bio 6. maj koji su kao Đurđevdan slavili Srbi, kao Jurjevo Hrvati, kao Jurjev Muslimani Cazinske krajine.

Ratni period

Za vrijeme drugog svjetskog rata, nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije slunjski srez u Hrvatskoj i Cazinska krajina, kao i čitava Bosna i Hercegovina, ulaze u sastav Nezavisne Države Hrvatske. No, pripadnost toj ratnoj tvorevini je u stvarnom smislu diskutabilna s obzirom da joj legitimitet ne priznaje KPJ, predvodnica narodnih slojeva koji oružjem ustaju protiv njenih kvislinških ustaških struktura. Mada je dio bosanske teritorije, gdje je inače partizanski antifašistički narodnooslobodilački pokret od samog početka rata veoma snažan, Cazinska krajina, kao ipak granično područje, čitavo ratno razdoblje iz operativno-taktičkih razloga borbe spada pod vodstvo hrvatskog Glavnog štaba i u konstelaciji stvaranja nove revolucionarne vlasti mjesni narodnooslobodilački odbori i kotarski (sreski) NOO Cazin i hijerarhijsko-teritorijalnom pogledu također su vezani za karlovačku oblast, odnosno ZAVNOH.

U toku drugog svjetskog rata razvoj zbivanja u ovim krajevima protiče ipak i dosta različito. Mada svaki rat donosi ljudske gu-

bitke i svakojaku nesreću stanovništvu, ovaj je rat značio više nego katastrofu za slunjski kotar. U svojoj socijalno-patološkoj namjeri da uništi srpski živalj nacistička NDH uspijeva da na širem području Korduna koje obuhvata kotare Slunj, Vojnić i Vrgin Most, uz primjenu čovjeku teško i pojmljivih grozodejstava, istrijebi jednu trećinu od oko sto hiljada ovdje živećih Srba. Genocidna dejstvovanja ustaške NDH-azije prema srpskom stanovništvu na području ratnih kotareva Slunj i Veljun (koji se poslije rata gasi te ostaje jedan kotar — slunjski) utvrđena su istraživanjem po kome je na tom području u periodu 1941-1945. godine život izgubilo 10.098 osoba, od čega 9.852 Srbina, 236 Hrvata i 10 ostalih nacionalnosti. Više od pola stradalih bile su žrtve fašističkog terora, oko 15% su bili pali borci NOB-a a skoro 1/5 umrlo je od rifusa.⁹⁾ U kontekstu naše teme sigurno je značajno pomenuti podatak da je rat odnio 2/3 ljudskih života u Kordunskom Ljeskovcu, rodnom mjesnom području dvojice glavnih vođa bune na slunjskom srezu 1950. godine, inače prvoboraca toga kraja koji su se, kao i srpsko stanovništvo Korduna općenito digli na ustanak 1941. godine.

2a shvatanje bune iz 1950. godine, posebno njene ideološke protkanosti, također je važna činjenica da se je na ovom području, a kao što ćemo vidjeti, i na Cazinskoj krajini, još od prije rata jakim režimskom antikomunističkom propagandom ukorijenilo i odgovarajuće neraspoloženje prema »gnusnom« komunizmu, koje su, naravno, iz svojih opet drugačijih pobuda podgrijavali i vjerski institucionalni subjekti sve tri glavne konfesije. »Kada je koncem 1943. godine po odluci Okružnog komiteta Korduna inicirana mobilizacija Hrvata u partizanske redove, njih oko hiljadu, izdoktriniranih u smislu da komuniste treba pobiti, da treba da dođe kralj, umjesto u partizane bježi u ustaše. »Bio je za njih bolji crni vrag nego komunizam«, čime su, sjeća se Petar Zinajić, stvoreni novi užasni antagonizmi na terenu.¹⁰⁾

Dok su zbog svog znatnog srpskog etničkog elementa Kordun, Lika, Banija i cijela Bosanska krajina sudbinski vezani masovnim narodnim ustankom odmah 1941. godine, Cazinska krajina i sama integralni dio Bosanske krajine, doživljava zbog svog preovladavajućeg muslimanskog življa, specifičan razvojni ratni put. Srpski dio stanovništva na Cazinskoj krajini prepušten je istoj sud-

) M. Perenjin, Ljudski gubici na području Kotara Slunj i Kotara Veljun 1945, u: Kotar Slunj i Kotar Veljun. Knjiga II, 905—906. Ovo izvanredno istraživanje pruža inače toliko bogatstvo podataka da se čitaocu, koji je bliže zainteresiran, preporučuje.

¹⁰⁾ Sjećanje Petra Zinajića, u arhivi autora.

bini i prolazi vrlo slično kao kordunaški Srbi. Na takav opšti zaključak upućuju mnoga svjedočenja preživjelih tamnošnjih Srba o ustaškim zvjerstvima. Tako je, na primjer, selo Crnaja oslobođenje dočekalo ne samo do temelja popaljeno već i gotovo istrijebljeno. Crnaja je, opet, rodno mjesto glavnih bosanskih ustaničkih vođa iz godine 1950, također partizana — prvoboraca iz 1941. godine.

Prvi veliki pokolj ustaše su izvršile 29. jula 1941. godine u kladuškoj pravoslavnoj crkvi, zatim, pod vodstvom iste ekipe (Ile Vidaković i Viktor Beljak-Ventura) još jedan pokolj Srba u avgustu u blizini Vrnograča.¹¹⁾ Već je više puta napisano kako su za te pokolje doveli ustaše sa strane i kako su se oni prerašavali u Muslimane čime je trebalo kod Srba stvoriti dojam o krvoločnosti komšija — Muslimana i svaliti krivicu na njih. Masovniji i nadasve svirepi zločin ustaše su izveli, također u ljeto 1941. godine i u okolini Bužima.¹²⁾ No, tek bi sistematsko istraživanje kao što je izvršeno na područje slunjskog sreza moglo odgovoriti na mnoga još otvorena pitanja u vezi sa stradanjem srpskog stanovništva i na Cazinskoj krajini. Također bi samo jedno ozbiljno historiografsko istraživanje moglo da razjasni ulogu i odgovornost dijela ovdašnjeg muslimanskog stanovništva koji je služio u domobranima i ustašama. Poznato je da su u ustaše mobilizirani i Muslimani. Ali, kako svjedoči i Suljo Žunić, u pokoljima srpskog življa na Cazinskoj krajini nisu učestvovali ovdašnji Muslimani već su to bile ustaše dovedeni sa strane.

Bilo je nemalo pojedinačnih slučajeva kada su muslimanski domobrani (ili ustaše) i spašavali Srbe od pokolja, jednom pohodu preko Korane u maju 1942. godine za vrijeme velike ofanzive ustaša i domobrana na Mašvinska sela, kada su izgorjela sela Koranski Lug, Kordunski Ljeskovac, Basara, Kršlja, jedan šturlički domobran, Šalim Bilkić, pokupio je 14 djece i žena, odveo ih sa zgarišta, i tako ih spasao od »divljih ustaša«.¹³⁾ Mnogi Muslimani, pogotovo oni ugledniji, a među njima posebno Nurija Pozderac, ustali su protiv nasilja nad Srbima odmah 1941. godine. Neke su se srpske porodice i spasile skrivanjem po kućama Muslimana tokom rata, kao što je to bio slučaj i sa porodicom Milana Božića koja je našla utočište u šturličkoj kući Dizdarevića. To je, opet, imalo važnog pozitivnog uticaja na odnose preostalih Srba sa Muslimanima Cazinske krajine nakon rata. No, puna istina o ukupnom ponašanju

¹¹⁾ A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća, isto*, 200—201.

¹²⁾ Svjedočenje Pere Mutića, u arhivi autora.

¹³⁾ Svjedočenje Salima Bilkića, u arhivi autora.

Muslimana sa Cazinske krajine prema Srbima u toku rata ostaje zbog neistraženosti teme ipak otvorena do daljnjeg, a u što me uvjerava i godina 1950. kada je, između ostalog, došao do jakog izražaja strah muslimanskih pobunjenika da ne bi njihovi saborci — Srbi u buni oružje upotrijebili protiv njih — Muslimana, zbog osvete za stradanja u ratu.

Masovnog narodnog ustanka na području Cazinske krajine 1941. godine nije bilo. Bilo je već u ljeto 1941. godine nekoliko komunista — partizana, među kojima su se od početka svojom hrabrošću posebno isticali, a u narodu ostali u legendi, Milan Pilipović, Tone Horvat, Mile Dejanović i Huška Miljković, djelujući pretežno s hrvatske strane Korane. Mnoge srpske porodice, da bi izbjegle ustaško klanje, bježe preko Korane u Kordun. Tu se radi sigurnosti premještaju s mjesta u mjesto dok većina muškaraca napušta zbjegove i stupa u partizane. Tako su partizani — prvoborci postali i Božići iz Crnaje. S obzirom na relativno povoljnije uslove za borbu protiv ustaša i stranog okupatora u kordunska brda odlaze još 1941. godine i neki Muslimani, posebno članovi KPJ. Među njima već spomenuti Huška Miljković.

Ustaški vođa Ante Pavelić prema Muslimanima pristupa veoma lukavo, kao »cvijetu hrvatstva«, pridobijajući ih 1941. u smislu njihovog, uglavnom pasivnog, pristajanja uz NDH i mobilizirajući ih u redove domobrana a dijelom i ustaša. Mada nisu obavljena odgovarajuća istraživanja, ipak, makar na osnovu dosadašnjih saznanja, trebalo bi da se pomene istorijska činjenica da su ovdašnji ustaše — Muslimani izvršili mnoga zlodjela nad srpskim življem Krajine, ali i preko Korane gdje su, tvrdi P. Zinajić, upravo oni poklali po oko 500 Srba Kordunskog Ljeskovca i Starog Sela.¹⁴⁾ Ti stravični dani iz ljeta 1941. godine, pa zatim i 1942, naravno nisu mogli biti zaboravljeni te in u pripremanju za zajedničku Bunu 1950. kao uzroku straha od odmazde pominje i glavni muslimanski vođa ove bune.

Ličnost i ime Huseina Huske Miljkovića igraju veliku ulogu u istoriji Cazinske krajine. Huška je još dvadesetih godina narodni poslanik Cazinske krajine, 1928. godine kad se do krajnosti zaoštrio sukob između vladajućeg režima i Hrvatske seljačke stranke, na strani je režima. Te godine su u jednoj političkoj tuči u Cetinogradu poginula dva Kladušanina i zatim uz veliku masu svijeta sahranjena pored džamije. Koliki je bio još tadašnji Huskin uticaj na Muslimane svjedoči njegov kasniji ratni drug Šukrija Bijedić

¹⁴⁾ Sjećanje Petra Zinajića, u arhivi autora.

»da je toga dana rekao onoj masi da ide žariti i paliti po Cetingradu, izvjestan broj sigurno bi pošao, ne pitajući se za koga i kome to koristi«. ¹⁵⁾ Citirana tvrdnja ovdje je korištena i još zbog nečega, naime da ukaže i na komponentu socijalne povodljivosti za autoritetom domaće sredine, koja dolazi do izražaja i u ratu, opet sa Huskom, ali i »naše« 1950. godine prilikom Đurđevdanskog ustanka. Kao još predratni član KPJ Huška odmah 1941. stupa u NOB i ratujući na Kordunu stiče zbog svoje hrabrosti dvostruki ugled: pored autoritarnog divljenja njegovih muslimanskih sunarodnika i ugled kod naroda Korduna. ¹⁶⁾ Prikazuju ga, međutim, kao svojeglavog partijskog rukovodioca koji veže uza se a ne uz Partiju, pa je zato smijenjen sa funkcije sekretara sreskog komiteta Velika Kladaša da bi istovremeno ostao član višeg organa — okružnog komiteta za Karlovac. Po drugoj jednoj verziji glavna iskra nesloge između Huske i drugova u partijskom rukovodstvu izbila je početkom 1943. godine kada se on nije složio da se ozloglašeni ustaša Flak zamijeni, već je tražio njegovo strijeljanje. ¹⁷⁾ Kako bilo da bilo, čini se da ga je smjenjivanje sa funkcije sekretara SK Velika Kladaša pogodilo. On traži osvetu, pa i tu dijelom treba možda tražiti razloge njegovoj odluci da u jeku velike njemačke ofanzive februara 1943. godine, sa još 25-toricom dezertira iz partizana. Huskin prelazak u suprotan tabor obrazlaže se, međutim, u prvom redu njegovom procjenom da partizani nemaju šansi i da će izgubiti rat. ¹⁸⁾ U maju 1943. godine je kod domobrana i bori se protiv dojučerašnjih svojih drugova-partizana na Cazinskoj krajini, Baniji, Kordunu. Istovremeno razmišlja o stvaranju sopstvene narodne vojske. ¹⁹⁾ U nedostatku naučne literature na temu tzv. Muslimanske milicije slijedim izlaganje Šukrije Bijedića, političkog komesara Unske operativne grupe kroz koju je ta milicija krajem 1943. odnosno početkom 1944. godine i prešla na stranu NOV. No, nailazila sam i na svjedočenja koja nisu baš u skladu sa Bijedićevim interpretacijama. Hakija Pozderac, npr, tvrdi kako je idejni tvorac Muslimanske milicije još predratni kladaški političar Hasan Miljković, a Huška Miljković, koji sa Hasanom nije u srodstvu, miliciju formira organizaciono.

U svakom slučaju sama ideja o muslimanskim oružanim formacijama u cilju samoodbrane muslimanskih naselja, i određene

¹⁵⁾ Š. Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Svjetlost, Sarajevo, 1968, 14.

¹⁶⁾ Svjedočenje Miče Carevića, u arhivi autora.

¹⁷⁾ Iskaz Hasana Purića, u arhivi autora.

¹⁸⁾ Š. Bijedić, isto.

¹⁹⁾ Isto.

prakse na njoj zasnovane, potiče još gotovo s početka rata, a na liniji je političkih autonomističkih koncepcija Jugoslovenske muslimanske organizacije, tj. nekom autonomnom statusu Bosne u Trećem rajhu, čime bi se sačuvala njena muslimanska tradicija. Hitler ove zahtjeve za izdvajanje Bosne iz NDH nije prihvatio.²⁰⁾

Ideju o narodnoj vojsci pod njegovim zapovjedništvom koja bi imala defanzivni karakter, ostajala isključivo na svojoj teritoriji, branila ljude od svake pljačke, Huška iznosi pred narod Velike Kladuše jednog pijačnog dana sredinom 1943. godine. Tako i nastaje Huskina »milicija«, uz parolu borbe »za din i islam« i sa zviždom i polumjesecom na fesu ili kapi njenih pripadnika. Objektivna privlačnost milicije bila je u tome što su oni koji su joj se priključili ostajali praktično kod kuće, mnogi i spavali kod kuće, radili u polju i tako izbjegli razne mobilizacije u domobrane, ustaše, njemačku vojsku, stekavši svojevrsni legitimitet među Muslimanima Cazinske krajine, svjedoči Š. Bijedić. Huskine jedinice milicije među Muslimanima nisu bile nešto novo jer su muslimanska sela zapravo još od 1941. godine prakticala lokalnu oružanu samoodbranu pa su tako stvarane muslimanske seoske straže s jedinim ciljem da se domaća teritorija štiti od nasrtaja bilo kojih oružanih snaga sa strane. Te su snage u selu Šturlić nazivali četnicima.²¹⁾

Suprotno početnoj proklamaciji u Huskinoj miliciji ipak je bilo dosta pljačke, kocke, šverca a ljudi su i silom tjerani u njene redove.²²⁾ Uskoro je broj huskinovaca narastao na oko 3.000 boraca. Među starijim Cazinjanima još je danas živo sjećanje da je u toj mobilizaciji veoma važnu ulogu imao i Ale Čović, glavni muslimanski vođa Bune iz 1950. godine.²³⁾ Taj momenat bio je očito od velikog značaja u stvaranju autoriteta koji je Čović nesumnjivo uživao među Muslimanima nakon rata. Huskina vojska je imala pod vodstvom vrhovnog komandanta i vrhovnog štaba dvije brigade sa jedanaest bataljona podijeljenih na čete, vodove i desetine te je širila »strah i trepet« po Cazinskoj krajini. Uz blagoslov i podršku ustaša oružje i sanitet dobivali su od Nijemaca i borili se protiv partizana, svjedoči dalje u svojoj knjizi Šukrija Bijedić. Suprotno tvrdi Hakija Pozderac: »Huška nikad nije vodio borbe protiv partizana. Nikad nije ni jednog partizana ubio?«²⁴⁾ Već u drugoj

²⁰⁾ Šire o tim pitanjima u: E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija, Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987.

²¹⁾ Sjećanje Salima Bilkića, domobrana, zatim huskinovca, pa partizana iz sela Šturlića, u arhivi autora.

²²⁾ Š. Bijedić, isto.

²³⁾ Svjedočenje Salima Bilkića i Steve Božića, u arhivi autora.

²⁴⁾ Svjedočenje Hakije Pozderca, u arhivi autora.

polovici 1943. godine Huška se opet koleba, sada zbog sve većih uspjeha partizana i mada mjesecima obećaje vjernost Nijemcima, početkom februara 1944. sa svojom vojskom prelazi u partizane, ističe dalje Š. Bijedić. Jedan od uslova koje je Huška postavio za prelazak u partizane bio je da on ima za jedan stepen viši čin od majora Hamdije Omanovića (istaknutog prvoborca i partijca Cazinske krajine), očito iz konkurentskih motiva na planu muslimanskih kadrova u partizanskoj vojsci. Naredbom Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita 11. novembra 1945. Huška je unaprijeđen u čin pukovnika, svjedoči Hakija Pozderac.²⁵⁾ Glavni štab za Hrvatsku od Huskine vojske formira Unsku operativnu grupu s Huskom kao komandantom i upućuje u nju stotinjak partizana Muslimana radi političkog rada s huskinovcima; Ali partizanski politički komesari, primorani da prihvate simbole Milicije nailaze, pri svom pokušaju »prevaspitavanja« huskinovaca, na jak otpor uglavnom nepismenih Muslimana.

No, glavni problem ostala je stvarna vojna pozicija huskinovaca jer ih i Huška, i po njegovom uzoru i njegovi oficiri i vojnici, kako kaže Š. Bijedić, politički komesar Unske operativne grupe, i dalje sjede na dvije stolice: »Do podne sa partizanima, po podne sa ustašama«. Pored velikog autoriteta i moći kojima je raspolagao među Muslimanima Cazinske krajine, i mada možda baš zbog toga, Husku Miljkovića krajem aprila 1944. godine, po naređenju Nijemaca, podmuklo ubijaju dvojica njegovih bliskih pristaša. Nijemci Huskine ubice bogato nagrađuju i među narod Cazinske krajine, duboko dirnut iznenadnim gubitkom svog idola, ubacuju propagandu i laž da su Husku ubili partizani. I onako kolebljiv narod nije preteško dezorijentirati pa se nakon Huskine smrti dio njegove bivše milicije, njih dvjestotinjak odmeće iz partizanskih redova u koje ih je bio Huška u februaru doveo. Tako nastaje zeleni kadar, zelenci, koji su veliko zlo nanijeli ovom narodu ne samo do kraja rata već još i više, kako svjedoči prvoborac Mićo Carević, narednih godina. Nisu posve iskorijenjeni ni 1950. godine, mada nikakva neposredna veza između njih i ustanika iz 1950. godine nije utvrđena.

Fenomen Huske. Miljkovića i njegove Muslimanske milicije ukratko iznijet po osnovu pomenute knjige Š. Bijedića i još nekih sjećanja, ne bih iznijela ovdje a da ne smatram da postoje elementi koji su u vezi sa temom Cazinske bune 1950. godine. Ti će odnosi biti shvatljiviji nakon detaljnijeg izlaganja o zbivanjima 1950 godi-

²⁵⁾ Isto.

ne. Radi se posebno o slijedećim elementima. Prvo, u buni 1950. učestvuju mnogi bivši huskinovci, dijelom kasniji partizani, a dijelom ustaše i poslijeratni »zelenokadrovci«. Drugo, obzirom na kratku vremensku distancu, svježa su sjećanja na Huskinu miliciju. Treće, u pripremi za bunu 1950. godine jedno od bitnih pitanja je ono o autoritativnosti vođa, kako među Muslimanima, tako i među Srbima. Četvrto, momenat religioznog kontinuiteta ogleda se u doduše nerealiziranoj ali u pripremama iniciranoj ideji da vojnu zakletvu Muslimani polažu pred lokalnim hodžom. I, ne na kraju, radi se o objektivnom nastavljanju specifične krajiške tradicije da se dosta lako i bez većeg razmišljanja o posljedicama, s oružjem u ruci krene ka ostvarivanju sopstvenih socijalnih interesa. Još jači kontinuitet između bivše Huskine milicije i bune iz 1950. godine sigurno je omela činjenica što su, kad je riječ o bosanskom dijelu pobunjenika, na čelu bune stajali Srbi, makar su u ideološko-socijalnom pogledu u tom seljačkom ustanku svi oni, i Srbi i Muslimani stajali na istim pozicijama.

Bio bi, naravno, puni historiografski promašaj ratno razdoblje Cazinske krajine poistovjetiti sa fenomenom Huske Miljkovića i huskinovaca. I mada njihovo mjesto i uloga još nisu relevantno ocijenjeni u kontekstu ratnih zbivanja Cazinske krajine i šire, kao što uostalom ili možda baš zbog toga, nije konzistentno ocijenjen ni taj kontekst sam, bilo bi opet posve pogrešno ne istaknuti očiti i veliki značaj komunističkih i njihovih simpatizera za uspješnost NOB u Cazinskoj krajini. Čak jedan broj pobunjenika iz 1950. godine, ne samo Srba, još su u ratu postali članovi KPJ. Jače naglašavanje Huskine uloge u ratu imalo je cilj da ukaže na etničko-religijske komponente koje su u odnosu na ideološko-komunističke u mjerenju ukupnog uticaja na narod ipak bile primarne.

Ne ulazeći u vode nekog opštijeg zaključivanja o pojavi Huske Miljkovića, što i nije osnovna tema ovog istraživanja, smatram, međutim, da je njegovo »direktno nasljeđe« bilo izrazito negativno. Dejstvovanje zelenog kadra, pretežno kao dijela bivše Muslimanske milicije, još u toku rata a posebno nakon njega, nanijelo je Cazinskoj krajini ogromno zlo. U zelenokadrovcima našao se najgori ološ toga kraja posebno ozloglašeni ustaše koje je znao narod kao zločince, pa s Huskom zbog svojih okrvavaljenih ruku nisu ni mogli preći partizanima. Pomagani do kraja rata od Nijemaca i ustaša, a nakon rata od jataka na Krajini, ubijali su viđenije ljude, pljačkali po selima. Poslije rata bili su još gori, krvoločni kao »divlje zvijeri«, sjeća se Mićo Carević, partijski funkcioner na kladuškome srezu u poslijeratnom periodu koji je 1944. godine i sam stra-

dao od njihove bombe bačene kroz prozor. Poslijeratni zelenci ne predaju se do zadnjeg, znaju svoju sudbinu i ponašaju se u skladu sa onom narodnom »dokle-dotle«. Dok ih je bilo pred kraj rata još par stotina, kretali su se u većim grupama, kasnije zbog otežanih uslova, a posebno radi sistematskog »čišćenja« terena od strane OZN-e, u manjim skupinama. Godine 1946. većim dijelom su uhvaćeni i likvidirani. Prema podacima OZN-e krajem te godine među ukupno 1.320 odmetnika u Bosni i Hercegovini njih 46 bili su zelenokadrovci, uglavnom sa terena Cazinske krajine.²⁶⁾ Tadašnja ocjena bosanskohercegovačke OZN-e i Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, da zelenci »neće predstavljati nikakav teži problem« nije bila baš realistična, ako stoji da su oni u petogodišnjem poslijeratnom periodu ubili preko 200 ljudi širom Cazinske krajine i da nisu posve likvidirani ni u ljeto 1950. godine kad se po terenu još i te kako trebalo kretati uz oružanu pratnju baš radi mogućih zasjeda zelenaca.²⁷⁾ Ali ako nije bilo, kako smo već ustvrdili, povezanosti između ostataka zelenokadrovaca i pobunjenika iz 1950. godine, veza koje bi ukazivale na zajednički nastup protiv nove jugoslovenske države, što bi u suprotnom istraga UDB-e u maju 1950. sigurno utvrdila, jednim zaista čudnim slučajem do makar »nekakve« povezanosti je ipak došlo. Desilo se slijedeće. Zelenac Suljo Mehurić kod Vrnograča 7. ili 8. maja 1950. ubija pobunjenika Alagu Jušića, brata ozloglašenog Sijana, vođu grupe zelenaca na području Bužima, Ljubijankića i Todorova. Sijana su još 1946. godine ubili udbovci i izložili ga u Todorovu pored džamije na ogradu za vrijeme vjerskog obreda da ga svi vide, a zatim ga bacili psima. Prema svjedočenju Hasana Purića, poznatog učitelja iz Todorova, Alagin motiv da se 1950. godine priključi pobunjenicima je i bilo ovo ubistvo i svirep postupak nove vlasti sa njegovim mrtvim bratom. Mehurić se, pošto je ubio Alagu, računajući kao zelenac pri tom na šansu za spas vlastitog života, predao UDB-i i bio stvarno, kao za neku nagradu, sjeća se učitelj Purić, nešto blaže osuđen.²⁸⁾

Našao se međutim, još pokoji zelenac koji je »jeftino« prošao. Naime, treba imati u vidu da je u drugom dijelu rata bilo nekoliko poziva Vrhovnog štaba NOB i POJ koji su nudili amnestiju onima u neprijateljskim vojnim redovima koji se nisu »previše« ogriješili a

) Arhiv CK SKJ, V, k XXI/3, Izvještaj PK KPJ za BiH CK-u KPJ od 8. januara

²⁶⁾ Sjećanje Miće Carevića, u arhivi autora.

²⁷⁾ Svjedočenje Hasana Purića, u arhivi autora.

spremni su da pređu partizanima.²⁹⁾ Možda je takav jedan poziv iskoristio poznati huskinovac i kasniji zelenac Husein Agić koga Gojko Jotić, opunomoćenik unutrašnjih poslova na cazinskom srezu i nakon bune, sreće u Cazinu kao cestara na putu Cazin-Koprivna, što radi sve do 1953. godine.³⁰⁾ No, da li su i u kojoj mjeri amnestiju koristili pripadnici tih tzv. neprijateljskih vojnih formacija na Cazinskoj krajini nije istraženo. Pitanja poslijeratnog odmetništva općenito u Jugoslaviji još nisu sistematski istražena, uz dužni pomen njihovog sagledavanja iz uglova pojedinaca - uglavnom bivših udbovaca. Naravno, i drugi se sjećaju tih nesretnih događanja. Na slunjskom srezu, logično, nije bilo četničkog odmetanja, daleko najopasnijeg i najopasnijeg inače u Bosni i Hercegovini, ali je bilo tvrdokornih »križara«. Tadašnji učitelj u Kruškovači Đuro Zatezalo, sjeća se, na primjer, kako je i njemu milicija još 1951. godine nudila oružje da se odbrani od mogućeg napada križara — ustaških zlikovaca iz obližnjih šuma.³¹⁾ Isticanje problema odmetničkih grupa, tzv. bandi, znači u čitavo to vrijeme do Cazineske bune, ima cilj da se kao veoma ozbiljna shvati i unutrašnja bezbjednosna situacija u kojoj se stvara novi državni poredak odnosno u kojem se nalazi zemlja još i 1950. godine.

²⁹⁾ U avgustu 1944. zaredala su dva takva poziva. Dana 17. avgusta Predsjednik NKOJ-a Josip Broz Tito pozvao je »sve Jugoslovene koji se nalaze u neprijateljskim formacijama da stupe u NOVJ«, dok je 30. avgusta Tito uputio poziv »svim hrvatskim i slovenačkim domobranima, četnicima, i pripadnicima drugih neprijateljskih oružanih formacija da napuste okupatora i pređu na stranu NOVJ«. U pozivu se izjavljuje da će svi oni koji se poslije 15. septembra 1944. zateknu u kvislinškim vojnim formacijama biti izvedeni pred ratni sud i kao izdajnici naroda kažnjeni najstrožom kaznom, Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 —1945, Vojno-istorijski institut, Beograd, 1964.

³⁰⁾ Sjećanje Gojka Jotića, u arhivi autora.

³¹⁾ Sjećanje Đure Zatezala, u arhivi autora.

Glava treća

OPŠTE PRILIKE PRED BUNU

Mada je između oslobođenja zemlje i Cazinske bune proteklo tek pet godina, što je upravo samo kap u moru sa aspekta globalne istorijske događajnosti, ipak je i tih nekoliko godina, s obzirom na ogromne društvene i političke promjene koje se dešavaju, značajan vremenski i tematski segment koji, razumije se, samo u kontinuitetu s ranijim istorijskim nasljeđem čini cjelinu zbivanja i ne može se bez te prošlosti uopšte ni razumjeti ni tretirati.

Da bismo se što približnije upoznali sa opštim društveno-ekonomskim kontekstom iz koga je onda i izbila Buna 1950. godine, smatrala sam uputnim razložiti pojedine značajne komponente stvarnosti i pokušati ih unekoliko analizirati. Kako sam ekonomsku problematiku u poslijeratnom periodu već nešto više obrazlagala u opšte-jugoslovenskom sklopu događanja, koji, međutim, u velikoj mjeri određuje i značajke privrednog razvoja na Cazinskoj krajini i slunjskom srezu, to ću se ovdje malo više osvrnuti na ostale karakteristike razdoblja, da bih se posebno zadržala tek na pred samu Bunu aktuelnom ekonomskom trenutku ovog područja. Analizom slučaja jednog seljaka sa kladuškog sreza pokušavam onda, pred kraj ove glave, nekako sintetizirati opšte stanje stvari na Krajini. A na početku, prvo, ponešto o vojvođanskoj kolonizaciji iz naših tzv. ustaničkih krajeva kojom se legitimira politika Partije kao dijelom neka' kompenzacija ovom stanovništvu za gubitke u upravo završenom ratu, a dijelom kao proklamirana mjera za zadovoljavanje interesa siromašnih seljaka, i, drugo, ponešto o izvjesnoj zapostavljenosti tih krajeva, kao, posljedično, također iz rata proizašlom situacijom.

Kolonizacija

Od poslijeratnih »mirnih« zbiljanja, mirnih naime za razliku od oružanog odmetništva, najprije treba, hronološki gledano, pomenuti ona koja su se po osnovu provođenja Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, donesenog avgusta 1945. godine, odvijala i u ovim našim krajevima. S obzirom na gotovo apsolutno agrarnu strukturu stanovništva taj je zakon imao naravno, važnog udjela u socijalnim i demografskim promjenama koje se dešavaju na Cazin-skoj krajini i na slunjskom srezu u periodu 1945—1948. godine, dok uglavnom i traju događanja oko agrarne reforme i kolonizacije. Te promjene bile su, naravno, mnogo značajnije za razmatranje pitanja koja nisu predmet moje pažnje pa zato i ne treba da se one ovdje šire tretiraju ali ih ipak ne bih ni pominjala da nisu imale neke posredne ili neposredne veze sa Bunom 1950. godine. O tome će se moći zaključiti, međutim, tek nakon mog kasnijeg prezentiranja razvoja u vezi sa ovom Bunom, posebno kad se radi o kolonizaciji sa slunjskog sreza, mada baš kad se o Buni radi, ne smiju se zanemariti pojedinačni slučajevi u vezi agrarne reforme, pošto nekih značajnijih oduzimanja zemlje seljacima po osnovu zemljišnog maksimuma nije bilo, jer su naprosto sve to bili seljaci sa manjim posjedima. No, našem glavnom muslimanskom pobunjeničkom vođi ipak je vlast oduzela 7, a ostavila 10 ha zemlje.¹⁾

Prema pisanim izvorima kojima je ipak zahvaćen najveći dio kolonista, utvrđeno je da su iz slunjskog sreza kolonizirana uglavnom u Vojvodinu 553 domaćinstva sa 2931 članom. Kolonizaciju su dobile, već prema saveznim zakonskim prioritetima, pretežno zaslužne srpske partizanske familije, među njima 103 prvoborca.²⁾ Najviše kolonista dobilo je zemlju u Bačkoj, u mjestima Kljajićevo i Čonoplja, no za našu temu značajniji su oni koji su odselili u Srem, posebno, kao što će se kasnije pokazati, na područje Indije, Stare Pazove i Rume. Za stari kraj ova kolonizacija je značila novi depopulacioni momenat. Dimenzija ljudskih gubitaka na teritoriji, nastalih u ratu, na neki način nastavlja se ispoljavati ali sada naravno u posve drugom vidu, odljevom stanovništva trbuhom za kruhom. Naime, u »obećanu zemlju«, Vojvodinu, odlazile su mahom

¹⁾ Svjedočenje Ahmeta Čovića, sina Alinog, dato autoru u matu 1990, u arhivi autora (dalje: u a. a.)

²⁾ S. Livada, Kolonizacija s područja Slunja 1945—1948. godine, u: Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji knj. 2, 792.

mase »deficitarnih i osakaćenih porodica« kojima su osim najbližih u ratu stradala i domaća ognjišta, pa je mnogim porodicama u toj situaciji iseljenje bilo prosto jedini izlaz 1945. godine. Posjedi koje su kolonisti prilikom seobe napuštali, uz relativno vrlo mali obim po drugim osnovama dobivenih poljoprivrednih površina, prešli su u sreski fond agrarne reforme i kolonizacije, ali su u stvarnosti više godina ostali zapušteni, mada se je manji broj doseljenika zbog neuspješnog prilagodavanja novim vojvodanskim okolnostima i zbog drugih razloga na ta svoja stara ognjišta kasnije i vratio. Kolonizaciju u Čongolju, Bačka, »dobio« je i Mile Devrnja dok se još nije demobilizirao. Stoga je njegovu ženu i kćer, zajedno sa svojom većom porodicom, u Vojvodinu poveo brat mu Milan, također ustanik. Kako se, međutim, Milina žena (inače bolehljiva te za vrijeme priprema naše Bune umire) nije mogla prilagoditi u novoj sredini posebno ne na zrak i vodu, na njeno »navaljanje« svi se vraćaju u Kordun gdje i ostaju do Bune.³⁾

Na Cazinskoj krajini situacija je bila ipak bitno drugačija. Naime, odatle nije bilo tako masovnog seljenja kao sa slunjskog sreza. Preovladavajuće muslimansko stanovništvo ne samo što nije bilo u onoj mjeri »ustaničko« već ono i iz konfesionalnih razloga nije bilo spremno odlaziti u jednu posve hrišćansku sredinu. Ipak, iz srpskih sela Cazinske krajine kolonista je bilo dosta, slično kao i iz drugih srpskih krajeva u Bosanskoj krajini, Kordunu, Baniji, Lici. Srpske porodice sa Cazinske krajine zahvatio je, na primjer, već prvi kolonistički talas na jesen 1945. godine, kada su, tako, zajedno sa drugim kolonističkim porodicama sa bihaćkog okruga u koloniji Šupljaja, na primjer, smještene 22 porodice sa kladuškog i 21 sa cazinskog sreza.⁴⁾ Ovdje se ne može i ne treba upuštati u rekonstrukciju čitavog tog procesa kolonizacije, a koliko je to inače bilo događanje govori podatak da su sa cazinskog sreza bile naseljene porodice u ukupno 41 koloniju, a sa kladuškog u 28 kolonija u Bačkoj, Banatu i Sremu.⁵⁾ To su bila mjesta: Novi Futog, Kucura, Kolut, Karavukovo, Sarča, Stara Palanka, Bačka Palanka, Novi Karlovci, Jabuke, Indija, Velika Kikinda, Nakovo, Mariolana, La-

³⁾ Centralna arhiva Vojnih sudova Jugoslavije, 343/50, svjedočenje Milana Devrnje Udbi Hrvatske, u maju 1950.

⁴⁾ Arhiv Vojvodine, f. Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodini 1945—1948. godine, 184.3090. Nekim kolonistima se tada, prema kasnijem jednom sjećanju, ime Šupljaja nije dopalo, pa su se tamo naseljavali tek nakon nagovaranja Partije. Ipak, mjestu su uskoro nadjenuli novo ime — Krajišnik, što je odgovaralo činjenici da je tu naseljeno oko 600 isključivo krajiških porodica, V. Kržišnik—Bukić, isto, 139.

⁵⁾ Arhiv Vojvodine, f. Glavna komisija..., Podatak o broju kolonija sa kolonistima iz cazinskog i kladuškog sreza dobiven je zbrajanjem po osnovi više dokumenata.

zarevo, Nova Pazova, Zemun, Vršac, Sehić, Vanjska, Sveti Hubert, Srpski Miletić, Sirig, Stepanovićevo, Putincij, Pašićevo, Parabuč, Ruma, Banatska Topola, Bačko Novo Selo, Begej Sv. Đurađ, Bočar, Apatin, Bač, Stara Palanka, Bački Brestovac, Bački Jarak, Čurug, Hrtkovci, Glogonj i Crvenka sa cazinskim kolonostima i mjesta: Kula, Serča, Bačka Palanka, Nove Šave, Novi Benovci, Jaše Tomić, Lačarak, Zemun, Vršac, Sveti Hubert, Žabalj, Zrenjanin, Torža, Surčin, Potiski Sveti Nikola, Putinci, Odžaci, Pašićevo, Ruma, Banatska Topola, Bačko Novo Selo, Begej Sv. Đurađ, Bočar, Bačka Palanka, Bački Jarak, Kać, sa kladuškim kolonistima.⁶⁾

I pored izvjesnih stimulansa sa saveznog nivoa, bosanski Muslimani su vrlo malo išli u kolonizaciju. Otišlo je samo nekoliko porodica iz Cazinske krajine. Svi muslimanski kolonisti iz Bosne i Hercegovine, njih ukupno oko 140 porodica, smješteni su u koloniju Bačko Novo Selo.) Nisam ustanovila da su muslimanski kolonisti sa Cazinske krajine imali bilo kakvu ulogu u Cazinskom ustanku, dok srpski jesu. Nije nezanimljiva ni činjenica da su bile u okolini Rume i u Putincima kolonizirane srpske porodice i sa cazinskog, i sa kladuškog, i sa slunjskog sreza, pa je tako susjedstvo iz starog kraja na neki način sačuvano i preneseno na novo mjesto boravka. Istraga će 1950. godine utvrditi da su rođačke i bivše susjedske veze korištene u Vojvodini kako kao potencijalni stvarni oslonac u našem ustanku tako i, još više, kao propagandni mamac radi pridobijanja pristalica za Bunu na samoj Krajini. Istovremeno su, međutim, kroz te odnose stvarane i pogubne iluzije o mogućem uspjehu Bune među njenim glavnim protagonistima.

»Zapostavljenost« ustaničkih krajeva

Kolonizacija u Vojvodini i u srpskim selima Cazinske krajine označavala je njihovo daljnje pražnjenje s obzirom da su neka ionako strahovito stradala u ratu ili bila, kao Miostrah na primjer, prosto istrijebljena. Za srpske porodice koje su ostale na svojim vjekovnim ognjištima, bilo na Cazinskoj krajini bilo na slunjskom srezu u Hrvatskoj, nadolazilo je poslije rata vrijeme višegodišnje

⁶⁾ isto

) U Vojvodini je nastalo u trogodišnjem procesu kolonizacije samo jedno etničko muslimansko naselje, Bačko Novo Selo, u srezu bačkopalanačkom, sa ukupno 138 porodica. od kojih, izgleda, nije bila nijedna sa Cazinske krajine, N. Gaćeša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945—1948, Novi Sad, 1984, 306.

velike materijalne oskudice, i pored određene pomoći koju im je nova država pružala kao »ustaničkim krajevima«. Naime, ta je pomoć bila isuviše mala da bi se dostojno mogle popraviti kuće i drugi gospodarski objekti koji su u ratu oštećeni i uništeni. Mnogi nisu ništa dobili te su na zgarištima svojih imanja počinjali od ništa, bez pomoći. Takvima je novi poredak ubrzo omrzao makar bili u ratu na njegovoj strani, odnosno učesnici u njegovom kreiranju. Jačao je osjećaj povrijeđenosti kod takvih ljudi zbog neuvažavanja ili nedovoljnog uvažavanja njihovih ratnih zasluga od strane nove vlasti. Upravo pomenuti momenat, vidjet ćemo kasnije, bio je od ogromnog uticaja i za našu Bunu. Među »zapostavljenima« bio je i Mile Deronja.

Nova država, naravno, nije namjerno zapostavljala »ustaničke« krajeve koji su, po pravilu, bili inače i odranije nerazvijeniji, teška vremena bila su za čitavu zemlju. Ipak, ti ljudi ovdje to su, razumljivo, teško shvatali, osjećali su se razočaranima pa možda i prevarenima, pogotovo ako i kad bi se u pojedinačnim slučajevima objektivnim nevoljama pridružile, inače ne baš tako rijetke, razne zloupotrebe protagonista nekog organa lokalne vlasti, tako su se, neki od njih, idejno bližili onima koji su bili u ratu »s druge strane« i koji su zato, iz drugih razloga, gajili antipatije prema novom sistemu. Ali takvih nije bilo malo.

Za kontekst našeg ustanka iz 1950. godine je možda u tom pogledu najznačajniji onaj slučaj iz sela Vrela. Naime, poslije rata u Vrelo se vratila porodica popa Nikole Bogunovića koja se je u najtežim danima 1941. godine pred ustaškim terorom uspjela skloniti u Srbiju, gdje su se dva popova sina uključila u četnički pokret. Pop je u Vrelo nakon rata nastavio provoditi vjersku službu, ali je bio očito neprijateljski raspoložen prema novom poretku. Znao bi u društvu više prisutnih govoriti: »Ovo ništa ne valja. Pobili su sve Srbe«, ili, opet kritikujući savremeni poredak: »Srbi su poniženi, Srbi bi svi trebali u vlast«, sjeća se prvoborac iz Vrela Đurađ Zec.⁸⁾ Mada u ratu nije bio u četnicima, jedan popov sin, za ono vrijeme i okolnosti visoko obrazovan čovjek i bar kao takav ugledni građanin, rastavši u ovakvoj porodici, imao je, prema 1950. godine provedenoj istrazi, veoma značajnu ulogu u Buni.

U selima Vrelo i Rujnica je i inače nakon rata bilo problema u pogledu »bratstva i jedinstva« koje tu »nije u potpunosti iskovan«. »Narod iz tih sela nema povjerenja u SNO kojeg je birao samo zato što u njemu ima većina članova muslimana«, naglašeno je

*) Sjećanje Đurađa Zeca, dato autoru u oktobru 1989, u a. a.

na I konferenciji KP za srez Cazin početkom 1946. godine.⁹⁾ Nepovjerenje ostaje karakteristika odnosa u Vrelu i u naredno vrijeme kada, na primjer, krajem 1947. godine nakon što su iz partijske ćelije u Vrelu isključena 4 člana, Sreski komitet Cazin napominje: »Na ovom području je srpski živalj koji zbog posljedica iz 1941. godine prilično još i danas gaji šovinističku mržnju na prema muslimanima, a što se je počelo gajiti i u samoj ćeliji.«¹⁰⁾

Takozvana zapostavljenost ustaničkih krajeva i s njom u srodstvu tamošnja pojava solunaštva, prisutni su inače ne samo u našim srpskim ustaničkim krajevima već i u drugim, Drvaru posebno, i ne samo u prvom poslijeratnom periodu već i kasnije.¹¹⁾ No, one predstavljaju jedan kompleks složenih pitanja za čije relevantno historiografsko procjenjivanje nisu, a objektivno nisu još ni mogla biti provedena i potrebna obimna i raznovrsna istraživanja. Takva odgovarajuća istraživanja bila bi svakako od koristi i za našu temu.

Još su neki konkretni momenti imali, i bez značajnijih provjeravanja, određenog negativnog uticaja na uspješnije socijalno i ekonomsko konsolidovanje Cazinske krajine. Sama činjenica izrazitog preovladavajućeg muslimanskog življa na oba sreza koje, ne samo što nije bilo prvoboračko već je, naročito zbog Huskinog sindroma, procjenjivano u Republici kao prevrtljivo, uzrokovala je jedan ipak manje povoljan odnos prema tim srezovima kao cjelini, pa je tako, implicitno, i manjinskim srpskim krajevima na cazinskom i kladuškom srezu poklanjana manja briga. Zatim, sam moment najveće geografske udaljenosti od centra Republike dijelom je, prema nekim sjećanjima, doprinio nešto umanjenoj brizi Republike, što je u ono vrijeme slabih i oskudnih komunikacija i mogla biti vjerovatna činjenica. Po drugoj strani, graničnost područja Cazinske krajine i sama je po sebi sadržavala problematiku sa specifičnim negativnim nabojem. Trgovanje još od prije rata u ovim krajevima, poznato posebno kao kirijanje, tj. prevoženje drva, razne građe i druge robe u hrvatske krajeve, bila je još tada važna privredna djelatnost. Seljaci koji su imali konje s tom djelatnošću nastavljaju i poslije rata pa 1945. i 1946. godine, prema dokumentima, ona prosto cvjeta ali sada je ocjenjivana kao »šverc,

⁹⁾ Istorijiv Institut « istoriju radničkog pokreta (AIHP) odnosno A CK SK BiH, f. KP BiH, 10, zapisnik od 9. januara 1946.

¹⁰⁾ A CK SK BiH, f. KP BiH, k 167, 282, Izveštaj sreskog komiteta Cazin, od 1. decembra 1947.

¹¹⁾ Popularni general Milan Zorić sa drvarskog sreza 1958. godine prosto je podigao tamošnji narod protiv CK SK BiH koji je okrivljen za privredno zapostavljanje kraja.

privredna špekulacija i sabotaža.« Te pojave većina delegata, na primjer na I konferenciji KP za srez Cazin početkom 1946. godine, karakteriše kao »glavni problem« na srezu, a posebno na terenu mjesnih područja Šturlić, Tržac i Pećigrad kao graničnik sa Hrvatskom.¹⁾

Pojava »zapostavljenosti« započeta u vrijeme tzv. obnove 1945—1947. godine nastavlja se u uslovima provođenja prvog petogodišnjeg plana iz 1947, koji je začetnik i krivac mnogo čemu. Iznijeću, ovom prilikom samo dvije, ali možda i najvažnije opaske. Već se novije historiografsko i ekonomsko istraživanje približilo ocjeni o velikoj promašenosti privredne strategije kojom je bez ikakve mjere forsirana industrijalizacija zemlje, što je imalo dugoročne negativne posljedice za razvoj Jugoslavije.¹³⁾ I drugo, gruba unifikacija donesenih i primjenjivanih privrednih i političkih mjera na tlu toliko u svakom pogledu heterogene zemlje kao što je bila Jugoslavija moralo je doprinositi stalnim napetostima odnosno usporavanju razvoja, kako cjeline tako i dijelova zemlje.

Organske komponente cazinsko-krajiške zbilje

Ali ako i jest, a nesumnjivo jeste, ponašanje krajiškog stanovništva s obje strane Korane 1950. godine uzrokovano, prije svega, ekonomskim i političkim komponentama razvoja, područje Cazinske krajine, po mnogo čemu je i u jugoslovenskim okvirima gledano, veliki specifikum. Do takve konstatacije nisam došla samo određenom sopstvenom saznajnom evidencijom, odnosno nekim grubim upoređivanjem određenih socijalno-geografskih prostornih entiteta u Jugoslaviji (kažem »grubim« jer je zbog neistraženosti jugoslovenske društvene stvarnosti posebno u poratnom razdoblju mehanizam uporedivosti ipak i dosta manjkav). Na činjenicu izrazitog specifikuma Cazinske krajine me je naime i eksplicitno upozoravala većina mojih sugovornika o našoj Buni, dakle ljudi čije bogatstvo životnog iskustva kao historičar i sociolog ne mogu zanemariti. Stoga sam odlučila prići Buni iz 1950. najprije iz jedne naoko nešto udaljenije perspektive, ali po mom sudu ipak nezaobilaz-

¹¹⁾ AIHRP, 10, Zap. od 9. januara 1946. godine.

¹³⁾ Svojim opširnim empirijskim istraživanjem i dokazivanjem u knjizi »Seljaštvo u socijalizmu, Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945—1948« iz 1988. godine, autor vjeruje da je bio i sam dovoljno uvjerljiv.

nog organskog konteksta ukupne zbilje. Pojedine istorijske dimenzije stvarnosti trebalo bi da nam, dakle, pomognu u sagledavanju i razumijevanju onoga što se ima dogoditi 1950. godine. Aktuelni istorijski trenutak, iz kojeg je ovaj ustanak i proizašao, sazdan je od odlučujućeg sadržajnog jezgra i organski mu pripadajuće okvirne podloge. U slučaju naše Bune to jezgro čini ekonomska problematika, a tu podlogu niz osnovnih socijalnih momenata na Krajini.

Stanovništvo na Cazinskoj krajini

Demografska situacija pred Bunu jedno je od osnovnih polazišta koje samo po sebi štošta kazuje o potencijalnim mogućim događanjima, pogotovo ako se populaciona struktura sagledava u komponentama, kao što su vjerska ili nacionalna pripadnost, privredne funkcije, pismenost, zdravstvene prilike stanovništva, mentalitet ljudi na Krajini.

Po popisu iz 1948. godine na cazinskom srezu bilo je 36.097 stanovnika (17.413 muških i 18.684 ženskih) u 6.330 domaćinstava. Ukupna površina sreza bila je 424 km², od čega je bilo 253 naseljenih mjesta a gustina naseljenosti 85 km². Srez su sačinjavala slijedeća mjesna područja: pored gradske opštine Cazin, Koprivna, Ostrožac, Pećigrad, Stijena, Šturlić, Tržačka Raštela.¹⁴⁾ Površina velikokladuškog sreza bila je 304 km², 184 naseljena mjesta bila su raspoređena na mjesnim područjima: Mala Kladuša, Todorovo, Velika Kladuša i Vrnograč. U 4373 domaćinstva živjelo je 23.163 stanovnika (11.179 muških i 11.984 ženskih), a gustina naseljenosti izračunata je 76 stanovnika na 1 km².¹⁵⁾

Zanimljiva je različitost iznošenih podataka dobivenih prilikom istog popisa 1948. godine. Tako, valjda uzimajući u obzir tzv. »stalno«, dakle nešto umanjeno, stanovništvo, na srezu Cazin ima 33.241 stanovnik od čega je po nacionalnoj pripadnosti 2.363 Srba, 327 Hrvata, 30.537 neopredijeljenih i 14 ostalih.¹⁶⁾

Obzirom da kasnije »priznati« Muslimani tada još nisu ozvaničeni kao poseban nacionalni entitet, svrstali su se uglavnom u neopredijeljene s tim da ih je, prema ovom popisu, tada bilo faktički

¹⁴⁾ Statistički godišnjak 1945—1953, Zavod za statistiku i evidenciju NR BiH, Sarajevo, 1954, 9.

¹⁵⁾ isto, 18

¹⁶⁾ isto, 45

još i više jer je jedan dio njih po metodologiji Srbi-muslimani i Hrvati-muslimani, prikazan i u grupaciji Srbi odnosno Hrvati.

Istovremeno na kladaškom srezu od 21.861 stanovnika 4.303 izjasnili su se kao Srbi, 1.095 kao Hrvati a 16.461 kao neopredijeljeni.¹⁷⁾

Upoređujući, grubo, broj stanovnika 1931. i 1948 godine, dakle po osnovu dva popisa, izlazi da je on i uprkos ratnim gubicima, poslije iseljavanja u Vojvodinu, kao i uprkos visokom procentu smrtnosti novorođenčadi, ipak znatno porastao, za oko 7 do 10 hiljada novih osoba, što je, u krajnjoj liniji, i prije svega posljedica visokog procenta prirodnog priraštaja.

Kao i prije rata poljoprivreda i stočarstvo ostaju i nakon rata osnovna privredna djelatnost stanovništva Cazinske krajine. Popis iz 1948. nije dao podatke kojima bismo mogli pratiti stanje i promjene na tom planu, već je to istraživačima omogućeno tek godinu, dvije kasnije kada su izvršena i popisivanja u pogledu poljoprivrednih površina, stočnog fonda i dr. Cazinski srez tako 1952. godine, obuhvata 41.159 ha ukupne površine. Od toga 23.726 ha otpada na oranice i bašte, 129 na na voćnjake, 3.268 na livade, 1.950 ha su pašnjaci, 10.841 ha šume, a 1.245 ha je neplodno zemljište. Na oraničnim površinama najviše se gaje žitarice, na 17.486 ha, pri čemu ostaje kukuruz i dalje glavna poljoprivredna kultura. Velikokladaški srez je manji, prostire se na ukupno 27.699 ha. Te površine su, prema istovremenim izračunavanjima organa ondašnje narodne vlasti, raspoređene na 18.703 ha oranice, 120 ha voćnjaka, 17 ha vinograda, 974 ha livada, 229 ha pašnjaka, 6.808 ha šuma, dok je 848 ha procijenjeno kao neplodno zemljište. Žitaricama je te, 1952. godine, zasijano 10.012 ha oranica, takođe najviše kukuruzom. S obzirom na brdsko-brežuljkasti karakter zemljišta na oba sreza stočarstvo predstavlja veoma važnu privrednu granu. Tako, opet 1952. godine, na Cazinu ima 2.890 konja, 12.087 goveda, 9.135 ovaca, 572 svinje, 20.229 komada živine i 11.234 košnica pčela. Na kladaškom, pak, srezu konja je 1.843, goveda 9.260, ovaca 5.234, svinja 1.372, komada živine 19.452 i pčelinjih košnica 942.¹⁸⁾

I pored intenzivnog procesa elektrifikacije zemlje, koji je kao što je poznato uz industrijalizaciju prioritetni zadatak prvog petogodišnjeg plana zemlje, pa i Bosne i Hercegovine, stanovništvo naše Cazinske krajine još mnogo godina nije u jačem smislu osjetilo

blagodeti te civilizacijske novine. Sigurno dijelom i kao posljedice odnosa šire društvene zajednice prema tom području zbog Bune iz 1950. godine. Tako je na 31. maj 1953. godine od 57 naselja cazinskog sreza tek u tri uvedena struja ili procentualno 4,8%. Kada se stvar posmatra iz ugla pojedinačnih domaćinstava situacija je još nepovoljnija. Od 6.330 domaćinstava elektrificirano je njih 139 ili 2,2%. U 44 naselja velikokladuškog sreza samo je jedno elektrificirano odnosno 2,3%, a od tamošnjih 4.373 domaćinstava struja je uvedena u 127 kuća što je 2,9%. Tek da se napomene, s izuzetkom sreza Kotor Varoš, proces elektrifikacije najsporije u BiH odvijao se upravo na Cazinskoj krajini.¹⁹⁾

U pogledu pismenosti stanovništva 1948. godine utvrđeno je slijedeće stanje. Od 21.851 čovjeka starijeg od devet godina na cazinskom srezu 7.676 bilo je pismenih a 14.174 nepismenih. Po nacionalnom sastavu pismenost je bila slijedeća: Srba 965 pismenih i 781 nepismen, Hrvata 152 pismena i 84 nepismenih, neopredijeljenih 6.548 pismenih i 13.307 nepismenih. Mada je situacija u pogledu nepismenosti bila na srezu općenito loša, što je bio uostalom slučaj i sa širim bosansko-hercegovačkim prostorima, zanimljiva je činjenica da je hrišćansko stanovništvo ipak pismenije. I među Srbima i među Hrvatima ima više pismenih nego nepismenih, dok je među Muslimanima bilo tada čak 2 puta više nepismenih u odnosu na pismene. Sličan, mada nešto blaži omjer u korist nepismenih, utvrđen je popisom 1948. godine na kladuškom srezu: 5.947 bilo je pismenih i 9.414 nepismenih osoba starijih od devet godina. Srba je bilo 1.671 pismen i 1.655 nepismenih, Hrvata 359 pismenih i 443 nepismenih,²⁾ neopredijeljenih 3.915 pismenih i 7.316 nepismenih. Situacija u pogledu pismenosti na Cazinskoj krajini je svakako posljedica predratnog stanja. Godine 1934. tu je svega 6 škola sa 550 učenika i 9 učitelja, dok je broj žandarskih stanica, npr. dvostruko veći. Godine 1939. broj se škola, pretežno smještenih u mektebe, popeo na 11. No, istovremeno na 600 djece dorasle za osnovnu školu dolazio je jedan učitelj.²¹⁾

Statistički podaci iz 1948. godine pomalo zamagljuju činjenicu da je još s kraja rata nova revolucionarna vlast na Cazinskoj krajini ulagala zaista velike napore za opismenjavanje stanovništva. U jesen 1944. godine krenulo je sa radom čak 26 područnih i mjesnih osnovnih škola. Hasan Purić, učitelj iz Todorova, partizan i jedan

¹⁹⁾ isto, 467—468

²⁰⁾ isto, 56—59

²¹⁾ A. Ravlić, Cazin — FK »Krajina«, Cazin, 1983, 104.

od najvećih prosvjetiteljskih aktivista na Cazinskoj krajini u godinama poslije rata, ističe također značajnu ulogu hodža, kao »uz naravno učitelje i pismene seljake glavnog oslonca« u tom opismenjavanju kroz njihovu aktivnost u cilju osposobljavanja djece za pisanje i čitanje. Posebno ističe slijedeće hodže, i inače »pobornike našeg pokreta»: Topića iz Velike Kladuše, Šabića iz Šabića kod Pećigrada, Purića iz Todorova, Toromanovića iz Podzvida, Salkića iz Krakače, Melkića iz Murtića, Rekića iz Gnjilavca.²²⁾

Nakon rata je> pored redovnog osnovnog obrazovanja, slično kao i u Bosni i Hercegovini inače, iz godine u godinu organizovano na desetine i desetine analfabetskih tečajeva koje svake godine do 1950. (pa i kasnije) uspješno završava po više stotina polaznika.²³⁾

Ali poslijeratno nesumnjivo znatno povećavanje broja opismenjenih odraslih i obuhvaćanja djece školom nije do 1950. godine još moglo izvršiti bitniji ukupan uticaj na ljude i zajednicu, jer je malo djece išlo u školu.²⁴⁾ Razloge treba gledati i u objektivno maloj ponudi drugih opštih prosvjetnih sadržaja (štampa npr.), i još neusvojenim navikama da se raspoloživa štampa i koristi, naime, period od 5 do 6 godina svakako je suviše kratko vrijeme za promjene koje bi na planu prosvjećivanja stanovništva i stvarno mogle polučiti priželjkivane rezultate na tako jednom zaostalom području kakva je bila Cazinska krajina, i ne uzimajući u obzir kompleksnost te problematike, tj. prisustvo i djelovanje niza otežavajućih i u tom pogledu čak kontraproduktivnih činitelja.

S obzirom da je pismenost osnovna komponenta kulturno-civilizacijskog statusa u svakoj ljudskoj zajednici 20. vijeka, to su izneseni podaci o pismenosti cazinsko-krajiškog stanovništva i te kako bitni za razumijevanje ustanka 1950. godine, ali, kad se radi o pismenosti treba imati u vidu i slijedeću specifiku Cazinske krajine: u osnovnim vjerskim islamskim školama, mektebima, koji su prije rata vjerovatno zahvatali i veći dio odgovarajuće dječije populacije nego što su činile osnovne građanske škole, učilo se arapsko pismo. Nisu mi poznati podaci, ukoliko su oni evidentirani i eventualno sačuvani, u kom su obimu djeca savladavala arapsko

²²⁾ Svjedočenje Hasana Purića, dato autoru u decembru 1989, u a. a.

²³⁾ A CK SKJ, V, k III/3. Izvještaj o obilasku partijske organizacije banjalučke oblasti od 18. oktobra 1949. godine. Organizovanje analfabetskih tečajeva bila je rijetka društvena aktivnost i na banjalučkoj oblasti općenito koju je i sama Partija ocjenjivala pozitivno.

²⁴⁾ Cazin je spadao u srezove gdje je čak 50% školski obavezne djece nije dolazilo u školu. Naravno taj je procenat bio još veći u pogledu školske obuhvaćenosti ženske omladine.

[>ismo, ali mi je npr. poznato, posebno prema objašnjavaњу učite-
ja H. Purića, da je učenje tog pisma pomoglo muslimanskoj djeci
da lakše savlađuju i ovo drugo, »normalno«. I tu smo sad kod tog
specifičnog problema. Dok su u Bosni i šire u zemlji u upotrebi la-
tinica i ćirilica, dva ipak veoma srodna pisma, usred Jugoslavije i
Evrope jedan dio populacije možda je vičniji jednom dalekom pis-
mu, arapskom! U neku ruku tragično je to bilo za taj narod ovdje
u Cazinskoj krajini, jer ga je i dimenzija drugačije pismenosti (u
kojoj mjeri je ona postojala?) i ne samo posebna religija i drugi po-
sebni običaji, izdvajala i nekako udaljavala od ipak hrišćanske bal-
kanske sredine. Taj objektivni splet različitosti još je izraženiji u
periodu nakon 1945. godine kada u Jugoslaviji komunistički ateiz-
am postaje službena generalna »religija«.

U opštu sliku svakog kraja spada svakako i dimenzija zdrav-
stvenog stanja stanovništva, odnosno njegova zdravstvena kultura,
kao komponenta koja utiče na opšta, a makar i indirektno i na po-
litička zbivanja. Na čitavom području Cazinske krajine do naše
Bune 1950. radi u jednoj jedinoj cazinskoj bolnici, koja ima 30 po-
stelja i 15 zaposlenih, samo jedan ljekar.²⁵⁾ Zanimljivo je da taj je-
dan ljekar, legendarni doktor Čiška, ostaje jedini ljekar i naredne
1951. godine. Smrtnost novorođenčadi bila je na banjalučkoj ob-
lasti uz, 50% na jajačkom srezu, upravo najveća, slična na cazin-
skom i kladuškom. U Velikoj Kladuši nije bilo porodilišta, pa su,
osim što su po pravilu rađale kod kuće, žene mogle porođaj obavi-
ti u cazinskom porodilištu. No, ne samo što je, na primjer, od sa-
me Kladuše Cazin udaljen 37 km makadamskog puta već se u on-
dašnjoj sredini na takav čin gledalo sa podozrenjem, tj. bila je kao
neka sramota rađati u bolnici.

Što se zdravstvene kulture tiče korak unazad bio je prestanak
rada javnog kupatila koje je u Velikoj Kladuši funkcioniralo prije
rata. Svakako nije nevažno što je Cazinska krajina inače siromašna
vodom. Za higijenske prilike također je veoma nepovoljan momen-
at bila česta nestašica sapuna, što je, međutim, u ovim godinama
nakon rata bilo slično i na drugim srezovima u Republici. Još 1952.
godine Partija na cazinskom srezu zaključuje kako na zdravstven-
nom planu treba »objasniti štetnost pravljenja kuća na podrumima
za stoku i niže prostorije za stanovanje familije«. ²⁶⁾

fri

²⁵⁾ Arhiv Bosanske krajine, f. Oblasni narodni odbor Banjaluka, k. 120, bb. Izvješ-
taj Povjereništva za socijalno staranje SNO Cazin od 17. aprila 1951.

²⁶⁾ Arhiva Sreskog komiteta Cazin i drugih društveno-političkih organizacija, Ca-
zin, nesređeno, Zaključci sa Prve cazinske Opštinske partijske konferencije od 24. maja
1952. godine.

Sjećajući se opšte bijede koju je 1948. godine zatekla u Velikoj Kladuši, kamo je udajom dospjela iz Banjaluke, kao supruga tamošnjeg organizacionog sekretara Partije, četiri decenije kasnije V. Pjanić, potvrđuje da su životni uslovi stanovništva bili izrazito primitivni. Pretežno se živjelo u zemunicama od drveta i gline, u jednoj prostoriji, sa vratima ali bez prozora. Tu su bile slamarice na kojima se spavalo, u toj prostoriji se i jelo, a ponegdje je u istoj prostoriji obitavala i stoka. Bolje su bile seoske kuće »na sprat«, mada također od pretežno drveno-zemljano-kamene građe, tj. lokalno dostupnog materijala. Drvenim basamcima se porodica penjala u gornje prostorije ispod kojih se nalazila štala za stoku. Takve su se kuće u velikom broju zadržale i do zadnje decenije 20. vijeka. Voda, za koju je već kazano da je njome Cazinska krajina izrazito prirodno siromašna, donosila se u seoske kuće iz bližnjih i daljnjih bunara, dok o struji do 1950. godine na selu nema ni govora. Situacija nije bila mnogo povoljnija ni u »gradskim« kućama, gdje se hrana s mukom morala čuvati od gamadi. Kad je u jednoj prilici dobila, za ono vrijeme dragocjenu, kačicu sira, V. Pjanić pokušala ju je sačuvati do sutradan objesivši je o konopac sa plafona. Uprkos toj predostrožnosti štakori su se sira ipak dokopali i kačicu preko noći svu ispraznili.²⁷⁾

Osim drugih uobičajenih bolesti, posebno u ono vrijeme i inače veoma raširene i opasne tuberkuloze, za Cazinsku krajinu je bio karakterističan vrlo rasprostranjen endemični sifilis čijem se liječenju, prema dokumentima, poklanjala nemala pažnja. Još 1951. godine ambulantnim radom na terenu vođena je »uporna borba protiv ostataka endemskog sifilisa« koji se, uz postojanje dovoljno lijekova, prema procjeni nadležnih vlasti, sistematično liječio zahvatajući tada 3% populacije »ali ni jedan otvoreni slučaj«.²⁸⁾ Ipak, naročito oni koji su došli u službu na Cazinsku krajinu sa strane dosta su se neugodno osjećali zbog te raširene pojave sifilisa. Sjećaju se kako su s oprezom kontaktirali sa stanovništvom na terenu, vodeći strogu higijenu.²⁹⁾ Opunomoćenik, unutrašnjih poslova Sreza koji je službovao u Cazinu tri godine nakon Bune u razdoblju 1950—1953. godine sjeća se, na primjer, kako bi vodio računa da što više povrća i ostale hrane dođije iz drugih krajeva, jer su se, eto, on i njegova porodica plašili moguće zaraze.³⁰⁾ Organizacioni

²⁷⁾ Sjećanje Vahide Pjanić, dato autoru u januaru 1990, u a. a.

²⁸⁾ ABK, isto, Izvještaj... od 17. aprila 1951. godine.

²⁹⁾ Sjećanje opunomoćenika Udbe za srez Velika Kladuša Pere Mutića, dato autoru u novembru 1989, u a. a.

³⁰⁾ Sjećanje opunomoćenika Odsjeka unutrašnjih poslova Cazin Gojka Jotića dato autoru u oktobru 1989, u a. a.

sekretar Sreskog komiteta u Kladaši 1947—1949. godine smatra da je možda i taj sifilisom uzrokovani relativno uporni svrab, nevirajući stanovništvo, eventualno pridonio i većoj povodljivosti da se 1950. godine krene u bunu.³¹⁾

Atmosfera mentalitet

Za razumijevanje ukupnog konteksta prilika potrebno je pokušati dokučiti i ovdje makar samo nabaciti i neke specifične elemente mentaliteta koji sigurno utiču i na društvenu atmosferu sredine. Uvid u tu društvenu klimu nedvojbeno prisutnu u društvenoj zbilji, ne može se ili se veoma teško može ostvariti na osnovu pisanih dokumenata. U tom pogledu nam, tako, ostaju na volju tek svjedočenja ljudi, uz, razumije se, sve rezerve kojih historičar mora biti svjestan pri njihovom korištenju.

Narodu ovih krajeva je kroz istoriju uvijek bilo osnovno da se održi i spasi život, pa je taj svijet i odgajan da bi živio za ratove, jedna je od najopštijih ocjena mojih sagovornika. S oružjem se drugovalo. Mentalitet Muslimana, »ljutin« Krajišnika, pokušava se, tako, često okarakterisati, između ostalog, i kroz poznatu kralaticu: »s krvlju ručak, s krvlju i večera«. Ovaj zakon, naravno iz oblasti običajnog prava, V. Pjanić objašnjava: »Ako si majku ili sestru opsovao on će tebe zbosti nožem nasmrt.« Hasan Purić pak kaže da je »to s čakijom više izvikano«, da je poslije rata, uglavnom samo »mlađi svijet« volio nositi čakiju, koja se baš nije koristila tako često u obračunima, ali ipak potvrđuje da »ako opsuješ mater odmah radi nož«. Inače, to su bili »nagli« ljudi, »odmah reaguju«, začas se posebno po gostionama posvađaju, potuku, pa i izboduju, sjećaju se tih vremena i drugi. »To su jako pošteni i ponosni ljudi, ne daju se vrijeđati, spremni su učiniti, dati, pomoći« riječi su Hasana Purića, a u izrazitu gostoljubivost i sama sam se uvjerila razgovarajući sa muškim i ženskim svijetom za vrijeme svog prikupljanja sjećanja na Bunu četiri decenije kasnije. »Ovaj narod je izuzetno gostoljubiv, ubio bi brata ili bližu rodbinu ako bi ugrozio gosta«, kategoričan je Mile Milić.³¹³⁾

³¹⁾ Iskaz Rajka Stupara, sekretara komisije za selo Oblasnog komiteta Banjaluka, dato autoru u novembru 1989, u a. a.

^{31a)} Svjedočenje Mile Milica (Kenjala) dato autoru u oktobru 1986, u a. a.

Već pominjana osobina socijalne povodljivosti iziskuje da se kao veoma bitna karakteristika stanovništva Cazinske krajine ona posebno podvuče. Radi se zapravo o jedinstvenoj socijalno-psihološkoj pojavi s dva pola. S jedne strane je, kao i u svakoj patrijarhalnoj sredini, autoritarna ličnost, s druge strane je masa toj ličnosti kao »vođi« ustremljenih i podređenih pojedinaca. Svoj ugled vođa mora da stiže, da ga zaradi ali kad ga već jednom ima onda je to velika društvena moć koja može da se kao takva koristi u svim prilikama. Svojevremeno je, kako sam ustvrdila, takvu moć na Cazinskoj krajini personificirao Huška Miljković, a bilo je i ranije sličnih »junaka«, makar i mitskih ili polumitskih, što ne mijenja suštinu stvari (Mujo Hrnjica npr.) U poslijeratno vrijeme, u kratkom razdoblju, poslije Huske, novih lidera njegovog autoriteta, na Krajini nema. Ipak, našli su se dovoljno ugledni ljudi, koji su uspjeli 1950. godine da povedu ustanak. Svoju u narodu nešto manje uglednu socijalnu poziciju uspjeli su promovirati u određenu moć ne samo zahvaljujući povoljnim opštim okolnostima situacije već i obmanama, dijelom i samoobmanama, zastrašivanjem ljudi i si. Da se tada, u proljeće 1950. godine, pojavio jači autoritet, netko s većim ugledom u narodu nego što su to bili vođe »ove« Bune i stao pred povodljive seljačke mase sa suprotnim argumentima do ustanka vjerovatno ne bi došlo. Jer, kako kaže i M. Carević, »bitno je njih povesti i autoritativno nastupiti. Jaka ličnost da povede, pa se može uraditi šta se hoće.« »Da se u kritičnom momentu pred ustanikom masom pojavio Hakija Pozderac i zagrmio na ljude, za tili čas bi se raspršili«, smatra M. Kapor i još nekolicina njih.^{nb)}

Mentalitet Srba na Krajini, s obje strane Korane, nešto je drugačiji. Oni su kao pojedinci veći individualisti, ističe M. Carević. M. Milić bi dodao kako su Srbi ratoborniji od drugih stanovnika Krajine, prkosniji, ne odstupaju lako od svog stava, stalno su spremni boriti se za neku pravdu. U narodu je, valjda, kružila slijedeća stereotipna predstava o stavu tri glavne krajiške nacionalno-konfesionalne grupacije prema datom sistemu u prvom poslijeratnom periodu. Muslimani su vjerovali da »neće ovo dugo ostati, promijenice se« (naime poredak), Srbi su bili odlučni kao »tučićemo se i pobijediti«, dok su Hrvati bili, dijelom isprepadani i iskompleksirani zbog neposredne prošlosti, povučeni i skloni stavu »da se treba moliti bogu«.^{31c)} Da je bilo ponešto istine i u ovom, kao

³¹⁾ Svjedočenja Miče Carevića i Momira Kapora data autoru u julu 1989. i u julu 1990. u a. a.

^{31c)} Svjedočenje M. Milića, u a. a.

što je ima i u drugim sličnim nacionalnim stereotipima, ne bi trebalo biti dvojbe.

Status žene

Šteta što popis stanovništva iz 1948. godine nije pratio polnu strukturu pismenih odnosno nepismenih jer bi s obzirom na poznati ukupni tadašnji društveni status žene, posebno muslimanske, sigurno otkrio — naročito kad se ima još u vidu da su žene na oba sreza Cazinske krajine 1948. godine brojčano čak prednjačile — među njima tek neznatan procenat pismenih. Indirektno se može približno tačno ipak odgovoriti i na to pitanje pošto je utvrđeno, istim popisom, da od 17.139 ženskih stanovnika (svih, i onih do 10 godina) njih 16.157 nema nikakve školske naobrazbe, 900 ima osnovnu školu, 66 nižu srednju i 15 višu srednju. Po ovom popisu tada nijedna žena na srezu nije posjedovala visokoškolsku spremu.¹²⁾ Slično je bilo i na Kladaši. Od 11.343 njih 10.626 bilo je bez ikakve, 679 sa osnovnom školskom spremom, 29 sa nižom srednjom i 9 žena sa višom srednjom naobrazbom. Ni ovdje nijedna žena nije imala fakultetsku diplomu.³³⁾

Poznato je da se u patrijarhalnim sredinama ženska djeca spustavaju u sticanju školskih znanja. Tradicionalno i isključivo mjesto žene je u kući i porodici, pa ženskoj djeci škola ne treba. One su i inače od najmanjih nogu uključene u teške kućne i seoske poslove pa za obrazovanje ni vremena nema. Po običaju vrlo rano se udaju i zauvijek odlaze iz roditeljske kuće. Ženina nova životna uloga ogleda se, onda, u supružništvu, majčinstvu te danonoćnom iscrpljujućem radu u kući, uz stoku i na polju gdje predstavlja glavnu radnu snagu, za razliku od bihaćkog sreza, na primjer, gdje se, po sjećanju V. Popovića, žene rijetko vide na radu u polju. Žena u javnom životu, po pravilu, nema. Svega 13 žena, nekoliko njih u gradu i nekoliko učiteljica, su 1950. godine na cazinskom srezu članovi KPJ, što je najmanji broj u čitavoj Bosni i Hercegovini.³⁴⁾ A po podacima u jesen 1949. godine među ženama članovima KPJ na cazinskom srezu samo su 4 žene.³⁵⁾

¹²⁾ Statistički godišnjak NR BiH, 1945—1954, 51.

³³⁾ Isto, 55.

³⁴⁾ A CK SKJ, V, k-III/10. Na proljeće 1950. na banjalučkoj oblasti od 16728 članova KPJ 2549 su žene, od čega njih daleko najmanje na cazinskom srezu.

³⁵⁾ A CK SKJ, V, k-III/3. Izvještaj o obilasku partijske organizacije banjalučke oblasti od 18. oktobra 1949. godine.

Slična slika položaja i uloge žene u društvu karakteristična je i za šire balkanske prostore, ali kad je preovladavajuća muslimanska demografska struktura u pitanju, kakva je bila posebno Cazinska krajina, ženska stvarnost obilježena je još nekim specifičnim karakteristikama. Kao prvo, u ovim krajevima i poslije rata zadržava se običaj mnogoženstva. Mada je poslije rata vremenom toga ipak sve manje, u »to« vrijeme poligamija na Cazinskoj krajini nije rijetka. I pored nespojivosti ove pojave sa pozitivnim zakonodavstvom, šerijatsko pravo na Cazinskoj krajini osnovno je pravo koje se poštuje u tom domenu. Prva žena je od državnih organa zvanično priznata kao zakonita i jedina, a druga, treća itd. dio su životne stvarnosti mnogih muslimanskih porodica. Ta se stvarnost i javno više—manje prećutno toleriše, naročito u prvim poslijeratnim godinama. Tek nakon Bune 1950. godine — kazuju arhivski izvori — da li dijelom i zbog nje (?), energičnije se počinje pristupati aktivnostima za suzbijanje poligamije na Cazinskoj krajini.³⁶⁾ Višeženstvo na Cazinskoj krajini zanimljiva je pojava u evropskim razmjerama zbog toga što je to bila sredina sa apsolutno socijalno najkompaktnijim i relativno najbrojnijim muslimanskim življem.³⁷⁾

Mada to nije bliži tematski elemenat mog istraživanja, dužna sam upozoriti da relevantna historiografija, bar kad je u pitanju ovaj kraj, ne može prenebregnuti kompleksno ispitivanje i razmatranje socijalno-psiholoških, bioloških, ekonomskih, pravnih, kulturnih aspekata pojave poligamije kao važnih činilaca za razumijevanje ukupne problematike dalje i bliže prošlosti pa i savremenosti Cazinske krajine. U punom odsustvu arhivskih izvora pojavu je u njenom konkretnom ispoljavanju, makar posve površno, moguće opisati na osnovu svjedočenja ljudi.

Imućnost, a ne neke ljudske osobine, bila je osnovni kriterij da muškarac, uz prvu, dovede i drugu ženu u kuću. Nerijetko mlada djevojka postala bi treća ili četvrta žena starcu. Ali ni šerijatska brojka četiri (prema primjeru proroka Muhameda) nije poštovana u svim slučajevima. U Todorovu, kladuški srez, u ljeto 1948. jedan je stariji čovjek ležao u jarku pored puta odmarajući se, a na pitanje prolaznika (Mehmeda Kurbegovića) koliko plaća onih sedam žena što rade u polju, odgovorio je: »Ništa, to su sve moje že-

³⁶⁾ Arhiva Sreskog komiteta Cazin, nesredeno, decembar 1950, istupanje sekretara Ale Galića.

³⁷⁾ Statistički godišnjak NR BiH 1945—1954. Uporedivanjem nacionalne (konfesionalne) strukture stanovništva u BiH 1948. godine, izlazi da je bio cazinski srez među svima u BiH »najmuslimanskiji«.

ne.«³⁸⁾ Da se, uzgred, zabilježi ovdje i jedno sigurno dosta subjektivno sjećanje po kome su u kućno privređivanje žene bile i inače jače uključene od muškaraca. Radile su u polju, nosile žito u mlin, brinule o stoci, od vlastitog uzgoja konoplje tkale platno praveći posteljinu i odjeću za porodicu, dok su muškarci često zalazili u gostione, pijančili, ljenčarili.³⁹⁾ No, nisu samo seljaci — Muslimani imali po dvije ili više žena. Poznati cazinski prvoborac Halil Šakanović, koji se u partizanima popeo čak do pukovničkog čina, imao je, po sjećanju U. Danilovića, poslije rata čak tri žene. °) A po jednu dodatnu imali su mnogi, i brat i otac organizacionog sekretara cazinskog Sreskog komiteta, na primjer.⁴¹⁾ Zanimljivo je da su i neke žene same dobrovoljno i rado odlazile »na ženu«, tj. ulazile u takav brak u kome je muž već imao jednu ženu. Jedan od psiholoških motiva nalazio se na primjer i u želji te druge žene da napakosti onoj prvoj, sjeća se nekih konkretnih slučajeva V. Pjanić.

Elementi zavisti i ljubomore u poligamnim porodicama bili su, tako, u igri i oko Bune iz 1950. godine. Dvije (tri) žene jednog od pobunjenika odale su svog supruga kao učesnika Bune vlastima, samo da bi se nekako osvetile i njemu i očito njegovoj aktuelnoj, najmlađoj — četvrtoj ženi. Do Bune 1950. godine, te žene (ne muškarce!) vlast je rijetko ali ipak ponekad i kažnjavala. Jedna takva, mlada i lijepa, uhapšena je i, uz prisustvo stražara, za kaznu morala javno, uz neke druge osuđenike kopati zemlju. Na pitanje u prolazu, što će ona tu, odgovorila je: »Nisam znala da se ne smije udati na ženu.«⁴²⁾

Među protagonistima Cazinske bune nekolicina je imala po dvije žene, jedan od njih bio je istaknuti vođa ustanka. U poligamnim porodicama bilo je više djece, dakle »usta« koje treba hraniti, pa taj momenat sigurno utiče na veće nezadovoljstvo s vlašću, jer ona od seljaka hranu samo i stalno traži, okrutno uzimajući mnogima bukvalno zadnji zalogaj.

Još jedna dimenzija, posve specifična kad se radi o muslimanskoj ženi. To je njena tradicionalna nošnja koju je karakterisala posebno pokrivenost ženinog lica i glave žarom i feredžom, i koju kao neku posebnu komponentu ne bih ovdje pominjala da nije imala u poslijeratnim godinama (u ratu ta je nošnja često korištena

³⁸⁾ Sjećanje Vahide Pjanić, u a. a.

³⁹⁾ Isto.

⁴⁰⁾ Sjećanje Uglješe Danilovića, ministra unutrašnjih poslova NR BiH, dato autoru u maju 1989, u a. a.

⁴¹⁾ Sjećanje Vahide Pjanić, u a. a.

⁴²⁾ Isto.

za kamuflažu muškaraca) izvjesnih i političkih implikacija. Komunistička ideologija je poslije rata povelila obilnu agitaciju za skidanje zara i feredže. Ali, napuštanje ove ženske muslimanske nošnje u stvarnosti je provedeno sporo i uz velike probleme. »Pokret za skidanje feredže ne samo što se ne razvija nego se pokrivaju i žene koje su ranije skinule feredžu, pa čak i žene, sestre i majke članova Partije«, a posebno na Cazinu i žene članova Sreskog komiteta Partije, karakteriše situaciju na terenu instruktorska grupa CK KPJ u jesen 1949. godine, na godinu dana prije donošenja posebnog Zakona kojim su zar i feredža zvanično zabranjeni.⁴³⁾ U tom višegodišnjem procesu borbe nove države protiv tradicionalne ženske muslimanske nošnje, naročito među seoskim stanovništvom bilo je velikih otpora, dolazilo je do konflikata sa vlastima, o čemu svjedoče mnoga dokumenta. Tako su, na primjer, još krajem 1950. na Cazinu novčano kažnjavane žene koje i pored zvanične zabrane nošnje feredže i zara, tog Zakona nisu htjele uvažiti.⁴⁴⁾ Zanimljivo je da su se Zakonu podjednako suprotstavljali i Muslimani i Muslimanke što samo svjedoči o opštoj ukorijenjenosti ovog običaja islamske civilizacije. U gradskim središtima taj je običaj prije iskorišten, na selu, normalno, kasnije.⁴⁵⁾ Nemoguće je, na primjer, ustanoviti koliko je žena naših ustanika 1950. godine bilo još pod žarom i feredžom, ali žena njihovog glavnog vođe i uglednog Muslimana tada je, prema sjećanju njenog sina, još nosila i zar i feredžu.⁴⁶⁾

Ali i među samim Muslimankama bilo je u kontekstu njihovog tradicionalnog poimanja života, čak otpora sticanju sopstvenih ravnopravnijih pozicija u braku i porodici. Tako je izvjesna »svjesnija« Muslimanka, svjesnija već samim tim što je prisustvovala jednoj tzv. masovnoj konferenciji, gdje su, između ostalog, neki muškarci kritikovani zbog pijančenja i »zapostavljanja žena«, kategorična: »Nemojte mi vi na muškarce. Eto moje kćeri, hoće da sudi svom mužu. Gdje to ima?!«⁴⁷⁾

Mada to nije neka izrazita muslimanska specifika, ipak moje ukupno istraživanje pokazalo je da Muslimani po pravilu nisu sa

⁴³⁾ A CK SKJ, V, k-III/3.

⁴⁴⁾ ABK, f OK Banjaluka, k 30. Informacija o skidanju zara i feredže na terenu oblasti od 16. novembra 1950. godine. Jedna žena na Ostrošcu, cazinski srez, uhapšena je i skinula je zar tek kad je »administrativno« kažnjena.

⁴⁵⁾ V. Pjanić se sjeća da ni u Kladuši ni u Cazinu, u vrijeme 1948—1950, gradske Muslimanke gotovo uopšte nisu više nosile feredžu i zar, za razliku od seljanki koje bi nekim poslom dolazile u grad.

⁴⁾ Sjećanje Ahnieta Čovića, u a. a.

⁴⁷⁾ Sjećanje Vahide Pjanić, u a. a.

svojim ženama o javnim stvarima ni razgovarali, posebno ne o događajima u službi. Tako Muslimanka ni po toj liniji nije bila upućena gotovo ni u šta van porodice. Dok se tu radilo, moglo bi se kazati, o jednom tradicionalno normalnom odnosu, kad je neposredno o našoj Buni riječ, u tom je pogledu vjerovatno bilo i neke konspirativnosti, tj. pripreme koje su vršili, ustanici su iz neke predostrožnosti u svojoj kući bar donekle i krili. Tako, npr., supruga i majka glavnog muslimanskog vođe saznaju za »stvar« tek na koji dan prije same Bune, mada »glava porodice« već više od mjesec dana intenzivno učestvuje u raznim vidovima priprema, sastajući se i u svojoj kući, češće nego inače, sa komšijama i drugima.⁴⁸⁾

Ovdje samo kratko pomenuto mjesto i uloga muslimanske žene upućuju i na apriorni sud da one nisu imale niti mogle imati ikakvog udjela u organizaciji Bune ili u njoj samoj. Raspoloživi dokumenti takvu pretpostavku zaista u potpunosti potvrđuju. U masi od više stotina pobunjenika, kao ni u pripremnom razdoblju izuzimajući nekoliko prenesenih poruka, kroz istragu o Buni nije pomenuta ni jedna muslimanska žena. No, bilo je obimnog ispitivanja žena nakon Bune kada se desio jedan slučaj koji zbog svoje opšte interesantnosti i poučnosti u razumijevanju psihe muslimanske žene zaslužuje zaista studioznu obradu pa ćemo se tom pitanju na odgovarajućem mjestu kasnije, svakako vratiti. Kod srpskog djela ustanika bilo je nešto malo drugačije. Mada ni tu među sudski osuđenima i kažnjenima nije bilo žena, ipak je poneka imala izvjesnog udjela, jedna sa slunjskog sreza npr., a vjerovatno i supruga glavnokomandujućeg iz Crnaje.

Ne bi odgovaralo, međutim, istini kad ne bi u nekakvu vezu sa ustankom ipak doveli bar jednu muslimansku ženu, ali ona je bila sa »druge« strane. Riječ je o odbornici Aiši iz Tršca, čiji muž je 1943. godine poginuo kao borac 8. krajiške brigade. Aiši koja je 1950. godine aktivistkinja AFŽ, je bilo nešto sumnjivo još na dva mjeseca prije Bune pa je »pratila kontakte« Božića i Ale. Oko mjesec dana prije Đurđevdana saznala je da je u Alinoj kući održan tajni sastanak uz prisustvo »preko 20« lica, načinila je spisak tih ljudi i predala ga »našim organima Udbe u Cazinu«, piše Ratko Ilić, taaa funkcioner oblasne Udbe, u knjizi »Opredijeljeni za izdaju«, pisanoj na osnovu bilježaka mog razgovora sa Aišom, sačinjenih 1950. godine kada je i sam bio upućen na Cazinsku krajinu radi »raščišćavanja« situacije oko »ustanka« ili »neprijateljske akcije.«⁴⁹⁾ Koliko je pak, istinita Aišina ispovijest teško bi bilo utvrditi.

⁴⁸⁾ Svjedočenje Ahmeta Čovića, u a. a.

⁴⁹⁾ R. Ilić, *Opredijeljeni za izdaju*, Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 318—322.

Dok bi s jedne strane to stvarno mogao biti taj signal cazinskoj Udbi koji se inače spominje u nizu dokumenata i svjedočenja, s druge strane pomalo je čudno da se takvog sastanka u svojoj kući ne bi sjećala Alina supruga Bejza. Ona, i četiri decenije kasnije žena sa izrazito bistrim pamćenjem, i osoba koja nema razloga da u vezi sa ustankom bilo šta krije, neki sastanak više lica, u svojoj kući, u viščasovnom razgovoru sa autorom kao i posebnom pismenom svjedočenju, uopšte ne pominje.

Neki aspekti uloge islama i Partije Države na Krajini

Preambiciozno bi bilo upuštati se u širi kontekst odnosa na relacijama društvo — islam — država, a i prevazilazilo bi okvire teme. Pitanje u vezi sa islamom morala sam i ranije doticati, na ovom mjestu tek još nekoliko momenata.

Uloga muslimanske žene, na primjer, odnosno odsustvo bilo kakve njene uloge u Buni 1950. godine, kao uostalom i u drugim javnim društvenim kretanjima, proizilazi iz religioznih određenih funkcija žene. Stoga je razumljivo da su se, shodno jakoj islamskoj tradiciji, na tzv. masovnim narodnim konferencijama u povodu rasprave o Nacrtu Ustava FNRJ krajem 1945. godine, na cazinskom srezu kao »glavna pitanja« postavljala osim u pogledu položaja vjere, ona u vezi sklapanja braka i obaveznog školovanja ženske djece. »Na ovim pitanjima reakcionarni elementi kao što su hodže u Pećigradu, Gnjilavcu, i Stijeni okupili su grupice svojih prijatelja i nastojali su da unesu negodovanje po pitanju ovih tačaka u Nacrtu Ustava«, naglašeno je na partijskoj konferenciji početkom 1946. godine.⁵⁰⁾ Slična reagovanja mogu se naći u mnogim dokumentima iz onog vremena.

Ali ako je u skladu s vjerskim učenjem na Krajini u prvim poratnim godinama žena i dalje ostajala po strani, »pošteđena« učešća u društvenim tokovima, to vlastima koje u svom dogmatizmu i primitivizmu uopšte i ne ulaze u kontekst problema, nije smetalo da tu ženu, zapravo na desetine pa i više tih žena zajedno sa ukupnim porodicama, u povodu Bune ne kazne višegodišnjim izgnanstvom iz rodnog kraja. S druge strane, islam je i kao religija i kao određeni socijalni sistem života na Krajini, kao i u određenom

⁵⁰⁾ AIIRP, 10, Zapisnik sa I Konferencije KP za Cazin od 9. januara 1946. godine.

konkretnom djelovanju pojedinih hodža, imao izvjesnog uticaja na Bunu i oko Bune, o čemu će biti više govora kasnije.

Inače, Država i Partija često konstatuju i upozoravaju na prisutnost i agresivnost djelatnosti hodža na liniji »dinu opasnosti«, parole kojom je, prema dokumentima, sistematski prirodan strah među muslimanskim vjernicima da će vlast likvidirati islam. Taj strah je među muslimanima zbilja postojao. Činjenica je da su hodže isticali problem ugroženosti islama, zbog raznih stvarnih pritisa i netolerantnih postupaka Države prema svim elementima islama (I) zatvaranjem mekteba npr., a istovremeno su djelovali i u pravcu stvaranja psiholoških odbrambenih mehanizama kod vjernika.

Partija je optuživala islam i za remećenje »normalnog« funkcionisanja Države. Sreski komitet Cazin sredinom 1947. godine žalili se, tako, Okružnom komitetu Partije u Banjaluci, u vezi sa problemima otkupa na terenu, da su »pojedini kulaci«, sitni trgovci i s njima hodže tumačili kako ova država i vlast planira, a boga ne spominje i da se predviđa unaprijed koliko se mora dati žita a još se ne zna da li će i roditi.«⁵¹⁾ U svakom slučaju politika nove Države općenito kao i ponašanje lokalnih organa Partije i vlasti na terenu nisu imali a nisu se ni trudili da imaju jedan realan i tolerantan odnos prema ipak stvarno vladajućoj ideologiji sredine — islamu, dok su hodže tretirani kao apriorni neprijatelji nove Države. Stoga je u tim inače teškim godinama poslije rata prosto bio i neminovan proces spontanog uvećavanja nepovjerenja među muslimanima prema svemu što je nemuslimansko. Tradicionalna odanost stanovništva religiji se u takvim okolnostima nije mogla smanjivati, što je dakle, posljedica i na psihološkom planu skučenih vidika i nerazumijevanja vladajuće partije.

No, pitanje religioznih koordinata socijalne situacije na Cazinskoj krajini moguće je i potrebno je, u vezi sa Bunom iz 1950. godine imati u vidu još sa bar jedne opšte tačke gledišta. Ne sporeći činjenicu da je partizanska vlast još od 1944. godine otvarala škole i na cazinskom i na kladuškome srezu, da su poslije rata mnoge zgrade mekteba pretvarane u ateističke škole, kao i da su mektebi odigrali takođe pozitivnu ulogu u procesu obrazovanja djece, privikavanjem vještini pisanja na primjer, ipak ostaje činjenica da su upravo kroz mektebe, odnosno kasnije kroz propovijedi brojnih hodža odrastajuća djeca primarno socijalizirana na principima

⁵¹⁾ Arhiva Sreskog komiteta Cazin, nesređeno, Politički izvještaj SK Cazin Oblasnom komitetu Banjaluka od 22. maja 1947. godine.

islama. Islam, uz istovremenu znatnu neobuhvaćenost djece ateističkim osnovnoškolskim obrazovanjem, zadržava, dijelom i poslije rata, omladinu nedovoljno integriranu u datom socijalnom vremenu i prostoru, a pogotovo se to odnosi na generaciju koja je uoči Bune 1950. godine prošla već i kroz proces svoje sekundarne socijalizacije. Stoga je lakše shvatljiva pojava takve ograničenosti, skučenosti prema kojoj je, na primjer »padom Bišća«, u ruke ustanika, pala gotovo i čitava Jugoslavija, što je, naravno, bio onda i presudan »argument« za priključenje ljudi Buni. Neznanje, neobaviještenost i niz psiholoških činjenica koje će moći da budu prikazane tek u konkretnom kontekstu odigrali su inače veoma važnu ulogu u i oko našeg ustanka.

Dok je s jedne strane to tradicionalno činila religija s druge strane ulogu glavnog političkog socijalizatora nakon rata nastoji agresivnim putem preuzeti Partija — Država, razumije se, na račun vjerskih ustanova. Obzirom i na institucionalni i stvarni vladajućii status koji je Partija — Država izborila u ratu, odnosno ga grčevito čuvala nakon rata, nespremna dijeliti ga i sa kim, ona je, osim pomenute funkcije, imala naravno i mnoge druge.

Svom silnom i raznovrsnom ekonomskom, političkom, vjerskom, prosvjetnom, kulturnom, zdravstvenom itd. problematikom na Cazinskoj krajini, naravno, nije bilo jednostavno upravljati, rješavati je u skladu sa opštim intencijama KPJ i nove države. A znamo, uz to, da je Partija u ovo vrijeme nastojala da se miješa i u najsitnija društvena pa i privatna pitanja građana i da ih reguliše, dabome, »po svome«. Takav pristup i odnos organa Partije i njenih transmisija u javnoj vlasti, sindikatu, omladinskoj organizaciji, Savezu boraca, AFŽ-u itd. izazivali su dodatne nevolje već i iz razloga što su se sve te instance u naporima sopstvenog organizovanja i učvršćivanja jako mnogo bavile same sobom. Ne ulazeći sada šire u aspekte funkcionisanja političkog sistema, kao takvog (ni na Cazinskoj krajini), činjenica je, i to treba istaći, da je on tu upravo natprosječno loše djelovao. Ova konstatacija proizlazi iz veoma opširne informacije koju instruktorska grupa CK KPJ — u sklopu inače sada uobičajenih aktivnosti Partije u čitavoj zemlji — nakon tronedjeljnog istraživanja na terenu banjalučke oblasti u jesen 1949. godine upućuje vrhovnom partijskom organu. Analiza tog dokumenta pokazuje da se među jedanaest srezova banjalučke oblasti, koje je grupa obišla, kao primjer najčešćih i najviše negativnih pojava ističe cazinski srez.⁵)!

⁵) A CK SKJ, V, k-III/3.

Poneka zapažanja iz ovog izvještaja već sam, u sklopu razmatranja pojedinih segmenata društvene stvarnosti, spominjala ranije, zato ovdje još nekoliko opštih momenata koji su mogli biti u nekoj vezi i sa nadolazećim događajem, samo pola godine kasnije podignutom Bunom. Tako, mada je problem kadrova bio u Bosni i Hercegovini i zemlji i inače gorući, na Cazinskom srezu bio je najteži. Ne samo što su ti »kadrovi« bili niskih stručnih kvalifikacija, uglavnom samo sa osnovnom školom, na srezu Cazin i takvih službenika je bio najmanji broj — od planiranih 130 krajem 1949. godine samo 70. »Sresko sindikalno vijeće... uopšte ne radi«, odbori AFŽ po selima sreza »postoje samo formalno«, »u Czinu pojedini službenici po ceo dan ne dođu na posao a partijska organizacija preko toga prelazi«. Predviđalo se da će zbog nedostatka školskog prostora na nekim srezovima i po 20 do 50% djece ostati van škola a »u srezu Cazin postoje zgrade mekteba koje bi mogle da služe za potrebu škola, ali partijske organizacije i narodni odbori nisu se založili da ovó pitanje reše korišćenjem ovih zgrada.«.)

Cazinski srez se pominje na prvom mjestu kao onaj »gdje je bio izrazito slab politički rad«, pri čemu se ističe »zapuštenost, a ponegdje skoro i likvidacija masovnih organizacija... i aktivnost neprijateljskih elemenata... u stalnom otporu protiv privrednih mera (otkupa, poreza), za koje redovno traže reviziju...« U ono vrijeme pod lupom su posebno bili oni srezovi gdje su primijećeni tzv. informbirovski elementi. I u tom pogledu je cazinski srez bio među prvopominjanima, isticana je pojava tih »elemenata« u Sreskom komitetu i partijskoj organizaciji Sreskog narodnog odbora, no, »njihov rad nije uspeo da se proširi na osnovne partijske organizacije«. Kao tipičan primjer ideološke dezorijentacije uzima se čak sekretar Sreskog komiteta Cazin »koji nije bio načisto da li su uhapšeni članovi Partije uhapšeni kao informbirovci ili kao mladi muslimani«.54)

U radu državnih organa poglavlje za sebe bila je Udba. U našem cazinskom slučaju, ovom prilikom, ne zbog njenog djelovanja po nekom opštem ili pojedinačnom pitanju, već zbog njenog kadrovskog sastava. Naime, njih pet ili šest udbovaca bili su — Srbi.55)

4) Isto.

5) Isto.

*) U cazinskom opunomoćstvu Udbe 1950. radili su: kapetan Branko Vukašinović kao opunomoćenik ili šef, poručnik Milanko Kerkez kao sekretar, poručnik Bogdan Lukač i Mile Kenjalo kao operativci, Jovica Đukić kao daktilograf i Žarko Damjanić kao šifrant.

Imajući u vidu tadašnju, svemoćnu ulogu Udbe u društvu, logičan je i apriorni zaključak kakav je i koliki negativni efekat mogla da igra sama ta činjenica nacionalnog sastava u jednoj već do sada opisanoj ortodoksnoj muslimanskoj sredini, naročito nepovjerljivoj po toj nacionalno-konfesionalnoj osnovi, kakva je bila Cazin-ska krajina. Stoga je mogla biti i očekivana ocjena da su, uz Bosan-sku Dubicu, Jajce i Bosansku Gradišku, i na cazinskom srezu »iz-vesne, i iako ne tako raširene, ali ipak karakteristične pojave ne-pravilnog odnosa prema muslimanima koje podgrevaju šovinistič-ke tendencije i pojačavaju pasivnost muslimanskih masa (neulazak u zadruge, neće na konferencije sa Srbima)«.56) O neposrednoj ulozi Udbe u ovom ustanku biće naravno mnogo više riječi kasni-je, kao što će u narednim glavama i mnoštvo drugih vidika funkci-oniranja Partije — Države na Krajini biti bliže razmatrano, poseb-no kako je novu vlast doživljavao narod. U svakom slučaju, Krajiš-nicima, seljacima u Jugoslaviji općenito, najteže su padale tzv. pri-vredne mjere kojima je ta Partija — Država provodila svoju politi-ku »socijalističke rekonstrukcije sela«. Upravo ekonomske prilike na selu bile su ono »jezgro« situacije koja je u suštini i natjerala ljude sa Krajine da se protiv državnog poretka pobune s ciljem da ga unište. »Kaša se kunala« nekoliko godina i 1950. provrila.

Aktuelne ekonomske prilike

I mada, s naučnog aspekta, sigurno nije moguće u rasvjetlja-vanju i razumijevanju nekog konkretnog prošlog zbivanja još rani-je historijsko nasljeđe odvajati od skorijeg događanja, odnosno za-nemarivati ovu daljnju prošlost i samo nekim elementima pridavati odlučujuću uticajnu vrijednost, ipak je neposredni opšti društveni kontekst onaj najvažniji smještajni okvir za sagledavanje svake te-me, pa tako i krajiškog ustanka. Buna na Krajini 1950. godine pro-izvod je, odnosno izraz, naročito svega onoga što opredjeljuje op-štu situaciju u tim krajevima, posebno godinu ili dvije unazad. Sto-ga istraživača ovog ustanka, normalno, detaljnije zanimaju upravo prilike u 1949. i u prvim mjesecima 1950. godine, prilike koje su,

“) A CK SKJ, V k-III/10.
) ABK, f ONO Banjaluka, k 7, 264/50, Plan proljetne sjetve SNO Cazin, dopis od 6. marta 1950. godine.

na ekonomskom planu, izrastale na podlozi do krajnosti iscentraliziranog Prvog petogodišnjeg plana.

No, te su prilike, sažeto uzevši, u glavnim crtama slične onima koje su i inače karakteristične za čitavu zemlju, i, naravno, posebno za društveno-ekonomske odnose u poljoprivredi i na selu. Znači, i na Cazinskoj krajini i na slunjskom srezu problematika administrativnog otkupa poljoprivrednih proizvoda shvatana u širem smislu, tj. uključujući komponente sjetve i žetve, zatim mobilizacija radne snage odnosno pitanje tzv. radne obaveze, odnos seljaka prema agrarnoj kolektivizaciji kroz SRZ, su konkretne karike svakodnevice koja u to vrijeme odlučujuće profilira socijalnu situaciju i političku atmosferu na selu Cazinske krajine i susjednog kordunaškog područja.

Same proizvodne poljoprivredne aktivnosti od sjetve, žetve i vršidbe u oblasti ratarstva, pa preko stočarske proizvodnje do relativno skromne voćarske i uopšte svih još drugih preostalih privrednih djelatnosti u agraru i šire, i u ovim su krajevima, posebno od uvođenja petogodišnjeg plana, koji se svake godine još detaljno »razbijao« i po mjesecima, nedjeljama pa i danima, toliko ne samo iscentralizirane već i izbirokratizirane, da je već takav pristup države inače posve prevladavajućem privatnom sektoru, morao inokosnog zemljoradnika destimulirati. A taj privatni sektor je na području SNO Cazin od planiranih ukupnih sjetvenih površina od 11.578 ha u proljeće 1950. godine obuhvatao 11.289 ha.⁵⁷⁾ Mogli bi se navesti bezbrojni primjeri u kojima se organi vlasti ili Partije sukobljavaju sa seljacima u pogledu utvrđivanja zasijanih površina, koje, po pravilu, seljaci prikazuju kao manje od onih koje registri-
ra vlast.⁵⁸⁾ Ili, nerijedak je bio slučaj da u bezobzirnom i nasilničkom postupku predstavnik vlasti plijeni ili pokuša plijeniti seljaku vršalicu ne bi li se time spriječila nedopuštena vršidba, pa makar i u najmanjem obimu.⁵⁹⁾

Ali, naravno, oni glavni problemi nastupali su posebno nakon same proizvodnje, u slijedećoj fazi, u fazi otkupa poljoprivrednih proizvoda.⁶⁰⁾

Otkup je bio i na Cazinskoj krajini najomrznutija mjera, a seljaci su se tih otkupljivača i otkupnih komisija, koje su često pratili i milicionari, kao neke kuge bojali, kako plastično, upravo pred

⁵⁷⁾ A Cazin, Politički izvještaj od 22. maja 1947. godine.

⁵⁸⁾ Isto, dok. 621/50, Zapisnik o saslušanju Seferagić Bajrame, Seferagić Alije i Ču-
vić Mehmeda od 3. jula 1950. godine.

⁵⁹⁾ O administrativnom otkupu opširno vidjeti u V. Kržišnik—Bukić, Seljaštvo u
socijalizmu, isto, posebno 276—345.

Bunu, bauk otkupa prikazuje Dževad Sabljaković u svom romanu »Omaha 1950«, čiji glavni junak je između ostalog, i najomraženiji utjerivač otkupa koji »polazi na selo« i koji, od preostale seljačke porodice, čijeg domaćina je zbog nepredavanja razrezanog otkupa već prethodno dao zatvoriti, nemilosrdno otima i zadnje grlo stoke, zadnje zrno žita.⁶¹⁾ Sabljakovićev i u drugim komponentama naturalistički prikaz bijede i nedaća cazinskog sela ocjenjuje, četiri decenije nakon bune, Suljo Žunić, tadašnji sekretar Sreskog komiteta i predsjednik SNO Cazin kao ipak malo previše mračnim, mada i sam priznaje da je ponekih »nezgodnih« utjerivača, koji su na terenu često vrlo drsko nastupali, ipak bilo. Kao takvog jednog sjeća *ce* Huse Kapića »Cara«.⁶²⁾

Dok većina svjedočenja onih koji su na neki način sudjelovali u zbivanjima oko Bune smatra da je otkup bio glavni uzrok ustanaka 1950. godine, Žunić ga odlučno ocjenjuje kao tek jedan od uzroka, »ali se ne bi mogao uzeti kao glavni motiv (cilj)«.⁶³⁾ Ovu ocjenu moguće je komentirati bar dvostruko. Po jednoj strani ta ocjena dolazi od sigurno veoma kompetentnog lica i kao takva se mora uvažavati, po drugoj strani, njome se problem otkupa upravo zbog tada odgovorne funkcije tog lica želi ponešto umanjiti ili bar relativizirati. Supruga organizacionog sekretara Partije u Kladaši 1947—1948. i u Cazinu 1949—1950. godine, dakle praktično čovjeka broj dva na Krajini, sjeća se-da joj je muž stalno bio odsutan od kuće, povazan na terenu baš radi utjerivanja tog nesretnog otkupa, kada su seljaci morali dati sve što imaju. A, uz to, vladala je opšta bijeda, harala glad. Jer, na pijaci mogla se kupiti kokoš, zelen, pa i ovca ali se nije moglo kupiti žita ili brašna. Čak se i u njihovoj »funkcionerskoj« kući gotovo uvijek jela samo »kuruza«. Određene povlastice u dobivanju prehrambenih artikala, koje je stovništvo inače i onako uglavnom dobivalo preko tačkica, imali su samo pripadnici Udbe.⁶⁴⁾

Ne ulazeći, sada, u sopstveno komentiranje mjere uticaja otkupne problematike na Bunu, o otkupnom teretu neka govore neke brojke. Cazinska krajina je 1947. godine u Bosni i Hercegovini određena kao žitorodno područje te je stoga potpadala pod otkup-

⁶¹⁾ Dževad Sabljaković, *Omaha 1950*, Književne novine, Beograd, 1986. godine.

⁶²⁾ Svjedočenje Sulje Žunića dato autoru u oktobru 1989, u a. a.

⁶³⁾ Isto.

⁶⁴⁾ Sjećanje V. Pjanić, u a. a.

⁶⁵⁾ **SL. 1. NR BiH br. 17 od 16. aprila 1947, Naredba o određivanju žitorodnih i nežitorodnih područja, o podjeli žitorodnih područja na rejone i obaveznoj isporuci žitarica prema prinosu zehiljišta u ovim rejonima.**

ni režim čije su kvote, gledano čitavo područje, bile iznad stvarnih ukupnih mogućnosti cazinskog i kladuškog sreza.⁶⁵⁾ Stoga svake godine, i pored već pominjanih pritisaka, realizacija otkupa ne dostiže planiranu. U 1950. godini, tj. kada nas to pitanje i najviše zanima, planirano je, kako se saznaje iz jednog februarskog izvještaja sreske komisije za selo, da se u ekonomskoj godini 1949/1950. kukuruza, osnovne tamošnje ratarske kulture, treba na srezu otkupiti 1.713.000 kg. Do kraja januara 1950. otkupljeno je 992.049 kg ili 57,3% planirane količine, uz očito strahopoštovanjem intonirano obećanje cazinskog Sreskog komiteta na kraju svog izvještaja: »Svakako da će se otkup kukuruza dokončati u najkraćem roku kako je to i postavljeno.«⁶⁶⁾ No, obećanje i pored svestranih »napora« nije ispunjeno, a nije ni moglo biti.

Jer, prema podacima iz aprila 1950, dakle pri kraju i zadnjih otkupnih »haračenja« po selima, na cazinskom je srezu otkupljeno od planiranih 1.707.478 kg 1.289.797 kg kukuruza. Dalje, od planiranog 2.740 kg otkupljeno je 2.226 kg masla, od planiranih 3.000 litara rakije otkupljeno je 1.867 litara, graha od 130.000 planiranih kilograma otkupljeno je 84.083 kg, krompira planirano 150.000 kg a otkupljeno 119.957 kg. Samo su sijeno i slama otkupljeni u približno predviđenim količinama. Najviše je podbacio otkup stoke, od planiranih 159.365 kg otkupljeno je 21.275 kg.⁶⁷⁾ Slični problemi ispoljeni su i u naplati poreza. I porez su seljaci uplaćivali uglavnom u manjim svotama nego što se tražilo. Sami ti omjeri, tj. raskorak između planiranih količina otkupa (ukupne svote poreza) i ostvarenog otkupa (naplate poreza) upućuju na pravac djelatnosti organa vlasti, Partije, milicije, Udbe koji su se i ove kao i prethodnih godina najviše angažirali u »ostvarivanju privrednih mjera«. Da su baš sve državne strukture na srezu angažovane na ovom »najvažnijem« zadatku svjedoči i jedan dopis poslan sredinom marta 1950. godine iz Cazina u Banjaluku po pitanju predvojničke obuke, dakle jedan dokument sa, u osnovi, posve nesrodnim sadržajem. Naime, Izvršni odbor SNO Cazin pravda skoro tromjesečno kašnjenje izvještaja o predvojničkoj obuci na srezu time što je referent za tu obuku bio u komisiji za otkup žita, te stoga »stalno na terenu«.⁶⁸⁾

Poznato je da su odbornici kao i svi drugi funkcioneri na srezu, naravno, ne samo cazinskom, svoje obaveze oko utjerivanja ot-

⁶⁶⁾ A Cazin, Izvještaj SK Cazin, br. 192, od 4. februara 1950. godine.

⁶⁷⁾ A CK SK BiH, k 562/11, 2071/50, Izvještaj komisije za selo SK Cazin komisiji za selo OK Banjaluka od 6. aprila 1950. godine.

⁶⁸⁾ ABK, f ONO Banjaluka, k7, 476/50.

kupa od seljaka na terenu shvatili kao svoju običnu službenu dužnost, već su bili svjesni da od njenog uspješnog ili neuspješnog obavljanja zavisi njihov status, napredovanje ili padanje u službi. Rijetki su stoga bili oni koji bi se usuđivali ne izvršavati ili na neki način se čak suprotstavljati zadatku. Tako je dospio pred »visoku«

partijsku komisiju odbornik Ahmet Topić pod optužbom da se žadio na poteškoće koje ima oko otkupa. Mada je sve druge optužbe negirao, priznao je da je kritikovao plan razreza otkupa u Ostrošcu što je predočio i odgovarajućem sreskom povjereniku i predsjedniku SNO-a. No, komisija je njegovo svjedočenje ocijenila kao »neiskreno« te ga predložila za isključenje iz Partije.⁶⁹⁾ A zna se, isključenje iz KPJ u ono vrijeme značilo je za pojedinca veliku sramotu, degradaciju ili čak gubitak službe.

Biti u tim kritičnim godinama na nekoj funkciji u narodnoj vlasti, možda ponajviše upravo zbog problematike otkupa, nije bilo baš ugodno. Po sjećanju Steve Božića, mlađeg sina glavnokomandujućeg Bune, u to je vrijeme na vlasti mogao biti samo »krajnje bezobziran i drzak čovjek«, pa su zato i on i Ale Čović, zamjenik komandanta, nuđene im funkcije na primjer, odbijali. »Zato smo imali povjerenje naroda i uživali smo ugled. Znali smo ako se prihvatimo vlasti da moramo odstupiti od proklamovanih ideja. Vlast su jedva dočekali drugi pa i oni koji u ratu i nisu bili na našoj strani.« Ti pojedinci bili su naročito oštri prema narodu, i da bi se iskupili za ratne grijehе, i da bi se dodvorili višima od sebe. Kao takvog »višeg« pominje S. Božić Hakiju Pozderca, 1950. godine generalnog sekretara Vlade NR BiH, koga kao krivca za težak život seljaka na Krajini, optužuje i više drugih ljudi.⁷⁰⁾

Naravno, najgore su prolazili seljaci sami, pogotovo oni koji, bez obzira na razloge, razrezanog otkupa nisu dali ili su ga dali u nedovoljnim količinama. Blaže kazne bile su novčane, a strože, koje su izricane za »društveno-opasne«, bile su zatvorske i to uglavnom od tri mjeseca do dvije godine zatvora s prinudnim radom, ili tzv. društveno-korisnim radom, uz prateću ajelimičnu imovinsku konfiskaciju osuđenih. U januaru 1950. godine na cazinskom srezu bilo je 20 ovakvih težih slučajeva.⁷¹⁾ Jasno je kakav odnos su mogli prema državi imati ovi osuđenici i njihove porodice. Prema

⁶⁹⁾ A Cazin, zapisnik sa saslušanja od 24. oktobra 1949.

⁷⁰⁾ Sjećanje Steve Božića, Đulage Šumara iz Crnaje odnosno iz Tršca, data Ahmetu Coviću juna i jula 1990. te Mehmeda Đogića iz Liskovca i Salima Bilkića iz Šturlića i dr. data autoru u julu 1990. godine u a. a.

⁷¹⁾ A Cazin, Izvještaj SK Cazin OK-u Banjaluka br 108/50 od 26. januara 1950. godine.

sjećanju supruge jednog od ustanika, Hanke Nadarević, u zimu 1949/50, iz Tršca su zbog otkupa na prinudni rad u Romaniju upućeni Hasećija Nadarević, Šaban Purgar i Mahmut Murić.⁷²⁾

Problemi s otkupom kukuruza, i inače glavne ratarske kulture u Bosanskoj krajini, bili su zabrinjavajući na banjalučkoj oblasti općenito.⁷³⁾ U cilju ubrzanja tog otkupa Oblasni narodni odbor šalje februara 1950. godine svoju kontrolnu komisiju po svim srezovima. Prema njenom izvještaju od 14. februara svugdje su, negdje više negdje manje, pokretani prekršajni postupci protiv »nesavjesnih« seljaka, a još više je bilo novčanih kazni. Teško je samo na osnovu brojki prosuđivati koji je srez bio problematičniji od drugog, a možda je to ipak bio cazinski. Tamo je do tada otkupljeno samo 48% predviđenog kukuruza, otkup nije predalo čak 219 odbornika. Njih 62 bili su članovi KPJ, no naglašeno je da oni nisu i nosioci domaćinstava, za 13 slučajeva postupak je pokrenuo sreski javni tužilac, a osam slučajeva kažnjavala je administrativna komisija SNO-a. Gdje god bi se vršio otkup otkupljivači bi dobijali isti odgovor: »Nema kukuruza.«⁷⁴⁾ U narodnom pamćenju zadržala se priča o seljaku iz Krivaje od koga je traženo kukuruza više nego što je imao. Na zaprežna kola stavio je cijelu kuburanu sa kukuruzane i otjerao u Cazin, pjevajući: »Druže Tito, ljubičice bijela, evo tebi kuburana cijela.« Dobio je 2 mjeseca zatvora.⁷⁵⁾

Za teren kladuškog sreza već pomenuta kontrolna komisija Oblasnog narodnog odbora Banjaluke nije uspjela dobro obaviti kontrolu radi »nefunkcionisanja« saobraćaja. Ustanovljeno je samo da je javni tužilac jednog seljaka dao uhapsiti, a da je inače tamo bilo mnogo sakrivanja kukuruza i prodaje u Hrvatsku.⁷⁶⁾

Ali, bilo je i primjera poništavanja rješenja Komisije za prekršaje pri Izvršnom odboru SNO-a Cazin i Velika Kladuša, od strane direktora Glavne uprave za državne nabavke iz Sarajeva. Naime, i tu se dešavalo da su ekonomske 1950/1951. godine te komisije seljake kažnjavale, ne provjeravajući materijalne činjenice a pri čemu su povređivale osnovna načela administrativno-kaznenog postupka, pa je tako već pomenuta viša instanca, naravno nakon

⁷²⁾ Sjećanje Hanke Nadarević iz Tršca dato autoru u julu 1990, u a. a.

⁷³⁾ Banjalučka oblast je kao administrativno-teritorijalna jedinica postojala u razdoblju 1949—1952, obuhvatajući čitavu tradicionalno shvaćenu Bosansku krajinu i još neke predjele posebno u Centralnoj Bosni. Širi tretman istorijskog pojma Bosanske krajine, uz odgovarajuće grafičke prikaze, u: V. Kržišnik — Bukić, isto. 14—25.

⁷⁴⁾ ABK, f ONO Banjaluka, k 281, Spisi o prekršajnim postupcima po srezovima.

⁷⁵⁾ Svjedočenje Đure Božića dato autoru u julu 1990, u a. a.

⁷⁶⁾ ABK, f ONO Banjaluka, k 281, Spisi...

dužeg postupka i bez ikakve odštete seljacima za već pričinjene im nevolje, prekršajne postupke obustavljala.⁷⁷⁾

Za našu temu bitan je čitav kontekst otkupa zato što jasno ukazuje na suštinu socijalnog neraspoloženja seljaka u cjelini. Ovdje treba još pomenuti da su presudne konflikte s vlastima, zbog razrezanih im otkupnih obaveza, u »ovo« kritično vrijeme, imali i najistaknutiji učesnici ustanka 1950. godine na Krajini. Božići, su bili u datim okolnostima ipak imućnija porodica, i Milan Božić je imao i te kako velike probleme 1950. godine sa otkupom. Možda su Božići objektivno i mogli dati otkup koji se tražio, ali znalo se da je Milan Božić i načelno, kao partizan-prvoborac, izrazito ljut na tu i takvu vlast koja guli narod. Budući komandir jedne čete u »ovom« ustanku, Đulaga Šumar iz Tršca, sjeća se kako je morao tarhanom namirivati žito za otkup.⁷⁸⁾ Seljacima je posebno teško padao otkup stoke. Kada ne bi mogao obezbijediti dovoljnu kilažu za otkup, dešavalo se da seljaku vlast zaplijeni zadnju kravu. Ili, dođu odbornik i milicija na njivu čovjeku koji ore sa volovima, ispregnu mu volove i odvedu ih za otkup mesa, i seljaku ne preostane drugo nego da sam sebi stavi jaram za vrat, a da žena stane iza pluga kako bi preorali njivu.⁷⁹⁾ Jednog seljaka, također istaknutog ustanika, Đuru Božića, zadesilo je da za otkup mora dati krmaču, čak ju je morao sam i otjerati od Crnaje do Cazina, a nakon toga mu je uginulo svih 12 prasića. Tu istu krmaču, očito da bi ga na osjetljivoj vjerskoj osnovi povrijedili, razbjesnili, zatvorili su u kuću jednog vlastima nepoćudnog muslimana.⁸⁰⁾ Ponižavanje, podvaljivanje, i svakojako atakovanje na ljudsko dostojanstvo bilo je često. »Biser« koji je prosto teško i iznijeti mogao bi možda biti onaj slučaj sa otkupom vune od jednog hodže. Pošto je bilo poznato da lokalni hodža ima tri lijepe kćeri ali i da nikad nije držao ovce, primitivni odbornik Sulejman Beganović zv. Turjankić zatražio je od hodže, očito da pred njim pokaže svoju moć i misleći, valjda, da će time hodžu osramotiti, da kćeri »položi i obrije« radi predaje vune koju je hodža kao dužan državi.⁸¹⁾ Također se na cazinskom kraju dešavalo da su otkupljivači tražili jaja od domaćinstava koje ne bi imalo ni jednu kokošku u dvorištu.

Otkup mesa jako je pogađao upravo i glavne slunjske vođe Bune, Milu Devrnju i Nikolu Beukovića. U aprilu 1949. Mile se

⁷⁷⁾ Isto.

⁷⁸⁾ Sjećanje Đulage Šumara dato Ahmetu Čoviću u julu 1990, u a. a.

⁷⁹⁾ Sjećanje Salima Bilkića ili Dede Čovića data autoru u julu 1990, u a. a.

⁸⁰⁾ Svjedočenje Steve Božića dato Ahmetu Čoviću u junu 1990, u a. a.

⁸¹⁾ Isto.

žalio komšiji Nikoli da mu je rješenjem razrezano da preda 350 kg goveđeg i 40 kg svinjskog mesa. Taj razrez je Milu strašno razljutio, no i žalba koju je uputio MNO-u nije usvojena. U aprilu 1950. godine se pak, iz sličnih razloga, Nikola potužio Mili. Stiglo mu je rješenje na 250 kg goveđeg mesa u julu i u avgustu još 40 kg svinjećeg. U međuvremenu uginuo mu je junac kojeg je namjeravao dati za otkup ali i »pored toga dolazi novo rješenje koje je glasilo da određenu količinu mesa trebam dati 25. III mjesto 1. VII 1950. Ja sam se na to usprotivio govoreći da ako dadem određenu količinu mesa da ću trebati ubiti jednoga vola, a da to ne mogu napraviti, jer da neću moći izmiriti određenu količinu zasijanog zemljišta. MNO ni ovo nije htio uvažiti što je mene stvarno nerviralo.«^{*)})

Sreski organi vlasti brinuli su gotovo isključivo o obezbjeđivanju razrezanih im količina otkupa. Rjeđe se na njihovim sjednicama čula neka samokritika. Ali, bilo je i nje. Tako su početkom maja na Slunju priznavali »greške« koje čine na terenu organi vlasti, ali otkup je i dalje bez milosti utjerivan, uz možda tu i tamo neka smanjenja, »korekcije«.¹⁵⁾)

Pored otkupa, poreza, proljetne sjetve, najaktuelnija privredna problematika kojom su se bavili organi vlasti na terenu bila je tzv. aktivizacija ili mobilizacija radne snage. Već je rečeno da je to bila mjera kojom je država u nedostatku dovoljnog broja radnika za potrebe ubrzane industrijalizacije radnu snagu crpila sa sela. Centraliziranim razrezom na srezove i mjesna područja seljaci su »odvođeni« na mjesec, dva ili više da u rudnicima, na prugama, šumskim radilištima, tvornicama rade kao uglavnom nekvalificirana radna snaga. Sa cazinskog sreza odlazilo se najviše na sječū šume u Grmeč, zatim na krupski srez, u Bosanski Petrovac. Određena kvota za mobilizaciju sa sreza, odnosno mjesnog područja morala se ispoštovati. Osim što seljaci sami nisu imali ama baš nikakav lični interes da odlaze na te radove, a tamo su bili uglavnom loše smješteni i hranjeni, često ih je znalo pokupiti za vrijeme važnih poljskih radova, te su time direktno sami trpjeli i materijalne štete, jer im nisu smanjivali otkupne obaveze zbog odlaska od kuće. Ovi i razni drugi razlozi stvarali su otpor među seljacima, strah od te mobilizacije. Suljo Žunić se, tako, sjeća da je od njih stotinjak mobiliziranih koji su sa željezničke stanice Srbljani trebali biti

*) Centralna arhiva Vojnih sudova Jugoslavije, k 343/50, svjedočenje Nikole Beukovića pred Udbom Hrvatske.

¹⁵) O priznavanju »grešaka« u otkupu uporediti npr, Historijski arhiv Karlovac, f Kotarski komitet KPH Slunj, k 2, Politički izvještaj KK Slunj OK-u Karlovac, od 2. maja 1950.

zatim dalje upućeni vozom do odredišta, već na putu do Srbljana njih dvadesetak pobjeglo. Skrivanje i bježanje od mobilizacije bila je redovita mada kažnjiva pojava, pa su tako i na Cazinu uvijek muku mučili s problemom realizacije planirane kvote.⁸⁴⁾

Komparativno istraživanje bi možda potvrdilo da je bilo na slunjskom srezu sa »privrednom mjerom« radne obaveze još više problema. Nakon demobilizacije boraca 1945. i 1946. godine njima je jako teško pala radna obaveza koju je država provodila u sječi šuma u Petrovoj gori ili Kapeli, u izgradnji tvornice tempera u Karlovcu ili stvaranju vojne industrije u Ličkom Osijeku i drugdje. Za te akcije zaredalo se od kuće do kuće, pokupilo demobilizirane borce »da od svijesti padaju u nesvijest«. Morali su ostaviti pogorjela kućišta sa bajtama i zbog toga su stvarali kult neraspoloženja protiv novog društvenog poretka, sjeća se prvoborac Petar Zinajić.⁸⁵⁾

I stvaranje seljačkih radnih zadruga bilo je na Cazinskoj krajini kao uostalom i drugdje, vezano s otporom inokosnog seljaštva, posebno nešto imućnijih. Projekat radnog zadrugarstva su »po službenoj dužnosti« podržavali komunisti dok su se odbornici i ostali koji su bili u nekoj sprezi s vlašću u pogledu SRZ kolebali, ali su se uglavnom ipak ponašali u granicama lojalnosti.⁸⁶⁾ Nakon Drugog plenuma CK KPJ, januara 1949. godine, talas stvaranja SRZ zahvatio je i krajeve gdje je kasnije izbila buna pa je tako samo na cazinskom srezu za nešto više od godinu dana osnovano 7 SRZ. To su bile zadruge: »Nurija Pozderac« u Pjanićima, »Borac« u Krndiji, »Bajić Ilija« u Gati, »Žunić Mujo« u Brezovoj Kosi, »Fetagić Ahmet« u Gnjlavcu, »Partizan« u Šumatcu, »Jusuf Sabljaković« u Lučkoj — Pećigrad.⁸⁷⁾ Po sjećanju predsjednika cazinskog SNO-a to su bile uglavnom patuljaste zadruge u koje su po zadatku ulazili komunisti koji pretežno nisu bili inače glavni domaćini. Otac bi im dao slabiju kravu ili nešto zemlje, što bi oni udruživali u zadrugu. Zbog tih dioba dolazilo je i do porodičnih svađa, što je, naravno, samu agrarnu produkciju samo otežavalo. Sve su te zadruge, po pravilu »patuljaste«, slabo funkcionirale.

Nezadovoljstvo seljaka zbog SRZ u kojima je bilo bukvalno i gladovanja ogledalo se i u sabotazama, kao što je neposredno uoči

⁸⁴⁾ Sjećanje Sulje Žunića, u a. a.

⁸⁵⁾ Sjećanje Petra Zinajića, u a. a.

⁸⁶⁾ Sjećanje-Duška Borića, člana OK KP BiH za Banjaluku dato autoru u februaru 1988, u a. a.

⁸⁷⁾ A CK SK BiH, f PK KP BiH, k 562, 2071/50, Izvještaj SK Cazin OK-u Banjaluka od 6. aprila 1950. godine.

bune bila ona kojom je na cazinskom srezu zapaljeno sijeno u zadruzi »Borac« ili na slunjskom srezu ona kojom je opljačkana zadruha »Stanko Opačić Čanica«.88) Naravno, i otpor prema SRZ slično kao i problematika u vezi sa otkupom, bilježi u ovim krajevima svoje »bisere«. Navela bih slučaj Milije Graora, sestre narodnog heroja Milana. Pritisku da i sama uđe u SRZ usprotivila se tako što je, kad se pojavio traktor da i njenu zemlju preore, legla pred taj traktor i time spasila svoju zemlju od nasilne kolektivizacije.)

Slučaj seljaka Omera Mujagića

Kroz ovaj konkretni historijski slučaj prelama se većina do sada tretiranih komponenti cazinsko-krajiške zbilje. S obzirom i na za našu centralnu temu aktuelni vremenski kontekst, smatrala sam da je tzv. slučaj Mujagić Omera, seljaka iz Čaglice, velikokladuški srez, prosto sjajan neposredni uvod u bunu, ili ako hoćete, njena predigra, neke vrste generalna proba. No, u svakom slučaju, to je bila signalizacija koja je jasno nagovještavala skorašnje socijalne nemire na Krajini ali... jako svjetlo niko nije ni primijetio.

Slučaj Omera Mujagića ispratićemo na osnovu sudskih spisa koji su nastali s kraja 1949. pa do kraja 1952. godine i sačuvani su u arhivi Višeg suda u Banjaluci.⁹⁰⁾

Omer Mujagić je pritvoren u Velikoj Kladaši 20. decembra 1949. pod sumnjom da je odgovoran za krivično djelo »neprijateljske agitacije i propagande i klevete i prijetnje narodnim vlastima«. Vođenje istrage povjereno je Opunomoćstvu Udbe za srez Velika Kladaša, uz potpis Pere Mutića. Sreski javni tužilac Milan Ostojić 23. decembra donosi Rješenje (dostavljeno Opunomoćstvu Udbe u Velikoj Kladaši, okrivljenom i svojoj službi) u kome stoji: »Otvaram istragu i naređujem istražni zatvor protiv Mujagić Omera iz Čaglice. Istraga može trajati- najduže do 10. marta 1950, a vođenje istrage povjeravam Mutić Peri »Poručniku«. Razlozi: Uvidom u spis okrivljenog, konstatovano je da je okrivljeni Mujagić Omer

⁸⁸⁾ A Cazin, Zapisnik komisije za selo od 29. aprila 1950. i Historijski arhiv Karlovac, f KK Slunj, k2, Pol. izvj. od 2. maja 1950. godine.

⁸⁹⁾ Svjedočenje Petra Zinaića, u a. a.

⁹⁰⁾ Arhiva Višeg suda u Banjaluci, Banjaluka, sudski spisi k 138/50.

neprijateljskim stavom pozivao na otpor i neposlušnost prema današnjem državnom i društvenom uređenju, pojedine mještane na području MNO u Čaglici...»

Omer je saslušan 21. decembra 1949, 8. i 9. marta te 5. maja 1950. godine. Na prvom saslušanju stvorena je o njemu opšta slika. Rođen je 1923. godine, zemljoradnik srednjeg imovnog stanja, musliman, neopredijeljen, pismen samouk, otac troje djece, rođen i živi u Čaglici, 4 godine išao u mekteb, do 1943. nije bio ni u jednoj vojsci, od 1943. raspoređen za Njemačku u »Plavu« diviziju, zatim u »Tigar« diviziju u Donjem Lapcu, od 1944. je u Unskoj operativnoj grupi, predat zatim ajnc komandi, od proljeća 1945. do proljeća 1947. godine nalazi se u III Muslimanskoj brigadi VIII divizije kada je demobiliziran, a 20. decembra 1949. u Čaglici uhapšen.

Isljednik Nekić Husein postavljao je na prvom saslušanju Omeru pitanja u vezi njegovog razgovora sa Mašinović Salkom, sekretarom MNO Čaglica, koji su oni imali 1. decembra 1949. Sam razgovor na Tomića klancu Omer je priznao ali ne i sadržaj optužbi koje je Salko prethodno ispričao isljedniku. Sve optužbe je Omer negirao.

Kazao je da nije govorio Salki da odvraća ljude od idenja na radnu obavezu i da ne odvraća ni on (Omer) ljude od obaveze, da nije rekao sekretaru »da bude dobar prema narodu, i da nas ima deset koji ćemo tući one koji tjeraju ljude da idu na obavezu«, da nije govorio o pobijanju plana radne snage, »niti smo pričali šta o planu«, da nije govorio Salki da ne radi kao predsjednik Kljajić Hasan »jer će druga država doći i neće tako ostati«; da nije Salki govorio da je to »politika Partije i da oni samo lažu narod i tjeraju ljude na obavezu, a ne mora se ići na obavezu«. I na sljedeća pitanja isljednika Omer je dao kratke negativne odgovore. »Sta si ti Mujagiću, govorio o SRZ, da 'u SRZ samo komunisti ulaze majku im njihovu'?« »Jesi li ti govorio Mujagiću da znadeš 'šta su Komunisti i da Komunisti samo ulaze u SRZ. Komunisti samo to rade da žene pri porođaju prije mjesec i pol dana ili poslije mjesec i pol dana dadnu svoje dijete u dom i više ga i ne vide?'« »Jesi li ti Mujagiću govorio da su u komunista brat i sestra skupa ne znaju se i da se oni uzimaju između sebe?« »Jesi li govorio da Komunisti ne vjeruju u boga i da hoće i Varda odvrata da i Vi ne vjerujete ali da se Vi nadate pa makar .ćete ratovati i tući one koji to razuvjeravaju kao Komuniste?« »Jesi li nagovarao Salku da ne upisuje u SRZ jer tamo ne valja. Samo Komunisti tamo idu?« »Jesi li govorio da 'ko se upiše u SRZ da ćeš ga derati ko jarca?'« »Jesi li prijetio predsjedni-

ku Kljajić Hasanu pred Salkom 'jer da ovako neće ostati', da ćeš se ti sa Hasanom obračunati za svog brata i oca koji je Hasan odredio na obavezu?« »Da li si rekao Salki da si to veče pošao u MNO da se pokolješ sa predsjednikom Kljajić Hasanom?«⁹¹⁾ Na kraju tog prvog ispitivanja, pošto je dakle sve negirao, Omer je rekao: »Meni kada dovedete svjedoke pa mi u lice budu govorili o tome svemu ja želim da me stigne zakonska kazna, ako budem kriv.«

Istraga protiv Omera Mujagića nastavljena je saslušanjem svjedoka Huse Mujagića 3. januara 1950. On je svjedočio o Omerovom ponašanju u vezi s događajem kad je u maju 1949. godine u selo došla komisija za procjenu kukuruzne sjetve. »Pošao se buniti i govorio da je nepravilno izvršena na njegovom zemljištu procjena dunumaže, da je metnuta veća nego što je, u svom selu podigao je svoje komšije tako da su se svi počeli buniti jer je Omer među svojim komšijama podigao bio cijelu galamu da se nepravilno izvršila procjena dunumaže kukuruza. Isti je Omer izišao na svoj komad zemljišta i mjerio ga je i opet povratio komisiju na isti komad zemljišta, tako da je podigao cijelu larmu u selu. Na sastanku kada smo bili i razrezivali otkup mesa isti se Mujagić Omer bunio govoreći da on ne može dati 130 kg mesa uporno je stajao na tome, a ja sam ga opominjao da je to od njega nepravilno, što se on tako buni.«

Isti dan, 3. januara, saslušan je i drugi svjedok, Salko Mašinović. Nakon suočenja sa Salkom, 8. marta, Omer je slijedeći dan dosta toga što je poricao na saslušanju 21. decembra, sada priznao. Priznao je »da sam pošao da se pokoljem sa Kljajić Hasanom zbog toga što mi je brata Sulju i oca Fehima odredio već četiri puta da su morali ići na obavezu«, rekavši »vidiš li ti Salko da je ovo nepravilno da moj otac i brat idu već četiri puta a to se ne mora, to je samo politika Partije. Govorio sam Salku da bude narodu dobar a ne kao Kljajić Hasan jer će sada proljeće a ima nas jedno deset koji se spremamo da tučemo one rukovodioce koji tjeraju ljude na obavezu, da kada dođe kakav plan od SNO, pobijaj ga koliko možeš da bude lakše narodu, da u SR2 idu samo Komunisti koji u boga ne vjeruju, da ova država neće ostati i da bude on zato dobar prema narodu.«

Nakon priznanja, još isti dan, Omeru je uručena optužnica. Pretres je zakazan u Okružnom sudu u Banjaluci za 1. juni 1950. godine.

⁹¹⁾ Kao izrazito surovog čovjeka Se sjeća Hasana Kljajića i Hasan Purić, učitelj iz Caglice susjednog Todorova, u a. a.

Optužnicu, datiranu s 5. majem 1950, podigao je oblasni javni tužilac Radomir Savić. Tužilac Omera optužuje za tri grupe krivičnih djela. Prvo, što je marta 1943. stupio u »Plavu« diviziju, avgusta iste godine u »Tigar« diviziju, februara 1945. primio dužnost kod njemačke komande C-1 gdje je ostao cio oslobođenja »dakle stupio u neprijateljsku vojsku i druge oružane formacije, učestvovalao u ratu kao borac protiv svoje otadžbine i njenih saveznika«. Drugo, što je govorio sekretaru Salki sve ono, prema već gore opširno citiranom materijalu iz istrage, uz zaključak: »Dakle, širio neprijateljsku propagandu koja sadrži poziv na nasilno obaranje postojećeg državnog uređenja«. Treće, što je Salki prijetio »Nemoj Salko da bi se ti upisao u Radnu zadrugu jer ko se upiše mi ćemo nastojati da ga tučemo i da to razbijemo, vidi onoga Husić Ahmića, on će se prvi upisati majku mu njegovu, a ako se upiše deraču ga kao jarca«, dakle prijetnjom ometao pristupanje u zemljoradničke zadruge. Tužilac je ocijenio da je Omer svojim istupanjima počinio krivična djela iz člana 3 tačke 5 ZKND, čl. 9 ZKND i člana 13 Osnovnog zakona o zemljoradničkim zadrugama, pa tužilac predlaže glavni pretres, te da se optuženi proglasi krivim i po zakonu osudi.

U obrazloženju optužnice javni tužilac Savić pobija odbranu optuženog da ga Salko tereti zato jer su njih dvojica bili u svađi od jeseni 1949, time što »svjedok Mašinović nije teretio odmah nakon svađe, već je to učinio nakon nekoliko mjeseci. Pored toga, svjedok Mašinović Salko u to vrijeme nije bio sekretar MNO, pa ne vidim razloga zašto bi se svjedok s njim svađao kad nije bio dužan da po službenoj dužnosti vodi brigu o aktivizaciji radne snage. Pored toga, svjedok je i izabrani predstavnik narodne vlasti, pa i to treba imati u vidu prilikom ocjene vjerodostojnosti iskaza ovog svjedoka. Iz ovih razloga odbranu optuženog kao neosnovanu u cijelosti treba odbaciti. Iz dispozitiva optužnice vidi se da je optuženi počinio teško krivično djelo propagande. Težinu ovog djela i njegovu društvenu opasnost rasvjetljuje način izvršenja djela. Optuženi je svojim razgovorom sa svjedokom Mašinovićem pokazao da je otvoreni neprijatelj današnjeg državnog uređenja da je išao za tim, da pošto poto ugrozi interese države. Djelo pod tačkom prvom optužnice također je teško i njegova društvena opasnost je velika. Društvenu opasnost djela a i samog optuženog rasvjetljuje činjenica da je on bio službenik jedne gestapovske institucije. Iz utvrđenog činjeničnog stanja vidi se da je optuženi veoma društveno opasan tip i da je počinilac teških krivičnih djela, pa predlažem sudu da ga po zakonu što oštrije kazni.«

Prema Zapisniku o pretresu, koji je održan 1. juna 1950. godine optuženi Mujagić Omer je izjavio da se ne osjeća krivim, dajući objašnjenja za sva tri djela iz optužnice. Priznaje da je bio u neprijateljskim formacijama do 1944, ali da se od 1944. godine nalazio u partizanima, u aprilu 1944. uhvaćen je od odmetnika, zatvoren u logor Zavalje kod Bihaća do februara 1945, onda je radio u kuhinji kod I. C. Komande. Ipak mu je priznato da je učestvovao u Jugoslovenskoj armiji protiv okupatora, odlikovan je medaljom te Ordenom za hrabrost. Poriče da je pred Salkom Mašinovićem govorio protiv otkupa, objašnjavajući da je čak dao 170 kg žita više(?) nego što je bio zadužen. Poriče i da je odvrtao ljude od SRZ.

Pri suočenju optuženog svjedoka Salke Mašinovića svatko ostaje pri svome. Nakon tog suočenja riječ je dobio svjedok Čoralić Okan, nepismeni zemljoradnik iz Čaglića, koji je izjavio da je pred njim i ostalim komšijama »Omer više puta govorio da mi trebamo oformiti SRZ jer je u njoj bolji život«. Time je kratko, ali tada i u drugim sličnim slučajevima na uobičajeni način, završen dokazni postupak na pretresu pred sudom.

Javni tužilac ostaje u cijelosti pri optužnici i traži što strožu kaznu, dok branilac predlaže oslobođenje okrivljenog od druga dva djela iz optužnice, a u pogledu prve tačke optužnice moli što blažu kaznu, uz primjenu člana 62 OKZ, s obzirom da je okrivljeni bio u Jugoslovenskoj armiji.

Viši sud u Banjaluci izriče Omeru Mujagiću presudu 2. juna. Proglašen je krivim. Prvo, što je marta 1943. bio u Plavoj diviziji a od avgusta 1943. u Tigar diviziji, od februara 1945. kod njemačke I.C. Komande, dakle »stupio u neprijateljske vojne formacije i u ratu učestvovao kao borac protiv svoje otadžbine i njenih saveznika, čime je počinio krivično djelo čl. 3, t. 5, ZKND. Drugo, što je govorio Salki Mašinoviću da ne tjera ljude na obavezu i da ne traži otkup jer da ima njih deset koji se pripremaju da tuku one koji tjeraju narod na obavezu i traže otkup i što je govorio istome da ljude zaštićava jer da će ova država propasti i da ovako neće dugo ostati, što je krivično djelo čl. 9 ZKND. Treće, što je govorio Salki Mašinoviću da ne tjera u SRZ a ako se Huskić Ahmić upiše deraču ga kao jarca, što je krivično djelo član 113 Osnovnog zakona o zemljoradničkim zadrugama.«

Dakle, uvažen je u potpunosti stav javnog tužioca, što je, u ono vrijeme, bilo praksa na suđenjima.

Istog dana, 2. juna, Omeru Mujagiću je izrečena i presuda. Prema već ranije pomenutim članovima ZKND i Osnovnog zako-

na o zemljoradničkim zadrugama, a u vezi člana 66 OKZ, osuđen je na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 6 godina i gubitak građanskih prava iz člana 37 OKZ, osim roditeljskog, u trajanju jedne godine. Dužan je bio platiti i 940 dinara i paušal 500 dinara za troškove krivičnog postupka.

Nakon presude provodi se uobičajena daljnja procedura. Ministarstvo unutrašnjih poslova svojim dopisom od 11. VII 1950. javlja Okružnom sudu u Banjaluci da će Omer Mujagić kaznu izdržavati u KPD Zenica. Sreski sud u Velikoj Kladuši javlja, zatim, 9. avgusta 1950. godine, da su naplaćeni troškovi krivičnog postupka od Mujagića Omera u iznosu 1.440 dinara i da je svota dostavljena Ministarstvu finansija BiH. Omer je primljen u KPD Zenicu 7. septembra 1950. Dopisom Okružnog suda iz Banjaluke 27. decembra 1950. KPD-u Zenica traže se »čim prije« podaci za Mujagić Omera »o vladanju, zdravstvenom stanju i zalaganju na radu«. Tom dopisu slijedi i jedna požurnica. Tek 24. aprila 1951. godine KPD Zenica odgovara da Omer Mujagić radi u rudniku Kakanj i »da se slabo zalaže. Vladanja i držanja je slabog i nedisciplinovanog, te se može reći da na njega kazna nema popravnog uticaja. Zdravlja dobrog. Sklon širenju lažne propagande neprijatelja«, potpisuje odgovor Upravnik Đukić Jovo. Na osnovu takve karakteristike Predsjedništvo Prezidijuma NR BiH donijelo je 1. juna 1951. odluku da se molba za Omerovo pomilovanje, njegove majke Mujagić Pleme, koju je ona uložila još 1950. godine, odbija. Tek druga molba za pomilovanje imala je izvjesnog efekta. Omerov otac Fehim 15. juna 1952. piše novu molbu. Uprava KPD Zenica, nakon uobičajene procedure, dostavlja 15. avgusta Okružnom sudu nove podatke za Omera. Isti upravnik, Đukić Jovo, izvještava da se Omer nalazi u Pajatovom Hanu, da je dobar radnik, da se zalaže, da poštuje kućni red i pretpostavljene starješine, da ne djeluje politički negativno, da je dobrog zdravstvenog stanja. »Mišljenja smo da je kazna na istog imala popravnog utjecaja.« Na osnovu nove karakteristike, 14. novembra 1952. godine Predsjedništvo Prezidijuma NR BiH donosi odluku o djelimičnom oslobođenju u slučaju Omera Mujagića »te mu se izvršenje ove kazne smanjuje od 6 (šest) godina na 5 (pet) godina«.

DIO DRUGI

USTANAK

Glava četvrta

SAZRIJEVANJE IDEJE O USTANKU

Sve je počelo bar 1949. godine. Kad kažem bar 1949. mislim pri tom na onu inicijalnu situaciju koju, u fizici na primjer, karakteriše sudar dva oblaka, jednog s pozitivno i drugog s negativno naelektrisanim nabojem. Naime tada, 1949, prvi puta na temu dizanja socijalne bune razgovaraju i usaglašavaju se dvojica njenih budućih i zbiljskih glavnih protagonista, inače poznatih još iz ratnih dana.

Obojica su ugledni u svom kraju, partizani prvoborci, nosioci zaslužnog visokog državnog priznanja Spomenice 1941. Jedan je Mile Devrnja, rođen 1908. godine, srpski seljak iz sela Koranjski Lug, slunjski srez, prvi komandir partizanskog odreda na području Kordunskog Lijeskovca, legenda svog kraja, poslije rata uglavnom lugar.¹⁾ Drugi je Milan Božić, rođen 1898, u selu Crnaja, srez Cazin, takođe srpski seljak koji čitav rat provodi u partizanima, nakon demobilizacije 1946. dobrostojeći zemljoradnik i čovjek od autoriteta ne samo u rodnoj Crnaji već i drugim okolnim srpskim i muslimanskim selima.

Od ljeta 1949, kad se sestra Mile Devrnje, Draga, udala za sina Milanovog, Stevu Božića, Mile i Milan svoje ranije poznanstvo proširuju i ovim novim sadržajem međusobnih odnosa, pa se već i zato češće viđaju.

Međutim, moglo bi se reći, bar kad je Mile Devrnja, u pitanju, da je crv sumnje prema još u ratu stvorenom novom poretku, kod njega, čini se, proradio davne 1942. godine, iako 1943. postaje

¹⁾ O »legendarnom« autoritetu Mile Devrnje u njegovom kraju, svjedočio mi je prvoborac sa slunjskog sreza Petar Zinajić »Pepa«, a o njegovoj hrabrosti narodni heroj sa Korduna Stanko Opačić »Čanica«, u arhivi autora (u daljnjem: u a.a.)

Mile Devrnja, prvoborac i nosilac Partizanske spomenice 1941, idejni inicijator seljačke bune na Cazinskoj krajini i Kordunu i vođa hrvatskog dijela ustanka. Odbio pomilovanje. Strjeljan 22. 8. 1950. (sliku ustupila autoru Milina sestra Draga Božić)

Član KPJ. Na takvu pretpostavku upućuju nas dva svjedočenja. Prema sjećanju pripadnika cazinske Udbe kome je 1950, nakon Bune, dospio u ruke jedan »viši« materijal Udbe o Devrnji, u kojem je Devrnjina izjava o doživljenom razočarenju u partizanima još 1942. godine kada je, naime, prvi puta odvojen kazan za »obične« borce i partijske rukovodioce. To ga je ljudski jako pogodilo.²⁾ Poznati prvoborac sa slunjskog sreza Petar Zinajić sjeća se, opet, druge jedne nepravde koju je Devrnja doživio prilikom organizovanja kontroverzne borbene akcije početkom marta 1942. godine u selu Šturliću na Cazinskoj krajini, za što je nezasluženo kažnjen.³⁾

Glavna i presudna razočarenja Devrnja ipak doživljava nakon rata. Najprije, dok je 1946. godine još bio u Jugoslovenskoj armiji gdje kao potporučnik nije imao platu s kojom bi mogao izdržavati bolesnu ženu i kćerku, što ga je kao starog borca vrijeđalo. Vrijeđalo ga je nepriznavanje ratnih zasluga. Zato je u proljeće 1946. tražio i dobio demobilizaciju, ali su ga u rodnom mjestu čekale nove nevolje. »Nisam imao kuću, a niti su mi vlasti davale pomoć i bilo kakvu mogućnost da podignem kuću i sredim svoje imovinske prilike.«⁴⁾ Osim toga rukovodioci kotara su ga kao člana KPJ i uglednog mještanina počeli odmah angažovati u raznim društvenim aktivnostima. Devrnja nije krio svoje nezadovoljstvo, tražio je rasterećenje od obaveza i 1947. htio istupiti iz KPJ. No, odgovorni na kotaru nisu pokazivali razumijevanja za njegove lične probleme. Dodijeljeno mu je radno mjesto kontrolnog lugara u Karlovcu, čime opet nije bio zadovoljan, ne samo zbog male plate već i zbog odvajanja od porodice. Godine 1948. premješten je u Slunj ali mu ni tamošnji rukovodioci nisu pomogli da »sredi kuću i svoje imovinske prilike« pa je zbog toga »i dalje ispoljavao nezadovoljstvo«, »javno harangira protiv Narodne vlasti«. Rezoluciju Informbiroa i pokušaj bjekstva nekih armijskih rukovodilaca preko granice doživljava kao potvrdu ispravnosti svog nepovjerenja prema Državi, nadajući se padu aktuelnog rukovodstva zemlje, uspostavljanje an-

²⁾ Sjećanje M. Milića, u a.a.

³⁾ Sjećanje P. Zinajića, u a.a.

⁴⁾ Vojni sud u Sarajevu, Centralna arhiva Vojnih sudova SFRJ, k 343/50, Uprava državne bezbednosti za oblast Karlovac, Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje od 23. maja do 30. maja 1950. Ovaj zapisnik obuhvata 80 gusto kucanih stranica. Ali nije samo najobimniji već ga smatram, i nakon pomnog upoređivanja sa zapisnicima sa saslušanja ostalih pobunjenika a i s obzrom na Devrnjino ukupno ponašanje, a posebno odbijanje da se žali protiv izrečene smrtne presude, i najznačajnijim te najvjerodostojnijim dokumentom o Buni 1950. godine općenito. Odredene nepreciznosti u pogledu nekih datuma i imena, učinjene iz neznanja i si., ne mijenjaju suštinu ove moje ocjene. Stoga taj zapisnik predstavlja i osnov autorove predstave o Buni.

Milan Božić, prvoborac, Komandant Cazinske bune, strijeljan 6. novembra 1950. (Skica urađena po sjećanju Salima Bilkića iz Šturlića u ljeto 1991.)

glo-američkog presudnog uticaja na obrazovanje vlasti u Jugoslaviji »na čelu sa kraljem, a što je moja bila vruća želja«. Sa više konkretnih ličnih životnih nezadovoljstava i razočarenja koje je Mile Devrnja doživio godinu-dvije prije Bune, posebno u pogledu razrezanih mu otkupnih obaveza, dijelom smo se upoznali još i ranije, kroz izjave njegovih drugova. U avgustu 1949. godine Devrnja o svim tim pitanjima razgovara prilikom jedne svoje posjete u Crnaji sa Milanom Božićem koji prihvata Devrnjina rezonovanja, nadopunivši ih isticanjem nezadovoljstva naroda sa vlašću zbog raznih obaveza i otkupnih mjera u Bosni.

Milan Božić »ostavio je za sobom«, veoma šturo svjedočenje, pogotovo ako ga upoređujemo sa Devrnjinim. Ali se i iz njegovog iskaza potpuno jasno vidi da je na put bunta, organizovane oružane pobune protiv postojećeg državnog poretka, odnosno »ustanka«, kako je govorio krenuo svjesno i odlučno. Pored toga, važno je istaći da je Milan Božić i inače u narodu, pa i pred vlastima bio poznat kao čovjek koji se otvoreno suprostavlja zulumima. Često bi javno strasno govorio »neće to moći dugo, okreniće se, promijeniće se«, sjećaju se Milana Božića mnogi sa Cazinske krajine i četiri decenije kasnije. Bio je ugledan čovjek, prvoborac, pa je mogao dosta toga slobodno da kaže, a da se ne boji vlasti koje ga za takve izjave zbog njegovog autoriteta zaista i nisu smjele pozivati na odgovornost.⁵⁾

U ljeto 1949. godine slaganje dvojice budućih vođa Bune u ocjeni državnog poretka još nije rezultiralo izražavanjem ideje jednog ili drugog o potrebi organizovanja oružane borbe protiv vlasti. Ta misao sazrijeva u narednim mjesecima, kada zbog ličnog nezadovoljstva Milana Božića posebno otkupom i kumuliranih još ranijih netrpeljivosti Devrnje prema poretku i pojedincima u vlasti, obojica prvoboraca ispadaju iz KPJ, Devrnja u januaru »zbog nedolaženja na sastanke«, a Božić u martu 1950. zbog »nedavanja otkupa«.⁶⁾

Čini se da je »iskra upaljena« početkom marta 1950. kada je vraćajući se kući iz Slunja Milan Božić u Koranjskom Lugu pozvao Devrnju da radi nastavljanja onog razgovora u vezi sa političkom situacijom dođe do njega u iduću nedjelju kada »će ujedno doći k njemu neki ljudi iz daljnjih sela, od kojih ćemo čuti aktuelne novosti«.⁷⁾ Devrnja, podjednako ili više i sam zainteresovan,

⁵⁾ Sjećanje više ljudi sa cazinskog terena, posebno četiri decenije kasnije.

⁶⁾ A CK SKJ, V, k-III/9, Izvještaj pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića, o neprijateljskim akcijama u Bosanskoj krajini, Baniji i Kordunu od 8. juna 1950.

⁷⁾ Zapisnik sa saslušanja M. Devrnje.

odlazi u nedjelju 5. marta kod Božića gdje taj dan nije bilo najavljenih ljudi, a tek mu je na kraju posjete Božić u povjerenju rekao da u narednu nedjelju 12. marta, treba da se održi kod njega, u Crnaji, sastanak sa predstavnicima odmetničke organizacije, s kojom je on povezan i koja na teritoriji Bosne radi na organizovanju ustanka sa ciljem da se silom svrgne rukovodstvo u Jugoslaviji, sruši postojeće uređenje. Ta organizacija ima svoje ljude u ustanovama narodne vlasti te veze i podršku u inostranstvu. Božić je zadužio Devrnju da s tim upozna »povjerljive i bistrije ljude neprijateljski orijentirane prema narodnoj vlasti i postojećem uređenju u FNRJ« te da ih dovede na taj sastanak.⁸⁾ Devrnja je zaista po povratku u svoje selo, s druge strane Korane i tri do četiri kilometra udaljenom od Crnaje, u roku od nekoliko dana upoznao s ovim razgovorom nekolicinu najpovjerljivijih ljudi. Prije svih svog brata Milana, pa ratne drugove, također poznate mu nezadovoljnike državnim poretom Nikolu Beuka iz Koranjskog Luga i Đuru Božića iz Basare. Uskoro zatim za ideju bune protiv postojeće države saznaje i Miljković Dane iz Kordunskog Ljeskovca. Svi oni su se složili da odmah pristupite organizaciji.

U tom prenošenju poruka se mnogo improvizovalo. Naime, kroz sam Devrnjin iskaz uočava se da on u tom pridobijanju ljudi za ideju ustanka pomalo navijački dodaje kako će, na primjer, rukovodioci organizacije »detaljno« upoznati učesnike sastanka sa svojim planom i radom, zatim da treba okupiti »što više« ljudi itd. Mada se insistiranje na ovom površno gledano, čini suvišnim, upravo je ono jako bitno. Naime, na dimenzijama dodavanja navodnih činjenica, svakojaka pretjerivanja i napirivanja datih okolnosti, u sličnim situacijama doduše razumljivima i sigurno ne originalnima, gradila se čitava ustanička organizacija, njena strategija i taktika djelovanja, planirale aktivnosti. Stoga mi se činilo neophodnim na samom početku podvući te apriori klimave temelje koji će se kao takvi stalno reproducirati pa ni zbog toga projekat nije mogao imati nikakvih šansi na uspjeh. Koliko je bilo »istine« i u Božićevim riječima Devrnji oko bosanske odmetničke organizacije najbolje će pokazati daljnji tok događaja. No, čini se da je u prevelikoj subjektivnoj želji obojice za nekom osvetom režimu, mržnji prema poretku i jednoj istinskoj težnji da se on svrgne i uspostavi neki novi, pravedniji, bar u jednakoj mjeri bilo prisutno i obmanjivanje i samoobmanjivanje u pogledu uspješne realizacije planirane akcije. Stoga je čitavo to događanje oko ustanka 1950. godine i veoma

⁸⁾ Isto.

interesantan socijalno psihološki i individualno-psihološki fenomen.

Dok je Devrnja bio aktivan na hrvatskoj strani, M. Božić za ideju o oružanom ustanku pridobija pojedince na bosanskoj strani, pogotovo među »svojim« Muslimanima. Teško bi bilo, u nedostatku pisanih izvora, utvrditi da li je na ovu temu M. Božić još i ranije sa kim ozbiljno razgovarao ili su eventualno to međusobno činili neki drugi ljudi, tek ostalo je, četiri decenije kasnije sjećanje, prema Selimu Beganoviću, tadašnjem potpredsjedniku MNO Barska, da se o pobuni protiv poretka »po mevludima mjesecima pričalo«.⁹⁾ Vjerovatno prvi Musliman s kojim je M. Božić stupio u vezu oko pobune, bio je njegov veliki prijatelj Ale Čović, sigurno jedan od najuglednijih Muslimana na Krajini. Narod ga je upamtio po njegovom uspješnom pridobijanju mnogih Muslimana za Huskinu miliciju, na čijem je stvaranju skupa sa samim Huskom Miljkovićem radio od početka, da bi zatim prešao u partizane gdje se također isticao hrabrošću. Tu se i upoznao sa Milanom Božićem s kojim i nakon rata ostaje u vojnoj službi u Bihaću (Ale Čović bio je komandant mjesta, a Milan Božić njegov zamjenik. Njihovo drugovanje nastavlja se i nakon 1946. godine kada su obojica demobilizirani i vraćaju se svatko u svoje selo - u Crnaju odnosno u Sturličku Platnicu, udaljena jedno od drugog oko 5 km, prihvativši se svog osnovnog zanimanja - zemljoradnje. Cesto se posjećuju i tog se vremena dobro sjeća, i četiri decenije kasnije Alina supruga Bejza Čović. »Mada teško, po Alinom povratku iz vojske uspjeli smo, i pored njegove velike angažovanosti, nabaviti blago (konje, kravu i nešto ovaca). S tim se nekako, ali vrlo teško živjelo. Godine 1949. ili 1950. uginuo nam je jedan konj a onda je Milan ponudio svoju pomoć i sa svojim sinovima je došao i pomagao u obradi zemlje. Tada a i ranije vidjela sam njihovo nezadovoljstvo... Moj muž kao odbornik sve do intenzivnog prikupljanja otkupa bio je vrlo aktivan, međutim nezadovoljstvo naroda oko otkupa bilo je veliko, gladnih je bilo sve više. To sve je na njega negativno djelovalo. Noćima nije spavao, bio je sve ćutljiviji. I nama je bilo teško, bili smo takođe prinuđeni na veliki otkup. Bilo je slučajeva da smo morali posuđivati ili dokupljivati žito da bi izmirili otkup. Te godine je bila velika suša, zemlja je slabo rađala jer je bila slabo obrađivana, a zbog nestašice stoke slabo i gnojena. Imali smo šestoro maloljetne djece, a s nama je živjela moja svekrva i maloljetna zaova. Nama 1950. da nisu uzeli zrna žita mi ne bismo mogli preživjeti.

⁹⁾ Sjećanje Selima Beganovića, u a.a.

Tada nam je, a i drugima, trebalo dodijeliti, a ne uzimati.«¹⁰⁾ A.le Čović, koji je zbog posjedovanja 100 dunuma zemlje (isto toliko oduzeto im je agrarnom reformom) smatran za imućnijeg, bolje

Ale Čović, huskinovac i partizan, najistaknutiji vođa Muslimana Cazinske krajine u buni 1950. i zamjenik komandanta Milana Božića. Strijeljan 6. 11. 1950.

¹⁰⁾ Sjećanje Bejze Čović, u a.a.

stojećeg seljaka, odmah se složio sa Milanovom idejom o pobuni. Njegova reputacija u muslimanskim selima biće uskoro od ogromnog značaja da se Muslimani Cazinske krajine u velikom broju privole ideji ustanka.

Ideja o buni je sazrela, započinje vrijeme veoma odgovornih zbivanja i složenih, još ozbiljnijih, posljedica.

Glava peta

ORGANIZACIONE PRIPREME

Ideja o dizanju ustanka seljaka protiv države, razmatrana najprije u susretima Milana Božića i Mile Devrnje te zatim u njihovim kontaktima sa nekim drugim njima povjerljivim licima, od aprila, ili još od marta postaje osnovna tema sastanaka koji se svi organizuju u blizini kuće Milanove, a to se mjesto različito opisuje; kao šumarak, gaj, Bočino kućište. Održavanje tih sastanaka kojima prisustvuje po 15, 20 više desetina, sto pa prema nekima i sto pedeset ljudi, označava fazu planiranja priprema za ustanak među izabranim seljacima (i eventualno drugim licima) koji su prethodno uglavnom prihvatili ideju ustanka i čiji će zadatak biti da za učešće u Buni pridobiju svoje suseljanae, najprije samo one povjerljive, te da paralelno rade na prikupljanju oružja.

Iskazi dvadesetak za Bunu glavnookrivljenih, na Udbinim saslušanjima a u vezi termina održavanja pobunjeničkih sastanka, toliko se međusobno razlikuju kao uostalom i zvanični izvještaji o Buni, da je vjerovatno više nemoguće objektivno odrediti tačan datum, posebno prva dva sastanka, mada ta preciznost u prikazu ukupnih pripremnih aktivnosti za Bunu i nije toliko bitna. Prema najobimnijem izvještaju što su ga za potrebe vrha Partije i Države sačinili početkom juna pukovnici Udbe Safet Filipović i David Laušević, prvi »organizovani« sastanak nakon »prethodnih susreta i sastanaka« održan je početkom aprila.¹⁾ Devrnja u svom uvjerljivom iskazu termin prvog organizovanog sastanka precizira sa 12. martom, dok druga dvojica vodećih protagonista Bune, Ale Čović i Nikola Božić, taj isti sastanak, smještaju navečer 15. aprila. Analizirajući sadržaj iskaza A. Čovića i N. Božića, naročito prvog, za-

¹⁾ A CK SKJ, V, k-III/9.

ključujem da su oni »Devrnjin prvi« sastanak, kome su prisustvovali nekako preskočili, odnosno prosto ga spojili sa drugim pa je tako nastao amalgirani »njihov prvi« sastanak 15. aprila, pri čemu za sada, u razloge takvih iskaza ne ulazim.²⁾

Sigurno je posve netačan podatak koji je dao o prvom zajedničkom sastanku »komandant« Milan Božić, pominjući 28. april, čime je u istrazi, uz druge evidentne netačnosti, očito pokušao, upravo suprotno od Devrnje, da umanja svoj udio u ustanku.³⁾ Slično vremensko sažimanje o svom prisustvu u organizaciji pokušali su, u istrazi neki više neki manje, predočiti i gotovo svi ostali pobunjenici. Ramu Karajića, na primjer ključnog čovjeka Bune sa kladuškog sreza Devrnja pominje kao učesnika, prvog sastanka od 12. marta, dok Karajić izjavljuje da prvi puta prisustvuje sastanku organizacije tek 23. aprila.⁴⁾

Isljednici Udbe, zatim kolektivna optužnica, Vojno-sudsko vijeće u Cazinu i Slunju kao ni sami partijski i drugi izvještaji ne zadržavaju se u utvrđivanju ni tačnih datuma ni broja sastanaka. Najčešće uzimaju u obzir samo »bosansku« stranu, kao pomenuti Filipovićeve i Lauševićeve izvještaj koji utvrđuju da su bila četiri centralna sastanka organizacije, dok Devrnja ne samo da navodi već i detaljno opisuje njih pet, ne računajući »svoje«, one s lijeve strane Korane.⁵⁾ Ne insistirajući na preciznom određivanju datuma pojedinih centralnih sastanaka, koje osim prvog i zadnjeg ne navodi ni Devrnja — kome je inače između održavanja drugog i trećeg sastanka umrla žena što je vjerovatno i kod njega moglo dovesti do određenog poremećaja u računanju tih dana — nepobitno je da je zadnji zajednički sastanak pobunjenika s obje strane Korane održan, kao i svi ostali, u blizini kuće Božićeve u Crnaji, navečer 3. maja.

Ali, ad rem! ⁶⁾ Kako su se razvijale pripreme, šta se to događalo?

²⁾ Vojni sud u Sarajevu, Centralna arhiva vojnih sudova SFRJ, k308/50, (u daljnjem: CAVS), zapisnik o saslušanju Ale Čovića od 12. maja 1950. I, isto, Zapisnik o saslušanju Nikole Božića od 12. maja 1950.

³⁾ CAVS, Zapisnik o saslušanju M. Božića od 15. maja 1950.

⁴⁾ CAVS, Zapisnik o saslušanju Rame Karajića.

⁵⁾ CAVS, k343/50, Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

⁶⁾ Lat.: »Predimo na stvar!«

Prvi sastanak

Prvom sastanku je, prema Devrnjinom iskazu, prisustvovalo 18 lica, 16 iz Bosne i Mile i Milan Devrnja, koje je kao aktere koji će po »onim pitanjima« djelovati u Kordunu, na početku sastanka ostalima predstavio »glavni«, Milan Božić — Plaščanin (po tom su ga nadimku — zbog njegovog porijekla, mjesta Plaško u Hrvatskoj — mnogi poznavali i nazivali). Bilo je očito da su svi prisutni prethodno dobro upoznati sa svrhom sastanka. Suština Božićevog uvodnog govora sastojala se od dvije komponente. Najprije je kratko opisao one glavne nevolje koje su lično presudno okrenule protiv postojećeg poretka: otkup i radne obaveze koje bez mjere vlast svaljuje na seljake, čemu oni ne mogu udovoljiti pa se tako u narodu stvara opravdani otpor protiv poretka. Zatim je iznio svoje uvjerenje da je potrebno nezadovoljan narod organizirati i povesti u oružanu borbu s ciljem svrgavanja postojećeg poretka i vlasti. Pozvao je prisutne da svatko u svom mjestu izvidi konkretnu situaciju i mogućnosti za izvođenje takvog ustanka.

Prvi diskutant bio je Ale Čović iz sela Šturlička Platnica, koji se za riječ javio kao predstavnik Muslimana. Složivši se u potpunosti s Božićevim izlaganjem o velikom nezadovoljstvu potom i muslimanskog naroda kazao je kako bi taj narod »ukoliko ga se povede u borbu«, bio spreman za ustanak. Iznio je, međutim, jednu rezervu oko takvog učešća Muslimana koji se »jedino« boje da će ih Srbi prezreti te mogućnosti da u tom zajedničkom ustanku srpski narod ne okrene oružje za osvetu prema muslimanskom narodu za ono što su muslimani činili nad srpskim stanovništvom u vrijeme okupacije«. Napomenuvši da kod Muslimana ima oružja, Čović je tražio da se ispita stav Srba u navedenom pogledu.⁷⁾ Devrnja je odgovorio Čoviću da poznaje narod svog kraja, da u narodu više ne vlada psihoza osвете da su ljudi zbog velikih nepravilnosti vlasti jako nezadovoljni poretkom, »da je narod spreman za borbu«, da je on, Devrnja, »već otpočeo sprovoditi organizaciju u svojoj okolini« i da će nastaviti sa pripremama za oružani ustanak. Naredni govornik, izvjesni Ibrahim, pričao je o »ogorčenju« Muslimana prema vlasti, o oružju koje narod ima u selima Turje, Peća i Vrsta (sela bihaćkog sreza na granici sa cazinskim), o spremnosti tih ljudi »na borbu protiv narodne vlasti«. Slično je stanje u svom

⁷⁾ Isto, zapisnik o saslušanju M. Devrnje.

kraju, kladuškom, opisivao Ramo Karajić. Rekao je da poznaje trojicu uticajnih ljudi iz vlasti i tužilaštva u Kladuši, da na kladuškom srezu već radi na organizaciji ustanka izvjesni Titin, da također postoje »velike količine oružja« u narodu, da je on, Ramo, »siromašan« te ne može imati zato znatniji uticaj na terenu pa traži pomoć od Milana ili Nikole Božića radi uspješnije agitacije u srpskim selima kladuškog sreza i pod Petrovom gorom, što su ova dvojica i prihvatila.⁸⁾

Autoritativan utisak je na Devrnju, i po njegovom sudu i na druge prisutne, ostavio u svom izlaganju Nikola Božić, sin Milanov, 29-godišnjak ugledne prošlosti: prvoborac i nosilac Spomenice 1941, obavještajni oficir, demobilisan kao poručnik 'krajem 1945. godine, 1946. knjigovođa Zemljoradničke zadruge u Tršcu, zatim gotovo godinu dana predsjednik cazinskog sreskog zadruženog saveza, pa referent u Odsjeku za unutrašnje poslove pri SNO Cazin od 1949. do Bune lugar, a oko dvije godine bio je Nikola i predsjednik sreskog Saveza boraca. Bio je među rijetkima sa još prije rata uredno završenom osnovnom školom. Kratki Nikolini biografski podaci navedeni su na ovom mjestu zato da bi se od početka lakše pratila njegova uloga u ustanku. Već na tom prvom sastanku 12. marta, odnosno po Nikoli i ostalima koji priznaju da su mu prisustvovali, 15. aprila, Nikola Božić govori o vezama sa inostranstvom putem radio-stanice koja je smještena negdje u Cazinu, o tome da je organizacija — kao da se tek ne osniva (!) — povezana sa licima koja rade u organima vlasti, zatim u Miliciji i Armiji, konkretno naglasivši veze sa Garnizonom u Bihaću. Već je Devrnja na svom saslušanju primijetio, valjda, osvijestivši se, da Nikola nije pominjao nikakva imena ali i da na sastanku niko nije ništa konkretno ni pitao. Objašnjavajući posebno sigurnost blagovremenih veza između inostranstva i njihovog pripremnog ustanka, Nikola je naglasio potrebu »pravilnog« pristupanja narodu, tj. njegovog jedinstva bez obzira na nacionalnost. Ne samo Devrnja već i ostali prisutni na tom sastanku, Nikole se naročito sjećaju po njegovim upozorenjima da treba biti budan i oprezan »da nas vlast ne otkrije«.

Na prvom sastanku podijeljeni su slijedeći zadaci: pratiti političku situaciju svatko u svom kraju, upoznavati s pripremanjima i pridobijati za ustanak odane ljude na selu i po raznim ustanovama u

*) Zapisnik o saslušanju M. Devrnje, Titin je inače bio nadimak Hasana Kekića, još iz ratnih dana, jednog od organizatora Bune na kladuškom srezu, dok je izvjesni Ibrahim bio očito Ibrahim Beganović.

gradu pronalaziti oružje. Na narednom sastanku koji je, po Devrnji, M. Božić zakazao opet na Crnaji za narednu nedjelju, trebalo je izvijestiti o urađenom i, naravno primiti nove zadatke.

Između pojedinih zajedničkih sastanaka njihovi učesnici provode razne dogovorene i druge aktivnosti u pravcu pripreme bune. U roku od dva dana nakon prvog sastanka Devrnja je, na primjer, pridobio za daljnje provođenje priprema za ustanak ratnog druga Nikolu Beukovića — Beuka iz Koranskog luga i Đuru Božića iz Basare koji je u međuvremenu i od dvojice Muslimana iz Šturlića čuo »kako se kod njih naveliko radi o organizaciji oko ustanka.«^{’)}

Za dalji tok priprema je bila, međutim, najznačajnija činjenica što je Milin brat Milan onih dana polazio radi nekog lijeka u Beograd pa su se braća dogovorili kako da taj put Milan iskoristi i za »rad na ustanku«. U Beogradu je trebalo da izvidi preko jednog čovjeka, s kojim je bio u ratnom zarobljeništvu u Njemačkoj, a koji je nakon rata kao veoma obrazovan radio u jednom ministarstvu a »neprijateljski je orijentiran prema današnjem državnom uređenju u FNRJ«, kakva je politička situacija u Beogradu i okolini, da

li tamo ima priprema za ustanak i uopšte da se posavjetuje sa tim pametnim čovjekom. Milan je trebalo da posjeti i ujaka u Beogradu koji bi se, po Milinom planu, mogao vratiti kući u Koranski lug i tu pomoći Milinoj porodici kad Mile ode u ustanak. Mile je posebnu misiju namijenio bratu, na povratku, među nekim slunjskim kolonistima u Vojvodini, oko Indije. Oni su Mili bili poznati kao četnički nastrojani i neprijateljski raspoloženi prema »narodnoj vlasti«, koji su se tamo »u priličnom broju« okupljali posebno oko Miće Sekulića i Miladina Tepavca — Bajina, slušajući zapadne radio-stanice i priželjkujući povratak kralja Petra. Po dotadašnjim Milinim saznanjima oni još nisu bili tamo i organizovani za ustanak, a bilo im je možda i teže jer je na neke motrila i Udba. Milu je naročito ohrabrivao slučaj Miće Sekulića tamošnjeg koloniste, rodom iz Močila, slunjski srez, inače već kažnjavanog zbog »neprijateljskog« ponašanja koga je navodno jedan namještenik jednog ministarstva u Beogradu posjetio kod kuće, pohvalio ga zbog njegovog neslaganja sa sistemom i savjetovao da okuplja ljude oko sebe koji su spremni za borbu protiv vlasti, da prikuplja oružje, da sve to radi u tajnosti, »da će uskoro doći momenat kada će se u našoj zemlji dići ustanak« i da će se tada Miči javiti jedan čovjek i »pružiti mu pomoć«. Milan je trebalo da svrati i u Putince i Rumu

^{’)} Isto, zapisnik o saslušanju M.Devrnje.

gdje se sa nekim ljudima Mile također namjeravao kasnije, eventualno, povezati.¹⁰⁾

Još prije novog sastanka Mile je razgovarao i sa Dragom Mandić iz Furjana, udovicom Dane Mandića, također ogorčenom zbog otkupa i inače »neprijateljski« raspoloženom prema poretku, o ljudima koji bi prišli ustanku. Već se bio ranije odlučio da se obrati u tom smislu u Furjanu Nikoli Pašmugi i Mirku Radočaju a što mu je kao pametno savjetovala i Draga Mandić pošto Mirko ima širi krug poznanstava sa nezadovoljnicima u selima Furjan, Cvitković, Lađevac, Dubrave, Salopek Luka, Kruškovača i Krstinja.¹¹⁾

Razumije se da su istovremeno bili »aktivni« i »ustanici« sa bosanskog terena, možda oni još i više, od Devrnje ali se zbog škrtih iskaza Bosanaca na saslušanjima te pripreme pred naredni zajednički sastanak ne bi mogle značajnije rekonstruirati. Kažem »naredni« a ne drugi jer za dvojicu osim Milana Božića »glavnih« Bosanaca, Alu Čovića i Nikola Božića, naredni sastanak, koji oni smještaju na 15. april, bio je prvi zajednički.

Nikola Božić, prema sopstvenom iskazu na saslušanju, tek 15. aprila od svog oca saznaje da se nešto događa i taj dan na očev poziv prvi puta prisustvuje sastanku. On, doduše, na saslušanju iznosi da je »oko 12. aprila primijetio« da se sastaju njegov otac, Mile Devrnja i Ale Čović, »stalno nešto razgovarajući po strani«, da ih je dva puta sam vidio a jednom njegova majka.¹²⁾ Mada nije posve nemoguće da je Nikolin »12. april« Devrljin »12. mart« činjenica je da su svi »glavni« saslušavani brkali ne samo datume održanih sastanaka kao i vrijeme raznih kontakata i razgovora koje su vodili i između pojedinih sastanaka, već i sadržaj tih kontakata i razgovora, a posebno je evidentna na tim udbinim saslušanjima zamjena lica koja izgovaraju određene misli na sastancima. Nemoguće je utvrditi pravi odnos između stvarno slabog pamćenja pojedinaca (jer su se objektivno slabo međusobno poznavali s jedne te, s druge strane, namjernog »slabog« pamćenja ili prećutkivanja, a čak možda i čistog izmišljanja. Udba je, opet, sa svoje strane prepustila da unakrsnim ispitivanjima uhapšenih dopre do pouzdanijih činjeničnih elemenata pa joj je, kao kasnije i tužiocima i sudu, ostalo otvoreno više značajnih pitanja.

Za praćenje toka priprema za ustanak najvažnije je, svakako, utvrditi u tom pravcu usmjerene aktivnosti »rukovodilaca« i »orga-

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ Zapisnik o saslušanju Nikole Božića.

nizatora« »neprijateljske akcije« kako opet, potom, događaj karakterišu Udbe, vojni tužilac i vojni sud. Glavni izvor današnjeg saznanja predstavljaju u maju 1950. godine provedena saslušanja Udbe, od kojih smo se sa jednim takvim, Devrnjinim, već obilato upoznali. Za razliku od njegovog, druga su ipak dosta neuvjerljiva, što može i u ovom istraživanju i tumačenju rezultirati propustima i greškama, no autor se nada ne isuviše bitnim.

Posebno nepouzđano je, čini se, na saslušanjima svjedočio Nikola Božić, po autorovim nalazima, uz Devrnju ključni čovjek Bune.¹³⁾ Tu su činjenicu dijelom ustanovili još isljednici Udbe, a dobro je vidljiva i kroz analizu iskaza saslušavanih drugih okrivljenih. Upravo njihove izjave pokazuju da je kroz svoj iskaz Nikola čitavo vrijeme umanjivao, odnosno pokušao što više umanjiti svoju ulogu u pripremanju ustanka.

Na tom je prvom zajedničkom sastanku, po Nikoli, bilo prisutno pored njega, i oca mu, više ljudi: dva iz Koranskog luga, četiri iz Liskovca, po jedan iz Šturlića, Tržačke Platnice, Kladuše, Vrnograča, Todorova, (sve ih je imenovao), kao i nekolicina njemu nepoznatih. Nikola se sjeća izlaganja svog oca, Devrnje i A. Čovića kao i »glavnih«, a svog učešća na tom sastanku po tome da je preuzeo zadatak da se u sklopu priprema za bunu poveže u Cazinu sa Čedom Bogunovićem, direktorom rudnika u Pjanićima, obrazovanim i »dobrim čovjekom«. Kako je Nikola zbog »umora od posla« propustio da prisustvuje narednom sastanku, 23. aprila, i bio ponovo tek na onom koji je održan 30. aprila, što se na printer ne slaže sa svjedočenjem Devrnje i Bogunovića, ali se slaže sa Covićevim, to nije mogao, praktično, do kraja aprila govoriti na zajedničkim sastancima o vrlo važnim vezama, posebno inostranim, koje uspostavlja u korist njihovog ustanka Čedo Bogunović iz Cazina, a o čemu je, ipak, svog oca Nikola izvijestio nekoliko dana ranije. Taj detalj ističem zbog toga jer je po Devrnji na drugom sastanku, recimo 15. aprila, Nikola Božić opširno govorio o svojim vezama sa Čedom Bogunovićem. I iz svjedočenja Bogunovićeovog, po kome su o stvarima ustanka i »širih« veza njih dvojica razgovarali u prvoj polovici aprila, proizlazi da je o tome najvjerojatnije Nikola govorio na zajedničkom sastanku 15. aprila. No, po Ali Čoviću, o istim međunarodnim vezama na tom zajedničkom sastanku izlagao je Devrnja a ne Nikola Božić. Nije, u krajnjoj liniji, u razmatranju priprema za ustanak bitno ko je o tome govorio, obojica su bili možda podjednako autoritativni, a obojica su u tom

¹³⁾ Isto.

pogledu ponešto govorili, već je značajnije pitanje momenta, tj. kada je na zajedničkom sastanku planirano »da će nas u borbi protiv narodne vlasti pomoći Anglo-Amerikanci sa avijacijom i oružjem«, »da se preko 40 hiljada Kraljevih vojnika nalazi na granici sa Grčkom i samo čeka zapovijest iz Londona za napad na zemlju«, »da dolazi kralj na vlast u Jugoslaviji« i slično. Ovo je značajno zbog toga jer je ta vremenska komponenta mogla biti vrlo važna u animaciji pristalica. Bitnije veću težinu imala bi, naime, činjenica da su »vijesti« o takvim međunarodnim vezama plasirane 15. nego 30. aprila.

Drugi sastanak

Drugi (naredni) zajednički sastanak (po Devrnji) održan je u Crnaji u narednu nedjelju, što bi bilo 19. marta, mada datum Devrnja ne spominje. Međutim, u nekim detaljima Devrnja je ipak malo neuvjerljiv pa je vjerovatnije da se radi već o aprilu, možda bi to mogao biti i 15. april ili neki nešto raniji datum. Iz Korduna su bili još prisutni Nikola Beuk i Đuro Božić, Milan Božić sa oba sina i desetak Muslimana od kojih je Devrnja poznao samo Alu i Ramu.¹⁴⁾

Sa Alom i Ramom na sastanak su, po Ali, zajedno došli i Agan Beganović iz Beganovića i Osme Abdić iz Abdića, oba sela na mjesnom području Liskovac, Ale je, inače, na tom sastanku prepoznao još dva-tri srpska seljaka iz Crnaje. Ali on propušta da navede dvojicu Beganovića, Ibrahima i Memiju kao i Mušu Kovačevića, sve sa Liskovačkog terena koje je vjerovatno bolje znao od Nikole ali ih se ovaj, međutim, sa tog sastanka sjeća.¹⁵⁾

Prva dvojica govornika, Milan Božić i Mile Devrnja, iznijeli su svoje aktivnosti oko uspostavljanja novih veza, o čemu sam već ranije govorila. Što se oružja tiče, za tih sedam dana Mile je pronašao deset pušaka i dva pištolja, Ale je iznio da »on imade 30 naoružanih spremnih za borbu«, ajoš 50 spremnih za ustanak ali nenaoružanih, sve na terenu oko Šturlića, srez Cazin. I Ramo je, na kladuškome području, tada »imao 30 naoružanih« i »50-60 nenaoružanih«. Najoptimističnije zvučalo je Ibrahimovo referisanje da

¹⁴⁾ Zapisnik sa saslušanja Mile Devrnje.

¹⁵⁾ Zapisnik o saslušanju Ale Čovića i Nikole Božića.

na sektoru Vrste, Turje i Peće, bihaćki srez, ima 40 naoružanih i oko 2000 nenaoružanih a također spremnih za borbu.

Osim što je u Kladuši ponovo uspješno kontaktirao sa-svojim »vezama« u tužilaštvu i povjereništvu unutrašnjih poslova Ramo je, prema Devrnjinom svjedočenju, angažovao jedan broj »svojih« ljudi na Alijinom osobođenju.¹⁶⁾ Alija, nekadašnji pomoćnik Huske Miljkovića, demobilisan kao potpukovnik JA, onih je dana doveden, navodno zbog neke pronevjere, u kladuški zatvor pa su ga »Ramini ljudi« u slučaju nekog njegovog premještanja planirali kidnapovati »jer bi im bio od velike koristi«.

Ideološku notu tom drugom sastanku dao je Mile Devrnja kad je zatražio, a o čemu je i ranije sa M. Božićem razgovarao, da se »pri našem rukovodstvu oformi jedan sud koji će suditi komunistima koje budemo hvatali, a koji budu pružali otpor našoj borbi«. Izrazito ideološkog karaktera bila je iskra oko mogućeg udjela bivših članova Partije— informbirovaca u Buni, jer da su oni, po Nikoli Božiću, razjedeni i uvrijeđeni ljudi koji će biti vjerni pobornici i učesnici u ustanku. Ovakvo rezonovanje nije prihvatio M. Devrnja uz obrazloženje da se ustankom teži uređenju po uzoru na Zapad, a ti su ljudi »pristalice-SSSR dok se ja ne slažem sa poretkom u SSSR a i cilj naše borbe je uperen protiv SSSR, to jest poretku kod njih«. Ovo Devrnjino objašnjenje prihvatili su svi prisutni sa odobravanjem, »a naročito Muslimani«.¹⁷⁾

Nikola Božić je na ovom sastanku opet skrenuo pažnju na potrebu »budnosti« da se organizacija ne bi provalila. Upozorio je da se oficiri Udbe presvlače u civilna odijela i da šetaju između naroda po pijacama pa treba zato biti veoma oprezan s kim se šta razgovara. Izvjestan strah pred mogućim otkrivanjem organizacije izrazili su i Ale i Ramo, primijetivši življe kretanje milicije po terenu i predloživši što skorije započinanje ustanka. Nikola, koji je na tom sastanku prvi puta pomenuo Čedino ime u vezi s radio-stanicom, na Devrnjih prijedlog da se započne na 1. maj, objasnio je da to nije moguće jer su i milicija i vlast upravo na 1. maj najbudnije.¹⁸⁾ Ramo je onda pomenuo 6. maj, a Devrnja, valjda što nije prihvaćen njegov prvi prijedlog, zapita što ne recimo 15. maja. Sastanak su završili Božići, Nikola, kategorički, da će se o datumu rije-

¹⁶⁾ Autor nije uspio saznati Alijino prezime, pa ne može reći o kojoj stvarnoj ličnosti se radi.

¹⁷⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

¹⁸⁾ Informaciju je Nikola očito crpio iz opisanih kontakata sa Čedom.

siti na idućem sastanku, a Milan podsjetivši da svatko treba da ide u svoje mjesto i uradi ono što je dogovoreno.

I ovaj sastanak rekonstruirala sam pretežno prema Devrnjinom iskazu, kao opet najobimnijem. Da li je pretjerivao kad je stavljao one brojke u usta pomenutih? Teško je reći pošto ti pomenuti u svojim iskazima (o prvom sastanku) uopće ne govore, ali na osnovu njihovog opisivanja načina pridobijanja pojedinaca za ustanak, mislim da je to sve skupa sporije i malo teže išlo. u danima nakon drugog, a po iskazu Čovića prvog sastanka, Devrnji je umrla žena, pa osim jedne, nije uspostavljao novih veza, sa ljudima.

Po razvoj ustanka od značaja je mogao biti povratak iz Srbije Milinog brata Milana. On se, međutim, nije vratio sa nekim povoljnim vijestima. Onaj Milanov poznanik iz ministarstva kazao mu je »da u Srbiji nema ni govora o ustanku«, a ni na povratku kroz Srem nije ništa saznao.¹⁹⁾

Tu valja malo zastati. Naime, na narednom sastanku Milan je referisao o tom svom putu u Beograd, pa Ale Čović u svom svjedočenju o pripremama za Bunu kaže da je on »naglasio da se i tamo stvari dobro odvijaju skorom isto kao i ovdje«. Očito su Bosanci, dakle, težili da vjeruju, a poslije u istrazi vjerovatno još i potenciraju, da su Kordunaši donosili na sastanke podsticajne vijesti, kao što smo maločas vidjeli da Mile Devrnja od početka veliča spremnost narodnih masa u Bosni za ustanak, veliča ne samo u svojoj glavi već i među »svojim« ljudima u Hrvatskoj. Sličnih primjera moglo bi se, kad je ukupno zbivanje u pitanju, još više navesti. U optičaju je u pogledu razvoja priprema za ustanak, tako, nekoliko nivoa »stvarnosti«: stanje ni po kome subjektivizirano, stanje koje je na sastancima i u drugim kontaktiranjima predstavljano a u manjoj ili većoj mjeri je odraz optimističkog priželjkivanja, stanje stvari posebno na sastancima (u pogledu veza) namjerno potencirano. Tu sam opasku ovdje navela ne samo zato da istaknem poteškoće u historiografskoj rekonstrukciji, već i još više zato da podvučem paralelno dejstvovanje dvije različite razine činilaca, obje objektivne: stanja samog po sebi i predstavljanog stanja. Kontradikcije proizašle iz tog dualizma bile su od presudnog značaja, kako za razvoj priprema tako i poslije za Bunu samu.

*) Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

Više veze i radiostanica.

Zanemarujući uslovno vjerodostojnost ko i kada je na sastancima objašnjavao postojeće i potencijalne veze između, na jednoj strani stvarajuće se krajiške protivdržavne organizacije i, na drugoj strani, aktuelnih političkih i vojnih faktora Države, Subašića, Kralja, sada više o sadržaju te dimenziji ustaničkih priprema.

Za kontekst krajiškog ustanka bilo je sigurno najvažnije na sastancima potencirati kako se »u čitavoj zemlji priprema ustanak«. U tom smislu na svakom narednom sastanku iznose se sve veći »uspjesi« koje na Krajini, i šire, u uspostavljanju veza postižu glavni inicijatori i organizatori: Milan Božić, Mile Devrnja, Nikola Božić, Ale Čović, Ramo Karajić.

Devrnjine veze, osim u već pomenutim obližnjim selima koje je i radi svog lugarskog posla mogao posjećivati i češće i bez mogućih sumnjičenja od strane organa vlasti, postojale su u glavnom na karlovačkoj oblasti, u Slunju, u pravcima prema Močilima, Plaškom i Ogulinu te u samom Karlovcu gdje je preko jednog povjerljivog mu čovjeka pokušao uspostaviti kontakt sa Ivanom Subašićem, a u »igri« su bile još i veze uspostavljane, naročito, preko brata mu Milana u Beogradu i Sremu. Dobivajući verbalnu podršku pa i obećanja o pomoći sa više strana, Devrnja je kao o »gotovoj stvari« izvještavao o tome na sastancima.²⁰⁾ Prema njegovom veoma uvjerljivom svjedočenju, ukoliko iz više osnovanih razloga zaista i prihvatimo iskrenost njegovog iskaza, on ipak nije uspio i stvarno uspostaviti neke značajnije veze ni u zemlji, a o nekim svojim vezama sa inostranstvom nikad nije ni govorio, a najvjerovatnije da ih nije ni imao.

U pogledu stvaranja »širih« i »viših« veza u međusobnim razgovorima ustaničkih organizatora i na sastancima prednjačili su Božići, otac Milan i stariji sin Nikola, dok je mlađi Stevo, osim jedne takve epizodne uloge, imao, čini se, zaduženja pretežno bezbjednosnog karaktera, to jest osiguravanja tajnosti održanih sastanaka koji su se svi, svaki od njih po tri do četiri pa i šest sati, odvijali u šumarcima oko kuće Božića.²¹⁾ Milan Božić, osim već pomenute navodne veze sa nekim ustanovama države i vojske u Bihaću, odlazio je radi pridobivanja ljudi za ustanak i u hrvatske srez-

¹⁰⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

¹¹⁾ Upor. Zapisnike sa saslušanja Milana Božića, Nikole Božića, Steve Božića, Ale Čovića, Mile Devrnje, Čede Bogunovića.

ve Slunj i Vojnić, tj. u sela gdje je imao neke još ranije poznanike, kao Kruškovaču ili Krstinju na primjer, uspostavljao je veze sa selom Pištaline i Bosanskom Krupom, sa Kladušom, a posebno važne trebale su biti one u Cazinu. Kad je riječ o vezama u Cazinu treba, međutim, imati u vidu da su to veze koje stvara potpuno ili uglavnom sin mu Nikola, koji je bio, za razliku od oca zemljoradnika, čitav poslijeratni period, kako smo i ranije vidjeli, i u državnoj službi u Cazinu. Tu je, normalno, u tim godinama imao određeni uticaj u raznim ustanovama i upoznao je mnoge ljude.

Jedan od njih, a za nas i Bunu od zaista velike važnosti bio je već pominjani Čedo Bogunović, direktor (upravnik) rudnika u Pjanićima, sa sjedištem uprave u Cazinu. S njim se Nikola družio još ranijih godina i, po svjedočenju Čedinom, stalno ga propitivao o eventualnim njegovim širim političkim vezama sa četničkim krugovima, o izbjegličkoj Vladi i Kralju i slično, sve na liniji »najprije sam Srbin, pa onda sve ostalo«, »pravdajući« mu svoje učešće u NOB sjedenjem oca Milana. Već tada je, čini se, Nikola, dijelom po osnovu Čedinog prepričavanja ratnih zbivanja a dijelom i što je Čedo poticao iz pozate četničke familije, a i inače bio obrazovan čovjek, čitao štampu, uz to još na značajnoj državno-privrednoj funkciji, o Čedi stekao predstavu da je on neka »velika zvjerka« i pored toga što mu je Čedo navodno takvu neku ulogu poricao. Njihovo poznanstvo i međusobno povjerenje zadržalo se u 1950. godini kada, u aprilu, Nikola stupa u vezu sa Čedom radi organizovanja Bune.²²⁾

Obojica, znajući za odmetničke oružane grupice na terenu oko Vrela, pa i oko Korane, a posebno o pripremanju veće protivdržavne akcije na Baniji, brzo su prešli na pitanje Cazinske bune, pošto je Nikola nagovijestio da bi zbog silnih otkupa, obaveza na Cazinskoj krajini i na Kordunu »u proljeće moglo biti svašta«. Bogunović je znao, po Nikoli, razlog Nikolinog dolaska. Iznio mu je kako ima više organizacija koje pripremaju ustanak protiv države, kako je 40 hiljada Kraljevih vojnika na granici sa Grčkom, i samo čekaju znak za napad na Jugoslaviju, kako treba da se formira vlada u koju će ući Maček, Subašić i Sava Kosanović. Bogunović je tada Nikoli približno rekao i ovo: »Ja sada očekujem ugovoreni znak od Kralja iz inostranstva sa kojim održavam direktnu vezu pa ću ja onda izvjestiti tačno kada se treba dizati na ustanak. Kad dođe ugovoreni signal ja ću onda izvjestiti sve organizacije u zemlji tako da bi jednovremeno počela pobuna pa ako se ne uspije on-

²²⁾ Zapisnici sa saslušanja Čede Bogunovića i Nikole Božića.

da će doći momentalno pomoć iz inostranstva avionima i vojskom. Vi sada pazite, organizujte se i oružje prikupljajte a ja ću vas izvjestiti kad treba početi kako se ne bi desilo da se digne samo jedan srez na pobunu.«²³⁾ Još se Bogunović tom prilikom potcjenjivački ponio prema navodnoj Devrnjinoj vezi sa Subašićem kao »ja imam vezu sa najglavnijom vlasti«. Također je Čedo, po Nikolinom iskazu pominjao svoje veze u Cazinu, sa bivšim šefom Odsjeka za unutrašnje poslove kao i druge, naročito u Hrvatskoj, gdje je zbog neusaglašenosti na širem planu navodno spriječio početak dizanja bune ljudi koje, on ima »od Petrinje do Karlovca«.

Naknadno, u zeničkom zatvoru 1952. godine, Nikola samoinicijativno i pred nekoliko svjedoka, također zatvorenika, povlači svoj iskaz o Bogunoviću kao netačan, izmišljen, izjavljujući da je na takav postupak bio »prinuđen«, da ga je »lažno teretio silom prilika«.²⁴⁾ Ali o tome više na drugom mjestu. No, »veza Čedo Bogunović« dobija u kritičnim danima, u aprilu 1950. godine u pripremama za ustanak veliku ideološku moć. Glavni organizatori koji se i samostalno međusobno sastaju, upoznati su sa ovim razgovorom gotovo odmah. Ako ostali pobunjenici nisu upoznati o »visokoj« vezi još 15. aprila, ono su njome i bitno podstaknuti u svojoj odluci o učešću u ustanku na sastanku 23. odnosno 30. aprila.

Funkcija Ale Čovića i Rame Karajića, dvojice »glavnih« Muslimana sa cazinskog odnosno kladuškog sreza, sastojala se uglavnom u pridobivanju što više Muslimana na teritoriji Cazinske krajine za ustanak, u brizi za prikupljanje oružja te u pogledu drugih organizacionih pitanja na lokalnom terenu.²⁵⁾ Činjenica je da su njih dvojica u tome bili veoma uspješni, dok nekih »viših« veza oni nisu uspostavljali, ukoliko tu ne ubrajamo Ramine povjerljive »veze« sa nekoliko uticajnih Velikokladušana.

Uvjerljivost »veze Čede Bogunovića« zasnivala se na »činjenici« što Čedo lično ima u Cazinu radio-stanicu, odnosno preko nekog svog čovjeka u Cazinu koji je posjeduje, održava putem te tajne radio-stanice redovne kontakte sa Kraljem i njegovim saradnicima.²⁶⁾ I pored velike uloge Udbe, ojačane za tu priliku iskusnim kadrovima iz Republike i Beograda, »Čedina radio-stanica« nije otkrivena. Nije otkrivena, bar ne do suđenja, ni u fizičkom smislu ni kroz neke pouzdanije elemente u iskazima saslušanih.

²³⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Božića.

²⁴⁾ CAVS, 308/50, uporediti izjave više svjedoka.

²⁵⁾ Zapisnik o saslušanju Ale Čovića i Rame Karajića.

²⁶⁾ Zapisnik o saslušanju posebno Nikole Božića.

Ali, da li te tajne radio-stanice u Cazinu stvarno nije bilo? Evo nekoliko momenata koji upućuju na mogućnost da je ona u Cazinu ipak postojala.

Prvo, Čedo Bogunović na saslušanju ne negira izričito da s njom nije raspolagao. Na Nikolino pitanje, naimej da li ima neke veze sa inostranstvom »i da li ima radio-stanicu« Čedo se u odgovoru »nasmijao«, kao »neka Nikola sjedi s mirom i da ne misli puno o tome kakve ja veze imam, odnosno da ja nemam sad nikakvih veza, a da bi me neko obavijestio ako bi nekad nešto bilo«. Zanimljivo je da ni dvojica isljednika na dva odvojena saslušanja Čede Bogunovića (16. i 21. maja) nisu ni indirektno pokušali od njega dobiti odgovor o navodnoj radio-stanici. A postavljeno mu je u istrazi ukupno 18 pitanja.²⁷⁾ Možda su istražni organi u međuvremenu i pronašli tu tajnu radio-stanicu pa ga zato nisu ništa o njoj pitali? Ali, to je gotovo nevjerovatno već zbog toga što ni u tadašnjim ni u kasnijim izvještajima Udbe stanica kao realna činjenica nije utvrđena.²⁸⁾

Drugo. Da li bi Nikola Božić, inspirisan razgovorom sa Čedom Bogunovićem, postojanje tajne radio-stanice u Cazinu prosto izmislio? Da li je moguće da je bio spreman na toliko samozavaravanje? Shvatljivo je što je on kao čovjek u gorućoj želji za uspješnim svrgavanjem omrznutog mu poretka uvećavao stepen povoljnih uslova za ustanak ali, s druge strane Nikola je bio u ratu obavještajac te je morao imati izvjesnog iskustva o ovome i da se ipak radi o veoma ozbiljnim stvarima. Stoga smatram, pogotovo s obzirom još i na višegodišnje dobro poznanstvo između Čede i Nikole, da je Nikola ne samo istinski vjerovao u postojanje te radio-stanice i »višu« vezu Čedinu, već je vjerovatno o lokaciji te stanice u Cazinu i o čovjeku koji s njom neposredno radi, i više znao nego što je u istrazi priznao, što mu opet nije bilo preteško jer isljednici, začudo, na tom pitanju nisu insistirali.²⁹⁾

Treće, Više ljudi je čulo, a sjećaju se toga i nakon četiri decenije, da su vijesti o buni na Cazinskoj krajini, uz relativno detaljno navođenje pojedinosti, kao koje su zadruga opljačkane itd., prènjale u svojim uobičajenim večernjim terminima samo dan nakon

²⁷⁾ Zapisnik o saslušanju Čede Bogunovića.

²⁸⁾ Uporediti već pominjani izvještaj... pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića, kao i više partijskih izvještaja iz tog vremena, te na primjer izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova NR BiH (0105/50), o kojemu će biti više riječi kasnije.

²⁹⁾ Uporediti zapisnike sa saslušanja Nikole Božića, Milana Božića, Ale Čovića, Mile Devrnje.

akcije, tj. 7. maja, radio-stanice Glas Amerike i Radio Moskva.³⁰⁾ Prosto je nemoguće zamisliti otkud takve informacije tim »neprijateljskim« radio-stanicama ako one nisu bile u nekoj, makar indirektnoj, vezi sa ovom misterioznom, radio-stanicom u Cazinu.

Četvrto. Zar je u pitanju puka piščeva fantazija ili je bilo nekog stvarnog osnova o radio-stanici u priči — romanu *Omaha 1950*. Dževada Sabljakovića?³¹⁾ Proučivši njegovu knjigu a i iz ličnog razgovora s njim zaključujem da se ipak nije moglo raditi samo o fantaziji koja, naravno, romanopiscu omogućuje punu slobodu manevriranja i miješanja stvarnih činjenica sa predstavama u narodu raširenima. Taj roman i jeste uzbudljiv i interesantan što veoma uspješno povezuje i interpretira istine, poluistine i imaginaciju. O čemu se radi?

Glavni junak, ortodokсни a ipak suptilni partijac Adem, mlad momak a već ozloglašeni utjerivač otkupa, za koga »seljani nisu govorili da dolazi u selo, nego da polazi na selo«, od djevojke u koju je zaljubljen saznaje, nekoliko dana nakon Bune, za postojanje radio-stanice u njenoj kući.³²⁾ Ona, studentica Silva, je kćerka jednog advokata u Cazinu, Silvestra Arha, austrougarskog činovnika i svršenog studenta Bečkog univerziteta, inače porijeklom Slovenca, koji je kao pravnik još za vrijeme prvog svjetskog rata, budući nesposoban za vojsku upućen ovdje na službovanje.) Arhovi su smatrani aristokratskom porodicom čija se i kuća odvojena od okoline, razlikovala od ostalih visokim zidom i najbogatijim voćnjakom u kraju. Od Silve Adem saznaje kako se seljani zbog otkupa, pominjući i Adema, tuže i spore na sudu i zato dolaze po pravnu pomoć njenom ocu. Kao intelektualka Silva je shvatila da je vlast »gladnu« godinu seljacima učinila još »gladnijom«, da su oni iscrpljeni, »sirotinja nema snage ni da se tuži«. U iskrenom

³⁰⁾ Sjećanje na primjer Gojka Jotića, od 1950 (nakon Bune) opunomoćenika Odsjeka unutrašnjih poslova u Cazinu, u arhivi autora, (u daljem: u a.a.).

³¹⁾ Dževad Sabljaković, »Omaha 1950«, Književne novine, Beograd, 1986. Radi se i o književno-strukturalno malo neobičnom romanu u kome se i odjeljuju i isprepliću dokumentarno-činjenična osnova sa poetsko-lirskim ekspresijama. Stvarne ličnosti, geografska imena i događaji u knjizi su modifikovani ali tako da poznavao u velikoj mjeri omogućuju praćenje i nekih stvarnih zbivanja. Da li tim zbivanjima pripada i Sabljakovićev segment o radio-stanici?

³²⁾ Adem je, prema objašnjenju koje mi je dao pisac, u stvarnosti nepostojeća osoba, s karakteristikama nekolicine realnih ličnosti. Samo po imenu i možda po partijskoj funkciji podsjeća na Adema Pjanića, organizacionog sekretara SK Cazin, ali po svim bitnim okolnostima Adem iz romana nije Adem Pjanić.

³³⁾ Radi se o stvarnoj ličnosti, o advokatu Antonu Grozniku, jedinom advokatu u cazinskom kraju koji je i učestvovao u odbrani vojno-sudenima u Cazinu maja i juna 1950.

ogorčenju zbog nepravdi koje se čine narodu, na Ademovu primjedbu da je ona od onih koji se od naroda odjeljuju visokim zidovima, srdito mu je odvratila da ne zna šta je gore; odijeliti se od puka ili ići u narodne mase da bi im se sve uzelo i otelo. »Jednog dana će nas poubijati« najozbiljnije će Ademu (još prije one seljačke »gužve«) koji je uz smiješak pita da li se plaši, dodajući »nije ovaj narod toliko zao koliko misliš«. Pisac Sabljaković Silvinim riječima najavljuje skoro stvarna događanja: »Ne mislim ja ni da je zao ni dobar. Smatram samo da će ovim ljudima jednog dana biti do zla boga svega dosta: i gladne godine i snijega, i tebe i mene, ili ako hoćeš i vas, i nas, i sebe samin. Tada se ubija. I to sam htjela da te pitam: mislite li vi o tome?«

Adem je Silvu volio. Vjerovatno su i njihovi česti ovakvi i slični dijalozi uticali na njegovu sazrijevanje i na psihičko podvajanje njegove ličnosti: Na Đurđevdan — Jurjev 1950, kad se, dakle, ono dogodilo, ona »tročasovna omaha«, stegnute duše kao pripadnik vlasti Adem učestvuje u slamanju bijedne i jedne bune seljaka protiv države u »Čajinu«, prosto nesretan što se pobuna nije razmahala, marksističko-lenjinistički indoktriniran da je to »bila jedna prava prilika da izvedemo revoluciju u ovoj vukojobini«. ³⁴⁾ Adem je vjerovao Silvi kad mu je, već nakon Bune, u svojoj kući pričala o ocu, o njegovom osobenjaštvu, o naivnim hobijima koje je gajio. Još prije rata među ostalim nesvakidašnjim predmetima kupio je mali generator i uveo struju u kuću, istovremeno je nabavio i radio-stanicu. Silva je Ademu objašnjavala da je otac radio-amater, učlanjen u klub u Ljubljani, i da isključivo iz nekog bezveznog hobija kontaktira sa sebi sličnim širom svijeta: s Norvežanima, Talijanima, Špancima pa čak i Afrikancima. Rekla mu je i da je onaj Jednoruki već bio kod njih u kući i da misli da je on tu spravu koja je u tatinoj sobi, spazio ali se nije odao da je shvatio da je riječ o radio-stanici. ³⁵⁾ Silva se zato plašila da taj Jednoruki, taj policajac, ne pomisli da je njen otac neki neprijatelj i u vezi sa bilo kakvom politikom. Ta sav kraj zna da je uvijek bio po strani, u ratu i kasnije, zapravo i ne zna šta se oko njega zbiva. Adem je Silvi zaista vjerovao. Ali, »drug Žarić« starom Arhu nije vjerovao. Bio je siguran da je njegova radio-stanica korištena u pripremanju Cazinske bune,

³⁴⁾ Čajin je, naravno, Cazin.

³⁵⁾ Jednoruki alijas »drug Žarić« u romanu je predstavljen kao oficir Udbe koji je došao u Cazin da raščisti stvari oko Bune. Ne ulazeći u njegove stvarne aktivnosti i zadatke u ono vrijeme, radi se vjerovatno o zbiljskoj osobi, o Stojanu Zoriću, čovjeku koji je pružio oružani otpor prilikom pada Stanice milicije u Tršću i kasnije povjerenika u SNO Cazin i članu biroa SK Cazin.

zato jer ju je i ostavio gdje ju je pri obilasku kuće i vidio, praveći se da je ne vidi i nadajući se da će se njenim korištenjem stari Arh sam odati. Vjerovatno je angažiran čitav specijalni radio-sistem ne bi li se uhvatili radio-talasi koje bi Arh slao. Da li su Žarić i odgovarajuća služba uspjeli dokazati Arhovu krivicu ostalo je u romanu nedorečeno. Tek, kaže se da su Arhovi (Groznikovi), Silvester, njegova žena i Silva zajedno sa mnogim drugim porodicama »po kazni« deportovani iz Cazina u izolaciju na srbački srez. Ali, takav rasplet već i ne odgovara stvarnosti, Groznikovi nisu protjerani u Srbac.

Ako romanopisac ostavlja čitaocu da između više mogućih opcija sam izabere rješenje, to isto ne može da učini historičar. Historičari i društvenjaci tragaju za konkretnim istinama. Je li Adem, u pogledu te radio-stanice u Arhovich, bio naivčina pa je zbog te svoje nebudnosti dospio čak u zatvor? Je li Silvester Arh bio doista bezazleni radio-amaten individualista, osobenjak, ili je on bio konkretna »viša« veza Cede Bogunovića? A Žarić, taj kruti policajac koji je, slučajno ili namjerno, došavši kući Arhovich kao radi nekog propitivanja, da li on, otkrivši ili samo potvrdivši činjenicu o radio-stanici, i uspije dokazati njenu funkciju oko ustanka? Da vidimo!

Adem je tipični idealista i revolucionarni entuzijasta novog poretka, starosno i politički očito neiskusno, on je predstavnik jednog sloja lokalnih društvenih aktivista, državnih službenika i rukovodilaca koji se lome između s jedne strane strogih partijskih direktiva, a s druge strane u svom svakodnevnom radu na terenu, okruženi raznim nelogičnostima i kontradiktornostima u funkcioniranju naročito privrednog sistema, kojima su pogođeni ili njihovi bližnji ili prosto narod kao takav u takvim okolnostima tim ljudima »popušta pažnja«, odozgo im se pripisuje »nebudnost«. To je i razlog što Adem, mada po funkciji više nego obavezan, u aktuelnoj istrazi prešućuje svoje slučajno saznanje o radio-stanici, uz to i iskreno ne vjerujući u mogućnost bilo kakve veze između nekih vanjskih faktora i nekih seljaka koje je u suštini volio ali ih i u svakom pogledu potcjenjivao.

Silvestar Arh, alijas Anton Groznik, poseban je slučaj. Bio je stranac, bio je jedini advokat na srezu, imao je neobičnu kuću s još neobičnijim voćnjakom, imao je »čudne« individualne i kulturne sklonosti i neobične »tehničke« hobije. Da li je moguće da se amaterski koristio bar desetak godina radio-stanicom (ukoliko u pogledu vremena to ipak nije piščeva konstrukcija) a da ga za to vrijeme ni u toku rata ni poslije njega vlasti nisu otkrile.

Nepobitna činjenica je da je Arh — Groznik bio čovjek koji je imao mnogo kontakata sa ljudima, sa seljacima u poslovnom pogledu svakako najviše jer ih je morao često zastupati u raznim sporovima, posebno onim protiv države. Ali, logično bi bilo da je kao intelektualac ipak težio uspostavljati neke kontakte i sa ljudima njemu bar bliskog ličnog profila. Takvih je u Cazinu, međutim, bilo malo. Čedo Bogunović, svršeni gimnazijalac i tehničar, i samo zbog toga direktor rudnika, bio je ličnost koja je zbog svoje naobrazbe mogla biti u datoj okolini za Arha ipak zanimljiva te tu možda leže razlozi njihovog eventualnog upoznavanja, zbližavanja i kontaktiranja. S druge strane, Arh—Groznik kroz svoj je svakodnevni rad morao osjetiti ne samo nepravde na ovaj ili onaj način počinjene od države pojedincima već i jedan zajednički imenitelj svih tih nevolja, što je ukupne uzevši, moglo probuditi i u njemu određeni ljudski revolt pa se odlučio stati na stranu toga svijeta te mu pomoći, pa makar znao u kakvu opasnost se time upušta. Ili su, opet, pri uspostavljanju veze između njega i Čede Bogunovića bili u pitanju neki drugi, odnosno još neki drugi razlozi? U krajnjoj liniji oni za našu temu nisu toliko važni koliko je, po mom sudu, važno istaći da historijski roman *Omaha 1950.* nudi ozbiljne indicije o stvarnom postojanju skrivene radio-stanice. U tom slučaju bi njome, u svrhu organizovanja bune u Jugoslaviji na Đurđevdan 1950, naravno, na sektoru cazinske krajine, upravljao, i po dogovoru sa Čedom Bogunovićem, Anton Groznik.

Dužna sam i odgovor zašto Žarić, odnosno Udba, otkrivši radio-stanicu, po mom mišljenju, nije (ne bi) taj momenat »puštala« van svog najužeg kadrovskeg kruga, pa za to nije saznala ni Partija.

Smatram da se radi o bar dva moguća momenta. Prvo, radio-stanica prema kronologiji zbivanja u Sabljakovićevom romanu, ali i prema nekim mojim nalazima kao »nova« činjenica nije stigla ući u izvještaje jer Groznik je kao branilac i posve nesumnjiv učestvovao na vojno-sudskom procesu koji je trajao zadnjih desetak dana maja mjeseca i početkom juna, a glavni izvještaji i Partije i Udbe o događaju nastaju u maju i u junu. Drugo, Udba i slične službe u svijetu, kao što je poznato, neka saznanja zadržavaju isključivo za sebe, pogotovo kad ocijene da bi ona mogla imati nekih novih nezgodnih društvenih implikacija, a u ovom slučaju je Udba stvar odšutjela možda i iz sopstvene surevnjivosti što je s »otkrićem« zakasnila. A ima, naravno, i treća mogućnost. Saznanje o radio-stanici i nekom pismenom aktu Udbe postoji ili je postojalo ali taj je akt, u više arhivskih »čistki« koje su činjene u toku narednih dece-

nija uništen ili, ako još postoji, nije dospio, iz ovih ili onih razloga, istraživaču na uvid. Ali, na kraju krajeva, možda je ta čitava Sabljakovičeva priča o Groznikovoj radio-stanici ipak samo fantazija, zasnovana na očito nekim kasnijim prepričavanjima ondašnjih glasnika ljudi koji su pravu radio-stanicu snažno priželjkivali, činili možda i napore da je za potrebe ustanka pribave, pa su u toj prevelikoj želji prosto i stvarno zamišljali da ona negdje na Krajini postoji.

U svakom slučaju, istinu o (ne)postojanju radio-stanice moglo je znati samo troje do četvoro ljudi dok su ostali ustanici vjerovali u ono što im kaže vodstvo. Zanimljivo je, na primjer, da je u svom iskazu pred Udbom čak Mile Devrnja naveo da je Božiće više puta pobliže pitao za tu radio-stanicu ali su oni uvijek izbjegavali konkretne odgovore. Čedo Bogunović, oko čijeg se imena ona najviše vrtjela, inače od 1989. više nije među živima.

Zašto sam toliko istraživala ovo pitanje radio-stanice? Zato jer je ona, postojala stvarno ili ne, odigrala faktički veoma značajnu ulogu u pripremanju ustanka, a bilo je zbog nje i drugih posljedica.

Treći sastanak

Naredni (treći sastanak) održan je, po odvojenim iskazima nekolicine njih sa cazinskog i kladuškog sreza, u nedjelju 23. aprila. Pored većine već ranije pomenutih lica (Milan Božić sa sinovima, Mile Devrnja, Ale Čović, Ramo Karajić, Mušo Kovačević, Agan Beganović, Ibrahim Beganović, Memija Beganović) prisustvovala su i nova, tj. ljudi pridobiveni za ustanak u vremenu nakon prethodnog sastanka. Tako, sa kladuškog sreza Alaga Jušić (Todorovo), Husein Zenković (Krivaja), Hasan Kekić (Velika Kladuša), izvjesni Dolić iz Gornje Vidovske, jedan iz Vrnograča. Sa cazinskog sreza tu su bili još Miljković Mile »Branko«, iz Crnaje, Đulaga Šumar iz Tršca, Muharem i Redžep Dervišević iz Šturlića. Iz Korduna došla su samo dvojica, Mile Devrnja i njegov brat Milan, odnosno, što je manje vjerovatno uz Milu, po Nikolinom iskazu, Beuk Nikola, a po Alinom, Mirko Radočaj iz Furjana. I ovom je sastanku prisustvovalo blizu 20 lica.

Sadržaj razgovora i na ovom, slično kao na ranijim sastancima, nije jednostavno odgonetljiv, valjda iz istih razloga koje sam

već ranije isticala. Stoga ni rekonstrukcija ovog sastanka nije baš pouzdana. Sastanke je uvijek otvarao M. Božić. Kao i na ranijim sastancima on je najprije govorio o potrebi borbe protiv vlasti zbog velikih otkupa i poreza. Isticao je da je on jednom već dizao ustanak koji je uspio i da je došlo vrijeme da ga diže opet »jer se je nametnula ova banda (rukovodstvo) pa moramo opet da se borimo da ih zbacimo sa vrata«.36) Zatražio je, zatim, da svatko podnese izvještaj o svom radu, a sam je rekao da je učvrstio veze sa Bosanskom Krupom, Kruškovačom, Osretkom, povezao se sa Mehmedom Šepićem u Cazinu.37)

Sigurno i pod uticajem ženine smrti, Devrnja, po svom sjećanju, nije na tom sastanku šire govorio. Ramo, opet, svjedoči sasvim drugačije. Naime, upravo što se veza tiče, on se upečatljivo sjeća najviše baš Milinog izlaganja koji je govorio o svojim vezama sa Ogulinom, Karlovcem, Sušakom, Rijekom, Srbijom, Sremom, o sopstvenoj radio-stanici preko koje je uhvaćena veza sa Kraljem koji će dati znak kad da se udari a dotle da se pobuna drži u tajnosti.38) Najzanimljiviji dio Ramine interpretacije Milinog iskaza odnosio se na sugestiju »jednog čovjeka u CK« koji je Mili kazao: »IB-ci su jaki dosta a seljaštvo je još jače a da je današnja vlast najnejača da je vojska sva po granicama i treba samo unutra zametnuti bunu i tako je lako srušiti ovu Vlast.« Taj Devrnjin iskaz ne pominje, inače, nijedan drugi u istrazi saslušavani pobunjenik, a što bi moglo biti indikativno, ni sam Devrnja o tome ne govori. No, mada je normalno da ni on nije mogao reproducirati baš sve što je kada kazao na tim sastancima, mislim, tako nešto bi u istrazi ipak iznio. Da li se radilo o nekoj Raminoj konstrukciji, tko zna kako nastaloj? To će ostati nerazjašnjeno. Ako je ona živjela kao predstava bar u njegovoj glavi, a on je bio »glavni« za čitav kladuški sektor, mogla je već stoga imati dovoljno značajan naboj. Ali ako je takva jedna izrazito ilustrativna misao zaista plasirana na zajedničkom sastanku, potencija njenog učinka mogla je biti, pogotovo imajući u vidu opšti profil pobunjenika, ogromna. Da je Devrnja u tom širem kontekstu ipak na tom sastanku govorio svjedoči Ale koji, kao i Ramo, pominje neko pismo Mili, upućeno iz Srema. Mile je na sastanku referisao kako mu je bivši komandant mjesta u Rakovcu, a poslije rata koloniziran u Indiji, javio »da se i tamo

36) Zapisnik o saslušanju Rame Karajića.

37) Zapisnik o saslušanju A. Čovića.

38) Zapisnik o saslušanju Rame Karajića. Da je Kralj formirao vladu Maček— Sobašić — Sava Kosanović inače je javljano tada i preko vijesti zapadnih radio-stanica, što su mnogi ljudi, makar bilo u Jugoslaviji zabranjeno, slušali.

stvari dobro odvijaju« (Ale) odnosno »da oni isto organiziraju ustanak te da mu je rekao jedan oficir iz Beograda poslati kamion oružja«. (Ramo).

Čini se da je na ovom sastanku, uz pridobivanje novih ljudi, pitanje oružja i inače bilo u prvom planu. Za razliku od Devrnjinog terena gdje su se stvari i oko ljudi i oko oružja malo slabije razvijale, na Cazinskoj krajini među Muslimanima, prema iskazima nekolicine, pripreme za ustanak su objektivno povoljnije napredovale. To potvrđuje ne samo činjenica da je na sastanku bilo prisutno više »novih« ljudi već i izjavljivanje Muslimana kako je u njihovim selima narod »zagrijan za ustanak« (Ramo), kako »narod već otvoreno govori o potrebi borbe« (Ale). Muslimanske su vođe, međutim, na sastancima požurivali započinjanje oružanog ustanka očito još više zbog problema bezbjednosti organizacije. Ale je, na primjer, po svjedočenju Milinom, tako, ispričao kako je uoči ovog sastanka bio nekim poslom u Cazinu te mu je tada jedan čovjek, očito znajući za njegovu ulogu u organizaciji ustanka, kao dobrotamjerno poručio neka se gubi iz grada jer bi inače »mogao biti uhapšen«. Ramo je i na ovom sastanku, prema Mili, opet tražio pomoć Božića da, radi pridobijanja Srba, zajedno odu u sela ispod Petrove gore. No, Ramo je, čini se, još više nego u pogledu širenja ustaničke baze pri tom imao u vidu, slično kao Ale na prvom sastanku, strah Muslimana da im Kordunaši u odsutnom trenutku zbog, razumije se, još svježih sjećanja na ratne strahote, ne udare u leđa. Isti strah na tom sastanku iskazao je i Kekić Hasan.

Milan Božić je nakon ovog sastanka stvarno otišao sa Ramom u ta srpska sela, obavio tamo određene razgovore sa ljudima, te je vjerovatno dijelom već tada, a potom, nakon njegovog referisanja o tim vezama u Kordunu, pomenuti strah među Muslimanima sigurno ublažen.

Traganje za oružjem i njegovo prikupljanje bili su već do tog sastanka u punom zamahu. Posve je, međutim, nemoguće rekonstruirati tačne brojke kojima se na sastanku operisalo. Problem u utvrđivanju broja komada prikupljenog oružja proizlazi i iz brkanja među pobunjenicima o tome kad su ti podaci iznošeni, na sastanku 23. ili na narednom 30. aprila. Prema Nikoli, čiji su zadaci u organizaciji bili druge prirode, o određenim brojkama bilo je govora već na tom sastanku, i to da je Ale izvijestio »da on ima 700 karabina, 4 puškomitraljeza i 2 bacača — jedan laki i jedan teški, da uz teški bacač ima 86 granata a u Šturliću da ima 56 karabina«. Zanimljivo je da niko ni sa cazinskog ni sa kladuškog sreza u svjedočenjima pred Udbom nije pominjao bilo kakve detalje, o pori-

jeklu zaista iznenađujuće velikog broja karabina. Tek iz jednog iskaza saslušanih pred slunjskom Udbom saznajemo nešto o tim puškama. Naime, Beuković Nikola iznio je, sa sastanka u Crnaji kome je prisustvovao, da su onih 700 karabina zakopali Nijemci negdje u blizini Male Kladuše prilikom svog povlačenja iz Jugoslavije.³⁹⁾ Također, prema Nikoli, Devrnja je do tada u Kordunu raspolagao sa 14 karabina. Ramo je na svom terenu imao 30 puša-

a.⁴⁰⁾ Da je bila riječ o nekih 700 pušaka, i to na kladuškom terenu, proizlazi i iz Raminog iskaza koji je na ovom sastanku i dobio zadatak da se raspita za ovo oružje. Posve drugačije podatke o oružju na tom sastanku iznosi (mada datum njegovog održavanja, kao inače po njemu prvog sastanka, pogrešno smješta na 28. april) Milan Božić. Na svom terenu, Crnaji, rekao je da »će pronaći 3 duplice i 2 karabina«, da je Ramo Karajić izvijestio da ima na kladuškom terenu 70 karabina i 1 minobacač, Ale Čović oko 100 karabina u Šturliću i Pećigradu, Đulaga Šumar na terenu Tršca oko 10 karabina, dok su Kordunaši Mile Devrnja i Mirko Radočaj obećali pronaći po oko 30, odnosno 20 karabina. Iz Milanovog, i inače škrtog iskaza, indikativno proizlazi da je pokušao što veći teret odgovornosti za pobunu — kako on stalno naziva događaj — prebaciti na Devrnju: »Mile je govorio kako mi u organizovanju pobune nećemo moći propasti jer će nam kralj pružiti pomoć u padobrancima i da ćemo se mi zvati kraljeva vojska.«

Odmah u nastavku, a očito da bi u pogledu tih »viših« veza zaštitio svog sina Nikolu, Mile je, po Milanu, također tu govorio »o radio-stanicama i rekao je da imamo jednu radio-stanicu u Karlovcu, a drugu u Czinu.«⁴¹⁾ Zanimljivo je da Ale Čović, koji je prema svjedočenju bar dva učesnika na tom sastanku izgovorio brojku od 700 pušaka, u svom iskazu ne pominje uopšte nikakvih cifara u pogledu oružja, već se sjeća jedino kako je Milan od prisutnih zatražio da na idućem sastanku svatko detaljno referiše o situaciji po tom pitanju na svom terenu.

³⁹⁾ Zapisnik o saslušanju Nikole Beukovića.

⁴⁰⁾ Nije poznato da li je R. Karajić na ovom ili na nekom drugom sastanku išta bliže objašnjavao o tim puškama. Tek je iz dopunske Udbine istrage utvrđeno da se nije radilo o puškama kojima bi raspolagali pojedinci, kao što je bio slučaj u ostalim krajevima, već je to bilo oružje, uz još jedan mitraljez, koje se nalazilo kod Huseina Kukića, kome ga je na čuvanje ostavio 1942. godine Hasan Miljković koji se tada (1950) nalazio u zeničkom zatvoru.

⁴¹⁾ Zanimljivo je (i poučno) da Milan ni sina Nikolu ni sina Stevu ne pominje ni među učesnicima u pripremama ni u pobuni samoj! S druge strane, Nikola je oca na saslušavanjima možda i pretjerano teretio (da je on više bio na terenu nego kod kuće, da je uvijek dolazio kući pijan i stalno psovao kako ovako neće dugo ostati i da on zna šta radi).

Četvrti sastanak

Do narednog (po Mili četvrtog, po Ali i Nikoli trećeg, po Milanu drugog) zajedničkog sastanka, koji je međutim, po iskazu svih pomenutih (i drugih prisutnih učesnika), održan u nedjelju 30. aprila u Crnaji, trebalo je nastaviti s aktivnostima u vezi sa ustankom: pridobivanje ljudi i oružja, učvršćivanje veza, preciziranje tačnog datuma ustanka, i dr. Sastanak je počeo oko 20 časova, trajao je oko 4 sata ili još više (po Mili 6) tj. do ponoći ili čak do u noć na prvi maj.

Ovaj sastanak bio je najmasovniji od do tada održanih, što je dokaz da se organizacija očito širila. Opet nije lako ustanoviti ni približno koliko ljudi mu je prisustvovalo, od negdje 30-tak (M. Božić), preko 35-40 (M. Devrnja) i 50-tak (A. Čović) do »tvrdim sigurno da ih je bilo oko 100« (Stevo Božić). Razumije se da nije ni teoretski više moguće rekonstruirati liste prisutnih, pogotovo ne što sami pobunjenici nisu o sastancima ni vodili nikakav zapisnik (bar to nije otkrila istraga Udbe). Od onih koji su kasnije pred zakonom odgovarali kao »veći« krivci za ustanak tu su bili: Milan Božić sa oba sina, Mile Devrnja sa još četvoricom sa slunjskog sreza (Mirkom Radočajem i Nikolom Pašmugom iz Furjana, Đurom Božićem i Radom Markovićem iz Basare) zatim Mile Miljković zvani »Branko«, iz Crnaje a od Muslimana bili su: Ale Čović, Hasib Beganović, Agan Beganović, Memija Beganović, Osme Abdić i Kovačević Mušo s područja Liskovca, Husein Zenković iz Krivaje, Husein Kapić iz Čoralića, Ibrahim Beganović iz Tržačke Platnice, Đulaga Šumar iz Tršca, Redžep i Muharem Dervišević iz Šturlića, Alaga Jušić iz Todorova, Ramo Karajić, također sa kladuškog sreza.

Zbog uvijek nekih novih prisutnih na ovom je sastanku najprije bespoštedno napadana vlast zbog terora nad ljudima u pogledu otkupa, poreza, radnih obaveza itd. te isticana neophodnost oružane borbe protiv takve vlasti, mada su svi koji su na sastanak dolazili znali i razloge njegovog održavanja. U tim je izlaganjima uvijek prednjačio Milan Božić. Na ovom su sastanku opet isticane »više« veze u organizovanju ustanka na kojima su i od prethodnog sastanka posebno radili M. Božić, M. Devrnja, R. Karajić i N. Božić, a svoju »višu« vezu sada je iznio i Mile Miljković, prvi puta prisutan na zajedničkom sastanku. »Imam jednog čovjeka u Beogradu koji isto tako radi na toj stvari, to jest organizaciji pobune«.

Rekao je da taj čovjek ima dosta oružja i municije, koje inače i sam izrađuje.⁴²⁾ Nikola je, tako, lično ubjeđen (?) ili radi ubjeđivanja ostalih (?) i najavio dolazak na ovaj sastanak »famoznog« Čede Bogunovića koji se, međutim, nije pojavio. Otac Milan i sin Nikola operisali su i na tom sastanku sa »bihaćkom« vezom, koja je, po Nikoli, zbog neopreza dijelom već i pukla. Naime, »kapetana«, oficira bihaćke Udbe koji je u jednom razgovoru htio pridobiti za ustanak izvjesnog milicionara iz Šturlića, ovaj je odao »višoj« instanci Udbe pa je zato pomenuti oficir uhapšen. Plašeći se da ne bude i sam otkriven u svojoj povezanosti sa ustaničkom organizacijom, u Plješevicu je pobjegao, po Nikoli, i »komandant garnizona JA u Bihaću«.⁴³⁾ Nikolina priča, bar što se ovo dvoje Bišćana tiče, bila je izgleda izmišljena. Kapetan Udbe i šef tadašnjeg njenog bihaćkog opunomoćstva Vajan Popović ne samo da nije bio uhapšen, već je i veoma aktivno sudjelovao u likvidaciji pobune na Cazinskoj krajini što potvrđuju i dokumenta i kasnije svi živi svjedoci. I komandant puka u Bihaću Proko Franjić također, je učestvovao odmah, prvi dan, u slamanju Bune i očito nije nigdje pobjegao

Tako nepovoljan navodni razvoj zbivanja poslužio je Nikoli da upozori i na nužnost taktičkog ponašanja i prema narodu i prema miliciji koje treba pridobivati, »ne premlaćivati, ne tući miliciju koja se preda i daje nam oružje, jer će mnogi milicionari prelaziti jednostavno nama u redove i boriti se protiv vlasti«. Također je naglasio da je najvažnija u ustanku disciplina, slušanje rukovodioca ustanka koji će biti »u kontaktu sa našim ljudima u Povjereništvu unutrašnjih poslova i raznim ustanovama, gdje imamo ljude, te da će oni raditi na tome, da se što lakše dolazi do oružja, tj. zabunu unositi u redove milicije i si.«⁴⁴⁾

Između prethodnog i ovog sastanka Mile Devrnja je, prema sopstvenom iskazu, učvrstio neke već uspostavljene i stvorio neke nove veze. Osim onih koji su i došli sa njim na sastanak kontaktirao je još sa Brankom Božićem iz G. Mašvine, Milom Žgelom, Milom Barićem, Dragom Mandićem i Draganom Mandićem iz Furjana, Jojom Klačnjom iz Brezovca, Milom Ralićem i Jurom Moćanom iz Slunja i postolarskim obrtnikom Stevanom Poštićem u Karlovcu, preko kojeg se nadao uspostaviti, možda, vezu sa tamošnjim popom Dejanovićem, zatim Subašićem kao i sa »inteligencijom« koju je smatrao kao mogućim vrlo važnim faktorom u

⁴²⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Miljkovića »Branka«.

⁴³⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

⁴⁴⁾ Isto.

daljem razvoju ustaničkih događanja. U jednom od naknadnih saslušanja Nikola se sjetio i da je Mile na tom sastanku pominjao nekog majora koji se vratio iz inostranstva i ima 200 ljudi oko Plaškog te da je on, Mile, preko nekog svog čovjeka u Močilima na vezi sa tim majorom.

Karajić Ramo se u međuvremenu, od prošlog sastanka, povezo posebno sa Kekić Hasanom i njegovim sinom Huseinom u Maloj Kladuši i »uspio preko ove dvojice da organizujemo oko 100 ljudi za napad na Kladušu«. Također se povezo sa Karajić Hasibom, uglednim čovjekom iz Velike Kladuše. Ramo i Milan su ubijedili Hasicu da će Cazinjani zauzeti Cazin a Kordunaši Slunje je Hasica rekao da će u tom slučaju »i oni zauzeti Kladušu« i da će imati 70 pušaka i jedan bacač a ne samo 30 karabina i mitraljez za koje je Ramo znao, da će još i pomoć poslati ako zatreba, samo je naglasio Milanu da je neophodno uhvatiti »vezu sa Kordunašima da ne bi udarili u leđa kada mi budemo udarili na Kladušu«.45)

Glavnu riječ na sastanku je opet vodio M. Božić, a uz njega M. Devrnja. On je objavio da je »došlo naređenje za dizanje ustanka i to na 6. maja«, »da će se ustanak dići u cijeloj zemlji«, »da su pohvatane veze na sve strane«, »da ćemo biti pomognuti avijacijom«, »da će Kraljeva vojska iz Grčke preći preko granice«, »da se mi što bolje trebamo pripremiti za dizanje pobune«, »da treba da izaberemo operativno rukovodstvo«. Nakon toga su, također prema Ali, svi referisali o prikupljenom oružju. U selu Crnaji Milan je sakupio 10 pušaka, 2 pištolja i jednu bombu, Devrnja oko 30 pušaka, Ale oko 20, koliko i Ramo i H. Kekić na kladuškom terenu gdje je opet bilo govora o onih 700 pušaka koje su valjda za potrebe mobilizacije smještene u nekoj stambenoj zgradi u Velikoj Kladuši, a oko čega kao vodi računa taj jedan Ramin čovjek.46) Zatim su, opet prema Ali, stanje oko oružja iznijeli i ostali, tj. Alaga Jušić iz Todorova, Husein Zenković iz Krivaje, Đulaga Šumar iz Tršca, Hasib i Agan Beganović koji su svi raspolagali sa po jednom- dvije ili najviše četiri puške, dok je Redžep Dervišević izvijestio da na šturlićkom terenu ima 16 pušaka, a velikoj količini oružja trebalo se nadati u samom Cazinu gdje je bilo kod Udbe i Milicije oko 150 pušaka, 3-4 puškomitraljeza i dosta municije, te nakon zauzeća Stanice milicije u Tršcu gdje je kako je, po Ali opet, Nikola saznao, postajao puškomitraljez, 4 puške i municija.

45) Zapisnik o saslušanju Milana Božića.

46) U svom iskazu pred Udbom Ramo pominje oko 30 pušaka na »svom« terenu, da se sjeća da je Ale pominjao 70 na »svom«, M. Božić 40, a jedan od Slunja 35 pušaka.

Po »direktivi« na sastanku je izabran rukovodeći, operativni štab, koji je, na Milanov prijedlog, brojao 6 lica. Bez diskusije prihvaćeni su prijedlozi da komandant ustanka bude Milan, njegov zamjenik Ale, Mile Devrnja rukovodilac na sektoru Korduna, a članovi operativnog štaba Mirko Radočaj iz Furjana, Mile Miljković »Branko« iz Crnaje, te Hasan Kekić iz Kladuše (koji ovom sastanku nije prisustvovao) kome je kao ispomoć dodijeljen Ramo, inače predlagač muslimanskih rukovodilaca ustanka. Prilikom izbora štaba Nikola Božić je kazao da on ne želi da bude u rukovodstvu već da će obavljati pri štabu funkciju obavještajnog oficira.⁴⁷⁾ Milan je najavio da će se pri štabu formirati jedan sud za suđenje raznim licima »koja se suprotstave našoj borbi«, a posebno »komunistima koji se budu suprotstavljali«. Potvrdivši takvo opredjeljenje, Ale je još podvukao da je taj sud potreban i radi kolebljivaca i izdajica u vlastitim redovima, »a ukoliko se takvi pojave, da ih treba likvidirati.«⁴⁸⁾ Zatim su na sastanku izabrani povjerenici sa zadatkom da na svojim mjesnim područjima izvrše mobilizaciju. Za Liskovac određen je Fiasib Beganović, za Tržac Đulaga Šumar, za Šturlić Redžep Dervišević, za kladuški teren Ramo Karajić, za Todorovo Alaga Jušić kome će pomoći Agan Beganović, a u Skokovima Mušo Kovačević, tek trebao naći mobilizatora. Devrnja je izjavio da će u Kordunu oni sami odrediti ljude za taj zadatak.⁴⁹⁾

U sklopu biranja operativnog štaba ali očito i čvršćeg ideološkog i akcionog vezivanja pripadnika protivdržavnog pokreta još je prije ovog sastanka i planirano da se polaže vojnička zakletva na vjernost Kralju. O tome su razgovarali Ale, Milan, Ibrahim Fladžin i Nikola. Ibrahimov je bio prijedlog da bi Muslimani mogli polagati zakletvu Kralju pred hodžom Emrićem iz Tržačke Platnice koji je već bio upoznat sa pripremama za ustanak i koji bi za tu priliku došao na sastanak. Ale se složio a ni Milan ni Nikola se nisu prijedlogu protivili. Zakletvu Kralju trebalo je da polaže čitavo ljudstvo, međutim, ni na ovom skupu ni kasnije zakletva nije položena.⁵⁰⁾ »Ni ja sam ne znam što nas je omelo i da se prešlo preko toga«, izjavio je na saslušanju Nikola. Dijelom je možda, bila u pitanju i vjerska nehomogenost pobunjenika.

⁴⁷⁾ Zapisnik o saslušanju Ale Čovića. Prema sjećanju već pominjanog Gojka Jotića, datom autoru četiri decenije kasnije, bilo je predviđeno da u štabu bude i Suljo Memić iz Stijene koji bi bio zadužen za mobilizaciju ljudi i oružja u istočnom dijelu cazinskog sreza. Ali pošto je on to odbio pomenuti teren ostao je »pošteđen« ustanka, u a.a.

⁴⁸⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

⁴⁹⁾ Zapisnik o saslušanju Ale Čovića.

⁵⁰⁾ Isto.

S obzirom da na ovom sastanku još nije dato dovoljno elementa o ljudstvu iz pojedinih sela, kao ni o njihovim mogućim rukovodiocima, pitanje izbora komandira čete ostavljeno je za naredni sastanak kad je trebalo odrediti i neke druge pojedinosti. Kao važan operativni zaključak na ovom sastanku prihvaćen je još i prijedlog Đulage Šumara 6 likvidaciji telefonskih linija. On se to obavezao učiniti u Tršcu, jedan se javio da prekine liniju Cazin-Bihać u Gnjilavcu, a još jedan, također iz Pećigrada, liniju Cazin-Kladuša.⁵¹⁾

Vođe pobune, svjesni važnosti uspješnog izvođenja akcija na područjima sva tri sreza već su se na ovom sastanku dogovorili i o međusobnoj ispomoći. Bilo je očito da je na cazinskom srezu situacija najpovoljnija, da ima manje ljudstva i oružja na kladuškom, a da je »najtanje« na slunjskom srezu, a pogotovo na bihaćkom gdje je bilo »u igri« tek nekoliko sela u graničnom području prema cazinskom srezu. I dok su Cazinjani i Kladušani bili riješili da napadnu i zauzmu Cazin i Kladušu, Devrnja je, po sopstvenom iskazu, planirao sa svojih 30-tak naoružanih ljudi razoružanje tek mjesnih stanica Narodne milicije u Lađevcu, Rakovici i Drežniku, »a kasnije možda i u Primišlju«, dok za napad na Slunj nije bio spreman. S tim u vezi Mirko Radočaj je, po Mili, izjavio da je on kasno saznao za sve te pripreme, da je on, kad bi imao oružje, »spreman za borbu pokrenuti tri do četiri stotine ljudi« i da ako bi se mogao ustanak odgoditi do 15. maja na primjer, on bi s obzirom na svoj uticaj mogao mnogo toga učiniti. Ali, kako je početak pobune već određen, na Milanovo traženje, Ale se složio i obećao poslati Mili u Kordun svojih 20 naoružanih ljudi.

Socijalni program

I mada su motivi za pobunu bili gotovo isključivo socijalne prirode, što je lako zaključiti iz iskaza svih teže optuženih pobunjenika, ni na samim zajedničkim sastancima pa ni u kasnije objelodanjenim međusobnim kontaktima i drugim susretima pobunjenika i drugih lica nezadovoljnih postojećim poretkom, nije razrađen neki cjelovitiji socijalni program kao neka ideološko-politička platforma pripremajućeg oružanog ustanka. Na svakom sastanku

⁵¹⁾ Zapisnik o saslušanju Milana Božića.

su naveliko isticane nepravde i nevolje koje moraju podnositi seljaci u datom poretku koji zato treba likvidirati, nisu birane riječi u napadajima na Državu ali ipak ni jednom nije iznesen cjelovit i konstruktivan plan određenog socijalnog preobražaja. Postoji više razloga tomu. Prvo, ljudi su u prvom redu težili samo i prosto srušiti postojeći omraženi sistem. Drugo, znajući da je oružana pobuna protiv Države u svakom slučaju za njih ogroman posao, posve su se usredsredili na pitanja pridobivanja ljudstva i oružja na ustanak te organizovanje uspješnog oružanog napada na institucije poretka. Treće, i većinske Muslimane i manjinske Srbe i ponekog Hrvata — kako je inače izgledala nacionalna struktura učesnika pobune — međusobno je, bez obzira na porijeklo pobuda, načelno vezivao antikomunistički duh, dok nekih bližih predstava socijalnog uređenja koje bi ih zadovoljavalo sami nisu stvarali, za što je opet bilo više razloga.

Ipak, na ovom četvrtom sastanku iznesen je veći broj elemenata socijalnog karaktera nego na ranijim sastancima. Čini se da je u tom smislu najplodniji bio M. Božić, dok su ostali tek ponekom sopstvenom idejom doprinijeli jednom kakvom-takvom socijalnom konceptu koji je do ovog ili konačno na ovom sastanku ipak uglavnom zaokružen. Taj koncept sačinjavali su slijedeći elementi: prvo, svrgnuti komunistički poredak, preuzet iz Sovjetskog Saveza, biće zamijenjen uređenjem po uzoru na Zapad, SAD i Englesku, s kraljem na čelu nove jugoslovenske države. Mržnja prema komunizmu kao poretku, koja je bila posebno prisutna na primjer u izlaganjima Devrnje i Čovića, a postojala očito i kod drugih, sprečavala je mogućnost bilo kakvog konkretnog povezivanja pokreta sa »ibeovcima« jer su oni ipak bili »komunisti u duši«. Nije se ulazilo ni u kakva pitanja novog poretka, već je pojam tog zapadnog društveno-ekonomskog uređenja predstavljen sam po sebi kao neka magična garancija bolje i pravednije budućnosti. Drugo, nakon razoružanja lokalnih stanica milicije i Udbe po srezovima trebalo je prići zauzeću mjesnih NO-a, a pitanje sudbine arhive u MNO-ima i drugog trebalo je kasnije rješavati, iz MNO-a trebalo je na »kulturan« način pokupiti i sve pisane mašine, naime tako što bi ih nakon poziva ustanika njima trebalo da predaju za te mašine zaduženi službenici, kojima se nije trebalo inače ništa nažao dogoditi. Treće, bilo je predviđeno zauzeće zadruga i žitnih magacina, i to kako zbog zbiljskih aktuelnih potreba naroda na terenu, a još više iz ideoloških motiva, to jest u smislu momentalnog masovnog privlačenja seljaka pokretu. Ideja o neposrednoj podjeli žita i robe narodu naišla je na ovom sastanku na burno i nepodijeljeno odob-

ravanje. Treba istaći da je Milan, mada o tome nije šire govorio (a prema dokumentima moglo bi se zaključiti da je o tome izostala i rasprava), predvidio podjelu žita onima koji ga zaista nemaju kao i da se zadruga ne pljačkaju. Smatrao je da treba te punktove privremeno obezbijediti sa stražom i, osim žita za neposredne potrebe stanovništva, osvojenu robu dijeliti u narodu kasnije, nakon oružanog dijela pobune, po nekoj pravdi i redu. Takav Milanov stav proizlazi naročito iz kasnijeg njegovog izričitog priznanja »da sam odgovoran za popljačkane zadruga i provaljene MNO, jer sam bio komandant onih koji su to radili«. ⁵²⁾

Ovakvom »moralnom« iskazu M. Božića Udba očito nije vjerovala. Pukovnici S. Filipović i D. Laušević u svom već pominjanom izvještaju, tako, među ukupno šest zaključaka, među kojima tri socijalno-programatskog karaktera (drugi zaključak: »zadruga obezbijediti stražom, a sutradan po zauzimanju gradova roba će se podijeliti narodu«, treći zaključak: »žitne magacine otvoriti i žito podijeliti«), koje su navodno ustanici donijeli na četvrtom sastanku, kao prvi zaključak navode »paliti arhivu narodnih odbora«. ⁵³⁾

Po osnovu iskaza tri (ipak) »glavna« čovjeka ustanka: Milana Božića, Mile Devrnje i Ale Čovića, od kojih sam Milanov već iznijela, takav zaključak na zajedničkom sastanku nikad nije donesen, već su ga pukovnici iskonstruirali po osnovu činjeničnog ponašanja ustanika u Liskovcu, Čoralićima, Pjanićima, Tršcu, Sturliću, ponašanja koje nije bilo u skladu sa dogovorenom političkom strategijom ustanka. No, dok je u tom pogledu Ale Čović škrt i implicitan u svom iskazu kad kaže da je »rečeno da se kod svakog mjesnog odbora i zadruga posadi straža« (što ne bi trebalo ako bi se odbori prethodno provalili i spaljivala arhiva) ⁵⁴⁾, Mile Devrnja svjedoči izričito da je Milan »podvlačio da prilikom zauzeća mjesta, trebamo odmah šofere angažovati da vrše prevoz raznog materijala, da se izvoze žitarice na selo narodu, da se spriječi eventualna pljačka već da treba biti sve činjeno na osnovu naređenja komandira četa i rukovodioca jer da se tu radi o političkom momentu, tj. da trebamo pridobiti simpatije masa i da ćemo onda sigurno uspjeti u našoj borbi«. ⁵⁵⁾

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ Izvještaj... pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića. Oni navode inače samo četiri sastanka, a četvrti, tj. zadnji da je održan 3. maja. U ovom izvještaju ima dosta nepreciznosti i paušalnih ocjena, pa ga stoga u rekonstrukciji priprema za ustanak autor nije mnogo koristio.

⁵⁴⁾ Zapisnik o saslušanju Ale Čovića.

⁵⁵⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

Kako je praksa demantovala program i kako su upravo rukovodioci i komandiri kao Mirko Radočaj u Furjanu, Đulaga Šumar u Tršcu ili Hasib Beganović u Liskovcu postupili upravo suprotno dogovorenoj strategiji, udbovcima Filipoviću i Lauševiću bilo je, naravno, draže da, makar po cijenu »zamjene teza«, ustanku oduzmu svaku političku pozadinu i događaj prikažu kao isključivo terorističko-pljačkašku akciju. Takvom predstavljanju sigurno su išli u prilog iskreni iskazi pobunjenika čiji veliki dio, bar onih koji su u zadnji čas prišli ustanku, je i ušao u ustanak nadajući se otklapanju nekih dobara. Ipak, riječ rukovodilaca bila je presudna u tome. Stoga je ilustrativna, ali istovremeno višestruko poučna »poštena« izjava komandira Hasiba Beganovića koji je svoje ponašanje na terenu i u istrazi platio bukvalno glavom: »Ja sam izdao naređenje da se pali arhiva u MNO Liskovac, a ja sam prvi provalio zadrugu i ostali su sa mnom ušli i izvršili pljačku. Ja sam najodgovorniji za paljenje arhive i pljačku zadruge jer sam lično učestvovao u pljački i izdavanju naređenja.«⁵⁶) Zanimljivo je da je i na slunjskom srezu, u Furjanu, učinjeno praktično isto, ali bez znanja Mile Devrnje. Razlika je samo (!) u tome što tamo dvojica glavnih protagonista te akcije ne samo što nisu strijeljani, kao što je strijeljan Hasib Beganović, već se, iz nekih čudnih razloga, (o čemu kasnije), nisu ni pojavili pred Vojnim sudom u Slunju.

Više socijalno-političkog karaktera bila je odluka da se svima onima koji se ne budu suprotstavljali ustaničkim akcijama, pa ni komunistima, ne smije ništa nažao učiniti. Doduše, istaknutije komuniste i druge državne službenike, od kojih se i očekivalo opiranje pokretu, trebalo je svugdje pozatvarati i kasnije, pred već pomenutim sudom (koji nije nikad ni izabran), suditi, ali je fizička likvidacija bila predviđena tek u nuždi, prilikom moguće borbe.

A borba je, međutim, bilo ono osnovno i glavno pitanje koje je pobunjenike zaokupljalo u potpunosti, bilo stalno u prvom planu, razrađivalo se u detalje već na četiri sastanka, da bi bilo dogovoreno da se sva preostala pitanja, od imenovanja komandira četa do definitivnog utvrđivanja pravaca kretanja pobunjenika, riješe u narednih nekoliko dana, odnosno svega dva dana, kada je predviđen sastanak izabranog operativnog štaba i još neki lokalni susreti i sastanci pobunjenika.

⁵⁶) CAVS, k303/50, zapisnik o saslušanju Hasiba Beganovića.

Peti sastanak

Čini se da je zadnji zajednički sastanak održan 3. maja, mada i u tom pogledu ima odstupanja.⁵⁷⁾ Sastanku su, pored operativnog štaba, prisustvovali komandiri četa i još jedan broj lica sa cazinskog sreza. Poimenično, tu su sigurno bili: M. Božić, sa sinovima Nikolom i Stevom, Ale Čović, Mile Miljković »Branko«, Ibrahim Beganović, Agan Beganović, Memija Beganović, Sele Lulić (cazinski srez), Ramo Karajić i Hasan Kekić (kladuški), Jusuf Keškić (bihaćki), Mile Devrnja i Mirko Radočaj (slunjski).

Taj skup bio je zapravo sastanak proširenog operativnog štaba. Na njemu su određeni komandiri četa (za bosanski sektor), osim Huseina Kapica koji je jedini, prema iskazu Mile Miljkovića npr., imenovan još na sastanku 30. aprila. Po Nikoli Božiću, komandiri četa su valjda svi određeni još 30. aprila, no, prema iskazima većine drugih oni su imenovani nekoliko dana kasnije, što znači ili 2. ili 3. ili čak 4. maja. Svakako, u pitanju je ovdje samo bosanski sektor, dok su na hrvatskom sektoru ustanka oni, bez razmimoilaženja u iskazima, određeni na posebnom sastanku 4. maja. Bez obzira na novu nemogućnost sasvim preciznog određivanja i datuma imenovanja i samih lica komandira četa, činjenica je ipak da su za tu funkciju na bosanskoj strani određeni: Kapić Husein, Beganović Hasib, Miskiće Mehmed, Šarić Selim, Mušo Kovačević, Husein Zenković, Đulaga Šumar, Omer Ružnić, svi sa cazinskog, Keškić Jusuf sa bihaćkog sreza, dok je Ramo Karajić, zajedno s Hasanom Kekićem trebalo da odredi komandire četa i vodova na kladuškom srezu. Po Milanu Božiću, na sastanku operativnog štaba dogovorena su i uputstva komandirima četa u pogledu ponašanja »kraljeve vojske« prema narodu u toku akcije. Predviđeno je, tako, da se koristi sila samo prema onima koji bi se suprotstavljali. Kao znak međusobnog raspoznavanja ustanika utvrđeno je da to bude »Sablja—Sarajevo«. Logično je da se o nekim pitanjima ponovo razgovaralo. Razoružanje lokalnih stanica milicije utvrđeno je kao važan zadatak, mada se, valjda posebno na cazinskom području, zbog postojanja nekih veza, nije očekivao svugdje otpor milicionara te je podvučeno da se ima prema njima i lijepo postupati.⁵⁸⁾ Također je trebalo na »lijep« način oduzimati oružje ljudima

⁵⁷⁾ Uporediti zapisnik sa saslušanja Milana Božića, Mile Devrnje, Nikole Božića, Steve Božića, Ale Čovića, Mile Miljkovića »Branka«.

⁵⁸⁾ Zapisnik o saslušanju Milana Božića.

po državnim institucijama i izbjegavati nasilje. Ponovljen je zadatak oko kidanja telefonskih žica kao i potvrđena obaveza da se dvadesetak ljudi uputi u pomoć Devrnji na slunjski srez.

Na oba sastanka operativnog štaba, kako ih tretira M. Božić, smještajući ih vremenski na drugi i treći maj, razgovarano je o zbornim mjestima sa kojih bi onda ustanici krenuli u akcije. Prema njegovom prijedlogu jedno zborni mjesto bile su Šturličke Bare, punkt između Sturlića i Crnaja odakle bi tamošnji ustanici krenuli na Cazin, povevši sa sobom i ljude iz Tršca. Drugo zborni mjesto, i inače, opšte zborni mjesto, bile su Begove Kafane gdje je planiran direktni dolazak ljudstva sa mjesnih područja Liskovac, Pećigrad, Pjanići i Coralići. Sav taj plan vezan je samo za napad na Cazin, odnosno na aktivnosti po terenu cazinskog sreza. Na kladuškome terenu glavnu koordinaciju vršio je Ramo Karajić. Po njemu, na sastanku kome je 3. maja prisustvovalo devet ljudi, odlučeno je da sutradan, 4. maja navečer, »svak na svom terenu iskupi ljude i da ih prebroji i izvrši raspored«, da se zatim odrede vodnici i desertari, da se vidi koliko ima oružja, da se odredi pravac napada te o tome svemu izvijesti M. Božić. Kao što su se ustanici sa kladuškog sreza trebali organizovati za napad na Veliku Kladušu, tako su slunjski, uz već pomenutu planiranu pomoć u ljudstvu trebali napadati na slunjskom srezu. Jusuf Keškić je sa svojom četom trebao udariti na Stanicu Narodne milicije u Vrsti, bihački srez, a ako ne bi uspio okupiti dovoljno snaga, trebao se priključiti cazinskim ustanicima. Nije jasno da li je takav zadatak određen Keškiću na ovom sastanku ili, kako svjedoči A. Čović, sutradan navečer na sastanku kome su prisustvovali uglavnom samo Cazinjani.

Stalna prisutnost more među Muslimanima u vezi mogućeg napada Srba njima u leđa za vrijeme samog ustanka dolazi do izražaja i na ovom posljednjem zajedničkom sastanku ustanika. Hasan Kekić pominje, po Devrnji, takvu opasnost iz srpskih sela oko Petrove Gore, a Ale Čović, po Miljkoviću, općenito. I Milan i Nikola Božić ponovo razuvjeravaju prisutne Muslimane u mogućnost srpskog revanšizma, pozivajući sve na složne zajedničke akcije. Na tom je sastanku i zaključeno da je narod svugdje spreman za borbu, da ne smije doći ni do kakvog kolebanja kao i da je zadnji čas za dizanje ustanka pošto se u narodu »na sve strane« već govori o buni, a Milan Božić, Ale Čović i Ramo Karajić, izjavili su i da ih izgleda već traži milicija te se ne smije s ustankom više nikako odlagati.

Posljednje sektorske pripreme

Postojala su praktično tri sektora na kojima su planirane samostalne oružane akcije ustanika. Najizglednija bila je u svakom pogledu, situacija na cazinskom srezu, uspjeh su najavljivali i Kladušani planiranjem osvajanja Velike Kladuše, dok su na slunjskom srezu ambicije još prije početka ustanka u odnosu na stvarne mogućnosti bile posve nerealne. Na bihaćkom srezu, u selima Gata, Turije i Peča koja gravitiraju cazinskom srezu, samostalna akcija zapravo nije ni planirana, već se je Keškić trebao sa možda još po kojim čovjekom priključiti cazinskim četama ustanika, pošto se pretpostavilo da nema izgleda za samostalni udar. Na dan prije početka akcije, prema zaključku operativnog štaba, sastali su se odvojeno Cazinjani, Kladušani i Slunjani kako bi se konačno dogovorili o svojim lokalnim nastupanjima.

Zanimljivo je da je bilo velikog brkanja sadržaja i sa ovog »sreskog« sastanka u iskazima ustanika — Cazinjana, prilikom saslušavanja u Udbi. Tako je, na primjer, Ale Čović, jednostavno »spojio« zajednički sastanak od 3. maja sa »sreskim« od 4. maja, pominjući tu i Devrnju i Radočaja, dok je neosporno da su njih dvojica te večeri držali samostalni sastanak na Zgelinom kućištu u Furjanu, slunjski srez. Sastanak od 4. maja, također u tzv. Bočinom gaju, u blizini kuće Božića, gdje su i inače do sada održavani zajednički sastanci, brka sa onim od, po njemu, 3. maja i Stevo Božić. On, tako, navodi da je na sastanku bilo prisutno čak oko 150 lica što govori da misli na masovni sastanak Cazinjana na dan uoči sastanka, tj. 4. maja navečer, kada se i u iskazima ostalih pominje masa od »preko 50 učesnika (A. Čović), pa na više, po M. Miljkoviću oko 70 itd. Čini se da je bio ovo najmasovniji sastanak pobunjenika. Kako je bilo prisutno mnogo novih, komandant M. Božić ponovio je neke opšte razloge zbog kojih se diže ustanak, posebno problem »neizdrživosti naroda s tim otkupom«, da se »sutra navečer diže ustanak i da je to po knjigama«. ⁹⁾

Da li se sad na ovom zadnjem sastanku M. Božić predomislio pa zahtijevao nešto čemu se bukvalno do jučer suprotstavljao? Činjenica je da više »istaknutih« pobunjenika upravo sa sastanka 4. maja navodi Milanove smjernice »sutra navečer svaki komandir čete da udari prvo na svoj odbor i spali knjige, opljačka zadruga i da

⁹⁾ Zapisnik o saslušanju Sele Lulica.

se svugdje izuzme novac jer da će im to trebati za štab« (S. Lulić), odnosno, uz ove zadatke, da se još i »pale Titove slike« i pišu »parole o dolasku Kralja« (Hasib Beganović). Hasib Beganović, Đulaga Šumar, Husein Ženković, Omer Ružnić (Ejub Bećirević), Agan Coralić, Mušo Kovačević, Mehmed Miskiće, Selim Šarić, Mujo Džehverović koji se svi u raznim dokumentima pominju kao komandiri četa, dobili su od M. Božića i detaljnija uputstva kako da se, nakon prikupljanja ljudstva i akcije svak na svom mjesnom području, onda svi skupa sastanu najkasnije do 24 časa 5. maja navečer na opštem zbornom mjestu Cazinjana kod Begovih Kafana.

Zadatak da ljude sutradan navečer dovedu na zbornu mjesto dobili su Đulaga Šumar iz Tršca, Ibrahim Beganović iz Šturlićke Platnice, Hodža Emrić iz Tržačke Platnice, Dušan Božić iz Crnaje, (po svjedočenju M. Božića) i još jedan broj Muslimana kojima se M. Božić, u istrazi pred Udbom ne sjeća imena ali su to vjerovatno bili komandiri ili njihovi zamjenici iz Šturlića, Liskovca, Pećigrada, Skokova, Krivaje, Pjanića. Nakon što bi se svi skupili kod Begovih Kafana, gdje bi se pravio novi raspored ljudstva, određivali novi komandiri, vodnici, desetari, planirano je u ranim jutarnjim časovima opkoljavanje Cazina i napad na grad ukoliko se vlast u njemu ne bi, nakon upućenog joj zahtjeva o predaji, sama predala.

Na kladuškom području glavnu ulogu u mobilizaciji ljudstva i prikupljanju oružja imali su Ramo Karajić kao izabrani komandir kladuške čete, Hasan Kekić kao izabrani član operativnog štaba ustanka i njegov sin Husein. Husein Kekić se, čini se u prvim majskim danima dosta angažovao na okupljanju ljudi, rekavši Rami Karajiću da »ima ljudi koliko hoćeš«, kao i »jer ti znaš mene ja mogu da dignem cijeli srez«, svjedoči Ramo Karajić. Dok je Ramo, iz sela Trnova pri Velikoj Kladuši, bio mlađi i sam sebe uobičavao nazivati siromašnjim, Hasan, inače možda najstariji učesnik ustanka (rođen 1889.) bio je bogatiji i ugledniji čovjek u Maloj Kladuši, gdje je mada je u prve dvije godine rata učestvovao u neprijateljskim jedinicama, pa zatim u Huskinoj vojsci, od 1943. do oslobođenja zemlje predsjednik NOO Mala Kladuša. Ovoj trojici treba možda na neki način pridodati još i Hasicu Karajića koji doduše nije odlazio na sastanke kod Božića ali je kao nešto stariji i ugledan Kladušanin, partizan — obavještajac od 1942, u svom kraju po nagovorima Rame, Hasana, Ale i M. Božića vršio uticaj na mještane da se okupljaju za ustanak što na primjer proizlazi iz njegove samouvjerene izjave Hasanu Kekiću još početkom maja, kada je ovome u vezi bune, rekao »da je ovdje sve gotovo«, pitajući

kako se na cazinskom srezu odvijaju pripreme.⁶⁰⁾ Takvo samouvjerenje proizlazi na primjer i iz izjave Rame Karajića koju priznaje za svoju i Hasica, a to je da »ako bude svuda ustanak i mi ćemo lako zauzeti Kladušu«. Čini se međutim, da pritisak koji je vršen radi pridobivanja Hasice nije uspio, pa je on ostao van aktivnog angažmana oko ustanka. Svi vodeći kladuški pobunjenici najviše su kontaktirali sa Alom Čovićem, slijedivši njegova uputstva, dok su znatnog uticaja na njih imali još i Milan i N. Božić.

Nakon što se sa Ramom vratio sa zajedničkog sastanka 3. maja, i po dogovoru s njim koji je stalno govorio kako je kod njega sve spremno i kako ima 30-tak pušaka, Hasan Kekić se u naredna dva dana snažno angažuje da na svom malokladuškom terenu okupi ljudstvo. Kod malokladuške džamije je 5. maja upoznao blizu 20 mještana s pripremama za ustanak, a još prije toga trojicu iz Gornje Vidovske. Govorio im je o potrebi vođenja borbe protiv narodne vlasti i državnog poretka, o novoj vlasti s Kraljem, o ustaničkoj organizaciji, u kojoj je on član operativnog štaba, o vezama na sve strane, sa Beogradom, Sarajevom, i drugim mjestima, zatim sa inostranstvom, o tome da je njihov zadatak razoružati terensku miliciju, popaliti arhivu u MNO-ima, a robu iz zadružnih prodavnica treba koncentrisati na jednom mjestu te podijeliti je nakon akcija njihovim učesnicima »podjednako«. Zatim, kako treba udariti na Malu Kladušu, a pomoći i Rami Karajiću pri zauzeću Velike Kladuše. Rekao mu je da Ramo organizuje sav narod u Velikoj Kladuši, da mu pomažu Bukarica Husein i Karajić Hasica, da imaju vezu u gradu i radi dobivanja novog oružja i da inače već imaju 30 pušaka. Kekić je ljude pozivao da dođu navečer svi spremni za ustanak na zborna mjesto Sanac u blizini njegove kuće i »da ponesu oružje koji ima a koji nema neka ponese noževe, rogulje i dr.« Paljenje vatre koje će i oni izvesti na brdu Glavica, isto kao i ostale grupe po drugim brdima cazinske krajine u 22 časa, bio je dogovoren znak za početak akcije, nakon čega bi se krenulo prema Velikoj Kladuši.⁶¹⁾ Kekića je očito ponijelo i obećanje koje su mu prenijeli Ramo Karajić i Ale Čović da će nakon pada Kladuše on biti u Kladuši »komandant«.

Za razliku od Hasana Kekića, Ramo Karajić, Kladušanin s najdužim stažom u ustaničkim pripremama, nije lično poduzeo praktično ništa ni u pogledu pridobivanja novih ljudi ni u pogledu prikupljanja oružja. Čak bi se moglo reći da je nekako zakočio ak-

⁶⁰⁾ Zapisnik o saslušanju Hasana Kekića.

⁶¹⁾ Isto.

ciju na Maloj Kladuši pošto je sugerisao Kekiću, koji je u međuvremenu za 5. maj već pozvao ljude na zbornu mjesto, da se ništa ne poduzima »dok ne čujemo šta je bilo na Cazinu«, pa se tako uoči Đurđevdana na kladuškom srezu, i pored jasno drugačijeg zajedničkog dogovora, praktično nije desilo ništa. Na Ramu Karajića, koji se odjednom u presudni čas posve pasivizirao, možda je djelovala, 6. maja navečer, i opomena njegovog stričevića Mustafe Karajića, pomoćnika javnog tužioca u Velikoj Kladuši koji mu je rekao, znajući za pripremu napada na Veliku Kladušu (?!), »da će svi oni koji su se digli u tu akciju biti pohvatani i da od toga nema ništa i rekao mi je da ja ne idem nikuda i da se treba čuvati.«⁶²⁾ U zadnjim danima pred ustanak pripreme su vršene u selima Todorovo i Gornja Vidovska. Alaga Jušić i Mehmed Tabaković iz Todorova prisustvovali su još aprilskim zajedničkim sastancima u Crnaji te su onda, svak u svom zaseoku na osnovu opšteg nezadovoljstva naroda otkupom i drugim državnim mjerama, okupljali ljude i oružje za bunu, a bili su imenovani i za komandire četa. Dogovoreno je da zbornu mjesto pobunjenika iz Todorova bude 5. maja navečer na brdu Kapan. Kao i organizatori ustanka po selima cazinskog sreza tako su i njih dvojica slično vrbovali ljude na Todorovu. »Da imamo veze na 7 srezova, da se nalazi 200 ljudi naoružanije oko Plaškog da ima veza sa Beogradom i sa inostranstvom da će dok mi udarimo za 24 sata doći Engleska i Amerika u pomoć tj. prenosijo sam nako sve kako sam i ja dobijo u zadatak.«⁶³⁾ Tabaković je pridobio Makiće, Redžiće, Hašiće i Melkiće, za dan-dva njih desetak. U Gornjoj Vidovskoj, koja teritorijalno gravitira prema cazinskom srezu i odakle je nekolicina i krenula na zbornu mjesto na Šturličke Bare, ukupne pripreme za bunu obavljene su još neposrednije pred Đurđevdan. Tako jedan od glavnih, Nezir Barjaktarević, svjedoči kao da je za ustanak saznao tek 5. maja. »Istoga dana je Dizdarević Meho prošao kroz cijelo selo i pozivao narod na ustanak i sa njim je išao Barjaktević Ramo.«⁶⁴⁾ Tako, uz veću ili manju, raniju ili kasniju mobilizaciju obavljene su zadnje pripreme za ustanak i u više sela i zaselaka kladuškog sreza.

Najtemeljitiije »zadnje« pripreme, bar kako proizlazi iz zapisnika sa njihovog saslušanja, je poslije zajedničkog sastanka od 3. maja, vršio Mile Devrnja na slunjskom srezu. Osim petorice koji su bili na tom sastanku, Devrnja se povezao sa još 14 lica sa koji-

⁶²⁾ Zapisnik o saslušanju R. Karajića.

⁶³⁾ Zapisnik o saslušanju Mehmeda Tabakovića.

⁶⁴⁾ Zapisnik o saslušanju Nezira Bajraktarevića.

ma je uglavnom u vezi bune i odranije kontaktirao. Po dogovoru sa Radočajem Devrnja na Žgelinom kućištu u blizini sela Furjana za 4. maj navečer zakazuje sastanak kome prisustvuje 35 lica, najviše iz Furjana, pa iz Bogovolje, Selišta i Dubrave. Od »glavnih« nije prisustvovao Nikola Beuković koga je Mile Devrnja poslao kod Mile Trkulje u Staru Kršlju, odakle je planirano da se također jedan broj ljudi priključi ustanku. Međutim, ti ljudi nisu okupljeni, pa kasnije ni obećane pomoći u ljudstvu iz Stare Kršlje nije bilo. Na sastanku na Žgeljinom kućištu 4. maja okupljenima je govorio Mile Devrnja. Nakon što je iznio svrhu ustanka, veze sa Bosnom, (on i Radočaj su u zajedničkom operativnom štabu za Bosnu i Kordun) i dotadašnji tok priprema, o čemu su uglavnom svi prisutni bili već i ranije pojedinačno obaviješteni, Devrnja je odredio kompletne zadatke koje su ustanici trebali obaviti na slunjskom srezu. Krenuti je trebalo iz Furjana prema Lađevcu, usput oduzimati oružje ljudima koji ne bi htjeli prići ustanku, razoružati Stanicu milicije u Lađevcu, pa zatim ostale stanice milicije na slunjskom srezu, a nakon toga, omasovljeni i naoružani, napasti Slunj. Devrnja je kazao da će na samom početku dobiti pomoć iz Bosne u vidu 20 naoružanih ljudi. Predviđeno je da čete najprije broje 10—15 ustanika, a za komandire četa su određeni Nikola Pašmuga iz Furjana za Furjan, Rade Miljković iz Basare za Basaru, Koranski lug, Gornju i Donju Mašvinu. Na sastanku je još govorio Mirko Radočaj, posebno o oružju — gdje i kako ga prikupiti. Po Devrnji, prisutni su se saglasili sa svim rečenim. Dat je zadatak da sutradan navečer na isto mjesto, na Žgelino kućište, dovede svatko što više ljudi. U svom iskazu sa tog sastanka M. Devrnja posebno napominje da nije tom prilikom ništa rekao o pljački zadruga u Furjanu i paljenju arhive tamošnjeg MNO-a“)

Autor, inače, zaista poklanja vjeru u iskrenu orijentaciju kako M. Devrnje tako i M. Božića da ustanička akcija ima političke a ne obično pljačkaško-terorističke ciljeve. Bili su sigurno svjesni da se kao vođe jednog socijalnog bunta moraju izdignuti iznad takvih akcija. Druga je stvar što nisu bili dovoljno svjesni da ljudi koji predvode neće moći ni odoljeti pruženoj mogućnosti pljačke ni shvatiti šire ciljeve bunta.

“) Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

Glava šesta

(NE)REAGIRANJE DRŽAVE

Poznato je da je 1950, u vrijeme najvećih problema zbog ekonomskih, političkih i vojnih pritisaka zemalja IB-a, u Jugoslaviji svugdje povećavana pa i hipertrofirana »budnost« organa Države i Partije u vrebanju »unutrašnjeg neprijatelja«. Šta bi se odnosom svih tih oficijelnih subjekata prema više nego jednomjesečnim upravno opisanim zbivanjima na području cazinske krajine i slunjskog sreza? Ako pođemo od tadašnjih konstatacija viših partijsko-državnih organa o samom događaju na Đurđevdan, u Banjaluci, Karlovcu, Sarajevu, Beogradu, u pitanju je bilo jedno »kompletno iznenađenje«. Stoga je logično da svi oni, pogotovo o samim pri-

Eremama za ustanak, »pojma nisu imali«. Nešto drugačija situacija bila je, bar normalno bi bilo da je mogla biti, u pogledu terenskih, lokalnih državno-političkih institucija, naročito Udbe i Partije na cazinskom srezu, odakle je uostalom, čitava ustanička aktivnost i potekla. Time, praktično, prelazimo na pitanje funkcioniranja Države na terenu. Da li su naročito sreska Udba, milicija, Partija primijetile neko neobično i, naravno, protivdržavno djelovanje na terenu? Da li su pojedinci iz državnih organa znali za neke stvari oko ustanka, čak bili možda sami u njih umiješani!? Na ta i slična pitanja odgovor je dala dijelom Udbina istraga, a dijelom su tada neke stvari ostale slučajno ili namjerno (?) nerazjašnjene.

Činjenica što je zbog »neprijateljske akcije«, »neprijateljskog ispada« došlo do znatnih personalnih smjena i na cazinskom i na kladuškom srezu — ne i na slunjskom, gdje je bilo priča ali ne i samog kadrovske smjenjivanja — svjedoči bar o objektivnoj odgovornosti tamošnjih sreskih rukovodilaca (ali ne i viših državno-partijskih) za to što se desilo, znači zbog »nebudnosti«, odgovarajućih državnih službenika. Autorov kasniji, nešto sistematičniji

uvid u problematiku, što je doduše omogućeno i odgovarajućom vremenskom distancom kao i, vjerovatno svestranijim pristupom, otkriva, međutim, podosta »rupa« u funkcioniranju državno-partijskog aparata na Cazinskoj krajini.

Kao prva, i već ranije pomenuta, a svakako greška viših organa, ogledala se u činjenici isključivo srpske nacionalne strukture Udbe na gotovo posve muslimanskom cazinskom srezu. I na također daleko — većinskom muslimanskom kladuškom srezu šef Udbe bio je Srbin — poručnik Pero Mutić, dok je i na također pretežno muslimanskom bihaćkom srezu šef opunomoćstva Udbe tada bio također Srbin — kapetan Vajan Popović. U Cazinu šef opunomoćstva Udbe bio je kapetan Udbe Branko Vukašinić, operativno »pokrivanje« terena provodili su poručnik Bogdan Lukač (zapadni dio) i Mile Kenjalo (istočni dio), a ostale poslove obavljali su sekretar Udbe poručnik Milanko Kerkez i daktilograf Jovica Đukić.¹⁾ Ima li i veze momenat što ondašnji poručnik Udbe B. Lukač, neposredno odgovoran za dio sreza gdje su jedino i vršene pripreme (kao i Buna sama) četiri decenije kasnije »iz zdravstvenih razloga« odbija da svjedoči o tom vremenu na Cazinu? Njegovo bi sjećanje, bar kao dopunski izvor, sigurno dobro došlo u ovom istraživanju. Sličnu opasku autor je, istraživačke teme radi, dužan iznijeti i u pogledu Milanka Kerkeza, po pričanju drugih također mogućeg važnog svjedoka koji je odbio svjedočiti i bez obrazloženja. Dosta toga je, valjda, nadoknadio Mile Kenjalo — Milić, njihov tadašnji saradnik. Problem za sebe bi međutim bio ukoliko oni imaju različita gledanja na iste stvari (?). Naravno, za utvrđivanje odnosa i ponašanja državnih partijskih struktura u svemu su primarniji tadašnji pisani izvori, a njih nije da nedostaje.

Cazinska Udba, Sreski komitet partije u Cazinu, Odsjek unutrašnjih poslova u Cazinu i u Velikoj Kladaši, tužilaštvo u Velikoj Kladaši, pojedini odbornici mjesnih i sreskih NO-a sa ta dva sreza, Udba i garnizon JA u Bihaću, CK Partije u Beogradu i Sarajevu, preciznije, pojedini ljudi u svim tim i još nekim drugim državnim organima, pominju se kroz saslušanja u istrazi mnogih uhapšenih sudionika Bune. Ali, uloga pojedinaca iz državno-partijskih struktura zanima nas ovdje samo u toliko ukoliko se radi o eventualnoj razini stvarne njihove aktivne veze sa pripremama. Toga je, međutim, bilo uglavnom samo u propagandi, u jednoj nasilno iskonstruisanoj slici o toj stvarnosti, u jednoj priželjkivanoj opciji kojom su ustanički vođe zavodili inače nezadovoljne seljake a i

¹⁾ Svjedočenje Mile Kenjala (danas Milica), u a.a.

sebe same. Na osnovu samo nekih indicija a bez čvrstih dokaza ni tada, ni po osnovu možda i temeljitijih sagledavanja i brojnih dokumenata, takva se veza, i pored nekih indicija, ipak ni četiri decenije nakon ustanka ne može utvrditi. Druga razina stvarnosti odnosi se, rekla bih, na pasivnu vezu, na tzv. nebudnost i nesposobnost Partije i Države da reagiraju odgovarajuće. Takvih dokaza ima više. I treća razina stvarnosti odnosi se na samo učešće u ustanku lica koja su bila u državnoj službi ili čak na određenim funkcijama Partije i vlasti, ali o njima na drugom mjestu, pošto se ovdje govori tek o pripremnom periodu.

Konstatacije o normalno neodgovarajućem reagiranju terenskih državno-partijskih struktura na zbivanja oko priprema za ustanak izricane su »post festum« naročito na svim višim forumima u Banjaluci, Karlovcu, Sarajevu, Zagrebu, Beogradu. Korištene su kvalifikacije kao: slab politički rad, dezorijentacije, oportunistički rad, nesposobnost, slabost političkog rukovodstva, organa Udbe i ostalih masovnih organizacija naročito Saveza boraca, zapušten politički rad među masama, neobjašnjavanje narodu značaja pojedinih privrednih mjera Partije i Vlade, itd.²⁾ No, uopštene ocjene su u to vrijeme viši državno-partijski organi kao po pravilu često isticali i za druge sreske sredine u kojima nije došlo do pobune, zato one malo govore. Ali, u nekim izvorima ipak nailazimo na određene konkretne konstatacije koje otkrivaju pojedine momente u razvoju odnosa Države i Partije prema pripremajućem se događaju. Ti elementi u daljnjem se izlažu po hronološkom redu.

1. »Neki članovi SK i Opunomoćstva Udbe već pre mjesec dana su bili upoznati sa izvjesnim pripremama koje su vršene sa strane bande«, kazano je na sjednici OK Banjaluka sredinom maja mjeseca.³⁾ Ova konstatacija nije ničim potkrijepljena, mada držim, već samo s obzirom na opšti kontekst stvari, da je mogla biti tačna. Jer, između ostalog, trebalo bi imati u vidu da su se onda po raznim krajevima, naročito Bosne i Hercegovine, širile mnoge glasine o odmetničkim bandama po šumama, tj. tada i stvarno još neisčezlim ostacima oružanih četničko-ustaških formacija i zelenokadrovskih grupica uz još podgrijavanje priča o novom ratu, povratku Kralja, napadu zemalja IB-a i slično. I, znajući da su u pitanju, uz postojanje naravno potrebe i za određenom dozom opreza, ipak

²⁾ Upor.: Arhiv Bosanske krajine, f. oblasnog komiteta Banja Luka, k.30, Zapisnik sa sjednice OK od 9. maja 1950 zatim pominjani Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića; historijski arhiv u Karlovcu, f. kotarskog komiteta KPH za Slunj, zapisnik K.K. Slunj od 31. maja 1950; itd.

³⁾ ABK, f. OK, k30, zapisnik sa sjednice OK od 15. maja 1950. godine.

mnogo gdje i samo zlonamjerna govorkanja »unutrašnjeg neprijatelja«, republička Udba je tražila od svojih sreskih opunomoćstava na jednom sastanku u Sarajevu u proljeće 1950. dokumenat o tome nije nađen, a logično bi bilo povjerovati citiranom svjedočenju koje slijedi — da »republičku instancu ne opterećuju sa svojim dolaznjima u Sarajevo osim ako nema nešto konkretno jer puno je glasina po Kordunu, Baniji, Cazinskoj krajini«.4) Tako, Pero Mutić, tadašnji vršilac dužnosti opunomoćenika velikokladuške Udbe, kada je bio čuo da se »nešto šapuće« i rekli su mu za glasine o ustanku, otišao je kod B. Vukašinića i prenio mu da »ima nešto«, ali valjda baš zbog tog prethodnog upozorenja da se u Sarajevo ne dolazi »naprazno« dakle, zbog neposjedovanja nekih opipljivijih dokaza, takvo je obavještenje onda, zbog toga valjda izostalo.5) Sličnog duha »direktiva« sjeća se, također četiri decenije kasnije, i Mikan Garača, zamjenik šefa Oblasne Udbe u Banjaluci. Njemu je došao Vukašinić 3. maja sa pismenom informacijom da se sprema pobuna, ustanak. Informacija je bila »bombastična«, nerazumljiva te Garača nije prihvatio te pretpostavke već je uputio Vukašinića da se vrati i provjeri činjenice na terenu. »Nisam vjerovao da je to moguće a razlozi su bili ti što su tu bili i četnički i muslimanski elementi i informbirovci, te bilo je čudno da su se oni povezali. Da se tada stvar na primjer napirila, onda bi se opet odgovaralo. Teško je bilo znati da je stvarno onako i da sve nije bombastična ideja.«6)

U prilog nekog »jednomjesečnog« znači već dužeg praćenja priprema za ustanak moglo bi ići i sjećanje Sulje Zunića. Kada se on u povodu valjda takvog jednog signala oko priprema za Bunu, na nekoliko dana pred samu Bunu obratio Vukašiniću: »pa, Branko vidiš li za ovo?«, opunomoćenik Udbe ga je prekinuo: »Nemoj da bi ti tu išta radio, ti ćeš to kompromitovati. Mi mjesec dana već znamo i u tragu smo im«.7) Ali ovaj iskaz, ne samo što je stvar sjećanja, kao u principu nepouzdanog izvora, već dolazi od čovjeka podjednako suodgovornog na stanje na sreću, pa vjerodostojnost iskaza i zbog toga može da bude upitna. No, Žunić još dodaje kako je bila u ono vrijeme Udba inače dominantna snaga u društvu i kako je on pred komisijom, koja ga je nakon Bune saslušavala, »priznao da je bila Partija podređena Udbi«. No, argument za presudnu odgovornost sreske Udbe u smislu da je ona zaista

4) Sjećanje Pere Mutića, u a.a.

) Isto.

6) Sjećanje Mikana Garače, u a.a.

) Sjećanje Sulje Zunića, u a.a.

već jedno mjesec dana znala za neke »neprijateljske aktivnosti« stiže od Udbe same, iz ličnih bilježaka koje je činio u povodu svog službenog angažmana tj. u poslovima »čišćenja« terena na Cazinskoj krajini, Ratko Ilić, tadašnji referent Udbe za oblast Banja 1 u ka. U svom je dnevniku zabilježio razgovor sa ranije već pominj. i nom Aišom, aktivistkinjom AFŽ-a iz Tršca. »Prije mjesec dana saznala sam da se održao sastanak u Alinoj kući na kojem ih je bilo preko dvadeset. Ja sam napravila spisak svih učesnika tog sastanka, kog su pokušali održati u najvećoj tajnosti, i taj sam spisak predala našim organima UDB-e u Cazinu. Oni bi morali znati više toga: ko su ti ljudi i koje su im bile namjere. Ja sam se stalno pitala, i na to sam drugove upozorila, da se često Milan Božić i Ale nađu zajedno i u vrijeme kada bi trebali nešto drugo raditi kod kuće«. ⁸⁾ Nije očit ni jedan razlog koji bi dovođio u sumnju stvarno postojanje ovakvog svjedočenja. S druge strane, više momenata (Tržac i obližnje selo Crnaja ustanički su centar, u narodu se za pripreme Bune ipak znalo, »pričalo se po mevludima mjesecima«, »odbornica« Aiša bila je rijetka Muslimanka koja se kao politička aktivistkinja mnogo kretala po terenu te je logično bila stoga dobro upoznata s događanjima i raznim pričama koje su kolale u narodu), ukazuje da je moglo biti Aišino svjedočenje Iliću posve realno zasnovano. Partija i Udbe bile su - mada su svugdje međusobno uglavnom tijesno saradivale - dvije u principu jedna od druge nezavisne institucije koje su sigurno i inače imale u ovo vrijeme najveću moć u svakodnevnom životu. Da je praktične nadređenosti ili podređenosti jedne drugoj po pojedinim teritorijalnim područjima moglo biti, nije sporno. Taj je odnos vjerovatno najviše zavisio od ličnog angažmana i autoriteta koje su u konkretnim uslovima ispoljavali pojedini funkcioneri jedne ili druge institucije. U ovom našem slučaju, ako prihvatimo Žunićev iskaz, cazinskom partijskom rukovodstvu bila bi umanjena mjera njegove odgovornosti što, međutim, viši partijski organi kao neku ispriku ne samo da nisu prihvatili, već je sreska partijska organizacija, sa aspekta posljedica po sebe mnogo gore prošla od Udbe, koja, s iznimkom Vukašinovića, kadrovski tada nije stradala. Ali o tome sam dužna još progovoriti na drugom mjestu.

2. Sigurno bar kontroverzan je iskaz N. Božića dat u istrazi bihačkoj Udbi 30. maja. ⁹⁾ Onda je »jednom prilikom oko 25. aprila obavijestio Bukača (Lukača - nap. autora) Bogdana, oficira

⁸⁾ R. Ilić, *Opredijeljeni za izdaju, Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 321.*

⁹⁾ CA vojnih sudova SFRJ, 308/50, zapisnik sa saslušanja Nikole Božića.

Opunomoćstva Udbe za srez Cazin, da se na terenu narod buni i govori da ih ima ko da povede da bi se digli na pobunu, samo mu nijesam rekao ko se buni i ko o tome govori. Tog puta mi je Bogdan rekao, odnosno dao mi u zadatak da ga u što kraćem roku obavijestim, ko su ta lica koja o tome govore i pronose propagandu za pobunu, na što sam ja pristao i rekao mu da ću ga obavijestiti o tim stvarima u što kraćem roku. Ja taj njegov zadatak nijesam izvršio radi toga što sam i ja sam bio u tim pripremama za dizanje pobune«. Znamo da je Nikola Božić kao prvoborac imao iza rata više raznih političkih profesionalnih funkcija na srezu, a i da je 1950. bio kao lugar također u državnoj službi. Je li to sad u njemu proradila savjest u odnosu na državu? Vjerujem da je njegov citirani kontakt sa Lukačem stvarno postojao i mislim da je u Nikoli u jednom momentu stvarno proradila politička odgovornost prema državi ali i da je ta podvojenost, možda podsvjesno i duže opterećujući njegovu psihi, ipak u njemu svjesno brzo prevladana, što uostalom dokazuje njegov konkretni angažman u pripremama za pobunu. Ali, šta bi sa Lukačem?

Ne raspolazem ni s pismenim ni s usmenim dokaznim materijalom da je on na Nikolin signal, ako ga je zaista od Nikole i dobio, bilo šta drugo poduzeo osim što je od Nikole zatražio bliže obavještenje. Lukač, dakle ako je signala uopšte bilo, vjerovatno nije ni pomišljao da bi jedan državni službenik i dotadašnji funkcioner kakav je bio Nikola Božić, mogao i sam da bude umiješan u takve aktivnosti, a pogotovo je imao razloga za nesumnjanje što mu je Nikola sam prišao i, neupitan, iznio takve stvari.

3. Najpoznatiji momenat u odnosu Države prema priprema-
ma za pobunu je, valjda, onaj s kraja aprila kada, na jednu »prijavu« cazinska Udba ipak reagira. S. Filipović i D. Laušević u svom izvještaju Rankoviću kažu: »Dana 28. aprila 1950. saradnik »Šuma« podnio je izvještaj organu sreskog opunomoćstva u Cazinu o neprijateljskom radu Ale Čovića i drugih i o priprema za oružanu akciju.« Dalje govore kako opunomoćenika Udbe Cazin nisu mogli odmah saslušati jer je bio u Upravi, »nego smo razgovarali sa zamjenikom načelnika odjeljenja banjalučke oblasti i načelnikom II Odjeljenja Udbe NRBiH«. Opunomoćenik »Kod sebe drži 6 dana izvještaj i 4. maja odlazi u odjeljenje u Banja Luku. Kako nije bilo načelnika on ide kod njegovog zamjenika koji kada je vidio o čemu se radi, šalje natrag u Cazin da cijelu stvar provjeri i izvidi. Opunomoćenik se vratio u Cazin uoči 5. maja, tako da ništa nije mogao preduzeti, jer se akcija izvodila te noći i sutradan. Za-

pravo ujutro se našao opkoljen u gradu«.¹⁰⁾ Ovaj dio »pukovničkog« izvještaja iziskuje više komentara. Da li je bio saradnik sa šifrom »Šuma« Ramo Odošić, mladić iz Šturlića, ili neki drugi Udbin doušnik? Odošić je došao kod Lukača »po svoj prilici 4. maja« i dao izjavu da se priprema kod njih ustanak. Lukač je to otkucio na mašinu, Ramo potpisao i izjava je data Vukašiniću. On je s njom otišao odmah u Banjaluku, sjeća se M. Milić (Kenjalo). Pošto nije znao odgovoriti na neka pitanja zamjenika šefa oblasne Udbe M. Garače ovaj ga vraća natrag da stvar provjeri, o čemu smo slično sjećanje samog Garače već ranije naveli. Još iz Banjaluke, po Mili, Branko telefonira Bogdanu da »ode tamo i vidi preko tih ljudi u Tršcu«. Bogdan je otišao ali kada se vratio izjavio je da ništa nije primijetio, sjeća se dalje M. Milić.¹¹⁾ Hajro Kapetanović, sekretar Oblasnog Komiteta Banja Luka, tumači da opunomoćenik Udbe (B. Vukašinić) nije (pukovnicima S. Filipoviću i D. Lauševiću) mogao svjedočiti »jer je povučen u upravu«, a u stvari zbog toga jer »htjelo se zabašuriti odgovornost pa su ga povukli u Sarajevo«. ¹²⁾ Kapetanović tvrdi, dalje, da je najviše kriv zamjenik Oblasnog odjeljenja Udbe (Mikan Garača) koji Vukašinića vraća u Cazin, ne informišući dalje i ne poduzimajući ništa sam sa svoje oblasne funkcije.

4. Safet Filipović i David Laušević izvještavaju o još jednom upozorenju sa terena koje također nije postiglo svrhu. »Na dan 3. maja predsjednik MNO Šturlić, sa čijeg terena je učestvovalo 80% odraslih muškaraca u ovoj akciji poslao je jednog člana KP (učitelja) sekretaru Sreskog komiteta Cazin da ga o događajima na terenu obavijesti, tj. o pripremama seljaka na pobunu. Sekretar kad je saslušao učitelja, rekao je da je to stvar Udbe i da ode kod opunomoćenika. Kako opunomoćenik nije bio u Opunomoćstvu učitelj se vratio u selo.«¹³⁾

5. Obaviještenost Partije i Udbe o tim zbivanjima modifikovano je predstavljano u izvještaju »o neprijateljskoj akciji u Cazinu« koji je podnio Uglješa Danilović, ministar unutrašnjih poslova NR BiH i član Politbiroa CK KP BiH na sjednici Politbiroa 16. maja u Sarajevu. »U čitavoj ovoj stvari krajnju nebudnost i nedoraslost

¹⁰⁾ Izvještaj S. Filipovića i D. Lauševića.

¹¹⁾ Sjećanje M. Milića, u a.a.

¹²⁾ Komentar Hajre Kapetanovića na pismeni izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića, u a.a.

¹³⁾ Izvještaj S. Filipovića i D. Lauševića. Taj bi učitelj, prema pričanju ljudi u Šturliću četiri decenije kasnije, mogao biti Esad Čemalović, inače jedan od tadašnjih Udbinih saradnika u Šturliću.

pokazali su opunomoćenik UDB-e i sekretar Sreskog komiteta. Oni su već 1. maja imali obavještenje da neprijateljski elementi na terenu govore o »ustanku« i da se to sprema za 6. maj. Međutim, ne vjerujući ovim podacima oni nisu ništa poduzeli da iste provjere, niti su preduzimali ikakve mjere predostrožnosti. Opunomoćenik je na 4. maja dobio pismenu izjavu od jednog omladinca iz sela Šturlića, da se u selu sastaje jedna grupa ljudi, da isti govore o pobuni, da je vidio da neki od njih čiste oružje itd. a opunomoćenik ništa ne preduzima, nego kreće u Banja Luku da o tome obavijesti Odjeljenje. Zamjenik načelnika banjalučkog odjeljenja UDB-e pokazao se takođe krajnje nebudan, jer je poslije obavještenja koje mu je dao opunomoćenik istog povratio na teren da stvari provjeri, umjesto da je odmah tamo krenuo sam, ili uputio grupu boljih oficira. On se brani tim, da mu je opunomoćenik čitavu stvar predstavio neozbiljno i rekao da ni sam ne vjeruje tim podacima. 4. maja jedan član Partije iz Šturlića došao je u Cazin i o istoj stvari obavijestio sekretara Sreskog komiteta, a on ga, i ne saslušavši do kraja, uputio da ide u sresko opunomoćstvo UDB-e i da njih upozna o tome. Ovaj se povratio u selo i poslije se i sam priključio bandi. Opunomoćenik UDB-e povratio se iz Banja Luke 5. maja uveče, našao se sa sekretarom Komiteta, iako su sada raspolagali sa obavještenjima iz dva izvora, ništa ne preduzimaju nego ostavljaju da se o tome dogovore sutra ujutro.«¹⁴⁾

Što se tiče prvog dijela izvještaja, valjda se tu radi o istoj osobi, »omladinac« iz sela Šturlića je »Milićev mladić« Ramo Odobašić, dok bi jedan član Partije iz Šturlića, koji se kasnije i sam priključio Buni, mogao vjerovatno biti Omer Ružnić, koga kao takvog pominje i Žunić. Ali Žunić, prema svjedočenju Milića, tada Ružnićovo obavještenje ne samo što ne uzima za ozbiljno, već mu navodno odbrusuje: »bolje bi bilo da ćutiš i da ne govoriš svakakve gluposti«. Također, po Miliću, Ružnić je shvatio Žunićevu reakciju kako su u stvari i neki organi države uz ustanak — što je uostalom, kao što smo vidjeli, i bila široka propaganda među ustanicima — te je Ružnića valjda, (i) to opredijelilo da i sam priđe pobuni.¹⁵⁾

6. Na dan 4. maja, čini se, još nekoliko ljudi upravo je Žunića informisalo o pripremajućoj se pobuni. Naime, u posebnoj izjavi (žalbi) koju je zbog svog isključenja iz Partije dao Bogdanu Lukaču nekoliko mjeseci nakon Bune, Šturlićanin Sulejman Topčagić,

) A. CK KP BiH, f. CK KP BiH, dok. 14/02, zapisnik sa sjednice Politbira od 16. maja 1950.

¹⁵⁾ Sjećanje Sulje Žunića i Mile Milića, u a.a.

već bivši službenik SK Cazin, stoji da su 4. maja trojica mjesnih funkcionera u Šturliću (Hasan Čović, Alil Bećirević i Smajo Dervišević) poslali u Cazin Ramu Šabanagića kao kurira s porukom da se u selu narod zaista grupiše na neki ustanak.¹⁶⁾ Da nije »Milićev Ramo Odobašić« zapravo Ramo Šabanagić? jer to ipak nije bio Milićev teren pa se možda on u prezimenu prebacio (zanimljivo je da Šturlićani, četiri decenije kasnije, obojicu Rama prepoznaju za saradnike Udbe, znači i Šabanagića i Odobašića). Prema Topčagiću, i on sam upoznaje, vrativši se iz Šturlića gdje se je taj dan službeno nalazio, Sulju Žunića sa šturlićkim pričama o ustanku, o čemu da je čuo i od predsjednika MNO Hasana Čovića. Zanimljiva je bila tada i indikativna, ali mislim da ju je Topčagić vjerno prenio, Žunićeva reakcija koji »se nasmijio dok su i ostali počeli se smijati i mene ismijavati što se u mom mjestu rođenja o tome govori«. ¹⁷⁾ Očito je da u SK nije ozbiljno uzimana mogućnost nekog narodnog ustanka. Ta ocjena proizlazi i iz daljeg dijela Topčagićeve izjave u vezi sa kontaktom između Sulje Žunića i Hasana Čovića, koji 5. maja dolazi u Cazin i potvrđuje Žuniću činjenicu oko šturlićkih aktivnosti za ustanak, za što Čović saznaje i od Muharema Derviševića.¹⁸⁾ »A Suljo je rekao da je to nemoguće, već mu je rekao da »idi Hasane na teren i ostvari plan radne snage«, koja je sutradan trebalo da se dovede u Cazin. Čović je najprije, u strahu, odbio da se vrati u Šturlić, ali je po nagovoru ipak otišao«. ¹⁹⁾ Da je Hasan Čović još ranije, tj. prije Omera Ružnića, čak pismeno, izvještavao Žunića o pripremama za bunu na šturlićkom terenu, svjedoči četiri decenije kasnije, i Hasan Hadžipašić, tada milicionar u Cazinu »zato je Hasan Čović pušten nakon par dana zatvora«²⁰⁾ (Hadžipašić govori tu, razumije se, o vremenu nakon Bune).

7. Da je bio Šturlić zapravo centar aktivnosti Muslimana u pripremama za pobunu proizlazilo bi, između ostalog, i iz navodnog pisma koje je u to selo poslao iz Cazina Hase Beganović, bivši opunomoćenik Odjeljenja unutrašnjih poslova, a u momentu Bune sreski referent za komunalne poslove. Po N. Božiću, Ale Čović je na sastanku 30. aprila govorio o Hasi Beganoviću kako je ovaj »pisao jedno pismo u selo Šturliće, nije rekao kome, da je on voljan

“) Cazin, f. Sreskog komiteta Cazin, nesređeno, izjava Topčagić Sulejmana, nedatirano.

7) Isto.

“) CA, vojnih sudova, 301/50—16, Zapisnik sa saslušanja Muharema Derviševića od 12. maja 1950.

“) Izjava Topčagić Sulejmana.

20) Sjećanje Hasana Hadžipašića, u a.a.

pomoći našu organizaciju i da za sve pripreme neprijateljske akcije zna. Čović je još tom prilikom rekao da Hase pazi šta ko radi u Cazinu i da će nas o tome obavijestiti.²¹⁾ Čovićeva verzija »veze« Hasa Beganovića je drugačija. Razgovarajući jednom sjučajnom prilikom između 20. i 22. aprila sa Salimom Bilkićem iz Šturlića u vezi s pripremama za ustanak protiv Države, za što je ovaj saznao od izvjesnog »Japana«, također iz Šturlića, Šalim je Ali rekao da je čuo da je Hase Beganović noćio kod Milana Božića i pitao da li je tačno da i Hase Beganović »radi na tome da se akcija povede«.²²⁾ Ali je o tom razgovoru izvijestio Milana Božića koji mu je odgovorio da Hase Beganović nije kod njega noćio, dajući u zadatak Ali da stvar ispita »jer može biti da Beganović radi na otkrivanju naše organizacije«. Nakon nekoliko dana, pošto »nikako nisam vidio Bilkića«, a sastao se opet sa Milanom i Nikolom Božićem, Ali je rečeno samo da je bio Bilkić kod njih i rekao im sve o Beganoviću i »da netrebam da se zbog toga plašim«. Na sastanku 30. maja na pitanje Hasiba Beganovića o Hasi, Milan je odgovorio »da će Beganović Hase biti dobar«.²³⁾ Šta je od svih tih priča oko Hase Beganovića bila stvarnost a šta propaganda nije moguće zaključiti na osnovu svjedočenja pobunjenika. Činjenica je da Hase Beganović nije izveden pred Vojni sud, što bi sigurno bio da mu je dokazana krivica oko pomenutog pisma ili druge insinuacije kojima se baratalo na saslušanjima pobunjenika. Ali, Hase Beganović nije ostao ni »čist« što proizlazi iz dvogodišnje kazne koju mu je izrekao Sud za prekršaje i koju je izdržao u rudniku Breza.²⁴⁾

8. Primjer neumiješanosti, ali i, reklo bi se, nereagovanja i nebudnosti Države odnosno njenih službenih protagonista, otkriven je mjesec dana nakon Bune u analizi odgovornosti Partije i Udbe na slunjskom srezu oko slučaja u vezi sa Devrnjom. Kritikujući rad kotarske Udbe i partijskog komiteta zbog odsustva »kolektivnog političkog djelovanja« na terenu, Jovica Sijan, član Oblasnog komiteta Karlovac potencira upravo slučaj sa Devrnjom »da je Simo Perač signalizirao Udbi da Devrnja iznosi da imade negdje potajno radio-stanica koja ima vezu sa inostranstvom i da je bilo dovoljno argumenata da se on hapsi, ali da se Komitet nije dovoljno sa time bavio, te da je šef Udbe obavezan da o političkim slučajevima upoznava članove biroa, tko i na koji način vrši neprijateljsku

²¹⁾ Zapisnik o saslušanju Nikole Božića.

²²⁾ Zapisnik o saslušanju A. Čovića.

²³⁾ Isto.

²⁴⁾ Sjećanje Hasana Japića, tada ključara zatvora u Cazinu, dato autoru u aprilu 1990, u a.a.

propagandu i da komitet politički tu stvar na terenu razbija.«²⁵⁾ Iz Sijanovog izlaganja, koji na sjednici kotarskog komiteta nije dalje artikuliran, nije vidljivo ni kada ni kome je Devrnja govorio o radio-stanici, ali je iz Perače^{og} iskaza jasno da je Devrnjina priča kad je i plasirana prihvaćena kao neka »patka« kojoj u poplavi tada sličnih dezinformacija i parola nije pridavana nikakva pažnja. Dakako, nakon i pošto se »slučaj« na srezu desio, navrnulo je i prisjećanje na pomenuto »upozorenje« koje se u kritici Partije i Udbe koristi, sada, kao krupan argument njihovog »nejedinstvenog rada«, »nebudnosti« i slično.

9. Do sada sam navodila samo signale o pripremama za pobunu koji su ostali sačuvani u pisanim izvorima o događaju ili, još preciznije, do kojih sam uspjela doći. Sigurno je bilo zabilježeno, a možda je i sačuvano, još izvora sa sličnim sadržajem. Ne vjerujem da nije kroz neki papir prošao na primjer slučaj »dvojice rodoljuba«, ili je taj slučaj moguće i pisanim izvorima bar indirektno dokazati, naravno, uz pretpostavku vjerodostojnosti svjedočenja Gojka Jotića.²⁶⁾ Jotić je o tome saznao nekoliko mjeseci nakon Bune, kad je već davno prestalo »češljanje« terena, kad se on već stabilizirao na novoj funkciji, funkciji opunomoćenika Odjeljenja za unutrašnje poslove cazinskog sreza. Ta »dvojica rodoljuba« bili su Selim Rizvanović i Hasan Kajtezović — Sukura, obojica iz Pećigrada. Oni su pred Bunu — koliko dana prije ili kada tačno Jotić ne zna — došli u Komitet kod Žunića i saopštili mu da ih je Ale Čović »sinoć posjetio te ih imenovao za komandire četa«. Ako imamo u vidu da su komandiri četa određivani na samo nekoliko dana pred ustanak, bilo bi da su njih dvojica posjetili Žunića najvjerojatnije 4. ili 5. maja. Sreski sekretar Partije je u njihovom prisustvu telefonirao Vukašiniću: »Šaljem ti dva rodoljuba ti već znaš kako ćeš postupiti.« Opunomoćenik Udbe za Cazin saslušao je Rizvanovića i Kajtezovića te preko šefa Odsjeka za unutrašnje poslove poslao ih najprije u bihački zatvor odakle su prebačeni na rad u Celulozu u Drvaru.²⁷⁾ Očito, ukoliko je čitava priča istinita, nadležni u Cazinu dolaženje pomenute dvojice ne samo da ne ocjenjuju kao akt zaista državnog »rodoljublja« i ozbiljno upozorenje vlastima, već su pomenuti seljaci, eto, zbog toga i kažnjeni.

10. Cazinskoj Udbi je sigurno, bar po svojoj prošlosti u ratu, dobro poznata porodica popa Bogunovića iz Vrela. No, njegovom

²⁵⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK KPH Slunj, k. 2. Zapisnik sa izvanredne sjednice KK od 4. juna 1950.

²⁶⁾ Svjedočenje Gojka Jotića, u a.a.

²⁷⁾ Isto.

sinu Čedi, koga smo već upoznali posebno oko slučaja sa radio-stanicom, zbog njegove relativno visoke naobrazbe u krajiškoj sredini, povjereno je rukovođenje rudnikom u Pjanićima. Čedo Bogunović nije bio u nekim prisnim odnosima sa ljudima u Partiji i vlasti ali slučajna je bila činjenica da je bio sumještanin sa Brankom Vukašinovićem, koji je u Vrelu i rođen, pa su njih dvojica bili dobri poznanici. Možda je ovaj momenat presudio kada je, valjda dan uoči Bune, prema svjedočenju Mile Milića (Kenjala), Čedo zatražio od Branka da mu posudi jahaćeg konja (crn, punokrvni konj Udbe) jer mora poslom hitno u Pjaniće, u rudnik. Čedo je, po Milićevoj priči, stvarno odjahao u Pjaniće, ali ne rudnika radi, već kako se kasnije ispostavilo zbog toga da što ubjedljivije privuče ljude u ustanak. »Dvadesetorici okupljenih govorio je kako bi trebalo podići ustanak, da se vraća kralj u Jugoslaviju, da su »sa nama« vojni garnizon u Bihaću, Komitet KP u Cazinu i Udba u Cazinu koja mu je i dala konja da što prije svrši posao«, sjeća se Mile Milić priče koja je u vezi s Čedom prepričavana kasnije u cazinskoj Udbi.²⁸⁾ Upravo taj Udbin konj koga su ljudi znali trebalo je, dakle, kao neki »džoker« da posluži lukavoj svrsi. Vukašinovićeva posudba konja Čedi Bogunoviću ne indicira, naravno, neku vezu opunomoćenika cazinske Udbe sa ustankom, ali je ipak, čini se, zanimljiv slučaj ili nesposobnosti i neopreznosti najodgovornijeg predstavnika države za mir i bezbjednost terena za koji je zadužen ili je, ukoliko je bila čista konstrukcija, zanimljiv primjer nečije mašte. Mislim, prije ovog drugog, jer ni kroz kasniju istragu ni na samom suđenju Čedi Bogunoviću taj događaj nikada nije pominjan.

11. Ali, dok je državni službenik Čedo Bogunović i s nekom osnovom mogao biti pomalo sumnjiv u onim inače osjetljivim vremenima i dok su, ako ni zbog čega drugog ono zbog ličnog podbačaja na svojim funkcijama bar objektivno bili za sve skupa i odgovorni Hase Beganović, Branko Vukašinović, Bogdan Lukač, to je, pogotovo u ono vrijeme, teško pojmljivo ponašanje Stojana Starčevića, komandira Milicije u Tršcu, koji je po nekim indicijama još u toku priprema za Bunu, odlučio, izgleda, da pređe na stranu ustanika. Taj nalaz iznio je sredinom maja Uglješa Danilović. »Sa komandrom Stanice bili su već prije u dogovoru«, stoji u zapisniku sa već pominjane sjednice Politbiroa SK KP BiH.²⁹⁾ Na Starčeviću još raniju povezanost sa organizatorima Bune dijelom uka-

²⁸⁾ Sjećanje M. Milića, u a.a.

²⁹⁾ Zapisnik sa sjednice Politbiroa SK KP BiH od 16. maja 1950. godine.

zuje i njegovo ponašanje u kritičnim momentima, a dijelom su njegovi postupci indicirani i istorijatom njegove službe, pošto je, na primjer, zbog nezadovoljavajućeg rada u Bos. Dubici, bio prebačen na istu funkciju tj. za komandira Stanice milicije na cazinski srez.⁵⁰⁾ No, takva odluka govori još o nečem, potvrđuje četiri decenije kasnije izrečenu konstataciju ondašnjeg ministra unutrašnjih poslova da je Cazinska krajina bila područje koje je »u svakom pogledu zapostavljeno«³¹⁾.

12. Posve drugačije vrste ali u suštini na istoj »antidržavnoj liniji« bila su tada, još prije Bune (ali i poslije nje) istupanja aktuelnog ministra u hrvatskoj Vladi, Rade Žigića, može se zaključiti iz svjedočenja, četiri decenije kasnije, Vajana Popovića, ondašnjeg opunomoćenika Udbe za bihaćki srez. Preko svojih »saradnika« u narodu on je, naime, saznao da R. Žigić povremeno u svojstvu nekakvog narodnog tribuna »gostuje« na narodnim zborovima u pograničnim selima s Hrvatskom, a koja pripadaju bihaćkom srezu. U Skočaju, Valjevcu, Zavalju i Međudražju Žigić se u svojim govorima suprotstavljao generalnoj liniji Partije u agrarnoj politici, praktično osokoljavajući narod na otpor naročito mjerama administrativnog otkupa poljoprivrednih proizvoda i faktičnog prisiljavanja seljaka da uđu u seljačke radne zadruge. Vajan Popović je, po službenoj dužnosti, valjda još prije Bune (ne sjeća se tačno kada), obavijestio Udbu u Zagrebu o istupanjima Rade Žigića.³²⁾ No, s obzirom da na bihaćkom srezu bune praktično nije bilo, to ove Žigićeve aktivnosti nisu direktno relevantne za kontekst »Cazinske« bune. Da je, međutim, možda i Žigić kao istaknuti srpski funkcioner u Hrvatskoj doprinio pojačanom stvaranju neraspoloženja u narodu, posebno među Srbima na Kordunu, u Lici i okolini je vjerovatan zaključak koji ovdje ipak ne mogu dokumentovati.³³⁾ Vjerujem da je golotočko stradanje Rade Žigića — formalno po IB-liniji što je tada inače bio najprikladniji put za političku (i drugu) likvidaciju političkih protivnika³⁴⁾ — bilo u bliskoj vezi, ako ne i prevashodno, uzrokovano upravo njegovim javftim neslaganjima sa unutrašnjom politikom zemlje, pogotovo u pogledu položaja Srba u Hrvatskoj. S aspekta naše Bune je, međutim, zanimljivo da

⁵⁰⁾ Sjećanje G. Jotića, u a.a.

⁴¹⁾ Sjećanje U. Danilovića, u a.a.

³²⁾ Sjećanje Vajana Popovića, u a.a.

⁵³⁾ Da li mi je možda upravo u vezi sa tim uskraćen uvid u arhivsku dokumentaciju provenijencije republičkog tužilaštva i SUP-a Hrvatske u 1950. godini, i pored pismene predstavke i specijalnog razgovora koji sam u vezi s ovim pitanjima imala u Zagrebu 1989. godine sa zamjenikom tužioca SR Hrvatske Milanom Pavkovićem?

³⁴⁾ Sjećanje Stanka Opačića — Čanice, dato autoru u januaru 1990, u a.a.

su bile sreska Udba i Partija u Slunju u vrijeme priprema krajiške Bune, bar kako proizlazi iz kasnijih dokumenata, totalno neobaviještene o bilo kakvim aktivnostima te vrste na svom terenu i pored zaista mnoštva kontakata koje je posebno Mile Devrnja imao na tom području.³⁵⁾

13. Još su neki »domaći« ljudi na određenim »državnim« funkcijama ne samo u istrazi već i u »pukovničkom« izvještaju pominjani kao odgovorni pošto su znali za pripremanje Bune a nisu o tome izvijestili nadležne subjekte, mada su bili u mogućnosti da to učine. Posebno su terećeni Mustafa Karajić, pomoćnik javnog tužioca u Velikoj Kladaši i Dedo Brko, službenik Odsjeka unutrašnjih poslova u istom mjestu.³⁶⁾ Ali, bilo je i onih koji su pak saznali za stvar zaista veoma kasno, praktično prekasno za odgovarajuće reagiranje. Njihovo eventualno kolebanje nije bilo usamljeno. Kolebali su se još u toku priprema i neki istaknutiji pobunjenici. Nakon zadnjeg masovnog sastanka, 4. maja, Đulaga Šumar, komandir tržačke čete, rekao je Seli Lulicu, zamjeniku komandira krivajske čete: »Ja ne vidim tu ništa da će biti dobro«, sjeća se četiri decenije kasnije Lulić, pa je zato ovaj odlučio da čitavu stvar ipak nekom nadležnom prijavi ili da se bar s nekim povjerljivim i pametnim čovjekom konsultira. Tako je sutradan iz Krivaje krenuo za Cazin kod sudije Hasana Mušića. Ali, kad mu je htio o tome ispričati, prosto je zanijemio, nije se usudio ništa reći.³⁷⁾ Svakako je u pitanju bio strah od posljedica koje bi on, Sele Lulić, mogao pretrpjeti zbog izdaje »stvari«, ali se, čini se, dijelom tješio jednim odbrambenim psihološkim mehanizmom koji je »djelovao« i kod nekih drugih pobunjenika, a to je, da je o »stvari« sudija Mušić vjerovatno ionako znao, što je uostalom proizlazilo, da se podsjetimo, iz propagande koja je u tom smislu vršena u pripremnom periodu među budućim akterima pobune.

14. Ali za »nebudnost« nisu optužene samo »domaće« strukture. Na cazinskqm srezu tada se već petnaestak dana u jednom uobičajenom partijskom obilasku terena nalazila instruktorska grupa Oblasnog komiteta Banjaluka, na čelu s članom biroa tog komiteta Milanom Petrakovićem. Prema izlaganju U. Danilovića na sastanku Politbiroa CK BiH od 16. maja, sekretar Sreskog komiteta Suljo Žunić 5. maja navečer obavještava Petrakovića »da

³⁵⁾ Upor. Historijski arhiv u Karlovcu, f. KK Slunj, 1950, k.2, zapisnici sa sjednica biroa i plenuma KK Slunj u toku maja i juna mjeseca.

³⁶⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

³⁷⁾ Sjećanje Sele Lulića dato autoru u oktobru 1989, u a.a.

ima nekih priča o pobuni ali Petraković se nije za tu stvar zainteresovao, niti mu je sekretar Sreskog komiteta to detaljnije objašnjavao.«^{3*)} Mada Petraković zaista nije ozbiljno shvatio Žunićevo upozorenje, ukoliko ga je uopšte stvarno i bilo, četiri decenije kasnije Petraković u svom sjećanju taj kontakt sa Žunićem ni ne pominje.³⁹⁾ U svakom slučaju svoju »nebudnost« grupa je sutradan, i kasnije, skupo platila.

if.#

Problem (ne)reagiranja Države na pripreme za ustanak može da ima eventualno još neke dimenzije, ukoliko se, na primjer, uzmu u obzir četiri decenije kasnije data svjedočenja ili izražena mišljenja neposrednih (i posrednih) učesnika ovih zbivanja. Naime, radi se o navodnoj direktnoj umiješanosti odnosno organizacionoj pozadini ustanka koji su stvarale (valjda ne i inicirale) neke skrivene snage iz samog aparata vlasti, od jugoslovenskog nivoa pa po hijerarhijskoj ljestvici nadolje. Ali, o tim indicijama na drugom mjestu.

80-32 264

*) Zapisnik sa sjednice Politbiroa CK KP BiH od 16. maja 1950. godine.

**) Sjećanje i pismeni iskaz M. Petrakovića autora u 1989, u a.a.

Glava sedma

ĐURĐEVDAN — JURJEVO NA KRAJINI I LIKVIDACIJA USTANKA

Konačno je nastupilo i to sudbonosno predvečerje, od mnogih nestrpljivo priželjkivano, a za mnoge seljake i iznenađujuće. Nestrpljivo je priželjkivano od onih koji su se već na neki način osjećali ugroženima pred organima vlasti jer se vjerovalo da će glasi-
ne o pobuni ipak procuriti, te od onih koji su se bili spremali kao da će ustanak početi još 1. maja, kakva je mogućnost takođe pominjana jedno vrijeme na sastancima i u pojedinačnim kontaktima. Veče uoči Đurđevdana bilo je iznenađujuće za veliki broj onih koji prethodno za pripreme nisu znali, pa ni načuli, te su prosto pokupljeni od svojih kuća ili su po nekoj inerciji krenuli sa braćom, rođacima, susjedima, ili su krenuli iz nekog autoritarnog odnosa prema uglednim mještanima svoga kraja, ili pak bili raznim grožnjama čisto natjerani. Bilo je tu vrlo različitih individualnih razloga.

Neizbježno je pitanje zašto pobuna baš na Đurđevdan. Ne bih ovdje (i za sada) ni pominjala špekulacije u vezi sa nekim eventualnim zajedničkim jugoslovensko-zapadnim strateškim planom. Odgovor je, inače, čini se, jednostavan.

To je dan opštenarodne svetkovine koju posebno slave Srbi, a kao Jurjevo poštuju ga i Muslimani Cazinske krajine. Inače, to je dan koji se još u pretkrišćansko doba, u vrijeme politeističkih religija slavio kao dan očišćenja u prirodi i konačne smjene zime, hladnoće, toplim, plodnim proljećem. Na Đurđevdan narod bi se radovao prirodi, umivao u bistrom potoku, kitio prispjelim zelenilom. Poznato je, na primjer, da je Đurđevdan najslavljeniji praznik Roma. Na Cazinskoj krajini od davnina je vladao običaj da se na Đurđevdan —Jurjevo ide na omahu. Dž. Sabljaković opisuje omahu kao »ustajanje u ranu zoru i odlazak do mlinova na Mutnici

gdje je bila svetkovina... na kojoj se okupljao valjda cijeli kraj u nekom ritualu oko vodeničkih točkova u sam izlazak sunca, ali je značila i vašar, mnoštvo tezgija sa džindžuvama, ringišpil... šarene bombone... svečano odjevene gomile... oznojene djevojke i mladiće uhvaćene u kolo«.¹⁾ Planiranje pobune na Đurđevdan imalo bi tako simboličnu konotaciju — uspješno socijalno očišćenje društva. No, mislim da gotovo filozofskih dimenzija u razmišljanjima ni glavnih protagonista Bune nije bilo. Čak da je planirani momenat za početak ustanka iniciran odnekud sa strane, izvana, bili su u pitanju drugi motivi. U oba slučaja sigurno je bila presudna tradicija, čak ovjekovječena u poznatom sloganu »Đurđev danak — hajdučki ustanak«. Taj slogan pojašnjava izreka: »što na proljeće može na zimu ne može«. U prilog neke eventualne »više veze« u inspiriranju ustanka mogao oi biti upravo izbor Đurđevdana za početak ustanka jer je to dan koji se slavi u većem dijelu Jugoslavije, a već je ranije izloženo da je, 6. maja 1950, na Đurđevdan, ustanak zaista izbio i u Makedoniji, a vrlo moguće da je trebao izbiti i na Baniji, da nije bio još u aprilu osujećen. Zar slučajno istovremeno u Bosni, Makedoniji, Hrvatskoj (i možda još gdje)? Druga je stvar što propagirane pomoći ustanicima sa strane nije bilo, nije ni moglo biti odnosno što su pobunjenici u eventualnim signalima ili obećanjima o toj pomoći prevareni, ukoliko ovdje izostavim gotovo nepojmljivu varijantu čiste samoobmane.

Samu pobunu moguće je, razumljivo, sagledavati sa različitih stanovišta; mi ćemo je pratiti, po osnovu prije svega pisanih izvora, tj. sačuvanih dokumenata i nekih sjećanja, u vidu konkretnih aktivnosti kao ploda organizacionih priprema koje su ranije opisivane. To znači da se sada trebamo vratiti na naša tri sektora: cazinski, kladaški i slunjski. Na raspolaganju nam je veoma obimna pisana dokumentacija koja je nastala o samom činu Bune na Đurđevdan i o zbivanjima u narednih nekoliko dana. Ali upravo ta ogromna autentična iskustvena evidencija primorava na određenu selekciju kako bi se uspostavila što približnija slika onoga što se zbio na jednom izvanjskom »trećem« nivou, čime se naravno ne negira »objektivna stvarnost« subjektivno doživljenog. Dapače, ovom napomenom i želim podvući da svojom rekonstrukcijom, kao i do sada, težim samo pokušaju historiografskog prezentiranja, od »činjenica« utvrditi i oblikovati činjenice, svjesna, istodobno, rizika koji se principijelno ogleda u autorskom, svakom autorskom pri-

¹⁾ Dževad Sabljaković, Ómaha, Književne novine, 1950, 109—110.

stupu obradi građe, i odgovornosti autora koja se uvećava osjetljivošću teme. Međutim, to je istoriografija, drugačijeg puta nema.

Cazinski srez

Već po osnovu opisanih priprema za Bunu logično je zaključiti da će se najhitnije stvari dešavati na cazinskom srezu.

I. Događanja na Đurđevdan iz ugla ustanika. Oko 21 čas 5. maja okupilo se između Šturlića i Crnaje na dogovorenom zbornom mjestu Bare, jedni ih zovu Korajske, drugi Šturličke, jezgro ustanika s glavnim vodama Milanom Božićem i Alom Čovićem.

Kako su okupljani pobunjenici? Vrlo različito. Koji su im bili motivi? Također različiti. Ova pitanja i odgovori često su bili i u neposrednoj vezi, pogotovo kad se radi o onima koji su kasnije u istrazi ili pred sudom ili pred prekršajnom komisijom izjavljivali da su bili natjerani, prinuđeni, ucijenjeni da pođu. Takvih je bilo, zapravo, ponajviše. Na taj način su naravno htjeli što je moguće više ublažiti svoju odgovornost. Druga je stvar u kojoj su in mjeri subjekti, pred kojima su ove izjave davane, i uvažavali. Arbitrima sigurno nije bilo jednostavno procjenjivati istinu o ovome, no uglavnom, oni su takve iskaze tretirali kao nevjerodostojne, kao neiskrene.

Nemoguće je analizom čak svih pismeno sačuvanih iskaza doprijeti do zaista pouzdanih odgovora na pitanje o motivima pojedinaca da se priključe Buni. Pogotovo zato što se u tom pogledu i nije mogao predvidjeti njihov zaista iskreni iskaz. Stoga, kombinujući više elemenata, ali ipak u prvom redu tadašnje lične iskaze ustanika, zatim kontekst događanja pred samu Bunu, opšte prilike na Krajini, sačuvana usmena predanja te neka kasnija svjedočenja, motive ili razloge onih koji su kasnije proglašeni i optuženi za ustanike, svrstala sam u više grupa.

Prvo, motivi »iz ubjedenja«, tj. da je zaista krajnje vrijeme da se »skine jaram sa vrata«. Ovakvim osnovnim motivom su bili sigurno inspirirani ne samo vođe, već nesumnjivo i većina drugih se-jaka kod kojih su u odsutnom momentu možda mogli prevagnuti još i neki drugi razlozi, ali je osnovni motiv ipak bio, u većoj ili manjoj mjeri, prisutan. Drugo, motivi patrijarhalno-autoritarnog tipa. Dosta ljudi pošlo je na ustanak jer su to učinili, odnosno zvali

ih sa sobom braća, rođaci, susjedi, ugledni mještani iz sela. Ti ljudi, neki od njih i ne znajući zašto i gdje idu, odazivali bi se iz poštovanja, povjerenja, »kad ide prvoborac Milan Božić sigurno je to pravo« i si. Treće, više nekim porivom iz samoodbrane nego motivom nazvala bih priključenjem Buni onih, sigurno brojnih, koji su pošli pod nekim prijetnjama. Najteže su bile da će onaj koji se ne odazove biti »ubijen«, »ubijen on i porodica mu«, da će mu biti »spaljena kuća« i si. Bilo je i prijetnji političkog karaktera: »Jao onome tko se ni sada ne odazove a nije se odazvao ni 1941. Ovo mu je zadnja šansa.« Četvrto, snažan motiv sigurno je predstavljala i za priključenje Buni podsticajna propaganda: razna saopštavanja na sastancima pobunjenika, glasine u narodu, tzv. parole. Ljudi su zavaravani i samozavaravani da će se vojska, posebno na primjer ona iz Bihaća, odmah priključiti pobunjenicima, kao i više organa narodnih vlasti i u Cazinu i u Kladuši, da je već u inostranstvu formirana nova vlada sa Subašićem, Mačekom, Kulenovićem, da se Kralj već vratio u zemlju ili da je na putu, da se njegova vojska nalazi na grčkoj ili austrijskoj granici, da 40 hiljada vojnika samo čeka znak da pređe granicu, da će avijacija podržati ustanak, da će Engleska i Amerika također pomoći, da u Hrvatskoj bukni ustanak, da je već palo Bišće, Beograd, Zagreb, Ogulin, Karlovac, te skoro sva mjesta i da su Cazin i Kladuša među zadnjima koje treba »osloboditi«, i mnogo toga drugog ali sve na liniji sigurnog »preokreta«. Peto, neki su se prema sopstvenim izjavama među pobunjenicima našli posve slučajno, a za odlazak na Bunu nisu imali nikakvih motiva. Pošli su kao »na omahu«, nekim poslom od kuće, vraćali se iz gostione, od poznanika ili susjeda sa kartanja, sa ašikovanja i si., a zahvatilo ih uzgred. Interesantno je, s tim u vezi na primjer, jedno svjedočenje Zivka Jošila, tadašnjeg sekretara Republičke Udbe Bosne i Hercegovine. Pamti priču, nastalu u povodu jednog takvog slučaja kod Čoralića: »Hajde Ale, eno Pavelić u Zagrebu, kralj Petar u Bijaću«, a pozvani momentalno i bez razmišljanja odgovara: »Ček, dok natučem kondure«²⁾.

Na zbornom mjestu Bare okupilo se, tako, oko 200 ljudi, po Milanu Božiću ili stotinjak, prema iskazu Mile Miljkovića.⁵⁾ Po ranijem dogovoru sa Devrnjom tu je, na licu mjesta, na dobrovoljnoj osnovi, formiran vod od 20 ljudi sa 6 pušaka koji će odmah krenuti preko Korane u pomoć slunjskom ustanku. Za komandira voda

²⁾ Sjećanje Živka Jošila autoru 1990, u a. a.

⁵⁾ Procjena Milana Božića i Mile Miljkovića, zapisnici sa saslušanja pred Udbom istih, CA Vojnih sudova SFRJ, 308/50.

određen je Šturlićanin Omer Ružnić, a cazinske Muslimane prema zbornom mjestu Slunjana poveo je Milan Devrnja, brat Milin.⁴⁾ S preostalim ljudstvom koje je vodio Mujo Džehverović, Milan Božić i Ale Čović krenuli su prema Tršcu.⁵⁾

Tu su se sastali sa pobunjenicima iz Tršca i Tržačke Platnice kojih se također okupilo oko 100.⁶⁾ Na čelu im je bio Đulaga Šumar. Od Milana Božića on je dobio zadatak da odmah razoruža milicijsku stanicu u Tršcu, postavi stražu kod MNO i zadruga te da oružje koristi samo po potrebi.⁷⁾

»Razoružanje i zauzeće« Stanice milicije u Tršcu — jedina uspješna ustanička akcija te vrste — je stvarno izvršeno. Ovaj čin zabilježen je, međutim, u dokumentima kontroverzno. Već smo pominjali komandira Stanice milicije u Tršcu Stojana Starčevića. On je, prema izvještaju U. Danilovića, s obzirom da je sa organizatorima Bune već odranije bio u dogovoru, zajedno sa još dva milicionara, ukupno ih je u Stanici bilo troje, pobunjenicima bez otpora predao oružje, »komandir Stanice i jedan milicioner priključili su se bandi«.⁸⁾ Slično su razoružanje Stanice milicije u Tršcu ocijenili i pukovnici S. Filipović i D. Laušević.⁹⁾ I druge »zvanične« ocjene tog događaja bazirale su se, razumije se, na rezultatima istrage Udbe i zatim na presudi koju je Vojni sud izrekao Starčeviću i dvojici drugih milicionara ove stanice, Sulejmanu Ajkiću i Milanu Krmpotu. No, komandir Stojan Starčević, na smrt osuđen, (i pogubljen) priznao je samo manji dio svojih grijehova, braneći se uglavnom svojim pasivnim stavom prema događaju i svojim strahom po život u situaciji za koju je ocijenio da se u njoj ne može uspješno suprotstaviti pobunjenicima. Negirao je svoju vlastitu prethodnu povezanost sa ustanicima, tvrdeći da je na Đurđevdan, u stvari bio njihov zarobljenik.¹⁰⁾ Ali, pritisnut brojnim svjedočenjima pobunjenika, posebno N. Božića i Muhameda Zejnića, te milicionara Krmpota, kome »nije dao da puca u bandu« te drugog milicionara Ajkića, koji su ga svi ubjedljivo teretili, Starčević nije uspio i da se odbrani.¹¹⁾

⁴⁾ Isto, zapisnici sa saslušanja N. Božića, A. Čovića, M. Devrnje.

⁵⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

⁶⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Božića i M. Miljkovića.

⁷⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

⁸⁾ A ČK SK BiH, f. CK KP BiH. k. 30, zapisnik sa sjednice Politbira CK od 16. maja 1950. godine.

⁹⁾ Izvještaj S. Filipovića i D. Lauševića od 8. juna 1950. godine

¹⁰⁾ Svjedočenje Stojana Starčevića pred Udbom i na Glavnom pretresu, isto, 308/50.

¹¹⁾ Zapisnik o saslušanju N. Božića, isto, 307/50 i zapisnik o saslušanju M. Zejnića, M. Krmpota i S. Ajkića na Glavnom pretresu, isto 308/50.

Zanimljivo je povodom tog razoružanja Stanice milicije u Tršcu, četiri decenije kasnije dato svjedočenje Ismaila Ajkića, brata Sulejmanovog. Ali taj je dio izjave, vidjećemo, indikativan i zbog drugih razloga pa to sjećanje ovdje i zato uključujemo. »Došli po mene taj dan odbornici Džehverović Mujo, Topčagić Bećir, Tričić Hasan i Tričić Bećo. Ja mislio oni mene zovu na obavezu. Tek u Šturlić kada sam stigao saznao da ustvari ustanak. Na Koranskim Barama bilo je oko 300 ljudi. Tu je određena i grupa da razoruža Stanicu milicije u Tršcu. Prepao sam se za brata Sulejmana i odmah sam pobjegao¹²⁾ prečicom, da ga obavijestim. Nisam ga našao kući. Njegova žena Šaha rekla mi je da su oni već obaviješteni da se sprema razoružanje stanice milicije te da su zato pobjegli. Ujutro su se pojavili iz šume, a zatim je odmah došla grupa sa Đulagom Šumarom koji je zapovjedio: »Ili sa nama ili predajte oružje«. Starčević i Krmpot odložili su oružje a Sulejman je karabin i pištolj Valter dao meni. U stvari, da oružje čuvam od pobunjenika koji su mislili da sam i ja jedan od njih. Oružje sam donio kući. Brat se presvučen u civil vratio ocu svom.«¹²⁾ Koliko je raznoliko bilo viđenje, prepričavanje, svjedočenje o »razoružavanju« Stanice milicije u Tršcu govori, međutim, već samo kratka izjava Đulage Šumara pred Udbom: »Napominjem da ja nisam prisustvovao razoružavanju Stanice NM u Tršcu.«¹³⁾

Mnogo bi se još detalja o tom događaju moglo prenijeti, ali bilo kako bilo, glavnina »vojske« krenula je dalje. Ne zadržavajući se u Tršcu i ostavljajući Šumaru, izabranom komandiru tržačke čete, da izvrši ovaj zadatak, Milan Božić i Ale Čović nastavili su pohod, sa vjerovatno blizu 200 ljudi, prema glavnom zbornom mjestu — Begović Kafanama. Tamo su ih, oko 5 ujutro, već čekali pobunjenici sa drugih mjesnih područja, posebno Liskovca i Pećigrada.

Oni koji su se u rano jutro na Đurdevdan kod Begovih Kafana okupili da krenu u odlučujući napad na sam grad Cazin, naoružani puškama, pištoljima, sjekirama, noževima, koljem i dr., već su uglavnom do tada izvršili još neke akcije, naime više provalnih krađa i pljačkanja. Mada se ne bi moglo utvrditi sasvim tačno kad ili kojim redom, ta činjenica da su tu noć i to jutro pojedine grupe u svojim mjesnim područjima, nezavisno jedna od druge, provalile i opljačkale zadruga u Liskovcu, Pjanićima, Čoralićima, Šturliću i Tršcu, magacin Sreskog trgovačkog preduzeća i Poštu u Tršcu,

¹²⁾ Sjećanje Ismaila Ajkića dato autoru u julu 1990, godine u a. a.

¹³⁾ Zapisnik sa saslušanja Đ. Šumara, isto, 302/50.

žitni magacin u Čoralićima, spalile arhivu MNO-a Liskovac.¹⁴⁾ I pisani dokumenti i kasnija sjećanja svode se uglavnom na isticanje varvarske dimenzije tih akcija. No, pobunjenici se nisu baš mogli nešto posebno okoristiti tom pljačkom jer je to i inače bilo vrijeme opšteg siromašnog snabdijevanja. Dijelili su međusobno šećer, košulje, po koje cipele, cigarete, nešto žita i ponegdje, kao u Čoralićima npr., podosta rakije («klekovače», od koje su se usput napijali. Ovo im i nije moglo biti baš preporučljivo uoči jedne predstojeće sudbonosne akcije, kao što je bio napad na Cazin, jer su se mnogi dobro napili, po jarcima i drugdje ispolijegali i pozaspali. Drugi su se, opet, zadovoljili opljačkanim stvarima pa pobjegli kući. Jednom riječju, pljačkaške aktivnosti, koje su obavljene do jutra imale su sigurno negativan uticaj na dalji tok Bune. Sve te akcije bile su uglavnom i samovoljne, jer, i pored kasnijih drugačijih svjedočenja pred Udbom, čini se, da one ipak nisu bile planirane u štabu u toj prvoj fazi ustaničkog pohoda.

Milan Božić je kod Begovih Kafana kao komandant načinio borbeni raspored ukupno pristiglog ljudstva, njih oko 300, tako što je formirao 7. četa, 5 četa brojalo je po 40, a 2 po 50 ljudi. Također po Milanovom svjedočenju, izbrojana su »102 komada raznih vrsta oružja, od koga je bilo vojničkih pušaka nešto oko 40, a ostalo su bili civilne puške i pištolji«. Kako je Muslimane koji su i činili gotovo ukupnu strukturu te čitave vojske, bolje poznavao Ale Čović, on je na licu mjesta i odredio komandire četa, s obzirom da se u datom momentu, iz više razloga, nije mogla sprovesti ranija odluka o komandirima. Postavljeni su: Husein Kapić iz Kapića za komandira Prve čete, Agan Čoralić iz Šturlića za komandira Druge čete, Hasib Beganović iz Liskovca za komandira Treće čete, Mujo Džehverović iz Šturlića za komandira Četvrte i Sele Lulić iz Krivaje za komandira Pete čete.¹⁵⁾ Za razliku od Milana Božića, Ale Čović pominje samo, pet četa, a ne govori uopšte o broju pobunjenika. No, Đulagu Šumara koji je imao drugi zadatak, u Tršcu, Čović kao komandira čete i dalje pominje. M. Božić i A. Čović su, međutim, saglasni u svojim svjedočenjima da su nakon ovog novog rasporeda ljudstva, čete dobile zadatak da odmah opkole Cazin. Komandirima Prve, Druge i Treće čete naređeno je da zauzmu položaj od Klise do Gnjlavca, a komandiri Četvrte i Pete čete trebali su da »hvataju vezu sa Prvom četom od Gnjlavca sa drugu stranu Cazina do Klise.«¹⁶⁾ Također je komandirima na-

¹⁴⁾ Isto, 308/50, zapisnik sa Glavnog pretresa.

¹⁵⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

¹⁶⁾ Isto.

ređeno da pokidaju sve telefonske veze sa Cazinom, izvrše unutrašnji raspored svoga ljudstva, zaustave svako prevozno sredstva koje bi ulazilo ili izlazilo iz grada, i čekaju naređenje za napad na Cazin.

U međuvremenu, u operativnom štabu ustanka (M. Božić, A. Čović, M. Miljković) napisano je jedno pismo, vjerovatno i ranije planirano, »narodnim vlastima« u Cazinu da se grad preda »mirnim putem«. Sadržaj pisma su u Alinom prisustvu diktirali M. Božić i M. Miljković, pisao ga je Dušan Božić, sin Radin iz Crnaje, a upućeno je u Cazin po Džinić Mustafi, sinu Alihodžinu iz Tršca.¹⁷⁾

Da li je ovo pismo, uz dvije pismene poruke između vođa ustanka na cazinskom srezu i slunjskom kotaru, jedini pisani dokument koji su sačinili pobunjenici? S obzirom da iz istrage Udbe, tj. iz ukupno sačuvane, odnosno autoru dostupne dokumentacije o saslušanjima, kao ni kasnije u sklopu dokaznog postupka na vojnom suđenju, nije priložen, pa čak ni pomenut ni jedan drugi izvorno pobunjenički pismeni materijal, moglo bi se smatrati da takav neki dokument koji bi se direktno odnosio na Bunu vjerovatno nije ni nastao. Takva bi konstatacija ukazivala na bar dvije mogućnosti. Prvo, da je čitav taj krajiški bunt bio autohtono seljačkog porijekla, što će reći nesistematskog da ne kažem stihijnog što je jedna od glavnih karakteristika svih socijalnih pokreta seljaka u istoriji. Drugo, izostajanje ustaničkih pismenih tragova govori, ukoliko ovdje apstrahiramo inače tako važan istraživački problem kao što je npr. »radio-stanica Čede Bogunovića« odnosno njene (ili još nečije) eventualne trake o »višim vezama«, da je ta čitava buna bila u suštini posve samostalni čin Krajišnika. Ali da se vratimo pismu. Na svjedočenju pred Udbom Dušan Božić je iscitirao njegov slijedeći sadržaj: »Najhitnije vas upozoravamo da se predajte pošto ste opkoljeni od narodnih masa. Pošto se u našoj zemlji digao ustanak jer ćemo biti primorani da stupimo u oružanu borbu, poštenim komunistima neće biti ništa.«¹⁸⁾

Dok su čekali odgovor na pismo kod Lojića Strane na domaku samog Cazina, iz grada je naišao džip, na koji su, pošto na zahtjev nije htio stati, pobunjenici, po naređenju M. Božića i A. Čovića, pripucali. U zaustavljenom autu nalazilo se pet lica. Pored šo-

¹⁷⁾ Zapisnik o saslušanju A. Čovića. Prema zapisniku o saslušanju M. Božića odluku o slanju pisma donio je on, M. Božić, a u njegovom prisustvu tekst pisma je Dušanu Božiću diktirao A. Čović. Po sjećanju S. Žunića, opet, doduše četrdeset godina kasnije, zahtjev za predaju grada poslan je »preko Izvjesnog Kapića«, sjeć. S. Ž. u a. a.

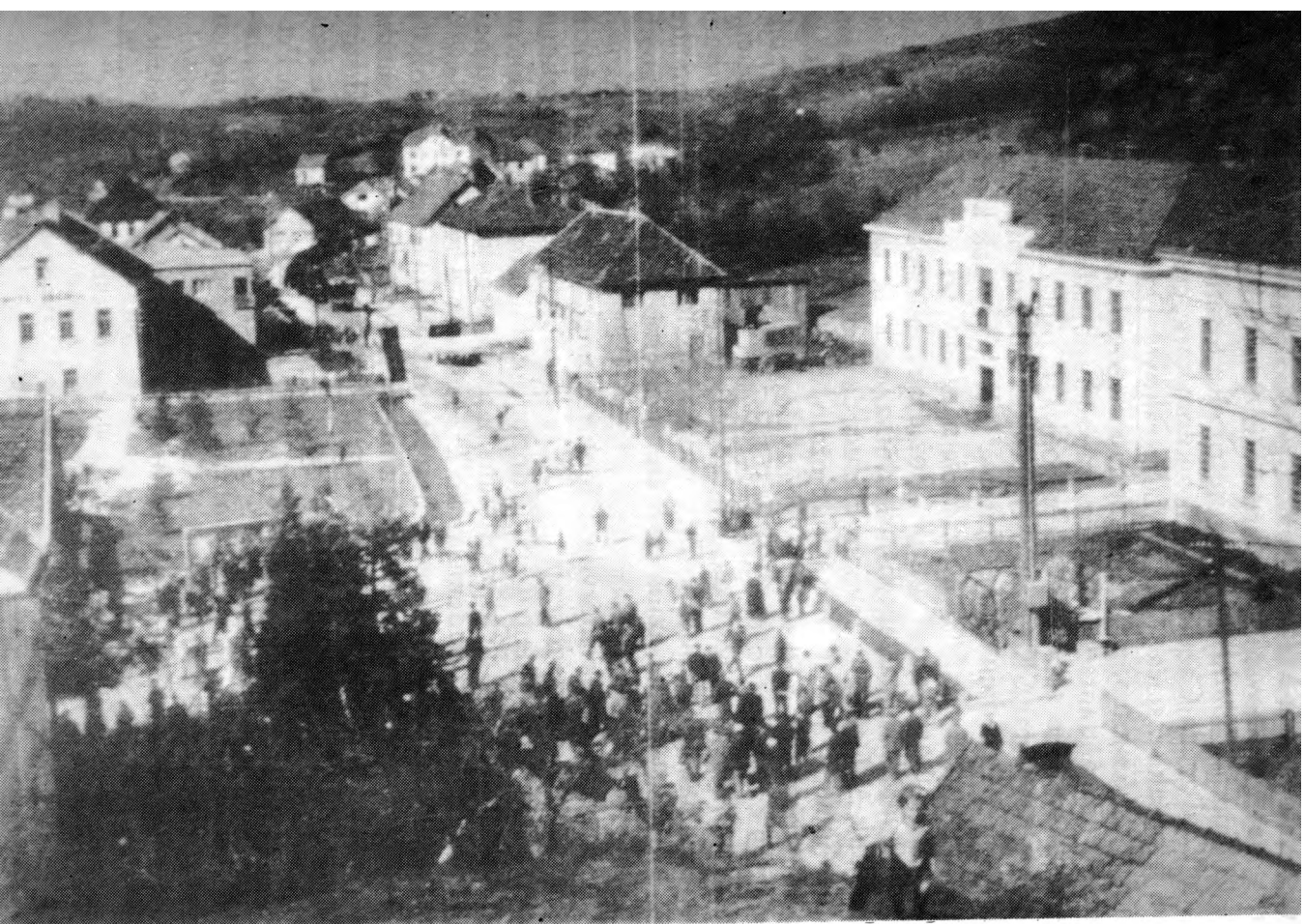
¹⁸⁾ Isto, 302/50, zapisnik sa saslušanja D. Božića.

Cazin 1957. godine. Prema sjećanju starih Cazinjana grad sedam godina nakon bune nije nimalo promijenio svoj lik. Izvor fotografija: Aleksandar Ravlić, Ljetopisi Cazin — FK »Krajina«, Cazin, 1984.

fera, to su bili Milan Petraković iz Banjaluke, Muhamed Dupanović iz Cazina, Nurija Nadarević iz Cazina i blagajnica OK Banjaluka Fatka Pašić iz Banjaluke.¹⁹⁾ Radi se o već pominjanoj partijskoj komisiji Oblasnog komiteta koja se službeno petnaestak dana nalazila na terenu Cazinske krajine te je 6. maja ujutro krenula iz

****)** Šofer džipa je bio Ibrahim Mujagić iz Cazina. S obzirom da je onda, mada vjerovatno pod prisilom, vozio pobunjenike, poslije ustanka kažnjen je administrativno sa dvije godine prinudnog rada u rudniku Breza kamo je kasnije i odselio, sjećanje S. Lulića dato autoru u oktobru 1989. godine u a.a.

Slika grada Cazina iz 1957. g.

Cazina prema Velikoj Kladuši, također poslom, ili su ako bi se povjerovalo iskazu M. Petrakovića, gotovo četiri decenije kasnije datog, on, Dupanović i Fatka krenuli iz Banjaluke 5. maja, prespavali u Cazinu i u Kladušu »pošli ujutro oko 6 sati«. ²⁰⁾ »Kada smo odmakli od grada Cazina nekoliko kilometara, čuli smo veću pucnjavu iz pušaka«, sjeća se dalje M. Petraković. Da li to znači da je već nešto iza 6 ujutro, pošto nije stigao odgovor iz Cazina, a po naređenju komandanta M. Božića, započeo napad na grad? Teško je vjerovati da je to bilo tako rano jer i Suljo Žunić, predsjednik SNO (i sekretar SK Cazin) se sjeća da mu je uručen »papir sa zahtjevom za predaju oko 6 ujutro«. ²¹⁾ Kako se pak kurir s odgovorom nije vratio, »naređeno je da se napada Cazin«. ²²⁾ Zanimljivo je da o tom jutarnjem napadu M. Božić u svom svjedočenju pred Ud-bom, svakako, »zaslugom« isljednika, ne kaže ni jednu jedinu riječ, dok A. Čović nastavlja: »Budući da je milicija iz Cazina zapu- cala, ljudstvo je ostupilo i razbježalo se kud-ko.« ²³⁾ Ni Čović ne pominje vrijeme kad se to sve dešavalo, ali je očito bilo u prijepod- nevnim časovima pošto je, po M. Božiću, oko 12 časova »milicija počela pripucavati iza leđa, iz pravca Pećigrada«. »Moji su se ljudi sa njima borili« ali poslije 13 časova M. Božić je »dao naređenje da se sve ljudstvo sa Cazina povuče na zbornu mjesto kod Begovih Kafana«. ²⁴⁾

Šta bi s Petrakovićevim džipom? Tu nekih velikih i suštinskih razlika između svjedočenja ustanika, sa jedne, i sjećanja Petrakovi- ća, s druge strane, nema. »Na jednom mjestu put je bio prepriječen i pred nas su izašli neki naoružani ljudi. Uperenim puškama u nas naredili su nam da izidemo iz kola. Mi smo bili svi bez oružja.« ²⁵⁾ U premetačini njihovih stvari u autu oduzet im je jedan pištolj. ²⁶⁾ Također su im oduzete lične legitimacije, i pošto su odbili ponudu da se priključe Buni, njih troje (bez šofera) sprovedeni su pod stra- žom u pritvor, u kuću kod jednog seljaka, izvjesnog Kapića u Kri- vaji, gaje su ostali do oko 16 časova poslije podne. ²⁾ Tada su Pet- raković, Dupanović i Fatka »navodno po naređenju« pušteni i kre- nuli su pješke prema Cazinu. »Kada smo stigli na mjesto gdje su

²⁰⁾ Sjećanje — pismeni iskaz M. Petrakovića dat autoru u decembru 1989. godine u a. a.

²¹⁾ Sjećanje S. Žunića u oktobru 1989. godine dato autoru, u a. a.

²²⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

²³⁾ Isto.

²⁴⁾ Zapisnik sa saslušanja M. Božića.

²⁵⁾ Sjećanje M. Petrakovića, u a. a.

²⁶⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

²⁾ Sjećanje M. Petrakovića dato autoru, i zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

nas uhapsili najveći broj njih bio je već pohvatan. Nađen je i naš džip s kojim smo se vratili u Banjaluku neobavljena posla.«²⁸⁾ Šta bi sa Nurijom Nadarevićem, koji je bio valjda odmah prilikom zarobljavanja džipa pušten, nije moguće tačno utvrditi, no prema jednom sjećanju, on se vratio u Cazin i tamo ispričao šta im se desilo.

Nakon džipa je u prijepodnevnim časovima, također na putu za Kladušu, zaustavljen i jedan autobus. To je učinio Hasib Ajkić, sin Mehmedov iz Liskovca. Putnici su pušteni osim »dva vojna lica koja su zadržali sa sobom. I ova dva vojna lica također smo prisiljavali da idu sa nama«.²⁹⁾

Inače, Petrakovićev džip poslužio je na Đurđevdan kao saobraćajno sredstvo kurirske veze između M. Božića i M. Devrnje. Naime, još dopodne su Stevo Božić i Mile Miljković odnijeli pismo — poruku (akt koji je kao dokument također vjerovatno uništen) koju im je za M. Devrnju dao A. Čović, a sastavili su ga sigurno zajedno on i M. Božić, mada Stevo pominje samo Alu.³⁰⁾ Također po Stevi, u tom se pismu izvještava M. Devrnja »o zapljene oružja od Milicije u Tršcu gdje ga izvještava da je dobio jedan puškomitraljez i nekoliko pušaka«. Stevo je pismo predao Dmitrović Miladinu.³¹⁾ Ovaj omladinac iz Crnaje proslijedio je pismenu poruku Milanu Devrnji u Koranski Lug, a Milan je poruku onda lično predao bratu Mili.³²⁾ Mile je uzvratio također pismenom porukom, preko iste veze Čoviću da on »nije od oružja ništa dobio nego samo jedan pištolj te da su opljačkali zadrugu u Furjanu«. Tako o sadržaju pisma koje je predao Čoviću svjedoči Stevo Božić pred Udbom.³³⁾ S obzirom da se sa njim zajedno vratio do Begovih Kafana i M. Miljković, kome je tada M. Božić saopštio da je i četama naredio povlačenje na zbornom mjesto kod Begovih Kafana, znači da smo sada, što se pobunjenika tiče, kronološki već u popodnevnim časovima.³⁴⁾

Nastavak ustaničkih borbenih aktivnosti trebalo je, nakon naredenog povlačenja od Cazina, ponovo razmotriti na glavnom zbornom mjestu kod Begovih Kafana. Ali kod Begovih Kafana »došlo je 50 sve (svega — nap. V.K.B.) 30 ljudi dok su svi ostali

²⁸⁾ Sjećanje M. Petrakovića.

²⁹⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

³⁰⁾ Zapisnik sa saslušanja S. Božića.

³¹⁾ Zapisnik sa saslušanja M. Miljkovića.

³²⁾ Isto, k. 343/50, zapisnik sa saslušanja Milana Devrnje.

³³⁾ Zapisnik sa saslušanja S. Božića.

³⁴⁾ Zapisnik sa saslušanja M. Miljkovića.

otišli u pravcu svojih kuća. Ja sam ovoj tridesetoroj rekao da idu svojim kućama«, svjedoči komandant M. Božić koji se Petrakovićevim džipom, (povezao ga je jedan od ustanika) i sam navečer povratio svojoj kući.⁵⁵⁾ Time je praktično završen »oružani«, »borbeni« dio ustanka na cazinskom srežu. Po ustanike dakako neuspješno. Na sreću tog dana, na Đurđevdan niko nije poginuo.

Zanimljiva i indikativna epizoda, mada za ishod Bune već posve nebitna, odigrala se nakon Milanovog povratka kući, ukoliko naravno poklonimo vjeru njegovom svjedočenju, koja u ostalim dokumentima koji su na raspolaganju, nije provjerljivo. Naime, oko 20 časova, nakon što je u međuvremenu stigao i A. Čović, Božiću su došla tri funkcionera MNOŠturlić; predsjednik Hasan Čović, sekretar Alaga Dizdarević i još jedan seljak iz Sturlića (Đulaga Coralić). Donijevši litru rakije, odbornici su sjeli i interesovali se da li je zauzet Cazin. Pošto su dobili negativan odgovor »oni su rekli da se ponovo treba organizovati i na svaki način zauzeti Cazin te da oni nebi bili tamo nikako ostupili već bi ga svakako zauzeli. Iz ovoga svi smo skupa krenuli u pravcu Sturlića i pošto smo odmakli od moje kuće sto m. zapucala je vojska kod moje kuće i odbornici su pobjegli i sa njima Ale Čović, a ja sam se sklonuo u šumu gdje sam se krijo do predaje«. ³⁶⁾ S njim su tada pobjegla u šumu i njegova dva sina, Stevo i Nikola koji se, inače, taj dan pretežno bavio, bar kako izlazi iz dokumentacije, pretovaranjem smještaja i stvari Stojana Starčevića iz Tršca u njihovu kuću u Crnaji.³⁷⁾

I mada je tu bilo, posebno te večeri još drugih aktivnosti pobunjenika, koje su sve bile više-manje usmjerene u njihovo bježanje ili sakrivanje po šumi ili okolini, u svakom slučaju s ustaničke strane se više ništa agresivno nije dešavalo.

II. *Događanja na Đurđevdan iz ugla vlasti.* Ali, šta se dešavalo na drugoj strani? Kako je Đurđevdanski ustanak doživjela vlast u Cazinu? Ranije smo se upoznali sa činjenicom da je sa terena naročito u zadnjim danima dopiralo više signala koji su najavlјivali Bunu. Upozoreno je da se ustanak sprema za Đurđevdan. Ali ni Udba ni Partija stvar nisu uzimale (previše) ozbiljno. Jer, kako inače objasniti njihovo iznenađenje tog jutra u Cazinu? Malo toga ostalo je izvorno zabilježeno, a četiri decenije kasnije, priče o istim stvarima izgledaju, normalno, što zbog izbljedjelosti u memoriji,

⁵⁵⁾ Zapisnik sa saslušanja M. Božića.

⁵⁶⁾ Isto.

⁵⁷⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Božića.

što iz drugih razloga, različito što je dodatna otežavajuća okolnost za pokušaje historiografskog prikaza.

Čini se da je prvi kontakt cazinskih struktura s ustankom ostvaren prijemom pisma sa zahtjevom o predaji grada koje je operativni štab ustanka poslao SNO-u. »Došli su do samog grada i poslali pismo Sreskom odboru da se grad preda.« Izvijestio je U. Danilović na sjednici Politbira CK KP BiH 16. maja. U međuvremenu, također u jutarnjim časovima, u Cazinu se o pobuni saznalo i na druge načine. U Komitet je došao najprije Abdagić Huse iz sela Slatina, saopštivši da je »toga jutra prošla neka banda kroz Slatinu«^{3*)}. Između 7 i 8 časova na izlasku iz Cazina prema Lojića strani zaustavljen je službenik SNO Čizmić Mehmed koji je došao u Udbu i ispričao da »tamo neki naoružani civili ne daju proći.«³⁹⁾ Poslije toga još dva službenika isto tako su vraćena.⁴⁰⁾

Još prije dolaska u Udbu Sulje Žunića i Adema Pjanića, org. sekretara SK Cazin, Branko Vukašinić je ustanovio da nema telefonske veze sa Bihaćom, a zatim se ispostavilo da je nema ni sa Kladušom. U to vrijeme cazinska Udba, a stjecajem okolnosti ni kladuška ni slunjska, nije raspolagala sopstvenom radio—stanicom. Prema sjećanju M. Milića tek je tada, svima njima postalo jasno da je stvarno dignut ustanak i da su opkoljeni. Vjerovali su da treba prvo izaći iz obruča. Nekako su saznali da je jedino slobodan prolaz u pravcu Koprivne. Pripadnici cazinske Udbe bili su i slabo naoružani. Samo Vukašinić je imao automat, a ostali samo pištolje. Prije nego što su krenuli u borbu protiv ustanika, određen je Milanko Kerkez da ode u Bihać i tamo zatraži pomoć vojske. Kerkez je bio određen, po svjedočenju Milića, zato što nije bio udbin terenski operativac pa je stoga bio među ljudima slabo poznat što mu je omogućavalo veće šanse da se probije. Nakon što se presvukao u civilno odijelo Kerkez je krenuo za Bihać, ali su ga u Sepićima zaustavili pobunjenici. Kad im je rekao da ide u Vrelo gdje živi pustili su ga. Ali pošto nije znao teren, on umjesto u Pokoj ode na Gatu, tako nepotrebno znatno produži put i stigne u bihaćku Udbu oko 2 sata poslije podne, stekavši kasnije za ovaj poduhvat nadimak »maratonac«.⁴¹⁾ Bogdana Lukača i Milu Kenjala (Milića) B. Vukašinić je odredio da ostanu u zgradi Udbe.

^{3*)} Arhiva SK Cazin, Cazin, nesredeno, izjava Topčagić Sulejmana (izjavu uzeo Bogdan Lukač), nedatirano, očito iz ljeta 1950. godine.

³⁹⁾ Sjećanje M. Milića dato autoru 1989. godine, u a. a.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ Isto.

Prema već pomenutom izvještaju U. Danilovića, iz maja 1950, aktivnosti »domaćih« snaga odvijale su se dalje na slijedeći način: »Pošto su bili obaviješteni o ovome, sekretar Sreskog komiteta i opunomoćenik Udbe isturili su prema bandi oko 10 naoružanih drugova (milicionera i civila). Čim su ovi otvorili vatru na bandite nastala je među njima pometnja, jer im je govoreno da će se grad predati bez borbe. Pojedine manje i veće grupe počele su da se odvajaju i da se povlače prema svojim selima. Organizatori su pokušali u prvom momentu da ih zadrže, ali pošto im to nije polazilo za rukom počeli su i oni da se povlače. Ovo je sve bilo 6. maja prije podne. Banditi su već u toku noći pokidali telefonske linije od Cazina i napravili zasjede prema cestama Bihaća i Kladuše, tako da grad nije imao ni s kim veze. O događaju je bilo prvo obaviješteno Opunomoćstvo Udbe u Bihaću i opunomoćenik je odmah sa vodom vojnika krenuo za Cazin. On je stigao u Cazin oko 3 časa poslije podne i odmah preduzeo gonjenje bandita.« Kasnija sjećanja pojedinaca nešto se razlikuju, odnosno zahvataju tek pokoji aspekt otpora pripadnika vlasti na terenu. Prema sjećanju Hasana Hadžipašića, prvi je na pucanje ustanika reagovao Ilija Lukić, komandir milicije u Cazinu, koji se sa još nekolicinom milicionera »rano ujutro« uputio prema napadačima u pravcu Lojića strane i uzvratio pucnjavom.⁴²⁾ Iza te prve grupe krenula je, nakon što su se pojedinci u magacinu Uprave milicije naoružali, druga grupa kojoj je opet na čelu bio Ilija Lukić. U njoj su, prema istom sjećanju, bili: Japić Arif, milicionar, Sulejman Beganović sreski povjerenik za poljoprivredu, Ibrahimagić Hasan, vojni službenik, Nurudin Bušatlija, sreski tužilac, Suljo Žunić, Adem Pjanić, Hasan Hadžipašić i još nekolicina naoružanih kojih se Hadžipašić više ne sjeća. U toj njihovoj grupi bio je, prema svjedočenju S. Žunića, i Branko Vukašinović.⁴⁾

Hadžipašić se sjeća da je Ilija Lukić bio »malo ranjen«. Nije sasvim jasno da li su se prva i druga grupa kasnije spojile, s obzirom da su krenule u istom pravcu — prema Karauli — ili je samo Ilija Lukić učestvovao u obje, kako nakon četiri decenije kazuju sjećanja. Bez obzira na tu nejasnoću činjenica je da je tih desetak cazinskih sreskih profesionalaca uspješno obavilo kontranapad pošto se, kako znamo, pred pucnjavom iz Cazina, odnosno iz pravca Pećigrada (druga grupa pošla je iz Cazina prema Karauli pa je možda i došla pobunjenicima iza leđa) ustanici počinju povlačiti.

⁴²⁾ Sjećanje Hasana Hadžipašića dato autoru u oktobru 1989. godine, u a. a.
⁴⁾ Sjećanje S. Žunića, u a. a.

U međuvremenu još jedna grupa cazinskih državnih službenika ušla je »u borbu«. Udbovci B. Lukač i M. Kenjalo, nakon što su nekoliko sati ostali u Udbi, ne dobivši ni odkud nikakvih informacija, odlučili su da pokušaju uspostaviti telefonske linije na Gnjilavcu. Uz njih dvojicu, naoružane pištoljima, krenuli su iz Cazina, prema sjećanju Kenjala—Milića, još kapetan Ilija iz vojnog odsjeka s puškom i milicionar Derviš Smajić s automatom. Još prije njih upućen je na Gnjilavac na raščišćavanje Hasan Mušić, predsjednik Sreskog suda ali on tamo »nije ništa uradio«, svjedoči Milić. »Kako je na njih putem zapucalo, oni se brzo rasporede na četiri razmaknjena mjesta, a Smajić se iz automata toliko raspuca da ustanci koji su se bili prikrili u kuće počinju izlaziti iz njih i bezglavo bježati, posebno nakon što su ova četvorica još krenula vikati: Držite ih, hvatajte ih žive i si.,« svjedoči dalje Milić.

Ne ulazeći u pojedinosti oko organizovanja odbrane Cazina, sličan komentar kao što je bila navedena Danilovićeve ocjena o odbrani Cazina, daju u svom izvještaju i pukovnici S. Filipović i D. Laušević s tim da oni brojku naoružanih branilaca Cazina preciziraju sa »svega 13«. ⁴⁴⁾ Pobunjenici bježe »na sve strane« i kontrnapad prelazi u potjeru za njima.

Na Gnjilavcu su Lukač i Kenjalo privremeno osposobili telefonsku mrežu sa Bihaćem i vratili se u Cazin, odakle Kenjalo odmah oko 14 sati zove bihaćku Udbu. Šef Opunomoćstva bihaćke Udbe Vajan Popović mu potvrđuje da je Milanko Kerkez već u Bihaću, da su upoznati sa situacijom na Czinu i, eto, već kreću sa vojskom u pomoć. ⁴⁵⁾

Toliko o akcijama samih Cazinjana da se suprotstave pobunjenicima. Možda je bilo još nekih grupica ovdje nepomenutih ili sigurno ovdje nepomenutih pojedinaca koji su iz grada naoružani krenuli u protivnapad, ali kako proizlazi i iz sačuvanih pisanih izvora tako i iz kasnijih sjećanja nekih uglavnom već pomenutih učesnika u tim zbivanjima, borbene aktivnosti samih Cazinjana zapravo su već odlučile glavni zaplet. Jer, sredinom dana pobunjenici se i sami, i po naređenju M. Božića, povlače od Cazina, bježe. Već tada je Buna na cazinskom srezu praktično završena. Dolazak vojnika i Udbovaca iz Bihaća u popodnevnim i vojske iz Banjaluke u večernjim časovima označava drugu fazu Bune koja to zapravo više i nije jer je do kraja Đurđevdana kao i narednih dana u pitanju

⁴⁴⁾ Zapisnik sa sjednice Politbiroa CK KP BiH od 16. maja 1950. godine.

⁴⁵⁾ Sjećanje M. Milića.

samo potjera za razbježalim seljacima, te njihovo hvatanje i privođenje.

No, prije nego što bih iznijela neke pojedinosti oko dolaska pomoći sa strane, tj. vojske, želim se kratko osvrnuti na Sabljakovićev roman »Omaha 1950«. Dževad Sabljaković je rođen i živi u Beogradu, ali je, preživjevši djetinjstvo u Cazinu, tu primarno socijaliziran. Vjerujem da je stoga uz, razumije se, određene istraživačke napore koje je kasnije ulagao, sjajno opisao Cazinsku bunu, šta joj je prethodilo, šta neposredno slijedilo. Trudio se da u svojoj priči, služivši se književničkom metodom romana, u cjelini što vjernije prikaže zbivanja, bolje reći duh vremena, mentalitet naroda Cazinske krajine i još mnogo drugih socijalno-psiholoških momenata. Kroz roman se vuče nit stvarnih događanja, čak do u detalje, o čemu je Sabljaković očito morao dosta da razgovara sa ljudima koji su na neki način sve to prošli, ali svakako ima i odstupanja, odstupanja od stvarnosti kojima, između ostalog, pisac postiže i potreban romaneskni zaplet, izaziva željeni naboj u čitaocu, uspješno tka svoju priču. Čitanje »Omaha 1950«, pogotovo onome kome su to vrijeme i kraj bliski, veoma je zanimljivo. Ali kao istraživač dosta sam naučila iz romana i pored toga što moj ugao sagledavanja teme predstavlja drugačije polazne kriterije, i pored toga što sa istoriografskog stanovišta, naravno, mnogo štošta iz priče kako hronološki, tako i sadržajno ne može da se prihvati. Ipak, neke Sabljakovićeve literarne opservacije tako su životno izvorno i prezentirane i plasirane da ne vidim bolji način nego da ih direktno prenesem. Tako, Sabljaković, opisujući masovno navodno opkoljavanje i zarobljavanje pobunjenika u režiji vojske i milicije, navodno još prije podne, bilježi u toj gužvi uzvike nesretnih seljaka: »zna se nije se moglo više, došlo do grla, dotužilo, otkup će nas satrati, već nas je satralo, i nas i stoku, i seljak mora da živi, ukinuti otkup ili smrt, ljudi zavedeni smo, tebi je bolje da šutiš, sad je svejedno šuto ne šuto, i mi hoćemo da živimo ko ljudi, nismo stoka, sad jesmo, ma samo smo se zatekli ovdje, dolje otkup, šuti budalo, bolje je sve nego gledati gladnu djecu, sad ih nećemo ni gledati, mi došli na Omahu, jebala te Omaha, omahnulo je nas sada, omahnulo omahnulo, došli mi ko i svake godine, da vidimo hućku, e vidio si je beli, ja došao tražiti cura, mene diglo vele zbor, nećemo da krepavamo, da se raspravimo, nek se vidi dokle je došlo, preko grla je, nije se moglo više durati, zimus mi umrlo dvoje, i bez otkupa se ne možemo prehraniti, kamoli s otkupom«. ⁴⁶⁾ Ovdje

***) Dž. Sabljaković, Omaha, 122—123.

(i inače) nije toliko bitno što je sve skupa ipak trajalo duže »od 3 sata« i što vojska nikako nije ni mogla stići još prije podne. Mnogo značajniji je sadržaj tih pokliča koje je Sabljaković brižljivo prikupio, sigurno koristeći se sjećanjima mnogih ljudi, i rekla bin proporcionalno veoma vjerno ih pred čitaoca izložio. Još bi se našlo specifičnih motiva pojedinca — učesnika Bune ali ipak i ja mislim da je pisac izabrao reprezentativne. Naime, i moja analiza iskaza pobunjenika u Udbinoj istrazi pokazuje da se mogu motivi i intimne odluke seljaka — pojedinaca svesti prije svega na, kako bi rekao pisac, »neman otkupa«. Nemala grupa bila je onih »zavedenih« i »prevarenih«. Da su na Đurđevdan krenuli seljaci »na omahu« nisam naišla kroz izvorna svjedočenja, možda je pisac uvođenjem ove poetske dimenzije stvarnosti želio oplemeniti tešku muku seljaka ili bar djelom dokumentarno poduprijeti izbor naslova knjige? Ne samo u romanu već i u sjećanjima koje sam o motivima pobunjenika sama prikupila, kod nekolicine svjedoka zaista je ostalo upamćeno: »ja došo tražit cura«⁴⁷). Taj je motiv očito ostao svima u sjećanju kao dokaz kako je zapravo heterogena i neosmišljena bila čitava ta stvar na Cazinu. Jedan sklop motiva, mada ga spominje, Sabljaković sigurno premalo ističe, to je ono: »straše, prijete, da će zapaliti kuću, izgone«.⁴⁸) U iskazima pobunjenika pred Udbom ovaj njihov motiv izbija, uzevši brojčano, gotovo na prvo mjesto. I mada sigurno nije lako razlučiti u pojedinačnim iskazima između stvarnog straha na grožnji zasnovanog i izjave u istrazi i pred sudom kojom se onda pokušava ublažiti svoja odgovornost u sudjelovanju u buni protiv Države, ipak zastrašivanja je nedvojbeno stvarno bilo.

III. Likvidacija ustanka Pomoć sa strane je najprije stigla iz Bihaća koji je, po »maratoncu« Kerkezu, prvi i obaviješten o napadu na Cazin. Oponomoćenik Udbe je »odmah s vodom vojnika krenuo za Cazin. On je stigao u Cazin oko 3 časa poslije podne i odmah preduzeo gonjenje bandita«, izvještava U. Danilović u maju na sjednici Politbiroa u Sarajevu. Kapetan bihačke Udbe Vajan Popović, sjeća se kako je nakon što je telefonom »doslovce« prenio u Banjaluku sekretaru OK Hajri Kapetanoviću Kerkezovu obavijest o situaciji na Czinu, sa dvojicom sjeo u »škodu«, i krenuo za Cazin. Bijes ga je uhvatio kada je naišao na isječene bandere, prosto ne vjerujući kako neko sad novu državu potkopava. U

⁴⁷) Sjećanje M. Kapora, D. Borića, H. Kapetanovića data autoru 1989 — 1990 godine u a. a.

⁴⁸) Dž. Sabljaković, Onjaha, 125.

samom Cazinu bilo je mirno. Obaviješten je da su pobunjenici odbijeni, ali da su zarobili dva člana OK. Bojeći se za sudbinu ove dvojice V. Popović je »škodom« nastavio prema Pjanićima. Naišao je u Grapu na oboren prazan autobus i shvatio da je stvar ozbiljna, produžio je za Pjaniće.⁴⁹⁾

U međuvremenu je, po naređenju H. Kapetanovića, iz Bihaća krenula Cazinu u pomoć jedinica sa 30-tak knojevaca, sa Prokom Franjićem na čelu. Njima se u Cazinu pridružio Mile Kenjalo. Kako su se pobunjenici kod Slatine već razbježali, vojska je pošla prema Mutniku uz dogovor da se ne puca bez naređenja. Uhapsili su dvojicu u jednoj šumici, zatim nastavili put prema Pjanićima gdje nisu našli muškaraca koji su se posakrivali u okolini. Tu su se sreli sa Vajanom Popovićem, koji se sjeća da je došlo do pucnjave u pravcu neke grupe nenaoružanih ljudi, valjda pobunjenika, ali su se ovi odmah razbježali. V. Popović prisjetio se tada parole iz rata »Kad te tjera Huskina vojska pobjeći mu nećeš, kad ga ti tjeraš stići ga nećeš«. Zatim se potjera zaputila u pravcu Tršca. Ali, »nigdje otpora«, sjeća se Kenjalo, mada su obaviješteni od nekih članova Partije iz Tršca da su od tamo »skoro svi ljudi učestvovali u ustanuku«⁵⁰⁾. U večernjim časovima potjera se smjestila u krugu tržačke stanice milicije, one koju je bio, da se podsjetimo, ujutro zauzeo Đulaga Šumar, odnosno koju je, po drugoj verziji, bez borbe pobunjenicima predao njen komandir Stojan Starčević, i koju je, prema svjedočenjima M. Kenjala ili H. Kapetanovića, na primjer, još u toku prijepodneva pokušao od pobunjenika povratiti ratni vojni invalid, učesnik NOR-a i član SK Cazin Stojan Zorić. U toj Stanici milicije vojska je zatekla 2 milicionara koji se nisu htjeli predati pobunjenicima te su, valjda nakon opšteg povlačenja ustanika, ova dvojica u Stanici vojsku i dočekala. Vojska, odnosno ta potjera, u kojoj su uz knojevce bili i udbovci i milicionari, navečer je odlučila da se sve i jedan muškarac iz Tršca dovede na ispitivanje kako bi se ustanovila svačija krivica. Tako je počelo navečer, na izdisaju dana Jurjevog, na neki način i suđenje pobunjenicima.

S obzirom da su snage Udbe i KNOJ-a koje su krenule za Cazin iz Banjaluke stigle tamo tek u noćnim časovima, mislim da stoji zaključak da je Buna, unatoč svim slabostima cazinskih sreskih državnih struktura, ipak ugušena već samim domaćim snagama, posebno ako im se pridoda pružana pomoć KNOJ-a i Udbe sa susjednog bihaćkog sreza. Međutim, kada je usred dana alarmantna

⁴⁹⁾ Sjećanje V. Popovića dato autoru 1988. godine, u a. a.

⁵⁰⁾ Sjećanje M. Milića, u a. a.

vijest o pobuni na Cazinu javljena u Banjaluku, tu je, u političko-vojnom vrhu Oblasti, zavladao ne samo veliko i opšte iznenađenje već i strah od stvarno mogućeg po državu opasnog razvoja zbivanja. Stoga su sve raspoložive snage momentalno stavljene u mobilno stanje.

Među nekolicinom ljudi, tada na određenim državno-političkim položajima u Banjaluci, koji su mi gotovo četiri decenije nakon Bune iznosili svoja sjećanja na 6. maj 1950. godine i ondašnja zbivanja, jednu od ključnih uloga sigurno je imao Hajro Kapetanović, sekretar OK Banjaluka, koji je tu funkciju primio 30. aprila, naslijedivši je od Rudija Kolaka.⁵¹⁾

Dakle H. Kapetanović priča: »5. maja oko 15 časova je došao kod mene Mikan Garača, zamjenik načelnika Udbe i saopštio da oko 700 seljaka diglo bunu na Cazinu i dijelu kladuških sela, da je jedan dio naoružan, da su u Tršcu napali milicionersku stanicu i zauzeli je, da je dao otpor i oteo. mitraljez ratni invalid Stojan Zorić koji se tu zatekao, da su zapalili neke zadruge i opljačkali ih, podijelili robu narodu, da su u Pećigradu zarobili instruktorsku grupu s Petrakovićem, da su došli 3 km pred Cazin, i da se pripremaju da napadnu grad, da izvikuju parole da su Beograd i Bihać već zauzeti i još neke, o kralju itd. Tada mi je Mikan prvi puta rekao da su kod njega 3. maja bili iz Cazina rukovodilac Udbe i Suljo Zunić, da su ga oni obavijestili da se priprema oružana akcija na Cazinskoj krajini i tražili da se nešto poduzme. Niti Suljo Zunić ni rukovodioc Udbe nisu došli u Oblasni komitet ili Oblasni narodni odbor da to tamo prenesu, odnosno upozore a isto tako i Mikan Garača ni Đuro Štrbac nisu nikog obavijestili. Jer, ova dvojica su bili njima rekli da se to sprema za Đurđevdan pa je tako bilo vremena da se nešto preduzme. Ja sam se tada sjetio buna u Rusiji i da su ih tamo gušili te zaključio da pobunjenici ne smiju zauzeti grad. Šta sam uradio? Bez konsultacija sa bilo kim povukao

⁵¹⁾ Prvi sekretar OK Banjaluka bio je Rudi Kolak 1949—1950. Za njim dolazi Hajro Kapetanović 1950—1951, a potom Niko Jurinčić do pred kraj 1952. godine, kada se OK inače ukida. U Jugoslaviji je 1949. godine oblasna instanca uvedena kao teritorijalno-administrativna transmisija između republičkog i sreskog nivoa s ciljem podržavanja i učvršćivanja vlasti, ali je shodno ukupnim tokovima društveno-ekonomskog razvoja nakon nepune četiri godine instanca ONO-a ukinuta pošto se smatralo da koči samostalnost i inicijativu sreskih narodnih odbora. U sklopu banjalučkog ONO-a bilo je 20 SNO-a, kojom je administrativno-teritorijalnom organizacijom zahvaćena čitava Bosanska krajina. Šire, V. Kržišnik — Bukić. O administrativno-teritorijalnoj organizaciji po oblastima 1949. godine, s posebnim osvrtom na konstituisanje Oblasnog komiteta KP BiH Banjaluke, Istorijski zbornik, 11, 2, Institut za istoriju Banjaluke, Banjaluka, 1981. godine

sam slijedeće poteze. Prvo nazvao sam komandira puka u Bihaću i tražio da me najprije on pozove telefonom nazad da bih vidio da je to stvarno on. Zatim sam ga pitao da li je on šta čuo da se nešto dešava. Odgovorio je da jeste ali da nije u toku. Rekao sam mu da je situacija takva da nema vremena i da zato on, Hajro, »naređuje« da odmah uputi vojsku i da Hajro snosi za to odgovornost. Još sam mu rekao preko kojih sela da ide. Drugo, zovnuo sam komandira Knoja u Banja Luci i tražio da oni pošalju svoje vojnike tamo i da će ONO obezbijediti prevoz. Treće, zovnuo sam Mačuku, sekretara unutrašnjih poslova, da se sva milicija spremi, ostavljajući samo stražare u Crnoj kući i najneophodnije za grad. Četvrto, zovnuo sam DASP i naredio da se svi raspoloživi kamioni i autobusi daju Knoju i miliciji. Peto, zapovjedio sam da se ide preko Novog i Otoke za Bužim i Vrnograč i da tim pravcem idu prema Pećigradu i Cazinu, da razoružavaju ljude, da ako treba pucati, pucati »preko glava«. Šesto, pozvao sam vojni aerodrom Trn i tražio da se ustupi avion za Bihać i njime rekao da zbog hiće se niko »gore« ne obavještava. U međuvremenu Đuro Štrbac, šef oblasne Udbe, stigao je i Hajro ga je poslao u Cazin avionom. Sedmo, zvao sam Pucara i obavijestio ga o svemu i o tome šta poduzimam. On je zvao Rankovića a ja sam slušao taj razgovor, dakle na liniji Banja Luka — Sarajevo — Beograd. Rečeno mi je da sam dobro postupio i odobrene su mjere. Onda je Ranković zaključio da pošalje i ljude iz Beograda i Sarajeva, a da sa vojne tačke sve to izvrši Hajro«. ⁵²

Bez obzira što je detalje oko upoznavanja H. Kapetanovića sa zbivanjima na Cazinu 6. maja poneko upamtio i malo drugačije, ima u Kapetanovićeovom iskazu i očitih nepreciznosti, stvari su se uglavnom ipak valjda odvijale ovako kako smo upravo saznali iz njegovog sjećanja. Hajro npr. telefonski kontakt sa Vajanom Popovićem uopšte ne pominje, dok Popović upravo tvrdi da je on Kapetanovića prvi upoznao telefonom o situaciji na Cazinu. Naime, nakon što ga je oko 13 časova izvijestio M. Kerkez, Popović prvo zove šefa oblasne Udbe Đuru Štrpca, ali pošto njega nije bilo, Popović zove Hajru i njemu ne smije ispričati sve preko telefona već samo: »Nešto ima na Cazinu opasno, ustanak je, ja odo na Cazin.« ⁵³ Nešto drugačiju verziju ispričao je Rade Medić, tada profesionalac u OK Banjaluka. Radilo se dvokratno u OK, dopodne i

⁵²) Autorizovano sjećanje Hajre Kapetanovića dato autoru maja 1989. godine u a.

a.

⁵³) Sjećanje V. Popovića dato autoru 1989. godine u a. a.

popodne. Došao je nešto prije 17 časova, digao slušalicu i od uspaničenog Adema Pjanića, org. sekretara OK SK saznao: »Banda napala na Cazin, daj Hajru.« Rade je povezo Pjanića sa Hajrom i ovaj je, prema Mediću, vijest najprije saznao od Pjanića, ne računajući prethodnu Medićeovu najavu za koju je Hajro pomislio da je provokacija. Tek kad je čuo od Pjanića, stvar je shvatio ozbiljno. Može biti da je nakon popravka telefonskih veza Hajro direktno iz Cazina, najprije saznao od Pjanića, ali je ipak, bez sumnje, ranije obaviješten iz Bihaća od Vajana (ili, po Hajri, od Mikana Garače) te ipak nije više mogao biti iznenađen.⁵⁴⁾

U svakom slučaju inicijativa i praktične mjere u pravcu organizovanja snaga iz Banjaluke za likvidaciju ustanka na Cazinskoj krajini krenule su od sekretara OK Banjaluka Hajre Kapetanovića. Naime, stjecajem okolnosti šef oblasne Udbe Đuro Štrbac (Đurekan) u danima između 2. i 6. maja nalazio se u službenom obilasku Manjače te se 6. maja slučajno baš popodne vratio u Banjaluku.⁵⁵⁾ On je otišao kući a njegov pratilac sa Manjače udbovac Ratko Ilić produžio je u zgradu Oblasne Udbe (tadašnji Dom JNA). Stigao je tamo oko 16 časova i saznao od dežurnog da se digao ustanak u Cazinu. Vijest je stigla iz Bihaća i već je obaviješten Oblasni komitet. Nakon što se Ratko čuo sa Hajrom, koji ih je pozvao da odmah dođu, Đurekan i Ratko ubrzo su se našli u OK (zgrada kasnijeg Doma kulture). Tu ih je Hajro upoznao sa situacijom. Dogovoreno je da Đurekan odmah krene avionom u Bihać. Ratkov zadatak je bio da ode u štab puka KNOJ-a i da spremi što je više moguće vojske za pohod na Cazin. Nakon što je dao naređenje da se zovu svi oficiri Udbe — bilo ih je tada oko 50 u oblasnoj i sreskoj Udbi u Banjaluci koji su se okupili za pola sata — Ratko je otišao kod komandanta puka majora Ostoje Mijića. Pošto je u ono doba bilo normalno da vojska sluša Udbu bez pitanja pukovnika, »Mijić koji je imao na raspolaganju bataljon sa oko 700 vojnika,« za jedan sat je okupio ovu vojsku. Također je naredio bataljonu iz Drvara da krene za Bihać.⁵⁶⁾ Tako je navečer 6. maja, dakle, još na Đurđevdan, prema nemirnoj Cazinskoj krajini upućena vojska iz Banjaluke i Drvara. Vojnici su išli kamionima, Mijić i Ilić kolima, dok je šef oblasne Udbe Đ. Štrbac odletio avionom (tipa »Potez«).

⁵⁴⁾ Sjećanje Rade Medica dato autoru 1989. godine u a. a.

⁵⁵⁾ Sjećanje R. Ilića, dato autoru u februaru 1988. godine u a. a. Zanimljivo je da i kao i H. Kapetanović i R. Ilić u svom sjećanju stalno pominje petak 5. maja umjesto su bote 6. maja — Đurđevdan. No, obojica griješe u datumu. U tekstu autora, po osno\ u njihovih sjećanja ali i objektivnih saznanja, korišten je pravi datum, 6. maj 1950. godine.

⁵⁶⁾ Sjećanje R. Ilića, u a. a.

S obzirom da je već bila noć, za bezbjedno sletanje aviona na Garavicama kod Bihaća trebalo je, prema sjećanju pripadnika bihačke Udbe Jusufa Lipovače, potpaliti vatre.⁵⁷⁾ Đurekan je sačekao u Bihaću drvarski bataljon, poveo još nekolicinu udbovaca iz Bihaća i u pratnji Lipovače noću stigao u Cazin. Neki sat kasnije, također još noću, na čelu sa Mijićem i Ilićem, stigla je i vojska iz Banjaluke. Zanimljivo je svjedočenje Drage Dodika, tada načelnika gradskog odjeljenja banjalučke Udbe koji je zajedno sa vojskom krenuo iz Banjaluke. »Kad smo pošli iz Banjaluke obaviješten sam da pobunjenika ima stotinjak, na prolazu u Novom rečeno da ih ima 300, u Krupi kazano da ih ima 500, a kad smo stigli u Cazin da ih ima 1000.«) U toku noći između 6. i 7. maja stiglo je, uglavnom, nekoliko stotina vojnika i udbovaca iz Banjaluke, Drvara i još poneko iz Bihaća, a danju dospjeli su i udbovci iz Sarajeva i Beograda.

I mada je bila, kako smo vidjeli, najprije alarmirana partijska vertikala Kapetanović — Pucar — Ranković, ovaj posljednji u funkciji člana Politbira i organizacionog sekretara CK KPJ, bio je i ministar unutrašnjih poslova FNRJ. Stoga je odmah »proradila« i povratna državna linija. Vrijedi zabilježiti ovdje iskaz dugogodišnjeg partijskog funkcionera sa Kladuše i prvoborca Miće Carevića, koji mi je citirao Đuru Pucara, »da tu Republika ništa nije radila bez Federacije«.⁵⁹⁾ Osim što je poslao na Cazin nekoliko »svojih« udbovaca iz Beograda (među njima S. Filipovića i D. Lauševića, a možda i samo njih dvojicu), Ranković je odmah izdao naređenje Uglješi Daniloviću, ministru unutrašnjih poslova BiH da preduzme sve potrebne mjere. Uglješa se sjeća kako se »često čuo sa Rankovićem« oko pitanja Cazina. Odmah je poslao na teren svog pomoćnika, pukovnika Slobodana Šakotu, i inače zaduženog za državnu bezbjednost.⁶⁰⁾

No, ustanka više nigdje nije ni bilo. Relativno jakim snagama preostao je posao »čišćenja« terena, hvatanje odbjeglih pobunjenika, njihovo privođenje, zatvaranje.⁶¹⁾ Naravno, kad se bio u Banjaluci organizovao pokret vojske prema Cazinskoj krajini nije se znalo da su praktično same lokalne snage ustanak već raspršile. Koliko pristigle snage vojske, Udbe i milicije iz drugih krajeva, u suštini nisu više imale pravog posla, govore izvještaji Udbe i Parti-

⁵⁷⁾ Sjećanje J. Lipovače dato autoru u oktobru 1989. godine u a. a.

⁵⁸⁾ Sjećanje D. Dodika dato autoru u maju 1989. godine u a. a.

⁵⁹⁾ Sjećanje M. Carevića dato autoru u julu 1989. godine u a. a.

⁶⁰⁾ Sjećanje U. Danilovića dato autoru u maju 1989. godine, u a. a.

⁶¹⁾ Sjećanje Slobodana Šakote, dato autoru u junu 1990. godine u a. a.

je, koji sam čin smirivanja pobune od strane jakih pristiglih snaga zapravo gotovo i ne pominju. Jer, vojnog dejstva više nije moglo biti. Posebno na cazinskom srezu ustanak se ugasio još usred dana. Pukovnici S. Filipović i D. Laušević u svom izvještaju, na primjer, prosto »preskaču« da bilo šta kažu o »spoljnoj« intervenciji dan-dva nakon ustanka. Relativno škrt je i Uglješa Danilović na sjednici majskog Politbiroa u Sarajevu: »U toku noći između subote i nedjelje u Cazin je stigla jedna jedinica KNOJ-a i četa milicionara iz Banjaluke, grupa oficira Udbe iz Banjaluke i grupa oficira Udbe iz Sarajeva. Energičnom akcijom u toku nedjelje, ponedjeljka i utorka, najveći broj bandita bio je pohvatan.«⁶²⁾ Sličan je kratak komentar neidentifikovanog autora jednog izvještaja bosansko-hercegovačke Udbe za 1950. godinu, gdje se, između ostalog, kaže: »Ustaničnici« su krenuli u dvije grupe u napad na grad Cazin i Veliku Kladušu. Čim su naišli na oružani otpor nekoliko oficira Udbe, Nar. milicije i par komunista iz SK i SNO, obje grupe su se razbježale.«⁶³⁾ Čini se, po kasnijem pripovijedanju svjedoka da je ova kratka ocjena još ponajpribližnija stvarnim zbivanjima, i Dž. Sabljaković u svom nadahnutom literarnom djelu »Omaha 1950« očito faktografijom protkanim, čitavo ustaničko događanje sažima tek na nekoliko sati. No, ukoliko je dolazak »spoljne« pomoći predstavljao recimo tačku na i u pogledu definitivne sudbine same Dune ili pobune, nereda, ustanka, seljačke hučke, seljačke gužve kako na primjer Sabljaković još naziva cazinska zbivanja na Đurđevdan, snage Udbe, milicije i KNOJ-a ostaju tu i narednih dana sa zadatkom likvidacije ostataka pobunjenika koji su iz straha pobjegli u okolne šume i zadatkom normalizacije života na terenu. Te i takve aktivnosti odvijale su se još bar 2-3 nedjelje na kladuškom i cazinskom srezu.

Intenzivnije se »radilo«, normalno, prvih nekoliko dana nakon Bune. U Cazin su stigli visoki oficiri Udbe Slobodan Šakota, Vojo Čolović, pa šef milicije za BiH Šukrija Bijedić, sekretar Vlade Republike Hakija Pozderac iz Sarajeva, Safet Filipović i David Laušević iz Beograda. Još prije nego što se pod vodstvom Slobodana Šakote, zamjenika ministra unutrašnjih poslova, pristupilo organizovanom i koordiniranom »čišćenju« terena, u čemu su po jedinim selima djelovale posebno obrazovane grupe, sastavljene od udbovaca, milicionara i knojevaca, »domaće« snage tj. cazinske i iz

⁶²⁾ Zapisnik sa sjednice Politbiroa CK KP BiH od 16. maja.

⁶³⁾ Arniva RSUP SR BiH, Referat Profašističko-terorističke organizacije, 1950, br. 0105, str. 3.

susjednog bihaćkog sreza, uhvatile su na najneuralgičnijim tačkama, čini se, kontrolu nad situacijom u svoje ruke.

One su, tako, u Tršću još ujutro 7. maja privede veliki broj Trščana u krug tamošnje Stanice milicije jer su, navodno, gotovo svi mještani i učestvovali u Buni. Po sjećanju M. Kenjala — Milića, pohvalio ih je iz Sarajeva upravo pristigli V. Čolović, načelnik jakog Drugog odjeljenja Udbe čije je polje djelovanja bilo otkrivanje i borba protiv tzv. unutrašnjeg neprijatelja.⁶⁴⁾ Čolovićev zadatak bio je otkrivanje, »dublje operativne pozadine« i davanje ocjene o događaju. Trebalo je odgovoriti na pitanje da li je događaj stihijnog, slučajnog, spontanog karaktera, da li je i koliko umiješano četničkih, ustaških i sličnih elemenata, da li stoji iza pobune neka proinformbirovska ili prozapadnjačka sila. Hakija Pozderac koji je isto tako došao iz Sarajeva, ljut što se tako nešto dogodilo u njegovom kraju, pitao je uplašene Trščane, koji su u Hakiji vidjeli mogućeg spasioca, šta to napraviše i ko im je kriv. »Krivim smo sami« odvratio je jedan, »zato ćete i odgovarati«, zaključio je Hakija kad se vratio u Cazin, dok je još prije njega Čolović nastavio za Šturlić, središte Bune na srezu. To jutro je i Vajan Popović dobio naređenje da se vrati u Bihać, pošto se strahovalo da se Buna ne prelije na bihaćki srez, te je trebalo i tamo uspostaviti pojačanu kontrolu. U samom Tršću ostalo je 40-tak knojevaca.⁶⁵⁾

Naveo sam primjer Tršća. Slično se je privođenje seljaka odvijalo i u Šturliću, Šturlićkoj Platnici, Liskovcu, Tržačkim Raštelićima, Pjanićima, Krivaji, Čoralićima, Skokovima, Pećigradu. Posebna pažnja posvećena je Crnaji, selu komandanta Bune Milana Božića. Ne postoje pismeni materijali o tim neposrednim aktivnostima (ako su i postojali uništeni su ili su nedostupni). Trebalo je raditi brzo i efikasno pa nekog pisanja osim telegrama i kasnijih sumarnih izvještaja nije bilo. No, sigurno su postojali spiskovi seljaka po selima koje su za potrebe potjere stvarali odbornici. Kao dnevno-operativni čin najvjerojatnije oni nisu nadživjeli ni 1950. godinu. Ukoliko je takvih materijala nešto i ostalo oni su stradali u raznim premještanjima arhivske građe u vatri (za potrebe grijanja ili prosto da ti »bezvrijedni« papiri ne smetaju) ili 1964. godine kada je, iz određenih razloga, arhiva Udbe desetkovana.⁶⁶⁾ Da možda pisani izvori o tim aktivnostima nikada nisu ni nastali potvrđivao bi npr. iskaz S. Šakote, koji je, prema sopstvenom sjećanju,

⁶⁴⁾ Sjećanje M. Milića, u a. a.

⁶⁵⁾ Isto.

⁶⁶⁾ Izjava Riste Bašića, Načelnika za kadrove u RSUP BiH data autoru u aprilu 1990. godine.

inače ubičavao praviti neke bilješke o svojoj djelatnosti i sačuvao ih, ali ne i o tome, jer kako se sjeća četiri decenije kasnije, za »takva pisanja tada nije bilo ni vremena«. ⁶⁷⁾ Možda je određene bilješke o tim zbivanjima tada pravio samo Ratko Ilić iz banjalučke oblasti Udbe, čovjek koji je rukovodio hvatanjem Milana i Nikole Božića. No, ali i kasnija sjećanja tadašnjih udbovaca i milicionara i partijaca M. Milića (Kenjala), V. Popovića, Ahmeta Kulenovića, Drage Dodika, Hasana Hadžipašića, Gojka Jotića, Hasana Purića daju, čini se, ipak dovoljno osnova za jednu približnu rekonstrukciju dvo(tro)nedjeljnog događanja na području koje je bila zahvatila Đurđevdanska buna.

Branko Vukašinić, šef cazinske Udbe, je preko »svojih ljudi«, po sjećanju R. Ilića, još prije dolaska banjalučkih snaga sa šefom Đurekanom, noću između 6. i 7. maja, pokupio podatke o tome koja sela su se digla na ustanak. U skladu sa tim podacima u zoru 7. maja napravljen je akcioni plan. Formirane su grupe udbaša sa odgovarajućim brojem milicionara ili knojevaca. »Koliko je bilo dignutih sela toliko je formiranih grupa.« ⁶⁸⁾ Po Ilićevom sjećanju tih grupa je bilo desetak. Aktivnosti je koordinirao Slobodan Šakota, a uticaj na vođenje operacija sigurno su imali i pojedinci iz Sarajeva i Beograda koji su tamo poslani, mada su bili više povremeno nego stalno na Krajini: Šukrija Bijedić, Hajro Kapetanović, Hakija Pozderac, Vojo Čolović, Živko Jošilo. Grupama na terenu su rukovodili Ahmet Kulenović, Ratko Ilić, Mile Kenjalo (Milić), Gojko Jotić...

Među rukovodiocima grupa bio je npr. i Gojko Jotić, opunomoćenik sreske Udbe u Bosanskoj Dubici. Poslije podne 6. maja iz Banjaluke je dobio naređenje da odmah krene za Cazin. Pošao je zorom vozom preko Novog do Srbljana i potom kamionom do Cazina. Osim njega put Cazina krenula je i milicija iz Novog, Prijedora i Krupe. Kad i Jotić stigle su i dvije čete milicije sa komandrom Ilijom Blanušom. Bilo je tu milicije i udbovaca i iz drugih krajeva, sjeća se Jotić. Zadatak je primio od glavnokomandujućeg u gušenju Bune, Slobodana Šakote:... »Ovdje je ustanak. Tvoj je zadatak da vodiš računa da ne bude nikakvih represalija prema narodu i da se ljudi pohapse bez strijeljanja. Pravac — Pećigrad.« Sa 60-tak milicionara Ilije Blanuše Gojko Jotić u nedjelju 7. maja navečer stiže u Donji Pećigrad, gdje su zanoćili u velikom dvorištu kuće Hasana Kajtezovića, koga se Gojko sjeća i po tome što je

⁶⁷⁾ Sjećanje S. Šakote, u a. a.

^{**)} Sjećanje R. Ilića, u a. a.

imao sa tri žene 28 djece. U četiri ujutro probudio ga kurir koji je donio spisak od 82 lica iz Liskovca i Pećigrada koje je trebalo pohapsiti. 70)

Valjda su predsjednici MNO ili povjerljiviji odbornici i komunisti iz sela dobili zadatak da u najkraćem roku naprave spisak mještana koji su iz dotičnog sela učestvovali u Buni, imali bilo kakve veze sa njom ili bili inače sumnjivi, a ponegdje popisani su svi mještani. Taj spisak dobio bi rukovodilac grupe i prema njemu bi vršio potjeru i hapšenje. Postoji i jedna malo drugačija verzija metoda kojom se pristupilo »sređivanju« prilika. Pozvani odbornici išli su svaki u svoj zaselak, a uz njih grupica po 5—6 vojnika ili oficira Udbe, sa zadatkom da se ustanici pozovu i vrata kućama te da im se u tom slučaju neće ništa dogoditi.⁷⁰⁾ Po jednom sjećanju, to je eventualno moglo biti već nakon više dana, ustanici su čak i lecima iz aviona pozivani da se predaju.⁷¹⁾

Privodilo bi se najprije na dogovoreno mjesto u selu, obično u mjesni odbor, gdje bi se već vršila određena selekcija krivaca. Jedna potjera je na primjer pokupila njih osam iz zaseoka Lulići, selo Krivaja, i odvela u MNO u Pjaniće, zatim u Mutnik, u kuću Rame Gušića, gdje je major Drago Slijepčević pošao ispitivati jednog po jednog. Ispitanici, svi uplašeni, ponašali su se različito, dok je npr. jedan, »da bi spasio sebe« počeo svaljivati svu krivicu na druge, Sele Lulić je odgovarao kako »seljaci ništa ne znaju o politici«. Nakon jednočasovnog ispitivanja major Slijepčević je kroz prozor saopštio da svi Lulići, osim Sele mogu kući, a ostali, zajedno sa Selom otjerani su u Cazin. Tu su strpani najprije u tadašnju upravu prihoda (kasnije zgrada Skupštine opštine Cazin), a sutradan u »žitaru« Sreskog zatvora gdje su bili, prema 40 godina kasnijem sjećanju Selinom, zatvoreni i Nikola i Stevo Božić te drugi »značajniji« pobunjenici. Iz cazinskog zatvora prebačeni su u bihački, u Kulu.⁷²⁾

Zadatak Ratka Ilića je bio da ide u Tržac i da Božiće, Milana i Nikolu, žive dovede. Ranković je to depešom naredio jer je trebalo sagledati pozadinu ustanka. Inače je bilo naređenje da se niko ne ubija. Još je Hajro onima koji su polazili iz Banjaluke naredio da se puca samo po potrebi i to još »preko glava«. Trebalo je pokušati da se »stvar lijepo okonča«, da se »sa narodom postupa jako

** Sjećanje G. Jotića, u a. a.

) Sjećanje R Ilića, u a. a.

⁷¹⁾ Sjećanje Vitomira Ljubičića, dato autoru u decembru 1989. godine, u a. a.

⁷²⁾ Sjećanje Sele Lulića dato autoru u oktobru 1989. godine u a. a.

fino,« bez represija, sjeća se R. Ilić. Slično naređenje imali su, uglavnom, i svi drugi udbovci.

Mada je već sutradan, 7. maja, napustio cazinski srez i vratio se na svoj redovni posao u bihaćko opunomoćstvo Udbe, gdje je u datim okolnostima također trebalo intenzivnije raditi, Vajan Popović se, međutim, sjeća i naređenja, koje doduše smješta »možda u kasniji period gušenja ustanka« da se onaj koji se nađe u šumi, likvidira. Taj iskaz se ne bi mogao uzeti kao vjerodostojan sam po sebi već i zato što je dat prosto kao jedno, recimo, nepouzđano sjećanje a i zato što potiče od čovjeka koji više i nije bio direktno prisutan u operacijama čišćenja Cazinske krajine. Međutim, Popovićev iskaz se može potkrijepiti primarnim pisanim izvorima. Riječ je o zapisniku sa sastanka Biroa OK Banjaluka održanog 9. maja u Banjaluci: »U odnosu na pobunjenike poduzeti mjere po svim linijama za njihovo brzo hvatanje i likvidiranje naročito organizatora, a napose sve učesnike pobune također pohvatati i poduzeti daljnje zakonske mjere (djelomično likvidiranje).«⁷³⁾ No, takav stav OK, zapravo njegovog Biroa, ipak čini se nije mogao biti samostalno izvoran. Riječ je, očito, tek o prihvatanju i potvrđivanju direktive »odozgo« jer kako bi tačno rekao V. Čolović, npr. »mnogo« sitnije stvari rješavale bi se isključivo odozgo nadalje a kamoli pitanje načina obračuna sa ustanicima.

Zanimljivo je, uzgred, da se međutim, taj isti V. Čolović »uopšte« ne sjeća ni da je iko u okršajima ili »čišćenju« terena smrtno stradao ni da je bilo smrtnih vojno-sudskih presuda. A bilo je, i te kako, i jednoga i drugoga. S obzirom na funkciju koju je imao i u kojem svojstvu je došao na cazinski teren i gdje se, po sopstvenom sjećanju ne baš malo i zadržavao (»u par navrata po petnaestak dana«). Čolović je sigurno morao biti među obavještenijima ako'ne i najobavješteniji. Kao visoki rukovodilac republičke Udbe više puta je održavao sastanke sa pripadnicima Udbe koji su bili, uz izvjestan broj knojevaca ili (i) milicije, zaduženi za »čišćenje terena« po pojedinim mjesnim područjima i selima. Na jednom takvom sastanku u Casinu, sjeća se udbovac Mile Milić (Kenjalo), nekoliko okupljenih udbovaca o stanju na terenu referišu Čoloviću, a on pita: »Ima li mrtvih?« Ahmet Kulenović kaže: »U Liskovcu 2«, Mile Kenjalo: »U Šturliću 1«, Čolović pita kako je došlo do ubijanja, na šta je Kulenović odgovorio da su bili u bjekstvu, a Čo-

⁷³⁾ ABK, f. OK Banja Luka, k. 30, zapisnik sa sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka od 9. maja 1950. godine. Sastanku su prisustvovali Hajro Kapetanović, Simo Komljenić, Adem Kovačević i Dževad Midžić.

lović zapovijeda: »Bez ubijanja!« Ako stoji Milićev iskaz, taj sastanak je održan nekoliko dana nakon Bune. Ne više, jer na liskovačkom terenu, prema mom istraživanju, »čišćenje« nije iscrpljeno pomenutom dvojicom, bilo je ubijenih još nekoliko, ili narednih dana ili već do tada, pa A. Kulenović možda to nije znao ili tada nije htio reći. Ali o tome više kasnije.

Ovdje treba, međutim, istaći ipak još jedan važan »detalj« u vezi sa primjenom represije, naime iskaz R. Ilića, objavljen u njegovoj knjizi »Opredijeljeni za izdaju«, »detalj« koji je propušten u njegovom razgovoru s autorom. Govoreći o sastanku udbovaca sa odbornicima u Tršću neposredno nakon Bune on svjedoči: »Na sastanku smo prenijeli direktivu: ukoliko se ustanici ne povuku u roku od 24 sata i ne predaju oružje vojska će intervenirati, a ukoliko se sami vrata kućama postupak će biti samo u skladu sa zakonom.«⁷³⁾ Znači ipak je postojala konkretna naredba u vezi sa primjenom represije. A direktiva takve vrste svakako se mogla i zloupotrijebiti!

Po izjavama još živih udbovaca, pobunjenici sigurno nisu ubijani »iz čista mira«. Kad se pojedinci nisu htjeli mirno predati i kad bi upravo zato do nekog okršaja i došlo, u njemu bi poneko smrtno stradao, odnosno bi bio ubijen zbog »bjekstva«. Ali u narodu je ostalo i drugačije sjećanje. Čak su različita sjećanja i iskustva samih udbovaca. Već pominjanog Dragu Dodika zapala su Tržačka Raštela. Kad su udbovci i milicionari stigli, tamo nisu zatekli »muške glave«. Samo su našli žene i djecu, dok su se muškarci očitito posakrivali u šumu i okolinu. Možda neki nisu imali nikakve veze sa Bunom. Na sva upućena im pitanja žene su ćutale kao zalivene, plašeći se za muževe, očeve, sinove, braću.⁷⁴⁾

Ipak je najveći dio ustanika priveden mirnim putem. Ali i tu su iskrsavali problemi. O čemu je riječ? Nakon što su po osnovu već pomenutih pripremljenih spiskova seljani—ustanici ili pod sumnjom da su na neki način učestvovali u Buni putem patrola pokupljeni od svojih kuća ili eventualno u šumi, sprovedeni zatim na određeno mjesto okupljanja u selu, pri čemu su vezanih ruku i naočigled suseljana od milicije, Udbe ili vojske fizički maltretirani, grupe njih su potom što pješke, što zaprežnim kolima, što kamionima iz svojih sela tjerani prema Cazinu u zatvor. »Četvrti dan toga svega bilo je u zatvoru 600—700 ljudi«, sjeća se R. Ilić. »Držali

⁷³⁾ R. Ilić. *Opredijeljeni za izdaju, Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 318.*

⁷⁴⁾ Sjećanje Drage Dodika, u a. a.

mi sastanak šta da se dalje radi pa zaključili da se puste kućama uhapšeni sem oko 200 najokorjelijih.«

Ali kada je već o zatvorima riječ treba dodati da je vlast imala ne malih poteškoća zbog relativno velikog broja ljudi koji su zbog Bune zatvarani. Tadašnji ključar zatvora u Cazinu Hasan Japić svjedoči, četiri decenije kasnije, da tri noći nije spavao od obimnog posla oko zatvaranja pobunjenika i njihovog namirivanja hranom, pošto je on bio i magacioner. Sreski zatvor u Cazinu nalazio se u prizemlju zgrade SNO (kasnije Skupštine opštine). U sklopu zatvora nalazile su se četiri prostorije, tri od njih bile su na dan pred Bunu popunjene sa 53 »obična« zatvorenika, tj. onima koji su izdržavali kazne naročito zbog šverca a manje zbog otkupa. Kad je dopodne saznao šta prijeti Cazinu, prva Japićeva briga je bila da zatraži dva milicionara radi pojačanog čuvanja zatvora jer nije bilo daleko od pameti da bi pobunjenici pri ulasku u grad oslobodili zatvorenike i udružili se. A onda, narednih dana, kad je opasnost već prošla i ona četvrta prostorija se napunila, ali pobunjenicima. Pošto je za njih uglavnom u zatvoru bilo premalo prostora, zatvorsku funkciju dobili su i tadašnja tehnička škola i jedna kuća na Gnjlavcu. Po Japićevom sjećanju, bilo je zatvoreno 500—600 pobunjenika. Za njih je specijalnim transportom dostavljana hrana iz Sarajeva, a svi operativni poslovi oko njenog izdavanja i distribucije padali su na njega, Japića, zbog čega je i bio praktično danonoćno angažovan.⁷⁵⁾

Novi problemi u Cazinu nastaju nakon što je većina uhapšenih puštena. Naime, dva sata nakon njihovog puštanja stigla je prema sjećanju Ratka Ilića, Rankovićeva depeša da se moraju svi koji su učestvovali u Buni kazniti, da će jedan dio njih ići sudiji za prekršaje, drugi dio na vojni sud. Oni već pušteni bili bi otprilike za prekršajno.) Rukovodstvo je tada zahvatila panika jer se predviđalo da će njih bar polovina pobjeći u šumu ukoliko bi se pošlo ponovo hapsiti, sjeća se R. Ilić delikatne situacije kao i svoje uloge u njoj: »Ja imam prijedlog kako da ih vratimo bez opasnosti. Mi imamo njihove spiskove. Napraviti pozive koje će im milicija uručiti da sutra dođu u mjesne urede po selima radi davanja saopštenja šta da se dalje radi. Svi da budu tamo u 12 sati. Otpada sumnja da će milicija da ih hapsi.« Postupilo se kako je Ilić predlagao i sutradan su u 12 svi pozvani i došli su u svoje urede. Tamo su ih, međutim, čekali kamioni i svi su prebačeni u Bihać.⁷⁷⁾

⁷⁵⁾ Sjećanje Hasana Japića dato autoru u aprilu 1990. godine u a. a.

⁷⁾ Sjećanje R. Ilića, u a. a.

⁷⁾ Isto.

Već je istaknuta činjenica da je bilo različitog »privođenja«, i »mirnog« i onog drugog. Drago Dodik npr. sjeća se kako u Raštelima nije, a u Crnaji jeste bilo pucnjave. Pomenula sam i strijeljanje u Liskovcu, a vjerovatno je toga bilo još. Međutim, možda nije slučajno što se pucalo u Crnaji i Liskovcu. Naime, to su ipak bila sela glavnih vođa Bune, Božića i Čovića, pa je sigurno naređeno tamošnjim potjerama da efikasno obave posao, mada su uvidjeli da je bila pala naredba i da se imaju kolovođe uhvatiti žive. Taj je zadatak, uostalom, i izvršen. No, razumije se, da su bili i M. Božić i A. Čović u dovoljnoj mjeri svjesni svoje krivice i da se shodno tome nisu sami preaali. Uhvaćeni su.

Posebnu pažnju snage gonjenja posvetili su selu Crnaji i Božićima. U njihovom privođenju je, ukoliko prihvatimo njegovu priču, glavnu ulogu odigrao Ratko Ilić, tada inače referent u oblasnoj Udbi Banjaluke, a u toku cazinske operacije ili neposredno nakon nje imenovan je za pomoćnika šefa oblasne Udbe.

Evo kako je, po Ilićevom pričanju Milan Božić »pao u ruke jedinice JA« 9. maja.⁷⁸⁾

R. Ilić i major JA Ostoja Mijić sa pet—šest vojnika u nedjelju 7. maja otišli su kući Božića. Nih dvojica su u kući zatekli Milanovu ženu. »Dobar dan, bako«, ona »Bok vas pomogao«, zatim je Ratko pita za muža. »Pa negdje je, oni ga Turci nagovoriše i ode i on s njima na ustanak.« Ona se stalno moli bogu i Ratko po »srpskoj liniji«, tj. da slavi kao Ilić Mioljdan (12. oktobar), i da mu zato ona treba vjerovati te da ih dovede. »I mi imamo Ilića koji slavi Mioljdan«, odvrati ona i na tome je stečeno njeno povjerenje. Popijena je kafa i rakija i zatim je ona počela pričati kako su nasamarili Turci i sina i muža joj. Da ona ima još jednog sina koji nije učestvovao u ovom ustanku. Onda se on pojavio, a prisutne su bile i obje snahe. Sjedili su i ručali te Ratko njoj kaže: (ona otresita, glavna) da se dovede Nikola jer kao neće njemu ništa biti, na što ona: »Ja ću vama djeco njega dovesti sutra.« Ratko je ocijenio da ona mora da ima slobodnije kontakte s njima pa su zato napustili kuću i otišli navečer u stanicu milicije. Negdje oko 23 došli su Đurekan, Šakota, Čolović, a Ilić im je ispričao da će zadatak obaviti na način koji on misli da je najbolji te da on i ne brine. Objasnio im je da vjeruje da će ona sigurno sutra ujutro dovesti Nikolu. Pomenuti funkcioneri prihvatili su Ratkovo objašnjenje. Sutro ujutro Ratko i Mijić opet su krenuli u kuću Božića. Milanova žena im je kazala da će Nikola doći na ručak. U međuvremenu oni su razgle-

*) Zapisnik sa saslušanja M. Božića.

dali gazdinstvo. »Ja u životu nisam vidio bjesnijih konja nego što ih je imao Nikola, znači kuća bila žitna, bogata. Tad je on imao samo rakije oko 2000 litara, pun ambar pšenice, ječma. Mislim da je bio najbogatiji u tom selu« živo se sjeća dalje Ratko. Nikola je uskoro zaista ušao u kuću. Skinuo je šmajser i pištolj i predao ih Ratku, koji se prvo s Nikolom pozdravio pa tek onda prihvatio oružje, pričajući diplomatski prvo o dobrom imanju, a tek poslije ručka započeo je pravi razgovor. Nikola je kazao da je Milan u šumi, da nije daleko, da su za sve krivi Turci, da su ga za komandanta stavili samo zato da bi okupio što više Srba. Rekao je i da će Stari isto doći. Ilić Ratko i dalje je nastavio diplomatskim putem. Nikoli je kazao da im Milan treba pomoći u hvatanju Ale Čovića. »Drugim putem da sam pošao ne bi se moglo tako završiti. Mogli smo ga ubiti u svako doba, ali nije bio nama cilj njega likvidirati. Pustio sam Nikolu da radi kućne poslove, a on i stara rekli su da će Milan sigurno doći sutra ujutro. Sutradan ujutro Ratko i Mijić opet su krenuli kući Božića. Stara i Nikola spremili su nam doručak, rakiju i bili su umireni kad su vidjeli da smo samo nas dvojica i da neće biti hapšenja. Milan je bio poručio iz šume da ih dovedu, zapravo da Milanu priđe samo Ratko. Stara je Ratka i Mijića povelu u šumu do jedne provalije do koje je pristupio Ratko sam. Ugledao je potpuno pijanog čovjeka i obratio mu se: »Imam jednu molbu na vas da mi pomognete. Svi vaši ustanici su se predali. Došli su svojim kućama ali Ale nema nigdje. Bili nam vi pomogli da Alu uhvatimo pa vam se neće ništa desiti,« N. Božić je uzvratio: »O majku mu tursku, znam gdje je on, mi ćemo njega brzo uhvatiti.« Milan izađe iz provalije a tada se Ratku priključi i Mijić. Ratku je Milan predao šmajser, pištolj i kamu a zatim je oružje Ratko dao Staroj koja ga je odnijela kući, kako ne bi bilo ništa sumnjivo. Zatim su njih trojica krenuli do jednog mjesta u šumi gdje ih je čekao još odranije poručnik auto. Tamo su Milanu saopštili da je uhapšen i da uđe. Počeo se buniti, ali je u auto ipak ušao. Odvezli su ga u Cazin. »Hajro, Đurekan i Šakota ljutili su se što nije doveden i Nikola. Poslao sam jednog oficira da i njega uhapsi. On se sa Nikolom i oružjem zaista uskoro vratio«, završio je svoju priču o hvatanju Milana i Nikole Božića Ratko Ilić.⁷⁹⁾

Nikolino privođenje je nešto drugačije opisao Mile Kenjalo—Milić koji je 9. maja dobio naređenje da pohapsi sve muškarce u Crnaji. Stigavši tamo, nakon »raščišćavanja« u Sturliću, Kenjala je u Crnaji već čekao vod vojske od 30-tak ljudi i dva kamiona iz Bo-

⁷⁹⁾ Sjećanje R. Ilića, u a. a.

sanske Krupe. Zajedno s komandrom voda Kenjalo je rasporedio vojnike da po kućama po dobivenom spisku pohapse muškarce u isti mah u cijelom selu nakon datog znaka zviždukom. Jedan oficir KOS-a, vodnik, Mile i dvojica vojnika otišli su Nikoli. Zatekli su ga kako pere noge u lavoru i nakon pozdrava Mile mu se obratio kao da Stari »neće da prizna ništa bez tebe«. Nikola je shvatio da je u pitanju samo trik. Ali ipak kaza majci da su došli po njega da ide. Stara se naljutila i nije dala Nikoli da bilo gdje krene od kuće. Nakon toga Mile je prišao i izvadio šaržer iz Nikolinog pištolja koji je visio na zidu da ga Nikola ne bi upotrijebio. Nikola se obukao i krene a majka počela vikati: »Vi ste ustaše, koljači, ubice.« Oni su izašli iz kuće, a nju su morali silom vratiti. Nakon dogovorenog zvižduka vojska je pokupila sve po spisku u Crnaji. Oko 20 ljudi strpano je u kamione. A Nikola je autom prevezen za Cazin.

Nakon predaje Nikole Božića Ratku Iliću, Mile Milić još se to večera vraća po zadatku na šturlički teren. Sjeća se kako je upravo te noći bilo neke »jake pucnjave« s onu stranu Korane. On je bio zadužen da sa jednom desetinom na bosanskoj obali Korane hvata one koji bi iz Hrvatske bježali preko rijeke pošto je tamo tu noć organizovana »akcija čišćenja i hvatanja«. Naime, sa oficirima Udbe iz Hrvatske prethodno je dogovorena zajednička akcija protiv Devrnjinih pristalica, za koje se, prema Miliću već tada znalo da hoće da pobjegnu u Italiju. Mile je čuo parminutno puškaranje iz automata ali šta se stvarno desilo nije saznao. Ali bjegunaca preko Korana tada nije bilo.⁸⁰⁾

Saradnje sa organima Udbe iz Hrvatske sjeća se i D. Dodik. »Njegov teren bila su Tržačka Raštela, na samoj granici sa Kordunom. Znalo se da je u ustanku iz okoline Kordunskog Ljeskovca učestvovala grupa od 30—50 Srba pod vodstvom Mile Devrnje i da su se oni tamo zadržali i nakon likvidacije Bune na cazinskom srezu. U svrhu »koordiniranja aktivnosti« i »preventivnog djelovanja« »tri ili četiri puta« sastajali su se bosansko-hercegovački i hrvatski oficiri Udbe, nekad s jedne a nekad s druge strane Korane. U tim dogovorima je učestvovao Šukrija Bijedić, komandant milicije BiH, Drago Dodik koji je, zadržavajući se nekoliko sedmica na granici sa Hrvatskom rukovodio jednim vodom od 20-tak milicionara kao i Ratko Ilić koji se sjeća sa tih dogovora pomoćnika ministra za unutrašnje poslove Hrvatske Uroša Slijepčevića.⁸¹⁾

⁸⁰⁾ Sjećanje M. Milića, u a. a.

⁸¹⁾ Sjećanje D. Dodika i R. Ilića, u a. a.

Mada stjecajem okolnosti nije bio među onima koji su iz Banjaluke stigli u Cazinsku krajinu »u prvom talasu«, već nakon nekoliko dana, i Vitomir Ljubičić, tada zamjenik komandira banjalučke Stanice milicije Bojić Han, inače rodom od Bihaća, stiže sa vodom milicije na područje Tržačkih Raštela, pošto je bio u Cazinu određen za komandira tamošnje novoosnovane stanice milicije. Godinu dana Ljubičić ostaje na toj funkciji, uz tridesetak milicionara koji su zajedno sa njima bili došli iz Banjaluke. Otkrivali su po šumi ne samo one koji su se još krili nakon ustanka već i njihove jatake, a jedino kroz njegovo svjedočenje došla sam do saznanja da je kroz »čišćenje terena« dosta stvari (brašno, šećer, kafa, odjeća, obuća) koje su bile otete u provali zadruge, vraćeno. »Oko sto ljudi pohapsili su Ljubičić i njegovi milicionari«, »pola ih je bilo naoružanih«, sjeća se Ljubičić. Naoružane u grupama od po 10 ili 5 uspješno su ih uvijek opkoljavali i hvatali, a i one koje su u šumi našli naoružane privodili bi »pod sumnjom«. Tako je jednom opkoljena jedna četvorka nenaoružanih. Pohvatali su ih i ispitivali i doveli na saslušanje pred Udbu u Cazin. Nakon njihovih iskaza otkopano je i pronađeno na naznačenim mjestima razne robe pa i oružja. S obzirom na pograničnost područja za koje je bio nadležan, Ljubičić se dobro sjeća i uspješnih zasjeda koje su zajedno organizovali s milicionarima iz Hrvatske.⁸²⁾

»Raščišćavanje terena tj. hvatanje po pojedinim selima osumnjičenih za učešće u Buni trajalo je nakon masovnog hapšenja još nekih 20-tak dana«, svjedoči R. Ilić. Nakon povlačenja Vukašinovića iz Cazina na saslušavanja u Sarajevo, na funkciju opunomoćenika cazinske Udbe dolazi Zaim Dizdarević. U Republici je očito zaključeno da su udbovci posao oko čišćenja terena nakon Bune dobro obavili, te je, nakon možda desetak dana poslije Bune, sjećaju se R. Ilić, V. Popović, M. Ilić, Slobodan Šakota u svom drugom dolaženju iz Sarajeva na Cazinsku krajinu odveo grupu »najzaslužnijih« za slom Bune i konsolidaciju prilika na zajednički izlet na Plitvička jezera. Tu su Udba, KNOJ i Milicija pohvaljeni.⁸³⁾

Viđenje ustanika i njihovih porodica sloma Bune bilo je, razumije se, mnogo drugačije, naime, dok je »likvidaciju ustanka« Udba na Plitvičkim jezerima čak proslavila, što je bilo, između ostalog, posljedica i uspješnih operacija državnih organa (Udbe, milicije i KNOJ-a) da nije niko na njihovoj strani stradao, pobunjenici i stanovništvo su »likvidacijom ustanka« odmah u tim prvim danima

*2) Sjećanje V. Ljubičića u a. a.
) Sjećanje R. Ilića, u a. a.

poslije Jurjeva skupo platili račune. Naime, na njihovoj strani bilo je ubijenih. Ubijeni su bez suda, ne u nuždi i u za sada nedovoljno razjašnjenim okolnostima.

Sta se događalo? Ne raspoložem podacima za čitavu Krajinu, također ne za područje slunjskog sreza, tj. ukupne teritorije koja se istražuje u »ovom« ustanku. Ali samo na liskovačkom i šturlićkom terenu, dakle ipak »epicentru« Bune bilo je 8 ubijenih. Ni ova brojka nije možda potpuna. Patus iz »pukovničkog« izvještaja s početka juna mjeseca govori da je u »raščišćavanju terena poslije akcije prilikom pronalaženja i hapšenja lica koja su se krila ubijeno 9 osoba, dok za vrijeme akcije nije niko ranjen ni poginuo».

Filipović i Laušević su imali, pri iznošenju ovih podataka, u vidu ukupnu Cazinsku krajinu, znači i cazinski i kladuški srez. No, na stranu ovdje netačnosti iz drugog dijela njihove rečenice, pošto su »za vrijeme akcije« ipak ranjena bar dva lica (ranjen čuvar žitnog fonda u Čoralčićima i milicionar Ilija Lukić), a poginuo bar jedan čovjek (Husein Kekić). Ovdje ću pomenuti one koji su likvidirani »prilikom pronalaženja i hapšenja lica koja su se krila« ako se prihvati ova sintagma kao pokriće za sve one ubijene prije suđenja, među njima, prema svjedočenju njihovih rođaka i komšija, uglavnom takve koji su izvedeni iz svojih kuća i pobijeni u njihovoj blizini.

Utvrđivanje broja mrtvih u fazi hapšenja i »čišćenja« je delikatan i odgovoran zadatak za istraživača. U nedostatku dokumenata on se mora oslanjati na sjećanja, što je svakako za historičara slabo rješenje. Bilo bi, međutim, neopravdano odustati od pokušaja rekonstrukcije slučajeva i odgovora na to pitanje ako ipak postoje živi svjedoci. Tako sam, na neki način vršeći na licu mjesta istragu »nakon istrage« ustanovila da je samo u Liskovcu u prvim danima nakon Jurjeva palo 7 žrtava: Beganović Agan i Mahmut, Niskiće Mehmed »Aba«, Kovačević Muše, Šarić Hasan i Selim, te Durmić Arif.

1. Slučaj Beganovića, oca i sina iz Liskovca. Po sjećanju većeg broja Liskovčana Agan Beganović i njegov sin Mahmut ubijeni su pored svoje kuće. Komšije — očevici, Bejza Čović i njena djeca, čuli su pucjavu a zatim kroz prozor svoje kuće vidjeli ubijene Agana i Mahmuta kako leže mrtvi jedan pored drugog iza kuće. »Ubili su ih u zoru nakon nasilnog upada u njihovu kuću.«⁸⁴) Desilo se to treći ili četvrti dan nakon Bune.

⁸⁴) Sjećanje i pismeni iskaz Bejze Čović u julu 1990. godine u a. a.

⁸⁵) Sjećanje Redžife Šarić dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

2. Slučaj nerođene braće Hasana (Mujinog) i Selima (Ahminog) Šarića, iz zaseoka Šarići, Liskovac. Priča Selimove supruge Redžife: »Došlo pred kuću puno vojnika. Selim je bio u kući, nije se protivio. Vezali su ga i odveli do džamije u Kudićima. Selima, zajedno sa više njih, zatvorilo je u podrum jedne kuće. Istu noć otjerali su ga u obližnju šumu i ubili. Ubili su ga ujutro, a isti dan i Hasana. Zakopali su ih na licu mjesta.«⁸⁵⁾ Nakon 15 dana, prije se nije usudila, Redžife je otišla da obiđe mrtvog Selima. Našla ga je »pod jednim orahom«, a Hasana »pod jednim grabićem«. (Tu su od onda i zauvijek ostali.) Redžife se sjeća kako je u očaju vikala »ubijte me, ubijte«. Ipak, imala je dijete, o kome je trebalo brinuti. Užasan strah od vojske pratio ju je do današnjeg dana. Redžife nije otjerana u Srbac za razliku od jetrve Pašime, supruge na sličan način ubijenog Hasana Šarića koja je, iza muža ostala sa dvoje male djece.⁸⁶⁾

3. Slučaj Mehmeda Miskića »Abe«. Čini se da je Mehmed Miskiće »Aba« bio uz Selima i Hasana Šarića »glavni« među »desetak ustanika« u zaseoku Šarići. Naime, sva trojica imali su pušku, sjeća se Ale Šarić, i sam »pobunjenik«. Mehmeda je, valjda također na nekoliko dana nakon što se vratio iz neuspjele akcije na Cazinu, uhvatila vojnička patrola. Imao je kod sebe pušku. Prvo su ga ranili ali je uspio pobjeći, trčeći livadom, sjeća se Ale Šarić. No, došla je druga patrola sa lokalnim odbornikom Ejubom Hozanovićem, našla Menmeda ranjenog i »jedan ga je oficir iz pištolja ubio«. Taj oficir je naredio da se onda samo »pomalo« na ubijenog nabaci zemlje, tek da se »začeprka« jer kao bandit nije dostojan normalnog pokopa. Da se tu na licu mjesta zagrebe ko neka životinja.⁸⁷⁾ Nedaleko od Aline kuće neobilježeni grob Mehmeda Miskića »Abe« nalazi se i danas.

4. Dan ili dva nakon Bune ubijen je Muše Kovačević iz zaseoka Kovačevići, Liskovac. Verzije oko njegove smrti su različite. Jedan od glavnih vođa ustanka na liskovačkom području, Muše Kovačević, nakon neuspjele akcije na Cazin krije se noć i dan u jednoj kući u Lulićima, a zatim se vraća u Kovačeviče da bi ga na tom putu presreli dvojica vojnika i nekoliko mjesnih odbornika. Mada su ga znali, pitali su ga tko je i pošto im je rekao, odgovorili su mu da i oni njega traže. Otišli su sa njim do njegove kuće, tamo ga svezali i odveli u Liskovac gdje su ga strpali u jedan podrum u kome je već bilo 100 — 200 ljudi. Isti dan su ga svezanog odveli niže džamije u

⁸⁵⁾ Sjećanje Redžife i Pašime Šarić u julu 1990. godine u a. a.

⁸⁷⁾ Sjećanje Ale Šarića dato autoru u julu 1990. godine, u a. a.

jednu šumu, zavezali ga za drvo, tukli i mučili a onda strijeljali. Ubrzo zatim, svjedoči dalje njegov najstariji sin Husein četiri decenije kasnije, na konjima su stigla dva Udbovca iz Cazina i ljutito pitali »Ko puca, i po čijem naređenju?« Mjesni odbornici koji su, po Huseinovoj tvrdnji, do tada raspolagali s vojskom, poslije toga više nisu smjeli ubijati i tući, završava Husein Kovačević koji je svoju priču satao od svjedočenja drugih, pošto je sam kritičnih dana bio u vojsci, u Zagrebu. Drugu verziju o smrti Muše Kovačevića ispričao je Ale Škrgić, tada predsjednik MNO Liskovac. Sa sebe skida svu odgovornost, tvrdeći da su Mušu dva vojnika odvela u šumu i tamo ga ubili. Potvrđuje da je zaista u selu Liskovac bilo još 6 ubijenih, ali da je sve to činila vojska. Ubijanje je prestalo nakon dolaska udbovca Ahmeta Kulenovića koji je zabranio ubijanje bez suđenja.⁸⁸⁾ Treća verzija o smrti Muše Kovačevića je manje određena ali ukazuje, ukoliko je osnovana, na širu pozadinu slučaja. Prema toj priči koju je, također četiri decenije kasnije autoru prenio Živko Jošilo, tada sekretar Udbe za BiH, M. Kovačević bio je istaknuti saradnik Huske Miljkovića, a valjda još prije toga učestvovao je u paljenju srpskih kuća u jednom selu. O tome je Udba izgleda više saznala upravo 1950. godine. Naime, kad su se udbovci odmah nakon Bune obratili njegovoj ženi, (za koju su saznali od Muslimanki da je bila Vlahinja pa poturčena) da im kaže gdje se sakriva Muše, pošto mu je odnosila hranu, ona je odbila da ga otkrije, potresno se ispovjedajući: »kad su naše selo palili, bacili su u vatru moju majku, ćaću, dva-tri braće, sestru i kad mene htjeli baciti Muše rekao »to nećete baciti, to moje roblje«. Ja sam prevjerila, on je meni život spasio, ja njega odati nemogu.« Sa Mušom je imala dvoje djece[^] »Treći dan nakon Bune su ga ubili, ubila ga je patrola«, završava Z. Jošilo.⁸⁹⁾ Priča o Mušinoj smrti ima još. Srešćemo se s jednom u glavi Izabrana sjećanja...

U tim prvim danima nakon Bune na liskovačkom terenu pala je još jedna žrtva: Arif Durmić.⁹⁰⁾ O ubijenom Durmiću nemam nikakvih pojedinosti.

6. U Sturliću je ubijen jedan čovjek. To je bio Šahin (Dede) Seferagić, potvrdio je, četrdeset godina kasnije, tadašnji predsjednik i matičar MNO Šturlić Hasan čović. Prema svjedočenju udbovca M. Milića jedini ubijeni Šturlićanin bio je »neki gluhonijem« koga su, koristeći gužvu, ubili navodno sami mještani jer je bio »zgo-

⁸⁸⁾ Sjećanje Ale Škrgića dato autoru u julu 1990. godine, u a. a.

⁸⁹⁾ Sjećanje Ž. Jošila dato autoru u avgustu 1990. godine, u a. a.

⁹⁰⁾ Sjećanje Hasana Čovića dato autoru u julu 1990, u a. a.

dan momak i išao kod njihovih žena«. Ostaje pitanje da li se radi o istoj sobi. Da, vjerujem da se radi o istoj osobi, i pored toga što, prema iskazu Ž. Jošila, »nekoliko ljudi je ubijeno zbog gluhoće. Vojnici viču stoj! a oni ne čuju«. ⁹¹⁾

Samo konkretno utvrđeno bilo je dakle, na cazinskom srezu 8 ubijenih na kladuškom, kao što ćemo vidjeti 5, znači ukupno na Cazinskoj krajini 13, a ne samo 9 kako navode, i bez njihove identifikacije, pukovnici S. Filipović i D. Laušević u onom mnogo pominjanom izvještaju.

Kladuški srez

I pored dogovora da na sva tri sektora, cazinskom, kladuškom i slunjskom, pobuna započne istovremeno, navečer uoči Đurđevdana, na kladuškom srezu je omanulo. Za takav »početak« ustanka na kladuškom srezu nije kriv samo R. Karajić koji je, da se podsjetimo, vraćajući se sa Hasanom Kekićem sa zadnjeg zajedničkog sastanka 3. maja, sugerisao Kekiću da se sa akcijom sačeka dok se ne vidi šta će biti na cazinskom sektoru. Naime, bez obzira na Ramu, Hasan je ipak, prema dogovoru iz Crnaje, krenuo sa okupljanjem ljudi i oružja te je u zadnja dva dana i uspio zavrbovati 18 lica iz Male Kladuše za napad prvo na ovom mjestu, a zatim bi se krenulo na Veliku Kladušu. Međutim, 5. maja navečer ta lica se nisu pojavila na dogovorenom mjestu, na brdu Glavica. Došla su samo dvojica te su se onda njih sva trojica vratili kući. »To veče nije bilo nikakve akcije.« ⁹²⁾

Kako sutradan, 6. maja, Kekić kao član operativnog štaba ne dobija nikakve direktive, ni sam ne poduzima ništa. To je navečer saopštio i grupi ljudi iz Vidovske i Johovice koji su došli da se kod njegovog sina Fluseina raspitaju o akciji. Prema iskazu Nezira Barjaktarevića, Husein Kekić je tog dana ipak imao aktivniju ulogu. Naime on je poslao kurira (Hasana Bašića, sina Huseinovog) u Vidovsku s porukom »da dođemo svi kod njega da dolje čekaju ljudi svi i mi smo krenuli koji je nas bilo oko 30 ljudi«. ⁹³⁾ Zanimljivo je da se zbivanja na kladuškom terenu 6. maja, na Đurđevdan,

⁹¹⁾ Sjećanje Ž. Jošila, u a.

⁹²⁾ Isto, 308/50, zapisnik sa saslušanja Hasana Kekića.

⁹³⁾ Isto, 306/50, zapisnik sa saslušanja Nezira Barjaktarevića,

možu rekonstruirati, čini se, bez većih problema, pošto se iskazi glavnih aktera prilično podudaraju. Jedno od značajnih obilježja kladuških ustaničkih aktivnosti na 5, 6. i 7. maja ogleda se u tome što su, za razliku i od cazinskog i od slunjskog sreza, u ta dva dana tu u prvi plan izbili novi vođe. Dok su se Hasan Kekić, član operativnog štaba ustanka i Ramo Karajić, »pomoćni organ« tog štaba i imenovani komandir kladuške čete, u kritičnim trenucima nekako malo povukli, vodstvo akcija preuzimaju Hasanov sin Hussein iz Male Kladuše, Mehmed Tabaković i Alaga Jušić iz Todorova, te Nezir i Ramo Barjaktarević iz Gornje Vidovske.

Čini se da su se 5. maja navečer, po dogovoru, jedino okupili pobunjenici s područja Todorova, mada tada ni oni nisu ništa poduzeli. Na mjesnom području Todorova bilo je još na zajedničkom sastanku 30. aprila predviđeno da se u dva zaseoka formiraju dvije čete. Za komandira jedne određen je Alaga Jušić, a Bajraga Jušić za njegovog zamjenika. U drugom zaseoku za komandira je imenovan Mehmed Tabaković, a za zamjenika Mustafa Sadiković.⁴⁾ Na zbornom mjesto na brdo Kapan došlo je 15—20 ljudi koje je M. Tabaković još pri pozivanju, ili ranije, upoznao sa zadacima (likvidacija MNO, zemljoradničke zadruge, sreske Zeme, da na brdu pale vatru i zatim čekaju vezu radi daljnjih aktivnosti). Tabaković je čak i pripremio šušnja za paljenje vatre. »Ali pošto se vatra nije nigdje vidila ja nisam ni palio.«⁵⁾ To večer od istaknutijih pobunjenika pridružili su im se još Alaga Jušić, Osman i Mustafa Sadiković. No, s obzirom da i dalje nije bilo znakova o ustanku niodkuda ustanici su se razišli svojim kućama. Tabaković Mehmed nije, prema postojećim izvorima, u naredna dva dana ništa poduzeo, osim što se, zajedno sa rezervnim oficirom Mustafom Sadikovićem, koji se plašio da ne bude strijeljan, sakrio u šumu, a 10. maja ujutro obojicu je uhvatila vojska i »otjerala za Kladušu«⁶⁾

S obzirom da je Alaga Jušić, ipak glavni organizator ustanka na Todorovu, što svjedoči njegovo prisustvo na zajedničkim sastancima u Crnaji, u sukobu sa milicijom poginuo, njegova aktivnost u ta tri kritična dana (5, 6 i 7. maja) ostaje pomalo nerazjašnjena. Naime, ne samo što je izostao njegov iskaz o njegovoj ulozi u ustanku, već je činjenica njegove pogibije, logično, iskorištena od ostalih pobunjenika sa Todorova da svale na njega »sve i sja«. Na saslušanjima Udbe i kasnije na glavnom sudskom pretresu svi

⁴⁾ Isto, 306/50, zapisnik sa saslušanja Mehmeda Tabakovića.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Isto.

spominju Alagu Jušića; jedan kako je Alaga »uperio pištolj na mene i rekao mi da moram i ja ići, da ću biti ubijen ako ne dodem«⁹⁷⁾, drugi, kako mu je Alaga naredio »kuda mi tu i ti«⁹⁸⁾ treći, kako je Alaga »uperio pušku na mene«⁹⁹⁾, četvrti, kako mu je Alaga prijetio »da onaj ko ne ide u akciju da će mu biti kuća popaljena i on ubijen«¹⁰⁰⁾, ili izjava prvooptuženog na glavnom pretresu, kako je činio sve zato što je morao »jer je Jušić imao pušku«¹⁰¹⁾ i si. Puna istina o njegovoj ulozi u ustanku, kao i ostalih, s A. Jušićem je pokopana.

Za razliku od Mehmeda Tabakovića, Alaga Jušić je bio veoma aktivan 6. maja. Kako je jedan od osnovnih opštih zadataka ustanika bio razoružavanje Stanice milicije, milicionara i uopšte svih koji oružje imaju a ne priključuju se ustanku dobrovoljno, to su i pobunjenici u Todorovu pokušavali razoružati miliciju. Hasan Purić, učitelj iz Todorova, koji je taj dan bio među onima koje je vršilac dužnosti šefa Udbe u Velikoj Kladuši, Pero Mutić, poslao iz V. Kladuše u Todorovo sa zadatkom da se suprotstave pobunjenicima, još 40 godina kasnije sjeća se prizora kako jedan čovjek, milicionar, bježi pred trojicom koja mu viču »stoj!« Kad se milicionar približio Hasanovoj grupi, pripadnici Hasanove grupe uzvratili su prema trojici uzvik »Stoj! Ko je tamo?« na šta su to isto zapitala i ona trojica. Uzvraceno im je: »Milicija«. Trojica su zatim zapucali, a milicija odgovorila istom mjerom, shvativši sada da su to ti pobunjenici zbog kojih su oni i upućeni taj dan iz Kladuše u Todorovo. Po H. Puriću, u tom okršaju niko nije stradao, trojica ustanika su pobjegli, a milicionar koga su pokušali razoružati ispričao im je da su to bili Alaga Jušić, Sulejman Sulejmanović i izvjesni Mjehur iz Vrnograča.¹⁰²⁾ Taj susret sa milicijom S. Sulejmanović opisao je, logično, dosta blaže i ne pominjući bilo kakvu pucnjavu ustanika: »Kada smo krenuli prema Stanici Narodne milicije... video sam jednu grupu ljudi te sam pitao ko je. Na ovo mi je rečeno da je milicija poslije čega sam ja skočio u groblje i sakrio se iza jednog kamena, jer je milicija pripucala, pa sam se poslije pobjegavši krio sve do dana kada sam lišen slobode.«¹⁰³⁾ Inače, čini se da su svi Todorovljani koji su na ovaj ili onaj način učestvovali s oruž-

⁹⁷⁾ Isto, 306/50, Izjava Jušića Hasiba na glavnom pretresu.

⁹⁸⁾ Isto, 306/50 izjava Zulić Nure.

⁹⁹⁾ Isto, 306/50 izjava Rašida Jašarevića.

¹⁰⁰⁾ Isto, 306/50 izjava Hase Pandžića.

¹⁰¹⁾ Isto, 306/50, izjava M. Tabakovića.

¹⁰²⁾ Sjećanje Hasana Purića dato autoru u decembru 1989. godine u a. a.

¹⁰³⁾ Isto, 106/50, iskaz na Glavnom sudskom pretresu Sulejmana Sulejmanagića.

jem ili bez njega, u aktivnostima okupljanja radi napada na državne objekte, pobjegli s poprišta, krijući se po kućama i šumama oko sela. To su bili: Mehmed Tabaković, Haso Pandžić, Mustafa Sadi-ković, Sulejman Sulejmanović, Hasib Jušić, Mure Zulić, Bećir Beh-rić, Šaban Jušić, Rašid Jašarević. Među pomenutim nedostaje Ala-ga Jušić koji je ubijen. Prema saznanju Miće Carevića, A. Jušića je ubio Suljo Mehur iz Vrnograča. To je izgleda onaj već pominjani »izvjesni Mjehur«, jedan od trojice »bježećih«. To je učinio i pred-ao se sam zatim miliciji, ne bi li se time bar makar i dijelom iskupio za neke stare grijeha još iz rata, saznao je M. Carević.¹⁰⁴⁾

Na kladuškome srezu u Buni je bilo najviše ljudi sa područja Gornje Vidovske, iz rata poznatog kao izrazito ustaškog sela. Po kasnijem sjećanju jednog od njih u Buni je učestvovalo oko 40 lju-di¹⁰⁵⁾. Najviše iz zaseoka Barjaktarevića. Ako je bio Šturlić neki epicentar ustanka na cazinskom, to je bila Gornja Vidovska na kladuškome srezu. Osim po mašovitosti učešća u pobuni ta dva sela, mada je Vidovska manja od Šturlića, ličila su i po tome što su u oba među pobunjenicima bili i funkcioneri narodnih odbora i par-tijci. I geografski to su dva bliska sela, na rubu jednog i drugog sreza i uz granicu s Hrvatskom, i Šturlić i Gornja Vidovska su go-tovo isključivo muslimanska sela. Zajedničko im je i to što je u oba sela bilo zaista prisile nad ljudima da krenu u akciju, a i propagan-da koja je vršena za ustanak bila je velika.

Kad su grožnje u pitanju, čini se, da je za Đurđevdan — Jur-jev u tom pogledu bio najgrlatiji već pomenuti Ramo Barjaktare-vić, prijeteći svakome ko je »sposoban za borbu a ko ne krene biće mu sve spaljeno i zainat će biti ubijen on i njegova familija«¹⁰⁶⁾. Došavši po Džafera Sagrkovića i zamjerivši mu što ovaj ne čuje da se puca na Cazin i da »ustanak je ne samo na Cazin nego svagdje«, Ramo je Džaferu i dodatno prijetio: »po tebe sam lično poslan jer ti znaš šta si dasi čl. Partije dasi odbornik Vlasti i NF-e i tebi nema ostati.«¹⁰⁷⁾ Dijelom pod prijetnjom a dijelom valjda i nasje-dajući Raminoj propagandi kako je već došao Kralj, da postoje ve-ze sa Beogradom, da su Cazin i Kladuša ostali među zadnjima ko-je treba osloboditi i si. i Sagrković je, ponijevši karabin, s Ramom Barjaktarevićem i Bajrom (Raminim) Šahinovićem krenuo kući

¹⁰⁴⁾ Sjećanje Miće Carevića dato autoru u julu 1989, godine u a. a.

¹⁰⁵⁾ Sjećanje Džafera Sagrkovića dato Mići Careviću 1989, godine u a. a.

¹⁰⁶⁾ Isto, 306/50, zapisnik o saslušanju Džafera Sagrkovića, uporediti i zapisnik o saslušanju Nezira Barjaktarevića.

¹⁰⁷⁾ Zapisnik o saslušanju Džafera Sagrkovića.

Nezira Barjaktarevića.¹⁰⁸⁾ Usput su pokupili jednu pušku sa pet metaka u kući Tome Špoljarića. U međuvremenu se izgleda Džafer već i intimno složio sa svojim učešćem u Buni pošto kaže kod kuće Nezirove: »Ajdemo sav je narod ustao i jasam pušku uprtio.«¹⁰⁹⁾

Pozitivnom raspoloženju za ustanak pridonio je sigurno i pristigli Sejdo Dolić s pozivom: »dižite se ljudi ustanak je cijelog svijeta«, obavještavajući još »da je došlo 6 vojnika sa svom ratnom spremom iz Makedonije koji kažu da su se svi oficiri razbježali a da su rekli vojnicima da idu kuda znadu«¹¹⁰⁾

Kolala je i »vijest«: »Palo Bišće, pala Jugoslavija«. Naime, t Kladašani u svom punom opštem neznanju i svestranoj ograničenosti nisu imali nikakvih realnih prostorskih predstava. Po njima Bihać je bio toliko nešto veliko i važno da je nekima njegov pad označio pristo i kraj te Jugoslavije.¹¹¹⁾ Pomenuta opšta »orijentacija« ustanika s ovog terena testirana je kasnije i na glavnom sudskom pretresu, gdje je potvrđeno da, uz nepismenost, više njih nije upućeno dovoljno ni u najosnovnije računске radnje.

Kod seoske zadruge već pomenutim Vidovljanima pridružila su se još trojica naoružanih puškama (Čović Hasan Jusin, Barjaktarević Hasica Ramin i Barjaktarević Hasan Mehmedov), no, dalje još nisu kretali jer su Nezir i Ramo vraćali pojedince u njihove zaseoke da dovedu još ljudi za borbu. Od Mehmeda Kendrića, koji je bio došao od Tršca, saznali su da su tamošnji pobunjenici »svi otišli prema Cazinu te da on misli da je već i Cazin pao«.¹¹²⁾ Tako, oko šest sati predvečer, kada ih se kod zadruge okupilo njih oko 30, što vatrenim što hladnim oružjem opremljenih, krenuli su — po već pomenutom pozivu Huseina Kekića koji im je prosljeđio kurir Hasan Bašić — kući Kekića.

Zanimljivo je da zadružne prodavnice u Vidovskoj, u Todorovu i Maloj Kladaši ustanici nisu opljačkali, kao što je to bio slučaj na cazinskom srezu: u Liskovcu, Tršcu, Čoralićima, Pjanićima, Šturliću, ili, kao što ćemo vidjeti, u selu Furjanu na slunjskom srezu. Nekoliko predmeta je u toku pohoda pobunjenika u zadružni čak i kupljeno, tako jedan kaiš za N. Barjaktarevića npr. Izostaja-

¹⁰⁸⁾ Prema iskazu M. Carevića datog autoru, Ramo Barjaktarević bio je sin čuvenog ustaše i bivšeg podbana Alage Barjaktarevića koji je još u Kraljevini Jugoslaviji okupljao majare, pripadnike proustaške organizacije, poznate po nošenju bijelih džempera, u a. a.

¹⁰⁹⁾ Zapisnik o svjedočenju Džafera Sagrkovića.

¹¹⁰⁾ Zapisnik o saslušanju N. Barjaktarevića.

¹¹¹⁾ Sjećanje M. Carevića, u a. a.

¹¹²⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Barjaktarevića.

nje pljačke i drugih zadružnih prodavnica na kladuškom srezu nije baš lako objasniti, no sigurno se ne bi mogla prihvatiti ocjena U. Danilovića na sastanku Politbiroa CK KP BiH 16. maja: »Na kladuškom srezu nije pljačkana zadruga i nije bilo upada u mjesne odbore jer je na vrijeme intervenisano.«¹¹³⁾ Ova ocjena je uostalom i u raskoraku sa nama već poznatim i mnogo citiranim junskim izvještajem pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

Kad su došli Huseinovoj kući grupa ustanika iz Vidovske je tu raspoređena na spavanje i zadržala se do oko pola noći. Po direktivi Huseina Kekića iz jedne barake u kojoj se »nalazilo oružje omladinaca iz predvojničke obuke« četvorica su provalili tu baraku te pokupili i donijeli 7 pušaka. Drugu četvoricu (Džafera Sagrkovića, Ramu Barjaktarevima, Hasana Covića i Hasana Bašića) Husein je odredio da kod Cejvanovića mosta pričekaju one iz Male Kladuše¹¹⁴⁾ pa da se priključe glavnoj grupi. U međuvremenu ostali su krenuli prema Velikoj Kladuši i na tri kilometra pred ulazom u grad, kod Halilovića mosta, stali. Husein Kekić je u pratnji Nezira Barjaktarevića i još jednog pobunjenika otišao u kuću Luke Capana radi hvatanja daljnje veze u samoj Velikoj Kladuši, dok su ostali kod Halilovića mosta trebali pričekati. Ramo Karajić koji je po sopstvenom iskazu, na Huseinov i Nezirov poziv, koji mu je kući donio Nina, sin Lukin, i otišao Lukinoj kući, a po Nezirovom svjedočenju, ljutio se što kasne jer je ponoć prošla. Tražio je, također po Nezirovom iskazu, da ga u kući sačekaju »da pokupim svoje ljude paćemo krenuti. Poslije nekoliko vremena došao je Ramo i rekao da mu nisu svi ljudi i dase mi vratimo paćemo udariti sutra naveče jer ja (Ramo) nisam uhvatio veze sa Karajića Hasicom i nemogu sve da skupim.«¹¹⁵⁾ Ramo Karajić je u svom iskazu pred Ud-bom izjavio da je, kad je ponijevši svoj karabin došao kući Lukinoj, Huseinu i Neziru rekao da »nemogu sada skupiti ljude jer su po šumama nego da oni idu sada kući i da sutra sakupe ljude i da ih dovedu kod mlina »Palnovca« i da se navečer udari na Kladušu.«¹¹⁶⁾ Bez obzira na izvjesnu neusklađenost ovih iskaza, činjenica

¹¹³⁾ Zapisnik sa sjednice Politbiroa CK KP BiH od 16. maja.

¹¹⁴⁾ Zapisnik o saslušanju N. Barjaktarevića i Dž. Sagrkovića koji je svjedočio kako je Medo Džanić sjekiro provalio vrata barake. Uporediti i, isto, 306/50, izjave na Glavnom pretresu Rami Fazliću, Hasanu Bašiću, Mehmedu Džaniću i Ali Doliću.

Isto, Redžo Čerimović u svojoj izjavi na sudu kaže kako je vidio kod magacina »desetak njih koji su se grabili da dobiju pušku a tu sam pušku dobio i ja i Ordagić.«

¹¹⁵⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Barjaktarevića.

¹¹⁶⁾ Isto, 308/50, zapisnik sa saslušanja Rame Karajića. Prema svom iskazu R. Karajić se nakon toga vratio svojoj kući odakle više nigdje nije išao, ni s kim se sastajao i »niskim razgovarao o ovim stvarima«.

je da su se Ramo, Husein i Nezir suglasili da glavnu akciju odlože za sutradan navečer. Vraćajući se natrag na brdo Salakovac, na cesti od Kladuše prema Cazinu, nekolicina njih na čelu sa Huseinom i Nezirom izvalili su »dvije bandere«, tj. dva telefonska stuba.

Zauzevši u jutarnjim ili dopodnevrim časovima 7. maja »položaj« na Salakovcu te prikupljajući u međuvremenu još neke ljude da se priključe ustanku, tu je, tada, došlo do okršaja sa milicijom.¹¹⁷⁾ Po Nezirovom svjedočenju, Husein je naredio da se puca na osam pridolazećih milicionara, u čemu su učestvovali pored Huseina i Nezira još Huse Delić zvani Kovačević i Hasica Barjaktarević. Po svjedočenju Hasana Kekića, u grupi sa Huseinom i Nezirom 7. maja na Salakovcu je bilo još 8—10 ljudi.¹¹⁸⁾ »Milicija je pobjegla i otvorila nanas vatru te smo mi pobjegli na drugo brdo.«¹¹⁹⁾ Tada je pobunjenicima došao Hasan Kekić i saopštio da je pao Cazin, Slunj, Rakovac »i mislim da je pao i Ogulin i mi moramo ići kroz sela i pokupiti sve ako nečedne ići sve ćemo mu spaliti a ja (Hasan) idem po M. Kladuši i sve ću dignuti na ustanak i otišao je«.¹²⁰⁾ Zanimljivo je da je ovo sve u detalje isto ispričao i sam H. Kekić u istrazi, navodivši još i imena onih koje je na 7. maja izvijestio da moraju ići na ustanak. (Hasan Murić, Osman Bekan, Agan Bošnjak, Hasib Ćerimović, Husein Bekanović), dajući im u zadatak da o ustanku obavijeste i druge i da im reknu »ako ne pođu da će odgovarati dok se oslobodi«.¹²¹⁾

Sudar s milicijom, pojačanom vjerovatno već i vojskom, bio je koban za neke. Dok na strani državnih snaga niko nije stradao, u tom je okršaju u Grahovcu, u jednoj šumici više rijeke Kladušnice, poginuo Husein Kekić.¹²²⁾ Prema sjećanju Pere Mutića, šefa Udbe u Kladuši, Husein je, kad su ga opkoljavali »prizivao njega, Peru Mutića, u pomoć«, no, šta se stvarno desilo, tj. da li se Husein možda htio i predati ili je pak, bjesomučno odgovarao vatrom na vatru, ostaje kao pitanje na koje je nemoguće više vjerno odgovoriti. Tek činjenica je da je u tom puškaranju život izgubio.¹²³⁾

Kakva bila da bila sudbina pojedinih učesnika u Buni, u nedjelju 7. maja ustanak na kladuškom srezu je likvidiran. Kao i na cazinskom i tu su u toku maja ostale pojačane snage radi »čišće-

¹¹⁷⁾ Zapisnik sa saslušanja Dž. Sagrkovića.

¹¹⁸⁾ Isto, 308/50, zapisnik sa saslušanja Hasana Kekića.

¹¹⁹⁾ Isto, 306/50, zapisnik sa saslušanja N. Barjaktarevića.

¹²⁰⁾ Isto.

¹²¹⁾ Zapisnik sa saslušanja Rame Karajića.

¹²²⁾ Svjedočenje M. Carevića, u a. a.

¹²³⁾ Svjedočenje Pere Mutića dato autoru u novembru 1989. godine u a. a.

nja« područja, poduzimanja političkih mjera i si. ali ta pitanja već spadaju u domen »konsolidacije« društvenih odnosa s čime ćemo se kasnije sretati.

I na kladuškom srezu ustanak je »iznenadio« lokalne vlasti i Partiju. Pukovnici Filipović i Laušević ih prikazuju, moglo bi se reći, čak još u negativnijem svjetlu nego cazinske državne faktore. Jer, »u Kladuši su znali prije dan pomoćnik javnog tužioca Karajić i službenik unutrašnjeg odsjeka, Dedo Brko. U toku noći opunomoćstvo niko nije obavještavao o prikupljanju seljaka za napad na grad i ako su njihova zborna mjesta bila tri-četiri km od grada«, ili »pomoćnik opunomoćstva u Vel. Kladuši pobjegao«. Pukovnici dalje navode i da je »šef vojnog odsjeka otišao loviti ribu« kao i da je »jedan član Biroa sreskog komiteta kad ga je opunomoćenik zvao, rekao je da se ide brijati«. Iz njihovog izvještaja nije jasno da li su u pitanju državni službenici iz Cazina ili Kladuše, no valjda su sa oba terena bili »mnogobrojni slučajevi aktivnog učešća članova Partije i odbornika u pripremama akcije«¹²⁴) Dakle, radilo se o ljudima koji su po svojoj funkciji trebali prvi sami reagirati, tj. preduzeti što god u odbranu poretka.

Priča za sebe bio bi, ako zaista stoji »pukovnička« konstatacija, poručnik Gogić Nikola, zaposlen u Vojnom odsjeku Velika Kladuša. Njega su, naime, pobunjenici »razoružali«, no, ne kaže se gdje i kojom prilikom, a što se ne može ustanoviti ni analizom Udbinog istražnog materijala. Možda (valjda) je to onaj jedan od dvojice oficira koje pominje u svom iskazu A. Čović a koje su pobunjenici zarobili (pa kasnije pustili) prilikom zaustavljanja autobusa (onog redovnog autobusa koji je jednom dnevno saobraćao na liniji Cazin—Kladuša), a koji pominje npr. i V. Popović da ga je ugledao napuštenog »u grapi« kad je svojom »škomom« hitao da »spasi« iz džipa one zarobljene članove Oblasnog komiteta Banjaluke. Ostalo je nerazjašnjeno da li je Nikola Gogić iz straha ili iz iskrenog vlastitog uvjerenja prilikom svog »razoružanja« pobunjenicima kazao da se slaže sa njihovom akcijom, jer da je došlo vrijeme da se sveti Hebrang i Vujović«.¹²⁵) Poručnik Gogić se ustanicima ipak nije priključio, što bi se, u protivnom sigurno utvrdilo kroz Udbinu istragu nad pobunjenicima. Šta bi dalje sa poručnikom Gogićem nije poznato. Pred Vojnim sudom u Cazinu se ne pojavljuje. Dvojicu »vojnih lica« kako ih u istrazi naziva A. Čović

¹²⁴) Izvještaj pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića od 8. juna 1950. godine.

¹²⁵) Isto.

ili jedan od dvojice »jedan oficir i jedan milicioner«, kako tu dvojicu iz zaustavljenog autobusa opisuje u istrazi M. Božić, a od kojih bi dakle jedan mogao da bude N. Gogić, ubrzo nakon razoružanja ustanici su pustili.¹²⁶⁾ Uniformirana lica koja nekud »bježe« ovdje sam pominjala još iz jednog razloga. Naime, u znatno kasnijim sjećanjima ustanika iz 1950, ta lica su mogla imati čak neku posebnu misiju a ne biti tek element slučajnih okolnosti.

I pored očite »nebudnosti« i nespremnosti da se odmah suprotstave opasnosti koja se nadvila nad Kladušom i drugim mjestima na sreću, ponešto je ipak učinjeno. Pošto su telefonske veze sa Cazinom bile prekinute, vršilac dužnosti opunomoćstva kladuške Udbe Pero Mutić je nazvao Udbu u Karlovcu odakle je i dobio pomoć od 20-tak milicionara.¹²⁷⁾ Ni ta pomoć, doduše, ne stiže odmah pošto je načelnik oblasnog odjeljenja Udbe u Karlovcu prethodno morao zatražiti municiju od tamošnje divizije koja je, opet, za to trebalo najprije dobiti odobrenje od Oblasti u Zagrebu.¹²⁸⁾ Ali pored svih poteškoća, koje sam pominjala i na cazinskom sreću, organi reda vrlo lako su stali na kraj pobunjenicima, s obzirom da ovi ipak nisu bili spremni zapravo ni na kakav ozbiljniji okršaj.

Buna na Kladuši imala je u principu male šanse da uspije. Tu je, ipak, zahvaćeno manje područje, manje ljudi pošlo je na ustanak. Nije izvedena praktično nijedna uspješna pobunjenička akcija. Osim što su obili jednu baraku s oružjem i istu opljačkali. Nije napadnut nijedan državni objekat a kamoli zauzet. Koordinacije među ustanicima tu je bilo još daleko manje. I pored toga što su bile strukture vlasti i ovdje zatečene i nepripremljene za odgovarajuće reagiranje, telefonska veza s Cazinom prekinuta, što ni ovdje Udbe nije imala svoju radio-stanicu, šef opunomoćstva Udbe se ipak nekako snašao, vidjeli smo, uspio se povezati s Hrvatskom.

Ali na Kladuši je, ukoliko prihvatimo iskaz M. Carevića, bilo i inače nešto drugačije, da se ne kaže lakše. Naime, oko 140 ljudi, spremnih na predaju, vrlo brzo se javilo jednom odborniku SNO-a. Među njima je, doduše, došlo do razdora jer se njih 7-8 nisu htjeli predati i ostali su u šumi. Ona većina ljudi koji su se kolektivno predali popisani su a zatim pušteni kući, s tim da se kasnije privede pojedinačno svatko za koga će istraga ustanoviti da je učestvovao u Buni. Oni koji su ostali u šumi kasnije su pohvatani.

***) Uporediti zapisnike sa saslušanja M. Božića i A. Čovića.

***) Sjećanje P. Mutića, u a. a.

***) Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

Među njima sa kladuškog sreza Luka Capan i Ramo Karajić npr.¹²⁹⁾ Za konačno hvatanje svih njih očito je bilo potrebno, međutim, još bar par nedjelja jer su zasjede milicije i KNOJ-a, u potrazi doduše i za preostalim »zelencima«, postavljane na kladuškom srezu još koju godinu dana, slično kao na cazinskom, a također i na slunjskom za tzv. križarima. Ti zelenci (na Slunju križari), tj. odmetnici još iz rata, bili su inače strah i trepet i za kladuški srez. »Vrijeme između 1945-1950. bilo je na Kladuši zbog zelenaca gore nego ratno doba. Najmanje 200 ljudi izginulo je u tim krajevima od zelenaca«, svjedoči M. Carević. Dolazeći 17. maja po partijskoj direktivi iz Sarajeva za Kladušu, uz obaveznu pratnju zbog opasnosti kretanja po terenu, Carević i sam upada ispod Todorova u jednu zasjedu KNOJ-a. Sproveden je u štab KNOJ-a u Veliku Kladušu gdje se njegova misija razjasnila, pošto je kao višegodišnji kladuški partijski rukovodilac zbog događaja na srezu i poslan iz Sarajeva.¹³⁰⁾

Vjerovatno bi svako hapšenje odbjeglih u šumu bilo priča za sebe. Ovdje ću iznijeti samo jednu. Riječ je o zamjeniku komandanta ustanka na Krajini 1950, Ali Čoviću. »Ostavili« smo ga onog momenta kad je, nakon što se i on poslije neuspjelog napada na Cazin, predveče 6. maja, vratio kući Milanovoj u Crnaju i s ostalima još isto veče pobjegao »kad je zapucalo«. Pošli su na teren Slunja, a u putu su se on i Stevo Božić odvojili i otišli kod Ibri Čoralića u Šturlić gdje su prespavali. Izjutra rano preko Johovice krenuli su u pravcu šume Gredar, navečer su se i njih dvojica razišli, Stevo u pravcu sela Bukovače, a Ale je sam noćio u jednoj štali u Maloj Kladuši. Nastavljajući svoje bjekstvo prema »barakama« ujutro 8. maja sreo ga je »jedan civil sa pištoljem i odveo me vojsci«.¹³¹⁾ Nešto malo drukčije opisali su Čovićevo hvatanje udbaši A. Kulenović i P. Mutić. Po Kulenoviću, Čovića je uhvatio »stražar Bošnjak Ago iz M. Kladuše kad je krenuo bježati prema Petrovoj gori«.¹³²⁾ Mutić se sjeća da se u pogledu pomoći u hvatanjima odmah prvi dan, tj. 7. maja, namjerio obratiti gostioničaru Huseinu Bošnjaku, a kako ga nije našao kući pošto je bio otišao u šverc u Karlovac, Pero je zovnuo njegovog rođaka Agu i naložio mu da dovede tog i tog čovjeka iz sela. Mutić se obraćao i drugim povjerljivim osobama, dajući im iste zadatke, pa se sjeća da su mu tako priveli iz šu-

¹²⁹⁾ Sjećanje Ahmeta Kulenovića dato autoru u oktobru 1989. godine u a. a.

¹³⁰⁾ Sjećanje M. Carevića, u a. a.

¹³¹⁾ Zapisnik sa saslušanja A. Čovića.

¹³²⁾ Sjećanje A. Kulenovića, u a. a.

me više njih, »među njima i Alu Čovića u M. Kladuši«. ¹³³⁾ Kad mu je doveden Ale, Mutić ga je konjskim kolima lično sproveo u Cazin. Za sebe Čović nije tražio nikakvu milost, već se Mutiću putem obratio: »Ja bih molio da se mojoj rodbini ništa ne desi, a ja ću odgovarati koliko treba.« Dovodeći Alu u Cazin, Mutić je morao, tražeći primjeren odnos prema zarobljeniku, sprečavati pokušaje nekih razbješnjelih udbovaca da na Alu fizički nasrnu. ¹³⁴⁾

Pokušaji ustaničkin akcija na kladuškom srezu, makar bili posve neuspješni, nisu, međutim, prošli bez žrtava. Ni tu niko od državnih organa nije stradao ali su zato u toku sukoba sa pripadnicima milicije i drugih organa vlasti ubijene bar 2 osobe. Prema dokumentima iz istrage Udbe, to su bili: Alaga Jušić i Husein Kečić. ¹³⁵⁾ Poginuli su u oružanim sudarima, ne u jednoj akciji već u odvojenim slučajevima. Ne isključujem, međutim mogućnost da je smrtno stradao i još poneko, što naravno nije trebalo da bude igdje zabilježeno.

Kad se prebroje žrtve ustanka na Cazinskoj krajini, bar samo one koje se mogu imenom i prezimenom nedvojbeno identifikovati, dobijemo dakle cifru 10. Možda ih i nije bilo više. Jedan čovjek je izgubio život ipak i na »drugoj« strani, ako naime pomenutim žrtvama dodamo nesretnim slučajem ubijenog Bogdana Rončevića. Riječ je o prosvjetnom povjereniku Oblasnog narodnog odbora Banjaluka koji se nekih desetak dana nakon Bune službeno nalazio na cazinskom terenu, a pogodio ga je zalutali metak iz puške koju je neoprezno čistio jedan vojnik. ¹³⁶⁾ Dakle, B. Rončević je posredna žrtva Bune. Jer da nije bilo ustanka, ne bi na terenu bilo ni vojske, pa ni taj nedužni službenik ne bi stradao.

Slunjski srez

Prema dogovoru od četvrtka navečer, sutradan, u petak 5. maja navečer, počeli su pristizati na zbornu mjesto slunjskog sektora, Zgelino kućište, i Slunjani. Oko 22 časa okupilo se 20-tak lica: Mile Devrnja, Nikola Beuković, Đuro Božić, Branko Božić,

¹³³⁾ Sjećanje P. Mutića, u a. a.

¹³⁴⁾ Isto.

¹³⁵⁾ CAVS, 306/50. Uporediti dokumentaciju iz Udbine istrage i sa glavnog pretresa.

¹³⁶⁾ Sjećanje M. Milića, u a. a.

Miljković Rade, Zec Dane, Pozdan Mile, Turkalj Nikola, Turkalj Milan, Turkalj Ante, Turkalj Grga, Barić Mile, Žgela Pero, Panić Stipe, Panić Slavko, Cindrić Franjo, Pašmuga Nikola, Radočaj Mirko, Žgela Joso, Radeka Ilija i Božić Mile.¹³⁷) Devet ljudi je bilo naoružano vatrenim oružjem, tj. puškama i pištoljima, dok su ostali imali sjekire i sjekirice.¹³⁸) Od onih koji su prisustvovali sastanku prethodne večeri nedostajalo ih je 13. Konstatovano je da ljudi iz Bogovolje i Adžijinog potoka nema zato što su »nepoznata lica« u četvrtak navečer opljačkala zadrugu u Kruškovači te se zato tamo vodi istraga. Ali, dok neki iz »opravdanih« razloga nisu došli, trojica Mandića: Rade, Dragan i Simo uhvaćeni su kod kuće na kartanju i odbili su da se to veče priključe pobunjenicima. Takav odnos nekolicine neke već pristigle ustanike je jako naljutio, druge razočarao. Pašmuga ih je npr. nazvao izdajicama i varalicama, a Radočaj bi ih najradije »pobio«. Braća Žgela, Vid i Joso, vratili su se svojim kućama.¹³⁹)

Sumorno raspoloženje je pred ponoć dolaskom Bosanaca popravljeno. Milan Devrnja, po od Mile primljenom zadatku, otišao je bio po ranije dogovorenu pomoć u ljudstvu na cazinski srez.

Sa sobom je doveo 24 Muslimana koje je vodio Dedo Čović zv. Mulan. Sedmorica su bili naoružani.¹⁴⁰)

Naravno, njih ukupno ni 40-tak bilo je malo za napad na Slunj, što je uostalom M. Devrnja još na zajedničkim sastancima predviđao i postavljao skromnije ciljeve. Ocijenivši situaciju na licu mjesta, Mile je glavninu uputio u selo Furjan sa zadatkom da najprije tamo prikupe oružje a zatim to isto učine i na putu prema Lađevcu, dok je on sam sa dvojicom krenuo u Brezovac kod Klačnje Joje koji mu je ranije obećao prikupiti ljude iz tog sela. U blizini Lađevca trebali su se svi onda sastati i udariti na tamošnju Stanicu milicije. Međutim, kako je Mile kasnio u Brezovac, došavši tamo oko pola tri noću, njih navodno šesnaestorica (jedanaestorica sa i petorica bez oružja) su se već u međuvremenu razišli. Mile se onda sa svoja dva pratioca vraća prema Lađevcu ali kako je već svanjivalo, oni skrenu u šumu Mašvinu u koju se je bila povukla i većina pod vodstvom Radočaja i Pašmuge, nakon što su opljačkali zadrugu u Furjanu.

¹³⁷) CA Vojnih sudova SFRJ, k. 343/50, zapisnik o saslušanju Mile Devrnje. Devrnja stalno pominje prezime Beuk. Radi se o Beuković Nikoli, koga su i drugi uobičajali nazivati Beuk.

¹³⁸) Isto, zapisnik o saslušanju Nikole Beukovića.

¹³⁹) Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

¹⁴⁰) Zapisnik o saslušanju Nikole Beukovića, isto, zapisnik o saslušanju Milana Devrnje. Prema sopstvenom iskazu u istrazi pred Udbom, Milan je doveo 25 Bosanaca.

Mada je učestvovao u grupi koja je harala Furjanom, Nikola Beuković je pred Udbom u svom iskazu izjavio »da mu se čini da su akciju organizirali na svoju ruku Radočaj i Pašmuga jer Mile nije to naredio«. ¹⁴¹ U odvojenoj izjavi Turkalj Nikole stoji, međutim, da je akciju njih 30-tak na Furjan »predvodio« Nikola Beuković. ¹⁴² Činjenica je, u svakom slučaju, da su stradali zadruga, MNO i pomoćna pošta. Iz zadruga je opljačkano dosta »razne robe« i cigareta što je Mile sve zapazio kad su se već povukli u Mašvinu. Naročito dobro su bili »snabdjeveni« Bosanci. Pare je, po tečenju ostalih, iz kase pokupio Pašmuga, mada je on to u šumi Mili negirao, pa ga sam Mile zato i ne opterećuje bezrezervno. ¹⁴³ Šteta koju su pobunjenici prčinili provalom i pljačkom u Poljoprivrednoj zadrugi u Furjanu procijenjena je na 87.152,78 dinara. ¹⁴⁴ MNO koji se nalazio u istoj zgradi gdje je bila i zadruga je »popaljen«. Prema nalazu posebne komisije Kotarskog NO Slunj od 31. maja 1950, uništene su »23 vrste spisa i stvari«, a prčinjena materijalna šteta u MNO Furjan iznosila je 18.066 din. ¹⁴⁵ Da je određena šteta nanesena i pomoćnoj pošti proizlazi iz dopisa Kotarskog ureda Slunj od 11. 10. 1950. godine kojim se izvještava Vojni sud u Zagrebu da je, uz naplatu troškova suđenja od porodica osuđenih »danas odaslana i gotovina od 2.700 din. Direkciji pošte u Zagrebu od istih lica na ime počinjene štete pomoćnoj pošti u Furjanu«. ¹⁴⁶

Paljenje arhive MNO i pljačka zadruga u Furjanu nisu bile, međutim, prethodno planirane radnje. Mile je ukorio Radočaja što se nije pridržavao naređenja i što je promijenio red poteza, odnosno što nije najprije prikupljao oružje radi napada na Stanicu milicije u Lađevcu. Radočaj kritiku nije prihvatio. Potvrdio je da je inicijativa bila njegova i da je sve činio u saglasnosti sa Pašmugom te da je »sporedno« to što nije najprije prikupljeno oružje. ¹⁴⁷ Mile je bio pred zoru u Mašvini zatekao 40-tak ljudi, od čega više od pola Bosanaca, što znači da se je nekoliko Slunjana već do tada raspršilo. Neki su se možda i zadovoljili plijenom iz zadruga pa su se već zbog toga vratili svojim kućama. U svakom slučaju u interesu same akcije na slunjskom srezu neuporedivo važnije bi bilo prvo priku-

¹⁴¹) Zapisnik o saslušanju N. Beukovića.

¹⁴²) Isto, zapisnik o saslušanju Nikole Turkalja.

¹⁴³) Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

¹⁴⁴) Isto, 343/50—38, Presuda izrečena optužnicom na Vojnom sudu u Slunju.

¹⁴⁵) Isto, 343/50—23.

¹⁴⁶) Isto.

¹⁴⁷) Zapisnik sa saslušanja Mile Devrnje.

piti što više oružja. No, donijeli su samo jednu pušku i jedan pištolj. Ali je prilikom oduzimanja oružja bilo i pucnjave. Zadržavši se u pljački i paljenju u Furjanu, zakasnili su i da se sastanu te da im se pridruže navodno dogovoreni ljudi iz Lađevca.¹⁴⁸) Tako je, dakle, i u pogledu prikupljanja ljudi i u pogledu prikupljanja oružja akcija omanula već istu noć kad je »ustanak« i započeo.

Ujutro se »kraljeva vojska« razdvojila na slunjskom terenu. Prešavši rječicu Mašvinu, Slunjani su se smjestili u groblje u Basarama, a Bosanci su otišli malo dalje, do jednog vrela uz objašnjenje da »bez vode ne mogu jesti hranu« koju su bili ponijeli sa sobom. Nakon što su se to jutro i Slunjani okrijepili, Mile je isplaniirao da se aktivnost navečer nastavi najprije prikupljanjem oružja u selima Jamari i Stara Kršlja, gdje je po ranijem obavještenju bilo desetak pušaka, ali se prethodno, popodne, kod već pomenutog vrela sastao sa Dedom Čovićem, vođom Bosanaca. Ovaj je Milu izvijestio da mu je javljeno sa cazinskog terena kako je tamo već razoružano nekoliko stanica milicije i da se sprema akcija na Cazinu. Štab mu je poručio da se on, Dedo, odmah povuče na teritoriju Bosne, a u vezi Devrnjinih akcija da on, Devrnja, »napuca na stanicu Narodne milicije u Rakovici«, »da ruši telefonske stubove i kida telefonske veze« čime je trebalo bar usporiti eventualnu pomoć hrvatskih državnih snaga bosanskim.

»Bosanci« su se to večer stvarno vratili na svoj teren, a Mile je pristupio realizaciji plana napada na Rakovicu. U međuvremenu Slunjanima je stiglo pojačanje u vidu četvorice Bjeljaca iz Koranskog Luga (Mane, Đuro, Mile i Dušan), koji nisu bili sudjelovali u akciji na Furjan. Činjeni su i dalji pokušaji da se za akciju pridobije još što više ljudi iz Furjana, Stare Kršlje i Brezovca. Uspjeh je izostao, međutim, i zato što su, prema Milinom svjedočenju, ljudi bili prekasno obaviješteni o čemu se zapravo radi, tj. da je u pitanju ustanak protiv države.

Onaj dio Milinog saslušanja pred Udbom u kome on detaljno opisuje naoružanje s kojim su ustanici raspolagali uoči napada na Rakovicu, posebno je zanimljiv zbog toga jer to njegovo pamćenje zaista odaje čovjeka koji se očito životno opredijelio za ustanak. Ovaj dio iskaza je zanimljiv istovremeno i zato jer pokazuje prosto nevjerovatnu naivnost učesnika Bune. Na brdu Bliznica odakle je trebalo krenuti na Rakovicu bilo je okupljeno 31 lice od kojih 14 naoružano: Mile Devrnja sa lovačkom dvocijevkom, engleskom defanzivnom bombom te 5 metaka, Nikola Beuković sa pištoljem

**) Isto.

»Štajer« 9 mm sa 8 metaka, Mirko Radočaj sa lovačkom dvocijevkom, 5 metaka i jednom engleskom defanzivnom bombom, Nikola Pašmuga sa talijanskim karabinom i 8 metaka, Đuro Božić sa karabinom »Mauzer« i 10 metaka, Rade Miljković sa lovačkom dvocijevkom i 6 metaka, Nikola Turkalj sa talijanskim karabinom i 1 metkom, Ivica Turkalj sa pištoljem »Gaser« sa 3 metka, Branko Božić sa pištoljem »Štajer« sa 6 metaka, Ilija Perić sa vojničkim karabinom i 8 metaka, Zec Dane sa karabinom »Mauzer« i 16 metaka, Ilija Radeka sa vojničkom puškom »Mauzer« i 8 metaka, Mile Pozdan sa karabinom »Mauzer« i 8 metaka, Đuro Bjeljac sa istim karabinom i 16 metaka. Bez oružja bili su slijedeći ljudi; Mane, Mile i Dušan Bjeljac iz Koranskog Luga, Mile Božić i Dragutin Miljković iz Basare, Milan Božić (sin Anđelije) iz Mašvine, Rade (Milin), Rade (Markov), Rade (Draganov), Dušan, Đuro i Dragan Mandić, Mile Barić, Pero Žgela, Grga Turkalj, Slavko Panić i Tomo Radočaj, svi iz Furjana.

Nakon što su četvorica po zadatku presjekli žice između Rakovice i Slunja, Mile je, u neposrednoj blizini mjesta Rakovice (300 metara), podijelio ljude u tri grupe. Dvije su bile naoružane, jedna pod vodstvom Nikole Beukovića, druga na čelu sa Radočajem Mirkom. Njihov zadatak je bio da izvrše razoružanje, jedna milicionara Sekić Mile, druga milicionara Šok Mate, pošto su znali gdje oni stanuju i da stanuju odvojeno. Treća naoružana četvorka upućena je prema milicijskoj stanici u Rakovici sa zadatkom da spriječi udruživanje dvojice milicionara iz stanice sa dvojicom koju su trebali razoružati oni iz prve dvije grupe. Mile je isplanirao da se milicionari Šok i Sekić iskoriste, zatim, za po mogućnosti mirno preuzimanje Stanice milicije od ustanika. Ostali pobunjenici, budući nenaoružani, zauzeli su, na čelu sa Milom Devrnjom, osmatrački položaj pokraj ceste Rakovica — Slunj. Ukoliko bi i pored poziva na predaju milicionari pružali otpor, naoružani pobunjenici iz pomenute tri grupe imali su naređenje da ih likvidiraju. Sta se dogodilo? Do pucnjave između milicionara i pomenutih pobunjeničkih grupa je u toku noći u Rakovici ipak došlo i naoružani ustanici su se povukli u pravcu položaja nenaoružane većine. U toj je pucnjavi jedan milicionar ranjen. Prema iskazu Milana Devrnje ranio ga je Nikola Pašmuga.¹⁴⁹⁾

Spojivši se opet u cjelinu 7. maja oko 4 sata ujutro slunjska »kraljeva« vojska povratila se nakon ove neuspjele akcije prema Mašvinskoj šumi. Ali na njenom rubu, na mjestu zvanom Gradina,

Zapisnik o saslušanju Milana Devrnje.

iz straha se nisu dugo zadržali, nego su krenuli svi zajedno dublje u šumu prema Medenom dolu do Brezovca, jer im je javljeno da u Koranskom Lugu vojska traga za njima. Kad su ustanici shvatili u kakvoj se opasnosti nalaze, još su u toku istog dana počeli da se rasipaju svojim kućama. Do predveče njih 18 je napustilo Milu, ostala su svega trinaestorica. Još to veče i ta manjina se osula pošto su u Brezovac otišla još 4 lica. To su bili Zec Dane iz Donje Mašvine, Božić Branko iz Gornje Mašvine te Miljković Rade i Radeka Ilija iz Basare.¹⁵⁰⁾

Tako, praktično već u nedjelju 7. maja, započinje agonija Milinog jezgra. Željani i planirani ustanak protiv države koji se na slunjskom srezu ispoljio u vidu paljenja arhive MNO i pljačke zadruge u Furjanu te neuspjele akcije razoružanja Stanice milicije u Rakovici, krahirao je brzo i slično kao na cazinskom i kladuškom terenu, s jedinom razlikom što se je glavni slunjski ustanički vođa M. Devrnja, planirajući bijeg na Zapad sa još nekolicinom svojih drugova, uspješno krio još oko dvije sedmice po slunjskim selima i šumama. U tom su vremenu na manje ili više iznuđen način dobivali hranu od seljaka, uglavnom nenaklonjenih režimu, koje je Mile kao takve poznao.

Zanimljivo je da Milu, i pored svih neuspjeha koje je doživio u zadnja dva dana, ne napušta volja da nastavi sa organizovanjem i dizanjem ustanka u selima slunjskog kotara. U nedjelju 7. uvečer, odlučio je da sa preostalim osmoricom vjernih pođe u Modrič selo kod poznanika Vuje Pešuta, koji je po dogovoru sa Klašnjom Jojom iz Brezovca, također bio spremao ljude za ustanak u svojoj okolini. Kad se noću sreo sa Vujom i upoznao ga sa zadnjim zbivanjima oko Bune na njihovom terenu, o uspješnom napredovanju ustanka u Bosni, o pomoći koju šalje Kralj iz inostranstva koji je i »javio da se dižemo na ustanak«, o tome kako će »naskoro doći do preokreta«, saznao je od Vuje kao »našeg sigurnog čovjeka« da na njegovom terenu ljudi još nisu sasvim spremni za borbu, ali da u njegovom selu ima četiri karabina kod ljudi koji će ih rado dati za ustanak. Sa Vujom se je Mile dogovorio i o neposrednim narednim aktivnostima oko organizovanja ljudi za borbu.¹⁵¹⁾

Sutradan, Mile je sa Vujom najprije pošao kući Zlatar Ilije u Močilej dok su ga osmorica, po dogovoru, trebali i dalje čekati taj dan u Sajeru kod Vujine kuće, a Vujina žena je otišla u Rakovicu »svojim poslom« ali i da izvidi šta se tamo govori u vezi ustanka i

¹⁵⁰⁾ Zapisnik o saslušanju Mile Devrnje.

^{m)} Isto.

napada na Stanicu milicije. I u Iliji je Mile otkrio neprijatelja »narodne vlasti« nakon što mu je o ustanku ispričao sve što i prethodno Vuji, ali ne i nekoga čijim bi se sposobnostima ustanak mogao znatnije okoristiti. Zatim je Vujo do Ilijine kuće Mili doveo Đuru Zeca iz sela Zbjega. I ovome je Mile ispričao o ustanku nakon čega mu je Đuro potvrdio da i kod njega ima ljudi koji bi se opredijelili na stranu borbe, da su nezadovoljni i neprijateljski orijentirani prema postojećem uređenju, samo da tu treba vremena dok se to organizira.¹⁵²⁾ Dogovorili su se da i Đuro i Ilija, svatko u svojoj okolini, izvide situaciju i da prekosutra, u srijedu 10. maja, obojica dođu sa izvještajem Mili do Vujine kuće. Kad su se to večer Mile i Vujo vratili, Vujina žena im je saopštila da nema u Rakovici ništa posebno, da nema vojske, već samo milicije i da se priča o nekom napucavanju.¹⁵³⁾

Mile je, zatim, obavijestio svoje ljude o tome kako se on povezuje na terenu »sa nama odanim ljudima« te kako će još u toku noći krenuti u Ljetište do Ralić Mile, od koga je također očekivao znatnu pomoć, a da ga oni i dalje čekaju u blizini Vujine kuće. Kod Ralića Mile je stigao 9. maja ujutro. Ali pored toga što je Ralić bio još od prije mjesec dana preuzeo obavezu od Mile u Slunju oko organizovanja ljudi za ustanak i što mu je slične smjernice kasnije dao i Vujo Pešut, ispostavilo se da Ralić nije ništa uradio, odnosno nije uspio ništa uraditi za ustanak i pored određenih kontakata koje je u tom pravcu činio. Vjerovatno je bila za Milu poražavajuća Ralićeva informacija »da ljudi u Plaškom nisu spremni za to«, dakle u Plaškom Milana Božića, u Plaškom jednom navodno očekivanom ustaničkom središtu, gdje se Ralić trebao bio povezati sa rezervnim majorom Gajom Bunjevcem, što također nije učinio. Pošto je Mile shvatio da se Ralić čak plaši mogućih posljedica zbog njegove posjete, on je od Ralića ubrzo otišao i vratio se u Modrič selo. No, kod kuće Vuje Pešuta taj je dan došlo do pucnjave milicije, i pored toga što su se u međuvremenu Milini ljudi već povukli u šumu. Mile nije uspio uhvatiti vezu sa svojim, pa dva dana provodi sam u šumi.¹⁵⁴⁾

Tek nakon dva dana u Mašvini opet hvata vezu sa N. Beukovićem, Đ. Božićem, M. Božićem, i M. Pozdanom, od kojih su se prethodno odvojili M. Radočaj, N. Pašmuga, N. Turkalj i Perić. Ova četvorica su bili pošli malo svojim kućama uz dogovor da se

¹⁵²⁾ Isto.
¹⁵³⁾ Isto.
¹⁵⁴⁾ Isto.

13. maja vrata i svi opet spoje na Žgelinom kućištu kod Furjana. Pod Milinim vodstvom preostala četvorica u narednim danima kriju se uglavnom u jednoj pećini u blizini Kordunskog Lijeskovca i u mašvinskoj šumi, snabdijevajući se povremeno s pokojim hljebom i pokojim komadom špeka u obližnjim seljačkim kućama. Na Žgelinom kućištu su se 13. maja uvečer sa Milinom grupom sastali samo Radočaj i Pašmuga, dok se Ilija Perić već bio predao miliciji, a Nikola Turkalj bio pobjegao ispred jedne milicijske zasjede. Radočaj i Pašmuga su još ispričali da se vrši mobilizacija ljudi, da po selima krstari vojska, da hapse i da od naroda uzimaju živežne namirnice. Njih dvojica su i čuli da se u još nekim kotarevima diže ustanak, ali u kojima — nisu znali. Pašmuga je predložio da se prebace u inostranstvo što su i ostala šestorica prihvatili kao najbolje rješenje u datoj situaciji. Zatim su Pašmuga i Radočaj zatražili da opet odu četiri dana svojim kućama kako bi se još dodatno pripremili i snabdjeli za put. Namjeravali su donijeti i jednu geografsku kartu te pronaći novaca.¹⁵⁵⁾ Mile se složio da oni odu kući na četiri ili pet dana i dogovoreno je novo sastajanje 18. ili 19. maja kod Koranskog mosta. »Njima nisam rekao gdje ćemo mi biti do toga vremena«, ispričao je Mile u istrazi pred Udbom.

Nakon što su ostavili hrane i cigarete, Radočaj i Pašmuga su otišli od grupe koja se i narednih dana, slično kao i prethodnih, potuca i krije po šumi od mjesta Otoka pored Korane, preko sela Basare i šume Savina Glavica u blizini Gornje Mašvine. Hranu su uzimali kao i do tada od pojedinih seljaka, a jednom su im je donijeli i Radočaj i Pašmuga. Zadnji dan, 19. maja, kruh je donio od jednog Muslimana s bosanske strane Korane Đuro Božić. Navečer su po dogovoru stigli Radočaj i Pašmuga koji su donijeli hrane i cigareta za put, pominjane geografske karte nisu bili našli — te su preko bara krenuli prema cesti. Planirali su da kroz Mašvinu pođu prema Kapeli, iz Kapele da pređu u Sloveniju, a iz Slovenije da se prebace preko granice.¹⁵⁶⁾

Na mjestu gdje su izašli iz šume na cestu, u blizini Koranskog mosta, Devrnja i njegovi sljedbenici upali su u zasjedu. U pitanju je bila izdaja. Izdaja za koju su, i po četiri decenije kasnije datim iskazima nekolicine, odgovorna dvojica istaknutih pobunjenika: M. Radočaj i N. Pašmuga. Već tada, u danima šumske odiseje Miline grupe, bilo je više indicija za takvo njihovo ponašanje. Prvo, Radočaj i Pašmuga su u dva navrata po više dana odlazili svojim

¹⁵⁵⁾ Geografsku kartu u svom iskazu pominje i Đuro Božić.

¹⁵⁶⁾ Zapisnik sa saslušanja Mile Devrnje.

kućama. Posebno je indikativno njihovo zadnje četverodnevno odvajanje od grupe uoči polaska na Zapad. Drugo, također je indikativan iskaz u Udbinoj istrazi Đure Božića: »Pita Mile ko zna put do ceste. Pašmuga kaže da zna Radočaj. Tako ovaj poveo prema Bugarima.«¹⁵⁷⁾ Đuro precizno opisuje redosljed pojedinaca u koloni koja je, krenuvši za Liku, prelazila glavnu cestu. Kolonu je predvodio M. Radočaj, a za njim su išli Mile Devrnja, Nikola Pašmuga, Mile Božić, Đuro Božić, Poznan Mile i Nikola Beuković. Kad su prva trojica prošla preko ceste zapucalo je.¹⁵⁸⁾ Treće. I Beuković Nikola pred Udbom svjedoči kako su, kad su 19. maja pali u zasjedu, tom prilikom »uhapšeni« Mile, Mirko i Nikola (Pašmuga), a on sam je pobjegao, dok sudbinu ostalih ne navodi.¹⁵⁹⁾ Četvrto. U opširnom iskazu o svakom pojedincu M. Devrnja je za obojicu (Radočaja i Pašmugu) izjavio da su bili u grupi »do dana kada sam ja uhvaćen«, za Radočaja »poslije nezna šta je bilo sa njime«, a za Pašmugu »poslije toga o njemu mi nije poznato«.¹⁶⁰⁾ Da su Radočaj i Pašmuga ubijeni (ili ranjeni) Mile bi tome bio svjedok. Peto. I pored toga što su bili među kolovođama, protiv Pašmuge i Radočaja optužnica nije podignuta, nema ih ni na jedinstvenoj listi optuženih. Šesto. Isto tako nema ih, ni u kom svojstvu, tj. ni kao optuženih ni kao svjedoka, na glavnom sudskom pretresu, održanom početkom juna pred Vojnim sudom iz Zagreba u Slunju. No, oni se u iskazima pojedinih optuženih javljaju u vezi sa ovim ili onim opisom nekog čina ili zbivanja u toku priprema za Bunu ili Bune same, također i u Milinom iskazu. Zanimljivo je, međutim, da niko od optuženih na glavnom pretresu ne postavlja pitanje gdje su oni, ili takva eventualna pitanja nisu ušla u zapisnik.

U narodu se ubrzo doznalo da su Radočaj i Pašmuga izdali svoje drugove iz šume i u dogovoru sa Udbom grupu uveli u zasjedu.¹⁶¹⁾ Valjda su, u zamjenu, njih dvojica pušteni. Izgleda da je to bila cijena njihove izdaje. No, bez obzira što bi Devrnja sa svojim sljedbenicima bio vjerovatno kad tad uhvaćen, s obzirom da su u potrazi za njim koordinirale svoje snage napose i milicija i vojska ne samo sa hrvatskog već i sa bosanskog terena. Bile su vjerovatno alarmirane i odgovarajuće slovenačke snage, jer se moglo lako pre-

¹⁵⁷⁾ Zapisnik sa saslušanja Đure Božića.

;;;> isto.

¹⁵⁹⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Beukovića.

¹⁶⁰⁾ Zapisnik sa saslušanja Mile Devrnje.

¹⁶¹⁾ Sjećanja nekolicine svjedoka iz kordunskih sela data Borki Beuković Čosić (posebno Đure Božića i Rade Markovića) u avgustu—oktobra 1990. godine, U a. a.

tpostaviti da će pokušati bježati na Zapad. Ironija je sudbine da je jedan takav čovjek, zarobljenik svojih političkih i ideoloških, mada ekstremističkih ubjeđenja, kakav je bio Mile Devrnja, uletio u pripremljenu klopku putem izdaje od svojih dojučerašnjih glavnih saradnika.

Šta bi sa ostalom četvoricom? Najlakše je bilo pobjeći Nikoli Beukoviću pošto se on kretao na kraju kolone. Još se dva dana krio u šumi, a 21. maja navečer obrijao se kod jednog seljaka te se onda otišao predati sa mjesnim funkcionerom Manom Orličem, inače omrznutim čovjekom poretka, u slunjsku Udbu.¹⁶²⁾ Đuro Božić predao se 22. maja.¹⁶³⁾ Osim ovih iz glavne grupe, njih još nekolicina drugih krilo se po šumi. Čini se da je zadnji uhvaćen Rade Mandić, i to 26. maja.¹⁶⁴⁾

S. Filipović i David Laušević koji su, po zadatku dobivenom direktno od Rankovića, u maju, nakon Bune, boravili u Cazinu, prikupljajući podatke za svoj izvještaj, u njemu su načinili više nepreciznosti kad je u pitanju područje Slunja. Devrnja i drugovi nisu npr. uhvaćeni »poslije devet dana«, već nakon četrnaest dana. Također nisu stigli u Plaško — mada su možda namjeravali proći kroz to mjesto pošto su računali na tamošnje pročetnički orijentirane pristalice — što bi se moglo zaključiti iz izvještaja pukovnika, već su, stvarno planirali put za Kapelu, pa prema Trstu i Italiji, uhvaćeni u blizini jednog mosta na rijeci Korani.

Kako je država u Slunju i Karlovcu reagirala na pobunu? U Hrvatskoj je bilo iznenađenje državnih struktura još veće nego u Bosni. To ističu u svom izvještaju i pukovnici S. Filipović i D. Laušević: »Sresko opunomoćstvo Udbe u Slunju za ovu neprijateljsku akciju doznalo je tek kada je zadruga opljačkana i napadnuta milicijska stanica. O svim ovim pripremama prije nije se ništa znalo.«¹⁶⁵⁾

Naime, dok se u Bosni na sve strane po selima šušalo o buni negdje kraće negdje duže pred Đurđevdan, izgleda da je na slunjskom srezu bilo zaista tajnovitije. Takav zaključak proizlazi i iz govora Milinog na Žgelinom kućištu kada su se ustanici i prvi puta sakupili da bi se konačno dogovorili o ustanku. On je tada, prema svjedočenju na saslušanju pred Udbom Nikole Turkalja kazao: »Radim već sedam mjeseci u sporazumu sa Bosancima na ustan-

¹⁶²⁾ Zapisnik sa saslušanja N. Beukovića.

¹⁶³⁾ Zapisnik sa saslušanja Đure Božića.

¹⁶⁴⁾ CAVS, 343/50.

¹⁶⁵⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

ku... Da sam radio nebudno i više ljudi o tome upoznao ja bi bio već davno hapšen, da sam još ostao čekati i nedizati ustanak brzo bi po mene došao džip.«¹⁶⁶) Devrnja tada nije trebalo da prisutnima objašnjava šta to znači da bi došao po njega džip. Znalo se, naime, da dolazak »džipa« ili »auta« znači da Udba neku osobu džipom ili autom odvozi u nepoznatom pravcu, te da se o tom čovjeku poslije toga više ništa ne čuje, da je vjerovatno u pitanju fizička likvidacija pojedinca. S tim u vezi je indikativan iskaz šefa opunomoćstva slunjske Udbe, u periodu do 1949. godine, Petra Zinajića, koji četiri decenije kasnije svjedoči o slučajevima fizičke likvidacije posebno nekih nepoželjnih bivših građanskih političara. Bili bi dovedeni autom na primjer iz Zagreba u Slunj, tu bi se, naravno u tajnosti, obavila putem uobičajenog postrojavanja streljačkog voda i strijeljanjem likvidacija dotične osobe.¹⁶⁷) Iz toga proizlazi da je pored normalnih sudskih postupaka prema »unutrašnjem neprijatelju« bilo i u mirnodopsko vrijeme ilegalnih poteza legalnih organa. Za praćenje i shvaćanje zbivanja koja se ovdje tretiraju od bitnog je značaja očito činjenica da se i Mile Devrnja plašio takve moguće sopstvene sudbine. Prema tome, s obzirom na izgleda »oštriju« situaciju u Hrvatskoj nego u Bosni u pogledu kontrolisanja ponašanja pojedinaca, Devrnja je sigurno veoma pažljivo prilazio ljudima, prethodno ih provjeravao, što uostalom više nego jasno proizlazi iz analize i njegovog ukupnog obimnog iskaza pred Ud-bom, ali i iz partijskih materijala koji su kasnije tretirali »Devrnjin slučaj«.

Državne strukture, tako, o pripremanju nekog ustanka izgleda zaista ništa nisu slutile. Miloš Miljušević, sekretar kotarskog komiteta i predsjednik kotarskog NO Slunj nije najprije sebi mogao doći, nekako nije vjerovao kad ga je 6. maja u 10 ujutro nazvao šef kotarske Udbe Drago Bosanac: »Dignut je ustanak«¹⁶⁸) Pukovnici S. Filipović i D. Laušević su izvijestili početkom juna da ni slunjsko rukovodstvo nije bilo u potrebnom momentu na visini zadatka, da opunomoćstvo Udbe »nije preduzelo mjere odmah iako je od jednog člana KPJ obaviješteno o događajima u Furjanu i pored toga što je imalo na raspolaganju »sedam oficira i deset milicionera.«¹⁶⁹)

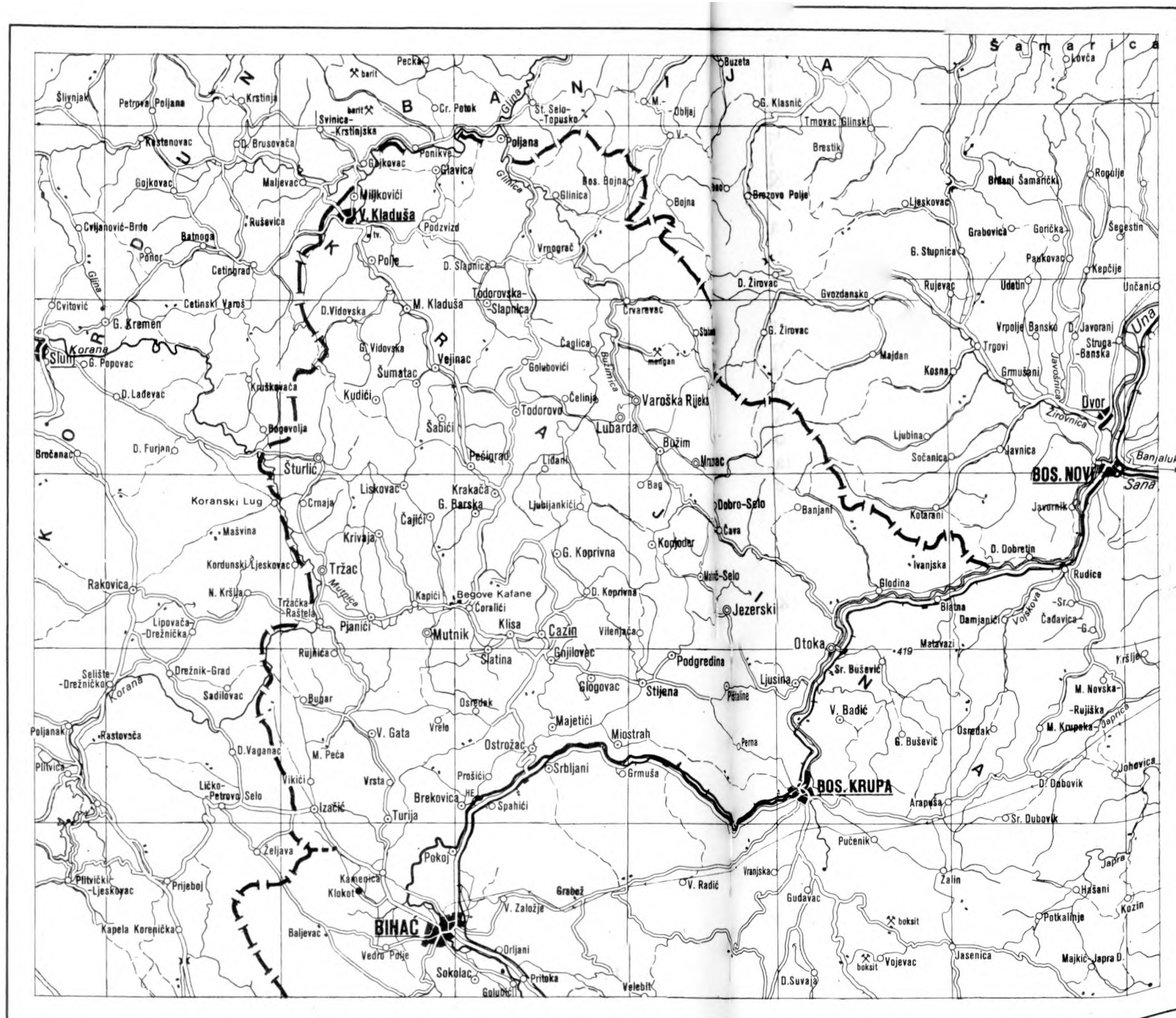
O problemu »Devrnjinog ustanka« razgovaralo se na više sastanaka kotarskog komiteta Slunj, nekoliko njih posvećeno je samo

¹⁶⁶) Zapisnik sa saslušanja Nikole Trkulje.

¹⁶⁷) Sjećanje Petra Zinajića »Pepe« dato autoru u januaru 1990, u a. a.

¹⁶⁸) Sjećanje Miloša Miljuševića dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

¹⁶⁹) Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

CAZINSKA BUNA 1950.

- geografska karta Cazinske krajine i Korduna uz šire zalede Bosne i Hercegovine
- podebljana je granica između Hrvatske i Bosne u dijelu gdje se susreću »ljuta« Cazinska krajina sa hrvatskom krajinom, tj. Kordunom i Banijom
- značajnija mjesta iz bune su potrtana a neka i unesena u kartu
- na putu od Čoralića prema Pjanićima su Begove kafane (B. K.) — glavno zbrno mjesto ustanika

tome. Tok zbivanja 5. i 6. maja može se, prema raspoloživim sačuvanim izvorima, pratiti zapravo samo kroz zapisnik sastanka biroa KK Slunj od 4. juna, kome su prisustvovali još Katie Keić Mile i Šijan Jovica, članovi i Duško Dragosavac, sekretar Oblasnog komiteta Karlovac. Na dnevnom redu bila je samo jedna tačka: »Analiza slučaja i budnosti koji se dogodio u vezi sa Devrnjom.«¹⁷⁰⁾

S obzirom na konfuznost izlaganja političkog sekretara KK Slunj Miloša Miljuševića ili dosta nizak stepen pismenosti zapisničara Nine Tepavca, također člana biroa, istraživač događaja je na muci u pogledu jasnog praćenja sadržaja diskusije sa tog sastanka. Ali i kao ilustracija poteškoća kojima se istraživač i inače često sreće u analizi sličnih zapisnika, neka posluži ovdje kakva jedna glomazna rečenica: »Polit, sekretar iznosi da je naš komitet ovim partiskim organizacijama na kojem se terenu to dogodilo pružala pomoć kao i svim ostalim part, organizacijama, ali da je ipak manjkalo političkog rada, a da o Devrnji nije bilo nikakovi signala za njegov neprijateljski rad da bi se prema njemu moglo nešto poduzeti, jer da su se sastanci radi toga održavali na terenu Bosne, a samo da je 5. o.v. o.g. preko noći održan sastanak na našem terenu, a da je Orlić Mane sekretar part, organizacije izjavio da je on uveče znao da će nešto biti, a da o tome nije izjavio komitet, te toga dana tj. 6. VI ujutro da je Bosanac Drago i Brujić Dragić trebali ići u Furjan i Kruškovaču radi toga što je još prve noći u Kruškovači opljačkana zadruga, međutim, da je Drago i još nekoji drugovi iz UDB-e otišli i Drago se odmah povratio natrag, te da mu je tek onda rekao kakav je slučaj na terenu Furjana i Kruškovače a do tada da o tome slučaju nije ništa ni znao i da su onda on i Drago napravili plan što će se činiti i da je on sa/vao nekoliko ljudi i sa njima se sporazumio, te da su došli drugovi iz Karlovca iz UDB-e i da je napravljen plan da se ide u Kladušu.«¹⁷¹⁾ Nadovezujući se na Miljuševića, šef Udbe Drago Bosanac je o svojoj aktivnosti »naveo da je toga dana samo ujutro čuo da su neki muslimani opljačkali zadrugu i da je sa Brujićem krenuo u Furjan, a sa sobom da je poveo i još tri člana iz UDB-e koje je ostavio u Furjanu, a on se vratio natrag i o tome upoznao sekretara komiteta i počeli spremati plan, kako skupiti ljude i dati im oružje i ići nanaš teren, a zatim da je šef Udbe iz Kladuše nazvao telefonom da mu treba pomoć pa da se major sa time složio i otišli na Kladušu.«¹⁷²⁾

¹⁷⁰⁾ Historijski arhiv Karlovac, f KK KPH Slunj, k—2, zapisnik sa Izvanredne sjednice (Biroa) od 4. 6. 1950. godine.

¹⁷¹⁾ Isto.

¹⁷²⁾ Isto.

Dakle, nakon što su planirali i dogovorili se o tome šta raditi na Slunju, zadužujući za potrebno djelovanje »nekoliko ljudi« na sopstvenom terenu, svi su, zajedno sa pristiglim udbašima iz Karlovca krenuli, prema pozivu šefa kladuške Udbe za Kladušu. To je, bilo, valjda, tih 20-tak udbovaca i milicionara koje, kako smo ranije vidjeli, spominje šef kladuške Udbe Pero Mutić kao pomoć koju je tražio a koja je i došla iz Hrvatske.

Izgleda da i inače na samom slunjskom srezu, izuzimajući Devrnjinu odmetničku grupu, milicija i Udba nisu imale drugih većih problema. Tako bar proizlazi iz sjećanja sekretara Kotarskog komiteta Slunj Miloša Miljuševića 40 godina kasnije. »Svi smo dogovorno i odmah pristupili sređivanju prilika. Nije bilo nadređenih i podređenih, sve mjere i postupke smo zajedno raspravili, radili efikasno. Da nije bilo tako bila bi katastrofa u Slunju«, kazuje Miljušević, misleći na dvonacionalnost sredine.¹⁷³⁾ Komisije su po tim linijama istraživale zatim »danonoćno«, a partijski aktivisti iz CK KP Hrvatske Karlo Mrazović i Nikola Bonko upućeni u Slunj, nakon ispitivanja ukupnog stanja, pohvalili su aktivnosti lokalnih struktura u »sređivanju« prilika, istakavši navodno da situacija koju su našli u Slunju može poslužiti u pogledu pravilnog i uspješnog djelovanja državnih snaga »za primjer u Jugoslaviji«. ¹⁷⁴⁾ Ne sumnjajući da je bilo, kasnije, čak i pohvala na rad slunjske Partije, kako to i navodi Miljušević, činjenica je ipak, da su i Partija i Udba kritikovane za neodgovarajuće reagovanje u potrebnom momentu. Dušan Dragosavac je optužio, između ostalog, Kotarski komitet za slab politički rad u narodu i nejedinstvo jer bi se u protivnom taj »slučaj nedogodio«. ¹⁷⁵⁾ Pukovnici S. Filipović i D. Laušević izvijestili su, također početkom juna, da opunomoćstvo »nije preduzelo mjere odmah« iako je od jednog člana KPJ obaviješteno o događaju u Furjanu i pored toga što je imalo na raspolaganju »7 oficira Udbe i 10 milicionera«. ¹⁷⁶⁾

I pored neuporedivo manjih razmjera koje je imala Buna na slunjskom srezu kao i bez obzira što su i tamošnje državne strukture pale pod manji udar kritika nego što je to bio slučaj na Cazinskoj krajini, Miljušević se s nekom nelagodom sjeća i četiri decenije kasnije onih dana: »Bio sam u depresiji, mučilo me pitanje šta će ljudi reći. Mi smo oslobodili ovu zemlju i sad ovo. Došlo mi je u jednom momentu da sam sebe likvidiram«, s osjećajem poraza do-

¹⁷³⁾ Sjećanje Miloša Miljuševića, u a. a.

¹⁷⁴⁾ Isto.

¹⁷⁵⁾ Zapisnik sa sastanka Biroa KK Slunj od 4. 6. 1950. godine

¹⁷⁶⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

življavao je događaj Miljušević.¹⁷⁷⁾ Tko poznaje mentalitet tadašnjih pripadnika režima, posebno partijaca i udbovaca, prihvaće Miljuševićev iskaz kao iskren i vjerodostojan u onom kontekstu prilika. No, on se ipak nije »likvidirao«, dok je, s druge strane, do pred kraj maja uhvaćen kako smo vidjeli i zadnji odmetnik, tj. pripadnik »Devrnjinog ustanka«.

Da se, na kraju, u vezi s likvidacijom ustanka na Slunju, a možda i u Krajini uopšte, pomene na ovom mjestu još jedno sjećanje. Mada nije provjereno kroz neke pisane izvore, ono je značajno, svakako ukoliko ga prihvatimo kao vjerodostojno zbog toga jer, kao rijetko koje, povezuje ustanak iz 1950. godine, sa Titovim imenom. Naime, prema iskazu Petra Zinajića, »na vijest o ustanku Tito i Ranković su došli iz Beograda u Zagreb i pitali za uzrok ustanka. Kad im je rečeno da je to otkup, oni su naredili da se sa otkupom prestane«.¹⁷⁸⁾ Kako međutim, pokazuju mnogi sačuvani zapisnici iz 1950. ili 1951. godine otkup vune, mesa, masti, žita, nije na slunjskom srezu prestao, što govori da ili pomenuto traženje uopšte nema osnove ili su možda, što je vjerovatnije, Titove riječi bile upućene u smislu ublažavanja postupaka države oko prikupljanja otkupa ili eventualno njegovog snizivanja u određenim slučajevima. I prema svjedočenju Vide Tomšić, o čemu više kasnije, sve te neprilike na selu koje su na terenu konstatovale i instruktorske grupe CK KPJ (u jednoj takvoj bili su i Krsto Popivoda i Vida Tomšić krajem 1950. godine i upravo i na Cazinskoj krajini), bitno su uticale na ipak promjenu odnosa državno-partijskog vrha prema selu. »Ta politika počinje se mijenjati bar s kraja 1950. godine nakon naših sastanaka sa Kidričem na Ohridu, odnosno naših obilazaka raznih područja zemlje gdje smo svugdje nailazili na slične probleme«, tvrdi Vida Tomšić gotovo četiri decenije kasnije.«¹⁷⁹⁾

¹⁷⁷⁾ Sjećanje Miloša Miljuševića, u a. a.

¹⁷⁸⁾ Sjećanje Petra Zinajića, u a. a.

¹⁷⁹⁾ Sjećanje Vide Tomšić dato autoru, u martu 1988. godine u a. a.

Glava osma

»NEPRIJATELJSKI ISPAD« ILI »NEPRIJATELJSKA AKCIJA« — OCJENA DRŽAVNIH ORGANA

Krajiški seljački ustanak u maju 1950. godine ocjenjuje tada država, protiv koje su se seljaci zapravo i digli, različitim kvalifikacijama. Svima njima bila je zajednička dimenzija »neprijateljstvo« jobunjenika prema »svom narodu« i »njegovom državnom poretu«. Zanimljiva ali i znatno elastičnija viđenja tadašnjih pripadnika državnih organa autorovo istraživanje bilježi četiri decenije časnije.

Slamanje pobune a posebno njenu konačnu likvidaciju državnih organi propraćivali su mnogim izvještajima (o karakteru događaja, učesnicima, korištenom oružju itd.). Neke sačuvane izvještaje ili zapisnike sa sjednica na kojima se o događaju raspravljalo već smo pominjali. Raznih parcijalnih popisa po selima i bilježaka o pojedinim slučajevima koji su sigurno također nastali nisam našla ili još preciznije, nisam ni mogla naći jer su vjerovatno većim dijelom tada ili kasnije uništeni. No, čini se, da ćemo se ovdje ipak moći upoznati sa onim sumarnim, i glavnim pokazateljima. Dvije su osnovne vrste podataka, doduše međusobno i isprepletenih, koje su težili pribaviti pojedini zaduženi funkcioneri i proslijediti ih dalje odgovarajućim forumima. S jedne strane tražili su se razni što tačniji broježani pokazatelji, a, s druge, takvi podaci kojima bi se moglo doprinijeti razumijevanju političke pozadine događaja i eventualne umiješanosti stranih političkih faktora. Izvori se mogu podijeliti i po osnovi autorstva, da li se radi o izvoru udbaške ili partijske provenijencije pa, zatim, na kojoj hijerarhijskoj stepenici je nastao ovaj ili onaj izvor. Po sadržaju se, također, razlikuju ranije nastali od onih hronološki kasnijih. Posebnu grupu izvora čine oni inostrane provenijencije na koje ćemo se osvrnuti u jednoj

od narednih glava. S obzirom da su ocjene o buni na Krajini davana istovremeno i od strane partijskih organa i od strane Udbe, da su one praktično nastajale u jednom komplementarnom sadejstvu partijskih i udbaških kadrova, to ćemo se upoznati sa tim izvorima, dakle s onima s kojima autor raspolaže, po uglavnom hronološkom kriteriju.

I. Prvi relevantni sačuvani a arhivski dostupan zapis o događaju je onaj sa sjednice Biroa OK KP BiH Banjaluka od 9. maja koji je uz tada priloženi a ne sačuvani »detaljniji« izvještaj upućen i u Sarajevo. Iz zapisnika je vidljivo da je to drugi izvještaj, a da je prvi već ranije također poslan CK KP BiH. Nakon što se, očito, ponavlja »tačna konstatacija nesnalažljivosti partijskog rukovodstva, odnosno SK i partijskog članstva u gradu i na selu, kao i organa drž. bezbjednosti« i konstatuje »njihova krajnja nebudnost, a što se vidi po tome što je njihova intervencija po ovom slučaju uslijedila poslije hitne i energične intervencije od strane OK« i pošto se općenito kritikuju Partija i »narodna vlast« za greške u sprovođenju privrednih mjera, OK karakteriše događaj kao »banditsku pobunu« koju je trebalo likvidirati poduzimajući u »generalnom čišćenju situacije najradikalnije mjere« što ih je i iziskivala ozbiljnost »takvog jednog banditskog pokušaja (neprijateljskog).«¹⁾

II. Nakon nekoliko dana, 15. maja, OK izlazi sa nešto konkretnijim konstatacijama. Ocijenjeno je da je »ova mjera neprijatelja čisto četničko-ustaško-kulačkog karaktera«, »da većina njenih učesnika po svom socijalnom stanju pripada našem klasnom neprijatelju«, da su i u »pokretačkoj grupi« bili »ostaci četničkih i ustaških elemenata, zelenci i drugi koji su često i krvno vezani sa našim neprijateljima«, da je po osnovi »raznih podvala i parola« u tome učestvovao i »jedan broj sirotinje« koja je pošla uglavnom radi pljačke ali i prisilno zastrašivana osvetom za 1941. godinu. Pljačka zadruga ocijenjena je kao prva manifestacija ove akcije, čija je slabost bila da ljudi koji su u njoj učestvovali nisu znali sprovesti »liniju koja im je servirana«. Navodeći razne parole, među njima da je »Tito i dalje komandant vojske«, a »kralj vrhovni komandant«, »Pukovnik u Bihaću predaje garnizon«, »Hakija se bori u Kladuši«. OK konstatuje da rukovodstvo ove akcije ne čine informbirovci mada je ono računalo na pomoć »informbirovskih elemenata«. No, u onom momentu OK smatra da »ova hajka« nije ni autohtoni produkt onih u Cazinu niti Mile Dervonje (Devrnje — nap. auto-

¹⁾ Arhiv Bosanske krajine, f. Oblasni komitet Banja Luka, k 30, zapisnik sa sjednice OK KP BiH Banja Luka, od 9. 5. 1950. godine.

ra) iz Slunja i da tek treba ustanoviti ko je bio duhovni podstrekač i idejni organizator. Dodaje se, ipak, da je samo zaplijenjeno oružje očito povučeno sa terena gdje je skrivano, tako da »po izgledu pušaka i pištolja nije dobiveno ništa sa strane«. »Obični« članovi KPJ optuženi su za oportunističnost. »Neki su se priključili bandi, neki pobjegli, neki ostali u kući, tako da u stvari nisu u tom momentu bili ono što je trebalo. To naročito se moglo vidjeti u Coralićima, Tršću i još nekim područjima.« Uzroke neprijateljske akcije OK traži u četiri smjera. Na prvom mjestu ističe se krajnja neobaviještenost naroda koji se odaziva paroli »Hajde pala vlast da pljačkamo magacine«. Tu je, zatim, slabost partijskog rukovodstva, organa Udbe, ostalih masovnih organizacija, a naročito Saveza boraca. Samo »tu i tamo je bilo pojedinih članova Partije koji su se suprotstavljali i nekih osnovnih partijskih organizacija kao što su u Pećigradu«. Jedan od uzroka bila je i »uska i tajna veza sa odmetničkom grupicom« Mile Devrnje. Grupu grešaka koje su, također, uticale na izbijanje otpora, OK, konačno, vidi u sektaškom političkom odnosu Partije i vlasti prema narodu na sreću. »Po mišljenju SK-a Cazin obzirom na prošlost nije imao moralno pravo da diskutuje o pojedinim mjerama i da nije ravnopravan ostalim srezovima radi čega su mehanički prihvatane, preko koljena lomljene i sprovedene privredne mjere na terenu sreza, a politički ih nikako nisu protkivali, niti objašnjavali narodu značaj pojedinih mjera Partije i Vlade«.2) Mada možda djelimično i stoji, ova ocjena OK-a je ipak paušalna, jer moglo bi se navesti bezbroj mjesta u raznim dotadašnjim izvještajima sa terena u kojima se govori i o političkom radu s narodom što je, doduše, također vjerovatno bilo predimenzionirano, ali je vjerovatnije da taj rad, u datom kontekstu željenih efekata nije mogao imati što je, naravno, jedno sasvim drugo pitanje, u koje ovdje ne možemo ulaziti.

III. Da su tzv. masovne konferencije kao i inače u zemlji osnovni oblik političke komunikacije između vodstvenih državno-političkih struktura i naroda održavane i na cazinskom sreću i prije Bune, govori i činjenica što su odmah nakon Bune one održane u mnogim mjestima, što se opet ipak ne bi uspjelo da nije tamo takva praksa postojala i ranije. Tako agitprop odjeljenje SK KP BiH Cazin izvještava 17. maja OK kako je »u toku posljednjih 7 dana« na terenu održano 14 konferencija uz prisustvo po oko 250 građana na svakoj od njih. »Na ovim konferencijama je razmatrana politička situacija na terenu sreza stvorena sa grupom bandita,

²⁾ Isto, zapisnik sa sjednice OK KP BiH Banjaluka, od 15. 5. 1950. godine.

pljačkaroša, koji su na istim raskrinkani i od naroda osuđeni kao kulački, švercerski, informbirovsko pljačkaški elementi.«³⁾ Na mjesnoj partijskoj konferenciji u Cazinu 12. maja inače je kritikovano ponašanje članova Partije u događaju i formirane su četiri partijske komisije koje će na terenu po osnovnim partijskim organizacijama pretresti držanje svakog člana KP. I zaista je tri mjeseca na terenu pretresano ponašanje članova Partije u vezi sa neprijateljskim ispadom.⁴⁾

Kvalifikaciju »neprijateljski ispad na Cazinskoj krajini« koristi u decembru na primjer, i Krsto Popivoda, dok je zabilježeno da se Vida Tomšić više koristila sintagmom »neprijateljska akcija«. Njih dvoje, tada inače na čelu instruktorske grupe CK KPJ koja je obilazila banjalučku oblast, više puta su na sastancima komentarisali događaj, a Tomšićeva je npr. upozoravala: »Neprijateljsku akciju ne treba posmatrati jednostrano nego i sa odnosima neprijatelja u zemlji i inostranstvu... Jer je ona djelo i neprijatelja van sreza«, tumačeći kako »neprijatelj traži uvijek za svoje djelovanje pogodno mjesto naročito u neprosvijetljenim masama što je slučaj i na ovom srezu.«⁵⁾ Očito nije bilo u pitanju određenje neke konkretne strane političke pozadine već jedno načelno objašnjavanje situacije u takvim i sličnim slučajevima.

IV. Politbiro CK KP BiH posebnu jednu svoju sjednicu posvetio je »Razmatranju neprijateljske akcije u Cazinu«. Uz opširni izvještaj Uglješe Danilovića Politbiro je o čitavoj situaciji upoznao i Hajro Kapetanović. Prvi puta rečeno je ponešto o kolovodama kako su okarakterisani Milan Božić sa sinovima, Ale Čović i Hasib Beganović. O Kladušanima nema tu još ni riječi, dok se Mile Devrnja ocjenjuje kao »glavni pokretač« i »izgleda glavni organizator ove neprijateljske akcije«. Zanimljivo je, a shodno tendenciji partijskog vrha da pošto poto udari kulački pečat događaju, da se za Devrnju navodi kako je »inače vrlo bogat seljak«, što je bila zaista posve pogrešna konstatacija.

Pošto smo za tekuće potrebe praćenja Bune sadržaj zapisnika sa ove sjednice Politbiroa već analizirali ranije, to ne bismo ovdje ponavljali, već bi trebalo samo napomenuti da se ostale date osnovne kvalifikacije o događaju poklapaju sa onima već prezentiranim na sjednici OK-a u Banjaluci dan ranije. Od brojčanih podataka saop-

³⁾ Arhiv Sreskog komiteta Cazin, nesredeno, Informacije agit-prop odjeljenja SK Cazin za vrijeme 10-16. 5. 1950. godine.

⁴⁾ Isto, zapisnik broj 6 od 27. 7. 1950. godine.

f. OK PK BiH Banja Luka, k. 39, zapisnik sa sastanka SK Cazin sa članovima OK Banja Luka i Vidom Tomšić, decembar 1950. godine,

šteno je da je akcija zahvatila pet na cazinskom i tri mjesna područja na kladuškome srezu, da je banda opljačkala pet zadruga i razbacala arhivu u četiri MNO-a, a u Liskovcu spalila, da je bilo 95-96% Muslimana a ostalo Srbi i da je u neprijateljskoj akciji učestvovalo deset partijaca. Opet je konstatovan kulački karakter akcije uz učešće ostataka »bivših huskinovaca i ustaških tipova«. ⁶⁾

V. Zanimljivo je da zapisničar sa upravo pominjanje sjednice Politbiroa od 16. maja, Šefket Maglajlić, uopšte ne bilježi nečije izlaganje oko moguće IB-e pozadine čitavog događaja, mada su o temi diskutovali svi prisutni, znači njih jedanaest, čija diskusija nije međutim, u zapisniku i zabilježena. Vjerovatno je i u njoj H. Kapetanović našao uporište za svoje izlaganje onda na novoj sjednici OK 17. maja u Banjaluci. Ali uz te neke nove osnove moralo se ovo dan-dva još ponešto desiti. Pretpostavljam da se radilo o nekoj telefonskoj ili telegrafskoj komunikaciji iz samog jugoslovenskog vrha Partije ili Udbe jer oslanjajući se na već obimna svoja saznanja iz arhivskog istraživanja kao i u tom pogledu potvrde koje sam dobila od više nekadašnjih funkcionera (npr. Carević: »Pucar je izjavio kako po cazinskom slučaju Republika nije radila ništa sama«), sadržaj izlaganja i zaključaka na OK Banjaluka morao je imati takvu potku. Mada se ime Hajre Kapetanovića ne pominje, sjednicom od 17. maja je sigurno on rukovodio, jer bi u protivnom slučaju tako nešto sigurno bilo posebno naznačeno. Na dnevnom redu bila je samo jedna tačka: »Prenos zaključaka u CK«. Radi se očito o »zaključcima« koji su doneseni na sjednici Politbiroa CK u Sarajevu i koje je mogao prenijeti samo H. Kapetanović, mada prema zapisniku sa te sjednice tamo nikakvi zaključci, osim organizaciono-partijskih, nisu formulisani. No, s obzirom na tada uobičajeni veoma slobodan način komuniciranja i interpretiranja u sličnim situacijama, moglo bi se prihvatiti da su određeni neosporavani akcenti iz rasprave smatrani kao neki zaključci.

Sa sjednice OK 17. maja ostalo je zabilježeno: »Po ocjeni CK-a slučaj Cazina je akcija organizovana. Radi se o provokaciji IB-a. To je pokušaj neprijatelja da izazove provokacije, organizuje razne akcije kako bi mogao to koristiti u svoje svrhe, i o tome pronositi vijest i izvan naše zemlje. To je pokušaj diskreditovanja naše zemlje. Partija nije povukla nikakva iskustva iz sličnog slučaja u Tuzli... Odluke u vezi slučaja Cazina treba odmah sprovesti u ži-

⁶⁾ Arhiv CK SK BiH, f, CK KP BiH, K. 514 dok. 14/02, Zapisnik sa sjednice Politbiroa CK KP BiH od 16. 5. 1950. godine.

vot«. I u koliko je u sarajevskoj diskusiji i moglo biti govora o IB uticaju, naredna »odluka« na OK sigurno nije ni inicirana ni raspravljena u Sarajevu. »U vezi učesnika u pobuni izvršiti suđenje na smrt i kazne robije, kao i konfiskaciju imovine. Stvarati na tim imanjima drž. dobra i izvršiti raseljavanje porodica. Učesnike u pobuni izvesti pred Vojni sud«.7) U te tri rečenice tačno je najavljena i kasnije ostvarena sudbina pobunjenika i naroda Cazinske krajine! Ova je direktiva, drži autor, sigurno stigla iz Beograda. Da li samostalno od Rankovića? Ili možda preko njega po Titovoj inicijativi, preporuci, ili uz Titov blagoslov? Ali, o tome će biti govora još i kasnije. Tek za partijske i druge organe BiH, oblasti Banjaluke itd. ova direktiva bila je zakon.

VI. Slične aktivnosti oko ocjenjivanja događaja kao za Cazinsku krajinu Partija i Država provodile su i za slunjski srez. U drugoj polovici maja i početkom juna održano je više sjednica KK Slunj na temu »Slučaj Devrnja« kako se pobuna slunjskih seljaka uglavnom tamo kvalifikuje. »Neprijateljsko djelovanje Devrnje i kompanije« okarakterisano je kao »akt ustanka za obaranje našeg društvenog uređenja«.8)

Šire ocjene daju se u političkom izvještaju KK Slunj za mjesec maj. »Političko stanje na ovom terenu u prvoj polovini ovog mjeseca bilo je u nekoliko naših mjesnih narodnih odbora uljuljano, obzirom na slučaj koji se odigrao pod parolom ustanka većim dijelom na teritoriji Bosne, gdje se pojavila grupa neprijatelja današnjeg poretka i u namjeri za pljačkom počeli su izbacivati parolu dizanja ustanka«. »Neprijateljski stav« proširio se na pogranična područja sa Bosnom, zahvativši »Furjan, Kordunski Ljeskovac, Kruškovaču, i djelimično Rakovicu u kojoj su grupi pljačkaša pod parolom dizanja ustanka« učestvovali ljudi njih preko 40, iz tih se- a. KK Slunj je ocijenio da su ciljevi ustanka bili obaranje vlasti radničke klase, uspostavljanje monarhije i povratak Kralja u zemlju i da njihovi ciljevi nisu bili »ni u kom slučaju na liniji Informbiroa«, jer su Devrnja Mile, Zec Dane i Devrnja Milan i još nekolicina bili članovi Partije i »isključeni su radi ne ulaska u SRZ, i ne udovoljavanja obaveze prema državi«. Konstatirajući da se radi o »jedinstvenom slučaju u našoj zemlji«, KK vidi trostruke uzroke njegove pojave na Slunju. Kao »glavni uzrok« ističe izbijanje »neprijateljskog dijela« na terenu susjedne Bosne gdje je na zajednič-

7) ABK, f. OK KP BiH Banja Luka, k 30, zapisnik sa sjednice OK od 17. 5. 1950. godine.

8) Historijski arhiv u Karlovcu, f. Kotarski komitet Slunj, k-2 zapisnik sa sjednice KK Slunj od 31. 5. 1950. godine.

ke sastanke odlazio sa još nekima Mile Devrnja, »dok na našem terenu takovi sastanci nisu održavani«, a Milan Božić je i na ovom i na drugim partijskim sastancima tretiran kao glavni vođa »nazovi ustanka«. Naredni »razlog« događaja na Slunju KK traži u »neprijateljskom stavu« Devrnje koji se je u tom svjetlu pokazao, doduše, još prilikom izbora — misli se na izbore za poslanike Savezne Skupštine održane 25. marta — »a nije bilo konkretnih činjenica, kako bi se prema njemu poduzele potrebne mjere«. I na kraju, krivica je pripisana lokalnim partijskim organizacijama koje nisu razvile »dovoljno budnosti prema takovima slučajevima«. ⁹⁾

Još detaljnije KK Slunj analizira »slučaj« na vanrednoj svojoj sjednici 4. 6. 1950. godine uz prisustvo sekretara i još dva člana Oblasnog komiteta Karlovac. S obzirom na kritike kojima su bili u to vrijeme izloženi kotarska Partija i Udba, organizacioni sekretar KK Slunj na sastanku je, u cilju neke »odbrane«, i objasnio da je partijskim organizacijama na terenu pružana pomoć »većinom na izvršavanju privrednih zadataka, a nije se posvetila dovoljna pažnja budnosti i praćenju neprijatelja u njegovom radu i ako se znalo da je Devrnja neprijatelj«, ali da »partijska organizacija nije signalizirala što bi trebalo prema njemu poduzeti, da se on likvidira i on je uspio ispoljiti se otvoreno neprijateljski«. ¹⁰⁾ Na sastanku je na račun KK i Udbe bilo više raznih optužbi koje njihovi čelnici samokritički prihvataju, uglavnom sve skupa na liniji već ranije iznesenih konstatacija o »nebudnosti« i si.

Zanimljivim se čini istaći jedno viđenje koje dijelom, ali samo naizgled, odudara od ranijih zaključaka. Jovica Šijan je »iznio da je Komitet podcijenio informbiro kod članova Partije, što je slučaj kod Devrnje pokazao kao činjenicu, te na sastanku partijskih organizacija treba te stvari drukčije ubuduće tretirati, jer da je to interesantan slučaj za Partiju cele naše zemlje«. Naime, još krajem maja je uz obrazloženje zaključeno da djelovanje Devrnjino nije »ni u kom slučaju na liniji informbiroa«. No, Šijanov iskaz o »informbirou kod članova Partije« pa i kod Devrnje tada se u partijskim krugovima nije shvatao samo kao naklonost Staljinu i Sovjetskom Savezu, već je taj ideološki sadržaj korišten prosto kao etiketa za gotovo svakog »unutrašnjeg neprijatelja«. Takav kontekst shvatanja stvari proizlazi ne samo na primjer iz činjenice da jedan

⁹⁾ Isto, politički izvještaj KK Slunj OK-u Karlovac za mjesec maj, od 1. 6. 1950. godine.

¹⁰⁾ Isto, zapisnik sa izvanredne sjednice KK Slunj, od 4. 6. 1950. godine. Sjednici su prisustvovali sekretar OK Karlovac Dušan Dragosavac i članovi OK Katić—Kejić Mile i Jovica Šijan.

Dragosavac kao sekretar OK na sastanku ne reagira na pomenutu Šijanovu interpretaciju, već bi se istaknuta protivrječnost mogla potkrijepiti i drugim primjerima na osnovu pisanih izvora. Ali je možda u tom smislu najdrastičnije svjedočenje o'1950. godini Milutina Košarića, partijskog sekretara i predsjednika SNO iz Slunja susjednog Vojnića. »Tjeralo se u rudnike, na šumski rad, a narod, preko 90% srpska sredina, koji je ovdje uspeo ostati iza rata i kome su još i kuće pogorjele, nije osim zemljoradnje bio navikao na drugi rad. Ako je neko nešto prigovorio zbog SRZ, otkupa, radne obaveze onda su etiketirali sa IB. Tako su dvadesetak ljudi sa sreza (Vojnića) koji veze nisu imali sa IB, organi Udbe prosto natjerali na Goli Otok«. ¹¹⁾

VII. Vjerovatno najobimniju i najsveobuhvatniju analizu pobunjeničkog događaja 1950. godine na Krajini, kao i ocjenu o tome dali su u svom već mnogo puta ovdje citiranom izvještaju pukovnici Udbe Safet Filipović i David Laušević. Njih je nakon Bune u Cazinu poslao Aleksandar Ranković i tamo su ostali oko mjesec dana, prikupivši u to vrijeme najrelevantnije podatke i sačinivši izvještaj »o neprijateljskim akcijama u Bos. krajini, Baniji i Kordunu«, da bi ga 8. juna, vrativši se u Beograd, završili.

Ovdje ću se ograničiti samo na prezentiranje (1) osnovnih opštih pokazatelja o učesnicima Bune, (2) njihovoj socijalnoj i nacionalnoj strukturi te kažnjavanju, (3) rezultata aktivnosti države i njenoj likvidaciji te na (4) pukovničku ocjenu uzroka i političke pozadine događaja.

1. Sa cazinskog sreza učestvovalo je 576, sa kladuškog 138 seljaka, tj. uhapšenih je 714 »u pljački i napadu« sa Cazinske krajine i njih oko 60 na slunjskom srezu, od kojih 20 Muslimana sa cazinskog sektora. Na Cazinskoj krajini bunom je zahvaćeno 11 mjesnih područja srezova Cazin i Velika Kladaša i to iz krajeva koji su bliže Kordunu i Baniji. Sa cazinskog sreza od 576 učesnika po socijalnoj strukturi 133 bili su bogati, 216 srednji i 193 siromašni seljaci. Među njima bio je 41 član KPJ i 6 kandidata, 37 odbornika narodne vlasti, 41 odbornik Narodnog fronta, 12 rezervnih oficira i preko 20 saradnika Udbe. Do 8. juna pukovnici nisu uspjeli prikupiti odgovarajuće podatke i za Veliku Kladašu. I mada se radi o malom raskoraku u pogledu brojki, po nacionalnoj strukturi učesnici na Cazinskoj krajini bili su, po izvještaju, 674 Muslimana, 12 Srba i 3 Hrvata.

¹¹⁾ Sjećanje Milutina Košarića dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

Od uhapšenih 714 učesnika »u napadu i pljački« na Cazinskoj krajini pred Vojni sud je izvedeno 288 lica, 17 ih je osuđeno na smrt, ostalih 50% na robiju u trajanju od preko 14 godina, 35% od 10 do 15 godina i 15% do 10 godina. Po Zakonu o prekršajima osuđeno je 426 ljudi koji su lišeni slobode u trajanju od 3 mjeseca do 2 godine i poslani na rad u rudnik Brezu. Na slunjskom srezu uhapšena su 53 lica. »Pred Vojni sud upućeno 26, od čega su trojica predviđena za smrtnu kaznu.« Po Zakonu o prekršajima na Slunju je kažnjeno 26 ljudi. Mada u svim tim brojkama ima i nepreciznosti, data je ipak jedna približna opšta slika.

2. »U raščišćavanju terena poslije akcije prilikom pronalaženja i hapšenja lica koja su se krila ubijeno je 9 osoba, dok za vrijeme akcije nije niko ranjen ni poginuo.« Ne samo da je bilo više nego devet žrtava među pobunjenicima, već pukovnici tu očito ne ubrajaju jednog slučajno ubijenog člana — povjerenika Oblasnog narodnog odbora Banjaluke. Ni brojke o zaplijenjenom oružju ne bi se mogle uzeti kao konačne, a izvještači i naglašavaju da je samo do 10. maja pronađeno ili oduzeto 39 pušaka, 9 pištolja, 22 lovačke puške, 11 bombi, 640 metaka te puškomitraljez i strojnica koje su im bili predali milicionari.

3. Na samom početku svog izvještaja pukovnici su opisali kontakte između M. Božića i M. Devrnje koji su, zatim, preko zavjereničkih sastanaka i omasovljavanja i doveli do »neprijateljske akcije«, identifikujući ovu dvojicu nosilaca partizanske spomenice 1941, dojučerašnjih partijaca kao glavne kolovođe, opisuje se da su oni bili lično nezadovoljni, da su govorili o nezadovoljstvu seljaka zbog ekonomskih mjera države (otkup), da su prepričavali događaje u vezi stava SSSR-a prema Jugoslaviji, o razvoju prijateljskih odnosa sa Anglo-Amerikancima, nadali se promjeni režima i uspostavljanju vlasti slične kao na Zapadu. Izvještači su ocijenili da su među važnim organizatorima, uz još Milanova dva sina Nikolu i Stevu, bili Ale Čović, Hasan Kekić, Ramo Karajić, Rade Miljković, a na slunjskom srezu, uz Devrnju, Mirko Radočaj.

Pukovnici završavaju izvještaj opširnom i svestranom ocjenom događaja. Glavne uzroke, motive i neposredne posljedice majskih zbivanja na Cazinskoj krajini i slunjskom srezu oni vide u slijedećim momentima.

a) »Kulačko-četnički«, »zeleno-kadrovski«, »i drugi neprijateljski elementi u unutrašnjosti naše zemlje, naročito na selu« okarakterizirani su kao glavni krivci koji guraju u prve redove »borbe protiv narodne vlasti« »demobilisane oficire i borce — učesnike NOR-a«, nezadovoljne svojim položajem. Ovi, zbog osjećaja za-

postavljenosti, a autoritativni u svojoj sredini, počinju u narodu još jače harangirati protiv narodne vlasti koja opet u nedogled produžava uzimati u obzir njihove ratne zasluge. Pukovnici postavljaju pitanje da li se ovi učesnici NOR-a »nisu prevaspitali i iskreno prihvatili liniju naše Partije ili su poslije demobilizacije usljed uticaja neprijateljskih elemenata i naše nemarnosti-i nebrige za njih — otišli na liniju neprijatelja«, primjećujući da bi se za sudbinu boraca trebalo inače više zainteresirati, posvetiti im više pažnje.

b) »Kroz istrage do sada nije se moglo ustanoviti veza neprijateljskog rada na liniji rezolucije IB-a i veze sa predstavnicima informbirovskih zemalja«. Stoga je protivrječan stav »u svemu ovome nije tu u pitanju kod svih linija Rezolucije IB-a« koja je međutim imala »svoga uticaja na pospešenje akcije ovih neprijatelja«.

c) Zajednički momenat kod svih učesnika akcije, bez obzira jesu li partijci, odbornici, rezervni oficiri, siromašni ili bogati seljaci, bio je »nas su zaveli«, konstatuju pukovnici koji su ustanike propitivali u zatvoru u Bihaću. Izvještači ocjenjuju istovremeno da je, s obzirom na parole koje su izbacivane, izrazito zakazao »agitaciono-propagandni rad u ovim krajevima«. Uvjerenje o slabosti vlasti bilo je da su mnogi mislili da je treba samo »gurnuti« i eto »prevrata«.

d) »Nerealno i netačno odmjerenje otkupa« odigralo je »u pridobivanju ljudi za neprijateljski rad odlučujući značaj«.

e) Velika kritika za pojavu akcije pripisana je Udbi koja se okrivljuje za nebudnost prema raznim neprijateljskim elementima a posebno je »zanemaren klasni neprijatelj na selu« koji daje otpor seljačkim radnim zadrugama, otkupu i uopšte »socijalističkom preobražaju našeg sela«. Konstatuje se, međutim, i činjenica da su ova sreska opunomoćstva »odozgo zanemarena«, slani kadrovi »mladi i neiskusni«. Uz Udbu svu slabost pokazala je i Milicija.

f) Upozoreno je i na pitanje tehničkih veza jer u odsudnim trenucima Udba nije raspolagala radio-stanicom ni u Cazinu, ni u Kladuši.

g) Filipović i Laušević kao da se baš ne slažu sa »stavom strogog kažnjavanja« koji je zauzela »Udba BiH i Javno tužilaštvo BiH«. Pukovnici su smatrali da u tom stavu »nisu analizirani svi faktori koji su usloveli rad neprijatelja na ovom terenu« i »da je ovo kraj koji je nepopravljiv, prema kojem je trebalo i prije strogo postupati«. Zato oni iznose svoje mišljenje da »je trebalo jednovremeno usmjeriti političke, ekonomske i kazneno-popravne mjere za poboljšanje stanja na ovim terenima«. Filipović i Laušević ne spo-

minju nigdje raseljavanje porodica, što bi sigurno učinili da su za tu mjeru, koja se tek za mjesec dana ili dva i imala izvršiti, znali.

Na ocjene date u ovom izvještaju još ćemo se vraćati.

VIII. Nije baš jasno zašto na Radnoj konferenciji Ministara unutrašnjih poslova FNRJ u julu 1950. godine, na kojoj je učestvo-
vao i pomoćnik bosansko-hercegovačkog ministra Selimović, »neprijateljski ispad« na Cazinskoj krajini upšte nije ni pomenut.¹⁵⁾

Na kraju 1950. godine kad se sumira godišnji rad i Udbe BiH, nastaje jedan ipak detaljniji izvještaj i o majskim zbivanjima na Cazinskoj krajini. Poznato je da je bilo tzv. Drugo odjeljenje u Udbi zaduženo za »unutrašnjeg neprijatelja«, no s obzirom na aktuelne potrebe pojačane borbe protiv, u to vrijeme intenziviranih, terorističkih akcija različite provenijencije, a s političkim nabojem, odgovarajuća služba u Udbi pojačana je Odjeljenjem za profašističko-terorističke organizacije. Tako je i nastao jedan izvještaj u kome se događaj na Cazinskoj krajini u sklopu i ostalih »neprijateljskih aktivnosti«, ističe kao u BiH te godine očito najopasniji atak na državu. Na terenu Bosanske krajine (srezovi Cazin i Velika Kladuša) krajem marta ove godine grupa kulačko-četničkih elemenata otpočela je sa pripremama oružane akcije — »ustanka« uz pomoć nekoliko proustaških nastrojenih kulaka. Oni ubrzo pridobijaju za ovu akciju, za »ustanak protiv vlasti, koja vrši teror i otкупom pljačka narod« kako oni kažu, još čitav niz kulaka. Na ustaško-pljačkaškim parolama pokrenuli su u noći između 5. i 6. maja u pljačkaško-ustaničku akciju oko 720 seljaka, od kojih samo 15 Srba, a ostalo muslimani.« Dalje se kaže da je izvršen »čitav niz pljački (4 zemljoradničke zadruge, žitni magazin, nekoliko prodavnica tekstila)«, da su »ustanici« uništili arhivu dva MNO-a, demolirali osnovnu školu i razoružali jednu stanicu milicije. U pokušaju napada na Cazin i Veliku Kladušu lako su odbijeni i razbježali su se. Od onih koji su se odmetnuli u šumu »desetak« je likvidirano. Od oko 720 seljaka — učesnika u akciji njih 170 imali su zemlje preko 80 dunuma, 270 30-80, a oko 260 njih manje od 30 dunuma. Među njima je bio 51 član KP, 15 rezervnih oficira i 29 podoficira, 44 odbornika vlasti, 41 odbornik Narodnog fronta i 17 saradnika Udbe. Od 407 uhapšenih većina je kažnjena prekršajno, a »organizatori sa izrazitijim neprijateljima osuđeni na smrt i duže

¹⁵⁾ Arhiv CK SKJ, V, K-III/9, »Izvještaj pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića o neprijateljskim akcijama u Bos. krajini, Baniji i Kordunu«.

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, f. Ministarstvo unutrašnjih poslova NR BiH, nesredeno, Radna konferencija Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, Beograd, 7-8 jula 1950. godine.

vremenske kazne«.¹⁴) Mada je referat iskoristio nešto različite izvore, vjerovatno dopunjene u odnosu na one kojima su raspolagali Filipović i Laušević, ipak je opšta slika koja proizlazi iz oba izvještaja veoma slična.

Sigurno je i u hrvatskoj Udbi 1950. ili 1951. godine nastalo i nekoliko izvještaja koji su tretirali zbivanja na Kordunu (i Baniji) u proljeće 1950. Vjerovatno je poneki od tih izvora i sačuvan. No, 1989 godine, i pored pismenog obraćanja Arhivu Hrvatske, a zatim, i posebnog razgovora sa zamjenikom tužioca SRH, uskraćena je mogućnost uvida u jedan broj traženih sačuvanih i već arhivski klasificiranih dokumenata koja su se odnosila na 1950. godinu. Da li bi među njima bilo i takvih koji bi nam eventualno još i dodatno rasvijetlili događaje na Kordunu (i Baniji)? No, s obzirom da sam raspolagala brojnim izvorima iz »prve ruke«, dostupnim u Histo-rijskom arhivu u Karlovcu, odgovarajućom građom savezno — Udbine provenijencije i potpunom vojno-sudskom dokumentacijom za Kordun (znači onaj dio) ustanka u Hrvatskoj koji je i u centru pažnje ove knjige, vjerovatno nekih bitnih pokazatelja za našu temu nismo propustili.

S obzirom da je »neprijateljska akcija« na Cazinskoj krajini i Kordunu bila jedinstveno organizovana i koordinirana, u onoj skromnoj mjeri u kojoj je naravno ona i inače regionalno-centralno vođena, trebalo bi u vezi sa tim podvući, možda na kraju, jedan ipak važan akcent u »državnim« ocjenama ukupnog zbivanja. Naime, dok hrvatska »državna« strana u svojim dokumentima Milana Božića »Plašćanina« opredjeljuje »inicijatorom ustanka«, bosanska »državna« strana istu takvu krivicu pripisuje Mili Devrnji. Državni organi, naročito niži, pokušavali su, dakle, »neprijateljsko žarište« prebacivati jedni drugima i time, razumije se, na neki način ublažavati svoju odgovornost.

XXX

Vrlo važan dio izvorske građe, koji međutim ovdje nije ni dotaknut, a kamoli analiziran, a koji, također, u suštini predstavlja makar poseban ali ipak državni ugao u ocjenjivanju dođaja iz 1950. godine, je onaj vojno-sudskog karaktera. S tom dokumentacijom detaljno ćemo se upoznati kasnije.

) Arhiva RSUP Bosne i Hercegovine, Referat Profašističko- terorističke organizacije, bez oznake autora i datuma br. 0105.

Glava deveta

POZADINA POBUNE S POSEBNIM OSVRTOM NA DIMENZIJE IZVANJSKOG UTICAJA U SVJEDOČENJIMA DATIM ČETIRI DECENIJE KASNIJE

Obimni ovdje do sada prezentirani prikaz opštih događaja, organizacionih priprema i same Bune rezultat su rekonstrukcije zbivanja po osnovu 1950. godine nastalih pisanih izvora. Glavni zadatak historičara koji istražuje neku temu u pravilu jeste da se dogogne, ako je moguće, tzv. izvora »iz prve ruke«, takvih izvora čiji su vlasnici — stvaraoci imali neposredan odnos sa događajima ili stanjima o kojima svjedoče. Najvećim dijelom autor u ovoj knjizi i raspolaze izvorima »iz prve ruke«. Korištenje tzv. izvora »iz prve ruke« poželjan je ali ne i dovoljan uslov da historičar dopre i do istine i suštine istraživanog. Koliko god bilo važno da istraživač raspolaze izvorima »iz prve ruke« a ne »iz druge«, kao glavni naredni problem ostaje kapitalno pitanje analize i valorizacije sadržaja izvora samog. Kad se radi o kompleksnim temama, a pogotovo tako specifičnim kakva je ova, čak glavno težište problema postaje pitanje vjerodostojnosti izvora.

Specifičnost naše teme i problematika vjerodostojnosti izvora posljedica su više momenata koji se međusobno prepliću. Dva bih istakla. Prvi momenat ogleda se u nesumnjivoj sadržajnoj tendencioznosti korištenih izvora, a drugi u činjenici da je istraživani događaj, makar u svojoj središnjoj manifestaciji, trajao »tek jedan dan«, na Đurđevdan, i to još prije 40-tak godina, ipak, na neki način ne predstavlja i sasvim završen historijski doživljaj. Historičar stoga mora (a može) izvore za ovu temu crpiti i iz svoje neposredne suvremenosti. Naime, sadržajni profil teme takvog je specifičnog karaktera da njeno istraživanje neophodno iziskuje i naknadni kritički pretres izvora »iz prve ruke«. Razumije se da je to potrebno

učiniti uz puno uvažavanje opšteg konteksta prilika u društvu i posebnog konteksta situacije u kojoj su se prilikom svojih iskaza pred Udbom i Vojnim sudom našli pobunjenici, jednom riječju »konteksta 1950«. Dakle, za što objektivnije shvatanje i ocjenjivanje dogođenog potrebno je izvršiti taj naknadni uvid u dio još raspoloživih izvora »prve ruke« u jedno promijenjeno vrijeme, na izgled gotovo »neutralno« u odnosu na tadašnji kontekst, a opet vjerovatno pristrasno u jednom drugom (suprotnom?) pravcu. Ne ulazeći ovdje, dalje, u niz aspekata metodološkog utvrđivanja reda vrijednosti nekog historijskog dokumenta s jedne strane, i, sa druge, ne dovodeći u sumnju autentičnost izvora koje sam koristila, u centar naše pažnje postavićemo sada problem određene uticajne namjere izvora, da li su to dokumenti koji su nastali (ne)zavisno od pitanja (ne)izazivanja određenih posljedica po stvaraoca tih dokumenata.

izvori koji su ovdje do sada korišteni, tj. svjedočenja pobunjenika pred Udbom, ili, preciznije rečeno, zapisnici o tim svjedočenjima koje je sastavljala Udba, trebalo bi da ipak podliježu situ kritičke valorizacije svog sadržaja. Jer, logički se postavlja pitanje o istini ili o mjeri istine koja je o zbivanjima oko ustanka sadržana u tim dokumentima. Nameću se npr. slijedeća pitanja. Da li su pobunjenici na tim saslušanjima pred Udbom zaista iznijeli sve relevantne momente za koje su tada znali? Da li su se pobunjenici možda plašili, misleći na svoje porodice, da pred Udbom ili na sudu pomenu neku osobu (neke osobe) za koju su znali ili su mislili da je umiješana u pripremanje pobune? Možda ni rukovodioci ustanka nisu znali za neke (sve) dimenzije oko toka priprema (i kasnije samog) ustanka? Da li su zapisnici sa saslušanja Udbe zaista vjerno registrirali što je pojedini okrivljenik govorio? Da li je u toj fazi nastanka izvora bilo nekog krojenja? Nisu li možda isljednici Udbe forsirali i usmjeravali neke ispitanike u njihovim odgovorima? I još bi se našlo potpitanja.

U svakom slučaju sve pomenute rezerve veoma su ozbiljnog karaktera za temu koja se istražuje. U tom je smislu historičar-istraživač dakle bio prinuđen da konsultuje još jednu vrstu historijskih izvora, naknadna sjećanja. Prednost i jeste tzv. savremene historije, kao nauke, da se može koristiti, a i treba da se koristi ukoliko je to moguće, i tom vrstom izvora. Ta naknadna sjećanja, razumije se, opterećena su u principu osnovnom poznatom boljkom te vrste izvora kao takve. Svojim sjećanjima ljudi, na ovaj ili onaj način učesnici istraživane tematike, naime pokušavaju prije svega umanjiti svoju odgovornost za neke negativne posljedice ili uvećati neke

svoje zasluge u ispitivanim događajima. A ima tu još jedan problem, problem vrednovanja pojedinih vrsta izvora. Po pravilu, historičar ne bi trebalo da zasniva svoje zaključke na kasnijim usmenim svjedočenjima, pogotovo ako su na raspolaganju primarni pisani izvori. Takva zaključivanja priliče sudskim organima, a historičar mora, bar u osnovi, slijediti pisane izvore, koliko god bili oni, možda i sami diskutabilni. Stoga, zadržavajući se ipak u okvirima historijskog zanata i ne upuštajući se u provjeravanje eventualne vjerodostojnosti iskaza četiri decenije kasnije datih, što bi uostalom mogla biti stvar samo neke nove sudske istrage, autor je dužan, ipak, s obzirom na sve naprijed rečeno, iz tih kasnijih svjedočenja, u cilju opšteg sagledavanja teme, da istakne neke elemente koji bacaju i nešto drugačije svjetlo na ustanak 1950. godine.

Radi se o pitanju opšte pozadine događaja i posebno eventualnog izvanjskog uticaja na organizacione pripreme, odnosno ustanak u cjelini.

Prema istrazi Udbe, kao što znamo takav uticaj nije postojao. Nije nađena nikakva radio-stanica, nisu identifikovani pojedinci koji bi održavali veze sa nekim značajnijim političkim subjektima u zemlji, a pogotovo ne u inostranstvu. Udba je na kraju ocijenila da se radilo o svakovrsnoj i jakoj neprijateljskoj propagandi koja nije imala nikakvog stvarnog pokrića. Zaključeno je da je to bila autohtona seljačka organizacija jedne regije koju su inspirisali kuljački nezadovoljnici i drugi još iz rata zaostali »neprijateljski elementi« i da su pripreme za pobunu, kao i događaji na Đurđevdan, omogućeni i krajnjom nebudnošću Udbe i Partije na terenu. Od takve svoje opšte ocjene Udba nikad kasnije i ne odstupa.

Mnoga svjedočenja pobunjenika, međutim, izricana međusobno odvojeno četiri decenije nakon ustanka, kreću se u nešto drugačijem pravcu. Dok su općenito težak život na selu i razne nevolje seljaka onaj neosporni element koga je i Država odnosno Udba uvažavala odnosno jednim dijelom kao uzročnikom pobune na izvjestan način i priznavala, a pobunjenici ga, sa svoje strane, i četiri decenije kasnije ističu kao osnovni razlog dizanja naroda protiv Države, to ovi za ustaničke pripreme, kao i posljedično za Bunu samu, okrivljuju i neke faktore izvan svojih seljačkih redova.

Nikola i Stevo Božić sada, 1990. godine, ističu da su sastancima na Crnaji od samog početka prisustvovala i nepoznata lica koja nisu bila seljaci sa Krajine. Doduše, Nikola u dva navrata je i u istrazi pred Udbom pominjao da je bilo na sastancima i »nekoliko ljudi koje ja ne poznajem« ali je iz ukupnog konteksta njegovih svjedočenja ispadalo da su u pitanju, valjda, neki seljaci iz nekih udaljenijih sela za koje je i razumljivo da ih Nikola ne zna. Ni ied-

nog od potpisanih isljednika, ni Jusufa Lipovače ni Riste Šoše, začudo »nije interesirao« pobliži opis tih Nikoli nepoznatih ljudi (da li su to bili po izgledu seljaci ili nešto drugo?). Kad je sredinom aprila na sastanku Nikola izrazio sumnju »da šta to rade i da to neće valjati«, osim što ga je otac prekinuo i Ale upozorio, »neki nepoznat čovjek iz mraka, (crn, okrugle kape na glavi) uperio je pištolj u mene i oštro me upozorio da ne smijem više ni lanuti... Za ustanak su svi iz Udbe i Partije znali. To su sigurno znali najmanje 15 dana prije 6. maja. Ja sam lično obavijestio Branka Vukašinića i Bogdana Lukača«. ¹⁾ Po Nikolinom tvrđenju, jedinom sastanku na kome je on bio, prisustvovali su i Hasan Čović, predsjednik MNO te Feho Dizdarević, odbornik, također iz Šturlića. ²⁾

Mnogo više od onoga što je pred Udbom izjavio 1950. Stevo Božić kaže 1990. godine: »Mi smo se pobunili protiv otkupa, otičina, prisilnog rada, brutalnog ponašanja pojedinih predstavnika vlasti i drugih nepravdi protiv kojih smo se borili i u vrijeme rata. Samo na jednom sastanku nisam bio i znam šta je na njima raspravljano. ...Prvi sastanak je bio negdje početkom aprila i na istom su prisustvovala tri čovjeka iz Zagreba. Ne znam ko su i ko ih je doveo. Ale i otac su znali ko su ti ljudi. Siguran sam da je bilo umiješanih i ljudi iz Beograda. Đilas je priznao 1953. da je organizovao ustanak. Mislom da su se naređenja prenosila preko viših oficira. Veza sa JNA u Bihaću je postojala. Nisam siguran ko ju je održavao ali mislim da je išla preko Ale ili oca ili možda i obadva. Oni su bili komandanti u Bihaću i imali su poznanstva... Ale i Milan su držali vezu sa Bihaćem, Banja Lukom i Sarajevom... Vertikalna veza je bila i funkcionisala je, ali kako i koje su informacije išle to se nije moglo ni znati... Tada je bio ministar šuma i ruda Stanko Opačić Čanica. On i Janko Vuletić imali su vezu sa Devrnjom. Veza je otuda dolazila... Poslije onog zadnjeg sastanka pitao sam Devrnju ko je glavni u Beogradu. On se nasmijao i pitao me znam li Đidu. A kad sam potvrdno odgovorio rekao mi je »Centar« (mislom da su Đidi obećali pomoć iz Londona i da su ga izigrali)... Ale i Rade Žigić (bio je glavni za Slavoniju) su se dobro poznavali.

Žigić je bio okrivljen za Gradinu kod Osijeka. Da to nije bila ozbiljna stvar ne bi general Žigić tek tako nasjeo. Mnogo je oficira poslije ovoga nastradalo i otišlo na Goli otok... Pravu istinu znaju Đilas i Dedijer... U Osijeku je bila pobuna u isto vrijeme kao i kod

¹⁾ Svjedočenje Nikole Božića dato Ahmetu Čoviću u junu 1990. godine u a.a.

²⁾ Isto.

nas. Nama je rečeno da će pobuna biti u cijeloj Jugoslaviji, da će stići pomoć sa Zapada ali se to nije desilo. Da li nam je namjerno nametnut namet da nas lakše dignu na ustanak? (Čanica, Đilas, Dedijer sve znaju ako hoće reći... Sumnje u uspjeh ustanka nije bilo. Naprotiv, hiljadu posto smo vjerovali u uspjeh.«⁵⁾ Ipak, za svaki slučaj, isplanirali su i odstupnicu. To je bio neki Slovenac, koji je živio na samoj granici sa Austrijom i koji se kritičnog dana trebao nalaziti u jednoj kući u Hadžinom potoku odakle bi ih, po potrebi, konjskim kolima »u đubretu« prebacio preko granice.

0 izvanjskoj komponenti ustanka, tj. o ipak »stvarnoj umiješanosti« još nekih drugih faktora mimo ovdašnjeg autohtonog seljaštva samog, svjedoči posebno slijedeći dio Stevinog sjećanja: »...dogovor o danu i času dizanja ustanka postignut je osam dana prije. O tome da ustanak neće uspjeti i da nam neće stići pomoć saznao sam 6. maja od tri oficira i to u Čoralićima (Begove kafane) koji su me lično i Alu obavijestili...«

1 Stevo Božić govori kako su za ustanak znali mnogi iz lokalnih organa vlasti. »Nama se trebao pridružiti i šef unutrašnjih poslova iz Cazina Hase Beganović, Suljo Žunić i drugi. Ili na primjer Branko Vukašinović, šef Udbe, je bio naš.« Zanimljivo je Stevino svjedočenje o radio-stanici. U prvom navratu, u junu 1990, kaže: »Mi nismo imali radio-stanice ali smo je tražili jer smo znali da bez veze i pomoći sa strane nećemo uspjeti«, a u septembru 1990. godine na izričito pitanje o njoj: »Istina je — Čedo Bogunović je imao radio-stanicu. Ja sam upozoravao da se o tome pred tolikim ljudima ne smije govoriti.«⁴⁾

Vrlo zanimljivi su odvojeni iskazi Nikole i Steve Božića, dati četiri decenije kasnije, o zapravo »montiranoj« pozadini čitave stvari na Cazinskoj krajini. Obojica uključuju ime Hakije Pozderca, 1950. godine inače generalnog sekretara Vlade NR BiH, a u svakom slučaju i do tada najistaknutijeg političkog funkcionera sa Cazinske krajine. U godinama nakon demobilizacije Milana Božića i Ale Čovića 1947. godine, Hakija ih tjera da se kao ugledni mještani angažuju u radu sa narodom, da u suštini propagiraju privredne mjere države, da Ale osnuje i pridobije seljake za seljačku radnu zadrugu u Liskovcu, a da to isto učini Milan u Tršcu. Ale, Milan i njegovi sinovi nisu se htjeli povinovati takvim zahtjevima, »Ale Čović nije htio biti predsjednik opštine a ni ja i ako nam je nuđeno. U to vrijeme na vlasti je mogao biti krajnje bezobziran i

⁴⁾ Svjedočenje Steve Božića dato Ahmetu Čoviću u junu i septembru 1990. godine u a. a.

drzak čovjek, čovjek bez ljudskih osjećanja koji nad narodom može i hoće da sprovodi torturu kakvu narod ne pamti ni iz ratnih dana. Mi smo tom istom narodu u ratu pričali nešto drugo a i humano se ponašali, štitili ga. Zato smo imali povjerenje naroda i uživali smo ugled«, ukazuje na korijene sukoba s vlašću Stevo Božić i nastavlja: »na ustanak smo morali krenuti. Međutim, da to i nismo učinili, siguran sam da bi opet nastradali, pogotovo Ale i Milan. Oni bi zbog odbijanja da sprovode torturu nad narodom, sigurno završili na Golom otoku i bez ustanka. Njima dvojici su već tada tražili dlaku u jajetu. O njihovom ponašanju partijske organizacije su slale izvještaje svakih 8 dana. Hakija im je na sastancima otvoreno prijetio, govoreći da su neprijatelji i da će im doći glave. Derwonja je to isto doživljavao na svom terenu. Situacija u to vrijeme je bila užasna, neizdrživa. Otkup i postupci ljudi iz vlasti bili su više nego ponižavajući.«⁵⁾

Još gnjevan na tadašnju državu i na ponašanje vlasti prema narodu Nikola se prisjeća: »U ratu sam bio oficir Ozne ali tvrdim da sam štitio ljude. Poslije rata su mi prišivali da štitim kulake« i zaključuje »sada kada sve sumiran mislim da je to sve bilo montirano. Vođa ustanka iza kulisa bio je H. Pozderac, Ale i Milan svojim autoritetom u narodu su mu smetali da osvoji vlast. Prijetio im je da će im doći glave što neće da rade sa narodom.« Nikola u tom smislu citira i svoju majku koja je Hakiju Pozderca nakon ustanka javno optužila da je on »za sve ovo kriv, da je naveo ljude kako bi sebe istakao«.⁶⁾ No, Stevo insistira u svom sjećanju na još široj pozadini stvari oko ustanka, na umiješanosti i ljudi van BiH i pored toga što je sam »otkrio« Đilasa kao čovjeka broj jedan, na direktno pitanje o glavnim organizatorima odbija izravan odgovor: »Zna se ko su glavni organizatori, živi su — možda će se javiti.«⁷⁾

Toliko o pozadini priprema za ustanak iz četiri decenije kasnijih svjedočenja braće Božića.

Da je čitava stvar oko ustanka 1950. godine imala šire veze i da je bila »montirana«, smatra, četiri decenije kasnije još jedan broj ljudi. U ukupnom kontekstu problematike svi počinju s nesretnim otkupom.

»Slobodno ti napiši da je sve to bila komunistička zavjera i oni su glavni organizatori ustanka. Komunisti, a posebno Hakija Pozderac su se takmičili ko će više i bolje zvesti otkup i primijeni-

4) Isto.
5) Isto.
6) Isto.
7) Isto.

ti represivne mjere prema gladnom i jadnom narodu«, odlučan je Đulaga Šumar, 1950. godine komandir tržačke čete. »Za ustanak se znalo 3—4 mjeseca ranije. Tvrđili su Milan, Ale i Devronja da će nam stići pomoć iz Engleske. Stotinu puta sam uvjeren da se ustanak razvio da bi nam stigla pomoć. Ubijeden sam da je veza sa vrhovima postojala, ali ja ih nisam znao... Hasu Beganovića sam upoznao na 15 dana prije da će biti ustanak. Odgovorio je da ne brinem da o tome drugi misle.«⁸⁾

Šalim Bilkić, suđen na 15 godina zatvora, makar u samom ustanku nije bio, zastupa tezu da je ustanak podmetnut muslimanskom življu. »Rašireno je mišljenje, a to mislim i ja, da su se Srbi dizanjem ustanka i isturajući Muslimane u prvi plan u stvari htjeli osvetiti ovom življu za paljenje Crnaje i Mašvine 1941. godine, od strane Muslimana. Ovo paljenje je izvršeno poslije ubistva jednog broja Muslimana u Šturliću nesmotrenim prodorom kapetana Šiše sa vojskom u ovaj kraj, kojom prilikom je i sam kapetan poginuo. Milan Božić i još neki Srbi su od nekoga odozgo jednostavno žrtvovani za ovu osvetu. Alom sam lično razgovarao 1. maja u njegovoj kući i ubjeđivao ga da odustane od svega i da je ovo velika prevara. On je tvrdio suprotno rekavši mi da će 3. maja biti sastanak na Crnaji gdje će doći i oficiri iz Bihaća. Pozvao me da dođem. Rekao sam da ću doći, a ako oficira ne bude da ću ih prijaviti. Bio sam otišao na sastanak, ali me je straža spriječila — rekavši mi da sastanka nema. Tada sam definitivno shvatio da je ovo sve nečija debela prevara.« Bilkić tvrdi dalje, da je »ustanak podstican od strane vlasti i oni ga nisu htjeli spriječiti. Ustanak je pak bio neizbježan, i da se pobuna nije desila 50. desila bi se sigurno kasnije«, zaključuje Bilkić ukazujući, kao i svi drugi, na mnoštvo nepravdi koje je država činila narodu.⁹⁾

Zbog svakodnevnog kirijanja, Dedo Cović, zvani Mulan, u pripremanju za ustanak nije učestvovao, ali je »sa zadovoljstvom« na više dana prije Bune dao pristanak da će se kritičnog dana Buni priključiti. Na njega je, kao po neustrašivosti šire poznatog čovjeka, operativni štab vrlo ozbiljno računao. Kao i Šalim Bilkić i on je, međutim, navečer pred Jurjev odmah na zbornom mjestu u Šturlićkim barama posumnjao u uspjeh predstojeće akcije. Zašto? Prema jutarnjem naređenju koje mu je, na cedulji, donio Muharem Dervišević, Dedo se trebao »sa malom grupom od 5—6 ljudi da odmetne u šumu«, a onda, »u četiri popodne došlo je novo na-

⁸⁾ Sjećanje Đulage Šumara dato Ahmetu Čoviću u julu 1990. godine u a. a.

⁹⁾ Sjećanje Salima Bilkića, dato Ahmetu Čoviću i autoru u julu 1990. godine u a. a.

ređenje da svi dođemo na Milovanov (Radeke) bunar u prvi suton«. Sa Dedom je pošlo 30-tak ljudi na zbornu mjesto gdje će Dedo, vidjevši masovno okupljanje, Ali primijetiti da »to ne valja«, a Ale mu je uzvratilo: »Šuti, ja se u tebe uzdam.« Kao da ni Ali nije bilo sve baš jasno. No, tek kasnije je Dedo štošta saznao. Najprije, kad se 8. maja u Šturliću predao vojsci, kapetan u uniformi mu je opsovao uz prijekor »Što se Čoviću nisi još 24 časa držao, što se niste grupno držali«, kao stigla bi pomoć u vojsci. Zatim je Čović, u zeničkom zatvoru, od jednog milicionara, također zatvorenika »saznao« da je iza ustanka stajao Đilas, a poslije u fočanskom zatvoru od zatvorenog oficira Vlade Vlahova »da su oni poslani da bi oni povelu borbu da se nisu ustanici predali za 24 sata, a da je M. Đilas organizovao da se pošalje vojska«. Još na Žgelinom kućištu, tj. na zbornom mjestu slunjskih ustanika, gdje je sa Omerom Ružnićem i 20 Muslimana kritične noći upućen Dedo na ispomoć Devrnji, ovaj je tamo rekao: »da to vode Rade Žigić i Čanica Opačić«. Da su, inače, ova dvojica visokih hrvatskih funkcionera dolazili prije Bune kući Dedinoj, prosljedili su bili još ranije dvojica Šturlićana Udbi, kojoj Dedo tako nešto nije potvrdio, nije tako nešto mogao priznati, jer ova dvojica zaista nisu dolazili.¹⁰⁾

Priču o pomoći vojske i o Đilasu ispričao je i Muharem Dervišević, nepismeni Šturlićanin, koji je krenuo u ustanak pogođen otkupom, slijedivši prvoborce i želju da se napravi »preokret«. Uz to kazano je »da je i bihački garnizon na našoj strani, da imamo veze sa inostranstvom«. Iz zeničkog zatvora Dervišević se sjeća lozinke »Nota Derventa — Cazin« sa značenjem »da bi sutradan počelo i u Derventi«, a ustanak u Cazinu za 24 sata je poranio i zato propao. Iz Foče, opet M. Dervišević se sjeća kako ih je tamošnji zatvorski vaspitač grdio: »Vi ste cijelu zemlju obrukali, M. Đilas je dobio po nosu na Ujedinjenim nacijama u Njujorku zbog ustanka u Bosanskoj krajini.« Na ovu optužbu Rusa Đilas je kao odgovorio da je ustanak stvarno bio ali zbog toga što je to područje bilo zapostavljeno, i što ništa nije izgrađeno.¹¹⁾

Istaknuti pobunjenik Ibrahim Beganović, prisutan prema raspoloživim dokumentima na većini sastanaka ustaničke organizacije, slabo se sjeća ili se prosto ne želi više sjećati onih vremena. I on je zbog Bune bio po raznim zatvorima, na izgradnji Svetog Stefana u Crnoj Gori i sjeća se da im je na kružocima političkog vaspitanja govoreno da je bio Đilas umiješan u ustanak na Cazinu.¹²⁾

¹⁰⁾ Sjećanje Dede Čovića »Mulana« dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

¹¹⁾ Sjećanje Muharema Derviševića dato autoru, u julu 1990. godine u a. a.

¹²⁾ Sjećanje Ibrahima Beganovića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

Čanicu opet, u vezi sa ustankom, spominje, četiri decenije kasnije, još nekolicina. Mehmed Đogić npr. po sopstvenom iskazu komandir čete u Buni, sjeća se da je Canica prisustvovao jednom sastanku na Crnaji u martu mjesecu na kome je i on lično bio.¹³⁾ I sa slunjskog sreza, iz sela Bročanac, jedan tadašnji odbornik, sada tvrdi da je »Čanica bio glavni organizator ustanka na ovom području i u Baniji.«¹⁴⁾ Kasnija govorkanja o Čaničinoj ulozi u ustanku ističe i Sele Beganović, također jedan od istaknutijih pobunjenika: »Pričalo se u Zenici da je imao Canica, koji je bio kum Mile Devrnje, podzemnu radio-stanicu s kojom je komunicirao sa Engleskom i preko Čanice dolaze onda poruke Mili pa preko Mile Milanu Božiću.«¹⁵⁾ No, jedan od glavnih ustanika sa slunjskog sreza, Đuro Božić, sa rezervom govori o mogućoj vezi između Devrnje i Opačića—Čanice: »Nisam siguran, radio-stanicu nismo imali, ali su spominjali Radu Žigića iz Like koji je mogao biti veza preko Plašćanina s Devrnjom, a Rade Žigić je saradivao sa Čanicom Opačićem.«¹⁶⁾

Pomenimo još dvije interesantne izjave, doduše iz neke »daleke ruke« u pogledu eventualne historiografske vrijednosti izvora. Omer Dervišević prenosi priču ustanika Sulejmana Dizdarevića koju je ovaj »pričao pred mnogima«. Naime, kad je Dizdarevića armija otjerala na brdo pitali su ga »zašto ste odmah išli kući ženama umjesto da ostanete još malo pa bi se vojska pridružila. Mi smo dragovoljci iz Sarajeva.«¹⁷⁾ Drugi pak Šturlićanin, Dervišević Velaga (Mujagin), koji nije učestvovao u Buni ali je valjda kao skojevac zbog neučestvovanja u gušenju Bune ipak dospio u Brezu, govori o svom tamošnjem susretu sa Omerom Ružnićem. Ovaj, sekretar partijske organizacije u Sturliću i saradnik Udbe ali i učesnik Bune, prije nje imao je u Cazinu priliku da vidi »spisak od 25 ljudi, među njima Sulju Žunića, Branka Vukašinića, Hasu Beganovića«, koji su bili, svih 25, po Omeru, »na čelu ustanka u Cazinu.«¹⁸⁾ Hase Beganović je čak, po svjedočenju Mehmeda Đogića, njemu i Hasibu Beganoviću na tri dana prije ustanka predao u Cazinu iz SUP-a 3 sanduka pušaka (120 komada) i 4 puškomitraljeza sa oko 3000 metaka, što su njih dvojica Mehmedovim kolima odvezli u

¹³⁾ Sjećanje Mehmeda Đogića dato Ahmetu Čoviću u oktobru 1990. godine u a.a.
¹⁴⁾ Sjećanje Uroša Pašića, djeda Borke Beuković Čosić koja je i dobila ovu izjavu u septembru 1990. godine u a. a.
¹⁵⁾ Svjedočenje Sele Beganovića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.
¹⁶⁾ Sjećanje Đure Božića, dato Borki Beuković Čosić u septembru 1990. godine, u a. a.
¹⁷⁾ Svjedočenje Omera Derviševića dato autoru u julu 1990. godine, u a. a.
^{**)} Svjedočenje Velage Derviševića dato autoru u julu 1990. godine, u a. a.

Liskovac i podijelili ustanicima.¹⁹⁾ Ovolikog »grijeha«, doduše, ne spominje danas više nijedan drugi svjedok ali se opet ne bi mogli navesti svi oni koji tvrde da je gotovo sva vlast na sreću bar znala za ustaničke pripreme. Već smo se upoznali sa ulogom koju je, prema Božićima, imao predsjednik MNO Šturlić, Hasan Čović. Po njihovom svjedočenju, s obzirom da je na primjer na mašini kucao (za koga?) izvještaj organizacije, ispada da je bio i te kako aktivan učesnik Bune. U drugom ustaničkom žarištu, Liskovcu, pobunjenici su imali prije ustanka čak nekakav džentlmenski dogovor sa inače ne baš obljubljenim predsjednikom MNO Alom Škrgićem, koji ih je uvjeravao: »Idite i ako uspijete mene i druge čuvajte, a ako ne uspijete mi ćemo čuvati vas.«')

Šta na ovakve i ovolike optužbe kaže četiri decenije kasnije »druga« strana? Neki više nisu živi. Rade Žigić je, kao što je poznato, izvršio 1951. na Golom otoku samoubistvo, Branko Vukašinić i Hase Beganović su umrli. Razumije se da se živima međutim, nije moglo postavljati izravna pitanja o navodno njihovoj inkriminiranoj ulozi u ustanku 1950. godine. O Buni su pak svi ovdje pomenuti, a živi, pristali razgovarati. Upoznaćemo se dakle sa svjedočenjima Mehmeda Dilasa, Stanka Opačića — Čanice, Hakije Pozderca, Sulje Žunića, Hasana Čovića, Ale Škrgića.

Ale Škrgić pobija svoje bilo kakvo prethodno znanje o ustaničkim pripremanama.²¹⁾ I Hasan Čović negira bilo kakvu svoju umiješanost u pripreme ili Bunu samu.²²⁾ Zanimljivo je međutim, slijedeće Čovićovo današnje rezonovanje: »čitavo vrijeme mislio sam da je to sve skupa stvorila propaganda, u zadnje vrijeme već nisam više siguran.«²³⁾ Suljo Zunić je, prema sopstvenom iskazu, za ustaničke pripreme saznao od Omera Ružnića na nekoliko dana prije Bune, obavijestio o tome odmah šefa cazinske Udbe Branka Vukašinića, koji međutim, neodgovarajuće reagira i čak brani Žunića da ovaj o svemu izvijesti Hajru Kapetanovića, sekretara OK u Banjaluci. »Kasnije se saznalo da je hapšenje bilo i u Bosanskom Petrovcu, Glini, Lušci Palanci, i drugim mjestima. Do danas se ne zna ko je koordinirao ove akcije na širem planu ali sam ubijeden da je neko odozgo to radio. Otkup je uzrok ustanka, a mislim da je cilj iznad toea. Htjeli su dovesti kralja. Morala je postojati veza sa čet-

¹⁹⁾ Svjedočenje Mehmeda Đogića dato Ahmetu Čoviću u oktobru 1990. godine u a. a.

²⁰⁾ Svjedočenje Mehmeda Đogića .

²¹⁾ Svjedočenje Ale Škrgića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

²²⁾ Svjedočenje Hasana Čovića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

²³⁾ Isto.

ništvom iz inostranstva«, priča čovjek koji je zbog Cazinske bune proveo 2,5 godine na Golom otoku.²⁴⁾

Tadašnjim visokim partijskim i državnim funkcionerima Hakija Pozdercu, Stanku Opačiću — Čanici i Milovanu Đilasu, kako smo vidjeli, pripisana je odgovornost u različitom smislu.

Hakija Pozderac je okrivljen za svoje kruto i nehumano ponašanje na terenu, posebno u pogledu otkupa a u suštini zato da bi se kao revnosni borac nove države što više lično istakao, dakle iz karijerističkih pobuda. Stoga ga i četiri decenije kasnije terete mnogi ljudi sa Krajine. Sam Hakija Pozderac o svojoj ulozi u događajima u ono vrijeme kaže da je iz Sarajeva odmah došao u Cazin, tu bio svega nekoliko dana, razrješavajući nastale probleme zajedno sa ostalima iz vlasti na Krajini i onima tamo tada specijalno upućenima. Ali ubrzo je »povučen« nazad u Sarajevo, što mu se danas, možda i nakon iznošenja nekih činjeničnih elemenata u razgovoru sa autorom, čak čini nekako sumnjivim. Svoje »brzo povlačenje« sa terena nazad u Sarajevo dovodi i u moguću vezu sa nečijim nastojanjem da on, Hakija, ne bi mogao eventualno ublažavajuće uticati na kažnjavanje pobunjenika.²⁵⁾

Sa druge strane, Stanko Opačić—Canica, partizanski »heroj Korduna« i aktuelni ministar u hrvatskoj vladi nije ostao kao Hakija Pozderac u sjećanju kao ortodokсни komunista koji bi kao takav »skrivio« ustaničko događanje, već kao onaj koji je (možda) učestvovao u direktnim organizacionim pripremama Bune. Poznato je da je optužen, kao i Žigić, po »IB liniji« i da je zato prošao Goli otok, no da li je imao nekog stvarnog i eventualno kakvog udjela u pripremanju pobune na Kordunu (i Baniji) ili mu je revolte seljaka 1950. godine, da se nekako riješi uticaja istaknutijih Srba u Hrvatskoj, predsjednik hrvatske vlade Vladimir Bakarić prosto »napakovao« (kao istovremeno i Žigiću i Brkiću npr.) ili je tu bilo prisutno svačega pomalo, ostaće otvoreno do daljnjeg. Ne iznoseći bilo kakve svoje veze sa Devrnjom, koga je inače poštovao kao hrabrog partizanskog borca, ni neki drugi bilo kakav svoj udio u tom ustanku, pamti tek jednu svoju snažnu (a važnu) impresiju o Buni, jednu sumnju koja ga i danas prati: »Ja lično u tu bunu sumnjam. Bilo je nezadovoljstvo radi otkupa i seljačkih radnih zadruga i trebalo je nešto učiniti. Trebalo je provocirati narod — da bi se mogli pohapsiti nezadovoljnici. Ta sumnja može biti neopravda-

²⁴⁾ Svjedočenje Sulje Žunića dato autoru u oktobru 1989. i Ahmetu Čoviću u julu 1990. godine u a. a.

²⁵⁾ Svjedočenje Hakije Pozderca dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

na ali to je bilo tada moje mišljenje, koliko se sada sjećam«, zaključuje svoju priču optužujući Bakarića posebno za težak i posebno kulturno nedostojan život Srba u Hrvatskoj.²⁶⁾

Svakako veoma interesantno trebalo je biti, nakon svega, svjedočenje o Buni tadašnjeg čovjeka broj četiri, Milovana Đilasa (po autorovoj »rang-listi« Đilas je 1950. godine, kao još prijeratni član Politbiroa CK KPJ i poslije rata zvanični glavni ideolog Partije, u hijerarhiji moći dolazio iza Tita, Kardelja i Rankovića, odnosno Rankovića i Kardelja). Upoznaćemo se sa dva izvora Đilasovog ličnog autorstva o Buni, oba stjecajem slučajnosti, iz 1990. godine. Prvi je Đilasov osvrt na Bunu iz njegove polu-autobiografske knjige »Druženje s Titom«:

»U zimu 1949. godine je pobuna seljaka muslimana u okolini Cazina. Skupilo se njih 500—600 iz raznih sela i krenulo cestom na Cazin. Usput su razoružali milicionersku stanicu i nekog pomoćnika ministra iz Hrvatske koji je naišao automobilom. Komandant obližnjeg garnizona odbio je da interveniše, jer da nema naredbu »odozgo«: zbog toga je kasnije smenjen. Ali deset-dvadeset pripadnika bezbednosti i članova komiteta su zgrabili oružje — imali su i jedan puškomitraljez, i poseli neko brdašce kraj grada. Kad su se seljaci, halačući i šemlučeći, pojavili na vidiku, branioci su otvorili vatru i — gomila se rasturila. U čitavoj toj gunguli niko nije ni ranjen. Većina pobunjenika se vratila kućama — kao da ništa nije ni bilo. Ali tridesetak njih koji su bili krivi ili su se osećali krivim — pobjegli su u šumu: posle nekoliko dana pohvatani su svi i na licu mesta streljani.

Beograd je bio u toku zbivanja. Mene je na osobitost događaja upozorio Kardelj, petnaestak dana kasnije, pošto je stigao izveštaj u kome je sve bilo dobro obrađeno. — Tipična žakerija! — naglašavao je Kardelj. — Sve zasnovano na seljačkim pričama i maštarijama. Neorganizovano i bez jasnog cilja...

I doista je bilo tako.

Tada smo se mi pribojavali — baš Kardelj je na to upozoravao — nekog prostaljinističkog nemira, a izbila je seljačka, kontra-revolucionarna pobuna... Cazinski muslimani, Cazinska krajina — svet za sebe: stoljećima u zakutku između Austrije i Turske, ratoborni i fanatični. U ratu su se, posle izvesnih kolebanja, pridružili partizanima — kao vojska za sebe. Svakako su bili nezadovoljni zbog prinudnog otkupa i kolektivizacije, mada nisu imali zato više razloga no drugi. I što je najčudnije, najnepredvidljivije — jer nisu

²⁶⁾ Sjećanje Stanka Opačića — Čanice dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

ni u ratu, ni pre rata, ni svojom versko-etničkom posebnosti bili naklonjeni srpskoj monarhiji — na bunu ih je podstakla glasina da se kralj Petar II spustio padobranom negde u okolini!...«²⁷⁾

I prema drugom izvoru, pismu koje je Đilas uputio autoru, a odgovarajući na neka postavljena mu pitanja u vezi sa bunom 1950. ispada da on lično sa ustankom nije imao nikakve veze. »Neznam ništa o »inostranoj« vezi s pobunom, a smatram da nije postojala. Ništa posebno neznam o toj buni što bi bilo u vezi s mojim tadašnjim »položajem«.²⁸⁾

Toliko o sjećanjima i svjedočenjima onih ljudi koji su bili naspram Države s onu stranu barikade odnosno onima za koje se to govorilo, o kojima su takve priče kolale.

II. Možda se čini a priori neinteresantnim pitanje o opštoj pozadini i nekom eventualno konkretnom izvanjskom uticaju na pripreme za »neprijateljsku akciju« i taj događaj sam, to pitanje postavila četiri decenije kasnije i nekim pripadnicima tadašnjih organa Države koji su na ovaj ili onaj način učestvovali u »sređivanju prilika« na Krajini. Čini se, na prvi pogled, zaista neumjesnim kad znamo koje i kakve su bile zvanične ocjene o događajima iz 1950. godine. Iz više razloga takav pristup, kad je već moguć, ipak, nije značajan. Putem takvog pitanja saznajemo da su se npr. stavovi nekih pojedinaca ponešto i razlikovali već tada, (a možda su te razlike nastale kasnije) od ocjena organa čiji pripadnici su oni bili, a iz ponekih takvih sjećanja dobija se i šira interpretacija, (kako samog konteksta događaja, tako i tog vremena u cjelini. Ograničavajući se ovdje, dakle, samo na pitanje oko uzroka, povoda, motiva i eventualne neke »spoljne pozadine« ustanka iz 1950. godine, nastali su zanimljivi i vrlo različiti odgovori, makar su i svima njima poneke komponente, kao zaista teške materijalne prilike ili velika opšta kulturna zaostalost npr., zajedničke, pa stoga tih akcenata autor uglavnom ne ističe kod svakog dolje citiranog ponaosob. Ali, bez pretenzije uspostavljanja nekog njihovog posebnog redoslijeda, pratimo u daljnjem ta neka 40 godina kasnija sjećanja — obrazloženja — razmišljanja, uz navođenje funkcija njihovih autora 1950. godine.

U jednom dahu Hajro Kapetanović nabroja mnoštvo momenta koji su, po njegovom mišljenju, i doveli do bune. »Nije nastavljen kontinuitet masovne političke angažovanosti što je bila u

¹⁷⁾ Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, izdavači: Milovan Đilas i Momčilo Đorgović, Zemun, 1990. 89—90.

¹⁸⁾ Pismo Milovana Đilasa autoru od 1. 8. 1990. godine u a. a. Ti Đilasovi odgovori u cijelosti se citiraju u glavi »Sjećanja«.

ratu. Nastupilo je sužavanje tog fronta. Kod nekih ljudi došlo je do pomame u vlasti, da su oni sve, da su bogovi, da se bez njega ne može, prisutno je bilo potcjenjivanje ljudi. No, na prvom mjestu je svakako opšta teška situacija u zemlji u cjelini te na Krajini posebno. Tamo je bila totalna ekonomska zaostalost, totalno siromaštvo, oni su vegetirali. Ali čak od te sirotinje je traženo. Ljudi su morali npr. za otkup džemper davati umjesto vune, propisi su bili potpuno nerealni. Zatim treba imati u vidu kulturnu i zdravstvenu zaostalost ovih krajeva. U ostacima neprijateljskih snaga (proustaških i pročetničkih) javili su se podstrekači za trovanje klime među ljudima. Kler nema veze, on je još u ratu uključen u NOB, hodže su bile u našem pokretu, još u ratu bili su sastanci učitelja i hodža. Sve to zajedno treba posmatrati.« Sto se te izvanjske komponente tiče Kapetanović se sjeća da je još u onom prvom kontaktu sa Pucarom koji istovremeno na drugi telefon, da Hajro čuje, razgovora sa Rankovićem, ovaj odmah rekao daje to »maslo IB«, da bi »sutra dan procurilo da su tu i prsti Rade Zigića.«²⁷⁾

Vojo Čolović, načelnik Drugog odjeljenja Udbe NR BiH, se sjeća da je Udbina istraga tekla vrlo glatko, da se došlo vrlo brzo do svih podataka o organizaciji. Zanimljivo je da Čolović kaže da nije znao za slunjski dio ustanka. Svojih tadašnjih utisaka nije promijenio. »Cazinska buna bila je izraz revolta seljaka na mjere Države prema selu. Nije bilo umiješanosti stranih faktora, stvar je bila autohtona. Bilo je inače sa svih srezova informacija o nezadovoljstvu seljaka i raznih glasina. To je bio revolt bez jasnog koncepta što bi, kako bi. Nismo mogli otkriti neku ideološku potku. Kolebljivost tih ljudi bila je velika, kao i u ratu. Tito je interno ocijenio stvar kao »revolt seljaka« i ispoljio kao neko razumijevanje za njih, blaže ocijenio događaj. Tražio je da treba sve ispitati, za njega je bilo važno da nema stranog faktora, što je bilo važno i za Udbu. Sve je to bilo rezultat višegodišnjeg pritiska sa Zapada, vrlo vješte propagande sa Zapada. Radio-stanice nije bilo«. Gotovo četiri decenije kasnije, Čolović događaje i ovako analizira: »Bila je relativno slaba vezanost Muslimana za novi poredak. Sektaštvo je postojalo prema selu generalno, sektaštvo bilo i u odnosu na nacionalno pitanje i u odnosu na vjeru. Među uzrocima je sigurno bilo i praktično ponašanje dnevne politike na selu. Važan motiv bila je privlačnost pljačke. Cazinski seljak je općenito teško živio, tu su bili mnogi ratovi, kuće gorjele, razni vladari, sve su to psihološki faktori koji su u spletu sa ostalima doveli do pobune. Treba doživ-

²⁷⁾ Svjedočenje Hajre Kapetanovića, dato autoru u junu 1989. godine u a. a.

jeti taj cazinski ambijent, jer bit je u ambijentu«, zaključuje Čolović.³⁰⁾

Slobodan Šakota, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova BiH, koordinirao je na Krajini aktivnost grupa koje su po terenu hvatale odbjegle. »Sve je to bilo spontano, zato brzo i ugušeno. Mi nikada nismo otkrili neku organizaciju iza toga, nikad nisam mogao definisati sve uzroke i neposredne povode. Čitav slučaj je interesantniji kao sociološki fenomen nego iz bezbjednosnih razloga, jer mi smo tada imali većih problema, npr. na Romaniji, oko Foče, gdje se trebalo razračunavati sa oružanim odmetnicima«, svjedoči Šakota.³¹⁾

Momir Kapor, član Oblasnog komiteta KP BiH Banjaluka, također na zadatku »sređivanja« prilika na Krajini, isto tako je mišljenja da se radilo o punoj stihiji i o velikoj neobaviještenosti ljudi, kao i da nije bilo vanjskih uticaja.³²⁾ »Nikakva obavještajna služba nije bila umiješana«, kategoričan je Ratko Ilić, iz banjalučke oblasne Udbe odmah upućen u Cazin na »raščišćavanje situacije.³³⁾ Slično misle i iz Banjaluke poslani udbovac Drago Dodik ili partijac Rade Medić. Medić kaže: »Na prvom mjestu to je bila stihija govorilo se: Hajmo bolan na Cazin, sve oslobođeno« i odlučno dodaje »da se na primjer Hakija Pozderac u kritičnom momentu našao tamo on bi kao najugledniji sve vratio kući«. ³⁴⁾

Povodljivost stanovništva jedna je od osnovnih socijalno-psiholoških osobina koju kao veoma važan momenat ističe u svom svjedočenju većina njih. »Bitno je povesti. Tko ima na Krajini autoritet da narod povede, taj ima i vlast nad njim«, otprilike izjavljuju u odvojenim iskazima M. Carević, višegodišnji partijski funkcioner na kladuškom i M. Milić, udbovac na cazinskom srezu.³⁵⁾ »Sreski komiteti kruto administrativno ganjali su otkup, radnu snagu, seljačke radne zadruge, narod ekonomski iscrpljen i krajnje neobaviješten, neobrazovan, bez npr. osnovnih geografskih predstava (ako palo Bišće, po njima pala i Jugoslavija). Na Kladuši je zahvatilo posebno sela Todorovo, Gornju Vidovsku, Slapnicu, tj. brdoviti kraj koji se graniči sa cazinskim srezom. Situaciju je iskoristio neprijatelj, moćni ostaci ustaštva, zatim fundamentalisti, tj.

³⁰⁾ Svjedočenje Voje Čolovića dato autoru u maju 1989. godine u a. a.

³¹⁾ Sjećanje Slobodana Šakote dato autoru (telefonom) u junu 1990. godine u a. a.

³²⁾ Sjećanje Momira Kapora dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

³³⁾ Svjedočenje Ratka Ilića dato autoru u februaru 1988. godine u a. a.

³⁴⁾ Sjećanje Rade Medića dato autoru u avgustu 1989. godine u a. a.

³⁵⁾ Svjedočenje Miće Carevića dato autoru u julu 1989. godine u a. a. i svjedočenje Mile Milića, dato autoru u oktobra 1986, u oktobru 1989. i u januaru 1990. godine u a. a.

indoktrinirani seljaci. Međutim, hodže nisu bili u igri. Pravih četnika u ideološkom i vojnom smislu na Kordunu i u Kladuši nije bilo«, priča Carević, ne vjerujuću u umiješanost nekih stranih faktora. Sjeća se, doduše, da je bilo i takvih priča, no, kaže »nije logično da bi bio umiješan Zapad jer je bila 1950. Jugoslavija sa njim u dobrim odnosima, a nije logično ni Istok jer su bile parole za kralja.«³⁶⁾

»Četništvo« poriče i Petar Zinajić, do ljeta 1949. šef slunjske Udbe, istraživač i dobar poznavalac ratnih i poratnih prilika na Kordunu: »To su bili zaostali i siromašni seljaci, koji nemaju ništa sa Komunističkom partijom, ništa sa četništvom, ali samo što četništvo i kralj protivnici poretka, ovi seljaci su to u nevolji prigrabili.«³⁷⁾

S druge strane, isljednik Udbe J. Lipovača ne insistirajući na tezi o četničkoj pozadini, dovodi Krajišku bunu ipak na neki način u vezu sa »slučajem u Bosanskoj Bojni gdje tada nađena titovka puna kokardi«. Međutim, on se živo sjeća svog pretpostavljenog u Udbi Munira Kadića, koji bi za cazinsku pobunu valjda više puta znao kazati: »Mi smo zmiju gonili, gonili od repa pa do vrata ali glave nigdje.« Lipovača dodaje: »Organizator je bio u Beogradu.« Ali i on uzrok »ovog« događaja bar dijelom vidi u otkupu: »Ljudi mnogo pogrešili. Proglasili Cazin za žitorodni kraj, a teška neimaština. U toj opštoj nevolji koja je bila, iskorištena je prilika za ispad. Međutim, ti isti ljudi sutra bi išli da brane zemlju«, zaključuje Lipovača.³⁸⁾ Kao i Jusuf Lipovača i Ahmet Kulenović, udbovac koji je tih dana odigrao veoma važnu ulogu na terenu, pa su čak ustanici zapamtili po dobrom, za đurđevdanski događaj 1950. na Krajini koristi izraz ispad. »Nikakva seljačka buna, to je bio neprijateljski ispada, tvrdi Kulenović, također pominjući neke vjerovatne veze i podsticaje van same Krajine.³⁹⁾ I Hasan Purić, učitelj iz Todorova te učesnik »u raščišćavanju« onih dana na kladuškom srezu, vjeruje u izvanjsku vezu. »Ja mislim da je to poteklo iz Like. Postojala je neka organizacija u Lici i ona to provukla kroz uši ovdje. Preko njih parole »Doći će kralj, doći će do prevrata«, i da se uzme iz zadruga. Postojala jedna grupa povezana sa grupom u Lici a ova grupa možda povezana još s kojom.«⁴⁰⁾

³⁶⁾ Svjedočenje M. Carevića.

³⁷⁾ Svjedočenje Petra Zinajića dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

³⁸⁾ Svjedočenje Jusufa Lipovače, dato autoru u oktobru 1989. u a. a.

³⁹⁾ Svjedočenje Ahmeta Kulenovića dato autoru u oktobru 1989. godine u a. a.

⁴⁰⁾ Svjedočenje Hasana Purića dato autoru u decembru 1989. godine u a. a.

Već pominjani Mile Milić ističe jedan aspekt koji drugi i ne pominju. Ukazuje naime na »govorkanja«, između ostalog, da je represivni rad Udbe natjerao stanovništvo na pobunu. Rijedak primjer, makar indirektnog priznavanja vlastitih grešaka predstavnika lokalne Udbe. Istovremeno Milić i opravdava mjere koje je prema stanovništvu onih dana poduzimala država. »Da se proširio ustanak bilo bi krvoproliće zbog svježih rana bratoubilačkog rata. Zato su bile na mjestu oštre mjere koje su poduzimane. Ako bi se to proširilo na ustaške ratne sredine, pod plješevička sela, Drežnik, na Podgrmeč i drugdje gdje je tinjalo nezadovoljstvo, Udbe se plašila da ne dođe do rasplamsavanja pobune i kasnijih međusobnih obračuna zbog još živin i bolnih ratnih rana.«⁴¹⁾

Ali glavni uzroci pobuni su ipak bili u neposrednim nevoljama stanovništva. »Ljudi primorani na ustanak zbog otkupa, kupovali da predaju, došlo do guše«, kategoričan je Vajan Popović, šef sreske Udbe u Bihaću, koji je i sam učestvovao u »raščišćavanju« na Đurđevdan. I dok Suljo Žunić, sekretar Sreskog komiteta Cazin, krivicu, kako smo ranije vidjeli, prebacuje na Udbu, V. Popović usmjerava kritiku posebno na Partiju. »Ali nisu samo otkupi krivi već i odsustvo političkog rada na cazinskom srezu«, nastavlja V. Popović, da bi ispričao i slijedeće: »U podplješevička sela bihačkog sreza Skočaj (hrvatsko), Baljevac (hrvatsko i srpsko), Zavalje (hrvatsko), Međudražje (pretežno hrvatsko), na samoj granici sa Hrvatskom, dolazio je Rade Žigić, i prije i poslije Cazinske bune, te na zborovima narodu govorio oko otkupa i SRZ na način protivan liniji Partije, o čemu sam ja obavijestio republičku Udbu u Zagreb. To sam učinio na traženje njihovih organa. Sutradan, nakon ustanka u Cazinu, ja sam o Žigicu ispričao prvo Hajri Kapetanoviću, s kojim sam se dobro poznao, a ovaj je prenio to Šakoti, koji ljut što nije najprije obaviještena »služba«. On šalje depešu iz Sarajeva da odmah pošaljem te podatke o Žigicu u Sarajevo. Odgovorio sam da sam već sve poslao u Zagreb. Uskoro zatim Žigić je bio uhapšen.«⁴²⁾

I više drugih partijaca i udbovaca čulo je »za vezu Rade Žigić« ili »vezu Canica-Opačić«. M. Carević: »Pričalo se, ali ne vjerujem, nikad nije dokazano«. P. Mutić; šef kladuške Udbe: »Čanica-Opačić bio je ministar. Ta buna za njega je bila suviše sitna stvar da bi se on oko toga petljao«. M. Milić: »U razgovorima ud-

⁴¹⁾ Svjedočenje M. Milića.

⁴²⁾ Sjećanje Vajann Popovića dato autoru u septembru 1986, u februaru 1988. i u aprilu 1990. godine u a. a.

bovaca iz Hrvatske i nas iz BiH bilo je nabacivano da postoji netrpeljivost između Bakarića i srpskih ministara u Hrvatskoj, Zigića, Opačića, Brkića. Da je Bakarić iskoristio priliku da se sa njima obračuna. Ali nikad oko te veze bilo šta dokazano, samo nagađano.«⁴³⁾

Nekolicina udbovaca i partijaca pominje, uz i neke druge faktore, i mogućnost čak inostrane veze sa ustankom. Pero Mutić misli da je »ipak neka strana obavještajna služba to povelala. Možda turska — ipak njihovi ljudi«, ali objašnjava, dalje, kako se tako nešto što se desilo na Krajini prosto moglo i očekivati zbog neimaštine i muka naroda. »Kod nas oruk sistem od oslobođenja. Nemamo mjeru već kampanja koja nikad ne može ništa pametno uraditi«, prosuđuje Mutić.⁴⁴⁾ Suljo Žunić, sekretar Sreskog komiteta i predsjednik SNO-a Cazin, uz teške materijalne prilike i opštu kulturnu zaostalost, ističe posebno dva momenta. Prvo, »ljudi iz Udbe podbacili, jer inače do toga ne bi došlo«, i drugo, »izvanjski uticaj.« »Neko iz četničke emigracije imao je vezu s nekim u zemlji, a taj u zemlji je uticaj širio dalje na Milana Božića i ostale.«⁴⁵⁾ Duško Borić, koji je iz OK Banjaluke poslan također da »sređuje« prilike, i to posebno u partijskim organizacijama, kaže pak »da su bile indicije da iza vodstva pobune stoji engleska obavještajna služba«, sjećajući se još kako su seljaci govorili da to »ustanak Turaka« i objašnjava: »ali nisu to govorili iz šovinističke mržnje, već što ustali protiv države, nove, narodne.«⁴⁶⁾

Najodlučniji u isticanju teze o inostranoj vezi je Gojko Jotić, do Bune opunomoćenik Odjeljenja unutrašnjih poslova za srez Bosanska Dubica, nakon Bune upućen na isto takvo službeno mjesto u Cazinu. »Otkup nema veze sa ustankom, kategorički tvrdim«, pokušava bar u prvi plan ubaciti neke druge faktore Gojko Jotić. »Prvo, ustanak je pripremila strana obavještajna služba. Drugo, iskorišteni su nevolje, primitivizam, zaostalost i povodljivost naroda. Treće. Radi se o karijerizmu vođa ustanka, o njihovoj uvrijeđenosti što su kao poniženi nakon rata, tj. nisu dobili ono što su mislili da bi kao borci trebali imati ili dobiti.« Jotić, kome su dospjeli, prema njegovoj tvrdnji, ubrzo nakon Bune u ruke neki istražni materijali Udbe, tu stranu vezu ovako objašnjava: »Punac Nikole Božića doveo je na prvi sastanak u Crnaju 31. marta jednog čovjeka srednjeg rasta u kaputu i sa šeširom na glavi koji je

⁴³⁾ Svjedočenje M. Carevića, P. Mutića, M. Milića, u a. a.

⁴⁴⁾ Svjedočenje P. Mutića.

⁴⁵⁾ Svjedočenje S. Žunića.

⁴⁶⁾ Svjedočenje Duška Borića dato autoru u februaru 1988. godine u a. a.

prikriženih ruku na leđima stajao cijelo vrijeme bez ijedne izgovorene riječi, pa se onda naslućivalo da je to mogao biti neki strani agent. Kasnije je dato, svugdje po Jugoslaviji, službeno obavještenje Udbe Miliciji, da se traži taj jedan odbjegli mladić koji je zajedno sa još dvojicom u Ljubljani saslušan, a tom prilikom iskočio kroz prozor s prvog sprata i pobjegao. Bio je to jedan Makedonac, student ekonomije. Kasnije valjda nije uhvaćen, ali se pretpostavljalo da je on bio agent za vrijeme Cazinske bune. Mislim da bi o tome više mogao znati Slobodan Šakota.«⁴⁷⁾

Vidjeli smo ranije da Slobodan Šakota vjeruje da je događaj bio »spontan«, da nije stajala iza njega »neka organizacija«. Jotiće-va tvrdnja o cazinskom ustanku kao plodu pripreme strane obavještajne službe bi, međutim, ipak mogla biti osnovana. I ne samo priča Gojka Jotića, koji je najuvjereniji, već i svjedočenja te vrste i ne malog broja drugih. Koliko god na ovakvo razmišljanje navode autora nerazjašnjeni momenti iz pomenutih sjećanja i sjećanja s kojima ćemo se još sresti, dakle sve sjećanja ljudi koji su bili u većoj ili manjoj mjeri u nekoj vezi sa konkretnim zbivanjima na Krajini 1950. godine, isto toliko autor je u tom svom prosuđivanju pod uticajem šireg konteksta, konteksta napora koji čini jugoslovenska emigracija na Zapadu da pošto-poto izazove socijalne nemire u zemlji. Ti su naponi kulminirali 1950. godine, a žarište nemira planiralo se da bude u blizini Krajine, negdje oko Knina.

I mada je opštepoznato da su bivši jugoslovenski kralj i njegove pristaše iz inostranstva provodili različite podrivačke aktivnosti kojima je u zemlji trebalo stvarati socijalni razdor, inscenirati ne-rede i si. sve u cilju rušenja novog poretka i vraćanja kralja, ipak su zaista poznate samo neke od tih aktivnosti. Možda i većina njih ali sigurno ne i sve. Za činjenicu da su određene pojedinosti o djelovanju jugoslovenskih emigrantskih krugova sa Zapada doprle do javnosti u svakom slučaju najzaslužniji su neki nekadašnji obavještajci i kontraobavještajci Udbe koji više decenija nakon svog učešća i učešća svojih kolega u slamanju ovih pokušaja iz emigracije, posebno putem u zemlju ubačenih terorističkih grupa i pojedinaca, kroz svoja objavljena sjećanja ta zbivanja osvjetljavaju. Koristeći se i raznom, samo niima dostupnom dokumentacijom, nastali su, tako, knjige Đorđa Ličine »Špijuni su prešli granicu« i »Tragom plave lisice«, Nikole Milovanovića »Kroz tajni arhiv Udbe« (u dva

a. ⁴⁷⁾ Svjedočenje Gojka Jotića dato autoru u oktobru i u novembru 1989. godine u a.

toma), Ratka Ilića »Opredijeljeni za izdaju«.⁴⁸⁾ Sve su to knjige koje tretiraju vrijeme i oko 1950. godine. Ilićeva u posebnom poglavlju i »neprijateljsku akciju u Cazinu«.

No, s aspekta pokušaja otkrivanja jugoslovensko-emigrantske umiješanosti u našu Bunu, autorovu veću pažnju privukle su prethodno pomenute. Posebno knjiga »Tragom plave lisice«. »Službeni servis« Petra Karadorđevića u Parizu, pod neposrednim vodstvom ex-kralja, priprema »državni udar« koji bi trebalo izvršiti 1950. godine... Ex-kralj naređuje da se u Beogradu formira »podzemni parlament«... Na pozornicu stupaju suradnici Udbe u kraljevoj obavještajnoj mreži u Trstu i u četničkom kanalu Austrija — Ljubljana... Naša Služba sigurnosti planira i u djelo provodi smjelu i kompliciranu akciju obmane kojom će likvidirati neprijateljsku djelatnost protiv nove Jugoslavije — samo su neke udarne opšte konstatacije iz knjige. Knjige koja specijalno obrađuje baš problematiku sa Zapada od strane kralja ubačenih radio-stanica i ljudi koji su sa njima trebali raditi. Međutim, konkretnih odgovora na pitanje eventualno ubačene radio-stanice (za koju se govorilo da s njom u Cazinu upravlja Čedo Bogunović) ili još jedne u Karlovcu, koja bi se također koristila za potrebe Bune, i to na području Korduna, dakle o eventualnom postojanju tih radio-stanica u rukama kraljevih agenata, u ovim knjigama nema ni pomena. Sta takav nalaz govori? Dva su moguća odgovora. Prvo, da jedne, dvije ili čak tri radio-stanice na Krajini, tj. po jedne u Cazinu, u Kladuši u Karlovcu, ili recimo samo jedne (u ili u blizini Cazina) stvarno nije bilo jer bi je (ih) kontraobavještajci inače otkrili, kao što su to učinili 1950. godine sa osmoricom upućenih od kraljevske emigracije sa Zapada (kako proizlazi iz knjige »Tragom plave lisice). I drugo, da takva jedna (dvije ili tri) radio-stanice u vezi sa našom Bunom ipak jeste postojala ali joj kontraobavještajna služba Udbe, i pored svekolike umješnosti i spremnosti tako plastično opisanih u Ličini-noj knjizi, jednostavno nije ušla u trag. Autor je sklon ocjeni da je ipak potrebno da, iz više razloga, protekne još neko vrijeme da bi se pouzdano moglo prikloniti jednom od dva ponuđena odgovora.

Toliko o sjećanjima, odnosno svjedočenjima udbovaca i partijaca koji su bili na razne načine 1950. godine u vezi sa događajima koji se u ovoj knjizi istražuju ili su bar poznavaoi tadašnjih prili-

⁴⁸⁾ D. Ličina, *Tragom plave lisice*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990. N. Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe*, Sloboda — Beograd, 1986. R. Ilić, *Opredijeljeni za izdaju*, Oslobođenje, 1990. godine.

ka u pogledu eventualnog spoljnog uticaja na Bunu. Na ta, više decenija kasnije data, svjedočenja još ćemo se vraćati. S autorovim opštim osvrtom na njih srešćemo se u zaključnim razmatranjima ove knjige.

Glava deseta

KONTEKST SLUČAJEVA

Da bi se bliže razumjela seljačka pobuna na Krajini do sada su činjeni naponi da se prikažu razne komponente ondašnje stvarnosti u Jugoslaviji, upoznavali smo se s tradicijom i prošlošću tih krajeva općenito, navođeni su mnogi primjeri iz raznih oblasti ljudskog življenja. No, slične nevolje i tegobe navodile su međutim, seljake i iz drugih predjela zemlje na otvoreno ispoljavanje nezadovoljstva, pa ponegdje i oružani otpor protiv takve u suštini nenarodne vlasti i države. Ipak nigdje u Jugoslaviji, bar koliko je do sada poznato, nije organizovana i sprovedena pobuna koja bi sadržavala takve dimenzije kao što ih je imala ova »naša« krajiška. Sva ta izražena nezadovoljstva su ili »na vrijeme« otkrivena i presječena ili su bila relativno malog obima i posve lokalnog karaktera. Više njih bilo je obojeno i jakim konkretnim ideološko-političkim elementima u ratu poraženih snaga odnosno ostataka tzv. domaćih neprijateljskih vojnih formacija (četnika, ustaša itd.). Čini se da je u Bosni i Hercegovini svega toga bilo najviše. Da bismo si, s jedne strane, nekako još približili ukupan kontekst u kome je došlo do krajiške pobune 1950. i da bi, s druge strane, razumljivija bila oštra reakcija države na »ovu« Bunu, upoznaćemo se sa jednim brojem tadašnjih buntovnih slučajeva u Jugoslaviji koji su također bili usmjereni na rušenje državnog poretka, a s kojima je, svojim uzgrednim istraživanjem, autor dolazio u »kontakt«. S obzirom da su indikativni, a neki od njih možda i u direktnoj organizacionoj povezanosti sa našom Bunom, prosto je obavezno da se navedu ili čak pobliže predstave. Posebno mjesto u tom ukupnom prikazu, iz više razloga, pripada tzv. glinskom slučaju s kojim ćemo se malo pobliže upoznati, dok su u drugom dijelu ovog poglavlja brojni ostali buntovni slučajevi, i zbog slabe istraženosti, tek ukratko prikazani ili neki čak samo ilustrativno navedeni.

I Radi eventualno moguće neke vrhovne zajedničke koordinacije sa »našim« ustankom posebno mjesto u kontekstu raznih slučajeva pripada »Radu neprijateljskih elemenata na glinskom srezu«, kako slučaj nazivaju pukovnici Safet Filipović i David Laušević u onom svom nama već dobro poznatom izvještaju. »Do 8. juna bilo je uhapšeno oko 100 lica sa glinskog i nešto sa petrinjskog sreza, od kojih je izvjestan broj pušten. Zapravo do 3. juna bilo je otkriveno 69 aktivnih saučesnika. Do ovog vremena nisu otkrivene nikakve veze sa Cazinskom krajinom ili Slunjem«, saopštavaju pukovnici. Zaista, »naši« pobunjenici (sa Cazinske krajine i Slunja) ni pred Udbom ni na tada upravo završenim vojno-sudskim procesima nisu pominjali tu teritorijalno takvu blisku banijsku vezu. Ni u Historijskom arhivu u Karlovcu autoru dostupan materijal istražnog postupka koji je provodila hrvatska Udba, ne ukazuje na to da su banijski pobunjenici kontaktirali sa cazinskim. Ipak, ne mogu se prenebreći bar neki koincidirajući momenti. Prvo, motorna snaga pripremajuće se banijske pobune bilo je također socijalno nezadovoljstvo tamošnjih seljaka državnim poretkom. Drugo, radi se o teritorijalno susjednim područjima i o vremenski paralelnim organizacionim pripremama. Treće, propaganda u vezi planiranja pomoći ustanicima u zemlji i iz inostranstva bila je u svim tim krajevima veoma slična. Četvrto, u istražnom zatvoru našla su se, makar kasnije nisu i suđena, trojica rođene braće Čede Bogunovića.

Pukovnici pronalaze korijene banijskom slučaju inače još u 1947. godini kada je postojala »u Velikom Gradecu, Trnovi, Žirovcu itd. neprijateljska ilegalna organizacija u kojoj je bio jedan od rukovodilaca neki Drekić. Udba nije znala za postojanje ove organizacije, ali se ona rasturila, jer je Drekić bio osuđen godinu dana radi privredne sabotaze.«¹⁾ Među rukovodeće ljude pripremane banijske pobune pukovnici su ubrojili: Stevu Drekića, u NOB-i komandanta bataljona i »kulaka«, pa prvoborca Dušana Miljevića, zatim Miloša Bunčića koji je u toku rata bio u Srbiji i radio za četnike, Pećanca koji je u toku priprema izvršio samoubištvo i čiji su sin i brat 1950. godine bili u JA, ratnog izbjeglicu Rajšića i Iliju Glamočliju, bivšeg žandarmerijskog narednika, kako sve ove ljude oni opisuju. Među uhapšenima bilo je 8 rezervnih oficira, 14 povratnika (kakvih povratnika(?), valjda u Partiju, nap. autora) i 11 članova KPJ. Uhapšeno je i nekoliko milicionara. Svi uhapšeni bili su Srbi osim Perice Panjana, Hrvata i bivšeg jugoslovenskog oficira. Zaplijenjena su 3 šmajsera, 12 pištolja i 10 vojnič-

*) Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

kih pušaka. Otkriveno je da je i banijska organizacija djelovala preko sastanaka. Na njima su dogovoreni zadaci a osnovni su bili; »Podizanje ustanka, prikupljanje oružja, društveno uređenje kao u SAD, pisanje Rezolucije i traženje promjene režima, povratak emigranata i Kralja, koju će uputiti američkij ili švajcarskoj ambasadi. Na jednom sastanku učestvovalo je 30 lica iz raznih sela. Imali su veze sa Bogdanom Hercegovcem, bivšim narodnim poslanikom JNS i JAZ, a koji je iz Gline, a živi od prije rata u Beogradu. Bio je uhapšen u Karlovcu. Otkrio je nekoliko neprijateljskih elemenata u Beogradu kao što su: prof. Milosavljević, bivši konzul Mitrović, dr Vorkapić, student »Velebit«, istragu nad njima vodi II odjeljenje Udbe FNRJ.²⁾

Sačuvani materijali Udbine istrage, nastali u aprilu, maju i junu 1950. godine omogućavaju da se konstruira još jasnija slika glinskog slučaja.³⁾

Istraga je otvorena još u aprilu protiv desetak lica. Svima njima, i kasnije uhapšenima, je izdato rješenje o pritvoru ili produženju pritvora sa sličnim obrazloženjem »jer su aktivno pomagali i ilegalce Glamočliju Jovana i Miljević Dušana na Kotaru Glina... održavali ilegalne sastanke na kojima se donosile direktive za podizanje ustanka... imali su u planu da uoči izbora podignu ustanak protiv drž. uređenja FNRJ i svrgavanja vlasti«. ⁴⁾ Protiv više desetina lica, također Srba, je, međutim, zbog nedostatka dokaza u maju i junu mjesecu istraga obustavljena. Iz ukupno sačuvane, možda i nepotpune, dokumentacije vidi se da je daleko najviše osumnjičenih (kao i kasnije suđenih) bilo uhapšeno u desetak sela na kotaru Glina i tek nekoliko sa kotara Petrinje, Kostajnice, Dvora na Uni, Vojnića, Vrgin Mosta. Među pritvorenima bili su i braća Bogunovići... činovnik Dragomir, sveštenik Boško i student Rajko, (sinovi Nikole i Anke), zbog sumnje »da su povezani sa četničko-terorističkom grupom koja je dizala ustanak protiv FNRJ na terenu Korduna i Bosne, jer se to vidi iz zapisnika saslušanja članova organizacije koji su učestvovali u pripremanju ustanka«. ⁵⁾ Mada su u velikoj većini bili Srbi, pritvoren je i poneki Hrvat. Tako je protiv Emila Pavulića, Hrvata iz Gline, otvorena istraga po-

²⁾ Isto.

³⁾ Historijski arhiv Karlovac, Glinski slučaj, dokumentacija još nesređena, a uvid u nju omogućen je autoru zahvaljujući predusretljivosti direktora Arhiva. U daljnjem Glinski slučaj navodimo sa materijali...

⁴⁾ Glinski slučaj, materijali..., Prijedlog za produženje pritvora preko 3 dana (grupa od 6 lica — Srba, 4 iz Gline i po jedan iz Petrinje i Dvora na Uni).

⁵⁾ Isto, Rješenje Udbe za oblast Karlovac od 23. 5. 1950.

što »postoji opravdana sumnja da je podržavao vezu sa članovima četničke organizacije preko kojih je prenašao radio-vijesti«. ⁶⁾ Međutim, kao ni Bogunovićima, ni Pavuliću u tom istražnom postupku krivica nije dokazana.

Udbina istraga odgovorila je, inače, na većinu glavnih pitanja iz tematike »Glinskog slučaja«. Kada je »neprijateljski rad« na Baniji počeo? Ko su bili glavni organizatori? Kako su tekle pripreme za pobunu? Koji je bio cilj a kakve metode djelovanja te protivdržavne organizacije? Mada autor nije raspolagao sa kompletnim materijalima, te se stoga ograđuje od mogućih eventualnih netačnih pojedinačnih predstava i zaključaka, ipak su i oni dostupni dokumenti bili, čini se, dovoljni da se stekne suštinski uvid u čitavu stvar.

1. Izgleda da je na Baniji sve krenulo još prije nego na Cazinskoj krajini i Kordunu. Prema svjedočenju jednog od glavnih protagonista »ozbiljne pripreme za ustanak« počele su »kad se 1948. prebacio na teren Gline Glamočlija i 1949. Miljević«. ⁷⁾ I ako povežemo djelovanje ove dvojice »s neprijateljskom« aktivnošću još 1947. »nekog Drekića« (valjda Stevana Drekića), koji je prema iskazima mnogih među glavnima i u pripremanju pobune 1950. godine, znači da je nezadovoljstvo na Baniji tinjalo prosto još iz rata, kada je Stevi Drekiću, partizanskom komandantu bataljona, otac strijeljan »kao ustaški špijun«. ⁸⁾ Očito lično nezadovoljstvo Drekića potencirano je i visokim porezom razrezanim mu 1949. godine zbog čega te godine pokušava bježati u Italiju, pa iz istog razloga 1950. godine ponovo, opet neuspješno. ⁹⁾ Veliki lični nezadovoljnik bio je i prvoborac Dušan Miljević, kome je, prema njegovom sopstvenom iskazu, država nanijela tako velike i toliko nepravdi da se zato odlučio boriti protiv vlasti. ¹⁰⁾ Godine 1948. isključen je iz KPJ. ¹¹⁾ Kao »začetnik i glavni organizator terorističke grupe na kotaru Glina« okrivljen je Jovan Glamočlija, rodom iz sela Veliki Gradec, uhapšen 27. aprila 1950. ¹²⁾ On 1948. godine napušta mjesto boravka i porodicu u Novoj Gradišci, »povlači se u ilegalnost u V. Gradec s namjerom da ispita teren oko organizovanja ustanka

⁶⁾ Isto, - Prijedlog o otvaranju istrage koji prosljeđuje karlovačka Udba javnom tužiocu oblasti Karlovac od 6. 6. 1950. godine.

⁷⁾ Isto, Zapisnik sa saslušanja Stevana Mišljenovića od 17. 5. 1950. godine.

⁸⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

⁹⁾ Glinski slučaj, Materijali..., svjedočenje Adema Borojevića od 11. 5. 1950. godine.

¹⁰⁾ Isto, svjedočenje Dušana Miljevića.

¹¹⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

¹²⁾ Glinski slučaj, Materijali..., br. 3277 od 29. 4. 1950. godine.

protiv postojeće vlasti, povezujući se sa D. Miljevićem s kojim zajedno priprema plan za ustanak«. ¹⁵⁾ Miljević, Drekić i Glamočlija bili su glavni organizatori ali i »izabrani« rukovodioci. Još prije sredine marta D. Miljević je na masovnom sastanku organizacije izabran za komandanta »ustanka, koji da će za koji dan otpočeti protiv današnje vlasti«. Na istom sastanku Drekić je tražio da on sam, Drekić, bude komandant ali pošto je »rekao da treba ubijati komuniste ostali se nisu složili pa je postavljen S. Drekić za zamjenika komandanta a za načelnika glavnog štaba Glamočlija Jovan«. ¹⁴⁾

Među istaknutijim protagonistima pripremajućeg se ustanka bili su sigurno još Karajića Miloš, Mišljenović Stevan, Malobabić Mile, Janjatović Milan, Radosavić Pavle, Demonja Stevan, Karajica Stojan, Radosavić Pavle, Nenadić Petar, Borojević Dušan, Jovičić Pajo, Rajšić Miloš, Popara Ostoja, Demonja Jovan, Novaković Nikola. Tako bi bar izlazilo iz visine dosuđene im zatvorske kazne. Svi su oni osuđeni na 10—20 godina robije. ¹⁵⁾ Uz ove, bio je vjerovatno još poneko koji bi se mogao ubrojiti među istaknutije učesnike priprema za pobunu, ali s obzirom da je Udba ušla u trag organizaciji i uspjela ubaciti u njene redove svoje špijune, jedan broj ljudi je likvidiran.

Aktivnosti organizacije ogledale su se u sastancima na kojima su razrađivani zadaci i ciljevi otpora kao i metodi djelovanja. Pored sastanaka širena je propaganda protiv poretka u čemu su se posebno isticali Miljević i Glamočlija, koji su se inače skrivali po terenu, a Udba je tragala za njima, za prvim devet, za drugim već petnaest mjeseci, računajući od aprila 1950. godine. Također i paralelno oni su radili na pridobijanju ljudi i oružja za ustanak.

Sastanci organizacije počeli su se održavati u januaru i februaru. Početkom januara su o ustanku već razgovarali Miljević, Drekić, Glamočlija, Bunčić, Bila i još neki. Isticano je »da se ne mogu više podnijeti velike obaveze i porez«, da imaju veze sa Engleskom i Amerikom i da imaju mnogo ljudi u Klasniču, Trnovcu, Brestiku te na dvorskom kotaru, da organizacija već postoji u Lici, Bosni i Kordunu »koja punom parom radi na dizanju ustanka«. Neki su se na sastanku protivili dizanju ustanka jer je »država jaka«. Tada im je jedan, Karajića, zaprijetio »da se mora ići i nema izbjegavanja te da ko ne bude hteo u njihovu organizaciju da će biti strijeljan od

) Isto.

) Glinski slučaj, Materijali..., iskaz Adema Borojevića od 11. 5. 1950. godine.

) Isto, spisak osuđenih.

Miljević Dušana te da će mu se kod kuće sve popaliti i poklati.«¹⁻⁾ Među onima koji su zavjereničkoj grupi prišli iz straha bio je npr. Milan Janjatović. Još u februaru saopštio mu je Bunčić Miloš da se treba dići na ustanak jer su »sazreli uslovi«. Ali, Janjatović se ne odaziva ni na prvi sastanak na koji je trebao dovesti još petoricu ni napokon pet dana zakazan i održan drugi sastanak. Stoga mu je poručeno da »on koči stvar«. Tako je na treći sastanak u Karajički potok, zbog prijetećeg ubistva, sredinom marta morao otići.¹⁷⁾ Bilo je međutim i onih koji su se glavnoj trojici priključili najviše iz lakovjernosti na osnovu propagande. Oni, uz Bunčića »su mi svakodnevno govorili da se mora i da je nužno potrebno voditi borbu protiv današnje vlasti koja teroriše i pljačka narod, da su svi uslovi sazreli za ustanak, da su povatane veze sa svim krajevima u našoj zemlji, da imade veze sa vojskom, milicijom i ostalim ustanovama, sa Engleskom i Amerikom koji će dati punu pomoć našoj borbi, da će se borba brzo svršiti i preokret nastati. Ja sam povjerovao svojoj propagandi i mislio da će to lako biti, drugi razlozi nisu postojali.«¹⁸⁾

Već je pomenuto da je cilj organizovane grupe najprije bio da se ustanak digne uoči izbora za Narodnu skupštinu FNRJ, zakazanih za 25. mart. Na sastanku su, međutim, zaključivši da je još zima, odlučili da se ustanak predloži za mjesec maj, ali su se pri tom »svi složili da ga dizati treba«. Dobiveni su zadaci da se okupljaju ljudi i prikuplja oružje za bunu, da će se paliti zadružni dućani, pucati na stanice milicije.¹⁹⁾

U pojedinim kontaktima D. Miljević je seljake još u februaru odvrćao od ulaska u SRZ »jer da će brzo biti kraj pošto ima on jednu grupu ljudi u selu Šušnjari koja će brzo dignuti ustanak protiv današnje vlasti, da kada pobjede komuniste da će nam biti bolje, da će najprije poubijati neke komuniste na glinskom kotaru kao Drobnjak Nikolu.«²⁰⁾ Glamočlija bi na sastancima pitao ljude: »Dokle će ovo ovako?« i odgovarao »Pa dokle vi hoćete. Vi ćete te mjere snositi dok se ne organizujete i organizovano oružjem oduprete tim mjerama«. Bilo je i različitih viđenja »pod kojom parolom narod dizati«. Miljević je predlagao da se ide pod parolom

¹⁻⁾ Isto, svjedočenje Mile Rašića iz sela V. Šušnjari. Pomenuti Karajlić je vjerovatno Miloš, otac milicionara Stojana. Miloš je osuđen na 20 a Stojan na 15 godina zatvora s prinudnim radom.

¹⁷⁾ Isto, svjedočenje M. Janjatovića od 27. 4. 1950. godine.

¹⁸⁾ Isto, zapisnik sa saslušanja Stevana Mišljenovića od 17. 5. 1950. godine.

¹⁹⁾ Isto, zapisnik o svjedočenju Mile Polimca.

²⁰⁾ Isto, zapisnik sa saslušanja Miloša Martića — Simića i Dušana Kurepe, od 12. 5. 1950. godine.

četništva, a Glamočlija je odgovorio da to nije dobro jer je mnogo naroda stradalo pod tom parolom i da je bolja: »svrgnuće postojećeg državnog uređenja i uvođenje demokracije slične kao u Americi«, čime se onda složio i Miljević i ostali.²¹⁾

Na jednom od sastanaka u šumi kraj sela Veliki Gradec u prisustvu 17 ljudi Miljević kao komandant polaže zakletvu. Tom prilikom naređuje Bunčiću da ovaj razoruža milicijsku stanicu. Bunčić, koga već ranije srećemo kao ideji ustanka veoma privrženog, sada se naređenju usprotivio objašnjavajući da to ne može jer ima brata oficira u Zagrebu i sina vojnika u Beogradu, da dakle ne može osramotiti porodicu i da će se radije ubiti.²²⁾

Bunčić se i drugim ljudima jadao: »da se trebao povezati sa Banjar Pericom i preko njega hrvatska sela na ustanak, da je nadrljao, da će se ubiti«. Miloš Bunčić, uskoro zatim, u aprilu i stvarno izvršava samoubistvo.²³⁾ Da li su i u kojoj mjeri drugi pripadnici organizacije izvršavali naređenja ostaje neprovjereno pitanje. Rašić Mile, npr. je »Imao zaduženje da obilazi po selima te organizuje terorističke grupe. Također da ode u Zagreb gde se povezuje sa Radasović Pavlom te mu daje u zadatak da u Zagrebu stvara organizaciju, tj. da sakuplja nezadovoljnike a zatim ih prebacuje u šumu.«²⁴⁾

Sve planirane aktivnosti glinske grupe propale su jer je zavjera pravovremeno otkrivena. Pred sud je izvedeno više desetina okrivljenih, a 40 ih je i osuđeno. Dušan Miljević i Jovan Glamočlija osuđeni su na smrt strijeljanjem, a ostali na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od jedne do 20 godina. Veći broj njih osuđenih u »glinskom slučaju« 1950. godine sreće se uskoro sa osuđenicima iz kordunskog sektora u zatvoru Stara Gradiška. Vođa banijskog ustanka iz tog se zatvora sjeća npr. poznati nam ustanik sa Korduna Đuro Božić. Prema njegovom svjedočenju Banijci su »napravili više nereda, palili su ustanove, pljačkali, uništavali državnu imovinu.«²⁵⁾ No, kroz arhivska dokumenta ovaj iskaz nije provjeren. Nekih i realizovanih takvih akcija je vjerovatno i bilo. A o jednom broju njih se možda govorilo iako su bile tek u planu.

Provjerena je, međutim činjenica o likvidiranim ustanicima kojima nije ni suđeno. Potvrđuje je i »pukovnički« izvještaj i dva

²¹⁾ Isto, dokumentacija sa saslušanja pred oblasnom Udbom u Karlovcu, april — maj 1950. godine.

²²⁾ Isto, zapisnik o svjedočenju Mile Polimca od 25. IV 1950. godine.

²³⁾ Isto, zapisnik o svjedočenju Petra Kekuša.

²⁴⁾ Isto, Uaba-Karlovac, br. 3277 od 29. 4. 1950. godine.

²⁵⁾ Sjećanje Đure Božića dato Borki Beuković-Čosić u avgustu 1990. godine, u a. a.

svjedočenja. Izvještaj pominje »likvidaciju nekih lica iz ove organizacije«, kordunski ustanik Đuro Božić govori o likvidiranih »oko 10 Banijaca«, a bivši šef Opunomoćstva slunjske Udbe zna za te likvidacije ali ne i za njihov broj. Zanimljiviji je međutim opis načina likvidacije. Naime, dok te ljude pukovnici tretiraju kao likvidirane »prilikom njihovog odmetanja«, Božić, koji je za događaje na Baniji saznao u zatvoru u Staroj Gradišci, gdje su bili i jedni i drugi upućeni na izdržavanje kazni, svjedoči da su oni ubijeni »kod njihovih kuća«, što bi se poklapalo sa već opisanim likvidacijama na liskovačkom terenu.²⁶⁾ S metodama rada Udbe upoznajemo se upravo na slučaju banijskog ustanka, odnosno iz iskaza Petra Zinajića. Njemu je, svojevremeno, kolega udbovac, koji je lično učestvovao u traganju za osumnjičenima, objašnjavao kako su se te likvidacije na Baniji konkretno dešavale. Pripadnik Udbe bi sa grupom svojih drugova »legendirao«, tj. pravio bi se da je i on ustanik, tako izazvao pravog ustanika na saradnju, isprovocirao ga pa onda likvidirao.²⁷⁾

II Osim »glinskog slučaja« koji je iz više razloga posebno zanimljiv dakle i za »našu« centralnu temu, u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, u to vrijeme možemo pratiti i velik broj drugih buntovnih slučajeva.

1. Slučaj »Spreča« ostao je u sjećanju, četiri decenije kasnije, nekolicini ljudi. S obzirom da događaj nije tretiran u dokumentima iz 1950, bar ne onima kojima raspolaže autor, moguće je da se desio 1949. godine. U pitanju je bila pobuna u desetak muslimanskih sela u dolini rijeke Spreče, tj. u Istočnoj Bosni između Tuzle i Zvornika. »Izblijedjelo je«, kaže Uglješa Danilović, no ipak se sjeća da se diglo oko 300 nepismenih seljaka, »sirotinja neka teška«, da su bili pod uticajem hodža i mladomuslimanskih elemenata, da su »očekivali tursku vojsku da ih oslobodi«. ²⁸⁾ »Spreča« se sjećaju npr. i H. Kapetanović i Ž. Jošilo. Ovaj drugi kaže: »Spreča je bila manje-više zelenokadrovska i tu se taj period nastavio. Muslimani koji su pobjegli iz svih vojski kontrolisali su svoj teren i dalje. Slučaj nije imao daleke i duboke veze, skoro je završen rat pa je stanje bilo rovito.« ²⁹⁾ Da se radilo o nekim sličnostima sa krajiškim ustankom 1950. svjedoči samokritički stav izrečen na CK KP BiH 16. maja, odnosno prenesen na sjednici OK Banjaluka 17. maja 1950. godine: »Partija nije povukla nikakva iskustva iz sličnog slu-

¹⁶⁾ Svjedočenje Đure Božića, u a. a.

¹⁷⁾ Svjedočenje Petra Zinajića, dato autoru u januaru 1950. godine u a. a.

¹⁸⁾ Sjećanje Uglješe Danilovića dato autoru u maju 1989. godine u a. a.

²⁷⁾ Sjećanje Zivka Jošila, u junu 1990. godine, u a. a.

čaja u Tuzli«.50) Da li taj stav CK KP BiH možda upućuje na neposrednost iskustva, što bi opet imalo potporu u iskazu A/L Milića: »Nešto slično kao u Cazinu istovremeno desilo se u Zivinica- ma«.31) (Živinice su jedno veće mjesto u blizini Spreče).

2. Prema sjećanju kordunskog ustanika Đure Božića, pobuna seljaka protiv Države desila se 1949. godine i na području Podravske Slatine. »I tamo je pobuna zahvatila šire razmjere. Njihovi pobunjenici bili su također sa nama u zatvoru. Zapamtio sam dvojicu. Njihov vođa Mane Hrnjak je dobio 20 godina, a Vujić Branko 18 godina robije.«32)

3. Sjećamo se iskaza M. Carevića da je na Cazinskoj krajini od ruke »zelenaca« nakon rata stradalo ukupno oko 200 ljudi. Ako je cifra možda i pretjerana, osnovna činjenica je da je tamo bilo zaista mnogo ubistava ipak sigurno stoji, potvrđena je sjećanjima i drugih ljudi. Ali i u ostalim dijelovima BiH bilo je dosta sličnih slučajeva. U bilješci tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova stoji npr. da su 1949. godine i u selu Hadžiću ubijena dva ugledna Muslimana, pristalice NOP-a.33) Vjerovatno neće biti nikad utvrđeni svi pojedinačni primjeri ubistava iz političkih razloga u tome prvom poslijeratnom razdoblju.

4. Godina 1950. je bila, ako sumiramo rezultate do sada istraženog i najkritičnija godina u pogledu buntovnih pokušaja seljaštva (i drugih antidržavnih aktivnosti) usmjerenih »preokretu« njihovog egzistencijalnog položaja. Ta konstatacija je sigurno neoboriva za slučaj Bosne i Hercegovine, već zbog majske pobune na Cazinskoj krajini. No i inače je bilo te godine u BiH izrazito buntovno; socijalnim dimenzijama nezadovoljstva seljaštva u velikoj mjeri se pridružuju primjese čisto ideološkog porijekla.

Sve te »neprijateljske« aktivnosti u 1950. godini uključujući i cazinsko-krajiške, obuhvatio je jedan izvještaj Udbe (bez potpisa autora i bez datuma), koji se čuva u arhivi RSUPBiH.34) Izvještaj je nastao u sklopu »Referata: Profasističko-terorističke organizacije«, što zapravo samo po sebi mnogo govori. Kazuje naime da je zbog aktuelnosti tzv. neprijateljskog rada formirano u Udbi (mož-

50) Arhiv Bosanske krajine, f. Oblasni komitet Banja Luka k. 30, sjednica OK Banja Luka od 17. 5. 1950. godine.

31) Iskaz M. Milića, u a. a.

32) Sjećanje Đ. Božića, u a. a.

33) Poslijeratne bilješke Uglješe Danilovića, iz pisma U. Danilovića autoru 15. 10. 1990. godine u a. a.

34) Arhiva RSUP BiH, »Referat: Profasističko-terorističke organizacije«, br. 0105.

da ne i u drugim republikama) posebno (pod)odjeljenje, »referat« pod spomenutim imenom. Da li je ovaj »referat« bio samostalna služba Udbe ili je ulazio u sastav Drugog odjeljenja, koje je, kao što je poznato, pokrivalo ukupan rad »unutrašnjeg neprijatelja«, ostalo je neistraženo. Po tom izvještaju na terenu Republike 1950. godine vodeno je 45 grupnih razrada koje su obuhvatale 376 lica. Nad pojedincima ih je bilo 56. Po četničko-ravnogorskoj liniji samo u drugoj polovini 1950. obavljeno je 107 pojedinačnih i 17 grupnih razrada, po križarsko-ustaškoj liniji 225 pojedinačnih u sklopu 19 grupnih razrada, a po mladomuslimanskoj liniji u 9 grupa »razrada« je obavljena prema 44 lica. Za uhapšene i otkrivene agente UNS-a, prema tom izvještaju, Udba nije imala podataka. »Sve ozbiljnije razrađivane neprijateljske organizacije i grupe, su pored diverzantskih akcija, neke više neke manje intenzivno, radile na pripremanju oružanih akcija — pobune i ustanci kako su ih nazivali i zamišljali oni sami.« Prema izvještaju svi ti neprijateljski elementi koristili su više vrsta metoda borbe protiv narodne vlasti, a one bi se mogle svesti na ratno huškačku propagandu i na sabotaže privrednih i političkih mjera vlasti i Partije. Izvještaj daje podatke i o socijalnoj strukturi »neprijatelja«. Od 432 lica 303 bili su zemljoradnici, 54 službenici, 53 radnici, 9 intelektualci i 13 domaćice. Među mladomuslimanima bili su većinom mladi ljudi bez političke prošlosti, djeca hodža, kulaka i bivših trgovaca. Ističe se da su naročito aktivni bili ustaško-križarski elementi. Na mostarskoj oblasti otkrivene su dvije takve organizacije sa po preko 40 članova čiji zadatak je bio prikupljanje oružja s ciljem širenja i na druge srezove. Otkrivena su tri žarišta, u Livnu »veliko hrvatsko križarsko bratstvo« sa 47 pripadnika, na prozorskom srezu organizacija »hrvatski oslobodilački pokret«, na čelu sa Petrom Jukićem, bivšim ustaškim oružnikom, uz još 43 lica, i u Zenici i Zepču gdje je takva jedna ustaško-križarska organizacija od 26 lica opljačkala jednu zadrugu, itd. Konstatovano je da na banjalučkom području već »duže nema ustaških odmetnika«. Četnički elementi raskrinkani su u Foči, u vidu organizacije »Mladi Ravnogorac«. Četnički elementi otkriveni su i u Bosanskom Samcu, a isključivo četničko nastrojeni kulaci u Krupi i Sanskom Mostu. Osim tih političko profiliranih »neprijateljskih elemenata«, Izvještaj pominje i razne oružane grupe sa čisto pljačkaško-provalničkim ambicijama. Izvještaj takođe pominje da su procesi protiv pripadnika tih raznih »profašističko-terorističkih organizacija« vođeni u Cazinu, Kladaši, Zenici, Livnu, Prozoru. Sve druge raskrinkane grupe koje međutim nisu i suđene, imale su u planu prikupljanje oružja i diverzantskog materi-

jala, širenje letaka i si. ili planove nisu uspjele i realizirati.³⁵⁾ Ako i nisu zahvaćeni kroz ovaj izvještaj baš svi slučajevi »neprijateljskog rada« u Republici 1950. godine, to je najveći broj njih ipak bar pomenut.

5. Neke od,, u ovom izvještaju, Udbe navedenih slučajeva pominju u svom izvještaju i pukovnici S. Filipović i D. Laušević, ne samo pobliže opisujući, već i identifikujući veći broj njih i sve dovodeći u neku vezu sa cazinsko-krajiškom neprijateljskom akcijom, tj. kao zapravo neki njen odjek. Tako je »rad neprijateljskih elemenata« otkriven u Cazinskoj krajini i susjednim srezovima, Bosanskoj Krupi, Sanskom Mostu, Bosanskom Novom, Bosanskom Petrovcu.

U srezu Bosanska Krupa, tj. u selima prema Podgrmeču, nezadovoljni neprijateljski elementi počeli su se okupljati i 14. maja održan je sastanak kome je prisustvovalo šest lica (rukovodioci: Zec Janko, Zec Lazo i Praštalo Mirko). Praštalo je borac od 1941. tri puta ranjavan, iz JA otpušten kao fizički nesposoban, invalid. Janko Zec je neposredno pred sastanak stigao iz Hrvatske (iz Slavonske Požege gdje je radio u drvnoj industriji i prepričavao je situaciju u tom kraju i o »ustanicima«). Na sastanku su postavili pitanje dizanja ustanka s obzirom na situaciju u Cazinskoj krajini, o oružju, o povezivanju s drugim selima.

Razloge za ustanak povezivali su sa privrednim mjerama države, posebno otkupom, »dok o porezu ni ovdje ni na drugim mjestima nije bilo govora.« U radu na pripremama ove akcije učestvovali su siromašni seljaci, istaknuta je potreba povezivanja sa oficirima JA sa ovog terena, kao i demobilisanim oficirima prije Rezolucije IB-a. Najviše se računalo na rezervnog kapetana Đurašinić, prvoborca demobilisanog na svoj zahtjev, koji je nedavno predao partijsku knjižicu, a poznat je među seljacima kao nezadovoljnik. Oni su ga čak odredili za komandanta što on nije znao. Za akciju je znao i bivši poslanik Zemljoradničke zadruge Trivo Drljača. Akcija je otkrivena preko saradnika Udbe. 22. maja uslijedilo je hapšenje 49 lica, od toga 3 Muslimani i ostali Srbi. Među ovim licima neki su govorili da će akcija ići teško, a neki da će najveću smetnju ustanku predstavljati komunisti te da ih radi toga treba likvidirati. Operisalo se sa parolom da su Anglo-Amerikanci i kraljeva vojska prešli granicu i da već djeluju u Jugoslaviji. Oružje, prema izvještaju, na ovom sektoru nije pronađeno.

³⁵⁾ Isto.

Na području sreza Bosanski Novi uhapšeno je šest lica »radi preporučavanja vijesti sa Cazinske krajine i propagande kako ovako stanje ne može ostati«.

U Lušci Palanci, srez Sanski Most, počela se međusobno povezivati nekolicina kulačkih elemenata na čelu sa Nikolom Miljušem. Govorili su o »ustanku«, o »prevratu«, o potrebi prikupljanja oružja. Uhapšeno je 11 lica, »većinom bivši jataci četničkog komandanta brigade Mitića, — likvidiranog 1946. godine«. I ova grupa je provaljena preko »saradnika«. Pronađen je jedan mitraljez i 5 karabina. Neovisno od pomenutih, na srezu Sanski Most je uhapšeno još 15 lica, »većinom kulačkih elemenata i kažnjeno po Zakonu o prekršajima radi prenošenja raznih vijesti u vezi sa neprijateljskom akcijom na Cazinskoj krajini.«

U Bosanskom Petrovcu uhapšeno je početkom juna 10 lica, »radi štampanja i rasturanja letaka na liniji »Mladi muslimani« sa pozivom na borbu protiv komunista i obaranja vlasti.«³⁶⁾ *.

Sa druge strane, Hajro Kapetanović, u dva navrata 1986. i 1989. godine poriče autoru vezu Cazinske bune sa susjednim područjem. »Udba je preventivno hapsila u Krupi, Jasenici, Lušci Palanci, Bihaću, Novom, Budimlić Japri. To su po mom mišljenju bili ljudi koji su bili evidentirani kao pročetnički elementi, a objašnjenje je dato kao da su se i oni pripremali (za bunu).«³⁷⁾

6. »Hronika« svih tih i još nekih drugih »slučajeva« 1950. godine, protežući se i na 1951. sačuvana je i u bilješkama Uglješe Danilovića. »Tako su otkriveni sledeći pokušaji: 1) Ilegalna »kulačka« organizacija na srezu Bos. Krupa, koja je brojala 30 lica, od kojih 2 nosioca Spomenice 1941; 2) Na srezu Sanski Most — 15 članova, među kojima jedan pravoslavni sveštenik; 3) Slična organizacija je na Bos. Petrovcu; 4) Križarska organizacija na livanjskom srezu koja je brojala oko 50 lica; 5) Dvije ustaške organizacije — hrvatska i muslimanska — na srezu Prozor; 6) Ustaške organizacije u Š. Brijegu, Ljubuškom, Čapljini (nemam detaljnijih podataka); 7) Četnička organizacija u Foči, sa 7 članova i 14 jataka; 8) Četnička organizacija na terenu Bronzanog Majdana — 50 lica; 9) Informbirovska i posebno četnička organizacija u Bosanskom Samcu; 10) Informbirovske organizacije u Visokom, Bileći i Nevesinju; 11) Noću 2/3 juna 1958. diverzija na željezničkoj pruzi Sarajevo — Mostar, u blizini Blažuja, 14 putnika lakše a 4 teško povrijeđena; 12) u 1949. u Hadžiću ubijena dva ugledna Muslimana, pristalice NOP-a; 13) 4. juna 1950. na šumskoj manipulaciji Pale zapa-

³⁶⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

³⁷⁾ Svjedočenje H. Kapetanovića autoru u oktobru 1986. i maju 1989. godine u a. a.

ljene 4 barake — magacini za snabdijevanje radnika; 14) Na 12. V—1951. diverzija na pruzi Sarajevo—Višegrad—lokomotiva survana u provaliju, poginuo mašinovođa a ložadž teško povrijeđen; 15) U aprilu 1951. otkrivena križarska organizacija u Žepču.«^{3*)}

Danilović četiri decenije kasnije i analizira ova zbivanja: »Kada se svemu ovome doda dugo postojanje odmetničkih bandi, onda se vidi da je neprijateljsko djelovanje bilo široko. Razumije se da je neprijateljski uticaj daleko prelazio broj organizovanih članova. Svo to djelovanje bilo je usmjereno na rušenju nove vlasti, putem terorističkih akcija (ubijanje odbornika i uglednih pristalica NOP-a) putem diverzija i pobuna. Članovi tih organizacija su mahom seljaci (imućniji, ali i siromašni) koji su bili u toku rata na strani kvislinga, pripadnici oružanih kvislinških formacija ili demoralisani pojedinci. Povodi su bili različiti — privredni tereti sela (otkupi, porezi, mobilizacija radne snage) ali je tu i uticaj neprijateljskih elemenata iz gradova.

Spoljne okolnosti su za nas bile vrlo nepovoljne — izopćenje i blokada sa Istoka a sa Zapada težnja da se putem ucjene sruši novi režim. Greške nove vlasti nisu nikako bile zanemariv faktor.³⁹⁾ Slučajeve koje navodi Danilović u svojim bilješkama pratili smo u »komadu« ne zato što bi oni po svom mogućem sadržaju spadali u isti koš već zato što je to bio jedini način da autor iznese podatke s obzirom da izvor — bilješke odnosno Danilovićevo pismo o njima ne kaže ništa više. No, autorov je cilj ionako bio da se bar ukaže na široku lepezu raznih buntovnih pokušaja u Bosni i Hercegovini. Vjerovatno bi se otkrile mnoge zanimljivosti i stekle neke i pouke kad bi se svaki od pomenutih 15 slučajeva pojedinačno rasvijetlio.

»Slučaja« u Livnu npr, sjeća se, četiri decenije kasnije, sada arhivski radnik u Bihaću Čedo Zorić. »Kao mladić od 19 godina družio sam se u Livnu sa muslimanima i katolicima, pravoslavaca nas je bilo najmanje jer ih je mnogo pobijeno 1941. U ljeto te 1950. svi naveče šetamo korzom. Ali udbovac u civilu svako veče odvodi sa korza po jednog tog mladića, možda ukupno njih oko 50. Kasnije se saznalo da su oni pripadali jednoj tajnoj proustaškoj organizaciji koja je u Livnu napravila plan i crnu listu: da se digne ustanak i ubije jedan broj najviđenijih lica. Akcija je osujećena. Uhvaćeni mladići odvedeni su u Mostar gdje im je suđeno.«⁴⁰⁾

7. Ako i uopšte izostavimo »štetočinski rad IB-a«, što bi mogla biti jedna sasvim posebna tema, čini se da ni do sada pomenuti

³⁹⁾ Poslijeratne bilješke U. Danilovića, u a. a.

³⁹⁾ Pistio U. Danilovića autoru 15. 10. 1990. godine u a. a.

⁴⁰⁾ Sjećanje Čede Zorića autoru u oktobru 1989. godine u a. a.

I/vorno-udbovski dokumenti ili bilješke nisu zahvatili sve aktuelne »neprijateljske akcije«, izvedene još 1950. godine. Jedan partijski dokumenat čiji autori znaju u principu mnogo širi interes za porijeklo nezadovoljstva i bunta stanovništva, od Udbe npr. otkriva nam tako još nekoliko indikativnih primjera konfliktnih situacija ljudi na terenu, s jedne, i Države, s druge strane.

Zanimljivo je npr. da je čak velikokladuški srez koji, tek što je prošla Buna, uskoro, sredinom 1950. godine, opet inficiran »organizovanim neprijateljskim radom«. Doduše u pitanju je dio sreza koji nije imao veze sa Bunom, selo Bosanska Bojna, gdje je otkrivena četnička organizacija na čijem čelu su se nalazila »dva sekretara osnovnih partijskih organizacija«, »po jedna oružana četničko-pljačkaška grupa« pojavila se i u Sanskom Mostu, Gradišci i Gračanici.⁴¹⁾

Djelovanje raznih odmetničkih bandi unosilo je nesigurnost u redove pripadnika organa vlasti pa je na tuzlanskoj oblasti više članova Partije moralo da ode iz svojih sela. Ali seljaci su bili na nečijoj meti i iz drugih razloga. »Koristeći zaostalost i naročito političku neobavještenost i nepravilnosti organa vlasti neprijatelj je uspeo da organizuje lokalne pobune u Dobojskom i Tuzlanskom srezu. U Gradišci i Banja Luci organizovane su akcije za odlazak u SAD. Čak je u Potkozarju član SK Gradiška Đukanović učestvovao u organizaciji akcije za odlazak u SAD, tim povodom uhapšeno je 40 lica.«⁴²⁾

Već sredinom 1950. godine, svjedoče brojni dokumenti, pojačana je aktivnost »kulačkih elemenata« u pravcu razbijanja seljačkih radnih zadruga, posebno na banjalučkoj oblasti. Tako su u grahovskom srezu 24 domaćinstva isključena iz SRZ zbog nediscipline ili »neprijateljskog rada«. Kolebanje i tendencija za izlazak iz SRZ konstatovane su na srezovima Drvar, Ključ, Grahovo, Glamoc itd. Čuju se parole: »Nastaće glad«, »Doći će do preokreta«, »Treba izvlačiti stoku iz SRZ i prodavati da se nabavi žito«. U vezi s ovim parolama pominjani su Dubica, Bos. Brod, Gradiška, Derventa, Srbac.⁴¹⁾ Da li i pod uticajem Cazinske bune ili ne, glasine »o preokretu« pronose se, dakle, i na širem području Bosanske krajine.

Atmosferu političke konfliktnosti u društvu koju su uzrokovali tako mnogi i različiti momenti u Bosni i Hercegovini, posebno

⁴¹⁾ Arhiv CK SKJ, V-k-III/10, Izveštaj o obilasku partijske organizacije u banjalučkoj, tuzlanskoj i mostarskoj oblasti, od 28. XII 1950. godine.

⁴²⁾ Isto.

^{*)} A CK SKJ, Komisija za selo, XV-1/115.

na selu, znatno je podgrijavala i aktivnost na skidanju zara i feredže Muslimanki. Već smo ranije na Cazinskoj krajini pominjali probleme oko donošenja tog zakona ali je u nekim drugim krajevima BiH bilo, izgleda, još gore. U tuzlanskoj oblasti hodže su snažno agitovali i uspjeli mobilizirati muslimanski narod protiv »Zakona o skidanju zara i feredže«, bilo je hapšenja, predsjednik SNO vadio je na konferenciji revolver u samoodbrani. Otkrivena je organizacija koja je pripremala oružanu akciju povodom ovog Zakona. Od 12 uhapšenih 10 ih je osuđeno. U Lukavcu je jedan član KP — Musliman poslije partijskog sastanka ubio drugog člana Partije i ranio njegovog oca što su se zalagali za skidanje zara i feredže. U Doboju je također jedan član KP — Musliman javno napao partijskog sekretara iz istih razloga. Zbog neskidanja zara unapšeno je 1950. i dosta žena u istočnoj Bosni. U selu Bratunac njih 50, u dobojskom srezu 32 i u tuzlanskom kažnjeno je 37 žena.⁴⁴⁾

U kontekst »neprijateljskog rada« pa možda i »neprijateljskih slučajeva« organi vlasti su ubrajali i »reakcionarnu« poštu koja je ljudima stizala od rođaka iz inostranstva, sa Zapada. Sumnjivi su bili oni koji su primali takva pisma i pakete.

I tako dalje i tako dalje. Po sadržaju »neprijateljska« aktivnost je bila veoma raznovrsna a ni svi mogući sačuvani dokumenti i sva svjedočenja sigurno ne mogu iscrpiti bogatstvo podozrivosti i konfliktnosti kojom je zbog svih tih elemenata opterećivan društveni život.

8. U čitavom tom sklopu od posebnog je interesa bilo pitanje da li su »slomom« ustanka na Krajini bar ti predjeli smireni. Odgovor baš ne bi mogao biti potvrđan. Na slunjskom srezu npr., već u junu izvršene su opet tri provalne krađe državne imovine, a jedan makedonski čoban je jednom prilikom čak ubijen (na dobru Sadi-lovac).⁴⁵⁾ Veoma zanimljiv je međutim, jedan događaj koji se desio na cazinskom srezu u prvoj polovini 1951. godine. Naime, tada je uhapšen zemljoradnik Husein (Omera) Agić iz sela Koprivne (istočni dio cazinskog sreza) i okrivljen »što je radio na organizaciji ljudi da bježe u šumu, a pogotovo ako im dođe poziv na vojnu službu u JA u cilju borbe protiv današnjeg poretka.«⁴⁶⁾ Dakle, i pored svih užasnih kazni koje su izrečene na Cazinu za pobunu na Đurdevdan — Jurjev 1950. godine, narod se i dalje ne miri sa Državom.

⁴⁴⁾ A CK SKJ, Izvještaj o obilasku...

⁴⁵⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK Slunj, k. 2, politički izvještaj za juni 1950. godine.

⁴⁶⁾ Arhiv Bosanske krajine, f. OK, k. 38, Bilten br. 39 (25. 4. do 25. 5. 1951).

Glava jedanaesta

CAZINSKA BUNA U SVJETLU ZAPADNIH IZVORA

Jugoslovenska štampa je 1950. godine Cazinsku bunu prećutala. Sarajevsko *Oslobođenje*, zagrebački *Vjesnik*, jugoslovenska *Borba*, beogradska *Politika*, da pomenemo nekoliko glavnih dnevnih listova u kojima bi se prema eventualnom zdravorazumskom očekivanju ponajprije trebale ili mogle pojaviti takve vijesti, makar i štute, dozirane, »frizirane«, ne pominju ni sam događaj na Đurđevdan, ni likvidaciju »neprijateljske akcije«, ni vojno suđenje ni bilo šta u vezi sa pobunom. Sama ta činjenica ipak nije i iznenađujuća kad imamo u vidu ukupan kontekst unutrašnjo(vanjsko)političke situacije u zemlji. Na indirektan ali i veoma uvjerljiv način ona omogućuje više značajnih saznanja i konstatacija.

Prvo, događaj je državu ozbiljno uplašio. Bar mjesec dana nije se znalo šta se to zapravo desilo, da li nešto i tko stoji iza pobune. Partijski i državni vrh posebno se bojao umiješanosti stranih faktora, a vidjeli smo, kakav je bio strah u postojećoj opštoj vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji zasnovan na jednoj vrlo realnoj mogućnosti i opciji. Dakle, neizvjesnost u pogledu eventualne spoljne pozadine majskog destabilizacionog pokušaja na Krajini (i istovremeno u Makedoniji i još ponegdje), gotovo državnog udara, čije su, možda, samo poluge bili seljaci, tjera državu na toliku mjeru opreza da već zbog toga odustaje od davanja čak svake ideologizirane informacije o pobuni. Čini se, na osnovu ponašanja na primjer Vladimira Bakarića, (a i logično je) da je taj strah u onom trenutku poticao više od Istoka (tabor IB-zemalja) nego od Zapada (makar bio i ovaj već sa a priori komunističko antagonističkog i nepovjerljivog aspekta stalno u igri). Drugo. Strah vlasti je sigurno postojao i od naroda samog. Jer, Cazinska buna, mada nesumnjivo do tada (i kasnije) najveći otpor seljaka prema agrarnoj politici i jugoslovenskom političkom poretku uopšte, nije izražava-

la odnos jednog makar masovnog ali usamljenog dijela stanovništva. — Kroz »kontekst slučajeva« upoznali smo se s većim brojem primjera nezadovoljstva seljaka širom zemlje. Stoga ni objavljivanje vijesti o zbivanjima oko Cazinske bune prema očekivanju Države moglo i u ostalim krajevima podstaknuti seljaštvo na slično protivdržavno ponašanje, a u svakom bi slučaju izazvalo simpatije širokih narodnih slojeva. Još je neistraženo koliko, gdje i tačno kada, ali je očito u sličnim okolnostima 1950. godine iskazan bunt seljaka u Srbiji iz okoline Smedereva, što međutim također nije tada i objavljeno u štampi, već se o događaju saznalo u široj javnosti godinu dana kasnije, u povodu suđenja akterima tih akcija. Vjerovatno se i o nekim drugim sličnim događajima nije pisalo pravovremeno, tj. izvještavalo nakon što su se oni desili, već se o njima saznalo znatno kasnije, kad već nisu bili aktuelni, ili je istina svjetlo dana ugledala na parče. Međutim, Cazinska buna je za jugoslovensku štampu (i inače) decenijama ostala tabu. Očito je da nekima iz državnih organa nije odgovaralo da se o tome piše, a cenzura štampe kao sastavna komponenta jugoslovenskog vladajućeg monopolističkog sistema uspješno je praktično do 80-tih godina onemogućavala osvrtnje na pobunu iz 1950. godine. Treće. Mada je poznato ali i razumljivo s obzirom na prirodu posla kojim se bavi, aktivnosti Udbe bile su uvijek obavijene tajnošću, a pogotovo je normalno da su u tajnosti držane takve njene aktivnosti koje je ona sama ocjenjivala neuspješnima. Svoju ulogu oko Cazinske bune 1950. Udba sigurno nije nikada smatrala u cjelini uspješnom. Istovremeno i paralelno sa »svemoćnom« Udbom, bar nelagodan osjećaj u vezi sa Cazinskom bunom morala je imati i Partija.

Svi ti momenti, i drugi, zbog kojih je dakle tada i još dugo kasnije stvar skrivana od javnosti u zemlji, mada jugoslovenske javnosti u smislu tzv. zapadnih demokratija najveći dio druge polovine XX vijeka i nema (u šta se, međutim, ovdje ne može upuštati jer bi to bila jedna i ako bliska i važna ali ipak druga tema), ti momenti nisu, međutim, onemogućili ili spriječili da se za Bunu vrlo brzo sazna u vladama Zapadne Evrope i SAD. Čak, interesantno, po zvaničnoj liniji, a mnogo više i dublje po osnovu istraživačkih napora koji su u tom pravcu činili za špijunažu zaduženi službenici Zapadnih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji. Oba kanala informacija međusobno su se, razumije se, dopunjavala.

Kako, dakle, o pobuni na Krajini, kao i o drugim nemirima u zemlji, nije izvještavano kroz domaću štampu, to su, iz više razloga posebno zainteresovani za takvu vrstu događaja, a znajući da se oni od jugoslovenske javnosti kriju, strane obavještajne službe ko-

ristile sopstvene izvore informacija. To su bili, kao što je i uobičajeno, makar bilo i ilegalno, određeni povjerljivi ljudi, Jugosloveni, dostavljači raznih informacija od interesa za stranog poslodavca. Dobiveni podaci bili su u principu nepotpuni, više ili manje zakašnjeli, ali su ipak predstavljali određenu osnovu saznavanju stvarnih zbivanja u zemlji.

*Telegram Sir Charlesa Peaka Foreign Officeu od 23. maja 1950.*¹⁾ Cini se da se za seljačke nemire u Jugoslaviji u proljeće 1950, bar prema raspoloživoj dokumentaciji, najprije saznalo u Američkoj ambasadi u Beogradu. To saznajemo iz telegrama koji je engleski ambasador Sir Charles Peake 23. maja iz Beograda uputio Foreign Officeu (Ministarstvu spoljnih poslova) u Londonu. On piše da je Ambasada SAD primila nepotvrđene izvještaje iz četiri odvojena izvora o lokalnim nemirima koji su se dogodili između 5. i 8. maja u jednom broju sela s obje strane puta od Radovišta do Štipa u Makedoniji. U tim se izvještajima tvrdilo da su nemiri bili usmjereni principijelno protiv narodnih odbora i da su ih predvodili mladi ljudi. Nemire je ugušila mjesna milicija i članovi Komunističke partije, a tvrdilo se da je nekoliko kolovođa ubijeno na licu mjesta. Ambasador Peak dalje javlja da po Beogradu kolaju slične glasine o seljačkim nemirima i u drugim dijelovima zemlje. On je dan ranije primio izvještaj iz »tajnog izvora« o ugušenju seljačkog ustanka koji je prethodne sedmice izbio »kod Bosanskog Petrovca u Istočnoj Bosni«. Na stranu što je Bosanski Petrovac u zapadnoj Bosni, činjenica je da ni u Bosanskom Petrovcu ni u istočnoj Bosni tada ipak nije bilo bune. Radi se vjerovatno o Cazinskoj buni ali iz jedne iskrivljene informacije. Buna je zaista bila u Bosni, ali u zapadnoj Bosni. Ambasador Peak je svjestan da te prve vijesti traže i provjeru pa tako i javlja u London da pokušava dobiti potvrdu iz nekih informacija. Na kraju telegrama daje i svoje mišljenje o svim tim događajima. Dopušta mogućnost da kominformovske aktivnosti protiv Titovog režima poprime oblik seljačkih nereda, ali je sklon sumnji da se u informaciji o seljačkom ustanku pretjeruje. »U svakom slučaju«, zaključio je ambasador »sve priče se slažu u tome da su jugoslovenske vlasti nemir odmah ugušile.«

Izvještaj Johna — Gibbisa Foreign Officeu od 31. maja 1950./
Kako Zapad, vjerovatno prije svega, iz tehničkih razloga tj. ipak

¹⁾ Public Records Office, London, Foreign Office (u daljem FO), 371/88231, telegram br. 407 od 23. maja 1950. godine.

²⁾ FO 371/88231, Izvještaj sa putovanja po sjeverozapadnoj Bosni, na Svetu trojicu 1950. godine

znatne geografske udaljenosti ustaničkih žarišta, nije bio u mogućnosti da s očekivanim uspjehom provjerava glasine o seljačkim nemirima u Makedoniji, drugačija je bila situacija u tom pogledu sa Bosnom. Pogotovo kad je, valjda ubrzo zatim, ustanovljeno da je Bosanski Petrovac u zapadnoj Bosni, znači ipak blizu britanskog generalnog konzulata koji ima sjedište u Zagrebu. Generalni konzul dobio je zadatak da istraži »izvještaje o organizovanim neredima u sjeverozapadnoj Bosni, posebno kod Bosanskog Petrovca«.

Generalni konzul pošao je na put 27. maja zajedno sa Johnom Gibbsom »službenikom za informacije« i njih dvojica su u trodnevnom istraživačkom putovanju prešli automobilom oko 600 km. Njihova misija rezultirala je izvještajem koji je uobličio 31. maja John Gibbs. Taj detaljni izvještaj, inače sigurno najpotpuniji dokument zapadnog porijekla nastao o Cazinskoj buni, toliko je značajan za temu koja se ovdje razmatra da ćemo se potanko njime upoznati. Prepričati i komentirati ćemo ga i u onim dijelovima koji se odnose i na druge krajeve njihovog istraživačkog razgledanja i promatranja jer se zapravo radi o jedinstvenoj temi: pokušaju konstruiranja što približnije slike odnosa seljaštva prema poretku. Stoga će i predstava stranih posmatrača o Cazinskoj buni te tako i slijedstveno njihov izvještaj Londonu, ovisiti o ukupnim utiscima koje oni stvore putujući kroz Hrvatsku i Bosnu.

Potvrdu da je za istragu stvarnog stanja na terenu izabran dobar pravac, britanski generalni konzulat dobija još koji dan prije polaska za Bosnu. Naime, u Zagreb su stigle glasine iz »3 različita izvora« o pogubljenju 30-orice kod Cazina, gradića oko 20 km sjeveroistočno od Bihaća i o neke vrste organizaciji u regionu Glina — Bihać, sastavljene od jugoslovenskih Mohamedanaca, bivših četnika i ustaša, svih ujedinjenih u mržnji prema sadašnjem režimu. Činilo se da su oni po danu obavljali uobičajene poslove i da su oružane napade na vlast, posebno policiju, izvodili noću«. Britanski diplomatski funkcioneri, koji postaju sada strani obavještajci u klasičnom smislu riječi, imali su, znači, zaista dovoljno razloga da pokušaju ispitati stvari na licu mjesta. Morali su uložiti i nešto hrabrosti jer su bili upoznati i s opasnošću putovanja po tim krajevima. Naime, u dvije poruke su informirani da je preko prvomajskih praznika izvršeno nekoliko prepada na automobile (ili njihovo pljačkanje) u okolini Plitvičkih jezera, pominjući posebno selo Babin Potok-, koje im je opisano kao »četničko selo«. Posredno su upozoreni da se ne treba zadržavati i na primjer oko Brloga koji je na putu od Otočca prema Senju. U međuvremenu konzulat je

bio primio i izvještaje da je u selu Jabukovac kod Petrinje obješeno osam ljudi.

Tako su dvojica obavještajaca odlučili da u istraživačku turu kao svoje tri glavne stanice uključe Jabukovac, Cazin i Bosanski Petrovac te, radi »pokrića«, Plitvička jezera.

Putovanje je Britancima omogućilo da prikupe i značajne opšte informacije. Tako su prilikom svog prvog stajanja, u Sisku, poljoprivrednom središtu gdje je subotom pijačni dan, zabilježili neke cijene: za 500 din. prodavala se kokoš, par dvomjesečnih pilića stajao je 250 din., patka ili guska »upravo dovoljno velika za pojesti« 350 din. Iz Siska cesta ih je vodila kroz brda prema rijeci Uni, koja je, podsjećaju izvještači, svojevremeno predstavljala dio granice između Austrougarske i Turske, odnosno Korduna i Krajine kako su se zvali hrvatski krajevi s jedne strane, te bosanskih regija s druge strane rijeke Une. Pred Jabukovcem razgovarali su sa bračnim parom iz seljačke radne zadruge koja je imala 13 domaćinstava i % ha zemlje. Čovjekova apatija proizlazila je iz njegovog siromašnog položaja. Zemlja je bila općenito slaba i sada je još patila od suše, kakvu priču su obavještajci inače čuli od svakoga na svome putovanju. U samom Jabukovcu, srpskom selu, koje je rano stradalo od ustaša i odakle je stanovništvo, da bi se spasilo, bježalo u šumu, »naši« obavještajci slobodno su dugo razgovarali u jednoj kući sa »gazdom«, partizanom — prvoborcem koji se mogao kao takav nezavisno i kritički osvrutati na režim koji je, doduše, u načelu podržavao. Nije ušao u zadrugu, mada su se zbog potrebe za radnom snagom on i njegovi susjedi udruživali, zajedno radeći odnosno pomažući po potrebi jedni drugima. On sam bio je dužan Državi velik otkup. Nedavno je morao predati kravu. Ona ga je koštala 17.000 din., računajući cijenu životinje i troškove njenog krmljenja. Kuponima i novcem što ih je dobio u zamjenu za kravu mogao je kupiti par cipela. Od prošle godine mu je inače ostalo još mnogo neiskorištenih kupona pošto nije imao iste da kupi. Visoke čizme, za seljaka najhitnije, nije mogao nabaviti za bonove pošto ih je Država isključila iz kontingenta robe koja se mogla dobiti za bonove (kupone), a prodavala ih je na slobodnom tržištu po 4.500 din. Gosti, koji su se svakom svom domaćinu predstavljali kao turisti, zaključili su da opšti ekonomski položaj seljaka pet godina od završetka rata »nije bio oduševljavajući«. Sam domaćin je sa žaljenjem priznao da partizani nisu više ni obljubljeni ni poštovani. Na kraju, gosti su domaćinu oprezno postavili i pitanje koje ih je zapravo i dovelo, tj. da li je bilo u zadnje vrijeme nekog socijalnog nemira ili političke akcije u selu. »Bez i najmanjeg sustezanja ili iz-

gleda da nešto krije zajamčio nam je da apsolutno ničega takvoga nije bilo.« Objasnio im je da selo ima 280 žitelja i da bi on sigurno znao da se nešto desilo. Čini se da su konzul i njegov pratilac u ovom razgovoru stekli puno povjerenje u svog domaćina, odnosno time bar sebe razuvjerali o osmoro obješenih u Jabukovcu.

Kod Kostajnice prelaze Unu. Zanimljivo je njihovo zapažanje o stanovništvu s jedne i druge strane rijeke. »Hrvatsko mjesto na lijevoj obali je poveliko i dobro izgrađeno i mogu se vidjeti brojni pristojno obučeni ljudi. Kad pređeš most, preko minijaturnog Kalemegdana, osjetiš da si u drugoj zemlji. Ovlada opšta klima nemara (lijenosti, nehata) u ljudskim odnosima. Čini se da dječija populacija izgleda prljavije i zanemarenije. Sve žene nose »dimlije«, a neke od njih još i crni veo. Muškarci izgledaju patrijarhalni zapadnom oku. Sudeći po broju ljudi koji grupno rade na zemlji (najviše žene) kooperative (seljačke radne zadruge nap. autora) su brojne. Čini se da su aktivnosti muškaraca u tim grupama svedene na nadgledanje. Fizionomije se nisu promijenile. Vidjeti je svijetlu kosu i plave oči i samo poneko slučajno lice podsjeća da je bila Bosna nekada dio Turske.«

Dalji put zaustavio ih je u Bosanskom Novom. Šesnaestogodišnji mladić, tesarski šegrt sa značkom udarnika, savjetovao im je da ne logoruju negdje napolju, i predložio im da se približe kućama. Kazao im je da je nedavno nekoliko »lopova« i »hajduka« pravilo probleme ali da su bili »sravnjeni sa zemljom«. Razumije se da je mladićeva priča za konzula i Gibbsa bila vrlo važna, a kasnije su zaključili da je rječnik kojim se on koristio zapravo izražavao oficijelno tumačenje vlasti onoga što se dogodilo na Krajini.

U blizini Bosanske Krupe napuštaju Unu i voze preko brda prema Cazinu. Zaustavljaju se kod 85-godišnjeg pastira, Srbina, koji je doselio u Bosnu u svojoj mladosti iz Like ali se žalio da nije vrijedilo jer zemlja (u Bosni) nije bila ništa naročito. I on se tužio na vrijeme s obzirom da već 2—3 sedmice nije pala ni kap kiše. Kad su mu ispričali da je bilo u okolini Zagreba u aprilu poprilično padavina on je to sa zadovoljstvom saslušao, nazvavši Hrvatsku »svetom zemljom«. Izdiktirao im je cijene na bihaćkoj pijaci ali u posebnim mjernim terminima. »Varićak« krompira (po sjećanju Britanaca 12 kg) koštao je 400 dinara. Pšenica i kukuruz bili su veoma skupi "V narod ih je morao kupovati pošto seljacima nakon predanog otkupa nije ostalo ništa za njih same. Vladalo je opšte siromaštvo, odjeća se nije mogla kupiti, a neiskorištenih bonova bilo je mnogo. Konzula i Gibbsa je iznenadilo da oštroumni starac nije

ništa čuo za nemire u Cazinu. Pretpostavili su da ga novosti još nisu stigle.

Odlučili su da zanoće prije Cazina, u nekom selu gdje će objasniti svoje prisustvo a da ne probude sumnje. Svi ljudi koje su vidjeli bili su Mohamedanci. Naišli su na grupu kuća koje vjerno opisuju: dolje štala, a gore mjesto za stanovanje ljudi sa vanjskim stepenikom. U prvoj nisu naišli na razumijevanje da se smjeste u blizini. Tek u narednoj se »gazdin« sin nije suprotstavljao da uz nju prenoće, ali u kuću nisu bili pozvani. Čak je i pitanje da li bi mogli na peći skuhati čaj zbunio ukućane, pa su dvojica putnika morali da vade svoj plinski štednjak. »Izgleda da nisu baš posve shvatili podozrivost i strah koje je prema njima imao običan svijet, pogotovo u one dane, dane vojnog suđenja u Cazinu, za koje dođuše oni prije ulaska u grad i nisu znali. Svi stanovnici zaseoka, kome se u izvještaju ne pominje ime, bili su uključeni u zadrugu, žalili su se na sušu, pukotine u zemlji nastale od suše bile su preko 15 cm duboke. Skupilo se nešto seljaka s kojima su Britanci ljubazno razgovarali. Mještane je zanimalo odakle su, gdje će, njihov »land rover«... Došao je i predsjednik lokalnog odbora koji je bio i predsjednik zadruge. On ih je prijateljski pitao da li im treba hrane i pričao da ima strica u SAD koji se namjerava vratiti u Jugoslaviju.

Ono što ih je najviše zanimalo, konzul i Gibbs saznaju sutradan ujutro. Oko njih se okupilo dosta ljudi. I dalje su bili nepovjerljivi ali je Britancima ipak uspjelo da čuju glavne stvari o pobuni. Dvojica državnim poretom ogorčenih mještana iznijela su im i nove pojedinosti. Suštinu ovih razgovora, koje su imali, dakle, još prije dolaska u sam grad Cazin, Gibbs opisuje ovako: »U dijelu cazinskog »sreza« (seoskog distrikta sa oko 20.000 stanovnika) dogodila se »revolucija«. Na Đurđevdan seljaci iz više sela digli su ustanak. Naoružani sa nekoliko starih pušaka oni su kidali telegrafске žice i pljačkali prodavnice sa hranom (od otkupa), odjećom i drugim robama iz zadružnih prodavnica. To je bio istinski seljački ustanak, u tradiciji srednjovjekovne hrvatske seljačke bune koju je vodio Matija Gubec. Što znači da je bio ustanak čisto lokalni i nepodržan od bilo koje organizacije. Nije bilo povezanosti vojnih operacija ni sa kim sa strane, već se radilo o naivnoj nadi da će njihova akcija biti signal za opštu pobunu u čitavoj zemlji. Prvi motiv bili su glad i beznade. Siromaštvo i nepravedan »otkup«, kojim im je oduzeto sve što proizvedu, dostigli su kulminacionu tačku od koje se dalje nije više moglo izdržati. Nadali su se da će podijeliti dobra koja su bili opljačkali. Ali, umjesto toga, vojska i »milicija«

brzo su ugušile ustanak. Šest stotina ljudi suđeno je za učešće u buni. U toku je bio 8. dan suđenja i izricano je 4 ili 5 smrtnih kazni svaki dan, te kazne robije do 20 godina.« Citirani dio izvještaja očito ne sadrži samo podatke dobijene od dvojice pomenutih cazinskih »informanata« već i komentar s ocjenom događaja, na što ćemo se kasnije još svakako osvrutati.

Dvojica cazinskih izvjestilaca bili su zidari koji su radeći po okolini svoj posao, po Gibbsu, očito dobro poznavali prilike. Veoma »nervozno« su pričali o svemu tome i naglašavali strancima da ih ne izdaju jer bi im inače život došao u pitanje. »Nisu mogli shvatiti što Britanija i Amerika ništa ne čine u pogledu pogubnog poretka u kome žive Bosanci.« I oni su naglašavali opštu glad i nepravdu. No, značajna saznanja konzul i Gibbs mogli su steći i iz ličnih priča ovih Cazinjana. Njih dvojica, npr., koji su visoko kvalifikovani radnici žive najviše od hljeba, meso i mast nisu dugo vidjeli. Rado bi napustili zemlju kad bi mogli, čak iako bi to značilo da im djeca, koju bi ostavili, stradaju. Obojica su čitali jugoslovensku štampu i sve znali o zvaničnoj propagandi kako je narod srećan i sav uz Maršala, teško radeći za Petogodišnji plan.

Britanci su kroz pomenute razgovore još prije ulaska u sam Cazin zapravo već saznali ono zbog čega su i upućeni na istraživanje po Krajini, a znali su sada da treba da budu i sami oprezni. Ulaskom u grad odmah su osjetili neobičnu atmosferu. Kod policijske stanice stajalo je tuce policajaca i još nekoliko po glavnoj cesti gdje su se zaustavili, raspitujući se za put prema Bihaću. Dva ili tri milicionara skupa sa narednikom izgledali su neodlučno, a zatim se pojavio jedan s epoletama odlučnog izgleda. Shvatajući da bi mogli imati neprilike, pošto im je prethodno rečeno da se za Bihać imaju vraćati nazad istim putem, Britanci brzo okreću svoj »land rover«, pa ih je major samo mogao vidjeti u vožnji kroz oblak prašine te nije intervenirao. Pojava stranog motornog vozila u Cazinu, koji sam nije na nekom raskršću puteva, morala je biti ipak sumnjiva pripadnicima državnih organa, pogotovo u onim danima, pa stoga nije slučajno da je milicija britanski »land rover« u Bihaću zaustavila.

Valjda kod Srbljana naši Englezi opet stižu na Unu u kojoj se od silne prašine moraju oprati. U Bihaću ih zaustavlja milicija kojoj saopštavaju da putuju iz Zagreba za Split. Mada u toj kontroli u izvještaju ne stoji više ništa, zanimljivo je da se tog događaja sjećao tadašnji opunomoćenik Udbe iz Bihaća Vajan Popović: »Ta strana kola u kojima smo pri pregledu našli dvije-tri vojne karte bila su nam sumnjiva. S putnicima je govorio Vojo Čolović (načelnik

Drugog odjeljenja Udbe) koji se tada zatekao u Bihaću, ja sam izvršio pregled kola, a zatim smo ih pustili dalje.«³⁾ S obzirom da su očito imali uredna dokumenta, a još je bila i nedjelja, dan kada se i inače prave izleti, Englezi su bez problema nastavili put prema Petrovcu, svojoj tajno planiranoj trećoj glavnoj stanici istraživačkog putovanja. Zanimljivo je da je Vajana Popovića ništa drugo već upravo pojava ovih kola u regionu i tada i kasnije navodila na pomisao »da je možda ipak bila u stvar oko bune umiješana neka zapadna obavještajna služba«.⁴⁾

Na cesti pred Petrovcem Englezi razgovaraju sa srpskim seljacom koji nije ništa čuo o bilo kakvom nemiru oko Petrovca ali je znao za ustanak na Cazinskoj krajini. I on se žalio na otkup. Od 16 kg vune, koliko proizvede, njemu i šestočlanoj porodici ostane 7 kg a ostalo mora predati. Kritikovao je vlasti što pokušavaju suviše brzo ostvarivati napredak, primjetivši da to treba činiti postepeno. U samom Petrovcu konobar u kafani nije ništa znao o nekom neredu na području Petrovca. Kad su već izašli iz grada, zaustavili su se u blizini i razgovarali sa jednom ženom i jednim muškarcem. Međutim, ni oni nisu ništa čuli o kakvoj uznemirenosti u Petrovcu, mada su znali za nered u Cazinu. Kod Udbine u Hrvatskoj povezli su putem jednog čovjeka, zadružnog upravnika koji je također čuo šta se desilo u Cazinu ali je za ovo područje (Lika) istakao da je »potpuno mirno i da je takvo od kraja rata«. Više nisu razgovarali sa bilo kim o seljačkim nemirima. Zanoćili su kod Korenice, sutradan posjetili Plitvička jezera i predvečer 29. maja vratili se u Zagreb.

*Telegram Roberta Reamsa od 5. juna 1950. godine State Departmentu.*⁵⁾ Nakon prvih glasina o lokalnim nemirima koje su najprije stigle u Američku ambasadu u Beogradu, Zapad dobija i zvaničnu potvrdu o seljačkim nemirima u Hrvatskoj i Bosni. Američki otpravnik poslova u Beogradu Reams javlja telegramom Državnom sekretaru u Vašington sadržaj razgovora koji je 1. juna imao u Zagrebu konzul Gilbert sa predsjednikom hrvatske vlade Vladimirom Bakarićem. Prvo zapažanje o Bakarićevom izlaganju o ustanku odnosi se na njegovo »iznenađujuće iskreno priznanje« o seljačkoj pobuni. Da li je Bakarićevo »iznenađujuće iskreno pri-

³⁾ Sjećanje Vajana Popovića, šefa opunomoćstva Udbe za srez Bihać, dato autoru u februaru 1988. godine, u a.a.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ National Archives of the United States, Washington, D.C., Department of State (u daljem NAUS, D/S), Secrete file 768.00/6—550, telegram br. 714 od 5. juna 1950. godine.

znanje« poticalo i od eventualno proslijeđene mu informacije da su se po regionu prije nekoliko dana muvala zapadna kola sa strancima, koji su možda štogod njuškali po terenu, pa stoga ne bi bilo mudro kriti šta se dogodilo, a što su ti »putnici« već iščakali? S obzirom da su naši Englezi bili zaustavljeni i kontrolirani u Bihaću, pretpostavka nije nemoguća ali je ipak malo vjerovatna. Po Bakariću, dakle, »grupa seljaka napala je milicijsku stanicu u Furjanu blizu Slunja prije oko dvije sedmice, pljačkajući i paleći seljačke radne zadruge«. Za nas koji već kroz dosadašnji prikaz zbivanja na slunjskom srezu znamo šta se sve tamo stvarno desilo, zanimljivo je svakako pominjanje seljačkih radnih zadruga u množini. Na Slunju je stvarno opljačkana samo jedna seljačka radna zadruga. Da li je konzul površno čuo Bakarića ili je opet ovaj pogrešno (namjerno preuveličano?) informirao? I naredna Bakarićeva konstatacija, kako ju je prenio konzul, ne odgovara stvarnom toku zbivanja: »Milicijska pojačanja ugušila su ustanak kroz oštre borbe koje su trajale 2 časa uz teške gubitke.« Puškaranje je u Furjanu kratko trajalo, ni jedan a kamoli 24 časa, jedan milicionar je ranjen, a mrtvih uopšte nije bilo. Tako nešto sigurno bi se pokazalo tokom istrage i glavnog pretresa, na sudu, a nije. Bakarić je bio valjda pravilno informiran. Zašto bi on — ukoliko je zaista to izjavio — pretjerivao u razgovoru sa američkim konzulom? Da li je već tada pripremao podlogu za kasniji navodni obračun sa srpskim ministrima u Vladi NR Hrvatske?

Izvjestan veći značaj nego što ga je ustanak na Kordunu stvarno imao, Bakarić mu pridaje i time što konzulu iznosi da je »furjanski napad očito podigao seljaštvo iz okoline Cazina koje je pokušalo izvesti napad na tamošnju Stanicu milicije ali je bilo lako odbijeno pošto je bila milicija dignuta na uzbunu«. Teško je povjerovati da Bakarić nije znao — s obzirom da smo se upoznali sa odgovarajućim hrvatskim zvaničnim izvještajima još sa kraja mjeseca maja — da je bila u pitanju sinhronizirana bosansko-hrvatska pobuna seljaštva sa naglaskom upravo na bosanskoj strani. Svi hrvatski partijski izvještaji (i dotadašnji i kasniji) uostalom, jezgro i izvor pobune smještaju u Bosnu, odakle se onda ona prelijeva i preko Korane. Možda je Bakariću zaista stalo da potencira ulogu hrvatskih pobunjenika, no govoreći onda dalje o događajima u Bosni, ipak priznaje tamošnje znatne dimenzije ustanka iako smanjujući broj umiješanih seljaka u odnosu na tadašnje zvanične procjene. Konzul Gilbert je, tako, od Bakarića saznao da je u cazinskim nemirima učestvovalo oko 250 ljudi čije vođe su pogubljeni a ostali osuđeni na duže vremenske kazne. Bakarić je potvrdio da je

ukupna situacija pod čvrstom kontrolom i da se nastavljaju sudski procesi ljudima umiješanim u pobunu, a njihovim familijama i susjedima sudi se zbog toga što »nisu podržali vlast«. Vjerovatno da konzul Gilbert nije mogao iz tih riječi shvatiti da se radi, prije svega, o propustu neprijavlivanja vlastima namjera i priprema ⁷a ustanak, dok nekih drugih grijehova stanovništva, ako izuzmemo poneki »kruh« i komad slanine koje je Devrnjina grupa dobijala u ponekoj kući, ionako nije bilo.

Bakarić je prenio Gilbertu da su ustanici i u Kordunu i u Cazinskoj krajini izvikivali parole kao »neka dugo živi kralj Petar i otadžbina«, ali je tu jasnu činjenicu umanjio i »pripisao ustanak nezadovoljnim Srbima u Hrvatskoj, četničko-ustaškim elementima i vjerovatno nepotrebno oštroj birokratskoj kontroli mjesnih narodnih odbora i zadružnih službenika«.

Mada je iz samog telegrama teško razaznati, ipak se čini da je u pitanju dodatni Reamsov komentar, a on bi glasio: »Obavještenja iz različitih izvora upućuju na zaključak da ustanke nije izazvao Kominform već da su oni spontani i nekoordinirani nekim organiziranim otporničkim grupama.« Na kraju Reams javlja da je u Ambasadu u zadnje dvije sedmice stigao jedan broj glasina o sličnim nemirima u drugim dijelovima zemlje, za koje je istraga ustanovila da su neistine, nepotvrđene ili mnogo pretjerane. »Očito je da su takvi incidenti drugačiji od pomenutih ustanaka, da su veoma malog i posve lokalnog karaktera (svađe, tuče i hapšenja), vjerovatno odražavajući seljačko nezadovoljstvo prisilnim otkupom, oštrinom lokalne birokratske kontrole i radnom obavezom po rudnicima«, zaključuje Reams.

U odsustvu jugoslovenskih historiografskih istraživanja pomenuta zaključna konstatacija američkog otpravnika poslova u Beogradu je značajna za centralnu temu naših razmatranja, jer direktno potvrđuje autorovu još neizreženu hipotezu, a to je da je Cazinska buna (ustanak na Cazinskoj krajini i Kordunu) godine 1950. (a najvjerovatnije i prije i kasnije) najveća seljačka pobuna u »socijalističkoj« Jugoslaviji.

Razumije se da je Zapad preko svojih zvaničnih eksponenata u Jugoslaviji posebno budno pratio svako Titovo istupanje. S obzirom da su njegovi govori bili uvijek opširno publikovani to su zapadna diplomatska predstavništva redovno iz svih uglova analizirala njegove riječi, a pogotovo ono što bi on izjavljivao »između redova«. Znalo se da Maršalova izlaganja predstavljaju barometar jugoslovenske političke scene, da se u njima ogleda zvanična politika zemlje, najavljuju nove strateške mjere pa i konkretni postupci

u nekoj oblasti života i rada društva odnosno »dolje« na terenu, naročito kad je dolazilo do nekih »očitih skretanja«. Krajem maja očekivala se, tako, s nestrpljenjem Titova reakcija na glasine o vrućim zbivanjima na jugoslovenskom selu. Ona je zaista uslijedila još u maju. Tito je iskoristio priliku da o ovoj problematici progovori 30. maja na narodnom zboru u Prokuplju, tipičnoj seoskoj sredini u kakvoj je očito i htio plasirati svoje poruke. On se tu, po običaju, klonio da riječima precizira mjesto događaja i pojava koje je u svom govoru kritikovao, pa prisutnoj masi neupućenih seljaka vjerovatno nije ni moglo biti jasno o čemu se zapravo radi, pogotovo s obzirom na činjenicu da ni kroz štampu ni putem radija nisu prošle vijesti o seljačkim nemirima u Bosni i Makedoniji.

*Sir Peakov telegram Foreign Office-u od 3. juna 1950.*⁶⁾ Za razliku od srpskih seljaka za britanskog ambasadora u Beogradu, koji ovaj Titov govor u Prokuplju analizira u posebnom pismu Foreign Office-u on je bio izuzetno interesantan upravo u svjetlu izvještaja koji je sačinio Gibbs, te glasina o seljačkim nemirima koje su bile dopirale do Ambasade.

Ambasador Peak svoje pismo i počinje uvjerenjem da je Maršal uputio »upozorenje onim seljacima koji se nadaju povratku starog režima«. Indikativno, makar »malo strano«, zvučale su Peak-u Titove rečenice iz prvog dijela govora da je Prokuplje »tradicionalno pobunjenički kraj« i da je zbog te činjenice posebno radostan što je tu dočekan tako toplom dobrodošlicom. Peak je ovu misao protumačio uvodom u lekciju koju je Tito izrekao u kasnijem dijelu govora. Prenosi da je poručio seljacima da ne vjeruju nikome ko govori da ima danas u Jugoslaviji ljudi koji izvlače profit iz rada seljaka. Da još ima onih s »različitim mišljenjima o našim kolektivima«, da ima ljudi koji se nezavisno ili »nasjedajući raznoj subverzivnoj propagandi« nadaju promjeni poretka nove Jugoslavije. Ali nova Jugoslavija se »neće razbiti kao komadić stakla kad negdje zapuca neka puška ili top«, odlučno je rekao Tito retorički pitajući »kakva je to sila koja bi se usudila suprotstaviti osmim milijunima članova Narodnog fronta i veličanstvenoj organizaciji Komunističke partije«. Tita Peak citira i dalje: »Spremni smo umrijeti, do zadnjeg čovjeka«... ako bi neko pokušao suprotstaviti se dostignućima sistema. »Nikakva sila ni onaj kraljić Perica uz podršku inostranstva, ni bilo koje drugo lice« ne mogu povratiti poredak stare Jugoslavije. Uz navođenje (prethodne) Titove objave: »Ne

⁶⁾ FO 371/88231, od 3. juna 1950. godine. Makar bez potpisa (radi se o kopiji namijenjenoj arhivi), pismo je očito napisao ambasador Sir Charles Peak.

govorim vam drugovi to zato da bi vam prijeto«, Peak završava citiranjem pasusa iz Titovog govora u Prokuplju. Upravo ovu Titovu negaciju protumačio je Peak kao »tačku upozorenja s dvostrukim razjašnjenjem«: i oni koji podržavaju Kralja Petra »koga je Tito pomenuo po prvi puta u više godina« i oni koji se žale na nevolje koje imaju zbog ostvarivanja Petogodišnjeg plana moraju shvatiti«, komentariše Tita Peak, »da je organizirana sila države protiv njih«.

Mada je Peakov prijevod objavljenog Titovog govora neprecizan, i mada je proizvoljan izbor citiranih Titovih misli koje su i ispreturane, u čemu se svemu ogleda i izvjestiočev lagano tendenciozni istup, ipak je suština govora uglavnom vjerno prenesena.⁷⁾

Ambasador svoje pismo zaključuje: »Teško je interpretirati Titove ocjene kao nešto drugo osim kao aluziju na sporadične seljačke pobune koje su se dogodile u određenim područjima zemlje, očito bez inostrane inspiracije, i koje su bile ugušene bez teškoća premda uz neke pogibije među seljacima skrivljenih od strane vojske i policije.« Kopije ovog pisma upućenog Vladi u Londonu, Sir Peak šalje u Moskvu i Vašington, razumije se u tamošnje britanske ambasade. Preko njih su za sadržaj ovoj pisma (i drugih) sigurno, prema uobičajenoj cirkulaciji informacija između Zapadnih diplomatskih predstavništava u evropskim metropolama i Vašingtonu, uskoro saznale i druge vlade Zapada.

Dva nova telegrama Sir Charlesa Peaka. Nekoliko dana kasnije Sir Charles Peak šalje, tako, o istoj temi, seljačkim neredima u Jugoslaviji, dva telegrama Foreign Office-u, a njihove kopije istovremeno britanskim ambasadama u Vašington, Moskvu, Budimpeštu, Bukurešt, Sofiju te konzulat u Zagreb.

U prvom telegramu izvještava o nedavnom putu generalnog konzula iz Zagreba koji je obišao pogranično područje između Hrvatske i Bosne radi provjere istine u vezi sa tamošnjim seljačkim nemirima. Citira konzula, pa kaže da je tamo zaista bio »manji seljački ustanak na ili oko 6. maja na području Cazina, 20 milja sjeverno od Bihaća«, da su seljaci napali lokalne službenike i opljačkali zadružne prodavnice, krađući hranu i potrošna dobra te da su pobunu ugušile vojska i policija. Sir Peak zadržava se u telegramu više na prepričavanju razgovora između predsjednika Vlade Hrvatske V. Bakarića i američkog konzula u Zagrebu Gilberta. Zanimljivo je da je u tom svom opisu iznio čak više pojedinosti ne-

⁷⁾ Upor. govor J. B. Tita u Prokuplju od 30. maja 1950, u zborniku: »Tito o kmetijstvu in vasi«, Udruženi izdavači, 1979. godine, 121 —122.

go što je to učinio sam Gilbert u telegramu State Department-u. Ambasador Peak najprije ističe kako je suštinu sadržine pomenu- tog izvještaja britanskog konzula Bakarić, koji valjda za izvještaj ipak nije znao, u razgovoru sa Gilbertom potvrdio. S obzirom da se ovdje radi i o nekim drugačijim podacima od onih koje je naveo konzul Gilbert u telegramu, a izgleda dopunski saopštio britan- skom kolegi iz Zagreba, upoznat ćemo se i time šta je Bakarić na- vodno Gilbertu tom prilikom još rekao. »Premijer je kazao da je incident kod Cazina nastavak incidenta kod Veljuna, 30 milja sje- verno. Banda od 50 seljaka najviše »nezadovoljnih Srba«, uz neko- liko Muslimana, napala je seljačke radne zadruge, paleći neke i ubijajući policajce i članove mjesnih narodnih odbora. Nakon toga je 50 njih uhvaćeno ili ubijeno u brdima Petrove gore. Ta pobuna je inspirirala incident kod Cazina gdje je 250 ljudi ubijeno ili za- tvoreno. Oba nemira ugušena su bez poteškoća«, navodi Sir Peak. On također donosi Bakarićevu analizu uzroka ovih ustanaka pre- ma kojoj je do svega došlo zbog: »a) odbijanja mjesnih vlasti da daju sjeme seljacima ako ovi neće da uđu u seljačke radne zadruge, b) slabe raspodjele hrane i potrošnih dobara, c) odbijanja lokalnih vlasti da podjele potrošna dobra za koja se znalo da su u skladišti- ma.« Još je Bakarić dodao da je istraga o svemu što se desilo u to- ku i da će lokalni funkcioneri biti »strogo kažnjeni« ako se ustano- vi da su griješili. Na kraju razgovora da je Bakarić posebno zamol- io da se o nemirima ne izvijesti javnost i štampa.⁸⁾

Za našu temu je zbog sopstvene analize koju daje, još intere- santniji drugi, isto tako opširan, Peakov telegram upućen Foreign Office-u također 7. juna. Ambasador Peak iznosi, konačno, svoja lična zapažanja i ocjene »seljačkih nereda« u Jugoslaviji, pogoto- vo, razumije se s naglaskom na aspekte od značaja za spoljno-poli- tičku problematiku.)

Nije slučajno, stoga, da Sir Peak odmah započinje s komentari- rom oko eventualne spoljne, kominformovske podrške seljačkim pobunama. Kaže da je osjećao tjeskobu kad je prvi put čuo za te neredе zbog pomisli da su možda plod kominformovskih aktivnos- ti. Bilo je sumnjivo, podsjeća Peak na svoj telegram od 24. maja, što su se ti neredi događali, prema vijestima koje su stizale, i u Bosni i u Makedoniji »u tačno isto vrijeme«. Ali, zatim nije dobio ni jedan izvještaj koji bi potvrđivao čak i samu inspiraciju od stra- ne Kominforma. »Bune su bile slabo organizirane i čini se da su

⁸⁾ FO 371/88231, telegram br. 39 od 7. juna 1950. godine.

⁹⁾ FO 371/88231, telegram br. 40 od 7. juna 1950. godine.

uzele oblik tradicionalnog seljačkog revolta.« I pored, dakle, pomalo zbunjujuće koincidencije ovih seljačkih nemira, Peak smatra da bi trebalo uzeti u obzir činjenicu da je kasno proljeće teško za seljake svugdje u zemlji, pošto se tada njihove zalihe hrane potpuno istanjuju, u čemu očito vidi ipak suštinu pomenutih događanja. Ambasador, zatim, objašnjava da su u zadnjim mjesecima vidljivi znakovi nešto više pomirujućeg odnosa države prema seljacima, primjetnog reformiranja sistema prinudnog otkupa koji je inače najveći pojedinačni uzrok nezadovoljstva. »Ipak sumnjam da će blaži tretman promijeniti neprijateljski odnos većine seljaka prema režimu. S porastom zahtjeva za hranom koji proizlazi iz povećavanja industrijske populacije zadnjih godina Petogodišnjeg plana njima je namijenjeno izlaganje daljnjim opterećenjima. Neće biti iznenađujuće ako se budu usamljene pobune te vrste dešavale i ubuduće, posebno u siromašnijim krajevima gdje seljaci ne mogu prikupiti tolike rezerve hrane koje bi im bile potrebne da prežive u teškim vremenima.« Daljnja Peakova konstatacija odnosi se na Titov govor u Prokuplju za koji vjeruje da je inspiriran seljačkim nemirima. Kao »neobično izričito« ambasador komentariše Titovo upozorenje svima onima koje je zaveo neprijatelj novog poretka i onima koji podržavaju »kraljića Pericu«. »Ali ni u njegovom govoru ni u Bakarićevim primjedbama nije se moglo naslutiti da bi Vlada bila zbog tih događaja ozbiljno zabrinuta. Jasno je da su policija i armija spremne i u stanju da drže sporadične bune pod kontrolom.« Kao »interesantan pokazatelj vremena« ambasador opet ističe spremnost hrvatskog premijera da »tako iskreno« razgovara sa američkim konzulom.

Kao i prethodni i ovaj Peakov telegram upućen je i u Vašington, Moskvu, Budimpeštu, Bukurešt, Sofiju i Zagreb. U roku od mjesec dana od seljačkih nemira u Jugoslaviji, dakle veći je broj evropskih centara o njima i upoznat. Razumije se, radi se o britanskim predstavništvima ali s obzirom na punu saradnju među tzv. zapadnim zemljama u to vrijeme, o čemu smo se mogli uvjeriti i na pitanju koje se ovdje istražuje, o svim tim novostima sigurno su bile ažurno upoznate i američka i francuska Vlada.

Pismo britanske ambasade od 11. juna 1950.¹⁰⁾ Da je britanska obavještajna služba u Jugoslaviji bila ponajviše u toku stvarnih događanja na ovdašnjem selu, potvrđuje npr. i Peakovo pismo upućeno Vladi u London samo četiri dana nakon poslanih pomenutih telegrama. Uz prilaganje Gibbsovog izvještaja s putovanja

¹⁰⁾ FO 371/88231, pismo britanske ambasade od 11. juna 1950. godine.

po Zapadnoj Hrvatskoj i Bosanskoj krajini, Sir Peak opet ističe obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda te, zatim, činjenicu da država veoma često ne uvažava bonove seljaka koje je on dobio za predate poljoprivredne proizvode da bi kupio robu koja mu je potrebna, makar se zna da je ima po područnim prodavnicama, napominjući da su ta dva problema, jasno, odigrala svoju ulogu u bunama u Cazinu i Veljunu. Ali ambasador Peak ide sada i dalje, izvještavajući o stavovima u međuvremenu zauzetim na nivou federalnih i republičkih vlasti odnosno na zasjedanjima relevantnih organa u Bosni i Hrvatskoj u pogledu potrebe reformiranja politike prema selu.

Osvrćući se, na primjer, na partijsku konferenciju Bosne i Hercegovine s kraja maja, Sir Peak citira zaključak da su na terenu »administrativne mjere« u oblasti otkupa primjenjivane »daleko više nego što je bilo potrebno za ispunjavanje privrednih zadataka«. Odlučeno je i da ubuduće naglasak u aktivnostima na terenu treba stavljati na »uvjeravanje« seljaka »da rade to što Država traži od njih«. Vjerovato je Peak kao izvor svojih informacija o partijskoj konferenciji Bosne i Hercegovine koristio dnevnu štampu, kroz koju osim uopštenih stavova nije ni mogao saznati ništa više. Činjenica je, međutim, da ni zvanični zaključci sa te konferencije, pa čak ni njima prethodna diskusija nije kroz konkretne primjere upozorila na neodrživost nekih tzv. ekonomskih mjera na selu, kao ni na ponašanje lokalnih moćnika, o čemu svemu bi svježa iskustva sa Cazinske krajine svakako trebala doći u prvi plan. No, Cazinska buna seljaka na toj konferenciji se ni ne pominje!¹¹⁾ I shvatljivo, s obzirom da je događaj zvanično tretiran kao »neprijateljski ispad«.

Sir Peak nalazi daljnje aktivnosti Države na pravcu sprečavanja raznih zloupotreba na selu i na istovremeno u Zagrebu održanoj posebnoj konferenciji predstavnika lokalnih organa Narodnog fronta Hrvatske. Citira zaključak o potrebi »borbe sprovođenja u život poštovanja zakona«, koji su bili »nekažnjeno kršili« mjesni narodni odbori i to naročito u pogledu otkupa seljačkih proizvoda. Ambasador prenosi zaključak da treba dalje jačati organizacije Narodnog fronta na terenu kao brane neprijateljima poretka. Navodi kako je, zahvaljujući jakom Narodnom frontu, istaknut primjer »uspješnog iskorjenjavanja neprijateljskih elemenata u notorno nezadovoljnom dijelu Slavonije (u okolini Bjelovara)«, dok kao

¹¹⁾ Arhiv CK SK BiH, CK KP BiH, k. 514. Konferencija je održana 29—30. maja 1950. godine.

primjer lošeg djelovanja Narodnog fronta navodi primjer karlovačke oblasti, gdje je neprijatelj bio sposoban uticati na ljude da otvoreno ne glasaju na dan opštih izbora. Da podsjetimo, radi se o izborima za Saveznu skupštinu održanim 25. marta kada je bila, po Kordunu npr., zaista prisutna propaganda protiv izlaska na izbore, a među tim akterima bio je, kako naknadno saznajemo iz razmatranih partijskih izvještaja i Mile Devrnja.

Svoje pismo Sir Peak završava »ohrabrujućom« konstatacijom da su »neki viši članovi Partije očito svjesni da nije samo tvrdoglavo seljaka odgovorna za sadašnju napetost na selu«. No, izražava i sopstvenu sumnju u mogućnost uspjeha ubjeđivanja tvrdokornijih članova mjesnih odbora, podsjećajući na svoju tezu, izrečenu pri je blizu dvije godine, da će partijske vođe naići na velike poteškoće u »prevaspitanju« nižih redova partijske mašine.

*Američki telegram od 17. jula 1950.*¹²⁾ Makar bilo, bez sumnje, britansko izvještavanje u London o seljačkim nemirima u Jugoslaviji u proljeće 1950. godine najsvestranije, uz čak značajna analitička razmišljanja, ipak je i ostalo zapadno diplomatsko osoblje u Beogradu i Zagrebu, prije svega američko i francusko, i u naredno vrijeme budno pratilo problematiku seljačkih ustanaka i nezadovoljstava. Ali nisu iz tih ambasada i konzulata samo slani izvještaji vladama, već, što je uvijek bitno dodatno napomenuti, postojala je stalna informacijska komunikacija i saradnja među svim odgovornim zapadnim diplomatama. Već smo vidjeli kako kolaju po Evropi (i SAD) britanski izvještaji, a američki telegram o seljačkim nemirima iz jula 1950. godine šalje se, tako, na primjer i u Trst i Atinu, čime su uključena u protok informacija o seljačkim neredima u Jugoslaviji i Italija i Grčka.

Ovaj telegram Američke ambasade od 17. jula čiji sadržaj se nadovezuje na predmet »seljačkih nereda kod Furjana i Cazina« pozivajući se na telegram Ambasade od 5. jula, svoj izvještaj od 24. juna kao i telegram State Departmenta od 9. juna, kojim je očito traženo daljnje izviđanje ove problematike, saopštava u Vašington novosti o seljačkim nemirima, ali sada na novoj lokaciji.

William A. Fawler, prvi sekretar ambasade, prenosi zapravo poruke primljene iz Francuske ambasade, a čiji izvor je francuski generalni konzul u Zagrebu. Po tom izvoru oko 400 ljudi tijekom juna mjeseca suđeno je u Glini pod optužbom da su bili umiješani u neredu ili su propustili da u vezi sa Bunom odgovarajuće saradu-

¹²⁾ NAUS, D/S, Secrete file 768.00/7—1750, telegram br. 36 od 17 jula 1950. godine.

ju sa mjesnim vlastima, ili se pak za njih sumnjalo da imaju veze sa navodnim (utvrđenim) skrovištima oružja u blizini mjesta Bibac i kod Petrinje. Prema istom izvoru 40 ljudi osuđeno je na smrt. Očito je u pitanju »glinski slučaj« kojim smo se bliže, a sigurno ne i u cjelini, upoznali u glavi »Kontekst-slučajeve«. Autor je ipak mišljenja da, bar kad su u pitanju na smrt osuđeni, francuski konzul odnosno sljedstveno Američka ambasada u tom pogledu znatno pretjeruju. Jer, podsjetimo se arhivskog materijala hrvatske Udbe, iz kojeg izlazi da su na smrt osuđena dvojica (Dušan Miljević i Jovan Glamočlija koji su i pogubljeni). Druga je stvar što je, da se takođe podsjetimo, desetak »odmetnika« život izgubilo na »divlje«, na terenu. No, u svakom slučaju brojka od 40 na smrt suđenih neprovjerena je vijest koju je francuski konzul u Zagrebu najvjerojatnije primio iz određenih tendencioznih izvora te je podatak bez kritičkih rezervi prosljedio dalje.

U telegramu se, dalje, izvještava da su »kao rezultat tih nereda mjesne vlasti primijenile nešto blažu politiku prema seljaštvu, shvatajući činjenicu da je ustanak izazvan slabim ekonomskim uslovima i moralnom bijedom«. Stoga je, javlja Fawler, smanjen oštri obavezni otkup i seljacima dozvoljeno da svoje proizvode slobodno prodaju na obližnjoj pijaci. Također je raspušten jedan broj privredno slabo stojećih seljačkih radnih zadruga, uloženi napor za oživljavanje sela, a radna obaveza je ukinuta. Autor nije uspio provjeriti kroz arhivska dokumenta pomenute olakšice koje bi išle u prilog seljaštvu tih i možda još nekih krajeva u Hrvatskoj, no, istina, kao što ćemo vidjeti i iz sjećanja Petra; Zinajića, poslijeratnog šefa Udbe u Slunju i općenito istaknutog političkog funkcionera ovoga kraja, da je nakon »Devrnjinog ustanka« do napuštanja nekih vidova otkupa, posebno žita, na Slunju stvarno došlo kao i da su se drugi tereti stanovništva znatno smanjili. Zinajić te nove postupke vlasti dovodi u vezu sa čak ličnom Titovom intervencijom.¹³⁾ U Bosni, međutim, ne dešava se ništa slično. Ni arhivski dokumenti ni sjećanja svjedoka ne govore o nekom smanjenju obaveza seljaka prema državi. Tek polovinom 1951. godine Država konačno počinje sa postepenim generalnim ukidanjem omrznutog otkupa te stoga seljačke bune u Hrvatskoj i Bosni u prvoj polovici 1950. godine nisu proizvele neke pozitivne opšte ekonomske efekte za jugoslovensko seljaštvo. Ukoliko je eventualno pomenuti Fawlerov telegram upućen u Vašington, i slični uporedni izvještaji

¹³⁾ Sjećanje Petra Zinajića, do 1949. šefa opunomoćstva Udbe za kotar Slunj, dato autoru u januaru 1990. godine, u a. a.

zapadnih diplomata poslani njihovim vladama, i pobudio optimistička vjerovanja u realnu mogućnost brzog i radikalnog strateškog zaokreta Države u odnosu na seljaštvo, sva su bila u krivu. Još bar godinu dana nakon seljačkih nemira, čak uvažavajući neka moguća sitna poboljšanja položaja seljaštva u kritičnim hrvatskim krajevima, ipak je ukupni status jugoslovenskih seljaka i dalje užasavajući, čemu je pridonijela sa svoje strane još i katastrofalna suša 1950. godine.

I dok bi svakako trebalo još provjeravati pomenute navode o izvjesnim oblicima popuštanja ekonomskog pritiska makar u lokalnim okvirima, bez rezerve moglo bi se prihvatiti obavještenje iz istog telegrama, da su mjesne vlasti, također u cilju umirenja stanovništva, »po prvi put nakon rata seljacima dozvolile da na dan 8. juna praznuju svetkovinu tijela Hristovog«. Taj dan je bilo dozvoljeno i da su trgovine zatvorene kao i odsustvo sa poslova zaposlenih u Državnoj upravi, izvještava na kraju W. A. Fawler.

Američki telegram od 9. avgusta 1950.¹⁴⁾ Isti diplomata potpisuje u avgustu mjesecu izvještaj poslan u Vašington o »nezadovoljstvu« seljaštva u Jugoslaviji, ovaj puta na području Bosanske Gradiške. Konzularna sekcija Američke ambasade u Beogradu je primila naime, tijekom jula preko 100 većinom pismenih molbi od seljaka s područja Bos. Gradiške koji su tražili ulaznu vizu za Sjedinjene Američke Države. Osoblje jedne zapadne, u ovom slučaju Američke ambasade, dobilo je, tako, idealnu šansu da pojavu neposredno ispita, dakle da bez ulaganja nekih posebnih napora i bez bilo čijeg dodatnog angažmana istraži stvar koja je bila, posebno s obzirom na već provjerene vijesti i glasine o više seljačkih nemira u Bosni i Hrvatskoj, i te kako interesantna. Šef konzularne sekcije iz »prve ruke« dobija obrazloženje motiva seljaka koji žele da se isele u SAD. Mada nije načinjena detaljna analiza podnesaka i usmenih molbi, koja bi sigurno pokazala kompleksniju sliku, navedeni su ipak toliko karakteristični primjeri, i u pogledu pitanja motivacije i u pogledu spleta okolnosti, u kojima su se podnosioci molbi obraćali Ambasadi, da su, čini se, dati i ključni i objektivni odgovori na bitna pitanja koja su u vezi sa ovom pojavom mogla zanimati Zapad.

U nekim pismima ljudi se žale već na same postupke lokalnih vlasti kojima one pokušavaju da obeshrabre potencijalne emigrante. Prema jednom izvoru svi ti ljudi pozivaju se u narodne odbore

¹⁴⁾ NAUS, D/S, 768.00/8—9.50, Izvještaj W. A. Fawlera od 9. avgusta 1950. godine

a zatim i na detaljna ispitivanja u Udbu, dok prema jednom drugom pismu »svi ljudi koji žele emigrirati u SAD bivaju hapšeni«. Prema trećem izvoru, opet, optužbe na račun vlasti, takve i u toj mjeri, ne stoje. Po ovoj verziji samo 5 ljudi je ispitano a nijedan nije uhapšen. Isti izvjestitelj ipak dodaje da je lokalna Udba uznemirila brojne ljude koji su, želeći emigrirati, pokazivali nezadovoljstvo s postojećim poretkom u Jugoslaviji, ali i da »Udba ipak do sada nije bila u stanju da spriječi pojavu, ali je čuvala spisak podnosilaca molbi za vize«, a što se zaključivalo i po 20-dnevnom čekanju odgovora od Američke ambasade u Beogradu. Ljudi su vjerovali da Udba provjerava njihova pisma slana poštom »pa su se zato mnogi potencijalni emigranti radije odlučivali doći u Ambasadu lično«, slijedi dalje u izvještaju, koji slijedi isti izvor. Da je bilo, međutim, stvarnog hapšenja u Potkozarju zbog namjere seljaka da emigriraju u SAD svjedoči npr. jedan opširni partijski izvještaj, pominjući uhapšenih »40 lica«. ¹⁵⁾ Mnogo ljudi tražilo je vize da se pridruži »svojim rođacima u Australiji i u državi Vašington«. U Američkoj ambasadi se također saznalo da je »znatan broj« seljaka sa područja Bosanske Gradiške uputio molbe za emigriranje u Australiju i Britanskoj ambasadi u Beogradu.

Šta je u ljeto 1950. godine navodilo ljude da se nastoje masovno iseliti na Zapad? Odgovor je bio, razumije se, i jednostavan i očit. Ambasada ga je znala i bez postavljanja pitanja. »Strah od gladi i opšte nezadovoljstvo sa svojom ukupnom situacijom naveli su mnoge stanovnike ovog područja da kroz emigraciju vide moguće rješenje problema«, sumira prvi sekretar Američke ambasade, vjerovatno i mnoge navode i izjave podnosilaca molbi za iseljenje. U izvještaju se također smatralo značajnim istaći jednu izjavu, datu u Američkoj ambasadi, da na području Bosanske Gradiške nije bilo javnih nemira ili buna već da je žetva toliko podbacila da se svi ljudi plaše nadolazeće zime. Fawler zaključuje izvještaj konstatacijom kako ovaj ukupan slučaj potvrđuje stanovište ambasade »o široko rasprostranjenom nezadovoljstvu u mnogim jugoslovenskim seoskim područjima« kao i da je takvo stanje naglašeno aktuelnim obeshrabrujućim izgledima poljoprivredne ljetine. Preferiranje emigracije u odnosu na političku akciju, što je pokazao slučaj seljaka Bosanske Gradiške, također potvrđuje mišljenje Američke ambasade, dodaje Fawler, kako postojeće seljačko nezadovoljstvo ne predstavlja akutan izvor opasnosti za poredak.

¹⁵⁾ A CK SKJ, V—III/10, Izvještaj o obilasku partijske organizacije u banjalučkoj, tuzlanskoj i mostarskoj oblasti od 28. decembra 1950. godine.

Zašto smo se zadržavali na ovom američkom izvještaju, odnosno ima li on veze sa Cazinskom bunom? Višestruke posredne i kontekstualne veze sigurno ima. Zapad je iz ovog bosanskogradiškog slučaja mogao izvući više zaključaka. Prvo, da je seljaštvo shvatilo besmisao političkih akcija i pogotovo ustanaka protiv režima, a vjerovatno podučeno neuspjehom nasilnih seljačkih aktivnosti u Hrvatskoj ili Bosni, ono prosto ne vidi drugi izlaz iz svojih nevolja sem da bježi iz takve države. Drugo, za Zapad je mogla biti u tom pogledu indikativna i činjenica što je bosanskogradiški kraj izrazito plodno pa i relativno bogato poljoprivredno područje iz čega je slijedilo logično retorično pitanje — kako je tek seljacima u tzv. pasivnim krajevima, odnosno još su bile lakše shvatljive seljačke bune u Cazinskoj krajini, Kordunu, Baniji. Treće, katastrofalna suša 1950. godine, čiji teret opet najviše pogađa seljaštvo, uvjerava Zapad o totalnoj bespomoćnosti seljaštva, tj. najvećeg dijela stanovništva u Jugoslaviji, koje nije međutim, nikakva politička snaga te je kao takvo u suštini i dalje bezopasno po vladajući poredak.

*Američki telegram od 13. i francuski od 27. septembra.*¹⁶⁾ Još isti mjesec kad je javljeno o pitanju molbi za emigraciju seljaka s bosanskogradiškog područja, znači u avgustu, stvorena je u Jugoslaviji i afera s trojicom srpskih ministara u hrvatskoj Vladi, što je dobilo u svim zapadnim izvještajima odmah prioritarno mjesto.

Već smo se sretali sa »nezadovoljnim Srbima«, koje 1. juna u svom razgovoru sa američkim konzulom Gilbertom pominje predsjednik hrvatske Vlade V. Bakarić kao jednog od glavnih uzročnika seljačkih nemira u maju mjesecu. »Nezadovoljstvo Srba« u Hrvatskoj je 1950. godine nedvojbeno činjenica koju potvrđuje već samo uvid u nacionalnu strukturu ustanika s hrvatske strane Korane kao i uvid u listu suđenih u glinskom slučaju. O svemu tome već je ranije bilo dosta govora. No, u kasno ljeto 1950. godine srž srpskog sindroma u Hrvatskoj aktualizira se u vidu »slučaja« trojice srpskih ministara: Duška Brkića, potpredsjednika Vlade NR Hrvatske, Rade Žigića, ministra industrije i Stanka Opačića, ministra šumarstva i rudarstva.

Makar je autorovo arhivsko i drugo istraživanje pokazalo da Cazinska buna ni sa svoje hrvatske strane ili, drugim riječima, »Devrnjin ustanak« bar eksplicitno i pojavno nije sadržavao motiv rješavanja nacionalnog pitanja, ipak bi, indirektno, ukoliko bi se

¹⁶⁾ NAUS, D/S, Secrete file 768.00/9—1250, telegram ambasadora Allena od 13. septembra 1950. godine.

npr. zaista dokazale razne priče o pobunjeničkoj saradnji između Devrnje i Opačića, (što ovaj i autoru negira), mogao čak u prvi plan izbaciti nacionalni momenat. No, autor i dalje smatra da je porijeklo majskog ustanka na Kordunu isključivo socijalno-klasnog karaktera, dok nacionalne komponente, koliko god možda i bila objektivno prisutna u ponašanju Srba na Kordunu (i u Cazinskoj krajini) oni nisu bili svjesni, već je ona bila sasvim sporedna i slučajna. Međutim, nacionalni momenat odnosno pitanje »zaposavljenosti srpskih krajeva u Hrvatskoj« inicira se u tom prvom poslijeratnom periodu na nivou najviše vlasti, posebno ga forsiraju ministri Brkić, Žigić, Opačić. Taj problem ovdje bi trebalo šire razmatrati, jer trojica ministara ipak nisu bili upleteni u seljačke nemire, pogotovo ne u Cazinsku bunu. Nisu bili umiješani, osim ako se tu ne uračuna njihova generalna politička aktivnost koja je, međutim, došla do izražaja i u krajevima naše Bune. Podsjetimo se proljetnih izvještaja koje, prema sopstvenom sjećanju četiri decenije kasnije, o Žigićevim istupanjima u potplješevičkim srpskim selima šalje Udbi u Zagreb opunomoćenik bihačke sreske Udbe V. Popović, upravo ponukan prenesenim mu porukama o podsticanju antisistemskog raspoloženja među seljacima od strane generala Žigića, inače rodom iz obližnje Korenice u Lici. Podsjetimo se i tvrdnje Milutina Košarića, tadašnjeg sekretara kotarskog komiteta Partije u Vojniću (Kordunu) da se Opačić, rodom iz sela Tušilovića na Kordunu, »odjednom« promijenio, pa umjesto ubrzane kolektivizacije od određenog momenta 1950. godine počinje otvoreno, također po narodnim zborovima, u suštini kritikovati državnu politiku prema selu. Sva tri ministra, o kojima raspravlja Politbiro KPJ već krajem avgusta, optuženi su generalno za izdajstvo na liniji Informbiroa, a svakom su pojedinačno dodavane i razne druge konkretne političke diskvalifikacije. U septembru pali su sa položaja te zatim kao IB-ovci upućeni na Goli otok.

Zapadne ambasade u Jugoslaviji detaljno su izvještavale i analizirale aferu. Čini se da je u tome prednjačila Francuska ambasada čiji se opširni izvještaji mogu pratiti sve do novembra mjeseca. Svi ti osvrti, po običaju, sadrže navođenje zvaničnih stavova te, zatim, ocjene stranih diplomata samih, sa aspekata naše teme posebno je značajno prenošenje kvalifikacije da su trojica ministara »u svojim posjetama zavičajima javno osuđivali vladin program otkupa, pružajući podršku tome da srpska područja Hrvatske ne bi trebalo ništa da doprinose«, kako javlja u Vašington 13. septembra američki ambasador George Allen. Time se, dakle, u očima Zapada, trojica ministara bar naknadno mogu dovesti u vezu sa proljetnim seljač-

kim nemirima u Hrvatskoj. U svakom slučaju, Zapad nije prihvatao zvanične ocjene jugoslovenske Partije i vlasti da su ministri agenti Informbiroa (što je ionako bilo u kontradikciji s optužbom njihovog intezivnog protivljenja politici na selu koja je, međutim, i te kako bila upravo na liniji sovjetske zvanične strategije). U pomenutom telegramu američki ambasador Allen ocijenio je optužbu za kominformovsku agenturu »pretjerivanjem«.

U tom smislu još izričitiji jedan francuski dokumenat. To je, dvije sedmice kasnije nastali opširni izvještaj sa »lica mjesta«, diplomate Guya Radenaca, francuskog konzula u Zagrebu, koji završava tvrdnjom: »Ukratko, izgleda da su svi u Hrvatskoj uvjereni da gospoda Zigić, Brkić i Opačić nisu kominformisti.«¹⁷⁾

Jasno je da su sa posebnim interesovanjem zapadni diplomati u Jugoslaviji, već koliko je bilo u njihovoj moći, budno pratili šta Istok, odnosno zemlje IB-a čine ili spremaju u vezi sa zbivanjem i naročito u pogledu bezbjednosti jugoslovenske države. Prema jednom takvom tajnom saznanju američke ambasade planirano je da specijalno obučena diverzantska grupa, po nalogu iz sjedišta IB-a u Bukureštu, organizira u Jugoslaviji »petu kolonu«, »zakuha« političku situaciju i čeka izbijanje »imperijalističkog rata«. Tako, otprilike analizira, taj dokumenat Američke ambasade D. Bekić u knjizi *Jugoslavija i hladni rat*. Pomenuti diverzanti, tj. sedmorica Jugoslovena, ubačeni su u zemlju iz Bugarske, ali su uhvaćeni i suđeno im je u Okružnom sudu u Nišu »za špijunažu i subverziju u korist bugarske obavještajne službe« u ljeto 1950. Ovdje se upoznajemo s tim događajem zato jer bi ipak mogao da bude u nekoj vezi sa Cazinskom bunom, u vezi sa eventualnim pokušajima IB-zemalja da isforsiraju seljačke neredne u Jugoslaviji, što bi se moglo iskoristiti kao izgovor za vojnu intervenciju Istočnog bloka. D. Bekić, tako, pozivajući se na pomenuti američki dokument izvodi npr. slijedeću hipotezu: »Ako je vjerovati »pouzdanim izvorima« Američke ambasade u Beogradu, onda se ne može isključiti mogućnost da su u centrali Informbiroa doista radili na pripremama vojne intervencije, koja bi, slično korejskoj, bila predstavljena kao nužan »odgovor na imperijalističke provokacije.«¹⁸⁾

Da li je IB-ovska agentura na djelu i u slučaju Cazinske bune i (ili) u slučaju još nekih drugih seljačkih nemira? Razumije se da tvrdnja o eventualnoj umiješanosti tajnih obavještajnih službi IB-

¹⁷⁾ Archives diplomatiques françaises, Ministère des relations extérieures, Paris, EU/YOUGO (1949—1955), Vol. 25, Izvještaj o hapšenju gospode Brkića, Žigica i Opačića, upućen 27. septembra 1950. godine ministru vanjskih poslova Robertu Schumanu.

¹⁸⁾ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Globus, 1988, 179.

zemalja (i svih onih koji su ili bi bili u toj funkciji) u određena konkretna zbivanja u Jugoslaviji, neće moći da se valjano argumentiraju dok se u potpunosti ne otvore sovjetski arhivi. Istraživač Cazinske bune iz 1950. godine, ako polazimo od pretpostavke da je možda neko sa strane, izvana, bio upleten u pripreme za Bunu odnosno Bunu samu, ipak bi se i sam pridružio Bekićevoj hipotezi i to, kad su zapadni izvori u pitanju, iz jednog drugog, indirektnog razloga. Naime, u svim do sada ovdje tretiranim izvještajima i telegramima Zapad, prije svega, u dužem kontinuiranom vremenu i uporno nastoji da se upozna sa činjenicama oko seljačkih buna, što sigurno ne bi bio slučaj da sam ima nekog udjela u tome. U prilog ovom shvatanju idu svakako i, utvrđeni, neprecizni, nepotpuni podaci koje iz Jugoslavije šalju zapadnim vladama. I kad bi, eventualno, u igri bili jugoslovenski emigrantski krugovi iz Kraljeve blizine, s utočištem na Zapadu, teško je vjerovati da se tragovi takve njihove uloge ne bi na neki način pojavili kroz američke, engleske ili francuske diplomatske izvore. No, autor glavne tačke svoje hipoteze o mogućoj umiješanosti IB-a u događaje oko Cazinske bune zasniva ipak naročito na određenim kasnijim svjedočenjima ustanika kao i na opštoj logičkoj premisi da sovjetska obavještajna služba KGB u kontekstu strateške odluke Sovjetskog Saveza o oružanoj intervenciji u Koreji (Korejski rat izbija 25. maja 1950. godine) nastoji pojačati subverzivnu djelatnost u Jugoslaviji, usmjeravajući još veću pažnju Zapada na već ionako kritično potencijalno jugoslovensko ratno žarište, odnosno skrećući time pozornost Zapada sa užurbanih priprema vojnih aktivnosti u Aziji. Pri tome se pobunjenicima, čak ni onima iz štaba cazinskog ustanaka, nije moralo ni trebalo, a možda u cilju procijenjenih efekata, nije ni smjelo dati na znanje za čiji (još) račun igraju.

Moskovski »New Times« o Cazinskoj buni.¹⁹⁾ Ali za pomenu te indicije o uticajima IB-faktora na pripreme za cazinski ustanak seljaka autor raspolaže ipak i jednim pisanim izvorom. Radi se doduše o jednom članku iz novina, kakav je izvor sam po sebi drugorazredne istoriografske vrijednosti, pogotovo ako potiče iz tzv. istočne, tj. napadno izideologizirane štampe, kakva je bila uostalom i jugoslovenska u to vrijeme. Ekstremno navijačka orijentacija izvještaja i beskrupulozni rječnik posebno su, razumije se, prisutni u novinama koje objavljuju, pošto su prihvatili IB-liniju, jugoslovenske »revolucionarne izbjeglice«, a utočištem u zemljama Istočnog bloka. Tako je u SSSR-u izlazio list »Za socijalističku Jugoslavi-

¹⁹⁾ New Times, Moskva, br. 24 od 13. juna, str. 15.-

ju«, u Čehoslovačkoj »Nova borba«, u Rumuniji »Pod barjakom internacionalizma«, »Napred« u Bugarskoj, »Sloboda« u Albaniji i »Za pobjedu naroda« u Mađarskoj. Kompilirajući, tako, razne očito izrazito tendenciozne članke iz pominjanih listova, moskovska »Novoe vremja« donose 13. juna 1951. u rubrici Pregled štampe iz pera V. Brusкова opširan tekst s naslovom »Borba jugoslovenskog naroda s fašističkim režimom«. Sve vijesti koje je autor na pomenuti način prikupio, složio je i po jugoslovenski državni poredak ekstremno optužujući članak koji, međutim (naime taj poredak) sabotazama radnika, uskraćivanjem poslušnosti vojnika, antidržavnih demonstracijama studenata, »odlučnom borbom jugoslovenskog radnog seljaštva protiv Titovog krvavog fašističkog režima« i to uskraćivanjem otkupa, remećenjem planske sjetve, odbijanjem poreza, samo što nije — pao. Borba seljaka u navedenom pogledu vodila se u Senti, Šidu, na području Kovačić (Kovačica?) »i u mnogim drugim oblastima«.

No, prosto herojski oreol borbe za »slobodu naroda« Bruskov zacrtava nad područjima »Banije, Korduna, Cazina i drugih«, gdje je došlo do izražaja »visoka organiziranost snaga koje se bore protiv fašističkog režima«. Zatim Bruskov kao u tom pogledu karakterističan slučaj izdvaja i opisuje »masovnu oružanu akciju« iz prethodne godine na Cazinu. »Tito je poslao kaznenu ekspediciju da slomi ustanak na području. Stosedamdeseti policijski puk koji je krenuo iz Banjaluke za Cazin na prilazima gradu napali su partizani. Bitka je bjesnila 2 sata i herojski branioci uporno su zadržavali čitav policijski puk. Rankovićevo koljači iskalili su svoju osvetu na stanovništvu, ubijajući starce, žene i djecu. Ali ovo divljaštvo je otvorilo oči mnogim vojnicima 179. puka i velika grupa njih na čelu s poručnikom Milošem Makićem prešla je na stranu partizana«. Bruskov se u ovom svom prezentiranju događaja poziva na »bivšeg vojnika 179. puka« koji je u jednom članku za »Napred«, list jugoslovenskih IB-ovaca u Bugarskoj, i opisao ova zbivanja. Taj vojnik, piše dalje Bruskov, citira i pismo svoga druga koji je ostao u tom puku, javljajući da su »svi muškarci iz Cazina i okolnih sela ili pozatvarani ili su se pridružili partizanima«. Prenoseći pasus iz pisma, izgleda tog drugog vojnika, da je »cijela divizija poslana iz Sarajeva i bataljon iz Niša. Bitke se čitavo vrijeme proširuju i mnogi vojnici prelaze na stranu naroda«, Bruskov i zaključuje opis cazinskog slučaja.

Autoru nije poznato da li su novine »Novoe vremja« i inače u to doba stalno izlazile i u izdanju na engleskom jeziku, no, činjenica je, obzirom da se očito ne radi, na primjer, o nekom zapadnom

prijevodu, da su 1951. godine u Moskvi izlazila kao »New Times«. Ako je suditi po sadržaju Bruskovljevog članka, Moskvi je dosta stalo do toga da Zapadu na svoj način i u svjetlu koje odgovara opštoj politici SSSR-a prikaže na primjer zbivanja u Jugoslaviji. Navođenjem konkretnih diskvalifikirajućih primjera, što dokazuje i opis kazinskog slučaja, vidimo da se radilo o ekstremnim (ali očekivanim) pretjerivanjima. Trebalo je pred Zapadom što je moguće više ocrniti Titovu vladavinu i kod čitaoca stvoriti predstavu da je njegova država iznutra potkopana, da se gotovo raspada. Bilo bi zanimljivo znati u kakvom je tiražu štampan »New Times« i gdje je sve časopis razaslan. Uostalom, nije bio jedini list koji se pojavio na Zapadu, izvještavajući o kazinskoj buni. Prema svjedočenju Steve Božića, sina komandanta ustanka, i samog suđenog za pobunu, »Zapadna štampa je o Milanu Božiću i Ali Čoviću pisala kao o herojima«, što je saznao naknadno, po izlasku iz zatvora, od svog ujaka iz Engleske i stričevića iz SAD koji su svi prije rata emigrirali iz Jugoslavije.²⁰⁾

Međutim, iz Bruskovljevog članka za nas su ovdje posebno važni akcenti koji govore o prelaženju brojnih vojnika pa i jednog oficira, poručnika Miloša Makića, među pobunjenike. Tu se otvara niz pitanja. Da li je takvih stvarno bilo? Koliko? Da li se radilo možda samo o takvoj namjeri? Ako i a priori odbacimo u vezi s tim sve tvrdnje iz članka, ocjenjujući ga kao namjerno proturanje lažnih informacija, ipak i dalje ostaju, sada u ovom svjetlu već nešto vjerodostojnija, svjedočenja više pobunjenika, nezavisno data autoru četiri decenije nakon Bune, o vojnicima »koji su se trebali Buni pridružiti« (vidjeti glavu Svjedočenja...). Da li je također baš izmišljena brojka 179. koju je nosio puk upućen iz Banjaluke da skrši Bunu? Da li je u izmišljenoj svezi pomenuto ime poručnika Miloša Makića? Tragajući za ovim odgovorima autor nailazi na nepremostivu zapreku. Ona se ogleda u totalnoj nedostupnosti arhiva Ministarstva odbrane koja bi jedina mogla oko toga pružiti pouzdane činjenice. Jedan od mogućih posrednih dokaza bilo bi recimo, i saznanje da li je Miloš Makić robijao na Golom otoku. Tamo su, naime, opet po svjedočenju Steve Božića, zbog indicija o upletenosti u pobunu na Cazinskoj krajini, upućena na izdržavanje kazne mnoga vojna lica. I još jedna hipoteza. S obzirom da su na Golom otoku, kako je poznato, završavali IB-ovci, značilo bi da je i Cazinska buna, bar od vojnih krugova, ocijenjena kao zavjera IB-ovskog porijekla.

²⁰⁾ Sjećanje Steve Božića, dato Ahmetu Čoviću u septembru 1990. godine, u a. .!

Koliko god bili podaci, informacije, saznanja koje su primali (i dalje slali) faktori stranih obavještajnih službi, dakle netačni i si. činjenica je ipak da su vlade stranih zemalja mogle imati veoma odgovarajuću sliku o socijalnim i političkim prilikama na jugoslovenskom selu. Ako su i o drugim događajima u Jugoslaviji dobijale približno kvantitativno i kvalitativno slične informacije, a sačuvani dokumenti komunikacije između zapadnih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji i njihovih matičnih vlada tu pretpostavku potvrđuju, logično je, da su ove strane vlade imale odličan uvid u ukupnu jugoslovensku društveno-ekonomsku i političku situaciju. Ovdje više ne treba navoditi razloge zbog čega je sve Jugoslavija bila tada za Zapad (naravno i za Istok) strateški toliko važna zemlja što je, znači, automatski i rađalo potrebu što svestranijih saznanja o njoj.

U ovoj glavi upoznali smo se sa jednim brojem dokumenata zapadnog porijekla o Cazinskoj buni i drugim seljačkim nemirima u Jugoslaviji 1950. godine, koji su bili ili mogli biti u nekoj vezi sa našoj glavnom temom. Vjerujem da su i određena konkretna udaljavanja od središnje teme, bar na kraju ove glave, kao i u kontekstu knjige kao cjeline, shvaćena kao ipak samo privid tek nekih drugih zbivanja i pitanja.

Dio treći

KAŽNJAVANJE I POSLJEDICE

Glava dvanaesta

ISTRAGA I KAŽNJAVANJE POBUNJENIKA U DVA ČINA

Na Đurđevdan i narednih dana 1950. godine sve se na Krajini odvijalo veoma brzo. Praktično, istodobno sa likvidacijom ustanka organi vlasti — Udba, milicija, KNOJ — provode i čin masovnog zarobljavanja pobunjenika (neki su se pojedinačno ili grupno sami predali, a drugi su, osim onih koji su ubijeni, jedan po jedan pohvatani) i njihovog privođenja, vezanih, najprije u središta mjesnih područja, zatim u Čazin. I oni sa kladuškog sreza privođeni su u Čazin, dok su pohvatani, ili oni koji su se predali sa druge strane Korane, zatvoreni u Slunju. Upravo s obzirom da su aktivnosti slamanja Bune tekle paralelno sa lišavanjem slobode njenih aktera, već smo se, da se podsjetimo u sklopu likvidacije ustanka uglavnom upoznali sa načinom hapšenja i zatvaranjem pobunjenika, odnosno svih onih koji su takvima smatrani. Vidjeli smo da je u prva tri do četiri dana pozatvarano oko 600 »ustanika«, ako se priklonimo npr. ocjeni tadašnjeg ključara zatvora u Cazinu. Veći broj njih je zbog, u prvi mah procijenjene, zanemarive krivnje nakon nekoliko dana pušten. Udbi su, razumije se, ostali spiskovi tih ljudi na osnovu kojih ih je ona mogla opet zvati na odgovornost, po osnovu koje bi vjerovatno u svakom slučaju osjetili kasnije nekakve — negativne ekonomske i političke posljedice, a da i ne budu više posebno pozivani. Dolazi, međutim, do naglog preokreta situacije. Svi ti puštani, ili valjda gotovo svi, kako smo također vidjeli prema bilješkama udbovca Ratka Ilića i na prijedlog njegovog rješenja pitanja, a u vezi sa prethodnim narednjem Aleksandra Rankovića o strogom kažnjavanju učesnika Bune, mahom prijevarom, vraćeni su u haps za dan, dva. Osim onih koji iz zatvora nisu nikako ni puštani, tj. onih »glavnih« sad je opet pozatvarano više stotina lica, čime je praktično obilježen i početak veoma strogog odnosa prema

pobunjenicima, odnosno oštrog kursa Države u pogledu kazni i posljedica koje imaju da snose zbog dižanja ruke na poredak.

Ne gledajući, ovom prilikom glavne krivce, osim eventualno jednog ili dva telegrama i nekih spiskova, možda nije ni nastala posebna dokumentacija o poduzetim prvobitnim mjerama državnih organa prema masi pobunjenika. U prilog takvom zaključku išlo bi na primjer sjećanje Slobodana Šakote (i ne samo njega), da se sve radilo u hodu i brzinski te nije bilo ni vremena za neka pisarenja.¹⁾ Međutim, nemali broj ljudi, nezavisno jedan od drugog, dobro se sjeća ukupne procedure oko tog kažnjavanja. Kako ta sjećanja, data autoru dakle ponaosob, opisuju ipak jednu konzistentnu liniju procesa kažnjavanja u toj prvoj fazi, ovaj se može, čini se, prilično vjerodostojno rekonstruirati i bez pisane dokumentacije, čiji, bar neki značajniji nastanak, je ionako pod znakom pitanja. Analizirajući sva ta četiri decenije kasnije ispričana sjećanja većim dijelom pobunjenika ali i tadašnjeg generalnog sekretara Vlade NR BiH, udbovca Ratka Ilića, ključara cazinskog zatvora Hasana Japića, a i važnog pismenog svjedočenja samog ministra unutrašnjih poslova BiH Uglješe Danilovića, autor je rekonstruirao sliku istrage i tog prvog »suđenja«.

Nakon što su, po osnovu spiskova predsjednika MNO-a i drugih odbornika, pohvatani ili se sami predali, nekoliko stotina pobunjenika zatvorenih dijelom u središnjem cazinskom zatvoru i na drugim privremenim zatvorskim punktovima, u roku od nekoliko dana prolazi u prostorijama SNO-a u Cazinu intenzivno Udbito ispitivanje i prvo »suđenje«.

Pobunjenik Mehmed Beganović iz Liskovca priča: »Kamionom smo dopremljeni u Cazin gdje smo bili zatvoreni u konak. Tu smo se, uz strašno maltretiranje udbaša u malom prostoru tiskali četiri dana bez hrane i pića. Povremeno su ubacivani i novi zatvo- renici. Sedmi dan toga svega podvrgnuti smo ispitivanju. Odgovori su traženi guranjem pištolja u usta. Prihvaćena je ipak moja izjava da sam »čuvao krave« i da nemam veze sa ustankom. Stoga je odlučeno: »Mehmed soba broj 2«. Otac moj, Memija, upućen je, međutim u »sobu broj 1«. Mi iz »sobe broj 2« pušteni smo kućama. Odmah nakon 2—3 dana dobio sam poziv da odem na konferenciju u Liskovac. U Liskovcu oficir uzima lične podatke i kuca na mašinu, a Ale Skrgić (predsjednik MNO Liskovac, nap. autora) govori brojke 3, 6, 1 itd. Za mene je rekao »jedna«. Vezani u četvorke nas otprilike 300 ljudi iz Liskovca otjerani smo pješke u Pećigrad,

¹⁾ Sjećanje Slobodana Šakote, u a. a.

a odatle kamionima za Cazin. Tu su nam potvrđene kazne, meni »jedna« (godina), drugima tri mjeseca, šest mjeseci itd. Kamionima smo zatim prebačeni za Srbljane, odakle smo, opet bez vode i hrane, hajvan-vagonima četiri dana putovali do Breze. U Brezi smo zatekli ranije poslanu i na oko dvije godine osuđenu grupu, u kojoj je bio i moj otac. Ova grupa sada je poslana u Zenicu, potom u Bihać, pa opet na suđenje u Cazin (ovaj put vojno, nap. autora). Moj otac dobija 20 godina robije, a odležao je 9,5 godina. Ja sam kod Alije Sirotanovića u Brezi ostao godinu dana. Znam sigurno da su Pozderci naredili ponovno suđenje i progon porodica«, zaključuje Mehmed Beganović, a otac mu Memija dodaje: »Da mi glava ode da je Hakija iza toga svega kažnjavanja.«²⁾

Tog se dvostrukog suđenja sjeća još mnogo ljudi. Svi su oni u prvom talasu osuđeni na »društveno-korisni rad«, na Brezu, na jednu do najviše dvije godine, da bi u drugom navratu »zaradili« po 17, 20 godina »lišenja slobode sa prinudnim radom«. Takav je bio Ale (Selima) Šarić. Sa grupom drugih osuđenika već je jednom prenoćio u Brezi, tu je i podšišan a ujutro je dobio lepinju i trebalo je da krene taj dan normalno, da radi, ali došlo je naređenje da se odmah kreće za Zenicu. »Ponovo povezalo i 19 dana bio sam u Zenici na ispitivanju, zatim 2 dana u Kuli, pa u Cazinu na novo, vojno suđenje.«³⁾ »U Cazinu nisam htio priznati da sam se digao protiv naroda i Države. Osuđen sam na 15 mjeseci i određena mi je Breza gdje sam i prespavao samo jednu noć, da bi bio zatim prebačen odmah sutradan na isljeđenje u Zenicu. Poslije smo isljeđivani u Kuli (zatvor u Bihaću — nap. autora), a na suđenju u Cazinu dobio sam kaznu od 20 godina robije.«⁴⁾ Tričić Ramo sjeća se »400 — 500 vojnika« koji su došli u Šturlić. Prvo im je ovcu ispekao, a treći dan su ga uhapsili. »U Cazinu nas strpalo u zatvor u zgradu stare opštine, gdje nas podijelili u sobu 1 i sobu 2. Ovi su pušteni isti dan a mi iz sobe 1 tu istu noć, oko 10. maja, natrpani smo u kamione, odvezeni u Srbljane, odatle za Sarajevo gdje smo bili jedan dan. Tu nas ošišalo na nulu a sutradan prebačeni u Brezu. U Brezi smo prenoćili i trebalo je tu da ostanemo raditi. Ali došla je milicija, opkolila logor i Cazinci smo morali izaći van. Strpalo nas u vagone u Podlugovima, prenoćili smo u Zenici, gdje je zatim tri—četiri dana trajalo isljeđenje svih nas iz sobe 1. Poslije toga smo prebačeni u Kulu, pa na suđenje u Cazin. U Brezu je sa mi-

³⁾ Sjećanje Mehmeda i Memije Beganovića data autoru u julu 1990. godine u a. a.

⁵⁾ Sjećanje Ale (Selima) Šarića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

⁴⁾ Sjećanje Ismaila Ajkića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

licijom došao Hakija i ja mislim da je Hakija naš povratio na novo suđenje.«⁵⁾ Mada ga ne pravda, Hasan (Ahme) Šarić Hakiju razumije. Priča: »U Brezi sam bio već oko pet dana na tzv. društvenokorisnom radu, zatim su me prebacili u Kulu na ispitivanje pa na suđenje u Cazin. Čuli smo između sebe da je Hakija tražio povećanje kazni i onda se to stvarno dogodilo. Ali, razumijem Hakijinu ljutnju, ipak je to bio njegov kraj. Možda bih na njegovom mjestu tada i ja tako postupio.«) Još bi se našlo više ljudi koji pripisuju Hakiji odgovornost za povećanje kazni, a i za druge represalije koje su slijedile. Među onima koji su pri tome naročito oštri, sigurno su Nikola i Stevo Božić.⁷⁾

Šta je to sve ljude sa Cazinske krajine moglo navoditi da u Hakiji vide najvećeg krivca za svoje daljnje nevolje i patnje? Prvo, Hakija je zaista među prvima došao iz Sarajeva, neko se vrijeme nalazio na terenu i u samom Cazinu, otvoreno iskazujući prema pobunjenicima svoju ljutnju, bijes, grubost. Drugo, Hakija je bio u tim prvim poslijeratnim godinama u narodu Krajine poznat po tome da kao jedan viši politički funkcioner stalno traži kruto primjenjivanje u praksi tzv. ekonomskih mjera države. Treće, bar neki ljudi su znali ili su čak lično zapamtili Hakiju kao javnog tužioca za okrug Banjaluka sa sudskog procesa hodži Muhamedu Redžepagiću iz Vrnograča i još jedanaestorici »narodnih neprijatelja«, održanog od 23. do 25. februara 1947. u Velikoj Kladuši, kada je čitava grupa, sa izuzetkom jednog, i osuđena, i to na jednu do 16 godina lišenja slobode sa prinudnim radom.⁸⁾ Četvrto, neki ljudi su, tada, imali pred očima još i kakve druge Hakijine »griehove«. U svakom slučaju, Hakija je bio 1950. godine visoki državni funkcioner — Cazinjanin koji je vjerovatno uživao u narodu strahopoštovanje ali sigurno nije bio u svojoj Krajini i popularna ličnost.

Ali, kako i zašto je stvarno došlo do novih, neuporedivo težih kazni za pobunjenike i drugih oštrih represalija koje su slijedile? Da li zaista za to jedinu ili najveću odgovornost snosi Hakija Pozderac? U sačuvanim pisanim izvorima Hakija se uopšte ne spominje ali i indirektno on bi se teško mogao dovesti u vezu s naglom promjenom odnosa države prema pobunjenicima i tom kraju uopšte, a pogotovo bi bilo teško tako nešto i stvarno dokazati. Prvo,

⁵⁾ Sjećanje Rame Tričića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

⁶⁾ Sjećanje Hasana (Ahme) Šarića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

⁷⁾ Sjećanje Nikole i Steve Božića, dato Ahmetu Čoviću u maju i septembru 1990. godine u a. a.

⁸⁾ Glas, 1. 3. 1947. »U Vel. Kladuši krivično vijeće Okružnog suda izreklo je presudu organizatorima i članovima terorističke organizacije na kladuško-cazinskoj krajini.«

sjetimo se iskaza udbovca R. Ilića, koji je upućen zbog Bune na Krajinu i koji je jedini činio tada i vlastite bilješke o događanju koje ovdje mi razmatramo. Po veoma vjerodostojnom Iličevom iskazu, Rankovićevom depešom koja je uslijedila nakon što je većina pobunjenika procijenjena kao neznatno kriva i čak puštena svojim kućama (to su bili oni iz sobe 2) naloženo je strogo kažnjavanje. Iz Iličevog iskaza jasno proizlazi da je ova depeša označavala prelomnicu u kažnjavanju ljudi. Mada na osnovu raspoloživih dokumenata nije moguće tačno dokazati čija je bila inicijativa, odnosno tko je sudjelovao u donošenju odluke o »strogom kažnjavanju«, koja dobija svoj najpotpuniji pisani izraz na sjednici OK Banjaluka od 17. 5. 1950. godine, nedvojbeno je da je bar konačna direktiva tome sigurno došla iz Beograda. A u njenom stvaranju Hakija nije mogao učestvovati, kao što nije sudjelovao ni na specijalnim sjednicama posvećenim »neprijateljskoj akciji« u OK Banjaluka i CK KP BiH, čiji član i inače nije bio. A Hakija Pozderac i sam svjedoči o tom Rankovićevom »telegramu«: »Ustaničnici su prvo pušteni pa nakon Rankovićevog pisma vraćeni da bi im se odredile strože kazne. Živko Jošilo npr., sekretar Udbe BiH koji je isto bio u to vrijeme, u toj prvoj fazi kad i ja u Cazinu, zna za ovo Rankovićevo pismo«. ⁹⁾ Autor smatra da se ipak radi o »depeši« (telegram) i ne o »pismu«, a i da je takav pisani dokument sigurno postojao. Da li su ova i druge depeše koje su odašiljane na relaciji Beograd—Sarajevo—Cazin (i obratno) i sačuvane, je drugo pitanje. ¹⁰⁾ U svakom slučaju doprinijele bi jasnoći ukupne slike o ovome.

Ali da se vratimo sudbini teže okrivljenih pobunjenika sa Cazinske krajine. Onih iz »sobe 1«. Čini se da je bilo u pogledu njihovog kažnjavanja, u toj prvoj fazi odnosa Države prema njima, još više zbrke. Vidjeli smo da su oni, ili preciznije, veći dio njih, gotovo odmah nekoliko dana nakon hapšenja i prvog ispitivanja upućeni u Brezu, na »društveno-korisni rad« u roku od tri mjeseca do dvije godine. Također smo vidjeli da se ta kazna gotovo istodobno i činila državni preblagom, pa su nakon jednog ili više dana svi oni (u Cazinu osuđeni na »sobu 1«) povučeni iz Breze, dovedeni na nova isljeđivanja pred Udbu u Zenicu, Sarajevo, Bihać, da bi kasnije na vojnom suđenju u Cazinu bili osuđeni na visoke zatvorske kazne od po 10, 15 i 20 godina. Međutim, i među tim teže okrivljenima bilo je znatnih razlika.

⁹⁾ Sjećanje Hakije Pozderca dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

¹⁰⁾ O problematici istraživanja izborne grade (i ove) vidjeti u Predgovoru knjige.

Oni »najkrivlji« naime, imali su, čini se, jedan sasvim poseban tretman od samog početka. Logično je da je u isljeđivanju njima posvećena naročita pažnja. Još prije hapšenja direktiva je bila, da se opet podsjetimo Ilićevog svjedočenja, iz Rankovićeve depeše, da se oni živi uhvate kako bi se ustanovila pozadina pobune. Trebalo ih je temeljito ispitati, po potrebi suočavati. Svatko od »glavnih« saslušan je u više navrata. Valjda stoga oni nisu prošli proceduru provedenu kod većine uhapšenih, kod njih nije primijenjeno ono ipak olako utvrđivanje krivice po kriteriju »soba 1«, odnosno »soba 2«. No, Udba je očito glatko obavila svoj posao. Istraga je provedena brzo i bez problema pošto su »glavni« ustanici suštinu krivice više-manje lako priznavali, bez većeg sustezanja opisivali događanja u kojima su učestvovali, opterećivali se međusobno. To dokazuju, kako sačuvani iskazni materijali sami, tako i četiri decenije kasnije data svjedočenja nekih udbovaca.¹¹⁾

Međutim, i kod »glavnih« se očito težilo što prije obaviti suđenje. Jer, kako inače tumačiti podatak iz protokolne knjige Krivičnog upisnika 1949—1950. Okružnog suda u Banjaluci. U tom je upisniku pod rednim brojem 144, zapremljenim 15. 5. 1990. godine, upisan Božić Mile, srez Cazin, sa oznakom krivičnog djela iz čl. 3. i čl. 7. ZKND.¹²⁾ Znači, kakav-takav optuženički materijal je već u prvoj polovini maja stigao u Banjaluku pa je čak valjda u obliku nekakve optužnice i registrovan u Okružnom sudu. Kakva je mogla biti optužnica protiv Božić Mile — upisano je i pogrešno ime jer se očito radi o Božić Milanu a ne Mili — urađena do 15. 5. uopšte, nije jasno već zato jer je središnji istražni materijal o Božić Milanu Udba u Bihaću (isljednik Drago Slijepčević) načinila upravo tek 15. maja. Ili je, pak, bila u pitanju praksa da u krivični upisnik Udbe uđe tek optuženički prijedlog uz samo naznaku inkriminacije po određenom članu ZKND? Da je čitav taj optuženički materijal tada ipak još nekako visio u zraku svjedoči i iza Božić Mile ostavljenih 11 praznih upisnih mjesta koja je očito trebalo naknadno (nakon izvršene ukupne istrage) popuniti s a li naredno okrivljenih, tj. Božićevih saradnika u krivičnom djelu, vjerovatno takođe po osnovu iste inkriminacije. A s obzirom da se tim praznim upisnim mjestima i inače završava knjiga Krivičnog upisnika, čak je možda predviđeno da se i u narednu protokolnu knjigu eventualno unesu imena još i nekih drugih okrivljenih u ovom slu-

¹¹⁾ Autoru su u tom smislu svjedočili npr. Jusuf Lipovača i Vojo Čolović, u a. a.

¹²⁾ Arhiv Višeg suda u Banjaluci, Krivični upisnik 1949 — 1950 (1 —144), Podnosi-lac optuženičkog prijedloga je Oblasni javni tužilac b. 242/50

čaju. Kako bilo da bilo u pomenutom Krivičnom upisniku samo još stoji da je predmet »upućen 1. 6. 1950. Vojnom sudu u Sarajevu na nadležnost«. ¹³⁾

Proučivši tadašnju zakonsku regulativu, kako civilnog i vojnog tužilaštva, tako i civilnog i vojnog sudstva, autor je našao da je pomenuto ustupanje predmeta iz civilne u vojnu nadležnost imalo punu zakonsku osnovu. Pitanje je, međutim, da li bi Milan Božić i ostali glavnookrivljeni, makar pod istom inkriminacijom, podjednako prošli pred civilnim sudom, tj. Okružnim sudom u Banjaluci i Vojnim sudom u Sarajevu koji je onda stvarno sudio i svoje javne glavne pretese održao u Cazinu. Ali, ne samo što je logično očekivati da bi za isto krivično djelo civilni sud ipak blaže sudio, već je optužnica vojnog tužioca Vojnog tužilaštva u Sarajevu proširena uz t. 7 iz čl. 3 i t. 13 iz čl. 2 ZKND, o čijim će sadržajima biti više govora kasnije.

Jednom riječju, u tom prvom pokušaju, odnosno prvom pristupu državnih organa kažnjavanju, stvarnih ili navodnih učesnika Cazinske bune, svima njima, i više i manje krivima, već su bile ili bi bile dosuđene manje kazne od onih koje su i izrečene kasnije, u drugom navratu. Sačuvana dokumenta kazuju da je do ovog preokreta u kažnjavanju došlo direktivom odozgo. Mada nisu sačuvane ili autoru nisu bile dostupne Rankovićeve depeše u povodu slučaja Cazinske bune 1950. godine, teško je oboriva teza da je takva direktiva dospjela od nekog drugog faktora. Ne samo što o njoj četiri decenije kasnije neposredno svjedoče, kako smo vidjeli R. Ilić ili H. Pozderac, npr. već to potvrđuje, što je također poznato, opšti metod donošenja odluka u ono vrijeme. Jer, ako su na Politbirou CK KPJ 1949. godine određivane čak cijene bioskopskih ulaznica, kako se neće u samom vrhu Države donositi konačne odluke o odnosu prema onima koji su tu Državu pošli da obore.¹⁴⁾ Također je, vrlo vjerovatna i indikativna svojevremena izjava Đure Pucara »da tu Republika nije ništa radila bez Federacija«, odnosno da su odgovarajući organi u Sarajevu poslužili samo kao transmisijska beogradskih odluka.¹⁵⁾

To pitanje transmisijske doduše nije tako jednostavno. O njemu sigurno najkompetentnije svjedoči, četiri decenije kasnije, tadašnji ministar unutrašnjih poslova BiH Uglješa Danilović: »Pitate kako je došlo prvo do puštanja, pa poslije do ponovnog hapšenja pobunjenika. Te činjenice se ne sjećam, ali je sasvim moguća, naime, u

¹³⁾ Isto.

¹⁴⁾ A CK SKJ, sjednica Politbiroa, III/40, od 22. 3. 1945. godine.

¹⁵⁾ Sjećanje Miće Carevića dato autoru u julu 1989. godine u a. a.

prvom momentu se radilo prije svega o tome da se sama pobuna mirno likvidira i da ne dođe do većeg uznemirenja stanovništva, a poslije se prišlo hapšenju kolovođa i podstrekača pobune. Takav postupak je bio sasvim logičan. Pitate da li je na to uticala depeša Rankovića. Ne sjećam se takve depeše i ne znam zašto bi do nje došlo kada sam Rankovića upoznao telefonom o svemu što se tamo zbivalo. Siguran sam da se njegov stav ni u čemu nije razlikovao od našeg u Bosni i Hercegovini. Mislim da je sve naše predloge usvajao, iako je iz Saveznog ministarstva bio upućen jedan drug na lice mjesta.«¹⁶⁾ Ovo Danilovićevo sjećanje pruža u svakom slučaju veoma značajno pobliže objašnjenje odnosa državnih vrhova na relaciji Sarajevo—Beograd i obratno. No, podrazumijeva se da su odluke općenito, pa i ove o kojima je ovdje riječ, nastajale u komunikacionom prostoru između republičkog i saveznog vrha Udbe, ali čin usvajanja »predloga« odnosno, donošenje konačne odluke, što proizlazi i iz Danilovićevo pisma, vršeno je ipak — u Beogradu.

Sam Milovan Đilas, uostalom, na direktno autorovo pitanje, odgovara: »Ne znam tačno ko je doneo odluku o pogubljenjima i smrtnim presudama, ali prema načinu rada i odlučivanja to nije moglo biti bez Titove saglasnosti, na osnovu Rankovićevih izveštaja.«¹⁷⁾ Ovim smo iskazom već donekle zakoračili i u narednu oblast, ali ovdje je bitno kao zapažanje istaći da je valjda taj isti koji je kasnije na najvišem nivou konkretizirao i smrtne presude, odredio, dakle, i to da svim optuženima za pobunu na Krajini dođe do novih presuda, odnosno do težih kazni. A nije se radilo o malim promjenama već o ogromnim razlikama u kaznama. Čak, vjerovatno, ne samo o strahovito pooštrenim vremenskim zatvorskim kaznama i smrtnim presudama od kojih možda nijedna ne bi bila izrečena da su procesi održani pred civilnim sudom, nego je vjerovatno u momentu donošenja odluke o strožem kažnjavanju učesnika u ustanku pala i odluka o iseljavanju njihovih porodica sa domaćih ognjišta, dakle jedna mjera, gotovo genocidnog karaktera, koja je u ljeto 1950. godine i sprovedena u djelo. Jer svi ti elementi pooštrenog kažnjavanja i represalija prema porodicama pobunjenika, te Krajini uopšte, sadržani su u jednom pasusu zapisnika već pominjane sjednice OK Banjaluka od 17. maja 1950, pasusa na čije elemente ćemo se još vraćati, ali ćemo ga ovdje integralno citirati: »U vezi učesnika u pobuni izvršiti suđenje na smrt i kazne robije, kao i

¹⁶⁾ Pismo Uglješe Danilovića autoru od 6. 9. 1990. godine. Prema Danilovićevom i sjećanju taj drug je bio pukovnik Safet Filipović.

¹⁷⁾ Pismo Milovana Đilasa autoru 1. 8. 1990. godine.

konfiskaciju imovine. Stvarati na tim imanjima državna dobra i izvršiti raseljavanje porodica. Učesnike u pobuni izvesti pred vojni sud.«¹⁸⁾

Autor nije našao dokumenat slične sadržine kojim bi se određivala mjera kazni za okrivljene sa slunjskog sreza. Devrnja i glavno jezgro ustanika iz Korduna u onom momentu, kad je nastao npr. pomenuti zapisnik OK Banjaluka, nisu bili još ni uhvaćeni. Ali s obzirom da je i u Slunju suđeno početkom juna pred Vojnim sudom (zagrebačke armijske oblasti) i da su se kazne ustanicima i tamo kretale u vrlo sličnim omjerima, očito je da se radilo o istoj centralnoj direktivi. Pitanje, međutim, ostaje da li je i na Slunju bilo kakvog »dvostrukog« suđenja. Da li su i tamo najprije izrečene blaže, pa zatim, kao za Cazinsku krajinu, neuporedivo teže kazne? Ni raspoloživi dokumenti, ni sjećanja ljudi ne upućuju na takav zaključak. Možda su presude koje su podijeljene na Cazinskoj krajinu u prvom talasu, a uskoro ocijenjene kao preblage i ishitrene, bile dakle i zbog toga jer se radilo o velikoj masi ljudi koja se npr. čak nije ni imala gdje uspješno držati i slično, a djelovala je istovremeno prilično naivno, dok takve vrste problema na Slunju nije bilo, jer je ustanika bilo ipak više nego 10 puta manje. Zato je tu, valjda, mogao biti odmah primijenjen aršin kao u drugom talasu cazinskog suđenja.

Prije nego što ćemo se pobliže upoznati sa provođenjem svih već spomenutih kaznenih mjera, potrebno je nešto više reći o istrazi Udbe, istražnim materijalima na osnovu kojih je sačinjena optužnica (optužnice).

Saslušavanje odnosno istražni postupak provodili su isljednici Udbe. U Bihaću, Zenici i Sarajevu u Bosni, te u Slunju i Karlovcu u Hrvatskoj, istragu je prošlo oko 300 ustanika. Saslušavanje je vršeno pojedinačno, jedan ustanik — jedan isljednik Udbe, uz zapisničara. Redosljed isljeđivanja pojedinaca nije mogao biti planiran već zbog toga jer je Udbe počela sa istragom u prvim danima nakon Bune kada se jedan broj pobunjenika još nije predao i bio uhvaćen. Pogotovo s obzirom na opšte okolnosti u kojima se tada nalazila zemlja, Udbi je naređeno da istragu obavi što temeljitije i što brže. Stoga su isljednici, i prema sopstvenim sjećanjima, radili gotovo danonoćno.¹⁹⁾ Najviše okrivljenih ispitivano je jednom,

¹⁸⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 30, Zapisnik sa sjednice OK Banjaluka od 17. maja 1950. godine.

¹⁹⁾ Sjećanje npr. Jusufa Lipovače. I Uglješa Danilović i Vojo Čolović u svojim su usmenim sjećanjima autoru svjedočili da je bio rad tih isljednika veoma težak. Mnogi su bili mladi i neiskusni. Fizički su se iscrpljivali danonoćno, a bilo je i opasno.

dok su još ranije utvrđene kolovođe Bune i uopšte istaknutiji ustanici saslušavani po nekoliko puta, pa i od'dvojice i više isljednika. Među okrivljenima sa Cazinske krajine najviše, odnosno najduže ispitivani su Nikola Božić i Čedo Bogunović. Nikola Božić je npr., prema zapisniku, u vrijeme između 12. i 31. maja, saslušan u šest navrata, a Čedo Bogunović, u vrijeme između 16. i 30. maja, bar četiri puta.

Kako se odvijao sam tok istražnog postupka? Metode Udbe bile su inače, a pogotovo tada, opštepoznate. Na određena pitanja isljednika, mnoga priznavanja krivice, ili kako bi se izrazila većina ustanika toga kraja — »priznanja« bila su sigurno i iznuđena. Ne toliko fizičkom prisilom, mada je raznog maltretiranja i pogotovo prijetnji te vrste bilo, kako se vidi iz kasnijih svjedočenja, koliko saradnjom u toku istrage, tj. njihovim izrazito otvorenim pa i iskrenim odgovorima, ponajviše kao posljedice pristupa isljednika okrivljenima po onoj narodnoj: »Priznaj, pola ti se prašta!« Pohapšene i pozatvarane ustanike, u većini prestravljene zbog moguće najgore sudbine koja ih čeka, nije ni bilo teško navesti na opširna i detaljna odgovaranja. Čini se da su se stvarno nadali da će time olakšati svoj položaj. Naravno, ni metoda eventualnog fizičkog prisiljavanja ili prijetnje fizičkim prisiljavanjem na određeno priznavanje, s jedne, ni metoda »obećanja« isljednika ustanicima da je za njih najbolje da sve lijepo kažu kako je bilo jer će se time u mnogome iskupiti, s druge strane, ne mogu se dokumentima dokazati neposredno, ali kasnijim svjedočenjima, kao i po logici stvari, takav tok istrage bilo je i normalno očekivati. Uz to, sam ustanik je morao biti svjestan presudne činjenice da će ga u istrazi teretiti njegov komšija ili drugi seljak — mještalin, koji zna za njegovo stvarno ponašanje pred ustanak ili za vrijeme njega, te da je, prema tome, u situaciji kad i ne može prikriti štogod i ako hoće. Svjestan je mogao biti da ga prikriivanje nekih činjenica ili njihovo izvrtnje može dovesti i u gori položaj od onoga za koji je istinski odgovoran. I, razumije se, tog međusobnog terećenja je u istrazi stvarno bilo. Uostalom, ono je sigurno i realan odraz razvoja događaja pred Bunu i u Buni, ali je dijelom terećenje drugih bilo i izmišljeno, da bi se na neki način rasteretio sam saslušanik.

Bez obzira o kom se ustaniku i kom isljedniku radilo, pitanja su postavljana po kalupu, i inače utvrđenom u istražnom postupku, ako se na taj dio sudske procedure gleda samo sa formalnog stanovišta. To znači da su svi ustanici, nakon što je utvrđen njihov identitet, najprije odgovarali na opšta pitanja u vezi sa svojim ličnim statusom (datum, mjesto rođenja, roditelji, stalno mjesto bo-

ravka, nacionalna i vjerska pripadnost, školska sprema, porodične i imovinske prilike, služenje vojnog roka, datum hapšenja i zatvaranja). Zatim, je svaki saslušavani trebalo da da svoje biografske podatke. Neki okrivljeni su to činili ukratko dok je kod drugih isljednik tražio i pojedinosti, postavljajući i dodatna pitanja. Istraga se završavala stereotipnim pitanjem, bar kako proizlazi iz zapisnika, da li je ispitivani svoje odgovore davao slobodno, što su, bez izuzetka, svi saslušavani potvrđivali i svojim potpisom odnosno, u velikom broju nepismeni, otiskom kažiprsta.

U sam sadržaj pitanja i odgovora oko glavne teme zbog koje su i saslušavani ovdje ne bismo ulazili, to je učinjeno, u znatnoj mjeri, već prilikom opisivanja toka priprema za Bunu i same akcije ustanika na Đurđevan — Jurjev.

Skoro svatko je pitan o tome kad je saznao za pripremanje »neprijateljske akcije«. Zanimljivo i indikativno je ovom prilikom pomenuti da je u najvećem broju zapisnika saslušavanih, kad je Cazinska krajina u pitanju, (ne i slunjski srez!) već mašinom otkucana riječ *ustanak* ili *buna* ili *pobuna*, valjda od isljednika koji je i sam potpisivao zapisnik, rukom precrtana i da je umjesto prvobitno kucane riječi, koju su dakle izvorno koristili pobunjenici prilikom saslušavanja, rukom upisano *akcija* ili *neprijateljska akcija* ili *ispad*. Kad govorim o ovom precrtavanju i upisivanju u izvorni zapisnik nove kvalifikacije djela koje je u pitanju, pri tome mislim bar na dvije stvari. Prvo, ovakvim postupkom se na očito posve nedozvoljiv način intervenira u sadržaj onoga što ispitani govori (nije dokučivo da li je do »prekvalifikacije« dolazilo prije potpisivanja saslušanog ili nakon toga). Drugo, s obzirom da je istragu provodilo više isljednika Udbe, te da je do pomenutih »prekvalifikacija« dolazilo u zapisnicima koji su diktirali različiti isljednici Udbe, nepobitno je da je postojala »viša« direktiva, odnosno naređenje da se gdje god je moguće pojam (po)bune i ustanka eliminira i zamijeni riječju koja će označavati željeni, »propisani« pojam. Zato mi nije čudno što u razgovoru sa mnom, gotovo četiri decenije kasnije, Ahmet Kulenović, ondašnji udbovac koji je odigrao, prema sjećanjima Cazinjana, čak dosta pozitivnu ulogu u određenim momentima (u »likvidacijama« u danima nakon Bune), što dakle on izričito opovrgava izraze *buna*, *ustanak* tvrdeći da se radilo o *neprijateljskoj akciji*, *neprijateljskom ispadu*, upućujući me na svoj »diplomski rad na oko četiri kucane stranice« koji je 1954. godine odbranio u RSUP-u u Sarajevu s naslovom »Neprijateljski ispad u Cazinu 1950. godine«.

Također je skoro svatko saslušavani pitan zašto je sudjelovao u akciji. Odgovori su bili različiti, kao što su uostalom i motivi pobunjenika bili različiti. Mada je glavni poriv gotovo svim bio »skiniti komunistički jaram sa vrata« samo bi oni najhrabriji u istrazi ili na glavnom pretresu to i otvoreno priznali. Možda su to činili i više ali bi »komunističko sudstvo« takve izjave malo teže bilo spremno i bilježiti. Više isljednika npr., četiri decenije kasnije, sjećaju se kako su ustanici, bar u neformalnim kontaktima sa njima, govorili da se više nije moglo »durati«, da je došlo »do guše«. Velika većina se branila da su »moralni«, da im je »priječeno« i si. Na tom pitanju je bilo, inače, i dosta nesuglasica među okrivljenima jer najčešće oni koji su navodno prijetili nisu htjeli to i priznati. Vjerodostojnost iskaza jednih ili drugih bilo je u takvim slučajevima, i tada na sudu, zaista teško dokazati.

Sadržaj pitanja u istrazi zavisio je od mnogo čega. Logično je da su detaljnije ispitivani oni za koje je veoma brzo utvrđeno da su kolovođe, ne samo čitave Bune već i po pojedinim selima. Pitanja bi, dalje, zavisila i od prethodnih odgovora kao i o već stečenim saznanjima isljednika. Ponekad bi pojedine okrivljene isljednici i suočavali. Ta suočavanja, međutim, nisu uvijek bila i moguća jer, prema Muhamedu Sadikoviću, jednom od branilaca po službenoj dužnosti na cazinskim procesima, ustanici nisu ispitivani svi na jednom mjestu. Kako bi se istraga ubrzala okrivljeni su »razdjeljeni« na saslušavanje u više mjesta.²⁰⁾ No, kad su bili ti »najvažniji« u pitanju njih su, izgleda, bez obzira što su to bili seljaci iz različitih krajeva, držali zajedno, valjda baš radi uspješnijeg ustanovljavanja činjenica.

S obzirom da se radilo o pitanju bitne pozadine čitavog događaja, dogovorom između nadležnih Hrvatske i Bosne i Hercegovine odlučeno je da se Božić, Devrnja, Bogunović i još neki koncentrišu na jednom mjestu kako bi se ustanovilo nisu li oni kao rukovodioci i organizatori od nekoga inspirisani.²¹⁾ Prema jednom svjedočenju, četiri decenije kasnije, do tog suočenja je, u Bihaću, stvarno i došlo, a prisustvovao mu je i Vladimir Bakarić, predsjednik Vlade NR Hrvatske, lično.²²⁾ Kako je protekao tada taj susret i da li se nešto novo saznalo, autor nije doznao. Da li je upravo na taj susret specijalno došao i Stanko Opačić — Čanica, ministar Vlade NR Hrvatske, valjda već tada pomalo sumnjičen u vezi »sa

²⁰⁾ Svjedočenje Muhameda Sadikovića autoru (telefonom) u avgustu 1990. godine u a. a.

²¹⁾ Izvještaj S. Filipovića i D. Lauševića.

²²⁾ Svjedočenje Nikole Božića dato Ahmetu Čoviću, u a. a.

ustankom« kako svjedoči »istaknuti ustanik« Sele Beganović, također ostaje otvoreno pitanje.“) Sam Čanica npr., u sjećanju na 1950. godinu datom autoru četiri decenije kasnije, negira bilo kakvu svoju ulogu u svemu tome.²⁴⁾ Kasniji izvještaji, različite provenijencije, ne daju slutiti da su se tom prilikom otkrile neke »više« veze za kojima se u istrazi toliko tragalo. Možda se i pronašlo što-god što iz određenih razloga nije objelodanjeno na javnim vojno-sudskim pretresima? Ako i jeste, i eventualno bilo i zabilježeno negdje, sakriveno je do današnjih dana. Udba je smatrala, uostalom, da ionako raspolaže sa dovoljno snažnim dokaznim materijalom, kojim će se lako sastaviti optužnica, utvrditi krivica okrivljenih, izreći teške presude.

Ne pridržavajući se isključivo hronološkog reda zbivanja, jer su suđenja po Osnovnom zakonu o prekršajima obavljena valjda, bar u većini, prije vojnog suđenja u Cazinu odnosno u Slunju, u centar pažnje najprije ćemo postaviti događanje koje se završilo najtežim kaznenim posljedicama, tj. osam cazinskih i jedan slunjski vojno-sudski proces. Nakon toga pokušaćemo propratiti tzv. prekršajno suđenje kao glavnom, vojnom suđenju ipak sporedni čin. Slijediće se, dalje, razmatranje problema protjerivanja porodica sa Krajine na srbački srez. Zatim ćemo se zadržati i na aspektima kažnjavanja ljudi po partijskim i drugim državnim linijama. Završićemo sa prikazom opštih posljedica za stanovništvo, odnosno pokušajem opisa života na Krajini nakon ustanka.

²⁴⁾ Sjećanje Selima Beganovića dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

²⁵⁾ Sjećanje Stanka Opačića — Čanice dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

Glava trinaesta

VOJNO SUĐENJE U CAZINU I SLUNJU

Istražni postupak koji je zvanično poveden protiv blizu tri stotine lica sa Cazinske krajine završen je zaista veoma brzo, još isti mjesec, tijekom maja. Isljednici Udbe napravili su na stotine i stotine kucanih stranica zapisnika sa saslušanja okrivljenih ustanika. Taj materijal poslužio je, zatim, za sastavljanje optužnica. S obzirom na veliki broj okrivljenih odlučeno je, naime, da se pobunjenike tuži i sudi po grupama. Nisam utvrdila kako je provedeno grupiranje, tačno kada i ko je to učinio. Pretpostavljam da su to zajedno učinili vojni tužilac i poneki isljednici Udbe, čim je čitava istraga završena. Jer, sam vojni tužilac, kapetan Albin Šibenik, mada je, pošavši za Cazin, u Zenici dijelom upoznat sa stvari, nije mogao imati ni približno dovoljan pregled situacije u pogledu tolikog broja okrivljenih. Stoga je svrstavanje pobunjenika po grupama okrivljenih, s obzirom i na brzinu koja se tražila, morao biti zajednički posao tužioca i isljednika, mada ne isključujem ni mogućnost da su grupiranje izveli isljednici Udbe sami.

Jedno deset dana nakon Bune, »odozgo« je odlučeno da suđenje bude vojno. »Učesnike u pobuni izvesti pred Vojni sud« glasila je direktiva, ozvaničena, da podsjetimo, na sjednici Oblasnog komiteta Banjaluke 17. maja. Da odluka o karakteru suđenja nije donesena odmah nakon Bune, svjedoči, između ostalog, i već pominjana činjenica da je 15. maja krivični predmet Mile (Milana — nap. autora) Božića, glavnog rukovodioca ustanka zaveden u registar Okružnog suda u Banjaluci. Uz njegovo ime, ostavljeno je, znamo, slobodnih još 11 mjesta u koja je trebalo naknadno upisati imena i ostalih glavnookrivljenih.

Krivični postupak protiv glavnih pobunjenika krenuo je najprije civilnim kolosijekom. Istragu je započela Udbe, iako bi je, u

slučaju da se odmah pristupilo vojnom krivičnom gonjenju, trebali početi »vojni tužioci neposredno ili preko vojnih isljednika«. ¹⁾ Pretpostavljam da nije pristupljeno odmah vojnom suđenju (koje podrazumijeva i vojnog tužioca) zbog toga što je bilo uobičajeno da Vojni sud sudi vojnim licima. Ali, kako je bilo i pravno regulirano, prema Zakonu o vojnim sudovima, čl. 8, da u nekim slučajevima »vojni sudovi sude i nevojnim licima« i to pod tač. 1. »za krivična djela slabljenja narodne odbrane...«, čitav slučaj naše Bune vrlo brzo prelazi u kompetenciju odgovarajućih vojnih organa. ²⁾ Time zapravo nije ničim ni narušena pravna osnova sudskog postupka. Jer, »sudovi kod kojih su u postupku predmeti po delima iz ovoga zakona, a za koja nisu po njima nadležni, ustupiće takve predmete na dalji postupak sudovima nadležnim po ovom zakonu ako do njegovog stupanja na snagu nisu izrečene prvostepene presude«. ³⁾ Krivični predmet »Božić Mile, srez Cazin« sa oznakom krivičnog djela: član 3 i čl. 7 KZND, tako je upućen 1. 6. 1950. Vojnom sudu u Sarajevu na nadležnost. ⁴⁾ Radi se o pukom formalnom činu koji je na neki način već i zakasnio, pošto je u tom trenutku vojno suđenje u Cazinu već naveliko u toku, a glavnoj je grupi okrivljenih odlučeno da se sudi na kraju.

Pomoćnik vojnoe tužioca tadašnje Sarajevske armijske oblasti bio je kapetan Albin Šibenik. Njega i majora Blagoja Boškovića, sjeća se Šibenik, pozvao je jednog dana Uglješa Danilović, ministar unutrašnjih poslova NR BiH. »Ustanak u Cazinu«, kaže, »hajte tamo, treba suditi vojno«. Najprije su svratili, tek da vide o čemu se radi, u Zenicu gdje međutim, nisu imali nikakvog kontakta sa cazinskim zatvorenicima, pa produžili za Bihać. Tu su »više njih«, pored Šibenika i Enver Krzić, pomoćnik javnog tužioca NR BiH, koji je inače bio »zadužen za istrage u odjeljenju Udbe« i još poneko »oko 15 dana« sastavljali optužnicu. ⁵⁾ No, s obzirom da je već prvi glavni pretres u Cazinu počeo 22. maja, Šibenik je očito bar udvostručio broj dana pripremanja optužnice u ovom svom sjećanju. On stalno inače govori o optužnici, a bilo ih je osam. Kako su, međutim, i po sadržaju, međusobno jako mnogo ličile, nije

¹⁾ SI. I. FNRJ, br. 101, od 17. 12. 1946, Zakon o vojnom tužioštvu.

²⁾ SI. I. FNRJ, br. 105, od 10. 12. 1947, Zakon o vojnim sudovima.

³⁾ SI. I. FNRJ, br. 59, od 23. 7. 1946, Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države.

⁴⁾ Arhiv Višeg suda u Banjaluci, Krivični upisnik 1949 — 1950, red. br. 144. U Upisniku stoji inkriminacija »čl. 3 i čl. 7 ZKND«. Radi se, vjerovatno, o tehničkoj omašci te je trebalo pisati »čl. 3 t. 7 ZKND« što je uostalom i glavni dio inkriminacije kojom se onda služe i vojni tužilac i Vojni sud.

⁵⁾ Sjećanje Albina Šibenika dato autoru u novembru 1989. godine, u a. a.

ni čudno da se Šibenik sjeća optužnice kao jedne jedinice. Činjenica je, međutim, da je on, Albin Šibenik, Slovenac, rođen 1919. godine u okolini Postojne, uoči rata student prava, pa vojni tužilac brigade (1944) i divizije (1947), nakon diplomiranja (1948) raspoređen na dužnost u Sarajevo kao pomoćnik vojnog tužioca svih osam optužnica u Cazinu i vlastoručno potpisao.

Analiza tih optužnica ukazuje na dva osnovna kriterija po kojima su okrivljeni svrstani u određenu grupu. Prvi kriterij odnosio se na najveću krivicu ustanika. Zato se u jednu grupu okupilo one za koje je u istrazi utvrđeno, bez obzira na njihovo bliže teritorijalno porijeklo, da su glavni inspiratori i organizatori pobune. Po drugom kriteriju, svrstavanje pobunjenika zavisilo je od mjesta njihovog življenja odnosno od čete ili mjesne grupe kojoj se je dotični pobunjenik, kritičnog dana pohoda na Cazin i u akcijama na Kladaši, priključio.

Za razumijevanje suštine i duha optužnice nije neophodno u pojedinosti se upoznati sa svih osam optužnica, pogotovo ne zbog toga jer su se presude, izrečene nakon glavnih pretresa, u potpunosti oslanjale na odgovarajuće optužnice, a sa presudama ćemo se ipak morati detaljnije pozabaviti. S obzirom da su oba tužioca (kao i ostali zvaničnici na procesu sudije i branioci) bili kvalifikovani pravници, i mada mladi, ali sa već izvjesnim iskustvom, optužnice su sastavljane u skladu sa svim važećim pravnim normama. Ovdje nas, međutim, više zanimaju sadržajne kvalifikacije. I u tom pogledu na djelu je bio jedan zajednički kalup kojega su činila specifičnim, prije svega, različita imena optuženih.

Osam optužnica značilo je osam glavnih pretresa i osam kolektivnih presuda. Presude su izrečene za blizu 300 ljudi, sve to u petnaestak dana. Za potrebe odvijanja samog sudskog procesa u Cazin su došli uz već pomenute tužioce, predsjednik suda major Blagoje Bošković, nekoliko oficira u ulozi sudija porotnika, branioci na prvom i drugom pretresu poručnik Milivoje Divović i potporučnik Nikola Mrvoš odnosno, također branioci po službenoj dužnosti, pravnici-civili Muhamed Sadiković i Sadik Čehajić iz Bihaća, dok je jedini »domaći« čovjek bio lokalni advokat doktor Anton Groznik.

Vojno suđenje se odvijalo u još ne dovršenoj zgradi budućeg zadružnog doma u Cazinu. Bilo je javno, mada ne prema sjećanju pojedinaca (kao Miče Carevića npr.) koji su prisustvovali nekim raspravama, za ulazak u salu imali neke propusnice. Znači da, ukoliko to stoji, ipak nije mogao baš svatko ući. Porodica optuženih mogla je, čini se, bez ograničenja pratiti proces, pa je tako Bej-

za Čović, supruga Alina, sva tri dana glavnog procesa, suđenju prisustvovala. Isto tako na suđenju je bila i supruga optuženog Milana, majka optuženih Nikole i Steve Božića. I vjerovatno je bilo prisutno i inače više osoba iz bliže porodične okoline optuženih kao i svih onih službenih lica koja su bila radi sređivanja prilika na Krajini i upućena tada u Cazin. Sigurno su suđenju prisustvovali bar neki mještani. Po sjećanju ljudi u vrijeme odvijanja procesa u Cazinu je bio na snazi policijski čas. Kad se počeo spuštati mrak, valjda od šest predveče, po gradu bi se mogla vidjeti samo uniformirana lica, dok bi tada mještani, i inače već isprepadani zbog tolike vojske koja se kretala gradom, virili kroz prozore. Na svoj, književnički način, atmosferu oko suđenja plastično je opisao Dževad Sabljaković u *Omaha 1950*.

Zadnji cazinski proces, proces glavnooptuženima, održan je početkom juna, istovremeno kad i jedini vojnosudski proces ustanicima sa Slunja. Mada se radilo o drugoj personalnoj službenoj sudskoj garnituri, slunjski vojnosudski proces po svemu je mnogo ličio na osam cazinskih. Razmatraćemo ga na kraju ove glave i zato što je bio hronološki posljednji i zato što se ipak radilo o okrivljenima iz druge sredine, iz Korduna. Ali da istaknemo - po značaju suđenja prvooptuženom, Mili Devrnji, taj se proces mogao naći i u centru pažnje prikaza ukupnog suđenja.

Prvi vojnosudski proces

Optužnicu za prvi glavni pretres u Cazinu prima predstavnik »Vojnog suda u Sarajevu« major Blagoje Bošković 20. maja i kao »Predsednik suda« izdaje 23. maja Naredbu za glavni pretres.

»U krivičnom predmetu pokrenutom protiv optuženih Čović Dede i ostalih zbog više krivičnih dela iz čl. 3 tačke 7 i 13 Zakona o krivičnim delima protivu naroda i države određuje se glavni pretres na dan 23. maja 1950. godine na koji se imaju pozvati sledeća lica:

- 1) Svi optuženi koji se nalaze u istražnom zatvoru,
- 2) Vojni tužilac vojne pošte broj 3945 - 17 Sarajevo,
- 3) Branioci optuženih:
 - a) poručnik Milivoje Divović i potporučnik
 - b) Nikola Mrvoš koji se određuju po službenoj dužnosti - čl. 50 Zakona o krivičnom postupku i

- 4) Sudije - porotnike:
a) poručnika Ignjata Lončarevića i
b) vodnika, Milana Milovanovića.

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU«⁶⁾

Kako je bilo najviše pobunjenika sa mjesnog područja Šturlić, to je prvo grupno suđenje obavljeno Šturlićanima. Optuženo je njih 51, sudski proces — glavni usmeni pretres, tj. čitanje optužnice i izjave svakog pojedinačnog optuženog na optužnicu, dokazni postupak i izlaganje tužioca i branioca, zatim tajno sudsko vijećanje, izricanje i obrazloženje presude te izjave tužioca i optuženih o presudama — trajao je ukupno 2 dana, 22. i 23. maja.

Optužnica. Zasnivala se na više krivičnih djela iz čl. 3. tač. 7 i tač. 13 ZKND u vezi sa čl. 2 istog zakona što je kažnjivo po čl. 4 st. 1 pomenutog zakona u vezi sa čl. 27 OKZ. I svi ostali optuženi u narednim grupama terećeni su na osnovu ovih istih kvalifikacija.

Iz Zapisnika o glavnom usmenom pretresu nije moguće zaključiti da li su pomenute zakonske odredbe optuženima i predložene, ovdje ih iznosim radi bližeg razumijevanja teme, i radi njihove opšte aplikativnosti na sve optužene, ne samo u ovoj prvoj grupi-0

ZKND, čl. 3 t. 7: »Ko organizuje oružanu pobunu ili učestvuje u njoj ili organizuje ili pomaže da se organizuju oružane bande ili njihovo ubacivanje na teritoriju države u cilju vršenja dela iz čl. 2 ovog zakona ili ko stupi u grupu organizovanu ili naoružanu za vršenje takvih dela.«

T. 13: »Ko u cilju navedenom u čl. 2 ovog zakona rušenjem, paljenjem ili drugim sredstvom razori ili ošteti saobraćajna postrojenja ili druge javne veze, vodovod, javna skladišta i uopšte javnu imovinu.«

Čl. 2: »Kao krivično delo protiv naroda i države smatra se svaka radnja kojom se ide za tim da se putem nasilja obori ili ugro-

⁶⁾ Centralna arhiva Vojnih sudova SFRJ, Vojni sud u Sarajevu (dalje: CAVS), k. 301/50. I svi ostali sudski spisi vezani za optužene na ovom pretresu nalaze se pod zbirnom signaturom k 301/50 te stoga u daljnjem više ne spominjem mjesto njihovog nalazjenja.

⁷⁾ Uporediti, Sl. 1. FNRJ broj 59 od 23. jula 1946: Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države: Sl. FNRJ br. 106 od 13. decembra 1947; Krivični zakonik (opšti dio); Sl. 1. FNRJ br. 106 od 13. XII 1947. godine.

zi postojeće državno uređenje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, ili da se ugrozi njena spoljna sigurnost ili osnovne demokratske, političke, nacionalne i ekonomske tekovine oslobodilačkog rata: federativno uređenje države, ravnopravnost i bratstvo jugoslovenskih naroda i narodna vlast.«

Č1.4. st. 1: »Dela iz čl. 3 ovog zakona, izuzev dela iz tač. 14, kazniće se lišenjem slobode sa prinudnim radom najmanje 3 godine, konfiskacijom imovine i gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava, a pri postojanju naročito otežavajućih okolnosti smrtnom kaznom.«

KZ (ili OKZ) čl. 27: »(1) Inicijatori i organizatori koji radi vršenja krivičnih dela stvaraju ili iskorišćuju organizacije, bande, zavere i druga udruženja, krivično su odgovorni za sva dela koja su obuhvaćena zločinačkim planom delatnosti tih udruživanja i za sva pojedinačno učinjena dela koja su proizašla iz tog plana.

(2) Pripadnici organizacija, bandi, zavera i drugih zločinačkih udruživanja krivično su odgovorni kao saučesnici za sva učinjena krivična dela koja su proizašla iz zločinačkog plana delatnosti tih udruživanja sa kojima su se oni saglasili i to svojim delom i ponašanjem izrazili, bez obzira da li su neposredno učestvovali u izvršenju tih krivičnih dela.«

U šturličkoj grupi optuženih 44 je bilo iz Sturlića, 5 iz sela Šturlička Platnica i 2 iz takoder susjednog Hadžinog Potoka. Optužnica stavlja na šturličkom terenu uz bok glavnooptuženog, Čović Dede, još dvojicu seljaka, Čoralić Agana i Dervišević Muharema. Optuženi su kao organizatori akcije, pljački i paljevina na ovom području gdje su pripreme počele još sredinom aprila, a uključeni su bili u širu akciju »zločinačke bande« Milana Božića, Ale Čovića i dr. »sa krajno luđačkom zamisli napada na Cazin i Kladušu i uspostavljanju stare kapitalističko-monarhističke vlasti Petra Karađorđevića«. Veliku aktivnost organizatora na šturličkom terenu tužilac objašnjava »prilično brojnim profašističkim ostacima i kulačkim elementima koji još nisu dotučeni, a i u kulturno-političkoj zaostalosti, koja im je ostala u nasljeđu od nenarodnih režima bivše Jugoslavije Petra Karađorđevića, brižljivo podržavana od Pavelića i Hitlera u toku oslobodilačkog rata«.

Čoralić i Dervišević su optuženi da su »u najtješnjoj saradnji sa osnovnom grupom Božić Milana i Čović Ale i dr.« pronosili »profašističke i vrlo glupe izmišljotine kao npr. da je »kralj Petar sastavio vladu sa Mačekom i Pavelićem, i da dolazi u Beograd, da je ustanak u cijeloj zemlji, da je 40.000 ustaša i četnika spremno za napad, da će biti ispomognuti Engleskim i Američkim avionima...«

Zanimljivo je da je u tom nabrajanju prvobitno stajala i kvalifikacija »da treba preduhitriti informbirovce u preuzimanju vlasti«, ali je ona naknadno (kada i od koga?) precrtana. Kao da se htjelo Informbiro pošto-poto izbaciti, ne spominje se više ni na jednom mjestu u ovoj optužnici.

Sva trojica glavnooptuženih Šturlićana, nosili su pušku u akciji i teško su terećeni. No, iz istražnog materijala, kao i za ostale optužene u svim grupama, vađeni su samo oni podaci koji su ih mogli najviše kompromitovati. U mnogim slučajevima to tužiocu i nije bilo teško jer su sami optuženi u istrazi zaista dosta toga izjavili, kao Dervišević Muharem npr. kako je bio »glavni kurir« kod Ale i Milana, »špijunirao« po selu da neko ne oda organizaciju, »pretio ljudima da će biti ubijen koji bi odao«, »nagonio i obaveštavao ljude da idu na ustanak, pretio sam im ko ne pode da će biti ubijen«. Dervišević, inače nepismen, slabog imovnog stanja, otac petoro djece, u toku rata bio je u domobranima i ustaškoj miliciji. I Čović i Čoralić terećeni su »sramnom« ratnom prošlošću, mada su obojica kao huskinovci 1944. godine prešli u partizane. Dedo Čović zv. Mulan 32-godišnjak, nepismen, srednjeg imovnog stanja, otac sedmoro djece, optužen je kao vođa Muslimana koji su pošli preko Korane na Slunj u pomoć »banditu Dervonji« (Devrnji - V. K. Bukić), želeći pokazati Srbima i Hrvatima da su se »i muslimani podigli za Jugoslaviju Kralja Petra« i po »zelenokadrovskoj i četničkoj navici« pljačkali i palili narodnu imovinu, napadali mirne seljake, da bi se pred prvim pucnjem razbježali. Čoralić Agan, sa 4 razreda osnovne škole siromašan zemljoradnik, otac jednog djeteta bio je komandir 2. čete u napadu na Cazin, a prije toga se priključio sa grupom Šturlićana »pljačkašima i palikućama Beganović Hasiba« raznoseći robu iz zadruga u Čoralićima. Posebno lično pominjani u optužnicama, »nosioci lista«, kako ih 4 decenije kasnije naziva Albin Šibenik, bili su predviđeni na najstrožu, smrtnu kaznu.⁸⁾

Tužilac inače navodi da je u grupi od 51 optuženog njih 35 služilo Paveliću i Hitleru u ustašama, ustaškim milicijama, crnim legijama, vražijoj diviziji i SS trupama, dok je 21 među njima kulak čime se, prema optužnici, lako shvataju »posljednji trzaji kontrarevolucije u našoj zemlji«. Zbog još ratnih »zločina« i »bančenja« 1950. godine tužilac poziva da se optuženima više ne prašta i da se »propali pokušaj« ne završi blagim kaznama. »Iako je sam po sebi smiješan i glup, on je po izvršiocima djela i njihovoj namjeri

*) Sjećanje Albina Šibenika dato autoru, u novembru 1989. godine, u a. a.

društveno jako opasan i zaslužuje da bude primjerno i strogo kažnjen.«

U optužnici nije bilo inače Omera Ružnića. On je bio prije Bune sekretar partijske organizacije u Šturliću, čovjek koji je nekoliko dana ranije javio u Cazin šta se sprema na šturlićkom terenu, ali pošto nije naišao kod nadležnih na očekivanu reakciju, Buni se u kritičnom momentu i sam priključio, čak bio komandir čete Muslimana koja je poslana u Hrvatsku. I mada je, znači, imao veoma zapaženu ulogu u samom ustanku, nije ga zadesila sudbina ostalih naoružanih pobunjenika. Nije ga, doduše, mimoišla kazna — oko 6 mjeseci proveo je u Brezi na »društveno-korisnom radu«. Ali ipak je nesrazmjerno blaže prošao. Da li zato što se prethodno smjerno ponašao, upozoravajući višu vlast o prijetjećim zbivanjima? Da li su u njegovom slučaju primijenjene tzv. olakšavajuće okolnosti prema kojima je »lišen slobode s prinudnim radom najmanje 6 mjeseci«⁹⁾ Da li se radilo o nekom sličnom tretmanu koji su okusili i dvojica »istaknutih« pobunjenika sa slunjskog sreza (Radočaj Mirko i Pašmuga Nikola)?

Svi optuženi su na glavnom usmenom pretresu izjavili da »razumeju« optužnicu. Također su gotovo svi, među njima i Čović, Dervišević i Čoralić, izjavili da se osjećaju krivima i da se kaju, bar tako stoji u Zapisniku sa pretresa. Poneko bi rekao, kao Šalim Bilkić, da se »djelimično« osjeća krivim, bilo bi ponekog negiranja nečijeg iskaza (nakon čega bi svatko od optuženih ostao pri svo- me) ali su, valjda »iz strana« pred sudom, kako se sjeća i A. Šibenik, svi skupa olako prihvatili uglavnom sve što im je stavljeno na teret.

Dokazni postupak sastojao se samo iz čitanja popisa štete koja je stvorena u akcijama ustanika. Čini se da je toj prvoj grupi propisana odgovornost za ukupnu štetu koja je učinjena na Cazi- nu, a ona je bila slijedeća:

»1. Zemljoradnička zadruga Čoralići	20.671 dinara
vezane trgovine.	
Novca gotovoga	300 dinara
Žitnih bonova odnešeno	20.800 dinara
2. Zemljoradnička zadruga Tržac	53.368 dinara
vezane trgovine.	
Slobodna prodaja robe	450 dinara

⁹⁾ SI. FNRJ 59/46, ZKND, čl. 6.

3. Zemljoradnička zadruga Pjanići	41.261 dinara
robe po vezanoj trgovini.	
Robe slobodne prodaje	” 7.440 dinara
Gotova novca	” 28.343 dinara
Ambalaže	” 2.280 dinara
4. Zemljoradnička zadruga Liskovac	29.700 dinara
vezane trgovine.	
Slobodne prodaje robe	” 7.290 dinara
Gotova novca	” 35.380 dinara
Isječeni bonova odnešeni	” 800 dinara
Prodajni karata	” 6.000 dinara
Spaljena sva arhiva MNO u Selu Liskovcu.	

5. Iz prodavnica STP, koje se nalaze u Selu Tržac i Pjanićima, opljačkano robe garantnog snabdjevanja u vrijednosti 155.561 dinara.

6. Potrgana telefonska linija Cazin — Bihać, Cazin — Tržac, Cazin — Velika Kladuša i u tome počinjeno štete u vrijednosti 10.000 dinara.

7. Zarobljeni 1 dip i 4 državna službenika u istom.

8. Dočekali jedan autobus koji je opljačkan i uništeno mnogo pošte, ali nije tačno ustavljeno kolika je bila šteta.

9. Opljačkali magazin žita delegacije žitnog fonda koji se nalazio u Čoralići, iz istog odnijeli 2000 kg kukuruza¹⁰⁾

Da je zaista veliki neki strah vladao među optuženima govori činjenica da niko od njih nije prigovorio pročitanoj akto o pričinjenoj šteti i pored toga što je ¹¹⁾ očito da se neke radnje kao one u Liskovcu nisu mogle pripisati ovoj optuženičkoj grupi.

Kako prijedloga za dopunu dokaznog postupka nije bilo, sudija je proglasio postupak dovršenim, pa se prema uobičajenoj proceduri prešlo na »govore stranaka«.

Vojni tužilac ostao je »u svemu pri podnetoj optužnici« ističući još posebno odgovornost hodže Muhameda Huskića koji umjesto da im ukaže na »zločinački karakter radnji« on ih je »još podsticao i huškao na takve sramne radnje«. »Optuženi su svesni izvršioeci teških krivičnih dela uperenih protivu Narodne vlasti te smatram da treba da osete da se u našoj zemlji ne sme niko drznuti

¹⁰⁾ k. 301/50—52.

protiv tekovina naše revolucije pa predlažem da se svi optuženi og-
lase krivim i kazne strogo po zakonu...»

Oficiri, branioci po službenoj dužnosti, posao odbrane su me-
đusobno »prepolovili«. Prvi, poručnik Milivoje Divović najprije je
izjavio kako je njegova uloga teška pošto »po Zakonu nema nikak-
vih okolnosti koje bi optužene mogle opravdati«. Prema Zapisni-
ku, kratko iznosi da su njegovi branjenici »kulturno i politički za-
ostali« te su zato lako poslužili »neprijateljskim i kulačkim elemen-
tima tipa Mile Božića i Ale Čovića« kao »obično oružje«, da su ve-
ćinom nepismeni pa nisu ni mogli pratiti šta se u našoj zemlji stvar-
no dešava, da su »opterećeni porodicom«. Moli Sud da se od op-
tužbe oslobodi maloljetni Ahmet Tričić. Sličnim argumentima od-
brane poslužio se i drugi branilac, potporučnik Nikola Mrvoš,
predlažući, na kraju, da se od optužbe oslobode Bećirević Zarif,
Šabanović Alaga i Cović (Mustafe) Hasan koji nisu išli na sastanak
na Bare, ni u akciju, već bi možda mogli da budu krivi, po Zako-
nu, samo za djelo neprijavlivanja.

Nakon istupa branilaca riječ je opet uzeo vojni tužilac izjaviv-
ši da je »nakon brižljive ocene pravne stvari optuženih: Tričić Ah-
met, Bećirević Zarifa, Šabanović Agana i Čorić (Mustafe) Hasana,
našao da se radi o izuzetnim okolnostima i svojstvima optuženih,
pa on odustaje od optužnice prema njima«. ¹¹⁾

Svi optuženi, uz rijetke i male ili nebitne dopune, izjavili su da
prihvataju riječ svoga branioca, čime je pretres bio završen, a sud
se povukao na tajno vijećanje.

Još isto popodne sudsko vijeće pod predsjedavanjem majora
Blagoje Boškovića izriče presudu svima optuženima. Njih 47 pro-
glašeni su krivima dok je protiv već pomenuta četiri lica optužba
odbijena, s obzirom da je od nje odustao i tužilac.

Svoj četrdesetsedmorici krivaca presuda je konstatovala da su
»pristupili akciji grupe Milana Božića i drugih, koju su ovi pokre-
nuli još u toku aprila 1950. na nekim područjima cazinskog i veli-
ko-kladuškog sreza, u istoj učestvovali kao organizatori ili učesni-
ci sve u cilju da nasilnim putem obore postojeće državno uređenje
Federativne Narodne Republike Jugoslavije«, a svatko od njih po-
jedinačno izvršio je krivične radnje koje se u tekstu kolektivne pre-
sude ukratko i iznose. Svima njima je presuđeno da su počinili kri-
vična djela iz čl. 3 t. 7. i 13 ŽKND u vezi čl. 2 pom. Zakona (čiji
sam sadržaj već gore navela).

.) Česte su greške u sudskim materijalima u navođenju imena i prezimena. Nije ri-
ječ o Šabanović Aganu već o Šabanagić Agi i ne o Čoriću već o Čoviću, zatim kasnije ne
Mulanoviću, već o Nuhanoviću.

Sud je sudio optuženima na osnovu čl. 2, čl. 3 t 7 i 13 te čl. 4 ZKND, primjenom čl. 27, 28 t. 1, 2, 6, 7 i 8, čl. 31, 32, 36, 37, 42 i 48 KZ, primjenom čl. 87, 89, 99, 247 t. 2 Zakona o krivičnom postupku.

Kako se radi, a za našu temu, važnoj pravnoj materiji ovdje ćemo iznijeti sadržaj ovih pravnih propisa, (korištenih inače i u presudama svim našim ustanovicima). Pomenuti, a do sada još necitirani članovi predviđali su sankcije kako slijedi. ZKND, čl. 28 govori o vrstama kazni:

- »1) smrtna kazna,
- 2) lišenje slobode sa prinudnim radom,
- 6) konfiskacija imovine,
- 7) gubitak građanskih prava,
- 8) gubitak čina.

Član 31 ZKND precizira pitanje smrtne kazne pa kaže da:

- (1) Smrtna kazna se izvršuje streljanjem ili vešanjem.
- (2) Sud će presudom odrediti kako će se smrtna kazna izvršiti«.

Član 32 ZKND određuje se kazna lišenja slobode:

»(1) Kazna lišenja slobode s prinudnim radom ne može biti kraća od šest mjeseci ni duža od dVadeset godina.

(2) Sud može izreći kaznu lišenja slobode s prinudnim radom i u doživotnom trajanju, ali samo za krivična dela za koja zakon propisuje smrtnu kaznu, ako nađe da okolnosti krivičnog dela i lična svojstva učinioca dopuštaju ublaženje propisane kazne.

(3) Kazna lišenja slobode s prinudnim radom u doživotnom trajanju može se odrediti i aktom amnestije ili pomilovanja lica osuđenog na smrtnu kaznu.

(4) Kazna lišenja slobode s prinudnim radom izriče se na pune godine i mjesece«.

Kaznu konfiskacije imovine opredjeljuje čl. 36. KZ:

»(1) Kazna konfiskacije imovine sastoji se u oduzimanju bez naknade u korist države cjelokupne imovine (potpuna konfiskacija) ili tačno određenog dela imovine (delimična konfiskacija) fizičkog ili pravnog lica.

(2) Ako u zakonu nije izričito određeno kakva će se konfiskacija izreći, sud može izreći s obzirom na prirodu i društvenu opasnost dela i učinioca potpunu ili delimičnu konfiskaciju.«

Čl. 37 KZ govori o kazni gubitka građanskih prava:

»Kazna gubitka građanskih prava sastoji se u gubitku svih ili pojedinih sledećih prava:

- a) biračkog prava,
- b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima,
- v) prava javnog istupanja,
- g) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja,
- a) prava na državnu ili drugu javnu službu,
- đ) prava na penziju,
- e) roditeljskog prava.«

Čl. 42 KZ dopunjava se Kazna gubitka građanskih prava:

»(1) Kazna trajnog gubitka građanskih prava izriče se kao sporedna, kazna samo uz smrtnu kaznu, uz kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u doživotnom trajanju i uz kaznu gubitka državljanstva.

(2) Kazna trajnog gubitka građanskih prava počinje teći od dana pravosnažnosti presude.«

Čl. 48 KZ uređuje se Kazna gubitka čina:

»(1) Kazna gubitka čina je trajna.

(2) Oficirima i podoficirima u aktivnom svojstvu sud će pri svakoj osudi na smrtnu kaznu, na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom, lišenjem slobode u trajanju preko jedne godine ili na kaznu gubitka državljanstva, izreći kaznu gubitka čina.

(3) Ovu kaznu sud može izreći i onda kad je izrečena kazna lišenja slobode ispod jedne godine, ako se učinilac pokazao nedostojnim čina.«

Dakle, po osnovu pomenutih zakonskih propisa Sud je optužene osudio kako slijedi:

»Optužene Čović Dedu, Čoralić Agana i Dervišević Muharema — na kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak svih građanskih prava iz čl. 3 KZ i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Čoralić Pašu, Džehverović Muju, Džehverović Hasu, Tričić Ramu, Huskić Muhameda, Bećirević Medana, Dervišević Redžepa, Čović Hasana i Ajkić Smaju — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom U trajanju od po -20- dvadeset godina. Gubitak građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od -5- pet godina i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Seferagić Muju, Odobašić Sulju i Dervišević Ibrahimu — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -18- osamnaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37

KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -5- pet godina i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Čović Ibrahima, Čović Adu i Džehverović Saliha — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -16-šesnaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -4- četiri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Ružnić Jusu, Seferagić Ibru, Husić Hasana, Bilkić Salima, Dizdarević Ibrahima, Ružnić Osmana, Bećirević Ejuba, Dizdarević Sulejmana, Dervišević Mehu, Čoralić Ramu i Orlić Iliju — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -15- petnaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -4- četiri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optuženog Džehverović Mehmeda — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od -14- četrnaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od -3- tri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optuženog Dervišević Hašima — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od -13- trinaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37. KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od -3- tri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Begić Bajru i Topčagić Sulju — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -12- dvanaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama

i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -3- tri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optuženog Dervišević Agana — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od -11- jedanaest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od -3- tri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Ružnić Huška, Šabanović Džafera, Čović Muhameda, Čović Osmana, Šabanović Mehu, Odošević Selima i Dervišević Smaju — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -10- deset godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -3- tri godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Bećirević Đebu, Šabanagić Hasana i Bećirević Alagu — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -8- osam godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -2- dve godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optuženog Čović Osmana — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od -6- šest godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i e) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od -2- dve godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optužene: Čović Mustafu i Čulibrk Dragu — na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po -5- pet godina, gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima, c) prava javnog istupanja, d) prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od po -2- dve godine i na konfiskaciju celokupne imovine.

Optuženi Džaferović Mujo osuđuje se i na gubitak čina zastavnika a optuženi: Ćoralić Agan i Dervišević Smajo na gubitak čina starijeg vodnika, te Bilkić Salko i Begić Bajro na gubitak čina mlađeg vodnika a Seferović Ibro na gubitak čina vodnika.

Svima optuženima glavne kazne počinju teći od 7. maja 1950. godine kao elana kada su lišeni slobode.

Svi optuženi su dužni da plate po 300 dinara troškova krivič-BOg postupka i po 200 dinara na ime paušalnog iznosa u roku od 15 dana pod pretnjom prinudnog izvršenja.

Svi optuženi su dužni da solidarno plate na ime naknade štete i to: Zemljoradničkoj zadruzi u selu Ćoralići 41.771 dinar, zemljoradničkoj zadruzi u selu Tržac 53.818 dinara, prodavaonici STP u selu Tržcu 77.781 dinar i državnoj kasi 10.000 koliko iznosi šteta na telefonskoj liniji Cazin—Bihać, Cazin—Tržac i Cazin—Velika Kladuša, kao i da naknade vrednost 2000 kgr. kukuruza delegaciji žitnog fonda koja se nalazi u s. Ćoralićima.

Odbijena je optužba protiv optuženih: Tričić Ahmeta, Bećirević Zarifa, Šabanović Age i Čović Mustafe Hasana.

Obzirom da je Vojni tužilac prema ovim optuženim odustao od stavljenog zahteva u optužnici na glavnom pretresu pred ovim sudom.«

Poseban bi se zadatak istraživača Cazinske bune mogao sastojati u utvrđivanju načina, motiva, elemenata i si. koji su naveli Sud na upravo takvo konkretno i ovdje sve u detalje opisano odmeravanje kazni optuženima. Koliko je tu moglo biti i bilo objektivnosti? Premnoga pitanja bi se mogla s tim u vezi postaviti. Ne mogu ne istaći Šibenikov iskaz da je dosta toga rađeno »od klipa«. Sudskim zvaničnicima, tj. tužiocima, braniocima, sudijama, svakako nije bilo lako. Na sve njih je vršen pritisak od strane raznih državnih struktura da se čitava stvar što prije obavi i završi i sigurno nisu imali vremena i konkretna zbivanja da prouče u dovoljnoj mjeri i svestrano, a već smo vidjeli da su postojale i direktive o strogom, što strožem kažnjavanju. U takvoj situaciji sasvim sigurno nije bilo ispoštovano osnovno kodificirano pravilo ponašanja i vojnog suda: »Vojni sudovi su u suđenju nezavisni i sude po zakonu.«¹²⁾

Ali sklop tih i njima sličnih problema zasluživao bi zasebnu studiju. Stoga o toku suđenja ovdje tek u naznaci.

Nakon kratkog obrazloženja presude koje je dao predsjednik sudskog vijeća, vojni tužilac je izjavio da u pogledu presude za-

¹²⁾ SI. I. FNRJ br. 105 od 10. XIII1941, Zakon o vojnim sudovima, čl. 3.

država pravo na svoje izjašnjavanje u zakonom predviđenom vremenskom roku. Optuženi, pitani da se i oni izjasne o presudi, odgovorili su različito. Čović Dedo, Čoralić Agan, Dervišević Muharem, Hušić Hasan, Čoralić Pašo, Bilkić Selim, Džehverović Mujo, Džehverović Haso, Tričić Ramo, Huskić Muhamed, Dizdarević Ibrahim, Topčagić Suljo, Bećirević Medan, Šabanović Meho, Čović Osman i Ajkić Smajo izjasnili su da presudom nisu zadovoljni i najavili žalbe. Osim Bilkića, Tričića i Ajkića koji su htjeli sami pisati žalbu, svi ostali pomenuti zamolili su da to za njih učini njihov branilac. No, ulaganjem žalbi sudu nastupa za svakoga od njih jedna nova faza koja, u zavisnosti od raznih okolnosti u svakom pojedinačnom slučaju i različito traje.

Donošenjem sudskog rješenja o puštanju na slobodu »srećnika« Tričić Ahmeta, Bećirević Zarifa, Šabanović Age i Čović (Mustafe) Hasana i praktično i formalno završen je prvi vojnosudski proces u Cazinu.

Već valjda sutradan 24. 5. njih 44 sa ovog procesa osim trojice na smrt osuđenih, upućeno je za Zenicu. Kažem »valjda sutradan« jer je njihov spisak s oznakom pov. br. 282, s potpisom opunomoćnika Udbe za srez Cazin majora Zajka Dizdarevića, upućen Upravi KPD Zenica, 23. V 1950, mada do večernjih časova presuda optuženima još nije ni donesena. Indikativna je i prava i jedina rečenica u tom dopisu: »U vezi usmenog naređenja pomoćnika ministra druga pukovnika Slobodana, upućujemo Vam niže navedena lica koja su kažnjena na vremenske kazne...« Slijedi spisak 44 kažnjenih sa brojem godina zatvorske kazne za svakog pojedinačno. Indikativno u dopisu je to što su, izgleda, vremenske kazne za pojedince bile poznate Udbi i prije izricanja presude. Jer, teško je vjerovatno da su tu noć nastale dvije gusto kucane stranice spiska kao i to da su to isto veče nakon presude u spisku navedena lica zaista i upućena za Zenicu. Možda se je prevario daktilograf, kucajući datum 23. umjesto 24. V. Najvjerovatnije je da su tada kamionima kažnjenici i odvezeni iz Cazina gdje je, uostalom i zbog pomanjkanja zatvorskog prostora i stvarno postojao problem zadržavanja većeg broja zatočenika.

Prvom procesu slijedilo je ostalih sedam, redali su se u razmaku od po oko dva dana. Već sam istakla da su i formalno i sadržajno dosta ličili međusobno, stoga ih više nećemo pratiti u svim detaljima proceduralno i pobliže svako ponaosob kao što smo ovaj prvi osim, razumije se značajnijih specifičnih momenata. Upoznaćemo se, ipak, sa svim imenima tuženih i osuđenih.

Drugi sudski proces

I on je trajao dva puna dana, 24. i 25. maja. Optuženo je 45 lica uglavnom iz Tršca, Tržačke Platnice i Crnaje. »Nosilac liste bio je seljak Đulaga Šumar iz Tršca. Sudski zvaničnici bili su isti oni koji su svoju dužnost obavili i na prvom pretresu.¹³⁾

Ova grupa seljaka bila je, u globalu optužena za »pristupanje bandi« M. Božića, učešće u akciji sa oružjem, obijanje i pljačku zadruge u Tršcu, spaljivanje spisa iz MNO-a, pljačku poštanske kase u Tršcu te posebno napad i razoružanje Stanice milicije u Tršcu. Optuženi su naravno, kao i svi ostali ustanici na Krajini, i za oružano učešće u napadu na Cazin. Među optuženima najteže je terećen »neprijatelj« još iz rata Đulaga Šumar. Zbog izbjegavanja obaveze (otkup) osuđen je u doba »socijalističke izgradnje« zemlje na šest mjeseci lišenja slobode s prinudnim radom. U samoj »akciji« optužen je kao organizator na mjesnom području Tržac, mobilizator mještana i sakupljač oružja, kao komandir čete i čelnik grupe ustanika koja je napala Stanicu milicije, opljačkala zadrugu u selu, zapalila zgradu MNO i arhivu, oborila telefonske stubove između Cazina i Tršca. Uz Đulagu Šumara, najteže su terećeni Beganović Ibrahim, Božić Đuro, kao organizatori i svjesni izvršioци krivičnih djela, trojica Nadarevića Arif, Hasan i Hasećija posebno u vezi sa pljačkom »ogromno robe« iz zadruge, Nuriya Emrić, hodžin sin koji je »neprijateljski« djelovao na terenu i kao komandir jedne čete. U pozivanju ljudi iz kuće na akciju i u razoružavanju Stanice milicije i pljački posebno su se istakli Begić Agica, Zejnić Muhammed i Aličajić Hasan. Ne manju odgovornost tužilac svaljuje na »esesovce« Pjanić Husniju i Begić Redžu, »esesovca i četnika«, »zelenokadrovce i domobrane«. U optužnici je navedeno, inače, da je njih 17 iz ove grupe učestvovalo u »neprijateljskim formacijama« a da su petorica »izraziti kulaci«. »Sramnu ulogu« tužilac pripisuje Đulagi Kolakoviću koji je sudjelovao kao član MNO-a u pljački »opštenarodne imovine« što je bio i »rukovodeći motiv« u akciji »mnogih« drugih. U ovoj grupi pretresana je i krivica dvojice milicionara Milana Krmpota i Sulejmana Ajkića. Na glavnom pretresu naročito je prvi teretio komandira Stojana Starčevića (sude nog u »glavnoj«, zadnjoj grupi) koji na pobunjenike navodno nije

¹³⁾ Krivični spisi sa ovog vojnosudskog procesa okupljeni su u krivičnom predmetu sa signaturom k. 302/50.

htio pucati ni iz puške koju je bio uzeo od Krmpota pošto je Starčević puškomitraljez zakazao. Tako se Krmpot i nije mogao boriti, dok je Ajkić priznao da se bojao i svoju pušku dao bratu koji se nalazio u bandi.

Na glavnom usmenom pretresu optuženima je omogućeno da daju, opet, samo kraće iskaze. Jer, očito, trebalo je kao i prvi sudski proces, odnosno zatim treći i sve ostale, završiti po kratkom postupku, za dan, dva. Svi optuženi su, prema zapisniku izjavili, da razumiju optužnicu, 41 je izjavio da se osjeća krivim i da se ka-je, samo zadnja trojica prozvanih negirala je svaku svoju krivicu (Murić Hasan, Delić Muhamed i Nadarević Hasan), od kojih su prva dvojica isticala svoje prinudno učešće.

Nakon također kratkog dokaznog postupka, slično kao na prvom već opisanom procesu, tužilac je ponovio svoje uvjerenje o krivici svih optuženih tražeći za njih »najstrože kazne po Zakonu«.

Nešto zanimljiviji je istup branilaca po službenoj dužnosti. I mada su se obojica služili sličnim argumentima kao i u prvom procesu u pogledu olakšavajućih okolnosti (da su neki išli samo radi pljačke a ne da obaraju sistem, da su neki mladi, zavedeni, da se kaju) branilac prvih 25 optuženih nabroja redom sve koji su bili u ratu u »neprijateljskim redovima« ističući »da su vaspitani nepravilno u fašističkom duhu da se nisu još odvikli takvih starih i nazadnih shvatanja niti se saživeli sa našom današnjom socijalističkom stvarnošću« te moli Sud da im njihove sklonosti ka »izvršenju ovih krivičnih dela« prilikom odmjeravanja kazni uzme kao olakšavajuću okolnost. Branilac je, vjerovatno, takvim metodom odbrane iskreno htio pomoći optuženima, no, sa druge strane, on ih je i sam eksplicitno okrivio za gotovo sve radnje kojima su optuženi terećeni. Iz Zapisnika se ne bi moglo naslutiti ali, prema svjedočenju civilnog branioca Muhameda Sadikovića, koji od narednog (trećeg po redu) procesa obavlja službenu dužnost odbrane, vojni branioci (oficiri Milivoje Divović i Nikola MrvošJ su na pretresu umjesto da brane zapravo krivili, i to još dosta grubo, svoje branjenike, pa je među prisutnima u sudnici došlo čak do reagovanja zbog takvog njihovog nastupa. I pošto je, valjda na nekom »višem« mjestu, ocijenjeno da ne udovoljavaju povjerenom im zadatku, smijenjeni su, pa od trećeg glavnog javnog pretresa funkciju odbrane do kraja ukupnog suđenja obavljaju trojica novih, civilnih branilaca.¹⁴⁾ No, svi optuženi su usvojili odbranu branilaca, uz ne-

¹⁴⁾ Svjedočenje Muhameda Sadikovića dato autoru u avgustu 1990. godine (telefonu), u a. a.

znatne dopune kojima su željeli, ukoliko bi bilo moguće, svoju krivicu naravno ublažiti.

Nakon tajnog vijećanja sud je isto poslijepodne svih 45 optuženih proglasio krivima, i »podijelio« kazne prema već ranije pominjanim čl. 3. t. 7 i 13 čl. 4 ZKND u vezi čl. 28 t. 1, 2, 6, 7, 8 KZ u vezi čl. 32, 36, 37 i 66 KZ te čl. 89. stav 1 ZKP.¹⁵⁾ Osudio je:

1. Opt. Đulagu Šumara na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava, gubitak čina ml. vodnika u rezervi i konfiskaciju cjelokupne imovine.

2. Opt. Beganović Ibrahima, Božić Dušana, Emrić Nuriju, Nadarević Arifa, Zejnić Muhameda, Begić Agicu, Alićajić Muharema i Ajkić Sulejmana na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 20 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

3. Opt. Rizvić Šabana, Miljković Peru, Nadarević Hasanovog Hasana, Rošić Hasana, Pjanić Huseina, Hatić Medu, Begić Redžu, na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 18 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina, i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

4. Opt. Murić Murata, Zejnić Ibra, Lulić Sulju i Ferhatović Jakuba na kaznu lišenja slobode, s prinudnim radom u trajanju od po 17 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na državnu ili drugu javnu službu, v) prava na vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, i g) prava javnog istupanja i na konfiskaciju cjelokupne imovine.

5. Opt. Pjanić Rama, Alićajić Hasana, Hatić Huseina, Topčagić Omera, Topčagić Kemu, Hadžić Ramu, Božić Radu, Mujčić Đebu, Krmpot Milana i Nadarević Hasana zv. Hasećija na kaznu

¹⁵⁾ Od navedenih, a još nepredloženih, zakonskih odredbi ovdje vrijedi pomenuti čl. 66 Krivičnog zakonika, i to u ovom slučaju posebno stavove (3) i (4):

3. Ako sud nađe da sticaj krivičnih dela ne ukazuje na povećanu opasnost učinioca, može izreći za sva krivična dela u sticaju samo kaznu koju je utvrdio za najteže krivično delo.

4. Sporedne kazne izreći će se ako su obavezno propisane ma i za jedno krivično delu u sticaju.

lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 16 godina, 5 godina gubitka građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i na konfiskaciju cjelokupne imovine.

6. Opt. Mulić Mehu i Bečić Muharema nj kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 15 godina, gubitak građanskih prava od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja, g) prava na državnu ili drugu javnu službu i na konfiskaciju cjelokupne imovine.

7. Opt. Kolaković Đulagu, Murić Hasiba i Delić Mehmeda na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 14 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od po 4 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

8. Opt. Pjanić Sulju, Trkulja Milana i Mulić Hasana na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 12 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 4 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

9. Opt. Kvočka Nikolu na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu, gubitak čina vodnika i konfiskaciju cjelokupne imovine.

10. Opt. Šumar Arifa na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 7 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

11. Optuženog Račić Ramu na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 6 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

12. Opt. Vejin Mirka i Dmitrović Miladina na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 5 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

13. Opt. Trkulja Nikolu na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 4 godine, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

Svi optuženi dužni su da plate na ime troškova krivičnog postupka po 200 dinara i 300 dinara na ime paušala u roku od 15 dana pod prijetnjom izvršenja.

Svima optuženima glavna kazna se računa od 8. maja 1950. godine kao aana kada su lišeni slobode.

Tužilac je izjavio da će u pogledu izjašnjavanja o presudama »zadržati zakonski rok« dok su svi optuženi redom izjavili da sa presudama nisu zadovoljni, moleći da im žalbe napišu njihovi branioci. U 21 čas suđenje je time završeno.

Kao i prva grupa osuđenih, i ovih 45 narednih »krivaca« uz pridodane im još odranije na smrt osuđene D. Čovića, A. Čoralića i M. Derviševića, 26. 5. upućuju se u KPD Zenica. Identičan dopis, samo sa spiskom drugih lica, potpisuje također opunomoćenik — cazinske Udbe major Zajko Dizdarević. Od 48 poslanih 24 osuđenih bilo je iz Tršca, 9 iz Tržačke Platnice, 8 iz Črnaje i po 1 iz Pećigrada i Beganovića (sve srez Cazin), (Dmitrović M) iz Kordunskog Ljeskovca (srez Slunj) 1 (milicionar Krmpot) iz sela Kozile (srez Jajce) a trojica su bili Šturlićani.¹⁶⁾

Treći sudski proces

Sa danom pauze, vojno suđenje u Cazinu je nastavljeno. Treći proces održan je 27. i 28. maja.¹⁷⁾ Suđeno je pedeset dvojici. Svi osim jednog (Babić Rame selo Mujagići, Pećigrad) bili su sa mjes-

¹⁶⁾ CAVS, k. 308/50—52, Upravi KPD Zenica, pov. br. 285, od 26. maja 1950. godine.

¹⁷⁾ CAVS, k. 303/50.

nog područja Liskovac, iz samog sela Liskovca i okolnih zaselaka, gdje su se, kako smo već vidjeli desile i najtragičnije sudbine u Buni.

Šibenikova optužnica, opet snažno ideološki obojena, vrvi od teških kvalifikacija. Kaže se kako je bila potrebna »zaista velika snaga i zamisao ista tolika koje se ne bi postidjeli ni oni koji su već davno navukli luđačke košulje na sebe. Dakle naši narodi koji su krvlju okupali svoju slobodu, koji danas neviđenim elanom izgrađuju socijalizam, u ljutom boju protiv svih nedaća i smetnji posebno povećanih unazad od 2 godine udarom s leđa od strane Sovjetskog Saveza i njegovih izmećara, ti narodi, »preplašeni« stenjanjem kulaka — kolovođa neprijateljske akcije oko koje su okupili sa Cazinske krajine sve što je bilo u ustašama, zelencima i SS, treba da predaju vlast na tanjiru ovoj divljački raspoloženoj rulji.« Više od pola optuženih, čak 30-ak njih, tužilac je naveo da su bili u ustašama, zelencima i SS trupama. Ali među optuženima za akciju Šibenik opisuje i takve koji »nisu posve zagrizli jabuku. Oni su odlazili na zbornu mjesto, pa se otuda vraćali kućama, ispitivali situaciju, pa kada su istu ocijenili kao povoljnu, ponovo su pomaljali nosove iz kuća, spuštali se do Begovih kafana. Išli bi i dalje da je zauzet Cazin.« Pitajući da li su svi oni zaista prisiljavani u akciju, tužilac tu mogućnost odlučno negira, ocjenjujući da su mogli stvar prijaviti organima vlasti ali nisu ntjeli.

Na ovom, trećem po redu procesu, pojavljuju se valjda iz već pomenutih razloga, novi branioci: dr Antun Groznik advokat iz Cazina, Sadik Čehajić advokat iz Bihaća odakle je uoči procesa stigao i Muhamed Sadiković, zaposlen tada kao pravni referent na Željeznici. Sam pretres proticao je, inače, sasvim slično kao prethodna dva. Predaleko bi nas odvelo razmatranje svakog pojedinačnog od 55 slučajeva, zato ovom prilikom, u glavnim crtama samo o »nosiocu liste« Hasibu Beganoviću, dakle ustaniku kome je već unaprijed predviđena smrtna kazna.

»Švapskog pandura iz Hitlerove vražje divizije« Hasiba Beganovića tužiocu je bilo lako teretiti jer je pred Udbom »iz prve« sve iskreno priznao. Bio je organizator ustanka na Liskovcu, prvi u prikupljanju oružja, »vrbovao« je mještane, rukovodio provalom u zadrugu i njenom pljačkom, palio arhivu MNO-a, bio komandir čete u napadu na Cazin, u akciji pucao na miliciju i zatim se krio do hvatanja. Zanimljivo je da je Hasib i na javnom pretresu sve detaljno priznao. Bio je jedan od vrlo rijetkih koji svoju krivicu nije prebacivao na nekog drugog. »Prilikom izvršenja djela na mene su od bitnog uticaja bili porez, otkup i obaveze za koje sam ja smat-

rao da su mi suviše velike... a pristupljeno je paljenju arhive MNO sa razloga što su se u njima vodili porezi i otkup protiv kojih smo u stvari agitovali.« Ovaj iskaz, koji neodoljivo podsjeća na motive još srednjovjekovnih seljačkih buna, u svakom je slučaju osnovna politička platforma i »našeg« ustanka. No, hrabrost koju je u svojim izjavama pokazao Hasib Beganović, što su organi vlasti ocjenjivali, sa druge strane, kao besprimjernu drskost, donijela je Hasibu ne samo smrtnu presudu već je sa istom nakon kasnijih razmatranja na »višim« instancama, među trojicu onih najodgovornijih seljaka za Bunu na Cazinu kojima smrtna kazna nije zamijenjena vremensko-zatvorskom te je, uz Milana Božića i Alu Čovića, pogubljen.

Pošto je, kako smo vidjeli, prilikom tzv. čišćenja terena upravo sa liskovačkog terena smrtno stradalo najviše ustanika, to oni, naravno, nisu mogli biti ni saslušani ni na glavnom pretresu te su zbog toga sigurno izostale mnoge pojedinosti u rasvjetljavanju pripreme za Bunu i njenog toka. Ali su zato ova lica mnogo spominjana u iskazima optuženih. Ispostavilo se, bar prema tim iskazima, da su bili ubijeni na liskovačkom području među »glavnima«: Agan i Mahmut Beganović, Muše Kovačević, Selim Šarić, Hasan Šarić, Mehmed[Miskiđ—Aba. Ipak oni koji su ih ubili, u onom momentu, to čak nisu ni mogli znati, ako ovdje i ostavimo po strani problem samog čina egzekucija.

I mada je bilo 55 optuženih, čitav dokazni postupak iscrpio se u iskazu jednog svjedoka, Mire Komljenović, učiteljice iz liskovačke škole. Kad je 6. maja ujutro ušla u učionicu našla je pocijepane i popaljene slike, zidne novine, arhivu, raspored časova, a na tabli je ćirilicom napisano »Živela kraljica Marija«.

Nakon dokaznog postupka vojni tužilac ostaje, s izuzetkom dvojice (Barjaktarević Omera i Nuhanović Hasana Fazlinog) pri navodima date optužnice tražeći stroge kazne po Zakonu

Trojica branitelja podijelili su svoje klijente. Prvu 20-oricu preuzeo je dr A. Groznik koji je poneke optužene možda i odranije poznavao jer je kao jedini advokat na cazinskom srezu već godinama bio u prilici da brani seljake pred civilnim sudom zbog njihovog »izbjegavanja obaveza prema Državi« i si. U svakom slučaju to je bio čovjek koji je sigurno veoma dobro poznavao ukupnu društvenu problematiku Krajine. Stoga je i lakše razumljiv njegov svestraniji pristup u odbrani pred Vojnim sudom. A to je bila i (hronološki) na neki način i prva odbrana kojom optuženi nisu dodatno okrivljavani od strane samih branilaca. U svom izlaganju dr Groznik je, između ostalog, kazao: »da su optuženi zemljoradnici

koji su u toku rata bili skloni pomaganju narodno-oslobodilačkog pokreta i u istom učestvovali ili pak dali i žrtve, te je neshvatljivo da bi se oni mogli drznuti protiv novog uređenja za koje su te žrtve dali... da su naši narodi zaokruženi neprijateljima... te ovi teže da sa sviju strana onemoguće dalji naš razvitak... optuženi su ljudi koji su izrabljivani ranije oduvek, zaustavljani u njihovom ekonomskom i kulturnom uzdizanju, te daleko zaostali od ostalih građana naše zemlje, te su neprijatelji iskoristili u potpunosti ove njihove slabosti, ubrizgali u njih otrov... prošla je godina još uz to slabo rodila, optuženi su bez smisla za štednju, pa je i ovaj moment uticao na njihovu delatnost.

Karakteristično je da optuženi iako su stupili u akciju ova nije bila uperena protivu narodnih vlasti jer tako reći nikoga nisu dirali već čak i Omeru Barjaktareviću isplatili prinadležnosti kao činovniku zadruga a iz čega se vidi da njihov cilj je bio većinom neodređen a njihove radnje predstavljaju teže demonstracije. One još ukazuju na njihovu naivnost, bezazlenost više nego zle sklonosti.

Optuženi dela priznaju ali priznanje je nedovoljan dokaz jer optužba može da prizna i lakše stvari da prizna da bi prikrio ili pak iz drugih pobuda«, zamjera optužnici dr Groznik. Hasiba Beganovića brani time da je djelo priznao i tako pomogao sudu u razjašnjavanju djela ostalih optuženih pa stoga nije nepopravljiv krivac. Moli da ga sud kazni tako da bi se Hasibu omogućilo da se popravi. Ostalih »njegovih« 19 optuženih bili su većinom bez oružja, a izloženi »opasnoj prijetnji« da u akciju moraju, pa Groznik moli Sud da prilikom odmjeravanja kazne i to ima u vidu.

Branilac narednih 12 optuženih, Muhamed Sadiković usprotivio se tužiocčevom zahtjevu da se njegovim klijentima sudi, osim po čl. 3. t. 7, i po čl. 3 t. 13, pošto su oni »bandi pristupili nakon što su ostali izvršili delo iz čl. 3 t. 13 pom. Zakona«. Ističe i da su radnje njegovih branjenika »neznatne« tražeći da se na njih primijeni čl. 6 ZKND.¹⁸⁾ Također moli da se optuženima, po Zakonu, odloži konfiskacija imovine. Jer, naglašava da se radi o Muslimanima koje kao većinom nepismene ljude »neprijateljska licemjerna propaganda najviše pogađa« i zavodi. I treći branilac, slično nastupajući,

¹⁸⁾ SI. 1. FNRJ, 59/46, ZKND čl. 6 glasi: »Članovi i pomagači organizacija obrazovanih u cilju vršenja zločina iz čl. 2 ovog zakona kazniće se po postojanju olakšavajućih okolnosti lišenjem slobode s prinudnim radom najmanje 6 mjeseci.

Član organizacije iz tač. 7 i 8 čl. 3 ovoga zakona koji se svojevrijem preda vlastima ili otkrije organizaciju i saopšti o njoj važne činjenice pre nego što on ili organizacija izvrše neko delo kažnjivo po ovom zakonu, oslobodiće se krivične odgovornosti. U slučaju da je delo izvršeno kazniće se najnižom kaznom predviđeno za to delo.«

traži što blaže kazne za preostale optužene, za njih četvoricu (Nuhanović Omera, Beganović Hasana, Ajkić Smaila i Đogić Šabana) čak oslobađanje od tužbe.

Zanimljiva je replika tužioca, prva takve vrste od početka suđenja u Cazinu, na izlaganje branilaca, posebno dr Groznika. On kaže »da ekonomski momenat nije mogao nikako uticati na optužene i da niko od njih nema nekih zasluga u narodnooslobodilačkoj borbi a ukoliko je neko od optuženih i učestvovao to je dolazilo što je bio u takvoj situaciji«. Zapamtimo, za sada, ovu argumentaciju tužioca! Sa njom ćemo se još susretati.

U daljnjoj sudskoj proceduri svi optuženi su se redom izjasnili da prihvataju odbranu svojih branilaca. Nakon tajnog sudskog vijećanja, proglašeni su krivima. Osim trojice (Beganović Osmanov Hasan, Barjaktarević Omer i Ajkić Mehmedov Smail) sve ostale sud je ovako osudio:

1. Opt. Beganovića Hasiba na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

2. Opt. Beganović Memaga, Miskiće Hasana, Miskiće Ale, Delalović Maše, Miskiće Agana, Avdić Mehmeda, Beganović Omera, Škrgić Redža, Beganović Jusu, Beganović Ibru, Beganović Redžu, Nuhanović Hasiba, Nuhanović Fazlinog Hasana, Počić Selima, Abdić Ale, Počić Mehmeda i Ahmetašević Hasana na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 20 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

3. Opt. Abdić Arifa, Babić Rama, Abdić Bajra, Avdić Maša, Beganović Ala, Đogić Mehmeda, Beganović Hašima, Beganović Hasana, Nuhanović Sulejmana, Đogić Šabana, Kovačević Bajru, Mujagić Bešira, Avdić Huseina, Sinanović Huseina, i Kudić Aliju na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 18 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: (isto kao prethodna grupa).

4. Opt. Nuhanović Hasu, Šarić Sulejmana, Šarić Hasana, Ajkić Hasiba, Šarić Alu, Ahmetašević Mehmeda i Čajić Hasiba na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 17 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: (isto kao prethodna grupa).

5. Opt. Avdić Sulju na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 19 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina, i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje

funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

6. Opt. Hamulić Hasu, Škrgić Hasana na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 16 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina (isto).

7. Opt. Ajkić Bajru, Kudić Ahmeta, Šarić Velagu, Kordić Salija i Kordić Hasana, Miskiće Selima i Ajkić Smaila, na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 15 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina (isto).

8. Opt. Nuhanovića Omera i Kovačević Memagu na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 10 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 3 godine (isto). Pored toga opt. Abdić Sulju i Beganović Hasiba na gubitak čina zastavnika, opt. Miskiće Alaga, Škrgić Hasana i Počić Mehmeda na gubitak čina mlađeg vodnika i opt. Nuhanović Hasana na gubitak čina starijeg vodnika.

Kazna lišenja slobode sa prinudnim radom svima optuženima teče od 8. maja 1950. godine kao dana kada su lišeni slobode.

Svi optuženi dužni su da plate po 200 dinara na ime troškova krivičnog postupka i po 300 dinara na ime paušala u roku od 15 dana pod prijetnjom izvršenja.

Kao i prethodne dvije grupe osuđenika i ova je, njih 52 poslana u KPD Zenica. Da li odmah, neposredno nakon završetka suđenja u 21 h, ili sutradan? Tek, Upravi KPD-a je dopis »u vezi usmenog naređenja pomoćnika ministra druga pukovnika Slobodana...« upućen 28. 5. s potpisom kapetana Drage Dodika, također udbovca, valjda u svojstvu zamjenika opunomoćenika Z. Dizdarevića.¹⁷⁾

Četvrti sudski proces

Pred istim sastavom sudskih zvaničnika kao treći, održan je i četvrti glavni javni pretres.²⁰⁾ Trajao je također 2 dana, 29. i 30. maja. »Nosilac liste«, čovjek koga treba osuditi na smrt, bio je Hussein (Bešlagin) Zenković, seljak iz Krivaje, 40-godišnjak, otac de-

¹⁷⁾ CAVS, k. 308/50—50.

²⁰⁾ Svi spisi sudenima na ovom glavnom javnom pretresu nalaze se u fasciklu s jedinstvenom signaturom k. 304/50.

setoro djece, vlasnik 80 dunuma zemlje, dvije krave, dvoje teladi i jednog konja, pismen-samouk. Od ostalih 30 optuženih 16 su bili Krivajčani, 6-orica Mutničani, trojica ustanika bili su iz sela Pjanići, trojica iz Slatine, po jedan iz Nadarevića (Nadarević Imšir) i Čizmića (Hrnčić Agica).

Ističući specijalno nedjela Huseina Zenkovića, i u ovoj optužnici koriste se izrazito ideološke kvalifikacije, kao npr. pljačkaši i palikuće, ostaci ustaško-zelenokadrovske bande, lakrdija, od kulaka organizovana akcija, nastajanje nasilnika i lažova iz tabora informbiroa, kontrarevolucije, luđačko-zločinački pokušaj, zabadaanje noža u leđa borbi naših naroda za slobodu i nezavisnost itd.

Priznajući da je učestvovao na zadnja dva masovna sastanka organizacije za pripremu Bune, mobilizaciji ljudi iz svog sela, da ih je doveo na zbornu mjesto Čumur kod Pjanića, da je bio u akciji naoružan i komandir čete, odbio je optužbu da je ljude prisiljavao na akciju, navodeći da su oni uglavnom svi »dobrovoljno« pošli. Prijetnju da će biti ako ne ide »spaljen i ubijen« on je nekima samo »prenio« a nije poticala od njega, branio se na pretresu Zenković. Gotovo svi optuženi u ovoj grupi saznali su za pripremu akcije (prema dokumentaciji iz istražnog postupka i prema Zapisniku sa glavnog pretresa) tek uoči nje same, zavedeni su propagandom kako su i vojska i Udba na njihovoj strani, da Cazin samo što nije pao a i prijećeno im je. Najviše vremena, i u dokaznom postupku, potrošeno je na utvrđivanje krivice omladinskog funkcionera Salkana Pjanića u vezi načina na koji je on predao svoj pištolj Tršćaninu Đulagi Šumaru, inače zetu Salkanovom. Dok je Salkan opširno opisivao kako je na taj čin bio prinuđen pošto mu je nekolicina naoružanih pobunjenika noću upala u kuću, tužilac je ocijenio da je Salkan odobravao Šumarov »pljačkaški i zločinački rad umesto da kao rukovodilac omladine po cenu života, kako je to uvek naša omladina radila, ustane protiv bande...« Sud je, prema presudi povjerovao tužiocu.

Čini se, prema dokumentaciji, da je Zenkovićeve krivice sve u svemu ipak znatno manja od one, nama do sada već predočene, Hasiba Beganovića ili Đulage Šumara. Jer, pored neosporne organizatorske uloge i uloge komandira čete, nije opljačkao zadrugu i zapalio MNO, a nije bio ni u »neprijateljskim formacijama« u toku rata. Stoga je branilac na pretresu i istakao da ne postoje »naročite« okolnosti (koje bi, inače, mogle da povuku smrtnu kaznu). Navodeći za njega još neke olakšavajuće okolnosti molio je da mu se odmjeri »što blaža vremenska kazna«. Napor branioca, dr Groznika, nije uspio, Zenković je osuđen na smrt strijeljanjem.

Teretili su ga i nedjelom pljačke zadruge i paljenja arhive iako to nije stvarno učinio već samo planirao, ali je sud namjeru i čin realizacije namjere eksplicitno poistovjetio. I sve ostale optužene sud je našao krivima i strogo su kažnjeni:

1. Zenković Husein na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

2. Opt. Abdaković Meho, Zenković Šaban, Muhanović Meho, Lulić Ibro, Skakić Sulejman na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 20 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

3. Opt. Abdaković Latif i Počić Suljo na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 19 godina, 5 godina gubitka građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

4. Opt. Počić Muho, Alićajić Suljo, Lulić Alija, Mušić Hase, Nadarević Imsir, Samardžić Ferid i Čizmić Mehmed na kaznu lišenja slobode s prii udnim radom u trajanju od po 18 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

5. Opt. Matanović Vehad, Nuhanović Arif, Alićajić Omo, Kušić Huso, Kušić Hamid i Počić Halil na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 17 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

6. Opt. Hušić Husein i Hušić Hasib na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 16 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

7. Opt. Lulić Meho, Zenković Ibrahim, Muhanović Medo i Hrnčić Agica na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 15 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina

i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

8. Pjanić Salkan i Matanović Omer na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 12 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu, te konfiskaciju cjelokupne imovine.

9. Opt. Čizmić Ale na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

10. Hrnčić Ibrahim na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 8 godina i tri godine gubitka građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima i konfiskaciju cjelokupne imovine.

Optuženi su dužni da plate svaki po 200 dinara troškova krivičnog postupka i 300 dinara paušala u roku od 15 dana pod prijetnjom izvršenja.

Glavna kazna lišenja slobode s prinudnim radom teče im od 8. maja 1950. godine, kao dana kada su lišeni slobode.

Svi optuženi izjavili su da sa presudama nisu zadovoljni i zatražili da im branioci napišu žalbe.

Kao i prethodne tri grupe suđenih, i ova, svih njih 31, je upućena u zatvor u Zenicu. Odgovarajući dopis KPD-u potpisao je 30. maja opet Drago Dodik.²¹⁾

Peci sudski proces

Naredni, peti po redu, vojnosudski proces trajao je samo jedan dan, počeo i završio 30. maja.²²⁾ Ova grupa optuženih karakteristična je po tome što niko nije osuđen na smrt, čak ni na inače,

²¹⁾ CAVS, k. 308/50—53.

²²⁾ Svi spisi sa vojnosudskog procesa koji je održan 30. maja podvedeni su pod istu signaturu: k. 305/50.

kako smo vidjeli, najvišu moguću vremensku zatvorsku kaznu - 20 godina. Zanimljiva je i činjenica da je tužilac (isti, Albin Šibenik, kao i ostali kadrovski sastav Suda) po prvi puta, nakon glavnog pretresa, znatno izmijenio optužnicu. »Nosilac liste« Hasib Rošić iz Pećigrada skinut je sa tog opasnog »počasnog« mjesta te ga Šibenik, nakon dokaznog postupka tereti samo za »djelo nepojavljivanja« nadležnim organima. Tužilac potpuno odustaje od tužbe protiv Sulejmana Kudića, dok prema Arifu Semiću optužnicu ublažuje. Ipak, prema grupi kao cjelini Šibenik zadržava odnos kao prema »neprijateljima« još iz rata a u vrijeme socijalističke izgradnje špekulantski i kulački raspoloženih koji su stoga svjesno krenuli u rušenje nove države. I u samoj optužnici i kasnije na glavnom pretresu tužilac je prema ovoj grupi pobunjenika nešto blaži nego što je bio prema onima iz ranije suđenih grupa. Takav njegov stav proizlazi iz činjenice da veći dio planiranih krivičnih radnji (napad na mjesto Pećigrad, na Stanicu milicije u Pećigradu, pljačkanje mjesne zadruga i paljenje arhive MNO-a) optuženi ipak nisu i izvršili. Tužilac je, po osnovu materijala iz istrage, optužene podijelio u dvije grupe, na one koji su se naoružani sastali na zbornom mjestu Karanova Glavica odakle su trebali krenuti na Pećigrad i na one koji su se također naoružani ili nenaoružani odmah priključili akciji odlazeći na glavno zborni mjesto kod Begovih Kafana. Svi optuženi bili su seljaci iz pećigradskog i okolnih mu područja: 17 iz Pećigrada, 5 iz Lučke (ili Peći-lučke), trojica iz Barske, po dvojica iz Krakače i Krivaje te po jedan iz Šabića i Šumatca.

Kao i u drugim grupama i iz ove su glavnooptuženi, još prije Jurjeva, aktivnosti u vezi sa ustankom dogovarali sa »glavnima« čitave Bune. »Petooptuženi« su, tako, kontaktirali sa Alom Čovićem i Milanom Božićem, kao i, radi blizine kladuškog sreza, posebno sa Alagom i Bajragom Jušićem iz Todorova, te Hasicom Karajićem iz Velike Kladuše.

Čini se da je upravo sa pećigradskog područja bilo najviše kolebljivaca, ako se čak i ne uzme u obzir tamošnji komandir Stanice milicije koji je prema svjedočenjima, i kasnijim, za pripremu Bune znao a poduzeo nije ništa. Zanimljivo je da se to lice nije našlo pred Vojnim sudom kao što je zanimljivo da je relativno blago prošao na suđenju »komandir« iz Pećigrada, Muhamed Nadarević zvani »Rac«. Ovaj u tim krajevima ugledni i uticajni pedesetogodišnjak (u momentu Bune ima 4 žene i 11-ero djece) koji iznosi za sebe da je »srednjeg imovnog stanja« što vlast, naravno, odmah tumači da je kulak, imao je, naime, još na mjesec dana prije ustanka mnoge kontakte pa i obećao da će se sa ljudima iz svog kraja pri-

ključiti ustanku, zbog čega je i naimenovan »komandantom«, u kritičnom trenutku je odustao. Prema sopstvenoj izjavi u istrazi u uspjeh akcije i pored propagande ipak nije povjerovao pa zato nije ni pošao u akciju. I pored toga što ga je nekolicina optuženih na glavnom pretresu teretila da ih je na akciju nagovarao i si., Sud je Nadareviča, i pored toga što ga je našao krivim za »aktivno učestvovanje u organizovanju akcije«, za »vrbovanje« ljudi na Pećigradu te za »tijesnu saradnju« sa M. Božičem i A. Čovićem, osudio »samo« na deset godina zatvora. »Zamjenik komandanta« Hasib Rošić dobio je »samo« dvije godine. Da li je na odmjeravanje male kazne Rošiću uticao iskaz Hasana Sarkića, također teško terećenog, da je Hasib Rošić koji je o pripremama za akciju 5. maja u Cazinu »obavijestio« predsjednika SNO Sulju Žuniča, (što, međutim, Rošić ni u istrazi ni na pretresu ne pominje)? U prvi plan kao »nosilac liste« u presudi dopijeva, tako, Husein Merdanović koji je pošao na glavno zborni mjesto kod Begovih Kafana i pištoljem naoružan učestvovao u napadu na Cazin, a ne navodeći (prema Zapisniku) ništa u svoju odbranu.

Neuobičajeno široko obrazloženje presude završava se, po prvi puta, opaskom sudskog vijeća da je optuženima uzeto u obzir »kajanje« kao olakšavajuća okolnost, a da otežanih okolnosti nije bilo.

Optužene je Sud osudio kako slijedi:

1. Merdanović Huseina na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 16 godina, gubitka građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sricanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu i drugu javnu službu u trajanju od 5 godina i konfiskaciju cjelokupne imovine.

2. Šemić Arifa na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 14 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava sticanja i vršenja funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

3. Bajramović Arif, Beganović Omer, Diirić Feha i Merdanović Bahta na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 12 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 4 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

4. Durmić Hašima na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 11 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

5. Smlatić Huseina, Puškar Musa, Nadarevića Muhameda na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

6. Kajtezović Alagu na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 9 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava, na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

7. Rošić Rama — Ibrahima, Sarkić Hasana i Hasojlić Adila na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 8 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

8. Barjaktarević Rama i Mujadžić Smaila na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 7 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

9. Rizvanović Selima, Rošić Sejde Ibrahima i Barjaktarević Meha na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 6 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

10. Šabić Šerifa, Buljubašić Husa i Merdanović Meda na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 5 godina i 2 godine gubitka građanskih prava i to: a) biračko pravo, b) prava na sticanje, i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruže-

njima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

11. Durmić Sulejmana, Rošić Šulja, Rošić Meha i Hasanagić Zaima na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 4 godine i gubitak građanskih prava u trajanju od 1 godine i to: a) biračka prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

12. Joldžić Latifa i Rošić Rama na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 3 godine i 1 godinu gubitka građanskih prava i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

13. Rošić Hasiba na kaznu popravnog rada u trajanju od 2 godine, s tim što mu se u ovu kaznu ima računati 25 dana istražnog zatvora i to da mu se uračuna za svaki dan zatvora 3 dana popravnog rada, tako da ima da izdrži još 21 mjesec i 25 dana popravnog rada.

Svi optuženi dužni su da plate na ime troškova krivičnog postupka po 200 dinara i 300 dinara paušala, u roku od 15 dana pod prijetnjom.

Svima optuženima glavna kazna počinje teći od 8. maja 1950, kao dana kada su lišeni slobode.

Kapetan Drago Dodik, po već ustaljenoj proceduri, osuđenike sa ovog procesa, njih 28, šalje u zatvor u Zenicu 31. maja.²³⁾

Šesti sudski proces

Vojnosudski proces, održan 1. i 2. juna bio je u Cazinu šesti po redu.²⁴⁾ Svih 40 optuženih bili su sa velikokladuškog sreza. To je bio i jedini proces na kome se sudilo samo Kladušanima. Najviše njih, 20, bili su iz Gornje Vidovske, 8 iz Todorova, 6 iz Male Kladuše, 3 iz Glavice i 2 iz Mrcelja.

²³⁾ CAVS, k. 308/50—40.

²⁴⁾ Svi sudski spisi optuženima i suđenima 1. i 2. juna nose jedinstvenu signaturu k. 306/50.

»Nosilac liste« bio je Mehmed Tabaković, 52-godišnjak sa troje djece, zemljoradnik koji je posjedovao 90 dunuma zemlje, jednu kravu, dvije junice, dva konja i 15 ovaca što je bilo dovoljno da ga uz tužioca, kasnije i sud proglasi »kulačkim elementom sklonom špekulaciji«. Međutim, treba odmah pridodati, da i pored nesumnjive rukovodeće uloge u kladuškim pobunjeničkim aktivnostima, Tabaković ipak nije bio »glavni« vođa sa tog sreza. Prisjetimo se posebno ranije opisanih priprema za ustanak na Kladuši a i toka također već opisane glavne akcije i, eto, imena Rame Karajića i Hasana Kekića. Obojica su doživjeli vojno suđenje ali ćemo se sa njima, kao optuženim glavnim krivcima sa Kladuše sresti pri razmatranju posljednjeg, osmog po redu sudskog procesa u Cazinu na kome su iz Cazinske krajine okupljeni oni, bez obzira na lokalno porijeklo, čija je krivica za ustanak smatrana najvećom. S druge strane, dvojica vjerovatno najaktivnijih kladuških ustanika Husein Kekić »Titin« (»Titin« po ocu Hasanu Kekiću koga su zvali »Tito«) iz M. Kladuše i Alaga Jušić iz Todorova izginuli su u okršajima sa milicijom i Udbom pa je, eto, tužilac ulogu »nosioca liste« prepustio Mehmedu Tabakoviću.

Međutim, u toj grupi od 40 Kladušana »ravnopravno« sa Tabakovićem je optužen (i kasnije naravno okrivljen) još jedan ustanik, Nezir Barjaktarević. Dok je Tabaković odgovarao za Todorovo, Neziru Barjaktareviću je utvrđena najveća organizatorska uloga u ustanku na području rodne G. Vidovske. Stoga je, na kraju, Vojni sud obojicu osudio na smrt.

Po osnovu materijala iz istrage tužilac je kladuške pobunjenike podijelio u tri grupe. Prva je, pod vodstvom M. Tabakovića i po njegovom priznanju, imala »zadatak a koji sam prenio na svoje ljude da imamo likvidirati MNO, zadrugu i sresku ZEMU...«, zatim su se trebali, signalizirajući vatrom sa brda na brdo, povezati sa ostalim pobunjenicima sa Kladuše te krenuti u napad na V. Kladušu.²⁵) Tu prvu grupu su, prema optužnici, sačinjavali: Tabaković Mehmed, Pandžić Hase, Sadiković Mustafa, Sulejmanagić Sulejman, Jušić Hasib, Zulić Mure, Behrić Bećir, Jušić Šaban, Bašić Ramo i Jašarević Rašid. Optuženi su i osuđeni radi pristupanja oružanoj bandi, izlaska na zbornu mjesto Marina glava i učestvovanja u akciji na MNO i zadrugu u Todorovu i plana napada na SM u istom mjestu. Bez obzira što ništa od toga nije i izvršeno jer je 5. navečer izostala veza, tj. izostale su i vatre drugih pobunjenika na

²⁵) Vojni tužilac citira iskaz M. Tabakovića iz istrage u svojoj optužnici, čime se, uostalom, služio i u svim ostalim optužnicama.

okolnim brdima, sud je pomenute namjere ocijenio gotovo kao i izvršena krivična djela, proglasio ih krivim za sve planirane aktivnosti i odgovarajuće osudio.

U drugu grupu optuženih uvršteni su Dizdarević Osman, Basic Šerif, Kekić Hasan, Fazlić Ramo, Ordagić Šaban, Delić Huso, Čerimović Redžo, Bašić Hasan i Džanić Mehmed iz Male Kladuše. »Svi optuženi iz ove grupe priznaju učešće u oružanoj bandi i akciji, kao i u pljačkanju magacina MNO u Maloj Kladuši« stoji u presudi. Iz magacina je odneseno sedam vojničkih pušaka a zatim se ova grupa priključila ostalima u pohodu na Veliku Kladušu. Stigli su do Halilovića mosta na nekoliko kilometara pred grad, a kad je od tamo pripucala milicija, povukli su se nazad, na brdo Salakovac.

Najviše optuženih strpano je u treću grupu, sa Barjaktarević Nezirom na čelu kao glavnim krivcem. Tu su bili Sagrković Džaffer, Bajramović Suljo, Bajramović Mustafa, Dolić Ale, Barjaktarević Alaga, Durmić Arif, Mušić Hasan, Jašić Husein, Barjaktarević Juso, Barjaktarević (Mehmedov) Hasan, Barjaktarević (Ramin) Hasan, Barjaktarević Ibrahim, Barjaktarević Ramo, Barjaktarević Sejdo, Medved Mile, Medved Jure, Kendić Memija, Kendić Hase, Durmić Husein, Alagić Hasan. Čak osmorica od njih 21 bili su Barjaktarevići, rođena braća i rođaci. Ova grupa je terećena za učešće u akciji na Malu Kladušu i pljačku magacina s oružjem, za pohod na Veliku Kladušu, za kidanje telefonskih linija i za izvršenje napada na Stanicu narodne milicije. Svakome ponaosob sud je našao krivicu za bar dio pomenutih inkriminiranih radnji, dok je za preostali dio »dokazano« da je postojala težnja ka realizaciji svega toga što je nekako i izjednačeno sa izvršenjem samog djela.

I mada je karakteristika svih osam kolektivnih kazinskih procesa da su proticali ubrzano, što je uostalom i uobičajeno kad se radi o vojnom suđenju, te je i kladuškim pobunjenicima ukupan proces, od glavnog pretresa do izricanja i obrazloženja presude, trajao samo dva dana, ovaj proces je jedini prosto preskočio fazu dokaznog postupka. Istina je da se bar na papiru, tj. prema sačuvanoj vojnosudskoj dokumentaciji, vojno suđenje odvijalo prema zakonski utvrđenoj proceduri i da se sa tog formalno-pravnog ugla posmatranja vjerovatno ne bi moglo sačiniti mnogo primjedbi. Međutim, sa druge strane, one suštinske, prigovori bi mogli biti razni i brojni. Posebno u pogledu dokaznog postupka. I na prethodnim procesima je dokazni postupak trajao veoma, veoma kratko, saslušan je tek pokojni svjedok, pročitani poneki izvještaj. Ali u ovom procesu, šestom po redu, o dokaznom postupku zabilježeno je sa-

mo da »stranke nemaju nikakvih prijedloga, za dopunu istog, pa je do kazni postupak dovršen, s obzirom da su utužene radnje utvrđene prilikom i spitivanja optuženih«. Međutim, stvari ni na glavnom procesu nisu izgledale baš tako jasne, bilo je u iskazima optuženih dosta različitih tumačenja istih situacija, posebno u pogledu prinudnog ili neprinudnog priključenja ustanku, svaljivanje veličine krivice na drugog, na komšiju i si., a prilikom suočavanja svatko bi, po pravilu, ostajao pri svome. U takvim su slučajevima sigurno mogli presudnu ulogu na sudsko vijeće izvršiti psihološki i neki drugi momentalni faktori i u samoj sudnici. Međutim, mogućnost formiranja objektivnog sudskog mišljenja o stvarno pravoj mjeri odgovornosti pojedinih optuženih znatno je umanjena, pošto su sudije, naime, u svega nekoliko sati upoznavanja sa predmetom i optuženima morale zaista na brzinu da donose sudska rješenja za tako veliki broj optuženih. Da li je sudsko vijeće u tih deset dana suđenja već i oguglalo na tretiranu problematiku i mnoštvo seljaka koje je gotovo svakodnevno defilovalo kroz sudnicu, videći možda sve više u pojedincima primjerke bezlične mase koju treba već jednom ovladati, apsolvirati, a predstojala su još dva procesa? Da li je u »forsiranju« procesa igrala ulogu i činjenica da je sa dokaznim postupkom trebalo nastaviti poslije podne u 17 h drugog dana suđenja, kada se ono, po planu, do navečer trebalo u potpunosti i završiti. Sigurno jeste. Jer, trebalo je, iako su kazne za pojedince već odranije možda bile predviđene, proces privesti kraju ipak i formalno. A za 40 optuženih ljudi koji su svi i okrivljeni trebalo je ne baš malo vremena da se sve kazne donesu i izreknu.

Iz istih razloga dosta kratko trajali su i »govori stranaka«.

Vojni tužilac konstatovao je da su krivična djela i odgovornost optuženih u potpunosti dokazani, kako njihovim priznanjima tako i iskazima suoptuženih. Ističući u svom završnom izlaganju najveću odgovornost Mehmeda Tabakovića i upornost Nezira Barjaktarevića kao glavnih organizatora i krivaca, Albin Šibenik sve optužene Kladušane karakteriše kao neprijatelje narodne vlasti, saradnike okupatora, ustaške, zelenokadrovske i domobranske zaostatke te kao takve sklone »na vršenje najtežih zločina kada je u pitanju izgradnja socijalizma u našoj zemlji«.

Zanimljivije od tužiočevog bilo je izlaganje prvog branioca, dr Antona Groznika, posebno u pogledu prvooptuženog, M. Tabakovića. Groznik je ustvrdio da Tabakovićeve krivice nije takva kakvu je prikazuje optužba. Istakao je da je Tabaković zadatke primao ali ih nije izvršavao ili je to činio bezuspješno, jer ga kao neautoritativnog niko nije ni slušao pa tako nije ni popaljena arhi-

va MNO-a, ni opljačkana zadruga. Komandir nije htio da bude braneći se da je za to nesposoban. »Bio je bez oružja i ništa se nije dogodilo u njegovom selu«. Imajući, međutim, u vidu sudbinu »nosioca lista« sa prethodnih procesa, Groznik je, pored pomenu- tih, očito olakšavajućih, okolnosti, dodao da se postavka iz optuž- nice da je Tabaković organizator ne bi mogla uzeti kao »naročito otežavajuća okolnost« pri izricanju kazne »a uz to traži se više takvih okolnosti kojih kod optuženog nema, te moli sud da ga što blaže kazni«. I mada je još za dvojicu svojih branjenika, Zulića M. i Bašića Š., Groznik tražio zbog prijetnji kojima su bili izloženi čak oslobađanje od optužbe, a za sve ostale odgovarajuće razumi- jevanje suda prilikom odmjeravanja kazni zbog njihovog priznanja djela, kajanja, socijalnog stanja i zaostalosti, ipak je njegov glavni napor bio usmjeren protiv izricanja smrtne presude Tabakoviću.

Ni ostala dvojica branilaca, Muhamed Sadiković i Sadik Čehajić, preuzimajući odbranu svatko za po narednih 13 odnosno 14 optuženih, nisu ni slučajno mogli da koliko-toliko kvalitetno obave svoj zadatak. Ograničeni da u nekoliko rečenica iznesu odbranu, nisu se ni mogli upuštati u pojedinačne slučajeve, što bi im bila normalna dužnost, već akcenat stavljaju na opštu zajedničku karakteristiku svojih branjenika koja se ogleda u njihovoj velikoj »kulturnoj zaostalosti« i »duševnoj ograničenosti«. U tom je smislu Sadiković i izdvojio optužene Dolić Alu, Bašić Hasana i Durmić Arifa[^] dok Čehajić nije »stigao« imenom i prezimenom pomenuti čak nijednog svog branjenika. Ni Nezira Barjaktarevića, za koga je bilo očito da mu, po osnovu iskustva sa procesa u prethodnim danima, prijeti izricanje najteže kazne. Stoji, međutim, da branio- cima nije bilo lako ni zbog toga što su optuženi zaista mnogo toga priznavali »pa čak i neke stvari koje im optužnica ne stavlja na te- ret« (S. Čehajić), što ovaj branilac pokušava iskoristiti kao dokaz da se mogu popraviti, predlažući što blaže kazne, pogotovo što pokušaj napada na V. Kladušu koji su izvršili nije prouzrokovao nikakvih posljedica, a u tom djelu oni »nisu pokazali upornost, pa prema tome ovo ukazuje na njihovu manju društvenu opasnost«. Vojni tužilac je u svojoj završnoj riječi baš »upornost« pripisao Neziru Barjaktareviću, čemu je sud i poklonio svoju vjeru, kao uostalom u gotovo svim drugim slučajevima kad su suprotne kon- statacije iznosili tužilac i branilac.

Ali da se ovdje vratimo na dimenzije »kulturne zaostalosti« i »psihičke ograničenosti« optuženih na kojima je posebno insistirao M. Sadiković. Već smo vidjeli da su te karakteristike već korištene u odbrani u prethodnim procesima ali se čini, prema dokumentaci-

ji, da su upravo na ovom procesu one potencirano prisutne, a što ne bi moglo da bude da one zaista nisu održavale takvo stanje stvari.

Ranije sam navodila podatke o opštoj teškoj zaostalosti i nepismenosti na Cazinskoj krajini kao i da su ti pokazatelji bili još više poražavajući za kladuški u odnosu na cazinski srez. To potvrđuju i pojedina sjećanja. »Naša poznanica« Vahida Pjanić rodom Banjalučanka, koja je između 1947. i 1950. godine kao supruga organizacionog sekretara Partije najprije oko dvije godine živjela u Velikoj Kladuši pa zatim u Cazinu, svjedoči da je gotovo u svakom pogledu V. Kladuša bila još zaostaliya od Cazina, »teška selendra«. Baš u ovoj grupi optuženih bilo je, izgleda, najviše nepismenih, samo nekolicina završila je pokoji razred, najviše četiri, osnovne škole. Valjda je najteža situacija u tom pogledu bila na području G. Vidovske i zaseoka Barjaktarevići odakle je i bilo najviše pobunjenika. Svoju biografiju na saslušanju pred Udbom Nezir Barjaktarević, rođen 1918. i otac petoro djece je, i započeo kako »osnovnu školu nisam pohađao jer je bila dosta udaljena od moje kuće te sam tako ostao kod kuće i bavio se zemljoradnjom«. Prvooptuženi, Mehmed Tabaković, svoj iskaz »potpisuje« otiskom prsta. Na samom glavnom pretresu nekolicini je njihova nepismenost i »dobrodošla« pošto se pravdaju, eto, kako su zbog svoje neprosvijećenosti lako nasjeli lažnoj propagandi o već raspadajućem državnom poretku, povratku Kralja i predratnih političara, padu Bišća, Zagreba itd. I neke osnovne pojmove optuženi nisu shvatili, kao glagol kajati se na primjer Mićo Carević, jedan od funkcionera koji su nakon ustanka poslani iz Sarajeva na Kladušu, da tamo razrješavaju i kanališu nastale političke prilike, prateći u više navrata vojno suđenje u Cazinu sjeća se dobro baš tog »kajanja« sa suđenja. Jednog optuženog su pitali da li se za priznato počinjeno djelo kaje, na što je ovaj odgovorio da se ne kaje. Tek kad mu je ilustrativno objašnjeno šta riječ *kajati se* znači brzo je promijenio svoj iskaz: »Kajem se, kajem se.« Carević se više i ne sjeća o kom se to čovjeku radilo, ali naglašava da je u ukupnoj masi optuženih moglo biti više takvih. No, sigurno je da je na ovom šestom po redu sudskom procesu bilo optuženih koji nisu baratali osnovnim računskim operacijama ili nekim bitnim životnim istinama. Tako Bašić Hasan nije znao odgovoriti, koliko časova ima u jednom danu, koliko dana u godini, a rekao je da »može da broji do 250 jer nije učio školu«. Durmić Arif nije znao na glavnom pretresu reći koliko je dva i tri, znao je samo da su dva i dva četiri. Barjaktarević Sejdo, opet, je odgovarao da je »tri i dva četiri, tri puta pet petna-

est, a pet puta tri ne zna, da u nedjelji ima 8 dana, u mjesecu 40 a u godini ne zna«. Da su optuženi i iz drugih grupa bili pitani slične stvari, vjerovatno bi se našlo još neznalica, ali se isti branioci ranije nisu, ili bar ne dovoljno, služili postupkom demonstrativnog otkrivanja opšteg kulturnog i sazajnog profila svojih branjenika. Ostaje naravno i pitanje kako su se sudije dojmile takve lične karakteristike optuženih. Jesu li iskazima optuženih vjerovali? Nisu li možda sumnjali u neke podvale? Čini se da nisu jer optuženi su općenito djelovali toliko otvoreno, iskreno pa i naivno, što proizlazi kako iz sudske dokumentacije, tako i iz svjedočenja pojedinaca koji su tim sudskim procesima prisustvovali, da su se sudije (i ostali) možda mogli čuditi tolikoj zaostalosti i ograničenosti tih ljudi a teško da je neko mogao pomisliti da se radi o kakvoj prepredenosti optuženih.

Očekivalo bi se da je opisani utisak o optuženima djelovao u pravcu nešto blažeg odmjeravanja kazni. Međutim, to se nije dogodilo. Kazne su bile više nego rigorozne: dvojica osuđena na smrt, petorica na po 20 godina, petorica na po 18 godina robije, itd. Svoj četrdesetorici je nađeno da su krivi za »stupanje u oružanu bandu klasnih i ideoloških neprijatelja Nikole Božića i drugih, koji su organizovali na nekim područjima cazinskog i velikokladuškog sreza i u istoj učestvovali kao organizatori i učesnici u napadu na Cazin i Veliku Kladušu, a sve u cilju da nasilnim putem obore i ugroze postojeće ustavno uređenje FNRJ«. Zatim se u presudi navode pojedinačne krivice svakog od četrdesetorice ponosob. Svi su više-manje bili, kao i ostali suđeni u prethodnim grupama, okrivljeni za krivična djela organizovanja oružane bande ili pak njenom pripadanju, za pljačku (i paljenje) narodne imovine, što je sve bilo kažnjivo po nama već dobro poznatom čl. 3 t. 7 i 13 ZKND. Date su približno sljedeće kvalifikacije krivičnih djela za pojedince:

Prvooptuženi Tabaković okrivljen je što je 18. aprila 1950. godine, nakon što je upoznat od Jušić Alage da se priprema oružana banda i neprijateljska akcija, istoj pristupio i otišao na sastanak organizatora održan 23. aprila t. g. u Gaju kod Crnaje, te se na istom primio zadatka da na području MNO Todorovo rukovodi, vrbuje nove članove i sakuplja oružje, čijem je izvršenju odmah pristupio i pozivao mještane da učestvuju u oružanoj akciji i prikupljanju oružja. Kada je ovo organizovao i kad su ga obavijestili da je na sastanku određen za komandira čete na području MNO Todorovo sa zadatkom da na ovom području okupi svoju grupu i povede u zajedničku akciju na Cazin i Veliku Kladušu 5. maja t.

g., odredio je zbornu mjesto svojoj grupi bandita i prenio zadatak da se vrši paljenje arhive MNO, pljačkanje zadruga i napad na Stanicu narodne milicije, da se paljenjem vatre na više mjesta da znak za oružanu akciju. Na zbornom mjestu Marina Glava pripremio je šušanj i grane radi paljenja vatre, ali pošto nije uhvatio potrebnu vezu to vatru nije ni zapalio, a već je sve odloženo za sutradan, kada je okupio grupu bandita na mjesto Kapan radi dalje akcije na Malu Kladušu.

Optuženi Pandžić Hase, Sadiković Mustafa, Sulejmanagić Sulejman, Jušić Hasib, Zulić Mure, Behrić Bećir, Jušić Šaban, Bašić Ramo i Jašarević Rašid što su nakon pristupanja oružanoj bandi učestvovali u akciji na MNO u Todorovu, izlaskom na zbornu mjesto Marina Glava 5. maja 1950. godine, s ciljem da pale arhivu MNO i vrše napad na stanicu NM.

Optuženi Bašić Šerif, Kekić Suljin Hasan, što su i to opt. Bašić saznajući 15. aprila t. g. za organizovanje oružane bande i njene ciljeve, a opt. Kekić 6. maja t. g. stupili u oružanu bandu i na dan 6. maja sa ostalom grupom bande krenuli u napad na Veliku Kladušu do Halilovog mosta, odakle su pobjegli kada su vidjeli da je akcija propala.

Optuženi Fazlić Ramo, Ordagić Osman, što su nakon stupanja u oružanu bandu 5. maja t. g. naoružani puškom i učestvovali u napadu na Veliku Kladušu, kidali telefonsku vezu sa Velikom Kladušom obaranjem telefonskih stubova, optuženi Ordagić još i u pljačkanju magacina MNO u Velikoj Kladuši.

Optuženi Delić Huso, Čerimović Redžo, Džanić Mehmed i Dizdarević Osman, što su 6. maja t. g. nakon pristupanja oružanoj bandi, naoružani učestvovali u napadu na Veliku Kladušu, na članove narodne vlasti, pucajući na njih i to opt. Delić, opt. Bašić još i učestvovao u provali magacina predvojničke obuke MNO u Maloj Kladuši.

Optuženi Barjaktarević Nezir, što je 5. maja t. g. nakon što je stupio u oružanu bandu okupljao ljude za učešće u oružanoj akciji, a sutradan sa ostalim banditima naoružan učestvovao u pljačkanju magacina MNO u Maloj Kladuši, zatim krenuo u napad na Veliku Kladušu, prekinuo telefonsku vezu, obaranjem stubova i sudjelovao sa svojom grupom u napadu na organe narodne milicije na Salakovcu, potom se krio naoružan u šumi.

Optuženi Sagrković Džafer, što je 6. maja t. g. nakon pristupanja oružanoj bandi naoružan puškom okupljao ljude za akciju i sudjelovao u pljački i obijanju magacina MNO u Maloj Kladuši, a zatim pošao u napad na Veliku Kladušu.

Optuženi Bajramović Suljo, Bajramović Mustafa, Mušić Hasan, Barjaktarević (Ramin) Hasan, Kendić Memija, Jašić Husein, Barjaktarević Juso, Barjaktarević Mehmed, Barjaktarević Hasan, Barjaktarević Ibrahim, što su 6. maja 1950. godine pristupili oružanoj bandi i sa puškom u ruci učestvovali u napadu na Veliku Kladušu, u grupi bande koja je izvršila pljačkanje magacina MNO u Maloj Kladuši.

Optuženi Delić Ale, Durmić Arif i Barjaktarević Ramo, što su 6. maja 1950. godine pristupili oružanoj bandi i kao pripadnici iste učestvovali u pljačkanju magacina predvojničke obuke MNO u Maloj Kladuši, a zatim u napadu na Veliku Kladušu gdje su učestvovali u napadu na organe narodne milicije u Salakovcu.

Optuženi Medved Mile, Medved Jure, Barjaktarević Sejdo, Durmić Husein, Alagić Hasan i Kendić Haso, što su, nakon što su saznali za oružanu bandu i njene ciljeve, istoj pristupili i 6. maja t. g. učestvovali u akciji na Maloj Kladuši i Velikoj Kladuši, optuženi Alagić još i to što je pozivao druge ljude u ovu akciju, kojom prilikom je opljačkan magacin MNO u Maloj Kladuši.

Bašić Hasan i optuženi Barjaktarević Alaga, što su 6. maja t. g. pristupili oružanoj bandi i akciji na Veliku Kladušu u grupi bandita koja je izvršila pljačkanje magacina MNO u Maloj Kladuši.

Odmjeravajući kazne pojedincima, Kladušane su na osnovu čl. 4. st. 1 ZKND u vezi čl. 28. t. 1, 2, 6, 7 KZ, u vezi čl. 66 KZ i čl. 27 st. 2, čl. 37 KZ; te čl. 89. st. 1 ZKP sudili i osudili:

1. Tabaković Mehmeda i Barjaktarević Nezira na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

2. Sulejmanagić Sulejmana, Jušić Hasiba, Džanić Mehmeda, Sagrković Ibrahima, (nije riječ o Ibrahimu već o Džaferu — radi se o tehničkoj omašci u presudi), Barjaktarević Rama na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 20 godina na gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

3. Sadiković Mustafu, Behrić Bećira, Bašić Rama, Delić Husu i Barjaktarević Hasana na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju po 18 godina na gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

4. Cerimović Redžu, Jušić Huseina i Barjaktarević Hasana na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 17 godina na gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

5. Zulić Mura, Ordagić Osmana, Dolić Alu, Mušić Hasana, i Barjaktarević Husu na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 16 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

6. Jušić Šabana, Bašić Šerifa, Kendić Memiju i Barjaktarević Ibrahima na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 15 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

7. Pandžić Hasu, Kekić Hasana, Barjaktarević Sulju i Barjaktarević Alagu na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 14 godina gubitak građanskih prava u trajanju od po 5 godina i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

8. Bajramović Mustafu i Kendić Hasu, na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od po 13 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 4 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, f) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

9. Dizdarević Osmana, Alagić Hasana i Jašarević Rašida na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 12 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

10. Fazlić Ramu, Durmić Šerifa i Durmić Huseina na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 10 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 3 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

11. Bašić Hasana i Barjaktarević Sejda na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od po 8 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od po 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

12. Medved Mila na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 7 godina, gubitak građanskih prava u trajanju od 2 godine i to: a) biračkog prava, b) prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, v) prava javnog istupanja i g) prava na državnu ili drugu javnu službu i konfiskaciju cjelokupne imovine.

13. Medved Jure na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 6 godina.

Uz glavnu kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom, svi su kažnjeni i gubitkom građanskih prava, i to: biračkog prava, prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja i prava na državnu ili drugu javnu službu. Kažnjeni na po 20, 18, 17, 16, 15 i 14 godina lišenja slobode, dakle njih 26, osuđeni su na gubljenje pomenutih građanskih prava u vremenu od po 5 godina nakon dolaska sa robije. Narednoj dvojici ova je kazna određena na rok od po 4 godine, daljnjoj šestorici na rok od po 3 godine, dok su zadnja četvorica osuđenih za pomenuta građanska prava uskraćeni za po 2 godine poslije zatvora. Svoj četrdesetorici osuđenih izrečena je kazna konfiskacije cjelokupne imovine i pored toga što su branioci Sadiković i Čehajić posebno isticali veći broj svojih siromašnih klijenata, sitnih zemljoradnika za koje Čehajić u vezi sa kaznom konfiskacije kaže da »i kad bi im se eventualno izrekla ne bi se ništa postiglo s obzirom na zakonska ograničenja«, pošto je, naime, u takvim situacijama jedan minimum trebalo ostaviti porodicama osuđenih, a razlika između tog minimuma i ukupne imovine osuđenih bila je u više konkretnih slučajeva neznatna. No, sud nije uzeo u obzir sugestije branilaca. Uz to, kao i na prethodnim sudskim procesima, optuženima je naloženo i da plate troškove krivičnog postupka, svatko

»po 200 dinara i 300 dinara, na ime paušala, u roku od 15 dana pod prijetnjom izvršenja«.

Vojni tužilac i nekolicina upravo osuđenih izjasnili su se da u pogledu presude »zadržavaju zakonski rok«, dok je velika većina odmah najavila žalbe na presudu.

Time je, vjerovatno već kasno navečer 2. juna, završen i šesti po redu sudski proces u Cazinu.

Po ustaljenom redu, i na već ranije opisani način, osuđeni Kladušani, njih 40, na čelu sa na smrt osuđenima M. Tabakovićem i N. Barjaktarevićem, upućeni su u KPD Zenica 2. 6. 1950.²⁶⁾ Znači očito opet neposredno nakon suđenja. Dopis potpisuje, opet, šef opunomoćstva Udbe za cazinski srez major Zajko Dizdarević.

Sedmi sudski proces

Sedmi sudski proces održan je 3. juna, trajao samo jedan dan te bio do tada i po broju optuženih najmanji. Posao je obavila ista sudska ekipa koju smo sretali i na prethodnim procesima.²⁷⁾

Za učešće u pobuni A. Šibenik je optužio 21 čovjeka. Za »nosioce liste« određen je Kapić (Husin). Husein, zemljoradnik srednjeg imovnog stanja, otac troje djece, rođen 1923. godine u selu Čoralici (7 km od grada Cazina), odakle je i poticala većina optuženih u ovoj grupi. Njih 16 živjelo je u Čoralicima, trojica su bila iz Cazina i po jedan iz sela Mala Peča, srez Bihać te iz sela Todo-rovo, srez V. Kladuša.

Posljednja dvojica su u ovu grupu optuženih očito »zalutali«, kako i zašto nije baš jasno. Pogotovo se to odnosi na Arifa Ibričića koji je prije priključenja »akciji« kontaktirao sa Alagom Jušićem, bio zatim na zbornom mjestu Marinova glavica, te je zapravo »pripiadao« procesu čiji je nosilac liste bio Mehmed Tabaković. Specifičan slučaj bio je onaj Junuza Keškića iz sela Mala Peča, MNO Vrsta, srez Bihać, dakle sa područja koje se graničilo sa cazinskim srezom. S obzirom na njegovu krivičnu odgovornost, pošto je na svom terenu, bez obzira što je to bilo bezuspješno, pokušao vrbovati ljude i prikupljati oružje za ustanak, i Keškića je trebalo ne-

²⁶⁾ CAVS, 308/50—51. Na dopisu je datum 2. VII 1950. godine, ali se očito radi o junu i ne o julu mjesecu, tj. u pitanju je greška nastala prilikom kucanja.

²⁷⁾ Spisi sudenima 3. juna nalaze se u fasciklu k. 307/50.

gdje suditi, pa je možda zbog relativne malobrojnosti ove grupe, uvršten u nju.

Valjda zbog geografske blizine, u ovoj su grupi pored ostalih koji su bili zemljoradnici optužena i tri Cazinjana: jedan je bio Berberović Muhamed, berberin koji je bio širom sreza poznat i po tome što suneti djecu i bavi se skupljanjem ljekovitog bilja. U narodu je bio poznat kao dobročinitelj, spreman pomoći u nevolji. Drugi je bio cazinski krojač Murat — Murica Kapić. Kao Cazinjana, (iako je bio iz sela Šepića nadomak grada) tretirali su pobunjenici i Mehmeda Šepića koji je imao poznanike u, također Cazinu, Osredku gdje je trebalo da se, preko veze Šepića, srpski narod tog kraja priključi Buni. Preko Bože Banjca i još nekih Sepić je prenio propagandu o ustanku u cijeloj zemlji, o novoj vladi, o dignutoj pruzi, već osvojenim nekim mjestima i si. Dobro je poznavao Milana Božića koji mu se često žalio zbog otkupa, govoreći »da neće ostati dugo ovako«. Na glavnom pretresu Šepić je bio vrlo neposredan izjavivši: »Ja sam tumačio seljacima u Osretku da se ustanak digao protiv komunizma, protiv ove vlasti zato što smo ostali bez kruha.« (iz istražnog postupka pred Udbom).

Inače, Šibenikova optužnica, kao i kasnije presude obiluje, istim dokumentima koje smo već, analizirajući ih, u više navrata upoznali pri razmatranju prethodnih šest sudskih procesa u Cazinu. I ovaj, sedmi, spadao je među »lokalne«. Naime, i na njemu su optuženi koncentrirani prije svega po osnovi zajedničke teritorijalne pripadnosti. To je bio i zadnji takav proces, završavajući se u predvečerje glavnog vojno — sudskog procesa u Cazinu, onog kojim se onda dvonedjeljno intenzivno suđenje, pred Vojnim sudom u Sarajevu kakav je bio (i ostao) zvanični naziv suda, u Cazinu konačno i završio.

S obzirom na stereotipno i već šablonsko proticanje i ovog, sedmog po redu sudskog procesa ne bih prepričavala kako se odvijao i završio i ovaj proces, zadržat ću se samo na sudski utvrđenoj krivici i kaznama koje su optuženim podijeljene. Razumije se i ova grupa pobunjenika kao cjelina povezana kao i prethodno suđene sa istim centrom, sa »oružanom bandom klasnin i ideoloških neprijatelja Milana Božića i drugih« kojoj su »sedmooptuženi« pristupili i koja je »izvršila niz paljevina i pljački u Ćoraliću, Šturliću, Velikoj Kladaši i Tršcu« (iz presude).

»Nosilac liste« Kapić Husein okrivljen je što se još krajem aprila, učestvujući na sastanku organizacije u Crnaji, prihvatio zadatak da mobiliše mještane i prikuplja oružje u Ćoralićima, što je bio komandir čete od 30 ljudi među kojima su pored Ćoralićana bili i

Šturlićani, Liskovčani, Trščani naoružani ukupno sa 6 pušaka i 2 pištolja, što je zatim sa svojim ljudima i onima iz čete Hasiba Beganovića opljačkao zadrugu u Liskovcu, obavio sa svojom četom zadatak zaposjedanja Gnjilavca nad Cazinom i prekidanje telefonskih linija, a nakon neuspjelog napada na Cazin, krio se naoružan u šumi. Naravno, takve kvalifikacije su Huseina Kapica, mada se njegov branilac trudio da istakne kako nije u svom djelovanju pokazao upornost i kako nije izvršio sve zadatke koje je dobio, dovele do izricanja smrtne kazne. Uz kaznu smrti strijeljanjem, išli su, automatski, i trajan gubitak građanskih prava i cjelokupna konfiskacija imovine.

I svim ostalim okrivljenim tzv. sporedne kazne bile su analogne onima koje su »zaradili« pobunjenici iz prethodno suđenih grupa, tj. konfiskacija cjelokupne imovine te gubitak određenih građanskih prava u trajanju od po 2, 3, 4 ili 5 godina, već, u zavisnosti, opet, od visine glavne zatvorske kazne. A te kazne, lišavanje slobode, s prinudnim radom kretale su se između 2 do 18 godina. Po treći puta se dogodilo da tužilac na glavnom pretresu odustane od optužnice nekoga, ovaj put to su bili Beširević Ferid i Topić Hasan. Obojica su bili zapravo državni službenici, prvi, poslovođa zadruga u Ćoralićima koju su pobunjenici opljačkali nakon što su Beširevića silom natjerali da im zadrugu otključa, a drugi, Topić, referent za otkup koji je jednog dana u aprilu službeno kontaktirao sa Nikolom Božićem oko otkupa i taj dan zadržan kod njega na ručku i piću, što ga je, valjda, i dovelo na listu optuženih. Kako su obojica na glavnom pretresu izjavili da se osjećaju krivima i kako ih niko od ostalih optuženih nije teretio, a s obzirom da nisu imali nikakve druge veze sa događajem na Jurjev, i Albin Šibenik, te zatim sud, Beširevića i Topića oslobađaju od optužbe odnosno krivice. Tako je, zajedno sa Huseinom Kapićem, na ovom procesu okrivljeno i osuđeno 19 lica.

Dok je »nosilac liste« dobio, po sigurno već ranije utvrđenom scenariju, dakle kao u sličnim slučajevima po drugim mjestima odnosno prema jednom dogovorenom aršinu, najtežu moguću kaznu, ostali su »zaradili« robijanje koje im je kao i pobunjenicima na prethodnim procesima razrezivano ipak više — manje »odoka«. Jer, kako drugačije tumačiti brzinsku podjelu tih vremenskih kazni i na ovom i na drugih šest već održanih procesa? Jednome 5, drugome 10, trećemu 8, četvrtom 20, petom 15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom itd. Zar je sudsko vijeće odista moglo za oko sat vremena, koliko je u prosjeku trošilo na postupak tajnog vijećanja, da kaznu kvalifikovano odmjeri i Hasi i Husi, Mehi i Sulji,

Jusi i Rami? Njima 20, 30 pa i 40 u zavisnosti od brojčanosti grupe optuženih. Ako se analizira čak ovaj ponajmanji sudski proces na kome je po logici stvari trebalo odmjeravati lakše kazne, odnosno prosuđivati s većom dozom sigurnosti u pravednije kažnjavanje, nailazimo na ne baš objašnjive odluke. U jednu te istu podgrupu okrivljenih svrstani su Kapić Suljo, Huremagić Bećir, Huremagić Huso, Kapić Jusuf, Misaljević Mustafa, Huremagić Juso i Šepić Mehmed pošto su »nakon upoznavanja sa ciljevima bande 5. maja 1950. godine pristupili ovoj i učestvovali u oružanoj akciji 6. maja t.g. u napadu na Cazin u grupi koja je prethodno izvršila pljačku zadruga u Ćoraliću«. Ali i pored toga što je svima njima pripisana identična kvalifikacija, kazne su se kretale različito: Šepić je dobio 18 godina zatvora (te 5 godina gubitka građanskih prava), Suljo Kapić 16 (5), Huremagić Bećir i Huso po 15 (5), Misaljević Mustafa 14 (4) i Huremagić Juso 12 (4). Optuženi Ikanović Huso, Abdić Mujo, Kovačević Huse, Hasanagić Sulejman, Šabić Haso, Kapić Mehmed i Kapić Hasib okrivljeni su također za isto djelo: »što su nakon upoznavanja sa ciljevima bande ovoj pristupili i 6. maja t.g. aktivno učestvovali u napadu na Cazin«. Ni njima nisu razrezane jednake kazne: Hasib Kapić dobio je 13 godina (4), Šabić Haso i Kapić Mehmed po 12 (4), Abdić Mujo i Hasanagić Sulejman po 10 (3), Kovačević Huse 9 (3), dok je Ikanović Huso očito dakle »manje kriv« od onih iz prethodno pomenute podgrupe osuđen čak na 15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom uz gubitak građanskih prava u roku od 5 godina nakon izlaska iz zatvora. Ćoralićanima priključeni »stranci«: Ibričić Arif sa Todorova i Keškić Junuz sa područja Male Peće kažnjeni su sa 12 (4) odnosno 10 (3), godina zatvora, dok su najpovoljnije prošli Cazinjani: krojač Kapić Murat, mada je 5. maja saznajući za »ciljeve oružane bande« ovoj pristupio i »učestvovao u oružanom napadu na Cazin i pljačkanje zadruga u Ćoralićima«, po osnovu kakve bi kvalifikacije trebao biti svrstan odmah u prvu podgrupu okrivljenih, on dobija »svega« 5 godina zatvora (2). I Muhamed Berberović je izjavio na sudu da se ne osjeća krivim ali dok je Murat Kapić u akciji na Cazin ipak učestvovao iako ne dragovoljno, Berberović je za nju saznao tek nakon što je izvršena. Okrivljen je za znanje a neprijavljanja vlastima oružane bande i njenih ciljeva dobivši zbog toga kaznu popravnog rada u trajanju od dvije godine.

Da su nekima uzimane u obzir, eventualno, neke i kakve olakšavajuće okolnosti, nema tragova u sudskoj dokumentaciji. Samo bi precizna sudska obrazloženja uz mnogo jači dokazni postupak mogla negirati postavljenu tezu da je odmjeravanje kazni

izvršeno uglavnom »odoka«, ne samo u ovoj već i na suđenjima drugim grupama optuženih. Sudije su, pretpostavljam, pokušale posao obaviti što profesionalnije, ali objektivne okolnosti tako nešto prosto nisu dozvoljavale. Kad govorim o odmjeravanju kazni »odoka« tu je svakako bilo nekih opštih kriterija, ali bi jedna detaljna analiza svih vojnosudskih procesa 1950. godine u Cazinu sigurno ukazala na još mnogo veće propuste u tom ukupnom suđenju nego što sam ih ja, bar površno, pokušala identifikovati na ovom, sedmom po redu, sudskom procesu. Možda se sudskoj ekipi i žurilo da već okonča sa tim »sporednim« pobunjenicima, jer glavna grupa krivaca je suđenje još čekala, službena lica su se očito morala skoncentrisati na posao koji je počinjao — sutra, 3. juna 1950. godine.

Kao i sve prethodne grupe osuđenika i ova je upućena u KPD Zenica.²⁸⁾ Za razliku od ranijih, mada uz identični administrativni postupak i uz potpis Zajka Dizdarevića, Kapić Husein i ostali (ukupno njih 18) poslani su tek 7. juna. Nisam uspjela provjeriti, ali je moguće da im je, kao relativno maloj grupi, određeno da sačekaju završetak osmog, zadnjeg cazinskog vojnosudskog procesa pa da se sa tim osuđenima zajedno pošalju i Zenicu.

Zadnji (osmi) i glavni vojnosudski proces u Cazinu

Glavni pred sud izlaze posljednji.²⁹⁾ Zašto posljednji? Da se radi o pozorištu takvo pitanje se ne bi ni postavljalo, struktura drame sama po sebi podrazumijeva stepenovanje napetosti radnje, vrhunac zapleta i rasplet. Međutim, u Cazinu 1950. godine nije bilo plemenite umjetnosti i glumaca, u igri su bile žive glave, sudbine na stotine ljudi i porodica. Za dvije sedmice na smrt je osuđeno 16 uglavnom mladih ljudi, višestrukih očeva. No, ne mislim da je bio scenarij suđenja u Cazinu vođen nečijim dramaturškim ambicijama, mada je ukupno zbivanje tog vojnog suđenja na kraju, a pogotovo posmatranog s veće vremenske udaljenosti, poprimilo, pretpostavljam ipak sasvim slučajno, upravo dramski tok.

Osnovni razlog što je *glavnima* suđeno na kraju vidim u nastojanju istražnih organa Udbe, svakako po naredbi sa vrha, da što

²⁸⁾ CAVS, 308/50—48.

²⁹⁾ Svi spisi suđenima na ovom, zadnjem vojnosudskom procesu u Cazinu nose zajedničku signaturu k. 308/50.

svestranije i dublje proniknu u pozadinu čitavog slučaja za što je, sa jedne strane, bilo potrebno više vremena a, sa druge, očekivalo se da će možda, kroz istragu i samo suđenje pobunjenicima iz raznih sela, na vidjelo izaći neki detalji koji bi pomogli da se pokupe konci u razotkrivanju veza koje su u zemlji i (ili) inostranstvu ti *glavni* imali, a u što je Udba, pogotovo u početku, vjerovala kao u nešto posve izvjesno.

Mada je i ovaj proces protekao u suštini po istom kalupu i uz ista obilježja kao svi prethodni, po mnogo čemu je ipak bio specifičan. Prvo i najvažnije, na njemu su okupljeni ideolozi i organizatori seljačkog ustanka na Krajini i vođe seljaka u oružanoj akciji na Cazinu i V. Kladušu. Drugo, po broju optuženih to je bio najmanji, a po svom trodnevnom trajanju najduži vojnosudski proces u Cazinu. Treće, među optuženim pobunjenicima nalazilo se lice koje je po službenoj dužnosti trebalo da brani postojeći poredak, tj. jedan komandir Stanice narodne milicije. Četvrto, to je bio jedini proces čiji »nosilac liste« nije bio Musliman, a uz to je ovaj »nosilac liste«, Srbin, bio i glavni vođa ukupnog ustanka na Krajini. Peto, to je bio jedini »neteritorijalni« proces, tj. na njemu nisu, kao na svakom od prethodnih, preovladavali optuženi iz jednog sela odnosno jednog mjesnog područja. Prema kriteriju mjesta boravka optuženih njih 16-orica živjeli su u 13 različitih mjesta, pri čemu u jednom selu otac i dva sina Božići. Šesto, prema sudskoj dokumentaciji, to je bio i jedini proces na kome ulogu vojnog tužioca vojne pošte 3945 Sarajevo na glavnom pretresu nije obavilo isto lice koje je potpisalo optužnicu. Optužnicu kao i sve dotadašnje potpisao je pomoćnik vojnog tužioca Albin Šibenik, a ulogu zastupnika optužbe na glavnom pretresu obavio je pomoćnik javnog tužioca NR BiH Enver Krzić.³⁰⁾ Još je bilo tu specifičnosti i sa njima ćemo se još sretati, no pomenute karakteristike vidljive su već pri samom površnom posmatranju predmeta.

Svoju tezu o osnovnom razlogu zakazivanja ovog glavnog procesa na samom kraju ukupnog vojnog suđenja u Cazinu potkrepljujem i predajom optužnice sudu u zadnji čas. Čak nije, prema tadašnjim odgovarajućim pravnim propisima, ispoštovan određeni vremenski minimum između »dostave poziva« i održavanja glavnog pretresa.³¹⁾ Dok su prethodni sudski procesi u Cazinu, za-

³⁰⁾ Za razliku od Albina Šibenika Enver Krzić nije bio spreman autoru svjedočiti o vojnom suđenju u Cazinu.

³¹⁾ Po Zakonu o vojnim sudovima, čl. 7. (Sl. 1. FNRJ, br.105 od 10. XII 1947) u pogledu pravne pomoći, načela, postupka i suđenja te u ostvarivanju zadataka vojnih sudova »primjenjuju se propisi koji važe za redovne sudove«. Tako je, u »ovom« slučaju važio

kazivani također u tijesnom vremenskom razmaku, tj. dan, dva ili tri prije glavnog pretresa, što predsjednik sudskog vijeća major Blagoje Bošković ne bi mogao činiti prije primanja optužnice od strane vojnog tužioca, to sva tri osnovna dokumenta (optužnica, naredba za glavni pretres, početak, tj. prvi dan samog pretresa) vojnosudskog procesa Milanu Božiću i ostalima, nose isti datum:

3. VI 1950. Znači, optužnica je zaista sastavljena do zadnjeg momenta, a njen sadržaj i druge neke okolnosti upućuju na zaključak da ranije prosto i nije mogla biti završena. Naime optužnicom je trebalo uklopiti i sve »grijehe« koje su počinili pobunjenici suđeni na prethodnim pretresima.

Ali da li jesu ili nisu saznanja Udbine istrage, do tada već sazrela za definitivno zaključivanje i uobličavanje optužnice 16-orici koje izlazi pred sud 3. juna, ostaje pitanje na koje bih ja odgovorila prije negativno nego pozitivno, no o tome više kasnije. Jer, krivica vodstva ustanka kome se počelo suditi dakle 3. juna, nije mogla i trebala da se sagledava samo kroz očita i relativno lako dokaziva počinjena djela, već je trebalo tragati za onim što upravo nije bilo vidljivo, odnosno što je bilo sakriveno i eventualno kamuflirano. Međutim, tokom gotovo jednomjesečne intenzivnije istrage, organi Udbe u koje su za tu svrhu uključeni i kadrovi iz Banjaluke, Sarajeva, Beograda, saradjući i sa kolegama iz Hrvatske, nisu uspješli otkriti neke konkretne šire veze krajiških pobunjenika kojima bi se mogla dokazati tajna politička pozadina događaja (događanja). A nije da nisu ulagani znatni naponi da se dokuče eventualni poticaji ili direktive koje bi krajiški seljaci mogli primati spolja, iz zemlje i inostranstva. Prema jednom, 40 godina kasnije datom, sjećanju u Bihaću je npr. u prisustvu Vladimira Bakarića došlo do suočenja između Mile Devrnje i Milana Božića.³²⁾ Zanimljivo je da je taj susret održan izgleda tek nakon suđenja obojici (Milanu Božiću u Cazinu, a Mili Devrnji istovremeno u Slunju) jer bi ga inače, valjda, pukovnici Filipović i Laušević u svom izvještaju Rankoviću od 6. 6. 1950. godine zabilježili a nisu, ističući istovremeno, u interesu istrage potrebu takvog suočenja.”)

Zakon o krivičnom postupku iz 1948. godine, (Sl. 1. FNRJ, br. 97 od 6. XI 1948), na čijih se više članova i inače pozivaju vojnosudska dokumenta u svim »onim« procesima. Član 191, stav 3, tog Zakona glasi: »Predsjednik veća staraće se da se pozivi za glavni pretres dostave pravilno i na vreme, a stav 4: »Između dana dostave poziva i dana pretresa optuženom treba da ostane dovoljan rok za pripremanje odbrane.« Bilo bi, razumije se, naivno očekivati da bi u ovom slučaju i »dovoljan rok« omogućio kakvu stvarnu promjenu sadržajnog toka procesa.

”) Sjećanje Nikole Božića dato Ahmetu Čoviću u ljeto 1990. godine, u a. a.

“) Izvještaj S. Filipovića i D. Lauševića.

Za ovaj proces je bila Šibenikova optužnica relativno najobimnija.³⁴⁾ Većim dijelom zasnovana je na materijalima iz istražnog postupka Udbe, i to ne samo zadnjeoptuženih već i onih odranije, čime je, s obzirom na stvarno glavnu ulogu zadnjeoptuženih, izvršena jedna moguća rekonstrukcija čitavog slučaja. Nemali zaključni dio optužnice izrazito je ideološki obojen, zato što je ovu grupu ustanika trebalo, razumljivo, i najviše ocrniti. Uz to, kroz zadnjeoptužene, tj. kolovođe trebalo je i ukupnu akciju okarakterizirati kao što »neprijateljskiju«.

Prema generalijama optuženih, devetorica su bili po narodnosti neopredijeljeni, kako su tada zvanično tretirani Muslimani, a sedmorica su bili Srbi, pošto se i jedan Musliman (Sele Lulić) opredjeljivao kao Srbin. Prosječna starost osmooptuženih bila je 34 godine, s tim da su prosjek bitno narušavali jedan sedamdesetogodišnjak (Hasan Kekić) i dva pedesetogodišnjaka (Milan Božić i Hasica Karajić). Svi su bili oženjeni, žene su im bile iste konfesionalne pripadnosti, osim u slučaju Hasice Karajića koji je imao dvije žene i to porijeklom Srkinje. Osim dvojice svi su imali i djecu, najviše Selim Beganović — sedmero. Samo jedan optuženi, Čedo Bogunović, bio je za to vrijeme dobro školovan čovjek, imao je čak gimnaziju i dva razreda srednje tehničke škole. Petorica (Nikola i Stevo Božić, Ramo Karajić, Stojan Starčević i Bajro Jušić) završili su četiri razreda osnovne škole, svi ostali bili su samouci, a jedan posve nepismen (Hasica Karajić). U profesionalnom pogledu 14-orica su bili zemljoradnici, kao uostalom i golema većina optuženih i po prethodnim grupama.

Nijedan optuženi ne bi se čak ni po onim tadašnjim kriterijumima socijalno-slojne identifikacije mogao opredijeliti kao krupni posjednik. Bili su to i u ono vrijeme tzv. sitni i srednji seljaci, među kojima je bio Ramo Karajić npr. vlasnik 18 dunuma zamlje a naj-Jogatiji zemljoradnik u grupu bio je Ale Čović sa 100 dunuma (nakon što mu je iza rata isto toliko zemlje i oduzeto). Svatko od njih je imao uglavnom po 2-3 komada krupne stoke, pokoji još nekoliko ovaca. Dvojica (Čedo Bogunović i Stojan Starčević) bili su državni službenici. Prvi, direktor rudnika u Pjanićima, drugi, komandir SM u Tršcu.

Okvalifikovani na početku optužnice kao »kulaci«, »profašistički elementi« i »moralno politički lupeži na Cazinskoj krajini« koji kao »zdrave snage« rade za Moskvu, a kao »vojska kralja Petra za zapadne imperijaliste«, 16-orica su podijeljeni na dvije pod-

³⁴⁾ CAVS, 308/50—19.

grupe: Kao »inicijatore i organizatore neprijateljske^ akcije« Šibenik je optužio Milana Božića (Crnaja), Alu Covića (Šturlićka Platnica), Nikolu Božića (Crnaja), Milu Miljkovića (Crnaja), **Ramu** Karajića (Trnava, s. V. Kladuša) i Hasana Kekića (M. Kladuša). Za »istaknute pomagače i učesnike neprijateljske akcije« optuženi su Stojan Starčević (Tržac), Stevo Božić (Crnaja), Čedo Bogunović (Cazin), Hasica Karajić (Zagrad, s. V. Kladuša), Sele Lulić (Krivaja, s. Cazin), Selim Beganović (Barske, s. Cazin), Osman Bajramović (G. Vidovska, s. V. Kladuša), Aga Miskiće (Kudići, s. Cazin), Islam Mehić (Čoralići, s. Cazin), Bajro Jušić (Todorovo, s. V. Kladuša). Među zadnjeoptuženima bi sigurno zauzeli svoje mjesto, da su ostali živi: Husein Kekić, Alaga Jušić, Muše Kovačević, Agan Beganović, bar jedan od braće Sarića Hasan ili Selim i možda još tko, ukoliko ponetko ne bi bio stavljen za »nosioca liste« u grupu lokalnooptuženih. »Počasno« mjesto među glavnooptuženima poneki vjerovatno nisu zasluživali, kao Sele Lulić, Selim Beganović, Islam Mehić ili Osman Bajramović npr. »Zamijeniti« bi ih mogli Nezir Barjaktarević, Dedo Čović zv. Mulan, Muharem Dervišević i još pokojni, dakle oni koji su još više bili upleteni u stvar. No, tužiocu kome su, pretpostavljam, u sastavljanju lista optuženih po grupama morali pomagati organi Udbe, tj. isljednici koji su vodili istragu i imali ponajbolji uvid u situaciju, odnosno u sliku optuženih, dakle njima, naročito zbog malog vremenskog manevarskog prostora, nije bilo jednostavno sastavljati te liste i sigurno su bili svjesni da je u tom dijelu njihovog posla bilo i propusta.

Šestorici »inicijatora i organizatora« pripisana je odgovornost za ukupnu »neprijateljsku akciju« i od njene ideje, preko dejstovanja svakog ponaosob na sastancima zavjereničke organizacije, okupljanja i mobilizaciji mještana na protivdržavnim ciljevima i izdajničkim parolama, prikupljanja oružja sve do samih akcija uoči i na Jurjev - Đurđevdan, te svih nedjela pljački zadruga, paljenja archive po svim MNO i u Hrvatskoj (Furjan), zaustavljanje autobusa i zarobljavanje džipa zajedno sa državnim službenicima u njemu, napadanje na stanice NM, kidanje telefonskih veza, maltretiranje građana, a o čemu smo se već ranije opširnije upoznali. Posebna težina krivične odgovornosti šestorice izrečena je u optužbi njihovog pripadanja operativnom štabu neprijateljske akcije (ustanka), što je očito i bilo presudan u podjeli 16-orice na dvije podgrupe. Taj je štab 30. aprila stvarno izabran, a funkcije su podijeljene, da se podsjetimo, ovako (prema optužnici): Milan Božić - komandant, Ale Čović - zamjenik komandanta, Mile Miljković - načelnik

štaba, Hasan Kekić - član štaba, Nikola Božić - obavještajac štaba, Ramo Karajić - komandant za V. Kladušu. Ostala deseterica optuženi su kao »istaknutiji pomagači i učesnici neprijateljske akcije«. Dok osmorica među njima, bar prema uvidu u istražne materijale i nisu bila sa stanovišta krivice za rasvjetljavanje ukupnog događaja posebno interesantna jer se mogla njihova odgovornost posve upoređivati sa znatnim brojem suđenih po prethodnim grupama, s izuzetkom eventualno Steve Božića, dvojica su pobuđivali naročitu pažnju. Po logici stvari, Stojan Starčević, komandir Stanice milicije u Tršcu, koji i pored silnog pravdanja, nije uspio da se pred teškim terećenjima i opravda, te još više, zna se već, Čedo Bogunović, kao tajanstvena osoba koja je možda posrednik između nezadovoljnih krajiških seljaka i neke određene spoljne sile. No, optužnica u slučaju Č. Bogunovića ipak nije uspjela i da pribavi nepobitni dokazni materijal.

Pažnju svakog istraživača ovog ukupnog slučaja vjerovatno bi posebno privukao onaj dio optužnice koji optužene povezuje sa ratnim razdobljem. I mada smo se već ranije, smatrajući prethodne sudske procese, upoznali sa brojnim paušalnim kvalifikacijama optuženih na liniji njihove »izdajničke« uloge u ratu odnosno pripadanje tzv. neprijateljskim formacijama, ustaškim, zelenokadrovskim bandama, itd., prema zadnjeoptuženima Albin Šibenik ide i korak dalje. Potpisani vojni tužilac, naime, sastavljaajući optužnicu očito uz pomoć poznavalaca krajiških ratnih prilika ili nekih predloženih mu dokumenata podsjeća na ubijanja koja su 1941. i 1942. godine vršena u selima Čazinske krajine Osredku, Vrelu, Gradini, Gati, Rujnici, Krndiji, Bukovici, Bugaru, Miostrahu, Pištalinama i Potkraju, te u Kordunskom Ljeskovcu i Mašvini s hrvatske strane Korane, pitajući tko sve je počinio ta zlodjela i odgovarajući da o tome najbolje zna većina mještana Čoralića, Pjanića, Skokova, Liskovca, Pećigrada, Tršca, Kudića, Mutnika, Ostrošca itd. »Teški ratni zločinci Borić, Budimlić, Ljubijankić i dr, ne bi mogli sami da izvrše toliko nasilja, ubistava, paljevina i pljački, da nije bilo Bo«, stoji a zatim je praznim prostorom isprekidano na predzadnjoj dvanaestoj gusto kucanoj stranici optužnice. Da, upravo tako, očito je, da je bila namjera onog tko je diktirao ili sam kucao da se napiše prezime Božić, pa je u zadnjem času valjda nekome sinulo da tako nešto ipak ni papir ne bi mogao progutati. Ta, sva trojica Božića bili su partizani, Milan i Nikola prvoborci, familija im čitav tok rata u izbjeglištvu! Možda je u prazan prostor od 3-4 reda trebalo naknadno upisati neka druga prezimena, po mogućnosti ih pronaći među zadnjeoptuženima ili onima sa prethodnih procesa?

No, prostor je na pomenutoj stranici ostao prazan, rečenica nedovršena (i u desetljećima koja su sljedila).

Šibenik je optužene očito sve, ne samo ove zadnje, povezoao, zatim i sa događajima na Cazinskoj krajini neposredno poslije rata, kada je, »sve do 1947«, pokušano sa sličnim zlodjelima kakva su onda i počinjena 1950. godine, pa tužilac i navodi primjere pokušaja »zelenokadrovskog harambaše« Huseina Agića, hodže Redžepagića, »kulaka« Alagića, »pa ubistva i pljačke izvršene od zelenaca i na cazinskom i na vel. kladuškom srezu«.

Tužιοčevi motivi s navodima počinjenih zlodjela na Cazinskoj krajini u bliskoj prošlosti bili su prije svega, u funkciji ukazivanja da »sve to nije poslužilo kao opomena i pouka kako naši narodi čuvaju svoju sa krvlju okupanu slobodu«. Tužilac zaključuje: »Stoga nema više praštanja. Potrebno je izvršiti temeljito čišćenje. Kolovođe i organizatore navjek onemogućiti, a druge strogim i pravednim kaznama za duži period odvojiti od ovih terena. Osim toga, ovoj bandi treba uništiti bazu, koja je rađala kriminal njihove posjede pretvoriti u opšte narodno dobro«, (optužnica, str. 12). Zar ovaj zaključak ne podsjeća neodoljivo na već ranije citirani pasus iz zapisnika sa sjednice OK Banjaluka od 17. maja? Pa da uporedimo! »U vezi učesnika u pobuni izvršiti suđenje na smrt i kazne robije, kao i konfiskaciju imovine. Stvarati na tim imanjima državna dobra i izvršiti raseljavanje porodica. Učesnike u pobuni izvesti pred Vojni sud«. ³⁵⁾ Sadržaj zadnje rečenice iz ove partijske direktive kroz vojno suđenje u Cazinu početkom juna se upravo privodio kraju kao što su se naročito osmim vojnosudskim procesom popunjavale kvote predviđenih za smrtne kazne. Još koji mjesec, pa će se ostvariti i dio direktive vezane za stvaranje državnog dobra od konfiskovanih imanja osuđenih. Naravno, prethodno je još trebalo obaviti »raseljavanje porodica« koji isti čin, samo drugim riječima opisan, vidim u dijelu tužιοčeve rečenice da »ovoj bandi treba uništiti bazu, koja je rađala kriminal...« Znamo da je u ljetu 1950. godine i to ostvareno, tj. u Srbac je »raseljeno« 100-ak porodica, odnosno, genocidnim rječnikom pokušano je »uništiti bazu, koja je rađala kriminal«.

Da li znači da je Albin Šibenik koji je optužnicu potpisao i zaista najodgovorniji za sve ono što se na suđenju onda i ostvarilo, odnosno da će se u pogledu drugih pomenutih sadržaja ostvariti do kraja 1950. godine. I lične odgovornosti se vojni tužilac Šibe-

³⁵⁾ ABK, f. OK Banja Luka, k. 30, Zapisnik sa sjednice OK Banjaluka od 17. V 1950. godine-

nik, potpisujući jedan takav tekst, sigurno ne može osloboditi. Ali, upoređujući pomenuta dva dokumenta, mislim da sam uspjela dokazati da je scenarij raspleta kazinske drame, nastao bar dvadesetak dana ranije i da je njegovo autorstvo partijskog porijekla. A čije bi i moglo biti u klasičnoj partijskoj državi?!

Vojno tužilaštvo bilo je u suštini samo posrednička poluga u tom sistemu. Još je jedna stvar indikativna kad je iz optužnice pominjani sadržajni isječak u pitanju. Ne uzimajući u obzir Šibenikovu kasniju tvrdnju da on nije ni sastavljao optužnice već ih uglavnom samo potpisivao, analiza jezičkog izražavanja potvrđuje da je malo vjerovatno da je tekst pisao Šibenik. Mislim da jedan relativno mladi (31 godina) Slovenac koji je iz Slovenije došao na službovanje u Sarajevo 1949. godine, nije mogao samostalno ili nije mogao uopšte koristiti, pogotovo ne kompetentno u kontekstu takve izraze kao što su npr. »zacariti«, »zagojačenost«, »navijek« i dr. Za primjenu tih i takvih riječi gotovo je neophodno da je čovjek rođen na srpskohrvatskom govornom području. No, Šibenik je bez sumnje potpuno shvatao suštinu onoga što je potpisivao i sigurno mu nije padalo na pamet da dovodi u pitanje formulacije koje su drugi i smišljali a možda i pisali.

Glavni usmeni pretres šesnaestorici trajao je dva dana, prvoj šestorici prvi, preostaloj desetorici drugi dan. Svi optuženi, osim Č. Bogunovića, su, prema zapisniku, izjavili da se osjećaju krivima i da se za počinjena djela kaju. Izjave optuženih kretale su se, razumije se skraćeno, uglavnom na liniji onog što su ranije rekli i u istrazi pred Udbom. Očito je bilo da je i na ovom pretresu, što je bila karakteristika i prethodnih, svatko od optuženih pokušao svoju odgovornost što više umanjiti, krivicu ublažiti, prebacujući je na druge. Dok zadnjoj šestorici na pretresu nisu postavljena nikakva pitanja, od ostalih tužilac je uglavnom tražio još i dodatna razjašnjenja. Kod tih »glavnih« dolazilo je do suočenja a svakom od četiri jedan od učesnika bio je Nikola Božić. Teretio je oca Milana, Stojana Starčevića i Čedu Bogunovića za ponašanja odnosno izjave koje ovi na sudu nisu priznali. Međutim, Nikolu je Ale Čović teretio više nego što je on na sudu bio spreman priznati. Prema nekim sjećanjima, Bejze Čović npr., koja je kao Alina supruga pratila suđenje sva tri dana, publika je stekla utisak da Nikola prilično bezobzirno tereti oca što uostalom, odgovara, prema Zapisniku, i rečenici iz Nikolinog iskaza na pretresu: »...on je stalno govorio Jrotivu narodne vlasti iako smo dobro živeli uvek je bio nezadovoljan. U 1949. nismo dali nikakav otkup u žitu.« Stojan Starčević bio je komandir milicije ionako stradao, a Čedu Bogunovića Nikola

je svojim svjedočenjem sigurno lično presudno okrivio. Procesu je prisustvovala i Milanova žena Bosiljka, Nikolina i Stevina majka. Mnogi je pamte po njenim istupanjima. Bejza Čović npr., poznajući je inače kao veoma aktivnu još iz rata, 40 godina kasnije Bosiljku opisuje kao ženu koja je u sudnici i van nje »uporno branila svoja dva optužena sina Nikolu i Stevu«. ³⁶⁾

Kao uglavnom i na svim prethodnim procesima tako se je i na ovom faza dokaznog postupka pretvorila u jednu malu formalnost. Pročitani su samo iskazi dvojice milicionara, Krmpote i Ajkića, Starčevićevih pomoćnika u Tršću kojima je ovaj dodatno krivično terećen. Time je bio, pošto je konstatovano da »nema predloga za dopunu dokaznog postupka«, ovaj dovršen. Krivica svih ostalih optuženih smatrana je, očito, dokazanom njihovim izjavama. Sud nije imao pred očima jednu svoju fundamentalnu obavezu, u to vrijeme također i kodificiranu važeću i za vojno sudstvo »Priznanje optuženog na glavnom pretresu ne oslobađa sud od dužnosti da izvodi i druge dokaze.«³⁾) Optuženima je, tako, jedino preostajalo da se nadaju umješnosti i nekom eventualnom uspjehu svojih branilaca.

U svojoj završnoj riječi tužilac ostaje pri navodima optužnice konstatujući da je njihova krivična odgovornost utvrđena njihovim sopstvenim priznanjima, dok za optuženog Čedu Bogunovića »intelektualnog pomagača u organizovanju oružane bande« kaže da je i on »pritiješnjen činjenicama dao izvjesna priznanja, a dokaz je opt. Nikola Božić, Veljko Miljković i drugi sa kojima je razgovarao«.

Tužilac Enver Krzić ističe opet teške kvalifikacije za sve optužene, da su to »sve elementi kontrarevolucije, sljedbenici Moskve isto kao i Petra«, »moralno-politički ološ«, »kulaci«, »hodže na terenu«, »ustaško-zelenokadrovska banda« koji se ujedinjuju »da ometaju izgradnju socijalizma«, mobiliziraju na parcelama »pljačkanja zadruga i magacina«, propagiraju otpor protiv otkupa, obaveza i »drugih privrednih mjera narodne vlasti« mada, »obaveze nisu bile nesrazmjerne i neizvršive«.

Već poznati nam branioci podjelili su svoje klijente opet na tri približno jednaka dijela. Prvonastupajući, Muhamed Sadiković, za M. Božića, M. Miljkovića i H. Kekića kaže da je »njihovo priznanje potkrijepljeno iskazima ostalih optuženih«, stavljajući Sudu na ocjenu »postojanje krivične odgovornosti i kazne« i samo za Selu

³⁶⁾ Sjećanje Bejze Čović, dato autoru pismeno u maju 1990. godine, u a. a.) SI. I. FNRJ, 97/48, Zakon o krivičnom postupku, čl. 225.

Lulica, Hasicu Karajića i Čedu Bogunovića, navodeći za njih neke olakšavajuće okolnosti, traži blaže kažnjavanje. Ubjedljivo je kao branilac djelovao Antun Groznik braneći Ramu Karajića, Stojana Starčevića, Stevu Božića, Bajru Jušića i Agu Miskića i tvrdeći da »akcija optuženih nije imala oslonca u narodu već su oni zavedeni sa strane. U ovoj akciji nije bilo žrtava niti nekih težih rezultata... Optuženi su svi koje ja branim u toku rata bili skloni za pomagavanje NOP-a.« Svakog svog klijenta ponaosob Groznik je pokušao nekako pravdati.

Prvi put na vojnom suđenju desilo se da jednog optuženog brane dvojica branilaca. Milu Miljkovića, Hasana Kekića, Hasicu Karajicu, Selu Lulića i Čedu Bogunovića branio je i Sadik Čehajić koji je bio inače jedini branilac Ali Čoviću i Nikoli Božiću. Teško je vjerovati, međutim, da je njegovo izrazito kratko odbrambeno izlaganje ikome zaista pomoglo. Jer, kako osim sa zaprepaštenjem ocijeniti misao branioca, ako je, doduše, ona vjerno prenesena u zapisniku: »...ali smatram da bi se optuženima mogla a naročito Luliću i Bogunoviću izreći vremenska kazna kako bi im se omogućilo da se poprave i postanu korisni članovi društva«. Ne samo da ni o ikome drugome od optuženih nije rekao ama baš ništa u njegovu korist, te su tako toliko silno optuženi A. Čović i N. Božić ne samo praktično već gotovo i formalno, ostali zapravo bez ikakve odbrane, opet naravno, ako je vjerovati Zapisniku sa pretresa, nego je u citiranoj rečenici sadržana misao koja je prosto jeziva, pogotovo ako dolazi od jednog branioca. Da pogledamo. Znači, u valjda (?) prisutnoj preovladavajućoj atmosferi na suđenju koja je naginjala izricanju najtežih mogućih kazni, kojoj je takvim svojim izlaganjem, prema zapisniku, Čehajić možda i sam doprinio, on, Čehajić traži za optužene koje brani »mada su ovakvim svojim postupkom proizveli mučan utisak na stanovništvo ovoga kraja« ipak »vremensku kaznu«, naročito za pomenutu dvojicu. Sta je Čehajić takvom svojom odbranom mislio, namjeravao, htio, je pitanje na koje nije bitno odgovarati. Bitan je utisak koji je stvorio u sudnici. Nameće se, prema formulacijama zapisnika, da je ovaj branilac po službenoj dužnosti bio blago rečeno slabo zainteresiran da dobro obavi profesionalni zadatak. Ali, sklona sam onoj latinskoj »in media veritas« (istina je negdje na sredini). Škrt je bio zapisnik, možda i neprecizan, mada je sigurno istina i to da je proces (ne samo ovaj) proticao suviše olako i nedopustivo brzo pogotovo s obzirom na težinu raspravljanih slučajeva.

Da li je Čehajić bio pod utiskom izlaganja svog prethodnika, kolege Antona Groznika koji je dao jedno i načelno viđenje, ili je,

svojim izlaganjem čak znatno umanjio značaj tog dijela Groznikovog izlaganja? A taj dio Groznikovog izlaganja je u zapisniku zabilježen na sljedeći način: »U pogledu odmeravanja kazne ističe da smo svi pod utiskom događaja, da vlada nervoza, što ometa da bi čovek mogao trezveno da gleda na stvari. Tokom vremena drugačije će se gledati na optužene kao izvršioce krivičnog dela, treba se obazreti na decu, koja će upitati gde su njihovi roditelji pošli. Sud treba da se izdigne iznad te nervoze i afekta, jer on sudi za istoriju u kojoj stalna mena je.« Jedino veliko izlaganje na vojnom suđenju u Cazinu! Jedino neideologizirano, jedino humano, jedino filozofsko! Dr Anton Groznik, Cazinjanin, jedini je branio na svih osam procesa. Bio je branilac koji se sigurno i dušom unio u zadatak, dok su svi-ostali, bilo vojni ili civilni, u Cazin na suđenje došli po službenoj dužnosti i svoj posao »odradili« kao takvi.

No, kakvi su bili efekti Groznikove odnosno odbrane u cjelini? Smatram da je, iz više razloga, od presudnog značaja na odmeravanje kazni bila argumentacija i utisak koji je ostavila ekipa branilaca u cjelini, ukoliko je naravno riječ samo o dejstvu odbrane. Naime, nisam sigurna da je odbrana, tj. da su tri branioca, i zaista imali mogućnost da nezavisno utiču na sudsko vijeće. Nisam sigurna da nije bilo i raznih vansudskih pritisaka, o kojima međutim, ne mogu govoriti više, jer su ipak nedokazivi. Osim, ukoliko se principijelno prihvati teza, već jednom izrečena, po onoj narodnoj i u Bosni nastaloj: »kadija te tuži, kadija te sudi«, a u ulozi kadije prepozna Država. O ulozi Države ipak na drugom mjestu. I temeljitije.

Presude grupi optuženih na zadnjem procesu bile su, prema očekivanjima, i najteže. Prihvaćene su kvalifikacije iz optužnice pa su prva šestorica i okrivljeni kao »inicijatori i organizatori stvaranja oružane bande i izvođenja neprijateljske oružane akcije«, a preostala deseterica kao njihovi »istaknuti pomagači i učesnici« u njoj... I navodi krivice podincima nalikuju gotovo kao jaje jajetu navodima iz optužnice te bi njihovo iznošenje predstavljalo nepotrebno ponavljanje pa ih ovdje izostavljam. Svi su okrivljeni po već nam dobro poznatim tačkama 7 i 13 iz člana 3 ZKND. Prva sedmorica optuženih kažnjeni su maksimalno: Božić Milan, Čović Ale, Božić Nikola, Miljković Mile, Karajić Ramo, Kekić Hasan, Starčević Stojan osuđeni su na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine. Trojica, Beganović Selim, Karajić Hasica i Bajramović Osman osuđeni su na najviše moguće vremenske kazne, uz odgovarajući tj. petogodišnji gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

Ove sporedne kazne zadesile su i sve ostale optužene čija je glavna kazna, lišenje slobode sa prinudnim radom, dosuđena ovako: Mehić Islamu 19 godina, Bogunović Čedi 17, Božić Stevi i Miskiće Agi po 16 te Lulić Seli i Jušić Bajri po 15 godina. Svi optuženi bili su dužni i da plate troškove krivičnog postupka, (po 200 din.) i »paušala« (po 300 din) u roku od 15 dana »pod prijetnjom izvršenja«.

Opširno obrazloženje presude opet uglavnom prepričava sadržaj optužnice i druge već ovdje navođene spise iz sudske dokumentacije, a dopunjeno je na više mjesta i novim detaljima.

Zanimljivija je, međutim, sudska interpretacija krivice pojedinaca. Polazeći od konstatacija da je bio Milan Božić »najbogatiji seljak u svom kraju«, da je prodavao »varićak pšenice po 1500 dinara, a kukuruza 1200 din« i da razrezani otkup »uopšte nije isporučivao narodnim vlastima« sud je ustvrdio da je on htio »svoje slučajno učešće u narodnoj revoluciji« iskoristiti i zloupotrijebiti u tom smislu da »za njega, kao takvog, ne postoje nikakvi zakoni«. Da je bilo pojave tzv. solunaštva među bivšim partizanima, pogotovo među prvoborcima, nakon rata, poznata je stvar i sigurno je dijelom bilo i kod Milana Božića. No, sud je ipak nedozvoljivo pretjerao sljedećom ocjenom: »A da je slučajni saputnik u narodnoj revoluciji vidi se i po njegovom iskazu u kome navodi da je u partizane stupio zbog ustaškog terora, a na tom terenu nije bilo četnika, da bi mogao u njih stupiti.« Otvorenom insinuacijom da bi M. Božić stupio u četnike da ih je na tom terenu bilo, sud je učinio ne samo veliki sopstveni profesionalni promašaj već i tešku nepravdu jednom prvoborcu, jednoj poznatoj partizanskoj porodici. Pogotovo u ono vrijeme takva je diskvalifikacija morala značiti veliku uvredu, zato se je sud takvom podvalom i poslužio. Njome je, međutim, bar sa stanovišta kasnije vremenske distance, legitimirao sebe. Prikazavši M. Božića, tako, u cjelini kao »slučajnog saputnika narodne revolucije«, »kulaka, inicijatora i organizatora oružane pobune, paljevina i pljački, čovjeka sa podmuklim i zločinačkim karakterom« i ne nalazivši »ni jednu od olakšanih okolnosti«, sud je smatrao da se »jedino izrečenom kaznom može postići svrha kažnjavanja i naše socijalističko društvo zaštititi od optuženog, koji kao takav ukazuje da je nepopravljiv krivac«.

Slične kvalifikacije kao u slučaju M.' Božića sud je primijenio u obrazloženju presude i kod drugih na smrt osuđenih, potencirajući isključivo za, njih opterećujuće okolnosti. U slučaju »kulaka« Ale Covića »težak zločin protiv svoga naroda stupanjem u izdajničke redove u kojima je ostao od 1941. do 1944. godine, kao aktivni pomagač fašističkih okupatora«. Ako bi se, međutim, citirao

Čovićev iskaz u istrazi pred Udbom njegova »izdajnička aktivnost« svela bi se na domobranstvo 1941 —1943, učešće u Huskinoj vojsci od avgusta 1943. odnosno u partizanima kad Huskina vojska u februaru 1944. godine postane dio NOV i POJ. U JNA ostaje i nakon rata da bi se u maju 1946. godine demobilisao kao poručnik. Za razliku od Čovića, Nikoli Božiću se u toku rata nije mogla pripisati ama baš nikakva fašistička aktivnost ali su mu, zato, partizanske zasluge bar prećutane ako mu kao prvoborcu već nije insinuirana alternativna četnička linija. Mili Miljkoviću, rezervnom oficiru, »skoro demobilisanom« posebno je zamjereno što je kao takav »nesumnjivo poznao jačinu naše Armije, čvrstinu naše narodne vlasti i jedinstvo naših naroda« i prema tome »lako mogao uvidjeti« svu lažnu propagandu koja je iznošena ali se, eto, potpuno svjesno stavio u službu »neprijatelja naše socijalističke izgradnje«. Indikativno je da i Mili Miljkoviću obrazloženje smrtne presude preskače njegovu partizanštinu, biografsku činjenicu koja bi ipak principijelno imala svoju težinu, razumije se u smislu olakšavajućin okolnosti. Istovremeno, pak, kao i Čoviću, sud ističe »sramnu prošlost« Rami Karajiću koji je »stupio u izdajničke redove domobrana i zelenog kadra« i Hasanu Kekiću koji se je na početku rata opredijelio »na stranu neprijatelja našeg naroda, dok mu je sin Husein stupio u neprijateljske redove, te kao takav po nalaženju suda predstavlja trajnu opasnost po naše socijalističko društvo«. Kekića je sud teretio, dakle, i ratnom prošlošću sina Huseina, koji je u maju u sudaru sa milicijom i Udbom poginuo.

Dok se svima na smrt osuđenima sud potrudio da im u obrazloženju, uz razumije se sve negativne kvalifikative vezane za sam događaj 1950. godine, popiše i njihove »griehove« iz prošlosti, posebno ratne, sa manje preciznosti određena su obrazloženja za ostale iz ove grupe. Upravo kad je, u ono vrijeme jako kompromitirajuća, ratna prošlost u pitanju, kod Selima Beganovića i Sele Lulića se navodi njihovo učešće u »izdajničkim redovima domobrana i zelenog kadra« a kod Bajre Jušića ili Islama Mehića se i ne pominje. Mislim da se nije radilo o nekom namjernom pripisivanju griehova jednima a izostavljanju drugima, već su se u tim paušalnim i rutinskim obrazloženjima javljale površnosti kao takve.

U slučaju Stojana Starčevića, u grupi sedmog po redu na smrt osuđenoga, nije se smatralo ni za potrebno da se o njemu uopšte išta govori van konteksta njegove krivice u događajima na Đurđevdan. Obrazloženje presude se stoga zadovoljava konstatacijom o zločinačkom karakteru koji je Starčević pokazao kao komandir

Stanice narodne milicije time što umjesto da se »po svojoj službenoj dužnosti... protiv bande bori... istoj pristupi«.

Kao i Starčeviću tako su u obrazloženju presude svima njima na smrt osuđenima istaknute »naročito otežavajuće okolnosti« odnosno »upornost« u izvršavanju krivičnih djela, što je bio naime zakonski uslov da bi se najstroža kazna uopšte i mogla odmjeriti. Činjenica što je te kvalifikacije bilo malo teže i potkrijepiti nije smetala sudu da njima suvereno barata. Kasnije žalbe branilaca su se najviše i kačile o labavost i nedokazivost tih kvalifikacija, što opet nije uzimano kao valjda dovoljno ozbiljna primjedba na Vrhovnom vojnom sudu kao drugostepenom organu pri odlučivanju o žalbama da ih kao i prethodne odbaci kao neosnovane i potvrdi sve smrtne presude izrečene na osam vojnosudskih procesa maja-juna 1950. godine u Cazinu.

I dok se u žalbama argumentovano dovodio u sumnju kriterij »naročito otežavajućih okolnosti« koji je formalno omogućio izricanje smrtnih presuda, bar jasno obrazložene osnove, sud je primijenio kriterij olakšavajućih okolnosti za sve preostale osim Starčevića i Bogunovića. Naime, sud je pri odmjeravanju kazne Božić Stevi, Lulić Seli, Beganović Selimu, Bajramović Osmanu, Miskiće Agi, Mehić Islamu i Jušić Bajri kao olakšavajuću okolnost prihvatio njihovo »priznanje i kajanje«. Znamo, prema u ukupnom dosadašnjem upoznavanju sa događajem, da je odgovornost 16-orice zadnesuđenih u odnosu na krivično djelo na koje su optuženi bila zaista različita. Ali znamo i da su svi, osim Č. Bogunovića, na glavnom usmenom pretresu izjavili da se osjećaju krivima i da se kaju. Trebalo je, prema tome, utvrditi i navesti u obrazloženju presude stvarne razloge za ovakvo ili onakvo odmjeravanje kazni. Način kojim je to učinilo sudsko vijeće ne može se ocijeniti profesionalno odgovornim. Sigurno je, međutim, da je to bilo najjednostavnije rješenje pa ga je sudsko vijeće izabralo da bi sebi skratilo i olakšalo posao.

Sam zadnji vojnosudski proces kao i sve prethodne moglo bi se, naravno, analizirati još sa raznih drugih aspekata. Također bih po osnovu obimne dokumentacije mogla navesti još i mnoštvo nekih drugih podataka koje nisam direktno prenijela ali sam ih ipak imala u vidu prilikom formuliranja svojih konstatacija. U svom pristupu obradi vojnosudskog aspekta teme isto tako autor ne može vjerno predstaviti ni dimenziju višestrukog ponavljanja iste kvalifikacije za djela kojima su optuženi terećni i osuđeni. Ali, eto, upravo izrečenim htio bi čitaocu predočiti i taj »volumen« ovog kazinskog suđenja.

Kao i sa prethodno završenih procesa tako su i sa posljednjeg osuđeni upućeni na izdržavanje kazne u Zenicu. Valjda svih 16, mada takav dokument nisam uočila. Naime, prema dopisu opunomoćenika Udbe Zajka Dizdarevića od 13. 6. 1950. godine kojim se zenička Uprava KPD-a naknadno izvještava o kaznama devetorice upućenih osuđenika, na toj Usti nema trojice Božića, M. Miljkovića, R. Karajića, H. Kekića, Č. Bogunovića.³⁸⁾ Da li ovih na spisku nema zato što su podaci o njihovim kaznama proslijeđeni u Zenicu već ranije ili je u pitanju neki značajniji razlog? Da li je, možda, došlo neposredno nakon završetka, procesa do njihovog razdvajanja da bi se pomenuta sedmorica našla, na suočenju u Bihaću (ili drugdje) sa optuženim Milom Devrnjom sa Slunja? Za te ili eventualno slične pretpostavke ne raspolazem kompetentnim izvorima ali bi ona mogla biti u skladu sa najavom takvog susreta u poznatom nam izvještaju pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića. U svakom slučaju, i u Dizdarevićevom dopisu napomenuti M. Božić i šestorica drugih također dospijevaju u KPD Zenicu.³⁹⁾ Možda je samo pitanje da li istovremeno kaa_fović i osmorica ili od njih odvojeno.

Izricanjem presude 6. juna 1950. zadnjooptuženima i njihovim odvođenjem u zenički zatvor završeno je ukupno vojno sudenje pred vojnim sudom u Sarajevu u Cazinu i iz Cazina su neki od njih odvedeni zasvagda. Ali sudbina osuđenih, ne samo sa posljednjeg već i sa svih ranijih procesa, nije dovedena »cazinskim« presudama i do definitivne izvjesnosti. Predstojao je, naime, žalbeni postupak, odlučivanje na Vrhovnorrrvojnom sudu kao i za neke od osuđenika razmatranje njihove sudbine i konačno odlučivanje o njoj pred Prizidijumom Narodne skupštine FNRJ. Pred Prezidijumom Narodne skupštine FNRJ, a od 1953. godine pred Saveznim izvršnim vijećem, tokom pedesetih godina u mnogo navrata razmatrane su, zatim, molbe za pomilovanje ili skraćenje zatvorskih kazni osuđenika sa cazinskih vojnosudskih procesa 1950. godine. O svemu tome više u glavi u kojoj ćemo i inače pratiti sudbinu osuđenika.

*) CAVS, 308/50—49.

a. a. ") Svjedočenje Nikole i Steve Božića dato Ahmetu Čoviću, u ljeto 1990. godine, u

Vojnosudski proces u Slunju

Na cazinskom vojnom suđenju u svih osam grupa optuženih kazne su podijeljene »Đurđevdanskim« pobunjenicima sa cazinskog i kladuškog sreza. Podijeljene su i onima koji su kritičnog dana učestvovali kao bosanska ispomoć ustanicima na slunjskom srezu, tj. onim dvadesetak Muslimana, da se podsjetimo, koji su 5. maja navečer pod vodstvom Dede Covića-Mulana te Omera Ružnića, a po ranijem dogovoru sa Milom Devrnjom, dobrovoljno krenuli na zbornu mjesto preko Korane da pojačaju ustanak sa hrvatske strane i u zbilji pokažu da su i Muslimani protiv postojećeg državnog poretka i da su spremni da ga zajedno sa braćom seljacima iz Hrvatske obore, da se, istovremeno, potvrdi da je i Bosna ustala. I mada su ukupne pripreme za Bunu, same aktivnosti na Đurđevdan te njihovi efekti i posljedice bili srazmjerno mnogo manji nego na bosanskoj strani, a pogotovo je bio mnogo manji broj tamošnjih pobunjenika, ipak se ustanak sinhronizirano desio i na Slunju. Stoga je vlast — jugoslovenska, vrh odlučivanja — zauzela stav da se i prema pobunjenicima iz Hrvatske u pogledu kažnjavanja pristupi u principu jednako kao i onima iz Cazinske krajine. Istovjetnost ukupnog kažnjavanja nije ostvarena, tu je naime izostala kaznena mjera protjerivanja porodica pobunjenika, ali kazne samim ustanicima podijeljene su na isti način i pogotovo jednakim kriterijumima kao optuženima na cazinskim procesima.

Tako je, vremenski paralelno, sa posljednjim procesom u Cazinu, vojno suđenje obavljeno i u Slunju. I kao što je u Cazinu sudio Vojni sud u Sarajevu tako je sudio u Slunju Vojni sud u Zagrebu. Dakle, u zavisnosti od teritorijalnog vojnog rasporeda po kome je Cazinska krajina spadala u nadležnost Sarajevske armijske oblasti odnosno Vojne pošte u Sarajevu, a slunjsko područje u nadležnost Zagrebačke armijske oblasti odnosno Vojne pošte u Zagrebu. Isto je vrijedilo i za vojno tužilaštvo pa je u Cazinu optužnicu zastupao predstavnik Vojnog tužilaštva u Sarajevu, a u Slunju predstavnik Vojnog tužilaštva u Zagrebu. S obzirom na ukupan broj optuženih sa Slunja, tu je održan samo jedan vojnosudski proces. Suđenje je bilo javno i održano je u slunjskom Zadržnom domu. Trajalo je tri dana, od 5. do 7. juna. Vojni tužilac je bio potpukovnik Miloja Topisirović, odbranu su po službenoj dužnosti zastupali poručnici Slavko Matanić i Zivorad Manitašević, a predsjednik sudskog vijeća bio je major Đuro Polak.⁴⁰⁾

⁴⁰⁾ Svi sudski spisi optuženima i suđenima na slunjskom procesu nalaze se u sklopu krivičnog predmeta s jedinstvenom signaturom k. 343/50.

Po postojećoj uredno sačuvanoj vojnosudskoj dokumentaciji prema slunjskim akterima Bune provedena je, nakon njihovog hapšenja, čini se, sva potrebna formalno-pravna procedura. Za razliku od Cazinske krajine, gdje je na početku, neposredno nakon hapšenja pobunjenika, ispoljena izvjesna nedoumica državnih organa na terenu, pa je najprije došlo do njihovog uslovnog masovnog puštanja kućama te zatim ubrzo novog hapšenja, na Slunju takvih problema nije bilo. Nije bilo, valjda, iz dva osnovna razloga. Prvo, na Cazinskoj krajini se radilo o velikom broju, o 600—700 ljudi koji su uhapšeni kao ustanici, dok je takvih na slunjskom području bilo dvadesetak puta manje. Drugo, ta masa od više stotina seljaka pohapšena je na bosanskoj strani uglavnom odmah, dan-dva nakon događaja, dok je hapšenje na slunjskom srezu trajalo, kao što znamo, postepeno i čak tokom tri sedmice (zadnji pobunjenik je uhvaćen 26. maja). Stoga je i razumljivije pomenuto »nesnalaženje« faktora vlasti na Cazinu.

U desetak dana, između 19. i 20. maja Kotarsko javno tužilaštvo Slunj, po ovlaštenju Javnog tužioca oblasti Karlovac, izdaje rješenje o otvaranju istrage i određivanju istražnog zatvora za 24 osobe, zbog »opravdane sumnje« o počinjenju krivičnih djela iz čl. 3. t. 7 ZKND. (Ista inkriminacija je u optuženičkom prijedlogu propisana prvobitno, kad je postupak još proticao civilnim kolosijekom — podsjetimo se Krivičnog upisnika Okružnog suda u Banjaluci — i Milanu Božiću). Vođenje istrage se povjerava istražiteljima Oponomoćstva Udbe za kotar Slunj. Od 24 osumnjičene osobe kroz istragu su tri »otpale«, a 21 lice izvedeno je pred Vojni sud.

S materijalima iz ove slunjske istrage već smo se često sretali, posebno pri rekonstrukciji ideje, toka, priprema same Bune na Đurđevdan i njenog neuspješnog završetka. To su za upoznavanje i razumijevanje teme izuzetno dragocjeni materijali, pošto je slunjskom istragom stvoren srazmjerno veći i značajniji fond podataka o događaju nego što je to učinjeno isljeđivanjem cazinskih ustanika. Razumljivo je da su se i u pogledu istrage iz već objašnjenih razloga u mnogo povoljnijem položaju nalazili organi Udbe na Slunju. Svakom pritvoreniku slunjski isljednici mogli su pristupiti uz traženje više detalja. Zato su i zapisnici sa tih svjedočenja srazmjerno dosta obimniji. Sadrže iskaze od po 5, 10, 15, u slučaju Nikole Beukovića 25 gusto kucanih stranica.

Bez sumnje najznačajniji iskaz bio je onaj Mile Devrnje. Saslušavao ga je isljednik Milan Gačeša. Saslušavanje je trajalo neprekidno od 23. maja ujutro do 31. maja navečer, a gusto kucani za-

pisnik obuhvatio je 81 stranicu. Takav tretman nije ni približno imao nijedan pobunjenik iz Cazinske krajine. Toliki Devrnjin iskaz zaslužuje svakako i poseban osvrt. Zanimljivo je već to što je Mile Devrnja važio među susjedima i poznanicima kao zatvoren i na riječima škrt čovjek, a u istrazi pred Udbom ispao tako govornjiv. Već sam nekoliko puta na odgovarajućim mjestima istakla da se većina pobunjenika nadala izvjesnom poboljšanju svoga položaja ako pred Udbom i na sudu što više kaže, prizna i javno se pokaje., no, to nije bio slučaj i sa Milom Devrnjom. Na samom kraju svog višednevnog izlaganja Mile Devrnja na zadnje isljednikovo pitanje, da li ima šta navesti u svoju odbranu ili šta primijetiti u vezi postavljenih mu pitanja tokom isljeđenja, dostojanstveno odgovara: »U svoju odbranu nemam ništa navesti, već se osjećam potpuno krivim za sve što sam izjavio u zapisniku, tj. svjesno sam pošao na put izdaje ove vlasti i svjesno sam radio na organiziranju ustanka s ciljem nasilnog obaranja postojećeg državnog uređenja i nar. vlasti u FNRJ. Osim toga, u toku isljeđenja prema meni se je odnosilo korektno, te povodom toga nemam što primijetiti.« Mile Devrnja bio je, bar kako sačuvana sudska dokumentacija svjedoči, jedini krajiški ustanik koji je, čini se, potpuno iskreno govorio, ne umanjujući ni ne uvećavajući svoju ulogu u svemu, koji je događaje detaljno opisivao, detaljnije i nego što se to od njega tražilo. Jedini koji je ujedno sa priznanjem preuzeo i odgovornost za sve svoje postupke. Jedini koji, uz to, nije izrazio kajanje za ono što je činio, nego je čak izričito naglasio kako je protiv postojećeg državnog poretka radio svjesno i bio odlučan u borbi za njegovo nasilno obaranje. Dosljedno svom iskazu pred Udbom Mile Devrnja se ponašao i na glavnom usmenom pretresu, izjavivši na kraju suđenja — ako ne dovodimo u pitanje vjerodostojnosti zapisnika sa tih pretresa — opet jedini među svim na smrt osuđenim krajiškim ustanicima — da je presudom zadovoljan i da se neće žaliti.

Znamo kako je završila na terenu slunjska grupa pobunjenika na čelu sa Devrnjom. Ali on kao da za izdaju, za razliku npr. od svog druga Đure Božića, uopšte nije znao.⁴¹⁾ Opisujući zasjedu u koju su upali devetorica, Devrnja u svom iskazu pred Udbom ni ne pominje mogućnost da su Radočaj i Pašmuga grupu izdali. Kao da do zadnjeg nije mogao vjerovati da su tako nešto zaista učinili. A opisivao je, inače, do najmanjih pojedinosti sva kontaktiranja, pripreme i druge aktivnosti u vezi sa ustankom. Upravo je njegovo saslušanje predstavljalo glavni izvor nadležnim organima i za ut-

⁴¹⁾ Na primjer svjedočenje *Đure Božića* dato autoru u julu 1990. godine u a. a.

vrđivanje odgovornosti pojedinaca, za pisanje optužnice, i uopšte za sagledavanje čitavog događaja.

Optužnicom je obuhvaćeno 21 lice. Po nacionalnom sastavu 16-torica su Srbi, 5-orica Hrvati (Turkalj Nikola i Grga, Radeka Ilija, Žgela Pero — »Bubreg«, Panić Slavko). Devetorica Srba bili su u partizanima po više godina. Mile Devrnja i Jovan Klašnja prvoborci. Zahvaljujući sudu priloženoj dokumentaciji lako je rekonstruirati socijalni sastav optuženih.⁴²⁾

Devrnja Mile, Koranski Lug, posjedovao je 7 rali zemlje, od čega 5 rali obradive, 1 kravu, 1 june, 1 svinju i 7 kokoški. Imao je sopstvenu kuću, a u 1949. godini platio je 800 dinara poreza.

Beuković Nikola, imao je 12 rali zemlje, od čega 11 rali obradive, 2 krave, 1 june, 2 teladi, 1 svinju i 7 kokoši. Imao je svoju kuću, također u Koranskom Lugu. U 1949. na njegov dohodak razrezan mu je porez od 2.520 dinara.

Pozdan Mile, Mašvina, 10 rali (5 obradive zemlje), 1 krava, 5 ovaca, 5 kokoši. I on je imao svoju kuću — po dokumentima »zgradu«, kako su valjda sve privatne kuće u spisima nazivali činovnici. Njegov porez 1949. bio je 2.200 dinara.

Devrnja Milan, Koranski Lug, 7 rali zemlje (5 obradive), imao je jednu kravu, 1 june, 1 svinju, 3 kokoši, 1 »zgradu«. Porez mu je bj// 2.070 dinara.

Božić Đuro, Basara, posjedovao je 19 rali zemlje (15 rali obradive), 2 krave, 2 junadi, 10 ovaca, 2 svinje, 8 kokoši, 1 zgradu, a porez mu je bio u 1949, 11.500 dinara.

Turkalj Nikola, Zapoljak, imao je 16 rali zemlje (14 rali obradive), 2 konja, 1 kravu, 1 svinju, 6 kokoši, 1 »zgradu i 1 gospodarsku zgradu«, porez 2.285 din.

Zec Dane, Furjan, posjed od 20 rali (10 rali obradive zemlje), imao je 1 konja, 1 kravu, 6 ovaca, 7 kokoši i 1 zgradu, porez 1.200 dinara.

Miljković Rade, Basara, posjed od 12 rali (10 rali obradive zemlje), imao je 2 konja, 2 krave, 2 svinje, 8 kokoši, 1 košnicu pčela i jednu Zgradu. Porez 26.400 din.

Mandić Rade (Milin), Furjan, imao je 10 rali zemlje (8 rali obradive), 2 vola, 1 kravu, 1 tele, 1 ovcu, 1 svinju, 7 kokoši, 1 košnicu pčela, »1 zgradu i 1 gospodarsku zgradu«. Porez 3.000 dinara.

⁴¹⁾ CAVS, 343/50, za svakog optuženog načinjena je posebna »posjedovna lična karta«, otkucana na zasebnom listiću.

Turkalj Grga, Furjan, imao je 10 rali zemlje (8 rali obradive), 1 kravu, 2 junadi, 5 kokoši, 1 zgradu. Porez 1.920 din.

Mandić Rade (Markov), Zapoljak, posjedovao je 14 rali zemlje (12 rali obradive), 1 kravu, 1 tele, 7 kokoši, 1 zgradu. Porez 5.150 din.

Klašnja Jovan, Kršlja, imao je 24 rali zemlje (21 ralo obradive), 2 vola, 2 krave, 2 junadi, 5 ovaca, 1 svinju, 6 kokoši, 1 košnicu pčela, 1 zgradu. Porez 6.380 din.

Vučković Janko, Bogovolja, imao je 6 rali (4 obradive zemlje), dva vola, 1 kravu, 1 svinju, 8 kokoši, 1 zgradu. Porez 720 din.

Pešut Marko, Mudrića, posjedovao je 17 rali zemlje (14 rali obradive), 2 vola, 1 kravu, 3 junadi, 11 ovaca, 1 svinju, 8 kokoši, 1 zgradu. Porez 2.695 din.

Božić Branko, Mašvina, imao je 7 rali zemlje (4 rali obradive), 1 kravu, 1 june, 1 zgradu. Porez 180 din.

Božić Mile, Basara, posjedovao je 6 rali zemlje (5 rali obradive), 5 kokošiju, 1 zgradu. Porez 6.140 din.

Panić Slavko, Sastavci, imao je 6 rali zemlje (4 rala obradive), 2 vola, 1 kravu, 1 june, 4 kokoši, 1 zgradu. Porez 2.070 din.

Žgela Pero »Bubreg«, Sastavci, imao je 7 rali (5 rali obradive zemlje), 2 vola, 2 krave, 2 ovce, 1 svinju, 4 kokoške, »1 zgradu i 1 gospodarsku zgradu«. Porez 3.400'din.

Perić Đuro, Furjan, imao je 14 rali zemlje (10 rali obradive), 1 kravu, 1 june, 1 zgradu. Porez 1.125 din.

Radeka Ilija, Basara, posjed 17 rali zemlje (14 rali obradive), 3 konja, 2 krave, 2 junadi, 2 teladi, 5 ovaca, 1 svinja, 6 kokoši i 1 zgrada. Porez 11.000 din.

Mandić Rade (Draganov), Furjan, imao je 14 rali zemlje (12 obradive), 2 vola, 1 kravu, 1 june, 1 tele, 8 kokoški i 1 zgradu. Porez 4.500 din.

U 1949. godini plaćeni porez trebalo je da označava imovnu moć seljaka pojedinačno, koja je možda proizlazila i iz još ponekih relevantnih pokazatelja koji u dokumentaciji nisu bili prisutni. Jer, vidimo, da porezi nisu bili u pojedinačnim slučajevima i približni odraz osnovnih imovinskih komponenti optuženih zemljoradnika.

Optuženi su okrivljeni što su »pod parolom borbe protiv izgradnje socijalizma u našoj zemlji i borbe protiv narodne vlasti, a za uspostavu monarhije i starog društvenog uređenja, u vremenskom periodu od .marta do 26. maja učestvovali u jednom dijelu Kotara Slunj, u oružanoj pobuni protiv narodne vlasti, dijelom kao organizatori, a dijelom kao članovi, sa ciljem, da putem nasilja

obore postojeće državno i društveno uređenje u FNRJ pa su tako: opt. Devrnja Mile, Beuković Nikola i drugi u vremenskom periodu od kraja marta učestvovali u pojedinim od 5 ilegalnih sastanaka kod Božić Milana Plaščanina u selu Crnaji, k. Cazin, NR BiH, na kome su došli do zaključka da je povodom ekonomsko-političke situacije u zemlji narod nezadovoljan i da je usljed toga povoljan momenat za organizovanje terorističke bande i podizanje oružane pobune, kojom prilikom su određeni zadaci u cilju proširenja organizacije, na sastanku 30. aprila 1950. godine je izabran operativni štab, a na posljednjem sastanku 3. maja 1950. godine utvrđen je datum podizanja oružane pobune za 6. maj 1950. godine.«⁴¹⁾ Zatim optužnica tereti svakog pojedinačno, od »nosioca liste« Mile Devrnje i Nikole Beukovića do 21. na njoj, Rade Mandića.

Među optuženima nije bilo imena Mirka Radočaja i Nikole Pašmuge, dvojice iza Devrnje i Beukovića sigurno najodgovornijih. Oni se, stoga, i ne pojavljuju onda na glavnom usmenom pretresu, mada bi in branioci, da je bilo nezavisnosti sredstava, i te kako mogli, kao svjedoke npr., tražiti u dokaznom postupku. Samo po osnovu dokumentacije sa glavnog pretresa ne bi se ni moglo zaključiti šta se desilo sa njima. Prisjetimo se, dosta puta su na cazinskom suđenju pominjani npr. Muše Kovačević, Husein Kekić, Alaga Jušić. No oni su smrtno stradali u oružanom sudaru sa organima Države. Pašmuga i Radočaj nisu ubijeni. U zamjenu za svoje usluge Državi, čak su ostali na slobodi (uporediti sjećanja, Glava »Sjećanja«...)

Kroz optužnicu opisuju se pripremne aktivnosti za pobunu kao i događaj sam. U kvalifikacijama koristi se sličan rječnik koji već poznajemo iz optužnice na cazinskim procesima. Događaj se naziva »tzv. ustanak«, njegove učesnike »najobičnijom bandom«, »šakom četničko-ustaških izdajnika«, vodstvo »nekakvim« štabom. Za Milu Devrnju kaže se da je »lični nezadovoljnik i haran-ger«, »komandant i glavni organizator« a Nikola Beuković »njegov zamjenik«. Kao »najaktivniji učesnici« navedeni su Pozdan Mile, Turkalj Nikola, Miljković Rade, Božić Đuro i Zec Dane. »Veliku djelatnost u pripremanju ustanka« razvili su »zavjerenici« Klašnja Jovo, Pešut Marko »Vujo« i Vučković Janko koji, inače, »nisu učestvovali u oružanim akcijama«. Tužilac već u optužnici odbacuje odbranu da su optuženi »prisiljeni bili stupiti u odmetnike«, smatrajući je »izmišljenom«. »Vidljivo je da su svi optuženi već ranije, prije podizanja ustanka, svjesno duže vrijeme neprija-

⁴¹⁾ CAVS, 343/50-38, optužnice na Slunjskom procesu.

celjski djelovali i pripremali ustanak, pa sada ispada nelogično da su prisiljeni na isti.« Tužilac traži za njih najstrože kazne jer je bio »njihov umišljaj potpuno zreo«.

Na glavnom pretresu optuženi izjavljuju skraćeno ali u suštini isto što su rekli i u istrazi pred Udbom. Kratko je trajala i faza dokazanog postupka mada je bila nešto »bogatija« u odnosu na one u cazinskim procesima. Pročitani su iskazi pet svjedoka i dva zapisnika o pričinjenim štetama u Poljoprivrednoj zadruzi u Furjanu i u pošti prilikom provale. Kao zanimljiviji dio istakla bih predočenja sudu imovnog stanja optuženih. To je očito tražila odbrana s obzirom da se uglavnom radilo o siromašnim seljacima, da među njima nije bilo nijednog »kulaka«. Detaljnim uvidom u imovno stanje svakog optuženog ponaosob, što je omogućeno »potvrđama« koje je na osnovu katastarskih brojeva pojedinih seljaka izdalo Tajništvo kotarskog narodnog odbora Slunj s datumom 3. 6. 1950. godine stvorena je naime jasna slika socijalnog položaja slunjskih pobunjenika. Mada stvarno bogatih seljaka nije bilo ni među optuženima sa Cazinske krajine tamo se to pitanje paušalno procjenjivalo te je sud na kraju baratao sa »preko 40 kulaka« među pobunjenicima koji su po ocjeni suda i vodili glavnu riječ čime je pošto-poto trebalo kulački profilirati nosioce pobuda »neprijateljske akcije«. Slunjskom dijelu ustanka nije se mogao, zahvaljujući baš na sudu predočenoj preciznoj dokumentaciji, pripisati kulački karakter. Oclbrana se, poslije, i pozivala, između ostalog, na siromaštvo i klasni, odnosno socijalni status pobunjenika koji bi »kao takovi pripadali u potpunosti našem društvu«. Nakon dokaznog postupka vojni tužilac nešto, ali ne bitno, izmjenjuje optužnicu u pogledu terećenja pojedinačno optuženih ali ponovo traži najstrože kazne posebno za Milu Devrnju, Nikolu Beukovića, Milu Pozdana, Daneta Zeca, Radu Miljkovića i Đuru Božića. Branilac prvih 12 optuženih posebno je naglašavao da je ipak organizator bio Milan Božić Plašćanin, da su njegovi branjenici iskreni, pokajnički, nepismeni, požinjani, da su se Božić Đuro i Beuković Nikola sami predali vlastima, da je »naš sistem tako jak da su terorističke grupe bez šansi« predlažući da ih se kazni tako da bi se jednom opet mogli povratiti u zajednicu. Slično istupa i branilac preostalih optuženih, naglašavajući još posebno kulturnu zaostalost svojih klijenata. Optuženi su, prema Zapisniku, usvojili riječ svojih branilaca. Zatim se sud povukao na tajno vijećanje te 7. juna donosi presudu.

Svih 21 optuženih nađeno je krivima i osuđeno. Osuđeni su, kao i Cazinjani po čl. 3. t. 7 i 13 ZKND, i još po čl. 4 istog zakona

te po čl. 28, 37 i 66 KZ. Mili Devrnji i Nikoli Beukoviću dosuđena je smrtna kazna, konfiskacija cjelokupne imovine, trajan gubitak građanskih prava iz čl. 37 KZ i gubitak čina rezervnog potporučnika odnosno rezervnog poručnika. Od tzv. sporednih kazni i svi ostali su osuđeni na konfiskaciju cjelokupne imovine i na gubitak građanskih prava u roku od 1 do 5 godina. Glavna kazna i lišenje slobode s prinudnim radom dodijeljena je kako slijedi: Pozdan Mile, Božić Đuro, Turkalj Nikola, Zec Dane i Miljković Rade na po 20 godina (i gubitak građanskih prava 5 godina), Devrnja Milan i Turkalj Grga na po 15 godina (5), Mandić (Milana) Rade i Mandić (Marka) Rade na po 12 godina (5), Klašnja Jovan 8 (5), Pešut Marko »Vujo« 7 (3), Božić Branko, Panić Slavko i Žgela Pero »Bubreg« na po 6 (2), Perić Đuro i Radeka Ilija na po 5 (2), Vučković Janko i Božić Mile na po 5 (1), te Mandić (Dragana) Rade na 3 godine zatvora i prinudnim radom i 1 godinu gubitka građanskih prava. Ujedno su bili svi optuženi dužni solidarno nadoknaditi štete pričinjene na objektima društvene svojine (zadruga, MNO i Pomoćna pošta u Furjanu) ukupno 107.918,78 te troškove krivičnog postupka u iznosu od 5.880 dinara.

Nakon izricanja presude tužilac je, po običaju, izjavio da će se o presudi izjasniti u zakonskom roku. Druga strana, optuženi, izjavili su »da se zadovoljavaju presudom«, dok je, jedini, Nikola Beuković, najavio žalbu. Reakcija na slunjskom procesu optuženih je u pogledu izjašnjavanja o presudi jedinstvena. Na svima nama do sada poznatim procesima uvijek je bila većina presuđenih nezadovoljna visinom odmjerene zatvorske kazne, a pogotovo su žalbe najavljivali svi na smrt osuđeni.

Izricanjem presude na trodnevnom vojnom suđenju u Slunju

7. juna 1950. godine završen je ovaj a njime i čitav ciklus vojnosudskih procesa na kojima je kroz petnaestak dana osuđeno 291 lice zbog pokušaja rušenja državnog poretka na Cazinskoj krajini i slunjskom srezu. No, i na dalju sudbinu slunjskih osuđenika još ćemo se vraćati.

Osvrćući se generalno na vojno suđenje u Cazinu i Slunju, potrebno je zastati na bar jednom njegovom osnovnom aspektu, na pitanju (ne)slobode suđenja. Sudsko uvjerenje 1950. godine na svim ovim vojnosudskim procesima nije bilo slobodno, kao što je takav, dirigovan, bio i glavni sudski pretres, pa i pripreme za suđenje. Barem od sredine maja postojale su, tako, direktive kako da se postupi sa uhapšenim pubunjenicima. Da se samo podsjetimo onog krucijalnog mjesta u zapisniku sa sastanka Oblasnog komiteta Banjaluka od 17. maja, kojim se unaprijed određuju čak i smrtne kaz-

ne. Vojnosudskoj dokumentaciji takav neki akt, naravno, ne bi mogao biti priključen, što opet ne znači da čak možda ni neka pismena direktiva nije postojala, da o usmenoj i ne govorim. Uostalom, sam kasniji i eksplicitni iskaz Albina Šibenika, da se ne sjeća da je on lično pisao i jednu optužnicu, već da su ih, valjda pretežno, sastavljali isljednici Udbe, ponajbolje ukazuje na činjenicu dirigiranja postupka već u njegovoj prvoj fazi. Istini za volju, vjerovatno se tu radilo prije svega o tome da se optužnica što prije podigne i općenito stvar što prije okonča, za što bi vojnom tužiocu trebalo sigurno daleko više vremena, pa mu je zato »pomognuto«, a ne prije svega zato da bi se naturile uhapšenima kvalifikacije kakve je Udba željela. Jer, podrazumijevalo se da vojno tužilaštvo, kao ni javno, nisu nezavisne ustanove, bez obzira na upravo takvo, tj. nezavisno njihovo ustavno odnosno zakonsko opredjeljenje. Šibenika je, kako znamo, prije nego što je otišao u Cazin da obavi zadatak, prethodno pozvao sebi ministar unutrašnjih poslova Uglješa Danilović, »objasnio« mu šta se desilo i šta, u globalu, Šibenik treba da radi u Czinu.

Ako i preskočimo momenat vojnog, »prijekog« suđenja kao takvog, koje zapravo i podrazumijeva neslobodne mogućnosti odbrane optuženih koje se u našem slučaju nisu ogledale samo u tome da se »brzalo« i da su branioci određivani po službenoj dužnosti i nasumice, već i u činjenici npr. da je 40 ili 50 optuženih branilo svega po trojica i to još u stvar gotovo potpuno neupućenih branioca, i ako dakle zastanemo samo pri sudskom vijeću, nailazimo, opet, na značajne nelogičnosti. Jer, kako protumačiti, čak tada 1950, sudske presude koje su gotovo prepisane optužnica, dok je rezultat posla koji su obavili branioci bio gotovo nikakav. Također se ovdje ne bih upuštala u brzinska tajna vijećanja koja se vjerovatno u takvim i sličnim situacijama i slično obavljaju. Posebno bode oči činjenica što u strukturi vojnog sudskog vijeća nema nijednog Muslimana, a na 8 cazinskih procesa sudi se gotovo samo Muslimanima. Pitanje za sebe bilo je odmjeravanje kazni. U tom kontekstu izrazito važna je Šibenikova izjava, data autoru 4 decenije kasnije, da su kazne pretežno dijeljene »od klipa«. Studijem vojnosudske dokumentacije nije se teško uvjeriti da su sudije posao obavile rutinski i, čini se, bez odgovarajućeg unošenja profesionalne odgovornosti.

A time upravo i dospijevamo do suštine problema u vezi sa (ne)slobodom suđenja u Czinu i Slunju. Naime radilo se o tipičnom kočičevskom fenomenu iz Jazavca pred sudom odnosno onoj narodnoj »kadija te tuži, kadija te sudi«. Ovim ustankom napad-

nuta je država, ustanak je propao, pobijedila država koja počinio-
ce »neprijateljske protivnarodne akcije« kažnjava. Da li su tužilac,
branioci po službenoj dužnosti, sudije porotnici i predsjednik sud-
skog vijeća kao svi ipak državni službenici (s izuzetkom možda ad-
vokata Groznika) uopšte imali ikakvu apriornu mogućnost slobod-
nog razmišljanja i prosuđivanja. Nije li ukupno dvonedjeljno voj-
no suđenje u Cazinu, uz mali manevarski prostor pri odmjeravanju
visine kazne, ipak bilo zapravo jedna velika formalnost? U zadnjoj
deceniji 20. vijeka ovakvo razmišljanje je posve normalno. Među-
tim, mi se moramo vratiti u jedno sasvim drugo vrijeme, drugačije
u Jugoslaviji i u svijetu. U ono vrijeme i u takvo vrijeme kada je
pojam slobode sudstva relativna stvar. A u tom kontekstu, o čemu
je bilo više govora posebno u prvim glavama ove knjige — sada se
valjda pokazuje sa razlogom — razumljivo je ponašanje Države i
ponašanje sudstva u Jugoslaviji. Drugim riječima, apriorno slobod-
no i nezavisno sudsko uvjerenje u dakle poznatim okolnostima iz
1950. godine, prosto ne bi moglo proći. Sasvim je, naravno, drugo
pitanje razmatranje stvarne krivice optuženih. Oni su bili, gotovo
svi redom, praktično okrivljeni prije nego što su se i pojavili pred
sudom. Što je, gledano generalno, dakle opet logično.

Glava četrnaesta

PREKRŠAJNO KAŽNJAVANJE

Za »ustanak« protiv države odnosno za »neprijateljsku akciju« na Krajini u maju 1950. godine, na vojnosudskim procesima u Cazinu i Slunju suđeno je samo onima za koje je ocijenjeno da su najveći i veći krivci. Većina učesnika, međutim, nije osuđena vojno.

U ranijem pokušaju rekonstrukcije reakcije državnih organa na Đurđevdanski" ustanak seljaka sa Cazinske krajine ustanovila sam da je ta reakcija u pogledu kažnjavanja pobunjenika bila dvoetajna. U prvi mah, nakon njihovog hapšenja i dovođenja u Cazin, po vrlo kratkom postupku koji je proveden u prostorijama Sreskog narodnog odbora, gdje su krivlji određeni za »sobu 1« a manje krivi za »sobu 2«, većina seljaka — ustanika kao malo kriva puštena je kući. No, oni su evidentirani, te bi kao takvi bez obzira kolika i kakva je bila njihova stvarna umiješanost u događaj, sigurno kasnije snosili određene negativne posljedice, i na ekonomskom i na političkom planu. Međutim, njihovo puštanje kućama u onom momentu je ipak značilo da neće biti direktno sudski gonjeni. Ali kako je, da se podsjetimo, »odozgo« naređeno da se imaju svi »učesnici« strogo kazniti, puštanje kućama većine shvaćeno je kao greška, te su poduzete već opisane mjere da se oni vrate, da ih se opet, ovaj put dobrovoljno, okupi. U tome su tada odlučujući politički faktori u Cazinu, uglavnom zbog događaja specijalno sa strane pridošli oficir Udbe, i uspjeli. Naime, već kućama pušteni seljaci, ne sumnjajući u neku opasnost, odazvali su se pozivu da se u zakazano vrijeme okupe pred mjesnim uredom u svojim selima radi dobivanja nekih novih uputstava. Ovako okupljene vlast je opet uhapsila. No, s obzirom na nepostojanje ili već uništenje dokumenta U vezi sa ovim novim hapšenjem, pretpostavljam da možda

ipak nije išlo sve tako mirno i da su sticajem raznih okolnosti poneki bili i silom privođeni.

U svakom slučaju pohapšen je velik broj seljaka. Da li su to bili svi koji su bili u prvi mah kao učesnici pobune evidentirani ili ih je bilo manje ili ih je bilo možda čak više, ostaje pitanje, na koje zbog nedostatka dokumentacije nisam u stanju da odgovorim. Naime, ta i takva dokumentacija, i po ondašnjim i po kasnijim zakonskim propisima, nije ni trebalo da bude sačuvana. Za razliku od vojnosudskih krivičnih spisa koji nose oznaku »čuvati trajno«, dokumentacija prekršajnog suđenja po pravilu se čuva samo kratkotrajno, po propisima iz sedamdesetih godina npr., samo 5 godina. Stoga prekršajno-sudske dokumentacije iz 1950. godine u arhivima zasigurno više nema. Možda su sačuvani poneki pojedinačni akti kod ljudi kojima su tada zbog nekakve ili nikakve stvarne veze sa događajem iz 1950. godine, te kazne, kazne društveno-korisnog rada (DKR), izrečene.

I mada, po osnovi nekih drugih konstatacija, već nam dobro poznati izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića ne smatram veoma pouzdanim dokumentom, ovom se prilikom moram zadovoljiti u prvom redu sa njihovim podacima. Od uhapšenih »714 učesnika u napadu i pljački« od kojih je manji dio vojno osuđen, veći je dio »426 lica osuđeno po Zakonu o prekršajima od 3 mjeseca do 2 godine i poslato na rad u rudnik Brezu«. ¹⁾

»Pukovnički« izvještaj je ipak bitno vjerodostojniji od ocjene koju daje jedan drugi, također Udbin izvještaj. Riječ je o već pominjanom referatu »Profašističko-terorističke organizacije«, bez navedenih autora i datuma nastanka dokumenta, ali očito analitičko-izvještajnog karaktera za 1950. godinu, u kome stoji: »Ukupno je uhapšeno 407 lica i većina ih je kažnjena po Zakonu o prekršaju, a organizatori su sa izrazitijim neprijateljima suđeni na smrtnu i duže vremenske kazne.« ²⁾ I mada se pominje »oko 720 seljaka« na cazinskom i velikokladuškom srezu »u pljačkaško-ustaničkoj akciji« precizna brojka od 407 uhapšenih lica, plasirana u izvještaj s kraja 1950. ili početka 1951. godine, ipak se ne može prihvatiti. Jer, znamo da je vojno suđeno 297 lica, pa je prema tome formulacija »većina ih je kažnjena po Zakonu o prekršaju« u odnosu na broj 407 znači neodrživa. Tačno je, doduše, da ih je »većina kažnjena po Zakonu o prekršaju« ali većina u odnosu na »oko 720 seljaka« a ne u odnosu na »407 lica« (ako ovdje sada ne ulazimo u

¹⁾ Izvještaj pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića.

²⁾ Arhiva RSUP SR BiH, br. 0105.

još jedan važan aspekt problematike, naime pitanja kažnjavanja po Zakonu o prekršaju). Što se preciznosti tiče možda nije sasvim tačna ni brojka »426 lica« iz »pukovničkog« izvještaja ali ona ne samo da ni u kom pogledu nije kontradiktorna, već je takav jedan broj prilično vjerovatan s obzirom i na mnoga kasnija svjedočenja ljudi. Raspolazem sa još jednim podatkom o broju prekršajno suđenih, a po osnovu pismenog dokumenta nastalog 1950. godine. »Oko 300 ih je kažnjeno na kaznu društveno korisnog rada«, bilježi ministar unutrašnjih poslova NR BiH Uglješa Danilović.³⁾ S obzirom da u istom zaključku U. Danilović spominje i brojku od »oko 300« osuđenih na visoke vremenske kazne, znači da je podatak od »oko 300« kažnjenih na društveno-korisni rad mogao biti, s obzirom na druge nama već poznate činjenice, ipak nešto veći od »oko 300«. Vjerovatnije, sve u svemu, bila bi brojka od oko 400 prekršajno suđenih.

Kakav je bio kriterij za podjelu na više i manje krive, jedne koje će se suditi na visoke vremenske kazne i druge koji će biti kažnjeni »blago«, »samo« na »društveno-korisni rad« u trajanju od 3 (6) mjeseci do 2 godine? Jedan osnovni, mada tek približni, odgovor proizlazi- iz upravo pominjanih bilješki U. Danilovića. Naime, tadašnji ministar unutrašnjih poslova osuđene »na visoke vremenske kazne — preko 10 godina«, njih »oko 300« opisuje kao one »koji su dobrovoljno pošli u akciju i pozivali i druge«. Dakle, među prekršajno kažnjenima bili su svi oni koji se nisu dobrovoljno priključili pobuni i nisu pozivali u akciju susjede, poznanike, mještane. Toj liniji u prilog ide i iskaz Mile Milića (Kenjala) da su na prekršajno išla »sva ostala lica koja po zakonu nisu mogla biti kažnjena«.⁴⁾ Razumije se, da prekršajno suđeni u principu nisu mogli biti svi oni koji su bili još i organizaciono umiješani u događaj, od prisustvovanja sastancima organizacije do učešća u prikupljanju oružja itd. Ali, ni sama nedobrovoljnost nije bila, kako smo također već vidjeli u mnogo slučajeva, dovoljan argument za izvlačenje velikog broja optuženih od odgovornosti.

U istrazi koju su provodili isljednici Udbe za odbranu okrivljenih nije bilo dovoljno što su izjavljivali kako su bili prinuđeni, natjerani da pođu u akcije, jer kod isljednika takva odbrana uglavnom nije prolazila. Naime, da bi im se zaista povjerovalo trebali su se steći još mnogi drugi dokazi, a prije svega okrivljeni nije smio biti ni od koga drugog terećen. Terećenje od susjeda ili sumješta-

³⁾ Lične bilješke Uglješe Danilovića od 29. 5. 1950. godine, fotokopija, u a. a.

⁴⁾ Sjećanje Mile Milića dato autoru u januaru 1990. godine u a. a.

na, pa bilo ono stvarno osnovano ili ne, bilo je kobno za svakog okrivljenog. Provjeravanja nije bilo ni na razini vojnog, a kamoli prekršajnog suđenja.

Za provođenje postupka prekršaja suđenja u ono vrijeme nisu postojali specijalizirani pravosudni organi. Suđenje po Zakonu o prekršajima — valjda se je pri pominjanju tog zakona mislilo na Osnovni zakon o prekršajima donesen krajem 1947. godine — bilo je u nadležnosti administrativnih komisija koje su postojale pri sreskim narodnim odborima. Naime, s obzirom da se proporcionalno najveći broj građanskih prekršaja na selu odnosio posebno na povrede propisa iz oblasti tzv. obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, to je zakonodavac još 1945. godine za očito i očekivano neispunjavanje zakonskih odredbi o otkupu Zakonom o suzbijanju nedopuštene špekulacije i sabotaze, predvidio i odgovarajuće pravne sankcije.⁵⁾ Te su se sankcije, kad je otkup u pitanju, vremenom, posebno od 1947. godine, stalno pooštravale, a za realizaciju kaznenog postupka bile su zadužene tzv. administrativne komisije, zvanično komisije za prekršaje pri SNO-ima. Te komisije bile su 1950. godine vezane, vertikalno, za Vijeće za prekršaje pri Ministarstvu za unutrašnje poslove, da bi bile od 1952. godine najviša nadležnost po liniji prekršajnog suđenja centralizirana u tada ustanovljenom Upravnom odjeljenju Vrhovnog suda NR BiH, svjedoči Košta Kovač, dugogodišnji arhivski radnik u Centralnoj arhivi vojnih sudova, dobar poznavalac poslijeratnog pravosuđa općenito.⁶⁾

Koje su konkurentne kaznene odredbe primijenjene u »suđenju« »manje« krivima za Bunu 1950? Do sada smo se sreli uglavnom sa tri u to vrijeme važeća zakona koji uređuju tematiku kažnjavanja: ZKND iz 1946, KZ iz 1947, ZKP iz 1948. Nijednim od njih nije predviđen tzv. društveno-korisni rad, kazna koja je određena u rješenjima »manje« krivim iz ove Bune. Zanimljivo je da ova kazna nije predviđena čak ni Osnovnim zakonom o prekršajima, s kraja 1947. godine.⁷⁾ Zakona, dakle, koji bi, po logici stvari, trebalo da bude primijenjen u postupku protiv »naših« pobunjenika koji, svi do jednog, i ne samo oni, u kasnijim sjećanjima svjedoče da je to bilo »prekršajno suđenje«. Vidjeli smo, također, uostalom, da i sva sačuvana dokumentacija iz 1950. godine pominje »prekršajni postupak«, »prekršajno suđenje« ili samo »prekršaj-

⁵⁾ Sl. 1. FNRJ, br. 26, od 23. aprila 1945. godine.

⁶⁾ Sjećanje Koste Kovača dato autoru 24. 5. 1989. (telefonom), u a. a.

⁷⁾ Sl. 1. FNRJ, br. 107 od 17 decembra 1947. Osnovni zakon o prekršajima.

no«. Među administrativnim kaznama, koje predviđa Osnovni zakon o prekršajima, tj. među njih sedam takvih »društveno-korisnog rada« kao kazne uopšte nema. »Društveno-korisnom radu« bila bi kao kazna najpribližnija ona pod t(6) »popravni rad do 3 mjeseca«. Osnovni zakon o prekršajima, inače relativno obiman i artikuliran za ono vrijeme, zaista ne daje pravu osnovu za suđenje našim pobunjenicima. U nedoumici, kako je onda njima ipak uopšte moglo biti suđeno, autor je daljnjim istraživanjem pokušao pronaći bar neki približno odgovarajući pravni propis. Međutim, ni dva zakona koja specijalno obrađuju pitanje vrsti kazni, tj. Zakon o vrstama kazne iz jula 1945, i novi, s istim imenom iz avgusta 1946. godine, kaznu »društveno-korisnog rada« također ne pominju. Po zakonu iz 1945. predviđeno je čak 12, a po zakonu iz 1946. godine čak 13 različitih vidova kazni, no ne i društveno-korisni rad.⁸⁾ Očito, dakle, DKR nije smatran kaznom, već nekakvom vaspitnom mjerom koja možda pravosudno nije bila ni regulirana.

Kako o prekršajnom suđenju za bunu nema više pisanih dokumenata, glavni izvor za saznavanje te tematike predstavljaju sjećanja ljudi. Ona se odnose na razne aspekte: na broj onih koji su prekršajno kažnjeni, na sam postupak kažnjavanja, na indikacije koje su odvodile ljude na »društveno-korisni rad«, na mjesta gdje su upućivani kažnjeni i dr.

Partijski funkcioner Mićo Carević, inače od 1945. do 1949. godine stalno u vrhu političkog odlučivanja u Velikoj Kladuši, tj. poznavalac tamošnjih prilika, nakon Bune je, kako već znamo, iz Sarajeva vraćen na kladuški srez da tamo sređuje politička i organizaciona pitanja po liniji Partije i vlasti. Prisjećajući se lično tog prekršajnog suđenja, a i da bi pitanje još malo rasvijetlio, razgovarao je četiri decenije kasnije sa više Kladušana koji dobro pamte 1950. godinu. I njegovo i kolektivno sjećanje kazuje da je bilo najviše onih koji su suđeni prekršajno. Ali pri utvrđivanju stvarnog broja prekršajno suđenih 1950. godine nastupa ipak veliki problem jer su tada izricane »prekršajne mjere zatvorom« i za one koji »nisu ni bili uključeni pa ni znali za pobunu«. Naime, iskorištena je prilika da su seljaci i »ako nisu iz bilo kojih razloga izvršavali svoje obaveze u otkupu, davanju radne snage i si. bili kažnjeni kao da su učesnici pobune. Rješenja o kaznama po prekršaju potpisivali su članovi Komisije za prekršaje bjanko, a vrijeme kazne je naknadno

■) Sll. DFJ br. 48 od 10. 7. 1945, Zakon o vrstama kazne. Sll. FNRJ, br. 66 od 16. 8. 1946, Zakon o vrstama kazne.

unešeno. Najviše takvih upućeno je na rad u Drvar, u rudnike Kakanj, Breza, Zenica itd. Oni su se nakon izdržane kazne vratili kućama a neki su ostali i da rade kao rudari.«⁹⁾

Slično gotovo do u detalje svjedoči i tadašnji učitelj u Vrnograču, Smail Topić. Posebno ističe, tako, primjer Jakupa Keserovića iz sela Trnovi kod Velike Kladuše, koji nije imao nikakve veze sa Bunom, ali je ipak prošao kao da je bio pobunjenik. Keserović bio je od 1943. aktivista u NOR-u, a 1950. odbornik. Domaćinstvo bilo je dosta »bogato« za one prilike. Imali su par konja, nekoliko krava i više ovaca. Kako se Keserović protivio mjerama otkupa uhapšen je i osuđen na dvije godine društveno-korisnog rada, koje je proveo, skupa sa pobunjenicima iz 1950. godine, u Brezi. Istovremeno, porodici koja je ostala u selu oduzeta je stoka, osim dvije krave, kao i sav poljoprivredni inventar. Tako, makar nije bio učesnik bune, Keserović i njegova porodica »prošli« su kao i da je bio jedan od njih^{9a)}. I ovaj primjer pokazuje da je vlast pobunu iskoristila ne samo kao pogodan momenat da se obračuna sa svim zemljoradnicima koji su se protivili mjerama otkupa, već i da se okomi na takve seljake od kojih se ima šta oteti, s kakvim smo se tvrdnjama i konstatacijama, uostalom, već i do sada nerijetko srećali, a o tim i takvim bezobzirnim uzimanjima od »bogatijih« biće kroz nekolicinu svjedočenja još govora.

Činjenica da su vlasti iskoristile priliku pobune pa »društveno-korisnim radom« kažnjavale i mnoge druge seljake koji nikakve veze nisu imali sa događajem, može se ubrajati u za ono vrijeme uobičajeno ponašanje organa vlasti. Više je poznato, paralele radi kako su i koliko je posve nedužnih ljudi u Jugoslavi kažnjavano »po liniji Informbiroa«. Ali, i cazinska buna bila je »zloupotrebljena«. Mada je, tako sigurno dobro pretjeran broj od »1200« ljudi, za koje 1950. godine svježe demobilizirani oficir iz Osretka, sela blizu Cazina, Zivko Banjac, četiri decenije kasnije kaže da su zbog bune upućeni u Brezu, među kojima je bio i on sam, činjenica je da ih je stvarno baš zbog bune bilo nekoliko stotina a možda još toliko i zbog etikete »bune«¹⁰⁾

Sam postupak prekršajnog kažnjavanja nije, čini se, na sva tri sreza u praksi proveden na istovjetan način. Vidjeli smo da su na kladuškom srezu rješenja (radilo se o praznim formularima) potpisivana od članova komisije za prekršaje »bjanko«, da bi se broj

Pismeno svjedočenje Miče Carevića iz avgusta 1989. godine u a. a.

⁹⁾ Iskaz Jakupa Keserovića, dat Smailu Topiću u februaru 1991. g. u a. a.

¹⁰⁾ Večernje novine, Sarajevo, Feljton o »Cazinskoj buni«, nastavak od 9. i 10. 6. 1990. godine.

mjeseci, od 6 do 24, koje je okrivljeni trebao onda provesti na »društveno-korisnom radu«, unosio naknadno, valjda u zavisnosti od ocjena koje je za pojedince davala Udba. Jedan od onih koji su potpisivali rješenja o prekršajnom kažnjavanju na kladuškom srezu bio je Džanan Golubović, koji se međutim tog vremena nerado sjeća.¹¹⁾ Prema razgovoru koji je obavio S. Topić, rješenja za prekršaje na Kladuši su kao članovi komisije bjanko potpisivali Džanan Golubović i Miloš Šević dok je »treći član bio sudija u Cazinu koji je saslušavao i kažnjavao te uručivao rješenja. Dakle, ova dva člana iz Kladuše uopšte nisu učestvovali u suđenju, a potpisnici su riješenja.«^{11c)}

Profesor Smail Topić iz Velike Kladuše je pokušao, na molbu i u dogovoru sa autorom, da prikupi četiri decenije kasnije još neke podatke oko tog prekršajnog suđenja za bunu na kladuškom srezu. Između ostalog, identificirao je, tako, jedan broj na dvije godine »društveno-korisnog rada« u Brezu upućenih učesnika »narodne bune« 1950. kako događaj on sam kvalifikuje. Brezu su »prošli« iz Velike Kladuše: Dragan Karajić (sin kladuškog »organizatora« bune Hasice Karajića), prvoborac Mujidža Karajić, Mehica Karajić, Stevo Stević zv. Đedo (radnik u opunomoćstvu unutrašnjih poslova, također pobunjenička kladuška »veza« u »pukovničkom« izvještaju osoba nazvana Dedo Brko), a iz obližnjeg sela Trnovi Husein Keserović zv. Bukara te Jakup Keserović, koga smo već pominjali kao međutim neučesnika bune. Sa područja Male Kladuše Brezu su »zaradili« i odradili Sarajlija Ibrahim zv. Gič (u to vrijeme »predsjednik opštine« Mala Kladuša), Kekić Suljo, Kekić Hase, Kekić Hasan, Delić Huse (kovač), Delić Mumin, Bašić Šero, Bašić Derviš, Bašić Šerica zv. Šere, Galijašević Mumun, Zahirović Mehmed. Također oko dvije godine su u Brezi ostali s područja Vidovske: Dolić Husein (Talin), Dolić Meho (Huseinov), Dolić Hasan (Alagin), Dolić Suljo (Huseinov), Dolić Šero (Huseinov), Dolić Hasan (Sulejmanov) Dolić Ibrahim (Alagin), Dolić Tale (Alagin), Dolić Sejdo (Alagin), Dolić Hasan (Huseinov), Dolić Hasan (Hemin), Kendić Hašim, Kendić Atif, Kendić Alaga, Bajramović Omer, Mahmutović Šerif, Pajzetović Ibrahim (cestar), Šabić Hase (Jusin), Šabić Salih (Ibrahimov), Durmić Velaga, Delanović Mustafa. Mada je većina Barjaktarevića, s područja Johovice, suđena na visoke zatvorske kazne, četvorica su ipak »do-

^{c)} Informacija Rasima Husića, sudije iz Velike Kladuše, i predsjednika Suda za prekršaje u Velikoj Kladuši data autoru 1989. godine (telefonom), u a. a. Džanan Golubović, ijiče 1989. godine nije bio spreman za razgovor na ovu temu ni sa autorom.

¹¹⁾ Nalaz Smaila Topića, februar-april 1991, u a. a.

bila« Brezu. Barjaktarević Adii (Ramin), Barjaktarević Velaga, Barjakatarević Hasan (Alagin) i Barjakatarević Sejdo (Alagin).

Ovaj spisak osoba sa Kladuše prekršajno suđenih »na Brezu« te tamo na tzv. DKR stvarno i upućenih bio je naravno znatno duži, ali i navedena djelimična rekonstrukcija, načinjena četiri decenije kasnije, predstavlja ipak i izvjesni doprinos sagledavanju činjenica koje je trebalo, ako se moglo, predstaviti u kontekstu našeg razmatranja. Istovremeno, obzirom da je taj poimenični spisak pravljen po osnovu sjećanja a ne po osnovu pisanih dokumenata, moguće je da je obuhvatio i po neko lice koje stvarno nije bilo »u Brezi«. Sa područja Todorova kažnjeno je »preko 50 lica«, ustanovio je, također, S. Topić, razgovarajući sa jednim od njih — Osmanom Pandžićem. Ali iz njegovog razgovora sa Pandžićem proizašlo je jedno mnogo važnije saznanje. Naime Pandžić svjedoči da je »među kažnjenima bilo 17 hodža (imama) sa terena Cazina i Velike Kladuše.«¹¹⁾

Na kladuškom srezu bilo je izgleda više komisija koje su sudile prekršajno. U jednoj takvoj tročlanoj komisiji bili su Sukrija Bijedić, šef milicije za BiH, Drago Dodik, načelnik banjalučke gradske Udbe i Mile Milić (Kenjalo)¹²⁾, udbovac iz Cazina. Riječ je očito o ad hoc komisiji koja je stvorena prema ocijenjenim potrebama situacije na licu mjesta. Radila je na »vrućem« šturlićkom terenu. Prema Milićevom sjećanju od »nekoliko stotina« prekršajno suđenih na cazinskom srezu 100 do 115 bilo je Šturlićana, kojima je presuđivala pomenuta komisija, i to na pola godine, jednu, jednu i po i dvije godine DKR. Među njima je, po Miliću, na šest mjeseci osuđen na primjer i Hasan Čović, predsjednik MNO-a Šturlić, koji međutim, na izdržavanje kazne nije ni upućen. A prekršajno kažnjen je i Esad Čemalović, čovjek koji je inače dosta i često sam pomagao cazinskoj Udbi. Kad se prisjetimo i podatka iz »pukovničkog« izvještaja da je iz šturlićkog kraja 80% muškaraca učestvovalo u pobuni, onda je i logično da su prosto rijetki mještani uspjele izmaći nekoj kazni zbog Bune. No, valjda zbog te masovnosti u kažnjavanju, a i mnogih Šturlićana koji su kažnjeni na visoke vremenske zatvorske kazne, prekršajno suđenima ni tada ni kasnije taj grijeh nije računao kao neka velika sramota, sjeća se Milić koji je još godinama ostao na službi u cazinskoj Udbi. Istog mišljenja je i konstatacija Sulje Žunića, do Bune predsjednika SNO-a i sekretara SK Cazin: »Oni koji su administrativno kažnjeni vratili su se i normalno integrisali.«¹³⁾

¹²⁾ Iskaz Mile Milića, u a. a.

¹³⁾ Sjećanje Sulje Žunića, u a. a.

Razumljivo je, poznavajući onog vremena, da je u suštini po svim pitanjima kažnjavanja glavnu riječ vodila Udba. Ali, da bi valjda bila zadovoljena formalnost, rješenja prekršajno osuđenih potpisivao je, također prema Milićevom sjećanju, Dane Anđelić, i inače na sreću zadužen za rad u Komisiji za prekršaje. I Cazinjanin Redžan Kataković koji je tada praktično obavljao dužnost sudije za prekršaje, sjeća se kako »po jedan udbaša sve vrijeme iza mojih leđa određuje koliku kaznu kome odrediti«. ¹⁴⁾

Svakako najznačajnije svjedočenje o tome prekršajnom suđenju i njegovim posljedicama autor je dobio od Rasima Kurtovića, 1950. godine sekretara SNO Cazin. »Ja sam bio optužen radi nebudnosti iako kao sekretar SNO nisam ništa znao o pripremama za ustanak, jer je to vodio Branko kao šef Udbe i Suljo kao sekretar SK«, počinje Kurtovićeva priča. Nećemo se zadržavati na očitj nejasnoći ovog iskaza, jer se ipak valjda radi o nezgrapnosti formulacije. Naime, kao da se podrazumijeva da Branko i Suljo nisu vodili pripreme za ustanak već posao obezbjeđenja od mogućnosti njegovog izbijanja. Preskačući, dakle, ovu malu nedoumicu ovdje nas, prije svega, zanima ispovijest čovjeka koji je lično prošao to prekršajno suđenje koje je njemu, kao i još mnogim drugima, zatim i presudno odredilo njegovu daljnju životnu sudbinu. Kurtović se i četiri decenije kasnije odlično sjeća tog puta za Brezu.

»1. Tačno je da nas oko 400, kažnjeno prekršajno od 6 do 24 mjeseca DKR, koji smo sa teretnim vagonima kao stoka preko Sunje i SI. Broda 22 maja 1950. godine stigli u Brezu. Na teretnoj — Rudničkoj stanici, gdje smo stigli usred dana dočekao nas je Odr red milicije, koji nas je sproveo do Logora udaljenog koji stotinjak metara, a Logor je bio ograđen bodljikavom žicom, sa jakom milicijskom stražom čuvan.

Odmah sutradan smo raspoređeni na rad u rudničke jame i to po smjenama: I, II i III smjena.

Starci i dječaci, raspoređeni su na vanjski rad — izgradnju Rudničke Industrijske pruge od Jame Grabovik do Okna Kamenice.

Prvi šest mjeseci bio nam je zabranjen svaki kontakt sa vanjskim svijetom, a to posebno onima koji su radili vani, dok su jamski radnici lakše uspostavljali taj kontakt.«

¹⁴⁾ Večernje novine, Sarajevo, Feljton o »Cazinskoj buni« nastavak od 4. juna 1990. godine.

Šira Kurtovićeva porodica tj. otac, majka i braća, ostala je i dalje živjeti u Tršcu, a njegova žena i kći od dvije godine iz Cazina su nakon godinu dana preselili u Sarajevo gdje se Rasimova druga-rica zaposlila u Tvornici ćilima. Svoju i sudbinu svojih drugova u Brezi, Kurtović opisuje ovako:

»29. novembra 1951. godine, dakle nakon godinu i po dana nas oko 180 oslobođeno je daljnjeg izdržavanja kazne, ali smo tada razumije se pod pritiskom potpisali obavezu da poslije odlaska u Cazin, svojim kućama ponovo dođemo u Rudnik i radimo kao slobodni još 2 mjeseca. Ova radna brigada nosila je ime »Radna Brigada Uglješa Danilović.«

Nakon izvršenja ove obaveze, nas 25 do 30 je ostalo i dalje na stalnom radu u Rudniku, od kojih su njih 5 do 6 doselili svoje porodice, a neki su kao leđični zasnovali porodice, stupajući u brak sa djevojkama iz okoline Breze.«¹⁵⁾

Rasim Kurtović, rodom iz Tršca, nekadašnji sekretar SNO Cazin, zbog Bune 1950. rudar u Brezi, pa zatim i najveći dio radnog vijeka radnik u tom rudniku, krajem 1990. je penzioner te kao samac i dalje živi u — Brezi.

Na slunjskom srezu pobunjenika te njihovih pomagača i simpatizera bilo je srazmjerno mnogo manje nego na Cazinskoj krajini. Po »prekršajnoj liniji« tamo je suđeno, prema »pukovničkom« izvještaju, njih 27 od inače 53 uhapšenih. Pitanje je koliko je ta brojka tačna jer nije vojno suđeno 26-orici već je vojno suđeno i osuđeno 21 lice. Također, po sjećanju Petra Zinajića, do 1949. godine opunomoćenika slunjske Udbe, na listi uhapšenih bilo je 63, a ne kako valjda stoji, po njegovom sjećanju u nekom dokumentu samo 49. No, sve te brojke ipak govore da je i prekršajno kažnjenih bilo na Slunju mnogo manje nego na Cazinskoj krajini kao i da je i ovdje bilo više onih koji su kažnjeni prekršajno od onih vojno osuđenih. Mada je do avgusta 1950. godine bio na liječenju u Zagrebu, Zinaić je čini se dobro upućen u problematiku prekršajnog kažnjavanja Slunjana zbog Bune: Udbe je imala zapisnike sa istrage, te zapisnike ona upućuje komisiji za prekršaje pri kotarskom narodnom odboru. Komisija pojedinog okrivljenog kažnjava najmanje 6 mjeseci i najviše 2 godine društveno-korisnog rada. Izdržavali su kaznu i radili u Karlovcu i Slunju, a neki mlađi i sposobniji stižu na daljnja radilišta.«¹⁶⁾

Kažnjavanje za Bunu i »krivih« i »pravih« 1950. na Krajini po osnovu ne Osnovnog zakona o prekršajima već valjda nekog dru-

¹⁵⁾ Pismo Rasima Kurtovića autoru od 25. 12. 1990. godine, u a. a.

¹⁶⁾ Svjedočenje Petra Zinajića, u a. a.

gog propisa, općenito nije bilo ono kažnjavanje koje sam narod — za razliku sigurno od ljudi individualno pogođenih — i sa razlogom dobro pamti. Jer, prekršajno kažnjavanje bilo je zbog opšte privredne i posebno političke situacije prema selu i inače u onim godinama oko 1950. godine u Jugoslaviji svakodnevna pojava. Za razliku od vojno suđenih kojima je, ako su još decenijama živjeli, etiketa »pedesetara« ostala, pa i lijepljena uz ime praktično još četiri decenije, prekršajno suđeni za Bunu su se vjerovatno »utopili« u ogroman broj drugih prekršajno kažnjavanih i poslije Bune. Taj broj se, izgleda, ne smanjuje. To je vidljivo iz više sačuvanih dokumenata narodnih odbora iz prvih mjeseci 1951. godine. U zimskim mjesecima se zalihe hrane inače tanje, potražnja za žitom i hranom općenito je veća, cijene žita i brašna, određivane administrativno, više.¹⁷⁾ S tim u vezi su i razumljivi konkretni podaci o zemljoradničkim neizmirivanjima administrativno utvrđenih otkupnih obaveza. Komisija za prekršaje SNO Velika Kladuša izvještava, tako, početkom marta 1951. godine Oblasni narodni odbor Banjaluka da je »nastao znatan porast dijela prekršaja«, da je ostalo iz januara neriješeno »53 od 106 predmeta«, a »u februaru 105 novih«. Prekršaji su se većinom odnosili na povredu propisa iz oblasti obaveznog otkupa mesa i masti.¹⁸⁾ I cazinska Komisija za prekršaje u martu 1951. godine konstatuje da je po prekršajnoj liniji u odnosu na januar »u februaru 16 predmeta više«.¹⁹⁾

Ovim malim ekskursom u vrijeme neposredno nakon Bune nisam htjela samo pokazati kako se prekršajno suđenje Seljacima nastavlja, pa se tako na neki način »gube« oni koji su 1950. godine suđeni samo za Bunu, već sam bar uzgred, željela ukazati da je osnova za motiv, koji je u suštini 1950. na Krajini i okupio seljake na pružanje otpora protiv postojećeg poretka, i dalje ostala. Sigurno su teške represivne mjere Države na pobunjeničkom terenu doprinosile samo jačanju mržnje naroda protiv takve »narodne«, »njino-ve« države. No, bune skoro na ovim terenima više nije moglo biti. Prekršajni postupci protiv seljaka u ovim krajevima nakon Bune samo mogu biti izraz njihove stvarne teške neimaštine i bijede a nikako bilo kakvog protesta protiv Države. Jer, sve što se desilo 1950. godine svima je dobro natjeralo strah u kosti.

¹⁷⁾ V. Kržišnik—Bukić, Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945—1948, Institut za istoriju u Banjaluci, 1988. Vidjeti posebno potpoglavlje Cijene, 304—308.

¹⁸⁾ ABK, f. Oblasnog narodnog odbora Banjaluka, k. 120, bb, Izvještaj o radu Komisije za prekršaje SNO V. Kladuša od 8. 3. 1951. godine.

¹⁹⁾ Isto, izvještaj od 10. 3. 1951. godine.

Glava petnaesta

KAŽNJAVANJE PO PARTIJSKOJ I DRUGIM DRŽAVNIM LINIJAMA

Državne lokalne strukture sva tri sreza na kojima se desio »ustanak« podvrgnute su, pogotovo razumije se u ono delikatno političko vrijeme, raznim provjeravanjima, kažnjavanjima, smjenjivanjima. Najviše toga bilo je po partijskoj liniji za koju je držano da je i najodgovornija za ono što se desilo. Stradali su, zatim, pojedinci iz Udbe, narodnih odbora itd. Mnoštvom sačuvanih dokumenata nije teško pratiti šta sve je Partija, posebno iz CK KP BiH i OK Banjaluka, poduzimala u »raščišćavanju« situacije nakon »banditske pobune« na Cazinskoj krajini i, po osnovu hrvatskih partijskih izvora, na slunjskom srezu.

U danima neposredno nakon Bune okupio se u Cazinu jedan broj viših funkcionera Partije i Države koji su odlučivali praktično o svim potezima koji se poduzimaju, izuzimajući eventualno neka samovoljna ponašanja lokalnih moćnika. Tako su odmah stigli Hajro Kapetanović, sekretar Oblasnog komiteta, Đuro Štrbac, šef oblasne Udbe, Momir Kapor član OK iz Banjaluke, iz Sarajeva oba pomoćnika ministra za unutrašnje poslove BiH Slobodan Šakota (za državnu bezbjednost) i Šukrija Bijedić (za javnu bezbjednost), Vojo Čolović, načelnik Drugog odjeljenja Udbe (tj. odjeljenja zaduženog za »unutrašnjeg neprijatelja«), Živko Jošilo, sekretar Udbe BiH, Hakija Pozderac u maju generalni sekretar Vlade NR BiH (od jula imenovan za ministra Vlade NR BiH), jedini Cazinjanin tada na visokom položaju čija je uloga bila u datom momentu i delikatna i sigurno neprimamljiva. Iz Savezne Udbe Ranković je poslao pukovnike Safeta Filipovića i Davida Lauševića. Uz ove »više« stizali su u Cazin i drugi »niži« funkcioneri sa zadatkom sređivanja prilika na terenu putem raznih komisija u pogledu

partijskih organizacija, narodnih odbora, Narodnog fronta, boračke i omladinske organizacije.¹⁾

U svemu je, međutim, nesumnjivo glavnu riječ vodila Partija.²⁾ Najprije je odlučeno da se saslušaju i daju pismene izjave Milan Petraković, Muhamed Dupanović i Fatka Sabitović (koji su se kritičnog dana nalazili na terenu po ranije planiranom zadatku OK), Mikan Garača, zamjenik šefa oblasne Udbe, oficiri Udbe u Cazinu, a trebalo je komisijski ispitati rukovodstvo Sreskog komiteta Cazin za koji je istovremeno odlučeno da se suspendira »do daljnjega«.³⁾ Svi poimenično pomenuti kadrovi kažnjeni su partijskim kaznama, ali su zadržali i dalje status članova KPJ.⁴⁾

Šef cazinske Udbe Branko Vukašinović povučen je na ispitivanje u Sarajevo te za kaznu, zatim, premješten iz domena operativnih poslova u Odjeljenje finansija Ministarstva unutrašnjih poslova NR BiH u Sarajevo, a kasnije na rad u Bijeljini.⁵⁾ Prema svjedočenju Steve Božića, B. Vukašinović je zbog Bune kažnjen sa 18 godina zatvora.⁶⁾ No, ta verzija sudbine cazinskog šefa Udbe, koga su inače i ljudi van vlasti pa i pobunjenici (kao Šalim Bilkić npr.) pamtili kao mirnog i dobroćudnog čovjeka nije potvrđena nijednim drugim raspoloživim dokumentom ili sjećanjem. Zato nije ni vjerodostojna, ali treba ukazati i na očekivanu indikativnu dimenziju izvjesnog naknadnog preuveličavanja stvari od strane nekadašnjih pobunjenika. Ipak nije isključeno da je Vukašinović i zatvorski kažnjen, što njegovi dotadašnji drugovi iz cazinske Udbe možda nisu mogli ni saznati, s obzirom da je nakon Bune vrlo brzo povučen iz Cazina i, prema sjećanjima ljudi, nikad se tamo nije više vraćao.

Organizacioni sekretar Sreskog komiteta Cazin Adem Pjanić, inače učitelj po zanimanju, još je dobro prošao. Ubrzo je premješten sa profesionalnog radnog mjesta za učitelja na srbački srez, u selo Kobaš. Tamo nije bilo raseljenih cazinskih porodica, već je premješten prosto u skladu sa dirigovanim razmještajem učitelja, mjerom koja je na banjalučkoj oblasti tada šire poduzimana, s obzirom da su učitelji u ono vrijeme ipak i te kako bili na cijeni kao važan socijalizatorski agens poretka.⁷⁾ Možda je Pjaniću premješ-

¹⁾ Sjećanje D. Borića dato autoru, u a. a.

²⁾ ABK-a, f. OK BL, k. 30, zapisnici sa sjednica OK Banjaluka od 9. V, 15. V i 17. V 1950. godine.

³⁾ Zapisnik OK Banjaluke od 9. 5. 1950. godine.

⁴⁾ Sjećanja Milana Petrakovića i Mikana Garače data autoru, u a. a.

⁵⁾ Sjećanje M. Milića dato autoru u a. a.

⁶⁾ Sjećanje Steve Božića dato Ahmetu Čoviću, u a. a.

⁷⁾ Zapisnik sa sjednice OK Banjaluka od 17. 5. 1950. godine.

taj tretiran bar dijelom i kao kazna za »nebudnost« i si. u Buni jer je zbog toga i isključen 1950. godine iz Partije. Slučaj Adema Pjanića bio je, međutim, pomalo kontradiktoran jer je, prema prvim ocjenama OK, od tog organa predviđen da kao jedini čak ostane u SK Cazin.⁸⁾ Na odluku o isključenju iz Partije Pjanić se žalio.⁹⁾ Uskoro je vraćen u Partiju. Pjanić je, inače, u ljeto 1950. godine sa ženom i djetetom iz Cazina krenuo pod normalnim okolnostima, kamionom i sa svim stvarima koje su mogle stati u njega.¹⁰⁾ Dalja sudbina A. Pjanića i njegove porodice je, mislim, baš Bunom bila određena. Možda se inače nikada ne bi vratio u učitelje, niti napuštao Cazinsku krajinu. Nakon Srpca, učiteljovanje je nastavio u Karanovcu kod Banjaluke (i drugdje), pa zatim doškolovanjem postao čak uvaženi profesor na Pedagoškoj akademiji u Banjaluci.¹¹⁾ Zanimljivo je, uzgred, pomenuti da je Sulejman Smlatić iz sela Lučka (Pećigrad), poznat pobunjenik, vojno osuđen na čak 10 godina robije¹²⁾ nakon svih životnih peripetija, nakon što je i doktorirao na banjalučkoj Pedagoškoj akademiji dugo godina radio i postao poznati stručnjak u oblasti geografije i urbanizma. Možda je na neki način i njemu Cazinska buna »pomogla« u životu.

No, takvi su ipak bili rjeđi. Kažnjavanje se uglavnom negativno odrazilo na većinu kažnjenih. Povjerenik cazinskog odjeljenja unutrašnjih poslova Hase Beganović kažnjen je na dvije godine društveno-korisnog rada, nakon čega se iz Breze vratio u Cazin. Nije se, međutim, vratio Rasim Kurtović, sekretar SNO-a Cazin, kažnjen istom kaznom. Nakon njenog isteka ostao je tamo i još dan-danas živi u Brezi. U Brezi je nakon izdržane kazne, ostao da živi npr. i Šerif Kajtazović, povjerenik SNO-a Cazin, kao još i dosta drugih Cazinjana, svjedoči Suljo Žunić.¹³⁾ Sigurno su tome doprinijeli različiti razlozi. U rudnicima Brezi ili Kaknju dobili su posao ili nastavili raditi na nekim drugim radilištima. Možda su njihov povratak na rodnu Cazinsku krajinu sputavali i izvjesni psihološki momenti. Plašili bi se, recimo, tamošnjeg prijema, poprijekog gledanja, vjerujući da bi ih u životu i radu na Cazinskoj krajini mogao pratiti neki nametnuti osjećaj sramote a i diskriminatorski postupci vlasti. S druge strane, mnogima se njihov zavičaj grdno

*) Isto.

7) ABK, f. SK Srbac, 1950, k. 7, 206. Dopis SK Srbac SK-u Cazin po pitanju žalbe Adema Pjanića.

10) Sjećanje Vahide Pjanić (supruga Ademove) dato autoru, u a. a.

11) Isto.

12) CAVS, k. 305/50.

13) Svjedočenje Sulje Žunića, dato autoru, u a. a.

zamjerio, bili su ubijedeni u tešku nepravdu koja im je učinjena prekršajnim kažnjavanjem pa i iz nekog inata nisu željeli da se tamo vrata. U svakom slučaju, oni koji su ostali u Brezi organizovali su tu sebi novi život. Kako su tamo prolazili bliže smo se upoznali iz svjedočenja nekadašnjeg sekretara SNO-a Cazin Rasima Kurtovića u glavi »Prekršajno kažnjavanje«.

Već do sredine maja mjeseca, u prvom naletu partijskog kažnjavanja uslijedilo je isključenje iz Partije ili druge partijske kazne. Sekretar suspendiranog SK-a Cazin Suljo Žunić kažnjen je strogim ukorom sa posljednjom opomenom, a član Mahmut Pjanić strogim ukorom. Partijski su kažnjeni i Hasan Mušić, Mustafa Šepić, Mujo Ćoralić i Džafer Afrić. Iz KP su isključeni Stilejman Kudić, Atif Abdaković, Ćatib Muhinović, Omer Rušić, Salkan Pjanić, Ibrahim Mujagić, Nikola Božić, Stevo Božić, Mile Miljković, Sulejman Agić, Nuriya Emrić, Omer Kundić (valjda Kendić, nap. autora), Muhamed Ćoralić i »neki od njih su uhapšeni«.¹⁴⁾

Suljo Žunić nije, međutim, završio samo kaznom strogog ukora sa posljednjom opomenom kako proizlazi npr. iz zapisnika OK Banjaluka. To je bila prva odluka, a partijsku kaznu izrekla mu je komisija koju su sačinjavali Hakija Pozderac, Momir Kapor i jedan Prijedorčanin, »ne mogu mu se sjetiti imena«.¹⁵⁾ Komisija je, odmjeravajući mu kaznu, prihvatila »pošteno« priznanje sopstvene odgovornosti šefa Udbe Branka Vukašinića, koga je u svojoj odbrani teretio Žunić, pa tako Žunić u prvi mah nije bio »ni izbačen iz Partije«. Sjećajući se 1950. godine, Žunić je četiri decenije kasnije rijetko samokritičan: »I danas mislim da sam trebao odgovarati ako ni zbog čega drugog a ono zbog nebudnosti.«¹⁶⁾ Ne misli, međutim, da je trebao proći baš Goli otok. Iskren Žunićev iskaz je vjerovatno baziran na njegovoj svijesti da je zbog funkcije koju je tada imao ponašanje mnogih u Cazinu zavisilo od njegovih odluka. Strepio je hoće li ili neće Vukašinić pred Komisijom posvjedočiti da je Udbe zaista znala za neke pripreme odrađene i da je u svemu tome ona ipak najodgovornija. Na Žunićevo olakšanje, Vukašinić je ipak valjda, »priznao«. Više službenika u Cazinu bilo je na taj dan, u subotu 6. maja, u svojim postupcima ovisno od predsjednika SNO-a. Ostali su, i nakon glasila o pobuni koje su prostrujale, po Žunićevom naređenju, na svojim radnim mjestima, »pasivni«, što su im kasnije i zamjerale razne komisije za

¹⁴⁾ ABK, f. QK, k. 30, Zapisnik OK Banjaluka od 15. 5. 1950. godine.

¹⁵⁾ Svjedočenje Sulje Žunića dato autoru, u a. a.

¹⁶⁾ Isto.

kažnjavanje. Takav je bio slučaj npr. sa Mustafom Topićem, do Bune sekretarom Osnovne partijske organizacije Gimnazije, koji je »taj dan« radio u SNO-u. Saznavši dopodne da se nešto opasno dešava, izašao je iz zgrade Odbora da vidi šta je. Pošto nije našao nikoga u Komitetu, »vratio sam se u Povjereništvo i produžio sa radom jer je predsjednik SNO naredio da nitko nemože napustiti dužnost bez njegovog odobrenja i odobrenja povjerenika«. ¹⁷) Sličnih odbrana bilo je još, no komisije koje su bile zadužene za kažnjavanje nisu ih. i uvažavale. Vjerovatno je Suljo Žunić, imajući u vidu i taj dio svoje odgovornosti, samokritičan u svojim sjećanjima četiri decenije kasnije.

Uz partijsku kaznu bilo je predviđeno da Žunić bude premješten za pomoćnika direktora jednog preduzeća u Jajcu. Ali ubrzo dolazi do preokreta, prema Žunićevoj tvrdnji po »zasluzi« njegovog nasljednika Ale Galića, novog političkog sekretara SK-a Cazin. Naime, Žunić nije upućen u Jajce, već u Banjaluku, za radnika u tvornici Vrbas, a već u junu je u Banjaluci lišen slobode uz uručeno mu rješenje da je osuđen na »dvije godine društveno-korisnog rada«. Kaznu izdržava na Golom otoku, odakle se vraća u Cazin 1. januara 1953. Rođen na Krajini, u Brezovoj Kosi, otac mu narodni heroj, porodica partizanska, Suljo, i sam učesnik NOB-a, vraća se u Cazin i ipak dosta brzo i uspješno socijalno reintegrira. S obzirom da je iza rata u više mjesta bio učitelj te je za ono vrijeme dobro obrazovan, nakon povratka sa Golog otoka najprije se zapošljava kao referent u gradskoj opštini u Cazinu, a 1955. godine vraćen je u članstvo Partije. ¹⁸)

U cazinskoj Udbi je i inače došlo do znatnih kadrovskih promjena. Sekretar Udbe Milenko Kerkez i operativac Mile Milić (tada Mile Kenjalo) ostaju, a pored Vukašinovića koji je povučen odmah, iz Cazina je, ne odmah ali uskoro, premješten u Gradsku Udbu Banjaluke i Bogdan Lukač, operativni oficir u zapadnoj polovini cazinskog sreza koja je i bila zahvaćena ustankom. ¹⁹) Za šefa cazinskog opunomoćstva polovinom maja iz Sarajeva stiže major Zaim — Zajko Dizdarević. I šef kladuškog opunomoćstva Udbe poručnik Pero Mutić premješten je iz Velike Kladuše, gdje je sa mjesta sekretara SK smijenjen i Milan Milinković. ²⁰) Bilo je u raz-

¹⁷) Arhiva SK Cazin, Cazin, nesređeno, Zapisnik sa sastanka OPO Gimnazije od 22. 5. 1950. godine.

¹⁸) Sjećanje S. Žunića dato autoru, u a. a.

¹⁹) Sjećanje M. Milića dato autoru, u a. a.

²⁰) Sjećanja Pere Mutića i Miće Carevića, data autoru, u a. a.

nim državnim organima na Kladuši i više drugih kadrovskih »čistki«, mada manje nego na Cazinu.

Blaže nego na Cazinu i Kladuši prošli su funkcioneri na slunjskom srezu. Prema sačuvanim zapisnicima i nekim sjećanjima, na udaru kritike najviše su se našli šef opunomoćstva Udbe Drago Bosanac, sekretar Kotarskog komiteta Slunj Miloš Miljušević, te član komiteta Nine Tepavac. I u razjašnjavanje i ocjenjivanje ponašanja katarskog partijskog rukovodstva i Udbe na Slunju bili su uključeni »viši« partijski funkcionari, naročito sekretar Oblasnog komiteta Karlovac Dušan Dragosavac i članovi OK Mile Katić — Keić i Jovica Šijan.²¹⁾ »Strašno teško sam lično primio to što se desilo. Da je dignuta ruka na poredak, nakon svega što je uloženo. Bila me sramota, u jednom momentu nisam znao šta da radim, pomišljao sam na najgore, da si život oduzmem. Na Komitetu se išlo za tim da se i mene kazni, a članovi Komiteta nisu to dozvolili«, sa primjetnom nelagodom sjeća se tog vremena prvoborac Miloš Miljušević.²²⁾

Još u maju partijsko kažnjavanje zahvata i članstvo na terenu. OK Banjaluka određuje partijsku komisiju, u sastavu Duško Borić, Dušan Kurbalija i Ibro Karabegović, sa zadatkom »da ispita držanje članova KP, odbornika, rukovodioca masovnih organizacija i odmah na licu mjesta da raščisti sa onima koji su se kolebali ili učestvovali u ovoj neprijateljskoj akciji«. ²³⁾ U početku je Komisija djelovala zajedno, a poslije su članovi Komisije, s obzirom na veliki broj sastanaka osnovnih partijskih organizacija na terenu koje je trebalo organizovati i prisustvovati im, pojedinačno učestvovali na tim sastancima, ponekad uz učešće još i kakvog republičkog partijskog funkcionera. Na dnevni red postavljala se samo jedna tačka dnevnog reda na temu »odgovornost članova Partije za držanje u vrijeme neprijateljskog ispada«. ²⁴⁾ Svaki član OPO morao je iznijeti gdje se nalazio, šta je radio 6. maja te da li je nešto poduzeo kad je saznao za neprijateljsku akciju. Prema sopstvenim izjavama, svi članovi pomenutih OPO-a bili su tog dana veoma iznenađeni »neobičnim događanjem«, zatečeni, »bez iskustva« i si., prihvatajući svoju odgovornost zbog »oportunistič-

²¹⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK Slunj, k. 2, Zapisnik sa izvanredne sjednice kotarskog komiteta od 4. 6. 1950. godine.

²²⁾ Sjećanje Miloša Miljuševića dato autoru, u a. a.

²³⁾ Zapisnik sa sjednice OK Banjaluka od 15. maja. Po sjećanju D. Borića Komisiji je bio pridodan i Duka Sabljčić, u a. a.

²⁴⁾ Arhiva SK Cazin, uporediti npr. zapisnike sa sjednica OPO Pjanići od 21. 5. 1950. i OPO Gimnazije u Cazinu od 22. 5. 1950. i 5. 6. 1950. godine.

kog držanja«. Prisutni partijski aktivisti bi u svom kritičkom nastupu prebacili članovima Partije što su ostali pasivni, okaljali tako ugled Partije, zbog čega se, po odluci OK-a, i raspuštaju sve partijske organizacije na terenu gdje se desio neprijateljski ispad.

Isključivalo se i kažnjavalo na samim sastancima. »Možda smo i pretjerali u tome, ali takvo je bilo vrijeme, takve direktive«, sjeća se D. Borić.²⁵⁾ Klima za razmatranje nečijeg članstva u Partiji bila je, normalno, pooštrena, pa su se za isključenje, u povodu pobune, navodili i neki sasvim drugi razlozi. Hasan Tahirović, npr., je isključen zato što je bio »u domobranima pa u Huskinoj vojsci« te mu je uopšte prošlost nejasna. Pored toga ima brata u Engleskoj sa kojim ima vezu preko pisama.²⁶⁾ Naravno najviše odluka o isključenju obrazloženo je nebudnošću i pasivnošću članova Partije.

Mada je postojala odluka OK-a Banjaluke o suspenziji SK-a Cazin i Velike Kladuše, prema nekim sjećanjima nisu bile raspuštene sve partijske organizacije. Nasuprot sekretaru OK-a Hajri Kapetanoviću koji se sjeća »da je sve jedan član KP na Cazinu i Kladuši poništen«, Hasan Hadžipašić, npr., tvrdi da OPO u cazinskoj miliciji nikada nije raspuštena, da je »preživjela« i te najteže trenutke.²⁷⁾ Iz arhivske dokumentacije izlazi da zaista nisu bile raspuštene sve OPO, odnosno preciznije: »sa područja i sela gdje se neprijatelj digao raspuštene, a ostale su pročišćene, jer su iste bile suspendovane i komisijski se ispitivalo stav i držanje prema neprijateljskoj akciji, prošlost kao i rad svakog člana posebno i kandidata Partije. Iz Partije je isključeno 182 člana KP, a u partiji je ostalo 164.«²⁸⁾ No, iz dokumenata nije jasno da li je vlastita diferencijacija krajem jula na cazinskom srezu bila i završena.

Prema sjećanju M. Carevića, koji je 17. maja i poslan iz Sarajeva da kao kadar koji poznaje teren raščišćava posebno partijske prilike na kladuškom srezu, raspuštena je sva kladuška partijska organizacija i 17 seoskih i 10 drugih organizacija u kojima je bilo učlanjeno oko 450 partijaca.²⁹⁾ I mada ne raspolazem sa pouzdanim, tj. arhivskim podacima iz sredine 1950. godine, već usporedba sa Cazinom, ipak kazuje da su pomenute Carevićeve brojke pomalo previsoke. Pretpostavljam da je na Kladuši raspušten tek dio

²⁵⁾ Sjećanje D. Borića dato autoru, u a. a.

²⁶⁾ Arhiva SK Cazin, Odluka o isključenju iz članstva KP Hasana Tahirovića, od 17. 7. 1950. godine.

²⁷⁾ Sjećanja Hajre Kapetanovića i Hasana Hadžipašića, data autoru, u a. a.

²⁸⁾ Arhiva SK Cazin, Zapisnik sa sastanka partijskog povjereništva od 27. 7. 1950. godine.

²⁹⁾ Sjećanje M. Carevića dato autoru, u a. a.

partijske organizacije, što bi bilo, znači, s obzirom da su tamo pobunom zahvaćena samo tri u odnosu na cazinskih pet mjesnih područja, vjerovatno da je na Kladuši manje isključenih nego na Cazinu. Podaci iz oktobra 1950. potvrđuju upravo takvu pretpostavku. Naime, prema jednoj analizi OK-a Banjaluka iz oktobra mjeseca, na cazinskom srezu je u 1950. godine isključeno 194 članova a raskandidovano 49 kandidata za članove Partije, dok je za isti period na kladuškom srezu isključeno 109 članova i raskandidovano 11 kandidata.³⁰⁾ Prema tome, moglo bi se reći, slobodnim jezikom, da je usljed Bune Partija na Cazinu više nego prepolovljena, a na Kladuši sigurno manje nego prepolovljena.

Prema sjećanju, Vide Tomšič npr., člana CK KPJ, koja je bila u radnoj posjeti Cazinu u decembru mjesecu 1950. tamo je Partija »izdesetkovana«.³¹⁾ U svakom je slučaju, međutim, Buna 1950. godine je drastično prorijedila partijsku organizaciju na Cazinskoj krajini što dokazuje jedna tabela po kojoj je 1. februara 1951. broj partijskog članstva na cazinskom i kladuškom srezu bio daleko najmanji u odnosu na sve ostale srezove banjalučke oblasti. Od 17.099 članova Partije na Cazinu je samo 201 i na Kladuši 307. Upoređujući broj cazinskih članova KPJ sa brojem članova npr. u Bihaću (869) ili Krupi (840), to je više nego četiri puta manje ili čak više nego pet puta manje u odnosu na Dubicu (1.015), Drvar (1.078). Ispod 500 članova tada je bilo još samo na grahovačkom (466) i glamočkom srezu (4 6 8).³²⁾

Nisam tragala za sličnim podacima na slunjskom srezu. Ali i tamo je, naravno, bilo partijskog kažnjavanja, kritike »odozgo nadolje«, iz Komiteta prema članstvu zbog Bune ali, prema sjećanju tadašnjeg sekretara Kotarskog komiteta, partijske organizacije nisu raspuštene, kao što nije bilo ni nekih drugih represalija poput onih na Cazinskoj krajini.³³⁾ Zanimljivo je da u slunjskom kotarskom partijskom vrhu nije bilo nepogovornog prihvatanja kazni »odozgo«. Naime, pošto je, razumije se slučaj Bune i u Hrvatskoj prošao kroz CK u Zagrebu i OK u Karlovcu, formirana je partijska komisija koja je stvar proučila i predložila »odgovarajuće mjere«. Predviđeno je da se »u osnovnim partijskim organizacijama Rakovica, Ljeskovac, Furjan i Kruškovača izvrši partijsko čišćenje prema njihovom dijelu a da se polit, sekretar Komiteta Miljušević

³⁰⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k. 39, Analiza o unutrašnjim pitanjima, od 14. 10. 1950. godine.

³¹⁾ Sjećanje Vide Tomšič dato autoru, u a. a.

³²⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k. 39, Tabela o članstvu KP iz aprila 1951. godine.

³³⁾ Sjećanje Miloša Miljuševića dato autoru, u a. a.

Miloš kazni sa strogim ukorom sa posljednjom opomenom i smjenjivanjem sa partijske dužnosti, a tako isto Bosanac Drago član Biroa i šef UDB-e za kotar Slunj, a Cindrić Ivan, Duduković Mileta, Matijević Mile i Tepavac Mina kao članovi biroa i odgovorni rukovodioci da se kazne sa partijskom kaznom ukorom, dok ostala tri člana biroa u ovom slučaju da se ne kazne.³⁴⁾ Mada nisu bili članovi Komiteta, ali pošto su se nalazili na odgovornim dužnostima u Kotaru, komisija je predvidjela partijsku kaznu ukora i za Brujića Dragića, povjerenika unutrašnjih poslova, i Filaković Stipu, javnog tužioca kotara Slunj, tražeći za obojicu i smjenjivanje sa dužnosti.³⁵⁾ Više članova KK, priznajući nedovoljnu budnost pojedinaca i Komiteta u cjelini, ocijenilo je da su iznesene kazne preoštire, tražilo se njihovo ublažavanje i neskidanje ljudi sa dužnosti, uz naglasak da je »neprijateljsko djelo« poteklo sa bosanskog terena, da su se okrivljeni veoma zalagali u svom radu, ali da se nije prethodno raspolagalo sa dovoljno argumenata za Devrnjino hapšenje. I pored suprotnog toka rasprave predstavnik OK-a Mile Katić — Keić do kraja ostaje »tvrd«, prebacujući članovima Komiteta neshvaćanje, potcjenjivanje »veličine svog nedostatka iako im je ukazano na njegov od strane viših partijskih foruma ovi su i dalje ostali kod svog stava.«³⁶⁾

Nakon nekoliko dana održan je novi sastanak KK Slunj uz prisustvo dva člana te sekretara OK Karlovac Duška Dragosavca. Na dnevnom redu bila je samo jedna tačka: »Analiza slučaja i budnosti koji se dogodio u vezi sa Devrnjom.«³⁷⁾ Dragosavac je ocijenio kao »nepravilno što su pojedini članovi iznosili da nije bilo argumenata da se Devrnja hapsi, te da nije dovoljno nekoga hapsiti samo kad okrene pucati u leđa komunistima i da ne treba samo bacati krivicu na osnovne organizacije već da je tome glavni uzrok slabo političko djelovanje među narodom... i da je bio Komitet jedinstven da se ne bi taj slučaj dogodio... da UDB-a i Komitet trebaju biti u uskoj vezi i prema potrebama da se donasaju zaključci... Komitet da u buduće naročito posveti pažnju političkog rada na terenu kao među članovima part, tako i među narodom i samim rukovodiocima.«³⁸⁾ I iz diskusije ostale dvojice članova OK-a na

³⁴⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK Slunj, 1950, k. 2, Zapisnik sa sastanka KK (Plenuma) održanog 31. 5. 1950. godine.

³⁵⁾ Isto.

³⁶⁾ Isto.

³⁷⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK Slunj, 1950, k. 2, Zapisnik od 4. 6. 1950. godine.

³⁸⁾ Isto.

ovom sastanku ne proizlazi da je insistirano na ranije pomenutim »grubim« kaznama. Nisam dalje ispitivala konkretan rasplet ovog slučaja, ali prema održanom kontinuitetu rada KK u narednom mjesecu proizlazi da nekog značajnijeg partijskog kažnjavanja i kadrovskih smjenjivanja na Slunju ipak nije bilo što, uostalom, kazuje i svjedočenje tadašnjeg političkog sekretara Miloša Miljuševića.

No, na Cazinskoj krajini bilo je, naravno, osim partijskih i drugih direktnih represalija zbog Bune. Dana 16. septembra 1950. godine predsjednik Izvršnog odbora Oblasnog narodnog odbora Banjaluka Hajro Kapetanović potpisuje Naredbu o raspuštanju MNO-a na području sreza cazinskog i velikokladuškog. Istim aktom »raspisuju se i pojedinačni izbori za izbor odbornika za MNO sreza cazinskog i MNO sreza veliko-kladuškog«, uz određivanje nedjelje 29. oktobra 1950. za njihovo održavanje.³⁹⁾

Već 1. juna 1950. godine Vojni odsjek iz Cazina traži od Komiteta karakteristike i davanje prijedloga za 66 pobrojanih rezervnih oficira, koliko ih ima na srezu, a u vezi njihovog učešća u »oružanoj bandi« od 5. i 6. maja. Za lišenje vojnih činova u onom momentu već su bili predviđeni poručnici Božić Nikola i Ale Čović, potporučnik Milan Božić i zastavnici Miljković Mile i Lulić Sele.⁴⁰⁾

Dalje, već je pomenuta direktiva za razmještaj učitelja po srezovima. Hasan Purić, još partizanski učitelj iz Todorova i provjereni aktivista novog poretka, sjeća se svog razočarenja 1950. godine kada je, također zbog Bune, razmješten gotovo sav učiteljski kadar sa velikokladuškog sreza. Za učitelje su došli sa strane Srbi i Crnogorci. Bilo je još nekoliko Hrvata, a od Muslimana na čitavom, inače izrazito muslimanskog sreza, ostao je samo jedan, Hasan Purić.⁴¹⁾

Posebno se pri raznim kadrovskim izborima još godinama (i decenijama) vodilo računa o tome kako se ko ponašao maja 1950. godine. Zanimljivo je npr. jedno takvo objašnjenje iz novembra 1950. godine: »Konferencija u Cazinu je sa liste odbacila 1 kandidata, jer za vrijeme neprijateljskih ispada i ako je imao pušku nije pucao.«⁴²⁾

³⁹⁾ ABK, f. Oblasni narodni odbor Banjaluka, k. 104.

⁴⁰⁾ Arhiv SK Cazin, nesredeno, bb.

⁴¹⁾ Sjećanje Hasana Purića dato autoru, u a. a.

⁴²⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k. 30, »Informacija o sprovedenim partijskim izborima na oblasti Banjaluka« od 15. 11. 1950. godine.

Ovaj svoj, jedan mogući, prikaz raznih vrsta kažnjavanja na Krajini zbog Bune, završavam baš sa upravo navedenim primjerom koji, čini mi se, dovoljno slikovito ocrtava tadašnju surovu klimu društvenog života. A da su bili, izgleda, i najviši jugoslovenski i partijski funkcioneri zadovoljni poduzetim represalijama na Cazinskoj krajini, svjedočio bi jedan istup Milovana Đilasa na sastanku Politbiroa CK KP BiH u Sarajevu avgusta ili septembra 1950. godine kada je on, prema sjećanju Hajre Kapetanovića, u vezi sa provedenim »mjerama« oko Bune izvješće o njima saslušao uz odobravanje, otprilike zaključivši, eto, »da im više nikad ne naum-padne buna«. ⁴⁵⁾

⁴⁵⁾ Svjedočenje Hajre Kapetanovića dato autoru, u a. a.

Glava šesnaesta

PROTJERIVANJE PORODICA OSUĐENIH U SRBAC

Uz vojno suđenje glavnim krivcima (koje je rezultiralo kaznama zatvora i konfiskacijom cjelokupne imovine) i prekršajno onima kojima je neka, kakva-takva, krivica ili samo veza sa ustankom odnosno neprijateljskom akcijom također utvrđena ili samo pripisana, dakle uz ove kazne određena je i ostvarena još jedna velika a veoma specifična kazna. Riječ je o protjerivanju iz vlastitih kuća velikog broja porodica onih najteže osuđenih sa Cazinske krajine i njihovo naseljavanje "na srbački srez u ljeto 1950. godine.

Podsjetimo se onog zapisnika sa sjednice Oblasnog komiteta Banjaluka održane sredinom maja,¹⁾ »Zaključci CK« (KP BiH) »u vezi učesnika u pobuni« nalagali su pored suđenja na smrt i na robijanje, također i kazne konfiskacije imovine i stvaranje poljoprivrednog dobra te kaznu »izvršiti raseljavanje porodica«. Već je tada, a možda još i nekoliko dana ranije, odlučeno da se »rasele« i porodice učesnika u pobuni.

Problem zakonske zasnovanosti ove mjere. Pominjući specifičnost ove kaznene mjere, autor je imao na umu bar dvije stvari. Prvo, ova kaznena mjera nije imala pravnu osnovu u tada (a ni prije ni kasnije) postojećem jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu. »Raseljavanje porodica« je pojam koji ne poznaju ni Zakon o zaštiti naroda i države iz 1946. godine ni Krivični zakonik iz 1947. godine, ni njegove kasnije izmjene i dopune. Kaznu »raseljavanja porodica« ne obuhvaćaju ni dva Zakona o vrstama kazne, iz 1945. i 1946. godine.²⁾ I pregledom Službenih listova FNRJ i NR BiH

¹⁾ ABK., f OK Banjaluka, k 30, Zapisnik sa sjednice OK od 17. maja 1950.

²⁾ Sl. 1. DFJ, br. 48 od 19. jula 1945. i Sl. 1. FNRJ br. 66 od 16. avgusta 1946. godine.

kritičnih godina, nisam ušla u trag takvoj vrsti normiranih sankcija. Da li su postojali i neki »paralelni« službeni listovi ili neki drugi eventualni interni propisi visokih državnih organa? O tome se može samo nagađati, ili ukazati na takvu eventualnu mogućnost. U svakom slučaju takvi propisi ne bi mogli biti i javno pravosnažni. Ili se možda prosto radi o pragmatičnoj odluci partijskog ili državnog vrha negdje (ili nigdje) zabilježenoj? (Poput one o stvaranju logora na Golom otoku?) Drugo. Velika specifika raseljavanja sa vjekovnih ognjišta porodica »državnih neprijatelja«, kakvima su tretirani pobunjenici iz Cazinske krajine, je i u tome što je to bila, bar kako je do sada poznato, jedina takva kaznena mjera — naime tako obimno iseljavanje — u poslijeratnoj historiji Jugoslavije. Nije zabilježen nijedan toliko drastičan slučaj masovnog ispaštanja porodica za grijehove očeva, muževa, sinova, stričeva, djedova. Međutim, pored ovakvog tumačenja postoji i jedno sasvim drugačije, i to objašnjenje u svakom slučaju veoma kompetentne ličnosti, nekadašnjeg ministra unutrašnjih poslova BiH Uglješe Danilovića, o čemu malo kasnije.

Ali da završim sa svojim početnim konstatacijama i priđem pokušaju rekonstrukcije slijeda nekih možda sličnih zbivanja. Kažem »možda sličnih« jer analognih slučajeva ipak, koliko znam, nije bilo.

U Jugoslaviji i posebno u BiH u prvim poslijeratnim godinama zadržavao se po šumama i drugim skrovištima velik broj većih i manjih naoružanih odmetničkih grupa koje su kao ostaci u ratu pobijedenih oružanih formacija, uz podršku iz inostranstva, a u zemlji uz pomoć nekih prijeratnih snaga, pokušavale raznim diverzijama ugroziti novi politički sistem s ciljem povratka ranijeg državnog poretka. U BiH su bile na djelu uglavnom tri vrste takvih grupacija, a u skladu s etničko-religijskim konotacijom karakterističnom za strukturu bosansko-hercegovačkog stanovništva, odnosno u skladu sa onim objektivnim razlikama koje su u BiH i u ratu kobno dijelile ljude. Te »bande« bile su, znači, četničke, zatim ustaške (poznate i kao križari), te zelenokadrovske koje su činili muslimanski odmetnici. U nedostatku specijalističkih naučnih istraživanja ne može se po godinama tačno pratiti njihov broj (i druga obilježja) od 1945. godine nadalje.⁵⁾ No, činjenica je da taj broj stalno opada. Prema jednom izvještaju OZN-e (Odjeljenje za za-

⁵⁾ U širim istraživačkim sklopovima pitanje odmetničkih bandi u BiH tretira se u: Grupa autora, *Istorija Saveza komunista*, knjiga 2, udruženi izdavači, Sarajevo 1990, 10—13, V. Kržišnik-Bukić, *Seljaštvo u socijalizmu*, 139—142.

Jtitu naroda) krajem 1946. godine u BiH je bilo 1320 oružanih odmetnika.⁴⁾ Prihvatljiva je stoga, ocjena Uglješe Danilovića da je nakon završetka rata, znači još u 1945. godini, na području BiH operisalo »nekoliko hiljada« takvih bandi.

Problem odmetničkih bandi ovdje je lociran zbog toga jer je jedan od aspekata tog problema bilo i »preseljavanje porodica« koje je, opet, kao ideja i praksa, na neki način, u vezi sa, raseljavanjem porodica u Srbac. Uglješa Danilović 1990. godine to objašnjava približno ovako: »Mjeru iseljavanja porodica sa ugroženog područja primjenjivali smo na uskim područjima u kojima su bila uporišta odmetničkih bandi — četničkih i ustaških, čiji je broj u BiH po završetku rata prelazio nekoliko hiljada. Sudeći po današnjim mjerilima ta je mjera bila gruba, nehumana i što god hoćete. Međutim, ako se unesete u tadašnje prilike doći ćete do drugog zaključka. Nije to bila naša kazna i odmazda, nego samo namjera da se odmetnike likvidira. To je i za te porodice bilo humanije nego da budu maltretirane i od vlasti i od strane odmetnika da budu izložene neprekidnom pritisku sa dvije strane, i to pritisku koji graniči sa životifna. No mi smo tu mjeru strogo držali pod kontrolom i nastojali da sprečimo svaku samovolju. U borbi protiv odmetnika, u prve dvije-tri godine nakon oslobođenja, ta je mjera primjenjivana i šire, u formi »zbijanje sela« tj. iseljavanje sumnjivih porodica sa udaljene periferije u centar sela, gdje je dostup odmetnika bio otežan.«⁵⁾ Tako tadašnji ministar unutrašnjih poslova NR BiH objašnjava, dakle, genezu mogućeg nastanka i odluke o raseljavanju porodica sa Cazinske krajine na području Srpc. Pita: »Zašto smo tu mjeru primjenili ovom slučaju?« I'odgovara: »Samo iz predostrožnosti. A na osnovu kakvih zakonskih ovlaštenja ne mogu reći. Možda se radilo o nekim propisima o izolaciji.«⁶⁾

Osvrćući se, sad, samo na Danilovićevo objašnjenje o »predostrožnosti« iseljavanja porodica u Srbac, analogno opisanim razlozima za primjenu te mjere u ranijim godinama, više pitanja ipak ostaje otvorenim. Kako to da se radi o »predostrožnosti« kad je poznato da je 1950. godine odmetništvo na Cazinskoj krajini ipak već bilo savladano? Kakva »predostrožnost« kad istraga Udbe nije dokazala postojanje konkretnih veza između pobunjenika i bilo koje odmetničke grupe ili grupice? Da li se radilo o »predostrož-

⁴⁾ A CK SKJ, f Organizaciono-politički sekretarijat, V, k XXI/3, Izvještaj PK KPJ za BiH Centralnom komitetu KPJ od 8. januara 1947. godine.

⁵⁾ Dva pisma Uglješe Danilovića upućenih autoru, od 6. septembra i 15. oktobra 1990, uz dozvolu Danilovića da se njihov sadržaj koristi u ovoj knjizi, u a.a.

⁶⁾ Pismo U. Danilovića od 6. septembra 1990. godine.

nosti« u smislu zaštite tih porodica od cazinskih i kladuških lokalnih organa vlasti? Da li je zaista u pitanju »predostrožnost« u vidu sigurnosti i interesa tih porodica kad se one iseljavaju ne u susjedna sela ili iz okolnih zaselaka »centar sela« gdje bi mogle biti pod kontrolom (i radi njihove bezbjednosti i radi eventualne bezbjednosti ostalih mještana od njih) već na jedan drugi, udaljeni srez, na jedno područje koje je i etnički i kulturno posve strana sredina muslimanskom življu? Kakva je to »predostrožnost« u interesu iseljavanih porodica koje čin iseljavanja sa vjekovnih ognjišta svi redom doživljavaju tragično, sa velikim bolom, suzama i isključivo kao kaznu i odmazdu? Ne na kraju, o kakvoj se to »predostrožnosti« radilo kad su porodice iznenada pokupljene iz svojih kuća i bile prisiljene krenuti u nepoznato, a da im se istovremeno praktično oduzima sva dotadašnja njihova imovina te ne smiju čak gotovo ništa ni ponijeti sa sobom? I još bi bilo sličnih pitanja.

A da se vratimo sada i Danilovićevoj nedoumici u vezi »zakonskih ovlaštenja« čina iseljavanja porodica sa Cazinske krajine. On pominje da še »možda radilo o nekim propisima o izolaciji«, no u svakom slučaju ne sjeća se nikakve konkretne odluke o tome. Zanimljivo je, ali i indikativno, da četiri decenije kasnije od bar dvadesetak mojih sagovornika koji su bili 1950. godine »neka vlast« i koji se svi dobro sjećaju da je tog iseljavanja porodica u Srbac stvarno bilo, pa i svi mahom osuđuju tu ondašnju mjeru, da se dakle niko (gotovo niko) i ne sjeća na osnovu kakve i čije odluke se to raseljavanje desilo. Mada u krajnjoj liniji nije bitna forma, papir, već tko stoji u suštini iza njega. A znamo tko i kako je donosio u ono vrijeme sve važnije odluke tj. dobro nam je poznat metod rada tadašnje države. I pored uloženog napora ta formalna odluka nije provedena.

Ali, ipak su se našla dva čovjeka, čija svjedočenja, data odvojeno jedno od drugog, »pokazuju prstom« na krivca, na onog koji je bar formalno odgovoran. I što je sad za nas ovdje najvažnije krivac je, u oba svjedočenja, isti. Prvi svjedok je Hasan Čović, o njemu malo kasnije, a drugi je Esad Lelić. Profesionalni politički radnik Esad Lelić, koji je kao takav došao nakon Bune na ispomoć iz Bosanske Dubice u Cazin, i tamo ostao da živi, sjeća se, tako, službenog akta, »ta držao sam ga u rukama« — Naredbe o iseljavanju s datumom od 3. avgusta i s potpisom Moše Pijade (tada Predsjednika Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ. Esad Lelić koji je naimo bio određen za člana komisije za iseljavanje porodica, a o toj njegovoj ulozi svjedoči četiri decenije kasnije i Hasan Čović, tadašnji predsjednik MNO Šturlić, još dodaje da je uz Naredbu pri-

loženi i spisak porodica za iseljavanje po kome je Komisija trebalo da postupi.⁷⁾ Da su u suštini postojala, dakle, samo dva dokumenta na osnovu kojih je sa Cazinske krajine provedeno raseljavanje porodica jednog većeg broja osuđenih za bunu («Naredbe...» i «Spiska...» odnosno po MNO-ima razbijenih »spiskova«), ako ne računamo bez dvojbe primarne ali ne posve tačno utvrđene partijske političke odluke, potvrđivala bi i tvrdnja više članova tih raseljenih porodica, naime, da one nisu dobile nikad nikakvog pismenog rješenja o iseljavanju.⁸⁾

I mada nisam naišla na akt pravno zasnovane odluke o iseljavanju porodica sa Cazinske krajine na srbački srez, na njenoj podlozi već su očito u maju pravljeni spiskovi koje će i koliko tih porodica biti iseljeno. Jer, kako drugačije tumačiti podatak iz Danilovićevih Bilješki od 29. maja gdje stoji: »73 porodice je iseljeno iz ovog sreza. Ovo se odnosi na oba sreza — Cazin i Kladušu — jer je nepriteljska akcija zahvatila 5 mjesnih područja cazinskog i 2 područja kladuškog sreza.«⁹⁾ Ispada da je već do 29. maja obavljeno iseljenje 73 porodice. A znamo da su u to vrijeme cazinski vojnodosudski procesi tek negdje na sredini svog ukupnog toka koji završava 6. juna i koji je zapravo i trebao poslužiti za utvrđivanje glavnih krivaca, onih krivaca kojima bi dodatna kazna, valjda, trebalo da bude i ta da se njihove porodice rasele, izoluju. Činjenica da je još znatno prije kraja vojnog suđenja uopšte čak tačno utvrđen broj porodica koje se raseljavaju (su raseljene), prokomentarisao je, a na izričito pitanje autora, sam Uglješa Danilović, četiri decenije kasnije, kaže ovako: »To je razumljivo. Riječ je o našoj odluci, a ona će se realizovati kada se stvore uslovi.«¹⁰⁾ Teško bi se mogao naći kvalifikovaniji odgovor od ovog koji je dao ondašnji ministar unutrašnjih poslova NR BiH. Znači, kao i u slučaju utvrđivanja kazni od strane »komisije« prije samog vojnog suđenja, prethodno je utvrđeno koliko koje porodice treba raseliti.

Dokumenat — spisak tih porodica nisam pronašla ali sjećanja ljudi u vezi s tim su ostala. Među onima koji su bili četiri decenije kasnije o njemu spremni govoriti bili su nama već poznati tadašnji udbovac iz Cazina Mile Kenjalo (sada Milić) i povjerenik Odjeljenja unutrašnjih poslova u Cazinu, nakon Bune Gojko Jotić. Prvi se sjeća da se radilo o broju od oko 60 porodica sa cazinskog sreza,

⁷⁾ Sjećanje Esada Lelića dato Ibragi Topiću u decembru 1990, u a.a.

⁸⁾ Svjedočenje npr. Drage Božić (Stevine supruge) i Beže Čović (Aline supruge), u a.a.

⁹⁾ Bilješke Uglješe Danilovića (kopija), u a.a.

¹⁰⁾ Pismo U. Danilovića od 15. oktobra 1990. godine.

»mislím da ih je bilo 64«, drugi pominje cifru 62, koliko je valjda porodica ukrcano u »hajvan«-vagone na željezničkoj stanici u Srbljanima, a prema informaciji koju je Jotiću onih dana dao odgovorni službenik na srbijanskoj željezničkoj stanici.¹¹⁾ Ne sjećajući *se ukupnog broja sa spiska (ili spiskova) porodica koje je trebalo iseliti, Jovica Mudrinić, koji je petnaestak dana nakon Bune došao u Cazin na ispomoć iz banjalučke oblasne Udbe, ističe da se glavni kriterij u određivanju porodica za iseljenje odnosio na visinu kazne koja se dosuđivala (ili je tek planirano da se dosudi — nap. autora) pobunjeniku: ocu, sinu, stricu itd. Za Srbac su, po Mudriniću, određene porodice »svih onih koji su suđeni na smrt ili preko 15 godina zatvora«. ¹²⁾ Mudrinić smatra da je naređenje poteklo iz Beograda, a u Cazin im je, naravno, proslijeđeno iz Sarajeva. Naređenja iz Sarajeva sa takvim ili sličnim sadržajem sjeća se i Mile Milić: »Imao sam u rukama depešu u kojoj je stajalo da će biti jedan dio porodica od najistaknutijih pobunjenika iseljeno. Radiće to vojni kamioni a sprovesti milicija na poljoprivredno dobro u Srbac. Da treba pažljivo sa djecom ali da se ta mjera mora sprovesti«. ¹³⁾ Da li se radi o istoj depeši ili o nekom drugom aktu, no, Milić se sjeća i da je bosansko-nercegovačka Udbe, prema njemu opet sigurno po naređenju iz Beograda, tražila od cazinske Udbe podatke o najistaknutijim pobunjenicima koji su još u ratu pripadali »neprijateljskim formacijama« i si. »Mi smo poslali takav spisak i sa tog spiska određen je iz Sarajeva (očito iz sarajevske Udbe, nap. autora) dio porodica za Srbac.« ¹⁴⁾

Sam čin iseljavanja porodica sa područja zahvaćenih ustanom obavljen je u avgustu 1950. godine. Kao i za prekršajno suđenje, i za taj su zadatak oformljene ad hoc komisije na terenu. Sačinjavali su ih »nekompromitirani« pojedinci iz lokalnih struktura vlasti, posebno Milicije i Udbe, kao i jedan broj došljaka, — specijalno zaduženih za »raščišćavanje« prilika na Cazinskoj krajini. Kako nisu sačuvani, ili nisu dostupni za istoriografsko istraživanje spiskovi tih porodica koje su raseljavane, istraživaču opet ostaje da se oslanja na sjećanja koja bi bila, međutim, i u slučaju da su i sačuvani pisani izvori, ipak vjerovatno opet značajniji izvor za sagledavanje ovog pitanja. A sjećanja ima dosta. I onih koji su iseljavali i onih koji su bili iseljeni.

¹¹⁾ Sjećanja M. Milića i G. Jotića data autoru, u a.a.

¹²⁾ Sjećanje Jovice Mudrinića dato autoru u avgustu 1990, u a.a.

¹³⁾ Sjećanje M. Milića (Kenjala), u a.a.

¹⁴⁾ Isto.

Svjedočenja predstavnika vlasti. U komisijama koje su iseljavale bili su i nama već poznati: Jovica Mudrinić, Hasan Čović, Hasan Hadžipašić, Vitomir Ljubičić, Mićo Carević. I oni i svi drugi ljudi iz tadašnjih struktura vlasti, koji su četiri decenije kasnije pristali na razgovor o pitanju raseljavanja porodica, jednodušno osuđuju taj postupak Države. Izrazito kategoričan je na primjer dotadašnji predsjednik SNO i sekretar SK Cazin Suljo Zunić, čovjek koji ne bi »okusio« Goli otok da nije bilo Bune: »kod iseljavanja porodica načinjena je najveća greška i za ovaj čin nema nikakvog opravdanja.« On ukazuje i na činjenicu da su u Srbac iseljeni »najuglednije i najbogatije porodice a njihova pokretna i nepokretna imovina uništena«. ¹⁵⁾ I cazinski udbovac Mile Milić (Kenjalo) koji je na svom položaju »preživio«, sjeća se »nekog Hasana iz Tršca, najbogatijeg tamo, on i sinovi dopali zatvora a sva porodica otjerana u Srbac.« ^{1*)}

Na području Šturlića iseljavala je komisija u kojoj su bili, prema J. Mudriniću: Nuriya Nadarević, Jovica Mudrinić i Hasan Čović, a prema H. Čoviću, u komisiji su bili tužilac, (kome Čović ne pominje ime), Esad Lelić i Hasan Čović, dok je Jovica Mudrinić, oficir Udbe, držao u rukama spisak tih porodica, i pred kućom Čovićevom, gdje se je, po pozivu, okupio narod, sa tog spiska čitao imena porodica za koje bi Čović objasnio da idu »u internaciju u Srbac«. ¹⁾ Po Čoviću, za porodice koje idu »u internaciju« nisu postojala podinačna pismena rješenja već jedno jedinstveno koje je donio Prezidijum Vlade Narodne skupštine FNRJ s potpisom Moša Pijade, a uz pomenuti spisak postojalo je i uputstvo da ponesu sa sobom hrane za dva dana te ponešto »najosnovnije« za put. ¹⁸⁾

Hasan Čović je inače kontroverzna figura čitavog sklopa tih zbivanja. To je čovjek koji je ubrzo zatim (nakon sprovedenog postupka iseljenja porodica), prema tvrdnji M. Milića, »po prekršajnom« i sam »zaradio«, valjda zbog pripisanog mu oportunitizma i pasivnosti u događaju od 6. maja, kaznu od šest mjeseci »društveno-korisnog rada«, a na čije izdržavanje nije međutim i stvarno upućen. ¹⁹⁾ To je i čovjek koji je, prema svjedočenjima Nikole i Steve Božića, bio čak, kao pisar član štaba ustanka, što su međutim oni u istrazi i pred sudom krili, ne bi li on, sa slobode, makar nji-

^{1*)} Sjećanje Sulje Žunića dato autoru u oktobru 1989. godine u a.a.

¹⁾ Sjećanje M. Milića, u a.a. Taj »neki Hasan« bio je vjerovatno Hasan Šumar.

¹⁸⁾ Sjećanja Jovice Mudrinića i Hasana Čovića data autoru u a.a.

¹⁹⁾ Sjećanje Hasana Čovića.

²⁾ Sjećanje M. Milića.

hovim porodicama pomogao.²⁰⁾ Dakle, taj Hasan Čović, tadašnji predsjednik i matičar MNO Šturlić, sjeća se da je s područja Šturlića internirano u Srbac 14 porodica. Iz samog Šturlića to su bile porodice Čović Dede zv. Mulana, Dervišević Muharema, Dervišević Mujage, Tričić Imšira, Čoralić Hamida, Šabanagić Huseina Bilkić Selima, i Odobašić Sulje, a iz Šturličke Platnice porodice Ale Čovića, Čoralić Paše, Huskić Mehmeda, Topčagić Sulje, Džehverović Hase i Bećirević Nazifa. Neke su porodice bile zaista mnogobrojne, kao ona Džehverovićeva, u kojoj je krenulo za Srbac 25 odraslih i djece.²¹⁾

Nakon što je u svakom od 14 kuća obavila svoj zadatak mobilizacije porodica za put u Srbac, pomenuta komisija i nakon što su te porodice i napustile svoja ognjišta, u te sada već napuštene kuće ulazi nova komisija, popisna, koju sačinjavaju dva odbornika i jedan milicionar. Popisna komisija imala je zadatak da popiše imovinu koja je ostala iza tih 14 porodica. Za čuvanje tih kuća bio je zadužen MNO. Pošto je uskoro formirano »spajanjem« konfiskovanih posjeda većeg broja osuđenika poljoprivredno dobro u Tršcu, to su zemlja, stoka i druga imovina i sa šturličkog područja uključeni u imovinu tog dobra »a dosta se i lapilo i neki su zbog toga išli u zatvor. Poljoprivredni radnici dobra dolazili su ponešto obrađivati i u Šturlić, mada je najviše propadalo.«²²⁾

Hasan Hadžipašić, iz tadašnje cazinske milicije, veoma se nerado sjeća tog iseljavanja. Ostali mu zbog toga, veli, ožiljci u duši. Bio je »vođa jedne grupe za iseljavanje Liskovca«. »Otišli smo po noći i u najvećoj tajnosti, opkolili selo, ujutro pokupili te porodice. Naređenje je bilo da ne smiju ništa nositi sa sobom. Najmanje sto porodica protjerano, manje porodica je ostalo nego što je otjerano u Srbac.«²³⁾ Hadžipašić je vjerovatno mislio na sveukupan broj protjeranih porodica, dok predsjednik MNO-a Liskovac, Ale Škrgić, govoreći samo o liskovačkom terenu, kaže da je otišlo za Srbac »preko 20 familija ili oko 150 osoba«.²⁴⁾

Vitomir Ljubičić, koji je upućen iz banjalučke milicije jedno mjesec dana nakon Bune na službu u Tržačka Raštela, iseljavanje porodica pamti kao jedan golem i potresan događaj. »Zajko Dizdarević, šef Udbe i još dvojica davali su spiskove kuća i uopšte rukovodili. Svakoj kući pošla bi tri milicionara sa naređenjem o ise-

²⁰⁾ Sjećanja Steve i Nikole Božića, u a.a.

²¹⁾ Sjećanje H. Čovića.

²²⁾ Isto.

²³⁾ Sjećanje Hasana Hadžipašića dato autoru u oktobru 1989, u a.a.

²⁴⁾ Sjećanje Ale Škrgića dato autoru u julu 1990, u a.a.

ljenju dotične porodice. Ukućani plaću, ponijeti smiju samo odjeću i obuću. Imaju pola sata vremena da se sprema i onda pođu sa tri milicionara pješke ili zaprežnim kolima do 17 kilometara udaljenog Cazina gdje je sabirni centar. To iseljavanje iz Tržačkih Raštela (valjda šireg područja Tršca, nap. autora) trajalo je oko deset dana. Protjerano je oko sto porodica odnosno oko petsto ljudi. Polovina ljudi otišla je iz Raštela.«²⁵⁾ Pošto je rukovodio tržačkom milicijom, Ljubičić se sjeća i kako su nakon odlaska protjeranih porodica, milicijske patrole redovno obilazile napuštene kuće i imanja radi kontrole, »da ne bi bilo pljačke. Bilo je naređenje: ko pljačka kuće odseljenika ako se uhvati u pljački odmah pucaj.« I pored strogog nadzora i opasnih sankcija »jedno pet kuća bilo je opljačkano od seljaka ali krivci nisu otkriveni.«²⁶⁾

No, na cazinskom srezu porodice nisu iseljavane samo iz Lisakovca, Šturlića, Tršca mada su to bila centralna pobunjenička mjesta odakle je bilo ponajviše pobunjenika. Također su valjda do sada pomenuti svjedoci i mislili na nešto šire nego što je bilo samo mjesno područje ovih sela. U tom su sklopu sigurno bile porodice iz sela Crnaje, Tržačke Platnice, Čaića i dr, dok su možda neke druge komisije sa nekim drugim ljudima raseljavale iz Čoralića, Pećigrada. Na kladuškome srezu najviše je raseljeno porodica sa područja Gornje Vidovske i iz Todorova.

Partijski zadatak (i istovremeno zadatak po liniji vlasti) da rukovodi Komisijom za iseljavanje porodica iz Gornje Vidovske imao je Mićo Carević. Pamti da je u ljeto 1950. godine raseljavao 30-50 porodica iz Gornje Vidovske, »oko 80 duša«, »zaseok Barjaktarevića čitav je iseljen. Sve bili Muslimani.« Carević dalje objašnjava: »iz tih porodica bilo je, inače, teških ustaša iz rata, ta sela bila su velika uporišta zelenaca i poslije rata, i čak 1950. godine još su se neki nalazili po zemunicama i u šumi Gredar, a neki pobjegli u inostranstvo«. Carević, međutim, kaže da mu se ta mjera iseljavanja porodica ni tada nije svidjela, čak je to pokazivao, pa bi zbog toga sticao ponekad nerazumijevanje pa i zamjerke od strane svojih drugova iz vlasti. I kasnije se uvijek kritički odnosio prema tom iseljavanju. »Te stare žene i djeca nisu u stvari s tim imali ništa. Za iseljenje planirane kuće u rano jutro su opkoljene. Porodice izbačene. Te žene nikad nisu ni vidjele kamione, skoro da nije bilo muškaraca. Ali takva je bila direktiva«. Carević četiri decenije kasnije, iseljavanje tih porodica naziva »odmazdom«, a potez Države

**) Sjećanje Vitomira Ljubičića dato autoru u 1989, u a.a.

“) Isto.

oko progona u Cazinu »brutalni nalet«. I mada je pri kraju rata u tim krajevima Carević od »zelenaca« i lično stradao, zadatak oko raseljavanja tamošnjih porodica zaista mu je teško pao i gledao je, kako kaže, da prema tim porodicama ne bude grubosti. »Optuživali su me iz partijskog rukovodstva, iz Oblasnog komiteta da sam bio premekan, da je trebalo poduzimati energičnije mjere.« i Carević se sjeća da je, nakon što je svoj posao završila Komisija za iseljavanje, u one napuštene kuće odmah zatim, »nakon dva sata«, stigla sreska popisna komisija. Da popiše ono »bijede od imovine« što je ostalo iza iseljenih porodica. »Stoka je predana Državi, roba (ćilimi i slično) data sirotinji«.27) Zemljišni posjedi su valjda, slično kao na Cazinu, prešli u nadležstvo SNO-a Velika Kladuša.

Sjećanja iseljenih. Poglavlje za sebe su naravno porodice, priče tih ljudi koji su iseljeni. Porodice su sačinjavali uglavnom žene, starci, djeca. Mnogih, četiri decenije nakon svega, nema više među živima, ali ima, mladih posebno razumije se onih koji su dio svojeg djetinjstva preživjeli u Srpcu. Uz veliku ozbiljnost zbog patnji koje su prošli, svi ovi preživjeli, veoma dobro se sjećaju Srpca, i bez sus-tezanja, čak rado i s osjećajem neke odgovornosti da to bude negdje zabilježeno, govore o tom isječku svoga života. A sve te priče mogu se zapravo podijeliti, hronološki gledano, u tri dijela. U prvom, ljudi se prisjećaju samog akta iseljavanja sa cazinskog i kladuškog sreza te šoka, tuge, straha koji su pri tome doživljavali, zatim dolazi njihov opis tih par godina života u Srpcu, da bi, u zadnjoj fazi, govorili o svom vraćanju na Cazinsku krajinu i problemima te novim razočarenjima koje su doživljavali nakon povratka. Mada u tom ukupnom zbivanju nije bilo tipičnih ljudskih sudbina, kao što uostalom, u suštini istorija i ne poznanje »tipičnih« individualnih slučajeva, zajedničkih karakteristika je u tim doživljavanjima, normalno, ipak bilo. Ispovijesti ljudi o Srpcu mogle bi napuniti jednu debelu knjigu. Oni koji su prošli sva ta stradanja imaju i moralno pravo da se o njima i napiše takva jedna knjiga. No, u ovoj, koja se bavi svim aspektima Bune iz 1950. godine, iz razumljivih razloga, ne može biti mjesta za sve. Stoga ćemo se ovdje detaljnije upoznati samo sa jednim takvim sjećanjem dok ćemo se brojnih drugih sudbina na ovaj ili onaj način samo dotaknuti u težnji da što je moguće više kompletiramo sliku u vezi sa Srpcem.

Evo, nakon četiri decenije i u izvornom obliku, najprije tog jednog nešto detaljnijeg sjećanja, sjećanja supruge »zamjenika komandanta« ustanka na Cazinskoj krajini, BejzeČović, tada 26-go-

²⁷⁾ Sjećanje Miće Carevića dato autoru u a.a.

dišnjakinje koja je upućena na Srbac sa šestoro male djece, svervom i zaovom.

»Jedno jutro padala je kiša kada su došli ljudi iz odbora i rekli da se svi spremimo, poneseo nešto hrane i da idemo na saslušanje u Šturlić. (Hranu za 2—3 dana). Rekli su da postelju i odjeću ne treba nositi jer će to saslušanje kratko trajati. Kolima smo prebačeni do Šturlića gdje smo u poslijepodnevnim časovima strpani u kamion sa drugim porodicama. Pričali su, a i sama sam mislila da nas vode na strijeljanje jer nam niko nije htio tačno reći. Od plača žena, djece, staraca i straha nismo uzeli ni hranu koju su nam ljudi usput nudili. U Cazin — Srbljanima prebacili su nas u stočne vagonne, a bilo nas je toliko da se nije imalo gdje sjesti. Cijelu noć i sutradan poslijepodne uz duga zadržavanja na stanicama su nas prevozili — a nismo znali gdje. Ljudi su bili izbezumljeni. Plač djece, kuknjava, odraslih i klepetanje voza bilo je sve što se moglo čuti. Vagoni su bili zaključani, vode nije bilo dovoljno ni za djecu, a sve potrebe se obavljale u vagonima. Smrad se širio na sve strane. Niko nas nije pitao imaju li djeca šta piti i jesti. Hrana i voda koju smo sa sobom imali davana je samo djeci. Tek sutra u toku dana vagoni su otključavani na pojedinim stanicama. Istrpali su nas iz vagona sutradan na nekoj stanici (sada znam da je to kod Banjaluke). Odatle smo opet kamionima odveženi i pred samu noć istrpali su nas ispred nekog zadružnog doma. To je bilo selo Sitneš u Srbcu.

Tu su nas dočekali neki ljudi — vjerovatno tamošnji odbornici, a bilo je i mještana — koji nisu pripadnici vlasti koji su prihvatili i odvodili porođice. Kad su mene prozvali — javio se jedan čovjek i rekao da će primiti moju i familiju Muhameda Huskića. To je bio Dušan Marković, koji je pored svojć kuće u dvorištu imao — ljetnu kuhinju — sa dvije manje prostorije sa po 10 m². Srećom, kuća je imala prozore i vrata, ali bez poda. Ta sobica je bila dobra za moju devetočlanu porodicu, jer sam kasnije vidjela da su drugi bez prozora i vrata, a u selu Martincu doseljenici su morali prvo očistiti svinjac pa se onda useliti. Spavalo se na slami goloj ili nečim prekriveno — što smo dobili od mještana. Mnogi su do zime morali prozore zakovati daskama. I pored moje bolesti morala sam raditi kod Markovića kako bih nahranila svoju djecu. Za nas se dugo niko nije interesovao. Sami smo se snalazili uz pomoć mještana koji su i sami bili vrlo siromašni. Mnogi od mještana morali su se povlačiti sa svojih imanja zbog širenja poljoprivrednih dobara, a oni su na silu preseljavani u brdovita područja. Stari koji nisu mogli da radè prosili su a djeca su išla u najam — čuvali stoku

i radili bogatijim mještanima samo da bi preživjeli. Sa požnjevenih poljoprivrednih njiva narod je sakupljao preostalo klasje i tako dolazio do izvjesnih količina žita. Oni koji su se usudili da se vrate rođacima u Cazin bili su brzo uhvaćeni i uz fizička maltretiranja vraćeni. Ostalo se živo da ne znam ni kako, ali bilo je mnogo promrzlih i oboljelih. I ja i moja djeca smo to najviše osjetili. Zimu te godine preselila sam sa familijom kod babe Save — ne sjećam se prezimena. Živjela je sama sa snahom, a sin joj je bio u armiji. Primila nas je iz sažaljenja, jer joj je bilo jasno da mi djeca ne bi zimu izdržali u kući Markovića iako su nam i oni svesrdno pomagali.

U proljeće iduće godine zaposlila sam se na Poljoprivrednom dobru. Moje zdravlje se još više pogoršalo i u preduzeću su mi savjetovali da idem u bolnicu. Otišla sam u Banjaluku gdje sam se liječila, ali znatnog poboljšanja nije bilo. Upućena sam u Zagreb, gdje nisam mogla ostati — nije bilo mjesta. Predložili su mi stavljanje gipsa na karlično kičmeni dio i da se tako vratim. Nije me imao ko vratiti, sama ne bih mogla a mislila sam šta bih i kod djece tako nesposobna za rad. Objasnila sam doktoru moju situaciju i zatražila drugi način liječenja. Dali su mi neke injekcije koje sam dobivala kod djece u Srbcu. Liječenje je potrajalo, ali kako se nije imalo od čega živjeti molila sam u direkciji preduzeća da radim. Oni su me odvrćali i zbog toga davali pomoć za djecu, ali i pored toga morala sam na posao. Liječenje sam nastavila tek po povratku u Cazin. Progon u Srbcu trajao je čini mi se oko tri godine. U tom periodu često sam sa djecom prelazila u druge kuće sve u nadi da će biti bolje. Boljeg je bilo malo, jer su to kuće od ljudi koji su takođe protjerani sa svojih ognjišta i iz Jugoslavije. Selili smo i u lošije onda kada su tim domaćinima rušene kuće, a ovi ranije iseljavani. Jednom su me smjestili u kuću bez prozora, vrata i poda. To sam zbog hladnoće morala zastirati komadima ponjava i nekih prekri-vača. U svoj toj neimaštini i bijedi bili smo jedino zadovoljni odnosom domaćih stanovnika prema nama. Sami siromašni, nisu nam mogli mnogo materijalno pomoći, ali njihova ljudskost davala nam je volju i snagu da ima još dobrog. Nisu nas prezirali, dolazili su nam u posjetu, a i nas su zvali sebi. Djeca su se zajedno igrala i išla u školu, sjećam se da je Dušanova žena jednom čitala pismo sina iz Armije koji je pitao za moju djecu i sve nas pozdravio. Njen sin Mihail pri odlasku u Armiju pozdravio se sa mnom kao sa svojom majkom. Takvi su uglavnom bili. To nam je ulijevalo snagu da još izdržimo. Novac koji smo zarađivali radeći u »svojim« kućama nismo mogli obezbijediti, ali nikada nije nestao, iako se u naše kuće svakodnevno moglo ulaziti.

Nakon više od jedne godine života u izuzetno teškim uslovima posjetili su nas neki ljudi iz Sarajeva. (Jedan se zvao Ekrem.) Ispitivali su nas o svemu, kako i od čega živimo, šta ložimo, napada li nas neko, ko i gdje radi i si. To sve su pisali u svoje notese. Rekli su da za nas nisu znali, inače bi i ranije došli da nam pomognu. Bili smo prema njima nepovjerljivi, jer se za nas niko nije interesovao niti je ko pomagao. Bili su uporni obilazeći i bilježeći više familija o teškom življenju. Rekli su da prostorije u kojima spavamo nemaju ni 1 m² po čovjeku. Odmah tu noć održali su sastanak u Mjesnom odboru i sutradan nam je podijeljeno nešto žita i tačkice onim koji nisu radili. Tad nam je bilo nešto lakše. Zadnja kuća u kojoj smo stanovali bila je po pričanju kuća bivšeg šumara koji je takođe odselio. Ovdje su me jedno jutro obavijestili da dođem u Mjesni odbor, a pozvali su predstavnike i drugih familija. Strah je ponovo zavladao među nama, jer se pročulo da će nas ponovo voditi u neku drugu sredinu. To je bilo pred Novu godinu i oštru zimu. U odboru su nas propitivali o brojnosti familije, bolesnim, starijim, zaposlenim i si. Rekoše nam da će najugroženije familije vratiti u Cazin i da se pripremimo. Meni su saopštili da se sigurno vraćam da spremim familiju i da će me besplatno prebaciti kamionom iz mog preduzeća do voza, a i dalje obezbijediti besplatan prevoz. Pohvalno su govorili o nama kao ljudima i radnicima i da smo zaslužili njihovu brigu. Tako je i bilo. Za nekoliko dana došao je kamion, ali i snijeg. Kao i u dolasku kamioni puni djece i staraca samo ovaj put bez plaća sa smijehom i pjesmom i do Cazin—Srblijanu gdje nas je dočekaao snijeg do pojasa. Prevoza do Cazina nikakva. Kad se svanulo pojavili su se privatni prevoznici sa saonicama. Smjestila sam kod jednog stvari i djecu — manju, a ja sa odraslim krenula sam pješice do Cazina. Pred noć smo stigli u Cazin gdje smo se smjestili kod familije Bilkić (muža moje Starije zaove). Prenoćili, osušili, odmorili i jeli, a onda ujutro — u petak otišla sam na pijacu i kupila limenu peć — varcakuša — da bin mogla zagrijati bar jednu sobu. Bilkić je mojim djeverovima javio da dođu saonicama, po nas i oni su došli. Bila je noć kad smo stigli u Liskovac. Dočekaao nas je moj brat Ferid koji je odmah osjekao jednu šljivu i pripremio drva za loženje. Djecu smo slali kod strica na spavanje, ali ovi od radosti nisu htjeli izuzev dvoje najmlađih. Ni ove noći nije bilo spavanja. San je poremetila hladnoća zimska i radost boravka na svom ognjištu. Ujutro su došle komšije sa hranom. Za naš povratak se nije znalo pa oni koji su mislili da se nećemo nikad vratiti i brzo su raskrmili našu imovinu bili su neprijatno iznenađeni.

Zatekli smo praznu kuću, srećom sa prozorima i vratima. Drugima je i to falilo. Odmah po našem protjerivanju odvedeni su konji, krave, ovce, kokoši. Odnijeli su namještaj, posteljinu, žito, drva i dr. što nikada nije ni vraćeno. Kuća i drugi objekti bili su zbog neupotrebe u ruševnom stanju. Zemlja je djelimično obrađivana od zemljoradničke zadruge, slabo gnojena pa je bila iscrpljena. Neobrađene površine prekrivio je korov. Zemlja se nije imala čim obrađivati i trebalo je dosta vremena dok smo sami mogli obrađivati zemlju. I tada su moja djeca morala ići raditi drugima kako bi nam sa tuđim konjima došli i uzorali zemlju. Izvjesnu pomoć pružili su stričevi Hasan i Mehmed. Djeca su i kod njih radila i... išla u školu.«²⁸⁾

Svi koji su protjerani na srbački srez sjećaju se da im je bilo naročito teško u prvo pola godine. Porodica Hanife Beganović iz Liskovca (supruga Memagine koji je osuđen na 20 godina robije) raspoređena je, zajedno sa porodicama Arifa i Mehmeda Abdića u Stari Martinac. »Dobili smo kuću bez prozora. Bila je grozna glad. Njih 27-oro je u Martincu umrlo od gladi, 14-oro djece i 3 odraslih.«²⁹⁾ U Martincu su bile i tri Šarićke, sve mlade žene sa malom djecom, Redžife i Pašime, supruge ubijenih Selima odnosno Hasana, a udovica Kino Šarić poslije muževljeve smrti 1942. godine živjela je sa djetetom kod njegove braće. Sve tri bile su u Srpcu oko tri godine. Pašime se sjeća, a i mještani se je sjećaju, da je iz Srpca bježala više puta kući i dolazila sa dvoje male djece u naramku. »Išla bih prvo pješke kroz šumu i livade sa djecom do stanice u Laktašima pa vozom do Srbljana, nisam imala ni karte, ali ljudi su mi pomagali. Pet ili šest puta stizala sani u Šariće ali su me odbor-nici ili milicija uvijek vraćali.«³⁰⁾ I Kino Šarić bila je oko tri godine u Srpcu. »Vlasi bili plaho dobri, dali uvijek kruha, oni nas hranili, mi prvih šest mjeseci prosili, zatim počelo nešto davati brašna. U Srbac otjerano 80—100 familija. Kad se vratili na Cazin iz kuće sve pokralo. I opet sovani.«³¹⁾ U kuću od dvije prostorije, također u Martincu, strpano je 25-oro Nadarevića, porodice Arifa i Đulage. Hanka Nadarević, Arifova supruga, krenula je na put za Srbac sa djetetom od sedam dana. »Narod tamo jako fin, svugdje ponešto dali, ostali skoro 3 godine. U međuvremenu u našu kuću u Tršcu ušao Turjankić (omrznuti odbornik sa cazinskog sreza, nap. autora) i tu bila uprava dobra.«³²⁾

²⁸⁾ Sjećanje Bejze Čović zapisao njen sin Ahmet u maju 1990, u a.a.

²⁹⁾ Sjećanje Hanife Beganović dato autoru u julu 1990, u a.a.

³⁰⁾ Sjećanje Pašime Šarić dato autoru u julu 1990, u a.a.

³¹⁾ Sjećanje Kino Šarić dato autoru u julu 1990, u a.a.

³²⁾ Sjećanje Hanka Nadarević dato autoru u julu 1990, u a.a.

»U Sitneše na Srpcu protjeran je sav Šturlić, tu su bili i Kladušani, a porodice iz Srpeca bile su u Martincu i Nožičkom. Nas 15-ro Tričića otišlo je iz Šturlića za Srbac. Nekoliko ih tamo umrlo od gladi, Rekan Mujagić npr. Tjeralo nas da radimo u državnom dobru. U početku nije ništa davalo, kasnije malo bonova i si. Vrlo dobri ljudi iz Srpeca. Uvijek udijelilo komad kruha. Od države ništa. Sjećam se protjeranih porodica Dede Čovića, Salima Bilkića, Šabanagić Huseina, Džehverović Mujage, Džehverović Muharema, Bećirević Medana. Raselilo nas na 2—3 mjesta. Ja dolazio krišom desetak puta iz Srpeca u Cazin i pješke poneseš nešto žita ^ Srblijana pa nazad vozom za Srbac«, sjeća se Tričić Began, brat Ramin, koji je osuđen na 20 godina.³³⁾

Izgleda da se već pominjani kriterij za iseljenje porodica u Srbac, osuda Vojnog suda od preko 15 godina, nije uvažavao u svim slučajevima. Šarić Hasan, osuđen na 18 godina lišenja slobode s prinudnim radom kazuje da njegova porodica nije išla u Srbac zbog brata mu koji je bio odbornik, pa je zato Hasanova porodica pošteđena.³⁴⁾ Porodica još jednog Šarića, Ale Šarića, osuđenog na 17 godina robije također nije otjerana u Srbac.^{3*)} Po drugoj strani Srbac je »prošla« porodica Velage (Mujaginog) Derviševića koji je bio, inače, suđen »samo« 18 mjeseci, na Brezu. Vjerovatno je bilo na Cazinu još nekih sličnih slučajeva ali bi bilo za njihovu tačnu identifikaciju potrebno obimno istraživanje koje možda više nije ni izvodivo.

Da pomenuti kriterij od 15 godina robije lica čija porodica onda treba da se protjera u Srbac, nije bio baš čvrst, potvrđuje i više primjera sa kladuškog sreza. Prema sjećanjima koja je 40 godina kasnije prikupio Smail Topić, na visoke vremenske kazne, na po 18 godina, osuđeni su s područja Male Kladuše Dizdarević Osman, Džanić Medo i Čerimović Redžo, a njihove porodice nisu »uznemiravane«. Ni dvije porodice sa Johovice, Agice (Osmanov) i Hasana (Ramin) Barjaktarevića, nisu protjerane, makar obojica bili osuđeni, prema sjećanju, na po 20 godina zatvora. A s područja Vidovske čak je bilo, opet po sjećanju, četvoro onih sa kaznama od po 15 — 18 godina čije porodice nisu prinudno iseljene, i to: Osmana Bajramovića, Huseina Jušića, Memije Kendića i Mustafe Bajramovića. I mada usporedba sjećanja i dokumenata na visinu kazni pojedinaca potvrđuje nepreciznost sjećanja, ipak velikih od-

³³⁾ Sjećanje' Begana Tričića dato autoru u julu 1990, u a.a.

³⁴⁾ Sjećanje Hasana Šarića dato autoru u julu 1990, u a.a.

^{*)} Sjećanje Ale Šarića dato autoru u julu 1990, u a.a.

stupanja nema (zato autor po tom pitanju i ne interвениše). To i iz razloga što nijedan osuđeni, ako je zatvor preživio, ionako nije stvarno izdržao prvobitno dosuđenu mu kaznu, već je svima njima, vidjet ćemo, ona ipak, jednom ili u više navrata, smanjivana, da bi bili pomilovani ili uslovno otpušteni nakon izdržane prepolovljene ili još manje zatvorske kazne.

Među onima koji su na kladuškome srezu zbog Bune najviše stradali sigurno su bili Nezir Barjaktarević i njegova porodica. Po sjećanju njegove supruge Azize, 40 godina kasnije, dok je Nezir bio u zatvoru, nju i petero djece protjeralo je iz kuće. »Nije nam dalo da sa sobom ponesemo ni što god odjeće i obuće kao ni hrane. Skoro svi smo bos i odvedeni. Oduzeta nam je sva pokretna imovina. Protjerani smo u izolaciju ja, naše kćeri Alije, Hanife, Derviše i Nure te najmlađe dijete sin Husein, star svega godinu i po dana. Husein se u Srpcu razbolio. Bolesnog smo donijeli kući u Johovicu ali je umro i tu je sahranjen. Međutim mi smo se ponovo morali vratiti u Srbac, gdje smo ostali ukupno dvije godine i šest mjeseci. Ja sam u Srpcu morala raditi na državnom dobru. Pogledajte, dali su nam nakraju i radne knjižice ali nisu upisali i radni staž. Ne samo da sam izgubila sina, kad smo se vratili u Johovicu čekale su nas razne nove nevolje. Bili smo prinuđeni, kad se Nezir nakon 10-godišnjeg robijanja vratio, da odselimo iz svoje kuće u Johovici.«⁶⁾ I porodica Arifa Šemića iz sela Šumatac prognana je u Srbac, također supruga (Hasibe) sa četiri kćeri (Džemile, Mine, Adile i Sača). Imali su i jednog sina, ali je on za razliku od porodice Nezirović, bio najstarije dijete — tada u vojsci pa je nekako izbjegao tadašnju porodičnu nesreću. Šemićima, dok su bili u Srpcu, oduzeta je i nepokretna imovina koja im je, međutim, vraćena povratkom u Šumatac.⁵⁷⁾

I svi drugi preživjeli Kladušani sa bolom i nelagodnom sjećaju se četiri decenije kasnije, Srpca. Bili su smješteni u napuštene kuće, bez ikakvog namještaja, u selu Sitneši, zatim Rakovac i na kraju Martinac. Članovi porodica sposobni za rad radili su na ekonomiji. »Naknada za rad bila je 7 kg brašna i nešto masnoće na mjesec dana. Pred kraj smo dobili i radničke knjižice, ali u istinu nema upisanog radnog staža«, sjećaju se pojedini izgnanici.³⁸⁾

Sa kladuškog sreza je relativno najviše porodica u Srbac prognanih iz sela odnosno područja MNO Todorovo. Iz Todorova

⁶⁾ Sjećanje Azize Barjaktarević (supruge Nezirove) dato Smailu Topiću februara—marta 1991. i fotokopija njene radne knjižice stečene u Srpcu, u a.a.

⁵⁷⁾ Sjećanje Hasibe Šemić dato Smailu Topiću u martu 1991. u a.a.

³⁸⁾ Iskazi više Kladušana datih Smailu Topiću, u a.a.

bio je Alaga (Fejzin) Jušić jedan od vođa ustanka i jedini čovjek koji je u Buni stradao od ruke također pobunjenika (Sulje Mehurovića) iz Vrnograča. Osim njegove porodice protjerane su porodice još trojice Jušića, Jušić Bajre zv. Bajrage, Jušić Sabana (Alinog) i Jušić Hasiba (Mašinog). Ostalih šest izgnanih porodica bile su porodice: Tabaković Mehmeda, drugog vođe pobunjenika iz Todorova, čija je kuća razrušena, a zemlja oduzeta i data zadruzi, zatim Sadiković Mustafe, Sulejmanagić Sulejmana, Behrić Bećira, Jašarević Rašida i Zulić Mure. Svi oni bili su zaista osuđeni na visoke vremenske kazne zatvora, a imovina im je konfiskovana. Posebno je mnogo materijalno stradala porodica Sulejmana Sulejmanagića koja je bila među najbogatijim u Todorovu i živjela »u izobilju« za one prilike s obzirom na svoje »dugogodišnje trgovačko porijeklo.« Ipak, prema sjećanju sina Hašima, tada sedmogodišnjeg djeteta koji je »bio sa majkom u izolaciji u Srpcu«, on je bio »prisiljen da prosi po Srpcu sa ostalom djecom, da bi održao članove porodice u životu«. U međuvremenu u njihovu »bivšu« kuću u Todorovu smještena je stanica milicije.¹⁹⁾

Jedno »kompletno« istraživanje teme iseljenja porodica u Srbac sigurno bi otkrilo' još mnoštvo drugih važnih detalja, ovom prilikom bih ukazala još na značajno svjedočenje Huseina Kovačevića, sina Mušinog, čije integralno izlaganje nisam željela »sjeći«, a uključeno je u ovoj knjizi u poglavlje Izabrana sjećanja, svjedočenja, pisma.

Sjećanja Srpcana na Cazinjane. Ipak suviše redukovan bio bi prikaz Srpeca a da nije saslušana i druga strana, domaćini, mještani tih krajeva o kojima su, kako smo vidjeli, Cazinjani znali pričati samo lijepim riječima. Te neke priče, na molbu autora i po dogovoru sa njim je četiri decenije kasnije prikupio izloživši i sopstveno sjećanje, Drago Crndak, nekadašnji partijski funkcioner na srbačkom srezu. Evo njegovog integralnog svjedočenja.

»Od 1952. do 1955. godine bio sam sekretar Opštinskog komiteta SK Sitneši, sreza srbačkog. Na tom opštinskom području, u predjelima sela: Sitneši, Donja Lepenica, Srdevići, Rakovac i Kunove, prostire se Poljoprivredno dobro »Motajica«, sa svoje dvije poljoprivredne uprave, Lepenica i Sitneši. Inače, Poljoprivredno dobro »Motajica« je zahvatalo velike površine i na širem području sreza Srbac: Novi Martinac, Nožičko, Povelic, Brezovljani, Lilić i Bardača: Zemljišne površine što ih je preuzelo ovo poljoprivredno dobro, potiču od napuštenih švapskih, poljačkih i drugih kućišta i

¹⁹⁾ Izjava Hašima Sulejmanagića data Smailu Topiću u aprilu 1991, u a.a.

imanja, kao i od površina koje su se do tada vodile kao opštedruštvena imovina.

Došavši 1952. godine na opštinsko područje Sitneši, zatekao sam mnoštvo građana muslimanske nacionalnosti, doseljenih sa područja Cazina i tamošnje okoline, a zbog tzv. Cazinske bune. Na području poljoprivredne uprave Lepenica i Sitneši bilo ih je nešto oko dvije stotine, od kojih najviše žena i djece. Ali bilo je mlađih muškaraca i ženske mladeži sposobnih za rad.

Prema sjećanju ljudi iz Poljoprivrednog dobra, oko tri stotine Cazinjana bilo je razmješteno i na području Poljoprivrednog dobra »Motajica« u Novom Martincu, Poveliću i Nožičkom. Prema tome, može se pouzdano reći da je na čitavom području srbačkog sreza bilo njih oko pet stotina.

Mnogi od ovih bili su zaposleni na poljoprivrednim upravama Poljoprivrednog dobra »Motajica« u svojstvu sezonske radne snage, a nemali broj bio je i u stalnom radnom odnosu. Tako je, prema nekim tvrdnjama i pokazateljima, njih oko pedesetak bilo stalno zaposleno na poljoprivrednom pogonu Lepenica i Sitneši. Muškarci su obično bili kočijaši, dok je ženska radna snaga obavljala poslove u stočarstvu, voćarstvu i tome slično.

U početku nije im bilo baš toliko u volji da se zapošljavaju, s obzirom na razloge zbog kojih su ovdje pristigli, a i s obzirom na prilike u kojima su se našli. Međutim, ta nevolja se iz dana u dan postepeno prevazilazi, pa se oni, prihvatajući novonastale prilike, snažnije uklapaju ovdje i svestrano se aklimatizuju. Ipak, mora se priznati da to sve nije išlo ni lako ni bezbolno.

Dolazeći 1950. godine na ovo područje, oni su uglavnom razmješteni u napuštene švapske i poljačke kuće, koje su već tada bile u vlasništvu Poljoprivrednog dobra »Motajica«. Te kuće su, mora se priznati, bile dosta komotne, veće prostorije i čvrsto građene, ali su mnoge od njih bile bez prozora, vrata i drugih pogodnosti, neophodnih za stanovanje. To je, neizbježno, uslovljavalo i potrebu njihovih adaptacija. Pored angažovanja Poljoprivrednog dobra »Motajica«, te i takve popravke, dozidavanja prozora, vrata i slično, vršene su i uz neposredno angažovanje Cazinjana. Inače, tadašnje prilike, i društvene i sve ostale, bile su posve oskudne, pa su i njihova prilagođavanja ovdje, bila utoliko i teža. Dolazeći na ovo područje, Cazinjani su sa sobom ponijeli nešto posteljine i posuđe i oskudnu ličnu garderobu. Zahvaljujući okolnostima da su mnoge kuće u koje su useljavali imale i uzidane šporete — kamine, pa im je to što se tiče ogreva, kuvanja hrane i slično, makar donekle olakšalo njihovo počinjanje.

Mnogi od njih, kao zaposleni radnici u poljoprivrednom dobru, postaju vrsni radnici. Posebice su njihova kočijaška umijeća dolazila do izražaja. Njima su se dodjeljivale najbolje konjske zaprege, povjeravali kompleksni radni zadaci, ali su im, za uspješno obavljanje poslova, često dodjeljivana i priznanja. Pored ostalih, sjećam se tako jednog vrijednog i umješnog radnika, vedrog i uvijek veselog, kočijaša »paradnih« kola direktora poljoprivredne uprave, dvadesetogodišnjeg Nurije Huskića. Iz milja zvali su ga »maher šofer«. Budući da sam bio sekretar komiteta na brdovitoj i saobraćajno dosta neprohodnoj opštini, to bi mi direktor poljoprivredne uprave često slao druga Nuriju i tu pristupačnu kočiju, da me preveze na kojekakve selske razgovore, sastanke komunista i si. Takvih putešestvija bilo je, nerijetko, i noću. Nikada taj Nurija ne reče nijednu jedinu riječ, nikada se ne požali da je umoran, nikada ga ne primijetih smrknutog. Vraćajući se sa tih večernjih seoskih sastanaka, Nurija i ja znali smo često i prepjevati kroz te planinske visoravni i pitome brežuljke tog podneblja. Bili smo pravi drugovi, on doseljeni Cazinjanin, kočijaš, a ja stanovnik ovoga kraja, sekretar opštinskog partijskog komiteta.

Po ulozi kojoj sam kao sekretar komiteta morao udovoljavati, brinuo sam o cjelokupnom životu doseljenih Cazinjana na sitniškom području. Tako sam, nerijetko, ulazio u njihove nedaće, kojih je nesumnjivo bilo, ali i u njihove radosti, ako ih je pokatkad bilo. Ništa mi u tome nije bilo teško, naravno ne ni strano, jer smo u svemu zajednički iznalazili i produbljavali smisao za što podnošljivije njihovo življenje.

Ono što se ne smije izbjeći pri ovom kazivanju, je to da ih je narod ovog kraja, jer to i neposredno znam, i dušom i srcem, ne samo razumijevao, već i volio. Reklo bi se da je bio više na strani njihovih nedaća, nego što ih je prekorijsavao. Ovaj svijet nije u njima vidio buntovnike, ustanike, protiv Države i režima, već u krajnjem, samo naivne i nevine žrtve onih koji su ih zavodili.

Cazinjani su u ovaj kraj unijeli i rasprostranili lijepe narodne krajiške pjesme svoje vrsne dosjetke, šalu, viceve. Iako u svojim oskudnostima i drugim neprilikama, mahom su to bila vedra, raspoložena i nasmijana lica, kako kod mladih tako i kod starijih. Gosoprmljivi su bili i više od onoga što su objektivno mogli. Ostala mi je u osjetu, ali ne samo meni, njihova pita misirača i jabukovača, kao i mnoge druge slatkojesticive spremačine i svakojaki domaći slatkiši iz narodskog običaja njihovog kraja.

Prema kazivanju Mirka Vranića, tada povjerenika u srbačkom srezu, Mirka Sančanina, instruktora Oblasnog narodnog od-

bora Banjaluka, Nježić Vida i Košutić Žarka, pogonskih rukovodilaca u Poljoprivrednom dobru »Motajica«, Drage Bogosavca, radnika SUP-a i mnogih drugih, Cazinjani su bili divni ljudi, miran i dobronamjieran svijet. Ali, kako kazuju sjećanja ovih ljudi, a i sam se dobro sjećam, narod ovoga kraja je bio krajnje obazriv i brižan prema njima i ne pamti se da je ikada između Cazinjana i građana ovog kraja, izbio ma kakav sukob ili nerazumijevanje. »Međusobni odnosi između Cazinjana i ovdašnjih mještana«, kako kaže Mirko Vranić, »bili su odista komšijski i prijateljski«.

Na osnovu sjećanja nekih od službenika ondašnjeg srbačkog sreza, Cazinjani su razmješteni na Poljoprivredno dobro »Motajica« po nalogu Ministarstva za poljoprivredu tadašnje Vlade NR BiH, kao što su po tom istom organu 1953. godine povraćeni u svoje krajeve, na svoja ognjišta, u Cazin i okolinu.

Neki od ondašnjih rukovodilaca u »Motajici« sjećaju se slavlja i raspoloženja Cazinjana kada je stigla obavijest da se vraćaju kućama. A bilo je i sjete. One tople, pomalo otužne. Zbog rastanka. Kao radnici u poljoprivrednom dobru, Cazinjani su se čisto srodili sa radnicima koji su također radili u »Motajici«, a sa ovog su područja. Naravno, a i ovi sa njima. A i kako ne bi, jer ih je ovdje na prostranstvima »Motajice« sve jednako kiša kvasila, sunce pržilo i mraz grizao, da bi što stojičkije izduravali ondašnje teškoće koje nisu bile ni male ni jednostavne. To ih je dakle, svakodnevno ne samo zbližavalo, već i povezivalo, bez obzira ko je ko i odakle je.

Zna se, međutim, da se Cazinjani nisu svi povratili u Cazin. Neki od njih su otišli u Bosansku Gradišku, Derventu, Prnjavor, ili otišli negdje drugdje u potrazi za poslom. Poneki od njih su ostali i na poljoprivrednom dobru u Srpcu. Bilo je i ljubavi, one prave, ljudske koja se završavala i brakom. Tako je i Ibro Huskić, kočijaš na Poljoprivrednom dobru, a inače građanin ovog područja, iz Crnaje, zavolio i zaprosio mladu i vrijednu sezonsku radnicu Poljoprivrednog dobra Cazinjanku Bejzu. Stupili su u brak da bi poslije izvjesnog vremena nastavili zajednički život u Prnjavoru, gdje i danas žive u skladnom braku sa poodraslom djecom i unučadima. Bio sam srećan što sam se 1953. godine, skupa sa mnogim ljudima ovdje, radovao srećama Cazinjana pri ispraćaju u njihov rodni kraj«, završava svoju priču Drago Crndak.⁴⁰⁾

⁴⁰⁾ Pismeno svjedočenje Drage Crndaka autoru, u pismu od 20. decembra 1990. godine.

Pokušaj identifikacije porodica i rekonstrukcije broja prognanih ljudi. I na kraju pokušaj da se utvrdi identitet porodica i broj njihovih članova odnosno ukupan broj osoba, valjda već možemo zaključiti — prognanih a ne iseljenih »iz predostrožnosti«, ne negirajući tada vjerovatno i stvarno takvo uvjerenje ministra unutrašnjih poslova NR BiH. Kako arhivski sačuvanih spiskova ovih porodica više nema ili ih ja nisam pronašla, ukoliko je od većinom uništene građe ipak štogod još preostalo (što je svakako također moguće, pogotovo kada znamo da su se akta odlagala i nesistematski i bez reda), upućena sam opet samo na napor da se pomoću sjećanja ljudi nastoji približiti činjenicama i po ovim pitanjima. Taj je put, razumije se, u principu manje pouzdan. Zato su i rezultati takvog istraživanja po pravilu manjkavi, može se govoriti samo o približnoj tačnosti.

Zanimljivo je da se Danilovićeva brojka od »73 porodice« iz njegovih, 1950. godine nastalih, bilježaka odnosno brojka od »60-ak« koje se sjećaju također neki već pominjani tadašnji zvaničnici prilično poklapa sa brojkom od oko 70 porodica kojoj su se, četiri decenije kasnije, nakon »izvjesnog presabiranja« približili Memaga, Hanifa, Zejna, Mehmed, Fatima i Enver Beganović iz Liskovca, pomažući ovaj istraživački napor. Međutim, dok je Danilović imao u vidu brojku ukupno iseljenih, tj. sa oba sreza (i cazinskog i kladuškog), porodica Beganović u broj od oko 70 ubraja samo Familije sa cazinskog područja. U toj ukupnoj rekonstrukciji važno je pitanje tretmana i porodice kao takve, tj. da li je riječ o tzv. užoj (inokosnoj) ili široj porodici. Različita shvaćanja u tom pogledu rezultiraju, razumije se, i različitim brojčanim pokazateljima.

U procesu identifikacije porodica i rekonstrukcije broja njihovih članova protjeranih u Srbac sa cazinskog sreza učestvovali su i Hasan Čović iz Šturlića, Ibraga Topić iz Čoralića, Bejza Čović iz Liskovca, Hanka Nadarević iz Tršca, Draga Božić iz Putinaca (1950. prognana iz Crnaje), ali je za ukupno rasvjetljavanje ovih pitanja ipak daleko najvažnije pismeno svjedočenje dobiveno od pominjane porodice Beganović.⁴¹⁾ Identifikovane porodice razvrstala sam po kriteriju kućnog ognjišta — seoskog prebivališta odakle su te porodice iseljene, navodeći ime i prezime starješine porodice (koji je po pravilu istovremeno negdje izdržavao zatvorsku kaznu, uglavnom u Zenici) te približni ili tačni broj iseljenih

⁴¹⁾ Spisak porodica prognanih u Srbac sa cazinskog sreza uobličio je na molbu i po dogovoru sa autorom, nakon učesća u sastavljanju čitave porodice Beganovića i drugih mještana, Enver Beganović, tijekom 1990. i početkom 1991. godine u a.a.

članova porodica. Samo uz ime starješine potcrtani broj porodičnih članova može se, prema rekonstrukciji porodice Beganović, smatrati tačnim, dok su nepotcrtani brojevi samo vjerovatni, približni. Pokušavajući izbjeći bilo kakve primisli u vezi sa redoslijedom u pobrojavanju tih porodica, odlučila sam razvrstati ih isključivo po abecednom kriteriju.

Porodice iz Liskovca:

starjesina	broj članova porodice
Abdić Ahmet	15
Abdić Bajro	8
Abdić Hasan	8
Abdić Husein	6
Abdić Mehmed	10
Abdić Suljće	7
Beganović Hasan	6
Beganović Ibrahim	9 (1 umro u Srpcu)
Beganović Memaga	8 (1 umro u Srpcu)
Čović Ale	9
Đogić Mehmed	6
Đogić Šabo	8
Kovačević Maše	6
Kovačević Muše	9 (jedno umrlo)
Miskiće Sulejman	7
Mujakić Rekan	4 (Rekan umro u Srpcu)
Mujakić Bešir	4
Mujakić Hasan	8
Mujakić Hasib	5
Mujakić Hasan »hadžija«	6
Šarić Hajdar	6
Šarić Hasan	3
Šarić Ramo	4
Šarić Sejdo	6 (žena umrla u Srpcu)
Šarić Sulejman	10
Šarić Velaga	5
Šarić Mustafa, udovica	2

ukupno porodica: 27, ukupno članova: 194

Porodice iz Šturlića:

starješina	broj članova porodice
Bećirević Nazif	5
Bilkić Šalim	6
Čović Dedo	10
Dervišević Muharem	7
Dervišević Mujaga	7
Odobašić Suijo	6
Šabanagić Husein	7
Topčagić Suljo	10
Tričić Imšir	15

ukupno porodica: 9, ukupno članova: 73

Porodice iz Sturličke Platnice:

starješina	broj članova porodice
Ćoralić Hamid	10
Ćoralić Agan	3
Ćoralić Pašo	10
Džehverović Hase'''	6
Džehverović Medo	7
Džehverović Salih	5
Džehverović Soko	5

ukupno porodica: 7, ukupno članova: 46

Porodice iz Tršca:

starješina	broj članova porodice
Harbaš Huse	8
Mehonjić Fehim	7
Mehonjić Mahmut	7
Nadarević Arif	5
Nadarević Huse (Hasećija)	10
Nadarević Ibro	5
Šumar Đulaga _____	9

ukupno porodica: 7, ukupno članova: 51

^{s'} Porodicu Džehverović Hase tadašnji predsjednik MNO Šturlić opisuje, kako smo vidjeli ranije, kao jedinstvenu i mnogobrojnu (25 članova) dok porodica Beganović identifikuje 4 porodične starješine Džehverović (sa ukupno 23 člana). U oba slučaja radi se ipak o približno istom broju protjeranih ljudi.

Porodice iz Tržačke Platnice:

starješina	broj članova porodice
Hatić Hasan	4
Hatić Husein (umro u zatvoru u Zenici)	9
Huskić Muhamed	7
	ukupno porodica: 3, ukupno članova: 20

Porodice iz Crn a je:

starješina	broj članova porodice
Božić Milan	1 (supruga)
Božić Nikola	3 (supruga i 2 djece)
Božić Stevo	2 (supruga i 1 dijete)
Miljković Mile »Branko«	2 (majka i sestra)
	ukupno porodica: 4, ukupno članova: 10

Porodice iz Pećigrada:

starješina	broj članova porodica
Buljubašić Huse	5
Smlatić Suljo	4
	ukupno porodica: 2, ukupno članova: 9

Porodice iz Kriva je:

starješina	broj članova porodice
Lulić Bećan	10
Lulić Sele	7
Lulić Suljo	7
Lulić Tale, udovica	5
Nuhanović Arif	5
Nuhanović Gigo	8
Nuhanović Hasan	4
Nuhanović Meho	5
Zenković Husein	10
	ukupno porodica: 9, ukupno članova: 61

Porodice iz Ćoralića:

starješina	broj članova porodice
Huremagić Agan	6
Kapić Hase »Sarić«	6
ukupno porodica: 2, ukupno članova: 12	

Porodica iz Kapića:

starješina	broj članova porodice
Kapić Husein	6
porodica: 1, članova: 6	

Porodice iz Mutnika:

starješina	broj članova porodice
Hušić Hamid	5
Hušić Hasib	4
Hušić Husica	8
Hušić Ibrahim	4
Hušić Mumin	6
Hušić Ramo	7
ukupno porodica: 6, ukupno članova: 34	

Bez pretenzija na izračunavanje tačnog broja sa cazinskog sreza na Srbac protjeranih ljudi, jer su ipak pod znakom pitanja i podaci o članovima porodica i precizni podaci o broju samih porodica, kao i pitanje da li porodice tretirati u tzv. užem ili širem smislu, iznesene, dakle autoru dostupne brojke, omogućavaju zaključak da je sa cazinskog sreza iseljeno preko 70 porodica (77) odnosno preko 500 ljudi (516).

I u identifikaciji porodica sa kladuškog sreza učestvovalo je, četiri decenije kasnije, uz autora, više ljudi. Za područje Todorova to je nama već poznati tadašnji učitelj iz tog kraja Hasan Purić, za Gornju Vidovsku odakle je porodice sam lično iseljavao to je Mićo Carević, (obojuca nastanjena kasnije u Banjaluci) a najveći je doprinos svakako Smaila Topića, profesora u penziji, iz Velike Kladuše, koji je, po dogovoru sa autorom, obavio i terensko istraživanje o ovome. Sa kladuškog terena je raseljeno u Srbac mnogo manje po-

rodica, a prema provedenom Topićevom istraživanju, njihov bi spisak bio slijedeći.⁴²⁾

Porodice iz Todorova:

starješina	broj članova porodice
Behrić Bećir	4
Jušić Alaga (Fejzin)	2
Jušić Bajro zv. Bajraga	8
Jušić Hasib (Mašin)	4
Sulejmanagić Sulejman (Suljagin)	7
Tabaković Mehmed	6
ukupno porodica: 6, ukupno članova: 31	

Porodice iz Johovice (zaseok Barjaktarevići):

starješina	broj članova porodice
Barjaktarević Nezir (Alagin)	6 (ženai 5 djece)
Barjaktarević Juso (Jusin)	6
Barjaktarević Hasan (Mehmedov)	9 (otac, mati i 7 djece)
Barjaktarević Ramo	4 (ženai 3 djece)
Sagrković Džafer	5
ukupno porodica: 5, ukupno članova: 30	

Porodica iz Vidovske:

starješina	broj članova porodice
Bajramović Osman	<u>5 (otac, mati, 2 brata i snaha)</u>
ukupno: 5	

Porodice iz Male Kladuše:

starješina	broj članova porodice
Kekić Hasan »Tito«	—
Kekić Husein (Hasanov)	4 (dvije žene i 2 djece)
Bašić Bećir (Mustafin)	3 (ženai 2 djece)

⁴²⁾ Istraživanje pitanja broja raseljenih porodica i broja njihovih članova sa bivšeg kladuškog sreza na srbačko područje izvršio je, po dogovoru sa autorom, u prvim mjesecima 1991. Smail Topić iz Velike Kladuše, u a.a.

Bašić Mustafa	7 (žena i 6 djece)
Bašić Ramo	1 (žena)
Bašić Šerica	<u>1 (žena)</u>
ukupno porodica: 5, ukupno članova: 16	

Porodica iz Velike Kladuše:

starješina	broj članova porodice
Karajić Hasica	<u>4 (2 žene, kći i snaha)</u>
ukupno: 4	

Porodica iz Trnova:

starješina	članova porodice
Karajić Ramo	<u>2 (žena i dijete)</u>
ukupno: 2	

Porodica iz Šijmatca:

starješina	članovi porodice
Šemić Arif	<u>5 (žena i 4 kćeri)</u>
ukupno: 5	

Iako izneseni podaci o raseljenim porodicama sa kladuškog sreza vjerovatno nisu apsolutno tačni, ipak su precizniji od onih sa cazinskog sreza. I zbog ukupnog relativno manjeg broja porodica i ljudi koji su raseljeni bilo je tim lakše ustanoviti odgovarajuće podatke, ali i radi konkretnijeg terenskog istraživanja Smaila Topića, dobivene brojke smatram prilično pouzdanim. Činjenica što se u dokumentima i naknadnim sjećanjima prepliću geografski pojmovi Johovice i Vidovske, očito iz različitog tretiranja istih krajeva, ne utiče na ukupni rezultat iseljenih sa kladuškog sreza. A taj rezultat je, dakle, slijedeći: sa 7 različitih geografskih lokacija kladuškog sreza protjerano je 20 porodica sa 93 člana.

Pod pretpostavkom da prihvatimo kao tačne sve iznesene brojke raseljenih sa čitave Cazinske krajine, ispada da je činom državnog protjerivanja porodica osuđenih za Cazinsku bunu, raseljeno 97 porodica sa 609 članova. Ako pak polazimo od objektivno teško Ustanovljivih zaista posve tačnih brojki, onda je dovoljno zadovoljiti se sa konstatacijom da je u ljeto 1950. godine sa domaćih

ognjišta Cazinske krajine u nepoznato prognano oko sto porodica ili oko šeststo ljudi.

Na neke šire političke i moralne dimenzije ovog jedinstvenog »poduhvata« poslijeratne Jugoslavije osvrnut ću se u Zaključnim razmatranjima.

Glava sedamnaesta

SUDBINA OSUĐENIKA

U kontekstu svih ovih događanja nakon Bune još je jedna tema također nezaobilazna — pitanje pojedinih sudbina. Riječ je o vojno suđenima na dugogodišnju robiju, na konfiskaciju njihove imovine i dr. Te smo ljude »ostavili«, da se podsjetimo, nakon izrečene presude, na osam cazinskih i jednom slunjskog vojnom procesu, odnosno u trenutku kada su osuđenici iz Cazina deportovani za zenički i sarajevski zatvor, a slunjski, prema iskazima svjedoka za onaj u Staroj Gradišci. Šta bi sa njima dalje? Bilo bi ne samo preambiciozno već i objektivno nemoguće pratiti svačiju pojedinačnu sudbinu. No, sačuvana, također vojnosudska, dokumentacija omogućava ipak dobar uvid posebno u pogledu trajanja izdržavanja zatvorskih kazni.

Ali, na prvom mjestu potrebno je da se upoznamo sa sudbinom na smrt osuđenih, njih 16 sa Cazinske krajine i dvojice sa slunjskog sreza. Dakle njih ukupno 18 a ne.20, tj. 17 sa Cazinske krajine i 3 sa slunjskog sreza, kako proizlazi iz izvještaja pukovnika S. Filipovića i D. Lauševića. To su bili: Milan i Nikola Božić te Mile Miljković »Branko« iz sela Crnaje. Ale Čović iz sela Šturlička Platnica, Dedo Čović »Mušan«, Agan Coralić i Muharem Dervišević iz sela Šturlić, Đulaga Šumar iz sela Tržac, Hasib Beganović iz sela Liskovac, Husein Zenković iz sela Krivaja, Husein Kapić iz sela Kapići (svi cazinski srez), Ramo Karajić iz sela Trnava (u drugoj zvaničnoj dokumentaciji to se selo ne naziva Trnava već Trnavi), Hasan Kekić iz sela Mala Kladuša, Nezir Barjaktarević iz sela Gornja Vidovska (po sudskoj dokumentaciji riječ je o Gornjoj Vidovskoj, a sama porodica Barjaktarević svojim tadašnjim mjestom prebivanja smatra Johovicu. Zaselak Barjaktarevići je između sela Gornja Vidovska i sela Johovica, pa je tako bilo moguće tumačiti

pripadnost ili jednom ili drugom selu. Iz istih razloga Alu Čovića tretiralo je ili kao stanovnika sela Liskovac ili kao stanovnika sela Šturlička Platnica) i Mehmed Tabaković iz sela Todorovo (svi srez Velika Kladuša) te Mile Devrnja i Nikola Beuković, obojica iz sela Koranski lug (slunjski srez).

Prema sačuvanoj sudskoj dokumentaciji svi su oni, osim M. Devrnje, još na kraju glavnog sudskog pretresa najavili žalbe na ove presude. Prema svjedočenjima, četiri decenije kasnije, više njih je na sudu izjavilo da se neće žaliti na presudu. Tako, prema Stevi Božiću npr. odbili su da se žale M. Božić i A. Čović, dakle obojica na smrt osuđenih, ali i on S. Božić (17 godina robije) i valjda još neki. Ismail Ajkić, jedan od onih također osuđenih na najdužu vremensku kaznu zatvora, svjedoči o čak jednom verbalnom duelu između M. Božića i advokata Groznika po pitanju žalbe na presudu u momentu nakon njenog izricanja na glavnom pretresu. Po Ajkiću, desilo se slijedeće. Sudija pita Milana hoće li se žaliti na kaznu (kaznu smrti strijeljanjem), a ovaj odvrati: »Neću.« Umiješa se advokat: »Ja ću se žaliti.« Milan mu odbrusi: »Nenlaš se pravo žaliti protiv moje glave.« Autor je, međutim, dužan pomenuti, da je mogao Ajkić \$voju priču zasnovati samo na nekom posrednom izvoru, pošto on nije lično prisustvovao momentu izricanja presude na procesu 6. juna (suđeno mu je u jednoj ranijoj grupi).

Kako bilo da bilo, u zakonskom roku od osam dana žalbe svih na smrt osuđenih, osim Devrnjine (napisane uglavnom po braniocima) dostavljene su Vojnom sudu u Sarajevu, odnosno Vojnom sudu u Zagrebu. Ti sudovi su naime bili propisani posrednici adresiranom subjektu — Vrhovnom vojnom sudu. Po Zakonu o vojnim sudovima Vrhovni vojni sud bio je druga i istovremeno zadnja predviđena vojnosudska žalbena instanca: »Protiv odluka prvostepenih vojnih sudova dopuštena je žalba Vrhovnom vojnom sudu.«¹⁾ S obzirom da je sada riječ samo o na smrt osuđenima treba još dodati da su sve takve presude obavezno morale biti potvrđene od strane Vrhovnog vojnog su<da: »Presude prvostepenih vojnih,sudova kojima su izrečene smrtne kazne, bez obzira da li je protiv njih podignuta žalba ili ne, pravosnažne su tek kada ih potvrdi Vrhovni vojni sud«.²⁾

Sve žalbe, osim one Nikole Beukovića, otkucane su na pisaćoj mašini. No, prisustvo branilaca u stvaranju žalbi vidi se, međutim, posebno iz samog njihovog teksta koji je — tekst svih »cazinskih«

¹⁾ Sl. 1. FNRJ, br. 105 od 10. decembra 1947, čl. 6, st. 1.

²⁾ Isto, čl. 6, st. 4.

žalbi — sačinjen pravnički, dakle ipak stručno, što naši osuđenici u svakom slučaju ne bi mogli sami aa urade. Sve se pomenute žalbe pozivaju na određene članove ZKND, KZ i ZKP, pobijajući osnovanost pojedinih elemenata iz presude. Analiza svih tih žalbi, ne samo onih na smrt osuđenih, pokazuje da su one sastavljene uglavnom u sadejstvu između osuđenika i branilaca. U nekim slučajevima — ako je suditi samo po tekstu žalbe — ta je saradnja bila obimnija (Husein Zenković Bešlagin, Čedo Bogunović), u nekim vrlo mala (M. Božić, M. Miljković, H. Kekić). Iz žalbi, koje se u sklopu ukupne dokumentacije o vojnom suđenju u Cazinu čuvaju u CAVS-u, proizlazi da nijedan osuđenik otkucanu žalbu nije vlastoručno potpisao, a da je samo neke, u ime osuđenih potpisao njihov »branilac po službenoj dužnosti«, Muhamed Sadiković npr.

No, svakako nas više zanimaju pitanja vezana za sam sadržaj žalbi. Da li su na smrt osuđeni tražili tek milost ili su se žalili na presude zbog samih kvalifikacija u njima? Bilo je i jednoga i drugoga, ali najviše toga drugoga, pri čemu je bila očito neophodna aktivnost pravnika, pogotovo kad se ima u vidu nepismenost, slaba pismenost, neobrazovanost i opšta skučenost osuđenika.

Branionci po službenoj dužnosti, oni isti sa vojnosudskih procesa, okomili su se u koncipiranju, sastavljanju i formuliranju žalbi samo na nekoliko uglavnom istih tačaka iz presuda u kojima je, po njima, bitno povrijeđena krivično-pravna zakonska regulativa. U nekim žalbama, čak eksplicitno pominjući čl. 262 i 267 ZKP, a u drugim preskačući taj formalni čin, branionci su, dakle, (primjer žalbe A. Čovića Vrhovnom vojnom sudu od 13. juna 1950)³) polazili od sljedećeg:

Čl. 262 ZKP

»Prvostepena presuda može se pobijati:

- 1) zbog povreda propisa krivičnog postupka na glavnom pretresu
- 2) zbog povrede krivičnog zakona
- 3) zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja
- 4) zbog odluke o kazni, o troškovima krivičnog postupka i o građansko-pravnim potraživanjima«

Čl. 267 ZKP

»Odluka o kazni može se pobijati kad je kazna izrečena u granicama zakona, ali je nesrazmerna društvenoj opasnosti dala i učinioca...«

) CAVS, 308/50, Žalba A. Čovića od 13. juna 1950. godine.

Branioци su imali u vidu i čl. 266 ZKP koji glasi:⁴⁾

»Pogrešno utvrđeno činjenično stanje postoji kad iz činjenica koje je sud uzeo kao dokazane ne proizlaze oni zaključci na osnovu kojih sud utvrđuje krivičnu odgovornost optuženog, ili kad sud dokaze nije pravilno cijenio, a nepotpuno utvrđeno činjenično stanje postoji kad sud odlučne činjenice nije uzeo u obzir ili dokaze nije dovoljno cenio.«

Sve žalbe na presude o smrtnoj kazni posebno su se pozivale na nekonzistentnost sudskih odluka u primjenjivanju onih zakonskih članova iz ZKND i KZ koji se odnose na pitanje »obilježja krivičnog djela« i na pitanje postojanja »naročito otežavajućih okolnosti«. »Obilježja krivičnog djela« iz čl. 3 t. 7 i t. 13 ZKND (s kojima smo se već ranije upoznali) ne mogu se, prema žalioциma, uzeti u obzir pri odmjeravanju kazne i kao otežavajuće okolnosti, jer se time povređuje čl. 61 KZ (opšti dio):

»Okolnosti koje čine obeležja krivičnog dela ne mogu se pri odmeravanju kazne uzeti kao otežavajuće ili olakšavajuće okolnosti.«⁵⁾

Zalioци su se, prema tome, pozivali na nespojivost odnosno eksplicitnu zabranu presuđivanja za isto djelo i po osnovi »obilježja krivičnog djela« i još po osnovi »otežavajućih okolnosti«, dakle po dva osnova.

Drugi aspekt smrtnih presuda koji su mogli, u principu, žalioци također uspješno pobijati odnosio se na tzv. naročito otežavajuće okolnosti. Navodim ih kao »takozvane« zbog toga jer je sintagma »naročito otežavajuće okolnosti«, čak valjda i u ono vrijeme legalno omogućavala nedopustivo voluntarističku mjeru aplikacije.

Naime, »naročito otežavajuće okolnosti«, tj. jedini kontekst koji dozvoljava izricanje smrtno presude, javlja se u ondašnjem važećem zakonodavstvu na samo jednom mjestu i što je još značajnije u izrazito nedefinisanom smislu:

Čl. 4 stav 1 ZKND

»Dela iz čl. 3 ovog zakona, izuzev dela iz tač. 14, kazniće se lišenjem slobode sa prinudnim radom najmanje 3 godine, konfiskacijom imovine i gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava, a pri postojanju naročito otežavajućih okolnosti smrtnom kaznom.«⁶⁾

⁴⁾ SI. 1. FNRJ, br. 97 od 6. novembra 1948. godine.

⁵⁾ SI. 1. FNRJ, br. 106 od 13. decembra 1947, Krivični zakonik.

⁶⁾ SI. 1. FNRJ, br. 59 od 23. jula 1946, Zakon o krivičnim delima protiv naroda i Države.

»Naročito otežavajuće okolnosti« žalioci su nastojali pobijati dvostruko. Prvo, pozivajući se na čl. 58 KZ koji glasi:

»Pri odmjeravanju kazne smatraće kao otežavajuće okolnosti naročito:

- 1) ako je krivično delo moglo da ugrozi interese države
- 2) ako je krivično delo učinjeno u sastavu bande, zavere ili rada drugog zločinačkog udruženja
- 3) ako se potstrekavanje ili pomaganje odnosi na krivično delo maloletnog ili duševno zaostalog lica koje je podređeno potstrekavu ili pomagaču
- 4) ako je krivično delo učinjeno iz koristoljublja ili drugih niskih pobuda
- 5) ako je krivično delo učinjeno na naročito svirep način, nasiljem ili lukavstvom ili prema licu koje je podređeno učiniocu krivičnog dela ili prema licu koje se nalazi u bespomoćnom položaju
- 6) ako je Krivično delo učinjeno u povratu.«⁷⁾

U žalbama je isticano da su to, dakle, »otežavajuće« a ne »naročito otežavajuće« okolnosti.*) I, drugo, navođeno je kako čl. 4. stav 1. ZKND govori o »naročito otežavajućim okolnostima« u množini, što dakle podrazumijeva bar dvije ili više takvih okolnosti što opet, prema žaliocima, nije moglo biti dokazano.')

U svim žalbama osporavan je stepen presuđene krivice, ukazivano je na mnogo manje posljedice krivičnih djela i mnogo manju društvenu opasnost njihovih počinioca nego što je to proizlazilo iz presude. Uz to, prvostepenom sudu, Vojnom sudu u Sarajevu koji je sudio u Cazinu, zamjereno je što pri odmjeravanju kazni uopšte nije uzimao u obzir i mnoge olakšavajuće okolnosti kakve su, u zavisnosti od pojedinačnih slučajeva bile naročito: opšta društvena i posebno kulturna zaostalost, nepismenost ili slaba pismenost, skučenost, politička nesvjesnost ili ograničenost, nepromišljenost, boležljivost, mladost (M. Miljković, 23 godine), starost (H. Kekić, 71 godina), dotadašnja neporečnost i nekažnjivost, višegodišnje služenje u JA, bezrezervno priznanje, javno i skrušeno kajanje, teške materijalne prilike, »opterećenost« velikim porodicama, pogotovo onih sa mnogo djece (H. Zenković — 10 djece, A. Čović — 6 djece, N. Barjaktarević — 5 djece). Dok su se svi na smrt osuđeni

⁷⁾ Krivični zakonik, čl. 58.

^{*)} CAVS, k 308/50, Žalbe Milana Božića, Mile Miljkovića, Hasana Kekića, Ale Čovića, Nikole Božića, k 307/50, Žalba Huseina Kapića.

^{')} CAVS, k 306/50, Žalba Nezira Barjaktarevića, k 304/50, Žalba Huseina Zenkovića.

pozivali, prije svega, na u presudama već pomenute povrede krivičnog zakonodavstva, to su se drugi žalioći, također uglavnom preko svojih branilaca, čak pretežno pozivali na za njih olakšavajuće okolnosti koje da prvostepeni sud nije dovoljno uvažavao. Takva je npr. kratka i jasna žalba Džafera Sagrkovića, inače odbornika iz Gornje Vidovske, osuđenog na 20 godina lišenja slobode sa prinudnim radom kao glavnom kaznom. Žali se na karakterističan način:

»Smatram da kazna nije srazmerna stepenu opasnosti društveno krivičnog dela i učinioca. Ja kao učinilac defa sam kulturno, prosvetno i politički zaostao čovek. Ova zaostalost posledica je toga što bivša Jugoslavija nije našem kraju poklanjala ama baš nikakve pažnje. U školu nisam išao, samouk sam i znam jedva da se potpišem. Stoga nisam bio u mogućnosti da pratim dnevnu štampu i da proširim svoj politički vidokrug, te je neprijatelj mogao lako da me zavede.

Moja ograničenost vidi se po tome što sam kao član nar. vlasti mogao da nasednem lažnoj propagandi i da budem zaveden. Krivim se osećam i skrušeno se kajem.

Kako je sud ipak uvideo da za društvo nisam potpuno izgubljen i da se cilj kazne može postići prevaspitavanjem obećavam da ću uložiti sve svoje snage da što pre postanem koristan član socijalističkog društva, te stoga molim da mi se izrečena kazna smanji.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Sagrković Džafer«
(nevlastoručni potpis)¹⁰⁾

Potpuno sam, bez pomoći branioca, Vrhovnom vojnom sudu 10. juna obratio se na smrt osuđeni Nikola Beuković. Iz sačuvane dokumentacije nije vidljivo zašto Beuković nije koristio pri sastavljanju svoje žalbe branioca po službenoj dužnosti na koga je imao zakonsko pravo. Prema njegovom ponašanju na sudu, kako ga opisuje četiri decenije kasnije npr. Rade Mandić, također optuženi i osuđeni na slunjskom procesu, zatim prema njegovoj na sudskom procesu iskazanoj volji da se žali (sudska dokumentacija), te po osnovi njegove nevještom rukom pisane »molbe«, autor je mišljenja da bi N. Beuković rado prihvatio mogućnost pomoći branioca ako bi mu ona tada bila na raspolaganju. Beukovićeva žalba Vrhovnom vojnom sudu odnosno »molba«, kako ju je on sam naslovio, ne poziva se ni na kakve pravne norme već predstavlja očaj-

¹⁰⁾ CAVS, k 306/50, Žalba Sagrković Džafera.

Nikola Beuković (treći s desna) prvoborac, čovjek br. 2 hrvatskog dijela ustanika, član štaba rukovodilac akcije na slunjskom srezu. Likno pisao molbu za pomilovanje. Strjelja 22. 8. 1950. (sliku ustupio Petar Zmajčić).

nički čin čovjeka koji pokušava da spasi svoj život, tražeći ljudsku milost. Beuković svoju molbu započinje podatkom da je na kraju rata bio komesar Veterinarske bolnice II JA u Zagrebu ali na tom položaju »dosta velikom osjetio sam se da istom nisam u stanju odgovoriti kako sa osnovnom školom, a zatim iz nanešenih ratnih posledica koje su ostale kod mene nakon prebolenja Tifusa 1943... te prema doktorskom pregledu sam u stvari pronađen za dalji razvoj skroz nesposoban i neodgovoran za velike položaje.« Zato se i demobilisao u decembru 1945, i vratio zemljoradnji. Dodijeljena mu je kuća. U 1948. i 1949. godini učestvuje u izgradnji kuća porodicama palih boraca. Radi na otvaranju osnovne škole u Koranskom lugu. Pošto u jesen 1949. ne uspijeva, po zadatku, nagovoriti nekoliko domaćinstava da pristupe SRZ, isključen je iz KPJ te je od tada »odvojen od svi dobri i napredni ljudi«, pa je zato potpao pod uticaj Mile Devrnje od koga je, kaže, lažima pridobijen da bi postao bandit, kukavica i izdajica naroda »a pred samu izdajničku rabotu Devrnja mi je saopštio da je doznao da sigurno on i ja kavo i ovi ostali članovi koi smo to isključeni iz Partije danas je Partija osudila na smrt ida ćemo biti poubijani.« Beuković izjavljuje da je inače »redovito i sa punom voljom« davao obaveze, otkupe i poreze što može da potvrdi MNO. Da nije nikoga nagovarao na put izdaje, nikoga ubio ili zlo kome učinio, već »eto kao bijednik i zavedenik bio sam uključen u banditsku grupu, a đesam se na kraju sam prijavio vlastima«. Apelira i na tugu svog »u crnozavijenog bjednog i nevinog sina«, polaznika drugog razreda osnovne škole. Moli za poštedu života od smrti i da robija »makar to bila doživotna, pošto mislim da bi bar neki put imao prilike kroz prozore Kaznijune viditi slobodni narod... a također i prirodu..., isto tako da mog nejakog i nevinog sina mogu posjetiti pismom i čuti o njegovom mladom životu.«¹¹⁾

Vojni sud u Zagrebu proslijedio je Beukovićevu »žalbu« najprije vojnom tužiocu, čiji je odgovor bio da »u samom tekstu žalbe nisu navedene nikakve okolnosti niti momenti koji bi bili nepoznati istrazi i vojnom sudu pri odmjeravanju kazne, a koji bi bili od uticaja na vrstu izrečene kazne... Njegovo veliko zauzimanje za uspjeh poduzetih planova, unutrašnje organizatorske aktivnosti u visokom stepenu, kao i aktivno učestvovanje u gotovo svim akcijama koje su poduzeli odmetnici, ukazuje na pravilnost odmjerene kazne. Napose se imalo u vidu, a i danas treba imati pred očima, da se radi o bivšem oficiru J. A., prvoborcu koji je prošao kroz či-

¹¹⁾ CAVS, 343/50, Molba Nikole Beukovića od 10. juna 1950.

tavu NOR i nar. revoluciju, upoznao njenu potrebu i grandiozne tekovine, pa svjestan postignutih rezultata ipak otpočeo djelovati neprijateljski, povezavši se sa izrodima i izdajnicima.« Zamjenik vojnog tužioca major dr Viktor Damjan zaključuje »da je kazna potpuno pravilno odmjerena i umjesna, a žalbu treba odbaciti kao neosnovanu i nikakvim opravdanim argumentima zasnovanu«. ¹²⁾

Već 16. juna, tj. sutradan, Vojni sud u Zagrebu čitav krivični predmet (dokumentacija o istražnom postupku, o glavnom pretresu, presude izrečene »optuženom Devrnji Mili i drugima«, Beukovićevu žalbu, odgovor Vojnog tužništva u Zagrebu) pod sud. br. 343 šalje Vrhovnom vojnom sudu u Beograd. ¹⁾

Vojni sud u Sarajevu sukcesivno je slao Vrhovnom sudu krivične spise radi rješavanja po žalbama na smrt osuđenih (i drugih), već u zavisnosti o kome od osam vojnosudskih procesa se radilo. Zadnje dostavljanje tih spisa, zajedno sa žalbama, bilo je, razumije se, ono kojim se na nadležni postupak Vrhovnom vojnom sudu upućuju krivični predmeti sa 8. (zadnjeg) cazinskog procesa, ali samo onih okrivljenih koji su se i žalili na prvostepene.sudske odluke, a to su bili svi osim Sele Lulića i Steve Božića. Sa naznakom da se radi o hitnom aktu pošto su u pitanju »smrtne presude« iz prpratnog dopisa predsjednika Vojnog suda majora Blagoja Boškovića, od 24. jula, još saznajemo da se vojni tužilac nije žalio na presude kao i da nije dao nikakav odgovor na podnesene žalbe optuženog M. Božića i ostalih. ¹⁴⁾

Sta bi, dalje, sa žalbama njih 17 od 18 na smrt osuđenih (jedan, Mile Devrnja, se nije žalio)? Sve njih je Vrhovni vojni sud odbio, a prvostepene presude potvrdio. I mada su konačne presude, presude Vrhovnog vojnog suda donošene odvojeno (po »grupama«), obrazloženje presude grupi zadnjeoptuženih u Cazinu, s Milanom Božićem na čelu, najindikativnije je i najkarakterističnije, a s obzirom da se radilo o najvećem broju na smrt osuđenih, o glavama sedmorice, s tim bi se obrazloženjem možda bilo i najznačajnije upoznati.

Dakle, tačno mjesec dana nakon upućenog mu ukupnog krivičnog predmeta (zajedno sa žalbama) pod br. 308, vijeće Vrhovnog vojnog suda, u sastavu trojice potpukovnika: Špira Mićunovića, Dr Frederika Davida i Slavka Balaša, presuđuje da su »navodi

¹²⁾ CAVS, k 343/50, bb, Odgovor zamjenika vojnog tužioca majora dr Viktora Damjana od 15. juna 1950. godine.

¹³⁾ CAVS, k 343/50, Dopis predsjednika vojnog suda u Zagrebu majora Đure Polaka od 16. juna 1950. godine.

¹⁴⁾ CAVS, k 308/50.

žalbi neumesni i neosnovani... pa se prvostepena presuda u celosti potvrđuje«. Priznanje radnji za koje su oglašeni krivima i međusobno terećenje, kako u istrazi tako i na glavnom pretresu i vijeće Vrhovnog vojnog suda prihvatilo je kao osnovicu činjeničnog stanja i krivice optuženih. U tom su pogledu protiv prvostepene presude u svojim žalbama prigovorili samo Čedo Bogunović i Hasica Karajić, ali je njihove navode Vijeće odbacilo s obrazloženjem da nisu ponudili nikakvih novih razloga zašto »tek sada« poriču krivična djela za koja su suđeni, a svoje žalbe ne potkrepljuju »nikakvim argumentima koji bi ih činili vjerodostojnim«. Opšte obrazloženje konačne presude 14-orici obiluje, kao i prvostepene presude Vojnih sudova u Sarajevu i Zagrebu, teškim kvalifikacijama osuđenih i radnji koje su počinili: da su bili »uglavnom kulački elementi, a u političkom pogledu većim delom su pripadnici kvislinških vojnih i protivnarodnih režima«, da su njihova krivična djela »najopasnija« jer su imala-za cilj »obaranje postojeće narodne vlasti i svrgavanje postojećeg poretka u našoj zemlji i to oružanim putem, i putem pljačke i paljevine narodne imovine«, da je njihov »glavni« cilj bilo bogaćenje na račun sirotinje. Obrazloženje presude posebno zarijera Božiću, Čoviću i drugima što su za svoje krivične radnje izabrali momenat »kada je Jugoslavija u najvećem naponu izgradnje socijalizma, izgradnje bolje, lepše i srećnije budućnosti naših naroda, kada u njoj svaki pošten radni čovek daje maksimum snage radi što boljeg ispunjenja postavljenih zadataka i izvršenja Petogodišnjeg plana, i s druge strane kada -su se na Jugoslaviju okomili svi njeni neprijatelji raznih boja, težeći da putem kleveta i laži, te raznih pretnji i zveckanja oružjem na granici, izazovu bilo kakav metež unutar zemlje a u nameri da bi došlo do promene postojećeg uređenja u našoj zemlji — smatrajući da će u takvoj situaciji, a kao što su to uglavnom navikli i u toku rata, moći zabosti nož u leđa našim narodima, te da će uspeti da na vlast ponovo povrate poznate izdajničke elemente tipa kralja Petra, Mačeka i dr., koje je naša revolucija zauvek svrgnula sa grbače našeg naroda. Zato su se optuženi i nazvali »kraljeva vojska«. Iz njihovih radnji su proizašle i teške posledice naročito po narodnu imovinu...«

Vijeće Vrhovnog vojnog suda kratko se osvrnulo na prigovore iz žalbi koji se odnose na aspekt »naročito otežavajućih okolnosti« i na aspekt »obilježja krivičnog djela«. Pojam »naročito otežavajućih okolnosti« iz čl. 4 stav 1 obrazloženje Vijeća ne pominje. »Vrhovni vojni sud je takođe prihvatio i otežavajuće okolnosti koje je prvi sud uzeo optuženom Milanu Božiću i ostalim optuženima koji su osuđeni na smrtnu kaznu, jer one ne čine obeležje kri-

vični dela u pitanju u smislu čl. 61 OKZ, pa zato su pravilno kao takve i uzete, te se baš na osnovu njih, a u smislu čl. 4 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, za utužene radnje ovim optuženicima i može izreći smrtna kazna, obzirom da su se u svom neprijateljskom radu pokazali toliko uporni i aktivni da je i nužna njihova izolacija, da bi ostali meštani u njihovom kraju za uvek bili oslobođeni ovako lošeg uticaja i vaspitanja od ovih protivnarodnih i izdajničkih elemenata... S druge strane Vrhovni vojni sud smatra, da je prvostepeni sud, obzirom na vrstu i težinu dela u pitanju kao i loše kvalitete optuženih, i onako odmerio optuženima prilično blage kazne, te da, prema tome, ne postoji nikakvog osnova koji bi govorio u prilog optuženih, tj. radi kojeg bi se mogla optuženima kazna smanjiti. Usled toga je Vrhovni vojni sud i u ovom pogledu žalbe optuženih odbio kao neosnovane, pa je prvostepenu presudu u celosti potvrdio...«¹⁵⁾

Vrhovni vojni sud se nije, dakle, potrudio ni da objasni kako to, odnosno zašto pri odmjeravanju kazni u obzir uzete otežavajuće okolnosti »ne čine obeležje krivičnih dela u pitanju u smislu čl. 61 OKZ. Ili Vrhovni vojni sud to nije umeo da učini? Izbjegavanjem decidnog obrazloženja, obrazloženja koje se tražilo i koje je, napose, on bio dužan dati, Vrhovni vojni sud, po autorovom mišljenju, potvrđuje, ako ništa drugo, a ono svoju profesionalnu nemogućnost.

Još 12 dana kasnije, 12. jula 1950. godine, Vrhovni vojni sud u drugom stepenu odbija i žalbu N. Beukovića »a u smislu člana 268 st. 3 ZKP u pogledu opt. Devrnje Mile u celosti potvrđuje«. Takva pravna formulacija Vrhovnog vojnog suda bila je potrebna zato jer M. Devrnja nije podnio žalbu na presudu prvostepenog suda. To nije učinio, inače, ni vojni tužilac »u njegovu korist«.¹⁶⁾

I dalje praćenje sudbine osuđenika Cazinske bune omogućeno je »trajnim čuvanjem« vojnosudske dokumentacije. Svima, sada definitivno presuđenima, kao zadnja mogućnost spasavanja ostalo je obraćanje s molbama za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ. Do »diferencijacije« je i došlo na tom zadnjem mogućem nivou.

Stvari su se brže odvijale kod Slunjana, što je i logično jer su bila u pitanju samo dvojica ljudi na smrt osuđenih od kojih se jedan nije ni žalio (a svi ostali osuđeni na vremenske zatvorske kaz-

¹⁵⁾ CAVS,-k 308/50 — 35, Presuda Vrhovnog vojnog suda od 24. avgusta 1950. godine.

¹⁶⁾ CAVS, 343/50.

ne nisu na suđenju u Slunju uopšte ni najavili žalbe). Već smo do sada primijetili određene razlike u proceduri »post-sudskih« odnosa prema okrivljenima i u Cazinu i Slunju. Tako su svi na smrt osuđeni u Cazinu uputili žalbe Vrhovnom vojnom sudu, sa slunjskog procesa od dvojice samo jedan. Zamjenik vojnog tužioca Zagrebačke armijske oblasti odgovorio je na žalbu N. Beukovića, negativno, a zamjenik vojnog tužioca sarajevske armijske oblasti nije odgovorio ni na presudu ni na žalbu okrivljenih. Već sve ovo, kao i neki drugi »detalji« (Beukovićeve »molba« a ne žalba, odustajanje svih ostalih u slunjskom procesu da se uopšte i ne žale na prvostepene presude), govori da je na određen način slunjski kurs kažnjavanja pobunjenika ove još više prestravio. U prilog tezi o tom možda još oštrijem slunjskom kursu ide i jedan dokument Udbe NR Hrvatske za oblast Karlovac upućen Vojnom sudu u Zagreb, nastao već nakon potvrđivanja smrtnih kazni Mili Devrnji i Nikoli Beukoviću od strane Vrhovnog vojnog suda. U tom dopisu od 26. jula, koji potpisuje major Mate Rajković, se kaže: »U vezi Vašeg dopisa sud. br. 343/50 od 17. jula 1950. dostavljamo Vam u prilogu molbe za pomilovanje od okrivljenog Devrnja Mile i okr. Beuković Nikole, koji su po Vrhovnom sudu osuđeni na kaznu smrti — streljanjem, gubitak građanskih prava, konfiskaciju imovine i gubitak rezervnih činova u JA, s prijedlogom, da se molbe odbiju, jer nema opravdanih razloga za pomilovanje.«¹⁷⁾

Pomenuti akt Udbe NR Hrvatske za oblast Karlovac koji govori o »molbama za pomilovanje od okr. Devrnja Mile i okr. Beuković Nikole« označava novu i zapravo onu zadnju moguću fazu u odnosu prema osuđenima — pokušaj da se putem akta milosti spase životi. Tih »molbi za pomilovanje« autor u CAVS nije našao Ali, ne osporavajući eventualno njihov stvarni nastanak — što bi možda mogla da bude priča za sebe — ni u kom slučaju, ni pravno ni moralno, nije bio umjestan postupak kojim je dato Udbi da opet(!), i nakon završene ukupno teorijski moguće pravne procedure, problem ona ocjenjuje. Nijedan propis ne predviđa tako nešto, kao što je i van svake logike da se Udbe izjašnjava o činu milosti!

Od nastanka citiranog dopisa Udbe do samog čina smaknuća dvojice glavnih slunjskih pobunjenika nije prošlo ni mjesec dana. Prezidijum Narodne skupštine FNRJ molbe za pomilovanje odbija 17. augusta. Već pet dana nakon toga presuda kazne smrti strijeljanjem je i izvršena. Po zapisniku komisije od 22. augusta 1950. go-

¹⁷⁾ CAVS, 343/50, br. dopisa Udbe 5042. od 26. jula 1950. godine.

dine strijeljanje Mile Devrnje i Nikole Beukovića taj isti dan je i izvršeno i oni su »tu mrtvi zakopani«.¹⁸⁾

S procedurom konačnog odlučivanja o sudbini pravosnažno osuđenih Cazinjana nije se toliko žurilo. I pored toga što je njih devet prvostepenom presudom osuđeno na smrt, još nešto prije izrečene iste takve presude Devrnji i Beukoviću, njihove molbe za pomilovanje stavljene su na dnevni red sjednice Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ tek početkom septembra, a molbe sedmorice na smrt osuđenih iz *glavne* grupe kojima je, ko incidencijom, presuda izrečena na isti dan kao i Devrnji i Beukoviću, pred zvanično najviši organ zemlje dospijevaju početkom oktobra. I dok su, kao što znamo, u prethodnoj fazi rješavanja pokušaji svih 16 ostali bezuspješni, pa je svoj šesnaestorici prvostepena presuda potvrđena i tako postala pravosnažna, ovdje, na Prezidijumu, dolazi do selekcije u odnosu prema na smrt osuđenima. Postupak za pomilovanje kreće opet od Vojnog suda u Sarajevu, koji sve spise zajedno sa molbama osuđenika za pomilovanje, te svojim mišljenjem i prijedlogom upućuje, sada, Pravnom odjeljenju Ministarstva narodne odbrane FNRJ.

Već u toj fazi rješavanja pitanja se, izgleda, nešto promijenilo. Naime, predsjednik Vojnog suda u Sarajevu major Blagoje Bošković, koji je bio i predsjednik vijeća koje je sudilo na svih osam cazinskih procesa, u svom propratnom pismu sada, 13. septembra 1950. godine, insistirajući i dalje na kazni smrti za ostale osuđenike (i iz drugih grupa), predlaže da se uvaži molba za pomilovanje osuđenika Božić Nikole, za koga »sud smatra da ima mesta zameni kazne smrti streljanjem sa vremenskom kaznom obzirom, da se je osuđenik Božić Nikola za sve vreme okupacije dobro vladao i učestvovao od prvih' dana ustanka u Narodno-oslobodilačkoj borbi a u vremenu neprijateljske akcije za koju je osuđen nije se vidno isticao«.¹⁹⁾ Zanimljiva promjena u »razmišljanju« majora Blagoja Boškovića, ako se sjetimo njegovih teških kvalifikacija iz presude za tog istog Nikolu Božića! Nije li ta promjena stava nečim sasvim »trećim« prouzrokovana? Nije li bila u pitanju intervencija razborite Nikotine majke, Bosiljke Božić, koja je potegla u Beograd pravo Titu? Primio ju je Edvard Kardelj kome je »sve« ispričala (o čemu detaljnije u sjećanjima N. i S. Božića u glavi Izabrana sjećanja...) i koji joj je onda obećao da obojica, i muž i sin joj, sigurno neće smrtno stradati. I autor je ubjeđenja da je na B. Boškovića

*) CAVS, k 343/50, Zapisnik komisije od 22. avgusta 1950. godine.

■') CAVS, k 308/50—37.

bitno djelovala neka direktiva odozgo. Preko kog neformalnog kanala — u svakom slučaju je nebitno pitanje.

Predsjednik Vojnog suda u Sarajevu Blagoje Bošković je, valjda po službenoj dužnosti, davao Ministarstvu odbrane mišljenje i prijedloge Suda u vezi sa molbama za pomilovanje, a ovo Ministarstvo je u ulozi, čini se, nekog posrednika ili pak, zatim, sam Prezidijum Narodne skupštine FNR.J, davao neke sugestije te je B. Bošković svoje odluke ipak u znatnoj mjeri mijenjao. Tako su, s potpisima dva potpredsjednika ovog organa, Moše Pijade i Josipa Rusa, 3. septembra pomilovani Dedo Čović, Agan Čoralić, Muharem Dervišević, Đulaga Šumar, Husein Kapić, Husein Zenković, Nezir Barjaktarević i Mehmed Tabaković. Svima njima smrtna kazna je preinačena u kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 20 godina, a izrečena kazna trajnog gubitka građanskih prava zamijenjena je kaznom gubitka istih u trajanju od pet godina.²⁰⁾ Samo jednom osuđeniku iz tog »paketa« kazna smrti strijeljanjem nije zamijenjena robijom. Nije, naime, uvažena molba za pomilovanje Hasiba Beganovića.²¹⁾ On je prvi osuđenik sa kazinskog procesa čija je sudbina bila time i definitivno zapečaćena.

Dana 6. oktobra 1950. godine Prezidijum Narodne skupštine FNRJ odlučivao je o molbama za pomilovanje na smrt osuđenih Milana Božića, Ale Čovića, Nikole Božića, Mile Miljkovića, Rame Karajića i Stojana Starčevića. Odlučeno je da se ne uvažavaju molbe za pomilovanje trojice: Milana Božića, Ale Čovića i Stojana Starčevića, čime im je potvrđena pravosnažna presuda kazne smrti strijeljanjem. Drugoj trojici: Mili Miljkoviću, Rami Karajiću i Hasanu Kekiću kazna smrti je zamijenjena kaznom lišenja slobode s prinudnim radom u doživotnom trajanju i trajan gubitak građanskih prava. Nikoli Božiću smrtna kazna je pretvorena u kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 15 godina, a izrečena kazna trajnog gubitka građanskih prava zamijenjena je kaznom gubitka građanskih prava u trajanju od pet godina.²²⁾

Odbijanjem molbi za pomilovanje na smrt osuđenima Milanu Božiću, Ali Čoviću, Hasibu Beganoviću i Stojanu Starčeviću iscrpljene su zakonske mogućnosti spasavanja života ove četvorice. Tačno mjesec dana nakon donesene negativne odluke o molbama,

²⁰⁾ CAVS, k 301/50, k 302/50, k 304/50, k 306/50, k 307/50. Neki činjenični elementi iz ovih (i drugih) dokumenata upućuju na zaključak da je datum ovih pomilovanja 3. oktobar a ne 3. septembar 1950. godine kako — inače stoji u odlukama za pomilovanje.

²¹⁾ CAVS, k 303/50.

²²⁾ CAVS, k 308/50—38.

I

Hasib Beganović, (prvi s lijeva) komandir 3. čete (liskovačke) u Cazinskoj buni. Isticao se u svim akcijama te na sudu sve redom priznao. Strijeljan 6. 11. 1950. (sliku ustupio sin Hasan Beganović).

Milan Božić, Ale Čović, Hasib Beganović i Stojan Starčević su, 6. novembra 1950. godine na mjestu Vrača kod Sarajeva, strijeljani. Zakopani su na mjestu pogubljenja.²³⁾ Pogubljenici su, znači, tačno pola godine nakon ustanka kojim su rukovodili. Prosto nezaobilazan je, međutim, jedan detalj iz tih zadnjih trenutaka života Milana Božića i Ale Čovića. Saopštavanja odluke Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ sjeća se Stevo Božić ovako: »Meni su skinuli na 16, Nikoli na 15 godina, ocu, Ali i drugima potvrđene su smrtne kazne. Na ovom saopštenju gdje smo svi bili, pitali su oca i Alu šta imaju sada reći. Oni su skoro jednoglasno rekli da žele da idu zajedno u jednu raku. Na saopštenju su bili major, kapetan i potporučnik. Ironično su im odgovorili da će im se ta želja ispuniti«⁴⁾

Logično je bilo za očekivati da će u ono teško doba porodice na smrt osuđenih doživljavati razne neprilike. Sa Cazinske krajine je blizu stotinjak porodica i protjerano. Sa slunjskog sreza takvog protjerivanja nije bilo, ali je tim porodicama koje su ostale tamo možda bilo čak i gore. Po sjećanju Petra Zinajića, riziku se izlagao svatko tko bi na neki način htio pomoći nezbrinutim članovima porodice koji su ostali da žive u mjestu. Koliko nipodaštavajući odnos doživljavali bi upravo bližnji na smrt osuđenih govori npr. podatak da vlasti nisu smatrale za shodno ni da ih uopšte obavijeste o sudbini njihovih muževa, očeva. Kako drugačije tumačiti npr. dva pisma Ane Beuković.

U prvom pismu, od 30. novembra 1955. godine Ana Beuković se obraća sudu u Zagrebu, saopštavajući da se bez imovine i kao »nezaštićena žena« teško sa sinom probija kroz život. »Još do danas od muža neznam ništa njegova presuda mi nije poznata. Molim gornji naslov po mogućnosti da me obavijesti, ako je na životu da znam pri čemu sam. Ako nije u životu da bi znala da se snalazim nemisleći na njega«. Ali ni u naredne tri godine Ana Beuković ne uspijeva saznati ništa o sudbini svog (već više od osam godina mrtvog) muža. Opet se, također iz Koranskog Luga, obraća Vojnom sudu u Zagrebu 5. decembra 1958: »pa bi molila sa ovom molbom da mi se dostavi rešenje o njegovoj sudbini jer mi to treba za mene i moga sina u svrhu ostavinske rasprave zemlje kao i drugih bitnih pitanja, pa prema tome ako je isti suđen kaznom smrti ili na prinudni rad potrebno mi je navedeno rešenje da možemo da vršimo svoje bitno uzdržavanje kao i budućnost moga

) CAVS, k 308/50, Zapisnik komisije od 6. novembra 1950. godine.
) Svjedočenje Steve Božića, u a.a.

sina-- U nadi ostajem povoljnog rešenja ukoliko se ne reši povoljno biću prisiljena da urgiram na kabinet.«²⁵⁾

Smrtoznica Nikole Beukovića nastaje tek 10 godina kasnije, 1969. godine kad je i upućena njegovoj udovici.²⁶⁾

Najbliži Nikole Beukovića nikad međutim još (do u najnovije vrijeme) nisu načisto šta se stvarno desilo njihovom ocu, djedu. Po nekim svjedočenjima viđen je u zatvoru Sremska Mitrovica gdje je umro 1958, nakon što je prethodno robijao na Golom otoku.²⁷⁾ No, s obzirom da se smrtoznica ipak poklapa sa zapisnikom komisije koja je obavila rutinski uviđaj na licu mjesta nakon strijeljanja na Kozjači gdje su i »pokopani« Nikola Beuković i Mile Devrnja, autor je mišljenja da nema više mjesta dvoumljenju u pogledu njihove smrti.

A porodica Milana Božića smrtoznicu nikad nije ni primila, svjedoče njegovi sinovi Nikola i Stevo. Primili su, također na sopstveno traženje, tek neko »uvjerenje«.²⁸⁾ To je »uvjerenje«, međutim, isto tako u skladu sa službenim dokumentom o već navedenom činu egzekucije četvorice pa mislim da neke »priče« o tome da su Milan Božić i Ale Čović upućeni na Goli otok također nisu vjerodostojne. Osim uopštenih nagađanja za takve priče, uostalom, nije nikad bilo i nekih osnova.

Sudbina na smrt osuđenih potiskuje, razumije se, u drugi plan interes za ostale osuđenike. Ali od njih blizu tristo (po »odbitku« na smrt osuđenih) na visoke vremenske kazne osuđeno je ukupno 275 ljudi sa sva tri »naša« sreza, nekolicina je osuđena na čak doživotnu robiju i samo manji broj njih na kaznu ispod 10 godina, proživljavali su vjerovatno najteži dio svog života po tim raznim zatvorima. U Bosni ih je najviše bilo u Kazneno-popravnom domu Zenica, a u Hrvatskoj u zatvoru u Staroj Gradišci. Zenički pitomci radili su u rudniku, u jami »Barbara« zvanoj staklari i u drugim jamama ovog rudnika. Jedan broj njih kasnije je prebačen u zatvor u Foču, neki u zatvor u Kotor. Svugdje su radili teške fizičke poslove u rudniku, kopali kanale (u Varešu), na prugama (tunel Brčko-Banovići), na gradilištima kao što je bilo npr. ono gdje je podizano luksuzno naselje Sveti Stefan u Crnoj Gori (Ibrahim Beganović).

²⁵⁾ CAVS, 343/50, bb, dva pisma Ane Beuković, supruge Nikole Beukovića.

²⁶⁾ Fotokopija Izvoda iz matične knjige umrlih Mjesnog ureda Kravarsko, općina Velika Gorica, od 21. marta 1969. Kao mjesto smrti navodi se Kozjača, a kao datum smrti Nikole Beukovića 22. avgust 1950. godine. Dokument ustupljen autoru od porodice Beuković, u a.a.

²⁷⁾ Pismo Borke Beuković—Čosić autoru od 5. septembra 1990. godine.

²⁸⁾ Svjedočenje Nikole i Steve Božića, u a.a.

U zeničkom rudniku našli su se i neki Slunjani koji su inače pedesetih godina razmješteni na vrlo različite radove uglavnom u Hrvatskoj, čak su radili na uređenju parka na Brionima (Đuro Božić).

Pogubljenjem šestorice na smrt osuđenih nije, međutim, iscrpljena lista smrtnih žrtava među osuđenicima. Riječ je o smrtonosnim posljedicama prouzrokovanim zatvorskim životom, posebno onom u rudniku Zenica. »Ljudi su sjekli vene, a zbog teških poslova umrli su Nuhanović Hase (Jusin), Bajrić Hasib, Topčagić Omer i još neki«, tvrdi, četiri decenije kasnije, osuđenik-rudarski kopač u jami »Barbara« Ismail Ajkić.²⁹⁾ Živ se iz Zenice nije vratio ni glavni sa Kladuše, u vrijeme bune 61-godišnji Hasan Kekić. Ni Rekan Mujagić.

Uslove života pod zemljom u Zenici opisao je u pismu jedan drugi tamošnji osuđenik (na smrt osuđen zbog ubistva), to je pismo uspjelo stići (propušteno od cenzure) na Rankovićevo ministarstvo. Nakon toga je, prema sjećanju Ismaila Ajkića, iz Beograda vrlo brzo stigla grupa od devet ljudi koji su sve ispitali, od uslova života u rudniku do fizičkog maltretiranja osuđenika. »Poslije se situacija popravila.«³⁰⁾ Možda je to neko poboljšanje bilo posljedica i navodne Bakarićeve izjave iz 1952. godine »da ne smiju osuđenici raditi pod zemljom pošto nisu materijalno osigurani«, svjedoči Šarić Hasan (Ahmin) koji je proveo u »Barbari« 2 godine i 8 mjeseci, a zatim robijao radeći na građevinama, groblju, putevima i dr.³¹⁾

Osim fizičkog maltretiranja i sigurno ipak izrazito teških uslova života i rada u rudniku, osuđenici su bili od samog početka izloženi i nekontrolisanim psihološkim šikaniranjima. Takvo jedno, ako je vjerovati svjedoku Ismailu Ajkiću, dogodilo se, npr., uskoro nakon njihovog dolaska u Zenicu. »Tek kad smo došli u Zenicu svih nas 244 izvedeno je pred pet oficira. Pitali su hodžu Huskića kakvi su ti Bosanci, a ovaj je odgovorio: »Do sada hajvani (goveda-nap. autora) od sada insani (ljudi-nap. a.)«. A onda su pitali osuđenika Hasana Miljkovića, ideologa ratne Huskine milicije i čovjeka koji je još od 1947. godine robijao u Zenici, da on kaže šta misli o tom događaju iz 1950, odnosno da procijeni da li je stvar potekla iz Bosanske krajine. »Garantujem životom da nije, prije mogla poteći iz Hrvatske, jer su ti ljudi sa Krajine nepisme-

²⁹⁾ Svjedočenje Ismaila Ajkića dato autoru u julu 1990. u a.a.

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ Svjedočenje Hasana (Ahminog) Šarića, dato autoru u julu 1990. godine u a.a.

ni«, odgovorio je Hasan Miljković. Na tome se ispitivanje i završilo, pa je jedan od oficira masi prestravljenih osuđenika, od kojih su mnogi mislili da im je kucnuo zadnji čas, poručio: »E, moji Bosanci, molite se Bogu za Tita, gdje nađete njegov potpis da ga poljubite. Da nije Tita pobili bi vas do jednoga.«³²⁾

Međutim, svi oni koji su uspjeli u zadnjoj instanci izbjeći smrtnu kaznu ili oni koji su uspjeli izdržati prvih nekoliko godina zeničkog zatvora, ipak su dobro prošli. Takvog je mišljenja autor prije svega zbog toga jer je kroz postupak amnestije i pomilovanja svim ovim osuđenicima, nekima više nekima manje, pedesetih godina oprošten zaista znatan dio izdržavanja kazne. Nijedan osuđenik nije odrobijao prvobitno izrečenu vremensku kaznu zatvora. Nakon što su »en bloc« odbijene žalbe onih koji su se 1950. još u tzv. zakonskom roku (osam dana nakon presude) žalili na prvostepenu presudu, to je ova svima potvrđena od strane Vrhovnog vojnog suda, i postala prema tome pravosnažna, razdoblje narednih nekoliko godina, počev odmah od 1951, pljušti od molbi za pomilovanje ili bar sniženje vremenskih kazni. Te molbe manjim dijelom pišu oni sami, a većim dijelom supruge, očevi, majke, braća, sinovi.

Osim molbi za pomilovanje koje uglavnom pišu najbliži srodnici osuđenika samostalno ili ih sastavljaju na njihovo traženje advokati, u jednom manjem broju Vojnom sudu u Sarajevu upućene su i molbe za obnovu sudskog postupka (slučajevi npr. Čede Bogunovića, Salkana Pjanića, Smaila Ajkića, Hasana i Memage Beganovića, Ale Miskića i dr.) Ove molbe podnosile su se sudu zbog odluke suda o krivici i kazni uopšte. Također je nastalo i nekoliko molbi za tzv. vanredno ublažavanje kazne (slučajevi npr. Čede Bogunovića ili Ale Avdića).

U proceduri oko svih tih molbi učestovali su, osim podnosioca molbi i Vojnog suda u Sarajevu (Zagrebu)³³⁾, kome su po propisu ona bila upućena, još i kazneno-popravni domovi ili druge zatvorske ustanove u kojima su osuđenici izdržavali kazne, zatim sekretarijati unutrašnjih poslova NR BiH, Hrvatske i Crne Gore (na čijim teritorijama su se pomenuti zatvori nalazili), pa Ministarstvo narodne odbrane u Beogradu te, konačno, savezni organi u čijoj je nadležnosti rješavanje podnijetih molbi za pomilovanje.

³²⁾ Sjećanje Ismaila Ajkića, u a.a.

³³⁾ Sve vrste molbi upućivane su Vojnom sudu u Sarajevu odnosno Zagrebu, a čuvaju se »trajno« u sklopu krivičnih predmeta osuđenika, znači pod onim signaturama koje označavaju već ranije detaljno analizirano vojno suđenje pojedincima, tj. pod signaturama od 301/50 do 308/50 te 343/50.

Kako je tekao postupak po tim molbama i kakve rezultate su one postizale? Sve molbe za obnovu sudskog procesa kao i sve one koje su išle za tim da se kazna osuđeniku vanredno ublaži — nisu uvažene. Drugačija je bila situacija sa »redovnim« molbama, naime onima koje su se radi uobičajene procedure pomilovanja u zakonskom roku, tj. razmaku od po dvije godine, podnosile Vrhovnom vojnom sudu. Za većinu osuđenika molbe za pomilovanje upućivane su dva puta, za pojedine i više puta. Sve te molbe pisane su u vremenu između 1951. i 1957. godine uz ipak dosta uspjeha.

U molbama se tražilo puštanje osuđenika iz zatvora ili bar znatno smanjenje vremenskih kazni. Samo bi analiza svih molbi dala potpuno vjerodostojnu mozaičku sliku cjeline, međutim već i jedan površnji uvid u njih omogućuje stvaranje prilično objektivne predodžbe. Kad su podnosioci molbi bili sami osuđenici akcenat u njima stavljali su opet na kajanje za učinjeno djelo u koje su bili nesvjesno uvučeni, od uglednih komšija zavedeni, da se pri radu u zatvoru zalažu i da je do tada izdržana kazna već dovoljno vaspitno djelovala na njih te obećavaju kako će se po izlasku iz zatvora kao dobri građani uključiti u život i rad socijalističke zajednice.

I mada su se osuđenici lično kao podnosioci molbi također pozivali na teške porodične prilike u kojima žive njihove porodice na Krajini, a još i otežane njihovim odsustvom kao uglavnom hranilaca odnosno kućnih gazda, taj je elemenat dominirao u molbama za pomilovanje koje su slali Vojnom sudu članovi užih porodica osuđenika. U ovim se molbama naglašavalo kako su ostale kod kuće brojne porodice, po petero-šestoro i više nezbrinute maloljetne djece osuđenih očeva, bolesni te nezbrinuti roditelji ili bespomoćne supruge. Ukazivalo se kako je osuđeni bio glavna radna snaga u porodici koja je njegovim odsustvom dovedena na rub gladi i egzistencije uopšte. Uvjeravalo se sud da ih je zatvor već prevaspitao i da više nikad neće praviti takve »gluposti« i si.

Sud se po osnovu tih molbi obraćao KPD-ima u Zenici, Foči, Kotoru, Gradišci i drugdje, tražeći »karakteristike« za one osuđene za koje su podnesene molbe. Upravnik KP doma, odnosno zatvora, za svakog takvog zatvorenika slao bi sudu tražene podatke uz obavezno davanje svoga mišljenja. Ti podaci odnosili bi se na opšte vladanje zatvorenika, njegov odnos prema radu, prema drugim osuđenicima, prema pretpostavljenom službenom osoblju, a pogotovo davana je karakteristika o njihovim političkim istupima i djelovanju. Također je za svakog osuđenika kazano kakvog je zdravstvenog stanja. No, »mišljenje« upravnika KP doma o eventualnom pomilovanju ili smanjenju kazne osuđeniku nije zavisilo

samo od pozitivnih ili negativnih karakteristika koje bi upravnik uočavao kod osuđenika već i od lične upravnikove procjene da li je vremenski kvantum već izdržane kazne uopšte dovoljan da bi se već moglo zaključivati da li je ona zaista popravno djelovala. Do godine 1953. u tim upravnikovim mišljenjima povodom žalbi, bile su česte ocjene da se osuđenik npr, zalaže na radu, da ima »pravilan« odnos prema pretpostavljenima, da politički ne djeluje neprijateljski, ali da je još rano, s obzirom na veliku težinu njegovog krivičnog djela i odgovarajuću visoku vremensku kaznu, da bi molba za pomilovanje mogla objektivno da se razmatra a pogotovo uvaži, te stoga predlažu da se ona odbije. Nemali broj osuđenika, pogotovo do 1953. godine, dobivao bi, međutim, od zatvorskog upravnika potpuno ili »polu«-negativne karakteristike što je, razumije se, već samo po sebi onemogućavalo bilo kakav uspjeh molbi za pomilovanje.

Dobivši tražene podatke o osuđeniku (osuđenicama) iz KP doma, uz mišljenje odgovornog lica kao ipak najpresudnijeg dijela ukupne dokumentacije u proceduri, Vojni sud taj materijal, zajedno sa molbom (molbama) za pomilovanje i odgovarajućim pravosnažnim presudama iz 1950. godine, uz svoje sopstveno mišljenje o molbama, šalje dalje Državnom sekretarijatu za poslove narodne odbrane u Beograd gdje se formulira onda definitivni prijedlog koji ide do 1952. na Prezidijum Narodne skupštine, odnosno, od 1953. godine na Savezno izvršno vijeće, gdje se onda donosi odluka odnosno rješenje u vezi sa molbama za pomilovanje osuđenika. Na prvom ili drugom organu o molbama su donošene odluke (rješenja) svake godine po pravilu uoči Dana Republike 29. novembra, znači uglavnom u novembru mjesecu. Mada autor ne raspolaže sa materijalima Državnog sekretarijata za poslove narodne odbrane, nema posebnih razloga za vjerovanje da su se prijedlozi ovog organa kao pripremni akti za djelovanje Savezne narodne skupštine ili SIV-a razlikovali od kasnije donesenih odluka, odnosno rješenja na ovim najvišim državnim organima. Drugim riječima, pogotovo imajući u vidu poznatu klimu u načinu rada i djelovanja Skupštine i SIV-a, molbe za pomilovanje, stižući do najviših, za tu vrstu poslova ustavno i zakonski kompetentnih, foruma, tu su prolazili kroz izrazito formalni tretman, tj. pripremljeni konkretni prijedlozi usvajani su bez rasprave. Transmisiona procedura od podnosioca molbe za pomilovanje do odlučivanja u Narodnoj skupštini ili SIV-u i u povratnom pravcu prolazila je kroz iste organe. U relativno kratkom roku, od oko desetak dana, osuđenici su u KP.domovima izvještani o sudbini ovih molbi. Tako je uglav-

nom i u najkraćem izgledao tok veoma intenzivnih pokušaja osuđenika i njihovih najbližih da se domognu slobode, odnosno tok odgovarajuće propisane procedure djelovanja nadležnih državnih organa po tim pitanjima.⁴⁾

U toku prve tri pune zatvorske godine, tj. do maja 1953. godine postojao je veoma oštar kurs i negativan odnos Države prema osuđenima. Molbe za pomilovanje su po pravilu odbijane. Prezidijum Narodne skupštine FNRJ 15. novembra 1952. godine nije, tako, uvažio molbe za pomilovanje 17-orice pravosnažno osuđenih u Cazinu 31. maja 1950. Da se podsjetimo, radi se o jednoj grupi optuženih, grupi sa petog po redu cazinskog vojnosudskog procesa, jedinog na kome nije dosuđena nijedna smrtna kazna. To bi i bio razlog, s obzirom da su i inače optuženi iz ove grupe ponajblaže osuđeni, da se očekuje odgovarajući i nešto blaži odnos do ovih osuđenika u pogledu rješavanja njihovih molbi za pomilovanje. Čak je Vojni sud u Sarajevu po osnovu materijala, dobivenog iz KPD, u svom mišljenju, proslijeđenom dalje Ministarstvu narodne odbrane FNRJ, predložio da se Rošić Suljo, Hasanagić Zaim i Joldžić Latif pomiluje, s tim da se zadnja dvojica oslobode daljeg izdržavanja kazne strogog zatvora, a prvoj dvojici navedenih da se kazna strogog zatvora snizi sa 4 na 3 godine, dok je u pogledu ostalih Sud mišljenja da je prošlo prekratko vrijeme da bi se moglo utvrditi efekte izrečene im kazne.⁵⁾ No, svih 17 molbi je odbijeno (Durmić Hašim, Durmić Sulejman, Rošić Suljo, Joldžić Latif, Šabić Šerif, Barjaktarević Ramo, Rošić Ibrahim, Sarkić Hasan, Kajtazović Alaga, Hasojlić Adii, Barjaktarević Meho, Hasanagić Zaim, Buljubašić Huse, Merdanović Mede, Nadarević Muhammed i Mujadžić Smail). Najviši zvanični organ zemlje očito se je pridržavao logike po kojoj su u teškoj ukupnoj antidržavnoj raboti ovi osuđenici relativno dobro prošli na sudu pa ih zato nema smisla sada blago tretirati.⁶⁾

Nismo slučajno pomenuli primjer grupe najblaže osuđenih. Naime, ako je u njihovom slučaju stvar oko molbi za pomilovanje propadala i do 1952. godine, znači da šansi za izlazak iz zatvora još teže osuđeni u tom vremenu pogotovo nisu mogli imati. Stoga ne bismo ni navodili veliki broj sličnih odbijenica do 1953. godine.

⁴⁾ Uporediti sačuvanu vojnosudsku dokumentaciju krivičnih predmeta o kojima se ovdje govori.

⁵⁾ CAVS, k 305/50—106, Odluka Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ od 15. novembra 1952. godine.

⁶⁾ CAVS, k 305/50—102, Referat po molbi za pomilovanje od 4. septembra 1952. godine.

Možda bi bilo interesantno pratiti jedan individualan slučaj, slučaj Čede Bogunovića, osuđenog na 17 godina robije, čovjeka koji nikada nije priznao ništa od toga zbog čega je terećen u optužnici i na sudu 1950. godine. Njegovo pomilovanje najprije traži u julu 1951. supruga koja se morala zaposliti nakon odvođenja muža u zatvor, te se u momentu pisanja molbe nalazi u Banjaluci sa troje maloljetne djece, živeći i »mučeći se« u jednom prostoru koji je prije bio kupatilo. Ona iznosi da je jedina muževljeva krivica mogla biti što nije prijavio vlastima »kad je već znao da se nešto sprema«, ali protestuje što je on za taj grijeh osuđen na 17 godina, dok su drugi za isto dobili tek jednu do dvije godine zatvora. Apelira da se i na njega primjeni amnestija, da su ona i djeca bolesni, a da će on ubuduće sigurno biti koristan član društva.⁵⁷⁾ Nije pomoglo. Također ne ni Bogunovićeve molbe iz 1952. za ponavljanje kaznenog postupka. Tek druga molba, iz 1953. godine imala je nekog efekta.⁵⁸⁾ U oba slučaja C. Bogunović navodi nove okolnosti — izjavu Nikole Božića o lažnom terećenju Bogunovića »pod izvjesnim okolnostima«. U septembru 1953. isljednik Vojnog tužilaštva VP 3945 — Sarajevo, major Božo Drašković, vrši u KPD Zenica ispitivanje Bogunovića, Nikole Božića kao i nekolicine svjedoka u vezi sa predmetom Čede Bogunovića. Bogunović isljedniku ponavlja da nije kriv, da krivicu nije priznao ni u istrazi ni na suđenju 1950, i sada, septembra 1953. godine (ponovo) potkrepljuje ovu svoju tvrdnju iskazom N. Božića, koji je već u novembru 1950. godine, i zatim još u više navrata te pred nekolicinom svjedoka u zeničkom zatvoru, izjavio da je Bogunovića lažno teretio u istrazi i na sudu jer je bio »prinudivan«.

Odgovarajući sadržajno-identični iskaz dalo je isljedniku Draškoviću isti dan još nekoliko svjedoka, među njima Nikola Božić sam. I mada, zvanično, ni vojno tužilaštvo ni Vojni sud u Sarajevu ne nalaze »zakonskog osnova« za ponavljanje sudskog postupka, a prethodno odbijajući mogućnost vanrednog ublažavanja kazne, Sud 10. aprila 1954. godine, valjda ipak imajući u vidu te nove momente, Državnom sekretarijatu za poslove narodne odbrane predlaže »znatnije sniženje kazne« Čedi Bogunoviću, i to sa 17 na 10 godina strogog zatvora.¹⁹⁾ Protokol krivičnog predmeta

⁵⁷⁾ CAVS, 308/50—57, Prezidijum NR BiH, na čiju adresu je pismo upućeno, šalje ga Vojnom sudu Sarajevo 3. avgusta 1951.

⁵⁸⁾ CAVS, k 308/50, uparediti zahtjev Čede Bogunovića od 20. septembra 1952, njegovu molbu od 27. aprila 1953. godine i odbijenicu Vojnog suda u Sarajevu o vanrednom ublažavanju kazne za osuđenog Čedu Bogunovića.

¹⁹⁾ CAVS, k 308/50—110.

»opt. Božić Milana i dr« ne spominje više ime Čede Bogunovića, te iz tog dokumenta nije vidljivo kad je on pušten iz zatvora. Iz zatvora jeste izišao, sigurno nije odležao svih 10 godina.

S kolikom nepopustljivošću i strogoćom se međutim nadležni organi do 1953. godine odnose prema cazinskim pobunjenicima očevidno je npr. iz slučaja pećigradske grupe pobunjenika, jedine grupe iz koje inače niko nije prvobitno osuđen na smrt. Godine 1952. od 17 molbi za pomilovanje osuđenika iz sela Pećigrad, Barska, Lučka, Krakača te dvjema je i udovoljeno. Samo Joldžić Latif i Rošić Ramo, obojica iz Pećigrada, pušteni su iz zatvora, s obzirom na »dobro vladanje« i činjenicu da su osuđeni samo na tri godine. Znači, oprošteno im je pola godine, dok je drugoj dvojici, Rošić Sulji (Pećigrad) i Hasanagić Zaimu (Barska), kazna strogog zatvora snižena sa četiri na tri godine. Svi ostali trebali su čekati novu priliku.⁴⁰⁾

»Krajem 1953. pola nas je oslobođeno, a ostalima kazne prepolovljene«, sjećaju se mnogi, a uvid u sačuvana dokumenta dijelom potvrđuje takvu konstataciju. Naime, zaista je došlo do brojnih i znatnih snižavanja kazni. Onima npr. koji su bili osuđeni na 20, 19, 18, 17 godina Ukazom SIV-a od 28. novembra ove kazne su pretvorene u po 15 ili po 12 ili čak 9 godina zatvora.⁴¹⁾ Snižavanje kazni nije išlo baš simetrično, već su od slučaja do slučaja pravljene razlike uglavnom u zavisnosti od ponašanja osuđenika u zatvoru.

Šta je to uticalo na, moglo bi se reći, nagli preokret u odnosu Države prema Osuđenicima za Cazinsku bunu? Da li je to bilo samoosvješćenje Države da je zaista puno griješila prema seljacima, da je njena ukupna politika prema selu prosto nagonila seljaštvo na bunt? Da li se radilo o stvarnom probijanju demokratskih društvenih procesa? Da li je Staljinova smrt 1953. godine i znatno popuštanje napetosti između Jugoslavije i zemalja IB-bloka stvaralo uslove za jednu smireniju unutrašnju politiku zemlje? Sigurno je od svega toga bilo ponešto. Tek, od kraja 1953. redaju se masovna, posebno djelimična pomilovanja. Procedura za pomilovanje osuđenika protiče i dalje već opisanom putanjom, s tom razlikom što od 1953. godine ključni, zadnji potpis na ova rješenja daje sada potpredsjednik Vlade FNRJ Aleksandar Ranković, isti čovjek koji je prije nekoliko godina sigurno lično »najzaslužniji« što je 18 po-

⁴⁰⁾ CAVS, 305/50—102.

⁴¹⁾ CAVS, npr. k 304/50—101, od 19. aprila 1954. godine.

bunjenika osuđeno na smrt, veliki broj na visoke zatvorske vremenske kazne, a šestorica i pogubljena.

Selekcija u puštanju iz zatvora ostaje međutim i dalje bitno zasnovana na saopštenjima upravnika KP domova, odnosno rudnika — zatvora, gradilišta — zatvora, u kojima su osuđenici kaznu izdržavali, te zavisna od mišljenja vojnog suda, koji, uzimajući u obzir pomenute ocjene, važne argumente prije svega u skladu sa kvalifikacijama iz presuda odnosno visinom kazne koja je pojedinom osuđeniku prvobitno razrezana, ili je pak već jednom, činom pomilovanja, smanjena. Tako bi bar proizlazilo iz »mišljenja suda« koje ovaj, povod čestih molbi za pomilovanje, prosljeđuje Državnom sekretarijatu za poslove narodne odbrane. Bez ulaženja u možda zaista kompleksniju pozadinu, koja međutim nije saglediva kroz sačuvana dokumenta, sugerisana su i, s obzirom na pomenuta dva glavna kriterija, ne baš logična rješenja. Molbe za pomilovanje dvojice Kladušana npr, Mehmeda Tabakovića (Todorovo) i Šerifa Durmića (Gornja Vidovska), prvog prvobitno osuđenog na smrt, drugog na 10 godina zatvora, prolaze, tako, u međusobnoj relaciji, čini se, neprincipijelno. O obojici Vojni sud Sarajevo raspravlja krajem 1953. godine u istoj prilici, predlažući odbijanje molbi za pomilovanje i jednoga i drugoga. A, podsjetimo se, Tabakoviću je kazna smrti strijeljanjem još 19,50. godine zamijenjena 20-godišnjom robijom, a Durmiću u masovnom snižavanju kazni za Dan Republike 1953. godine nije ništa snižena. Zatvorske karakteristike su za obojicu bile povoljne. Doduše, posebno za Tabakovića koji svojim stavom »javno kritikuje i žigoše« one osuđenike »koji imaju slabo držanje«, dok je Durmić prema ocjeni Uprave KPD Zenica dobar radnik, »miran, povučen i apolitičan«, uz to i nepismen, što mu se ipak nije moglo uzeti kao olakšavajuća okolnost. No, Durmić je pisao molbu za pomilovanje u zatvoru sam, a milost za »duboko ostarelog« (55 godina) Tabakovića traže trojica njegovih sinova. Što bi se moglo u slučaju Durmića uzeti kao zaista nelogično je objašnjenje presude Vojnog suda Sarajevo Državnom sekretarijatu za poslove narodne odbrane u kome se kaže da se dakle njegova krivica sastoji u tome »što je pristupio oružanoj bandi Nikole i Milana Božića i kao pripadnik iste učestvovao...«⁴²⁾ Nelogičnost je u tome što je u međuvremenu, upravo 1953, Nikola Božić, kako proizlazi iz ove formulacije centralna ličnost, iz zatvora već pušten.

⁴²⁾ CAVS, k 306/50—115, od 8. decembra 1953. godine.

Ali jedna druga stvar je u slučaju Mehmeda Tabakovića za ocjenu pravosuđa vjerovatno indikativnija. Ne čini se, kroz molbu, da su njegovi sinovi upoznati koliko je bolestan njihov otac. Ali je zato to očito iz navoda Uprave KPD Zenica. »Na radu se zalagao usled čega je oboleo na plućima i sada se nalazi u bolnici na lečenju. Ne očekuje se njegovo ozdravljenje.« Ali i na takvu informaciju sud je u svom »mišljenju« reagirao prijedlogom za odbijanje molbe »i pored toga što je dobrog vladanja i što se je, kako je vidljivo iz izveštaja KPD Zenica na radu razboleo od tuberkuloze pluća i što se, kako se tvrdi u prednjem izveštaju, ne očekuje njegovo ozdravljenje«.⁴³⁾

I pored generalno uzevši blažeg kursa koji s Danom Republike 1953. godine Država zauzima prema našim osuđenima, ipak bi bilo pogrešno zaključivati da su samo poneke molbe odbijene. Molbi za pomilovanje nakupilo se mnogo i od njih je veliki broj ostao »neuvažen«. S Rankovićevim potpisom 1953. odbijaju se, tako, molbe za pomilovanje npr. i za slijedeća lica: Kolaković Đulaga, Aličajić Muharem, Rizvić Šaban, Miljković Pero, Zejnić Ibro, Pjanić Suljo, Murić Meho, Topčagić Omer, Kvočka Dragan, Bečić Muharem, Ajkić Sulejman i Begić Redžo (sa cazinskog drugog procesa)⁴⁴⁾, Huremagić Huso, Kapić Murat (sa sedmog procesa)⁴⁵⁾, Semić Arif, Merdanović Husein, Durić Feho (peti proces)⁴⁶⁾, pa, isti dan, opet sa drugog procesa Zejnić Muhamed, Begić Agica, Aličajić Hasan, Kvočka Nikola, Šumar Arif.⁴⁷⁾ Zanimljivo je da je prema »mišljenju suda«, proslijeđenom DSPNO-U iz te grupe osuđenika sa drugog procesa za pomilovanje predložen Kvočka Nikola ali je SIV (možda iz nacionalno-konfesionalnih razloga?) »odbio« molbe za pomilovanje sve petorice.⁴⁸⁾ Na tri sedmice ranije jednako je prošla i petorica osuđenika sa četvrtog procesa: Lulić Meho, Nadarević Imšir, Aličajić Omo, Hušić Hamid i Hušić Hasib.⁴⁹⁾ U novembru 1953. Ranković potpisuje rješenje o odbijanju molbi i za Jušić Hasiba, Kekić Hasana, Bašić Hasana, Fazlić Ramu, Dizdarević Osmana i Medved Milu (šesti proces).⁵⁰⁾

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ CAVS, k 302/50 od 17. juna 1953. godine.

⁴⁵⁾ CAVS, k 307/50—85, od 28. oktobra 1953. godine.

⁴⁶⁾ CAVS, k 305/50—116, od 28. oktobra 1953. godine.

) CAVS, k 302/50, od 28. oktobra 1953. godine.

) CAVS, k 302/50—103, od 27. juna 1953. godine.

⁴⁹⁾ CAVS, k 304/50—82, od 6. juna 1953. godine.

⁵⁰⁾ CAVS 306/50—113, od 19. novembra 1953. Nisu izvadeni podaci o pitanju sudbine molbi za pomilovanje na svih osam vojnosudskih procesa, dok bi se u protivnom moglo zaključiti da su na »dnevnom redu« SIV-a bile takve molbe iz svih naših grupa.

Godine 1954. nastavlja se proces oko podnošenja i rješavanja molbi za pomilovanje cazinskih i kladuških osuđenika. Jedni bivaju oslobođeni daljeg izdržavanja kazni, prema drugima kriteriji ostaju izrazito oštri. Dok pomilovanje dobijaju npr. Odobašić Suljo, Čović Ibrahim, Čović Huso, Čović Avdo i Čoralić Pašo, osuđeni na prvom (Šturlićkom) procesu, molba Počić Halila (osuđenog na četvrtom procesu) koji je 1954. godine podnosi sam, čak se i ne rješava iste godine.⁵¹⁾ I pored izrazito povoljnih karakteristika upravnika KPD Zenica te »mišljenja suaa« da mu se kazna snizi sa prvobitnih 17 na 12 godina, naročito s obzirom da su još 28. novembra 1953. godine »mnogima iz njegove grupe kazne znatno snižene«, razmatranje slučaja Počić Halila završava negativno, tj. njegova molba se u martu 1955. odbija.⁵²⁾ Godine 1954. odbijena je i molba za pomilovanje Huse Puškara, ali oslobođen je Stevo Božić, sin smaknutog komandanta Milana Božića, i sam za pobunu suđen prvobitno 17 godina.

Svakom narednom godinom ipak je sve manje zatvorenih Krajišnika. Tako su u povodu Dana Republike 1955. pomilovani npr.: Lulić Alija, Lulić Suljo, Lulić Ibro, Misaljević Mustafa, Džehferović Hase, Čajić Hasib, Abdaković Latif, Husić Hasib. Sa četiri različita cazinska vojnosudska procesa, svi prvobitno osuđeni na 14 do 20 godina robije, 29. novembra pušteni iz zatvora KPD Kotor.⁵³⁾ Nasuprot nekim ranijim primjerima strogoće, u ovoj grupi puštenih, zanimljivo, za jednog osuđenika npr. data je prethodno čak negativna karakteristika upravnika KPD u Kotoru kao i odgovarajuća negativna sugestija Vojnog suda Sarajevo (Mustafa Misaljević), ali je sada, izgleda, SIV popustljiviji.⁵⁴⁾ Inače za Dan Republike 1955. godine pušten je iz kotorskog KPD_ra još jedan broj težih osuđenika za Cazinsku bunu: Beganović Ibrahim (Mala Peć, srez Bihać), Beganović Selim (Barska), Erhrić Nurija (Tržačka Platnica), Nadarević Arif (Tržac) i Mehić Islam. Prva četvorica osuđena su prvobitno na po 20 godina, a peti na 19 godina strogog zatvora. Svima njima SIV 1953. snižava kazne na po 10 godina, da bi, dakle, 1955. godine bili pušteni »na uslovni otpust do svršetka ostatka kazne«, s tim da su se morali u skladu sa Zakonom o izvršenju kazni kretati samo u određenom mjestu svog prebivanja.⁵⁵⁾

⁵¹⁾ CAVS, k 301/50.

⁵²⁾ CAVS, 304/50—104, Rešenje SIV-a od 30. marta 1955. godine.

⁵³⁾ CAVS, k 302/50—142, od 1. decembra 1955. godine.

⁵⁴⁾ CAVS, k 307/50—90, od 19. aprila 1954. godine.

⁵⁵⁾ CAVS, k 308/50, Rešenje Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove NR Crne Gore, od 28. novembra 1955. godine.

Kako su svim »našim« osuđennicima zatvorske kazne aktom pomilovanja stalno smanjivane, poslije 1955. sve je manje cazinskih i kladuških pobunjenika u Zenici, Foči, Kotoru, pošto im je daljnje izdržavanje kazne ili posve oprošteno ili su pušteni kućama na tzv. uslovni otpust. Ali jedan manji broj njih, za koji je Vojni sud cijenio jer ipak je davanje njegovog mišljenja i dalje presudno — ostaje, ili zbog toga što su optuženi kao vođe ili zbog ponašanja u zatvoru, još nekoliko godina na robiji. Neke molbe odbijane su i 1956, npr. molba supruge Šturlićanina Muje Džehverovića, oca osmero djece, ili iz 1957. godine molba supruge Šabana Rizvića iz Tršca, osuđenog prvobitno »samo« na 18 godina.

Međutim, nijedan od ovih zatvorenika nije dočekaao u zatvoru 6. maj 1960. godine, najdalji datum, do kada je nekolicina, dakle nakon svih pomilovanja, kaznu još trebala izdržavati. Čak ni oni »najkrivlji«, tj. oni npr. koji su prvobitno osuđeni na smrt kao Čović Dedo »Mulan«, Šturlićanin koji je predvodio 20 Muslimana preko Korane u pomoć Devrnji, kao Nezir Barjaktarević, komandir čete sa kladuškog područja, kao Đulaga Šumar, komandir tržačke čete, kao Mile Miljković »Branko«, iz Crnaje i »načelnik« štaba ustanka nisu u zatvoru proveli punih 10 godina. Izgleda da su prva trojica iz zatvora pušteni 1958. godine. Krajem marta 1958. rješenje o pomilovanju dobija Đulaga Šumar, a istovremeno uz njega još dva Trščana: Šaban Rizvić i Hasan Nadarević.⁵⁶⁾ Po sopstvenom svjedočenju Šumar, međutim, nije pušten 1958. već 1959. godine nakon 9 godina i 7 mjeseci.⁵⁷⁾ Prema sjećanju Dede Čovića iz zatvora su kao zadnji pušteni on i Barjaktarević Nezir, na Dan Repbblike 1958. godine. Prema sačuvanoj dokumentaciji nije sasvim jasno kad je iz zatvora izašao Mile Miljković. On u novembru 1957. dobija izvanrednu zatvorsku karakteristiku od upravnika KPD u Zenici, ali se jedan sudski spis o njemu pojavljuje još u decembru 1958. godine.⁵⁸⁾ U svakom slučaju nema vojnosudskih tragova da je 1960. godine u bilo kojem zatvoru dočekaao ijedan osuđenik za Cazinsku bunu 1950. godine.

Slunjski osuđenici su skoro svi nakon vojnog suđenja sprovedeni u KPD Stara Gradiška. Prolazili su slično kao osuđenici sa Cazinske krajine, iako je njihov prinudni rad ipak morao biti lakši samim tim što nisu kopali pod zemljom. Sudbina nekih od njih,

⁵⁶⁾ CAVS, k 302/50, Popis spisa, br. 155, 156. i 157.

⁵⁷⁾ Svjedočenje Đulage Šumara dato Ahmetu Čoviću u julu 1990. godine u a.a.

⁵⁸⁾ CAVS, k 308/50—137a od 23. septembra 1957. k302/50, Popis spisa, br. 162 od 19. decembra 1958. godine.

kao Đure Božića npr., nije bila, po svjedočenju pomenutog, ni tako strašna. S obzirom na utvrđenu boležljivost on je čak radio jedno vrijeme baštovanske poslove na Brionima, pa zatim bio magacioner.⁵⁹⁾ No, prema sačuvanoj vojnosudskoj dokumentaciji većina je zatvorsku kaznu proboravila u Staroj Gradišci. Već 1950. i 1951. godine više njih je podnijelo molbe za pomilovanje ali su one, nakon uredne procedure, propale. Prva molba rezultira uspjehom 30. decembra 1952. kada je Prezidijum Narodne skupštine pomilovao Radeka Iliju koji je dakle do tada proveo više od pola dosudene mu kazne (5 godina strogog zatvora). I slunjskim osuđenima značajnije ublažavanje kazni slijedi od Dana Republike 1953. Nakon što je 7. augusta 1953. godine. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove odobrio uvjetni otpust za Božić Branka, na slobodu se 28. novembra 1953. puštaju oni sa nižim kaznama (5, 6 i po jedan 7 i 8 godina strogog zatvora): Đuro Perić, Janko Vučković, Pero Žgela, Pero Panić, Marko Pešut, Jovan Klačnja. Gpdinu dana kasnije uslovni otpust dobili su dvojica osuđenih na 12 godina, obojica sa imenom Rade i prezimenom Mandić, jedan Milanov, drugi Markov, i GrgaTurkalj, osuđen na 15 godina strogog zatvora. Istom kaznom osuđen je u Slunju i Milan Devrnja, brat Milin. Njemu je 28. novembra 1953. kazna snižena na 5 godina, pa je 12. maja 1955. godine pušten na slobodu. Zadnji su u zatvoru ostali oni sa najvišom kaznom, sa po 20 godina zatvora. Od molbi za njihovo pomilovanje prva je realizirana za Radu Miljkovića, i to 1. augusta 1955, dok je ostala četvorica, Dane Zec, Đuro Božić, Mile Pozdan i NikolaTurkalj Ukazom SIV-a FNRJ također »uslovno otpuštena« 21, 22. i 23. februara 1956. godine.⁶⁰⁾

Tzv. sporedna kazna svim vojno osuđenima, kako u Cazinu tako i u Slunju, sastojala se i od konfiskacije cjelokupne imovine. Za vrstu krivičnog djela za koje su oni osuđeni to je mogla biti po zakonu, i obavezna kazna. Po važećem ZKND iz 1946, vidjeli smo da je za krivična djela za koja su osuđeni pobunjenici, uz »gubitak političkih i pojedinih građanskih prava«, obavezna sporedna kazna i »konfiskacija imovine«.⁶¹⁾ ZKND kaznu konfiskacije ne određuje pobliže, a KZ (opšti dio), na koji su se prilikom određivanja i odmjeravanja kazni pozivali Vojni sudovi Sarajevo i Zagreb, o toj kazni kaže:

⁵⁹⁾ Svjedočenje Đure Božića dato Borki Beuković—Čosić u augustu 1990. godine, u a.a.

⁶⁰⁾ CAVS, k 343/50, uporediti veći broj spisa iz domena postupka za pomilovanje.
⁶¹⁾ Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države, čl.

Čl. 36 KZ

»(1) Kazna konfiskacije imovine sastoji se u oduzimanju bez naknade u korist države celokupne imovine (potpuna konfiskacija) ili tačno određenog dela imovine (delimična konfiskacija) fizičkog ili pravnog lica.

(2) Ako u zakonu nije izričito određeno kakva će se konfiskacija izreći sud može izreći s obzirom na prirodu i društvenu opasnost dela i učinioca potpunu ili delimičnu konfiskaciju.«⁶²⁾

Vojni sud je, kako dobro znamo, i onaj sarajevski (u Cazinu) i zagrebački (u Slunju) svim osuđenim na lišenje slobode s prinudnim radom, bilo osuđenim na smrt, na doživotni zatvor, 20 ili 5 godina robije, odredio »potpunu konfiskaciju« odnosno »konfiskaciju celokupne imovine«. Ako se je i moralo po zakonu i imovinu konfiscirati, sigurno se nije svima osuđenima moralo dosuditi potpunu konfiskaciju. Zakon bi se zadovoljio i djelimičnom konfiskacijom imovine. Šta, znači, pokazuju i dokazuju u tom pogledu odluke Vojnih sudova? Pokazuju i dokazuju da su djela svih osuđenih tretirana kao izrazito teška krivična djela, a počinioci istih kao veoma opasni ljudi. Pokazuju, dalje, da je bio u pitanju jedan linearni sudski pristup koji bi se, kao takav, sigurno mogao dovesti pod znak pitanja. No, to već nije stvar našeg razmatranja i ocjenjivanja.

Međutim, za razliku od zatvorske, tj. glavne kazne, čija se realizacija prema sačuvanoj vojnosudskoj dokumentaciji može uspješno pratiti velikim dijelom gotovo za svakog pojedinog osuđenika, sasvim je druga situacija u pogledu mogućnosti uvida u problem provođenja presuđene konfiskacije.

Škripila je naime komunikacija u izvještajima između organa vlasti na terenu, koji su inače trebali da obave taj posao, sreskih sudova u Cazinu i Kladaši te Vojnog suda u Sarajevu. Sreski sudovi u Cazinu i Kladaši izvještavali su o rezultatima konfiskacije neredovno, uglavnom tek odgovarajući na upite i insistiranja Vojnog suda da se izvjesti o tom pitanju. Svakako nije se radilo samo o određenoj aljkavosti sreskih sudskih organa, već, možda još i više, o teškoćama i sporosti prilikom realizacije samog čina konfiskacije koji, s obzirom da se u stvarnosti godinama sprovodi, prerasta zaправо u svojevrsan proces.

Kako je, s druge strane, u raznim prilikama i povodima poslijeratna arhivska građa nekadašnjih sreskih vlasti i Cazina i Kladaše uništavana i uključno do početka sedamdesetak godina uglav-

⁶²⁾ Krivični zakonik, čl. 36.

nom uništena, to postupak i rezultate konfiskacije na Krajini 1950. godine, sigurno nije moguće više ni pouzdano ni u cjelini rekonstruirati. Svjedočenja pogođenih ljudi, četiri decenije kasnije, iz razumljivih razloga, ne mogu nadomjestiti nedostatak pisane građe ali mogu, uz kritičke rezerve da doprinesu jednoj opštoj predstavi i o toj problematici. Uz neka sačuvana dokumenta koja se odnose uglavnom na pitanja nastanka i funkcioniranja poljoprivrednog dobra, nastalog pretežno od posjeda, poljoprivredne opreme i okupljene stoke, konfisciranih od cazinskih seljaka-pobunjenika, te sjećanja ljudi, o tome je više govora u narednoj glavi.

Jedan broj spisa nastalih naročito u kontekstu praćenja realizacije naplate troškova krivičnog postupka od osuđenih lica ipak omogućava poneka zapažanja i određena opšta saznanja u vezi sa sudbinom imovine osuđenika. I pored toga što je od svih osuđenih, dakle od njihovih porodica, trebalo naplatiti po dosuđeni pojedinačni dio troškova održanog krivičnog postupka, taj je čin, prinudno, očito samo djelimično realiziran. U kojoj mjeri ne bi se moglo konstatirati. Ali da su nadležni organi, sreski sudovi u Cazinu i Kladaši, to pokušavali revnosno ostvariti, vidi se iz više primjera. Jedan se odnosi na slučaj milicionara Stojana Starčevića.

Sreski sud iz Cazina gdje je milicionar Starčević prije Bune bio komandir mjesne Stanice milicije Tržac, šalje Sreskom sudu u Bosansku Dubicu, tj. u njegovo rodno i prethodno mjesto boravka, 22. novembra 1950. godine (16 dana nakon Starčevićevog pogubljenja!) dopis kojim se traži da se u Bosanskoj Dubici provede prinudna naplata na sudu Starčevića razrezanih troškova krivičnog postupka (ukupno 500 dinara) kao i cjelokupna konfiskacija njegove imovine. Dana 23. februara 1951. Sreski sud u Bosanskoj Dubici donosi zaključak kojim obavještava Vojni sud u Sarajevu, Sreski sud u Cazinu i Sresko javno tužilaštvo u Bosanskoj Dubici da, prema izvještaju MNO Knežica, Stojan Starčević tamo nerna nikakve pokretne ili nepokretne imovine, da se prema tome ne može ništa naplatiti te da se zato odgovarajući postupak obustavlja.⁶³⁾ Sreski sudovi u Cazinu i Bosanskoj Dubici vode prepisku nakon Starčevićevog pogubljenja kao da za tu činjenicu ne znaju. S obzirom na ukupne ondašnje prilike zaista je moguće da oni do tada o Starčevićevoj smrti nisu bili obaviješteni. Samo to i opravdava njihovu pomenutu komunikaciju u slučaju Starčević. Jer, u protivnom, njihov bi postupak bio praktično protivzakonit, jer KZ je iz-

⁶³⁾ CAVS, 308/50, Zaključak Sreskog suda u Bosanskoj Dubici, br. I 1/51 od 23. februara 1951. godine.

ričit: »Po smrti osuđenog lica novčana kazna neće se naplatiti.«⁶⁴) Ovo je praktično protivzakonito pošto troškovi suđenja formalno, prema KZ, nisu novčana kazna, ali bi se, suštinski, u ovom slučaju oni ipak mogli kao takvi tretirati.

Sačuvan je i jedan sumarni spisak koji je krajem 1950. sačinio sreski sud u Cazinu u vezi sa tadašnjim provođenjem tzv. sporednih kazni za zadnje osuđene. Postupak oko konfiskacije i naplate troškova očito je bio još u toku. Od njih 16 sa cazinskog osmog sudskog procesa konfiskovana je imovina dvanaestorice, a kod četvorice (M. Božić, A. Čović, S. Lulić i S. Beganović) stavljen je upitnik. Samo kod jednog, Osmana Bajramovića, do tada je realizirana i stavka »troškova« (suđenja).⁶⁵) Prema četiri i pol godine kasnije nastalom dokumentu, konfiskacija je na samom kraju 1950. obustavljena za Nikolu i Stevu Božića, Milu Miljkovića, Čedu Bogunovića, Agu Miskića, Islama Mehića. U istom dopisu Vojni sud u Sarajevu traži od Sreskog suda u Cazinu podatke o naplati troškova krivičnog postupka od ovih lica, kao i podatke za Čović Alu, Božić Nikolu (?) Lulić Selu i Beganović Selima, za koje »nismo upšte izvešteni da li ste postupili po pomenutoj presudi.«⁶⁶) Istovremeno zatraženi suda od Sreskog suda Velika Kladuša podaci u vezi sa naplatom troškova krivičnog postupka za lica osuđena u zadnjoj grupi sa kladuškog sreza, pri čemu saznajemo da su i tamo neki od »naših« glavnih pobunjenika »izuzeti od konfiskacije«, i to: Ramo Karajić, Hasan Kekić, Hasica Karajić i Bajro Jušić.⁶⁷) Činjenica ipak ostaje da samo po osnovu sačuvane vojnosudske dokumentacije pitanje realizacije kazne konfiskacije (te naplate troškova krivičnog postupka) ne bi moglo da se u potpunosti osvijetli.

Postupak masovne konfiskacije cjelokupne imovine, i pored toga što je provoden prinudno, nailazio je na mnoge otpore i poteškoće. Doduše, protjerivanjem porodica osuđenih, sa Krajine za Srbac u ljeto 1950. godine problem se donekle smanjuje ali je ipak znatno veći dio porodica osuđenih ostao u svojim domovima na Krajini. Izvršavanjem kazne »konfiskacije cjelokupne imovine« članovima tih porodica trebao je ostati zakonom zajamčeni nužni dio posjeda odnosno imovine. Stoga je npr. za jednog zaista imovno siromašnog seljaka kakav je bio Ramo Karajić, i pored izrečene

⁶⁴) Krivični zakonik, čl. 55.

⁶⁵) CAVS, k 308/50—55.

⁶⁶) CAVS, k 308/50—119.

⁶⁷) CAVS, k 308/50—118 od 28. juna 1955. godine.

smrtne kazne, kazna »konfiskacije cjelokupne imovine« već 9. juna 1950. i formalno ukinuta.⁶⁸⁾

Kako se i inače radilo o većini relativno malih posjeda (i male druge imovine), a istovremeno velikih porodica, mnogi optuženi su još u svojim žalbama drugostepenom sudu molili da im se ne izvrši konfiskacija s obzirom da »malo« ili »gotovo ništa« ne preostaje nakon podmirivanja obaveznog dijela članovima njihovih porodica. Izgleda da se Vrhovni vojni sud tim dijelovima žalbi pojedinih osuđenih uopšte i nije bavio pa su u tom pogledu sve izrečene kazne potvrđene.

U praksi, međutim, dolazi u pogledu konfiskacija do znatnih odstupanja od presuda. Valjda su konkretni pravni nalazi na terenu kao i otpori porodica prozrukovali obustavljanje postupka konfiskacije imovine u nemalom broju slučajeva. Sačuvana vojnosudska dokumenta ukazuju da se taj postupak na Krajini razvlačio bar 5 godina. Naime više od 5 godina, do kraja 1955. traje pismena komunikacija na relaciji Vojni sud u Sarajevu — sreski sudovi u Cazinu i Kladaši. Iz tih akata vidljivo je da su u pogledu konfiskacije imovine i naplate troškova krivičnog postupka, na koji su također svi odreda osuđeni na po 500 dinara, osuđenici dakle različito prolazili. Jednima je izvršena konfiskacija i naplaćeni troškovi, drugima konfiskacija nije izvršena a troškovi naplaćeni, treći su »izuzeti« od konfiskacije, a ni troškovi nisu riaplaćeni »zbog toga jer nije bilo šta zaplijeniti.«⁶⁹⁾

Ako i nije više moguća pouzdana rekonstrukcija konfiskacionog postupka na Krajini, činjenica je da je on na terenu uporno provođen. Takvu konstataciju ilustriraju podaci za npr. grupu pećigradskih osuđenika. Da podsjetimo, onih od kojih nije niko suđen na smrtnu kaznu. Sreski sud Cazin počeo je provoditi postupak, tj. odvajati cjelokupnu imovinu osuđenih od nužnog dijela koji po zakonu ostaje porodici, odmah 1950. Do 1955. godine imovina je konfiscirana: Merdanović Bahti i Šemić Arifu (1952) te Kajtezović Alagi (1954), još je u julu 1955. »izvršni postupak protiv Buljubašić Huse u toku.« Za dvojicu, Hodžić Latifa i Kudić Sulejmana Sreski sud »nije mogao ustanoviti« da je za njih »zatražen postupak izvršenja konfiskacije«. Postupak konfiskacije imovine »obustavljen« je kod ovih izvršenika: Bajramović Arif, Rošić Ibrahim (6/52), Smlatić Sulejman, Joldžić Latif, Šabić Šerif, Rošić Me-

⁶⁸⁾ CAVS, k 308/50—118, Rešenje Sreskog suda Velika Kladaša br. 42/51. od 9. juna 1950. godine.

⁶⁹⁾ CAVS, k 305/50—121, Dopis Sreskog suda Vojnom sudu u Sarajevu od 14. decembra 1954. godine.

ho, Rošić Ramo, Merdanović Medo (1952), i Beganović Omer Hasojlić Adii i Nadarević Muhamed (1954).⁷⁰⁾

Također veoma šarolika slika u pogledu realizacije »sporednih kazni« vidljiva je iz slučaja prethodno osuđene grupe pobunjenika. Konfiskacija je izvršena, a novac za pokriće troškova sudskog postupka naplaćen je od: Počić Sulje, Lulić Ibre, Lulić Alije, Lulić Mehe, Pjanić Salkana. Sama konfiskacija bez naplate troškova izvršena je kod Huseina Zenkovića i kod Samardžić Ferida. Kod Hušić Hase konfiskacija je obustavljena »jer nije bilo šta konfiskovati«. Konfiskacioni postupak je obustavljen kod Abdaković Latifa, Aličajić Sulje, Čizmić Mehmeda, Čizmić Ale, Matanović Vehaba i Zenković Šabana, kojima su međutim naplaćeni troškovi krivičnog postupka. Ovi troškovi naplaćeni su i za Hušić Hasu, Počić Halila, Skakić Sulejmana i Abdaković Mehu, dok pitanje realizacije konfiskacije njihove imovine nije precizirano. Ona je ostala neizvjesna i kod Počić Muhe, Nadarević Imšira, Matanović Omera, Nuhanović Arifa, Zenković Ibrahima, Hušić Huseina, Hušić Hamida i Hušić Hasiba u čijim je inače slučajevima obustavljen postupak za naplatu troškova suda. Za Hrnčić Agicu je međutim, eksplicitno navedeno da konfiskacija nije izvršena niti su troškovi naplaćeni. Dakle, vidimo da su iscrpljene gotovo sve teoretske mogućnosti a svakako mnogo govori i podatak da su i postupak konfiskacije i naplata sudskih troškova u ovoj grupi provedeni od 1950. do 1954. godine.⁷¹⁾

Bilo je i slučajeva kad je imenovana već konfiskovana, pa se porodice osuđenih na taj način naknadno žale, moleći povrat. Tako npr. sinovi Mehmeda Tabakovića, Osman, Hasan i Ibrahim, u molbi za pomilovanje oca im, 1953. godine »istovremeno mole i povraćaj konfiskovane imovine, ili bar jednog dijela iste«. ⁷²⁾

Djelići onoga što su porodice, a i sami osuđenici nakon izlaska iz zatvora, doživljavali u pogledu te svoje bivše imovine, prikazani su kroz njihova sjećanja, u ovoj knjizi inače i na drugim mjestima. Isto tako je i o njihovim zatvorskim godinama govoreno i u drugim poglavljima.

Kakva god da bila lična sudbina svakog osuđenika nakon Đurđevdana 1950, bila je, u svakom pojedinačnom slučaju, tom seljačkom pobunom presudno određena.

⁷⁰⁾ CAVS, k 305/50—123, Dopis Sreskog suda u Czinu Vojnom sudu u Sarajevu, od 9. jula 1955. godine.

⁷¹⁾ CAVS, k 304/50—102.

⁷²⁾ CAVS, k 306/50—115, spis od 8. decembra 1953. godine.

Glava osamnaesta

ŽIVOT NA KRAJINI NAKON USTANKA

Jedan od zadataka partijskih i drugih aktivista koji su »odozgo« poslani na Krajinu bio je i taj da se političkim putem narodu ovih krajeva »objasni« »zločinački karakter« događaja od 6. maja, da se narod pridobije uz vlast, da ga se ubijedi u izdaju njegovih sopstvenih interesa od strane M. Božića, A. Čovića i »sličnih«. Realizaciji tog posla prišlo se odmah, pa je već u sedmici od 10. do 16. maja organizovano i održano »14 konferencija i na svakoj je prosječno bilo prisutno oko 250 posjetilaca. Na ovim konferencijama je razrađena politička situacija na terenu sreza stvorena sa grupom bandita, pljačkaša koji su na istim raskrinkani i od naroda osuđeni kao kulački, švercerski, informiborvsko pljačkaški elementi.«¹⁾ Sa konferencijama, specijalno posvećenim »raskrinkavanju i osudi neprijateljske akcije« na terenu, se nastavljalo, a to je činjeno i kroz druge sadržaje svakodnevnog života i rada stanovništva. Pošto je za to što se desilo među ljudima najviše kolao izraz *ustanak*, partijci su instruirani da treba »narodu objašnjavati ovu pobunu tako da ovo nije bio nikakav ustanak nego obično nezadovoljstvo kulačkih elemenata koji su huškali narod na njegovu vlast.«²⁾ A kako je »bilo indicija da zapadna obavještajna služba stoji iza vodstva pobune, odozgo je bilo odobreno da se i o tome govori po sastancima komunista i po konferencijama naroda, da su ostali zagrebeni tragovi iza rata koji su sada zaveli narod«, sjeća se Duško Borić, jedan od partijskih aktivista koji je došao iz Banjaluke.³⁾ Dakle narodu je pošto-poto trebalo utuviti u glavu da je za

¹⁾ Arhiva Sreskog komiteta Cazin, nesredeno, 1950, 86, Dopis SK-a OK-u Banjaluka od 17. maja 1950. godine.

²⁾ Isto, Zapisnik sa sastanka Osnovne partijske organizacije Pjanići od 21. maja 1950. godine.

³⁾ Sjećanje Duška Borića, u a.a.

dogadaj od 6. maja kriv »unutrašnji« i »vanjski« neprijatelj: kulaci, Informbiro, Zapad. Aktuelni državni poredak je trebao ostati u tom kontekstu pošteđen ili bi se priznavale, eventualno, tek sporadične greške neke negdje lokalne vlasti.

A život je na Krajini ipak tekao dalje, i nakon Bune. Već iz pomenutog izvještaja partijske organizacije u selu Pjanići, koji pominje istovremeno odvijanje još nekoliko drugih političkih aktivnosti na srezu, dato je na znanje da se pokušalo u svakom pogledu život što prije normalizirati. No, posljedice Bune su se još dugo osjećale, u prvim godinama više, kasnije, razumije se, manje. Očitovale su se u svim sferama, a posebno na demografskom planu, u privredi, u političkim odnosima. Svakako je nemoguće zahvatiti i proučiti šta, kako, gdje se dešavalo nešto što se ne bi desilo da Bune nije bilo. Pogotovo, jer se u svemu tome društveni tok razvoja bitno prepliće sa individualnim ljudskim sudbinama te bi svako takvo istraživanje bilo zato neminovno osuđeno na neuspjeh. U svakom slučaju, sve te posljedice imale su, po pravilu, negativni predznak. Sa nekim, možda karakterističnijim, pokušaćemo se ipak upoznati.

I mada istočni dio cazinskog, veći dio kladuškog i najveći dio slunjskog sreza uopšte ni u kom pogledu nisu imali veze sa majskim zbivanjima 1950. godine, i ti su krajevi na neki način kažnjavani, jer su, prosto, pripadali- prokazanom području. U manjoj mjeri to važi i za šire područje, oblast banjalučku i karlovačku.

Boraveći službeno u novembru i decembru 1950. godine na banjalučkoj oblasti, instruktorska grupa CK KPJ, na čelu sa Krstom Popivodom i Vidom Tomšič, posjetila je i cazinski i kladuški srez.⁴⁾ Ocjenjujući političko stanje na oblasti slabim, Popivoda je konstatirao da »nedovoljan politički rad nam ilustruje slučaj neprijateljskog ispada u Cazinskoj krajini. Iz toga slučaja OK nije povukao dovoljno pouka za politički rad u masama... Neprijateljski ispad u Cazinskoj krajini prilično je koštao našu partijsku organizaciju. To govori da ni sam OK nije sistematski pratio rad i političku problematiku na terenu.« A Vida Tomšič je na istom sastanku upozorila da »neprijateljsku akciju ne treba posmatrati jednostrano nego i sa odnosima neprijatelja u zemlji i inostranstvu... jer ona je djelo i neprijatelja van sreza. Neprijatelj traži uvijek za

⁴⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k. 30, Zapisnik sa sjednice OK Banjaluka od 16. decembra 1950. Popivoda i Tomšičeva bili su, inače, uz Momu Markovića i Veljka Zeljkovića, članovi Organizaciono-političkog sekretarijata CK KPJ kojim je rukovodio Ranković (sjećanje V. Tomšič, u a.a.).

svoje djelovanje pogodno mjesto naročito u neprosvijećenim masama što je slučaj i na ovom srezu.«⁵⁾ Te »neprosvijećenosti« koju je sreća na Cazinskoj krajini Tomšičeva se dobro sjeća i gotovo četiri decenije kasnije: »To je bilo veoma zaostalo i najsiromašnije područje. Kad sam ja stigla tamo Partija je već bila izdesetkovana. Kružio je vic, da su i Ciganina nagovarali da uđe u Partiju, ne bi li ona ojačala. Položaj žene bio je posebno teško pitanje. Ona žena koja nije bila zavisna od muža, oca, brata rado bi odbacila zar, inače bi bilo problema.«⁶⁾ Vida Tomšič, osoba koja se u svom životu naročito zanimala za tzv. »žensko pitanje« bavila se i pisala o tome (i porodici), kao hrišćanka i Slovenka, na svom relativno kratkom putu po Bosni, nije, razumije se, ni mogla shvatiti dublje civilizacijske specifičnosti muslimanske sredine, a kamoli da ih uvažava sa dužnom pažnjom. Tomšičeva je u muslimanskoj ženskoj nošnji zara i feredže vidjela isključivo »zaostalost« muslimanske žene i tog svijeta uopšte, a ne i suštinsko obilježje porodične intime jedne civilizacije koja je naprosto drugačija.

No, za Tomšičevu u pomenutoj partijskoj misiji na Cazinu i u povodu Bune, »žensko pitanje« svakako nije bilo u centru pažnje. Momir Kapor koji je kao član Oblasnog komiteta pratio grupu CK KPJ po Krajini, sjeća se, opet, jedne pomalo komične ali ipak veoma indikativne situacije kada je, na jednom partijskom sastanku, na pitanje Tomšičeve kakva partija je KPJ, jedan član Partije odgovorio: »Plaho merhametli« (jako dobra). Tako Tomšičeva, koja je u onom momentu, želeći- i sama djelovati ideološki obrazovno, očekivala odgovor u smislu tadašnjeg opšte rasprostranjenog politički kalupskog poimanja, dobila govor koji ju je morao ne samo iznenaditi već i navesti da se radi o zaista neprosvijećenoj sredini, otprilike tako promišlja 4 decenije kasnije M. Kapor.⁷⁾ Moglo bi se dodati da je u onom trenutku takav odgovor značio i više od toga. Nije li se radilo o strahu ljudi pred višom vlašću, o težnji da se ne zamjeri, da se toj vlasti po mogućnosti pridvori? Svakako i prije svega! Jer, zar su seljaci, pa i pojedinačno, imali nekog stvarnog razloga da Partiju ocjenjuju dobrom, čak »jako finom«? Nisu, nikako. A jesu li imali razloga za dvoličnost kakvom, u svakom slučaju ocjenjujem odgovor pomenutog seljaka? To da. Strah koji leži u osnovi njihovog ponašanja čini in nepovjerljivim, pogotovo kad se radi o predstavnicima Države. Još o visokim

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Sjećanje Vide Tomšič dato autoru u februaru 1988. godine u a.a.

⁷⁾ Svjedočenje Momira Kapora dato autoru 1990. godine u a.a.

predstavnicima koji su istovremeno i strani ljudi. Znao je ovaj seljak da će ti ljudi prije vjerovati lokalnim partijskim rukovodiocima nego njemu.

A obostrano nepovjerenje vladalo je, uostalom, i između stanovništva i novog sreskog rukovodstva, koje je nakon Bune pretežno dovedeno sa strane. Na tom planu bilo je tada sigurno i više problema nego što proizlazi iz jedne partijske ocjene krajem 1950. godine. »Rukovodeći kadar koji je došao sa strane potrebno pravilno vaspitati i da oni shvate da su došli da pomognu ovom narodu a ne nikako da gaje nepovjerenje i gledaju ga neprijateljski te da ovdje nema dobrih ljudi itd. Što se dešava od pojedinih ljudi.«⁸⁾

No, vlast je bez sumnje ulagala napore da se događaji iz 1950. godine na Cazinskoj krajini u svijesti stanovništva minimiziraju, da negativni odjeci što kraće traju, da se što slabije osjećaju. U tom smislu su u povodu proslave desete godišnjice ustanka naroda BiH, slično kao u drugim srezovima, i u Cazinu i u Kladaši organizovani veliki narodni mitinzi, ali ovdje sigurno još uz veća zalaganja da oni uspiju i uz pojačani oprez da ne bi bilo kakvih incidenata u vezi sa zbivanjima iz 1950. godine. Čini se da su oba mitinga i tzv. akademije po mjesnim područjima protekli u miru i na zadovoljstvo vladajućih partijskih struktura, bar prema sačuvanim izvorima nema suprotnih podataka. Na zboru u Cazinu pred oko 11.000 posjetilaca govorili su Hakija Pozderac i Ale Galić, a na mjesnim područjima održane su akademije uz učešće oko 6.000 ljudi. Organizovan je prijem za porodice palih boraca i za rukovodioce sa terena. Formirana je i omladinska brigada sa 180 omladinaca i upućena na izgradnju u Zenicu.⁹⁾ (U onu istu Zenicu gdje se tada već nalazi godinu dana ranije u zatvoru upućen čak još nešto veći broj Cazinjana, osuđenika, koji tamo također rade, ali pod zemljom, u glasovitom rudniku »Barbara« i u drugim rudničkim jamama!) Dokumenti »narodne« vlasti, a pogotovo kad bi nastajali u povodu nekih svečanijih prilika svakako ne bi spominjali kakvih problema. Ako bi ih i bilo nastojalo bi ih se kroz izvještaj zabašuriti. Jer, u pitanju je bio ipak — obraz lokalnog rukovodstva, zaduženog da indoktrinira narod u duhu privrženosti poretku. Stoga se kroz dokumente sigurno i veličaju one karakteristike koje bi išle u prilog činjenici zadovoljstva naroda državom.

⁸⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39, Zapisnik sa proširenog sastanka Sreskog komiteta Cazin, od decembra 1950 (nedostaje prva stranica dokumenta).

⁹⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39, Proslava dana ustanka 27. jula po srezovima, godina 1951, bez datuma.

O sličnom slavljeničkom raspoloženju kao što je bilo ono u Cazinu, javlja OK-u u Banjaluku i SK iz Kladuše. Tamo se na zboru okupilo oko 4.600 ljudi, uz zapažene »mnogo ženske muslimanske omladine«. Otkriven je spomenik i položeni vijenci na grob palih boraca. Na fiskulturnom igralištu pripremljena je izložba i prodaja industrijske robe, hrane i pića. Održana je i konjska trka. I što je valjda bilo najvažnije, ocijenjeno je, kao i ranije za Cazin, da je bilo »raspoloženje naroda dobro«. ¹⁰⁾

Da, međutim, sve skupa možda ipak nije bilo tako, tj. da je bar neko nepovjerenje visilo u zraku, otkrivaju glasine koje su se tada i kasnijih godina provlačile u narodu, da Tito koji je onih julskih dana 1951. posjetio Drvar, Martin Brod, Bihać, Krupu, Boscanski Novi i održao govor na Kozari, u cazinski kraj navodno namjerno nije svraćao, ljut zbog godinu dana ranijih tamošnjih nemira seljaka. ¹¹⁾ U svakom slučaju ostaje činjenica da je Tito 1951. godine posjetio krajiške dijelove Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i slunjski srez (!), a na Cazinsku krajinu zaista nije svraćao.

Ekonomske prilike se na Cazinskoj krajini (pa i na Slunju) nakon Bune, koja je njima pretežno i uslovljena, još više pogoršavaju. Zahvaljujući, doduše, i nezapamćenoj suši koja je u ljeto 1950. pogodila inače čitavu Jugoslaviju. »Trave uopšte nije bilo, a kukuruz je na žitorodnom prijedorskom srezu iznikao iz zemlje 20 cm umjesto uobičajena 2 m.« ¹²⁾ Ali da i katastrofalne suše nije bilo, zar bi se na Cazinskoj krajini bolje živjelo nakon što je stotine i stotine vojno i prekršajno ošuđenih ljudi, muškaraca pri najboljim fizičkim sposobnostima, odstranjeno iz radova u poljoprivredi? Zar bi se moglo bolje živjeti kad su, istovremeno, i dalje na snazi omrznute mjere otkupa i mobilizacije radne snage, a proces agrarne kolektivizacije kroz nametnuto i nasilno stvaranje seljačkih radnih zadruga, 1950. godine čak pojačan. To je posebno izraženo na slunjskom srezu, mada je i na Cazinskoj krajini 1950. i 1951. nastalo više SRZ nego što ih je ukupno bilo ranije. (U te dvije godine oformljeno ih je 14). ¹³⁾ Tu je, zatim, bio i porez koji se

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ O Titovim posjetama ovim krajevima upor. Arhiv Josip Broz Tito, II — 1/24 i II — 2/28. O pomenytim glasinama u narodu svjedočio je autoru Dževad Sabljaković u maju 1989. godine, u a.a.

¹²⁾ Sjećanje D. Borića, u a.a.

¹³⁾ Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini, 7—8, novembar—decembar 1951. I na jednom i na drugom srezu stvoreno je po 7 SRZ. No, one su bile naročito na Cazinu »patuljaste« i po veličini samih zadruga i po obimu »unesene« zemlje od strane seljaka najmanje na banjalučkoj oblasti.

zbog opštih teških prilika također morao i dalje »utjerivati«. 1950. godine pojavio se još jedan namet, savezni zajam, koji je kao što je poznato u suštini raspisan kako bi Država lakše podnijela ekonomsku blokadu Informbiroa. »Preko konferencija upoznati narod sa novom uredbom o zajmu, njegovim ciljem i značajem za našu zemlju, razviti takmičenje za vrijeme upisa, tako da nijedno domaćinstvo ne izostane, a da ne upiše Nar. zajam«, zacrtano je, između ostalog, u Planu rada partijskog povjereništva Cazin za period od 1. jula do 1. oktobra 1950.¹⁴⁾

Zanimljivo je, dakle, što se vidi iz ovog primjera, ali i iz mnogih drugih, da narodni odbori i partijski komiteti, tj. stvarni organi vlasti, u svojim programima rada ili izvještajima o radu, Burni i njene posljedice tretiraju i uvažavaju malo, rijetko ili nikako, sigurno nesrazmjerno pravom stanju stvari.^{1*)} Tražilo se, tako, ponašanje i djelovanje na sve strane kao da Bune nije ni bilo, kao da nikakvih konkretnih posljedica ona nije ni izazvala. Gdje su razlozi tome? Sigurno ih ima više. Dijelom su se majski događaji 1950. i njihove posljedice pokušavali namjerno ignorirati. Dijelom se radi o novim vodstvenim strukturama na srezu. Partijsko povjereništvo na Czinu sačinjavali su sve samo novi ljudi koji uglavnom uopšte nisu poznavali problematiku područja.

Na širem planu, na nivou Republike npr., i pored nesumnjive aktuelnosti već pominjana Prva zemaljska konferencija KP BiH, održana krajem maja 1950. godine, događaje na Krajini prosto ignorira. Da li je postojala neka direktiva da se događaj sakrije i od iz svih krajeva BiH delegiranih partijaca? Možda se neko moćan plašio da iskazani revolt seljaka na Krajini ne bi zadojio i druga područja? Ali time je taj eventualni skriveni moćnik samo priznao da na Krajini nije bio u pitanju nikakav specijalni unutrašnji ili vanjski neprijatelj, preko koga bi se moglo na Konferenciji i dobro udariti, iskoristivši situaciju za uspješnu socijalnu homogenizaciju komunista i stanovništva uopšte, već da je na Krajini bio na djelu, bar prije svega, narod, nezadovoljni seljaci.

A ti seljaci bili su na Cazinskoj krajini posebno **nezadovoljni** državnim ekonomskim mjerama. Jeste da je mnogima ušao strah u kosti pa su se »i preko svojih mogućnosti« priklanjali **zahtjevima** države, a neki pak jednostavno nisu mogli izdržati »jarma«. Bježa-

¹⁴⁾ Arhiva SK Cazin, nesredeno, akt b.b.

^{1*)} Uporediti npr. samo dva dokumenta: ABK, f. OK Banjaluka, k 30 br. 560, Zapisnik sa sjednice partijskog povjereništva za srez Cazin od 16. juna 1950 i A CK SK BiH, f. CK KP BiH, k 562/1, 3686/50, Plan rada agitprop odjeljenja SK Cazin za IH tromjesečje 1950. g.

li su od prisilne obaveze u pogledu tzv. mobilizacije radne snage, posebno na Kladaši. Zastrašujuće naime zvuči, četiri decenije kasnije, sadržaj jednog cirkularnog pisma koji šalje sekretar OK Hajro Kapetanović na adresu sreskih komiteta. Kritikujući izostajanje pomoći SK-a SNO-ima, pretpostavljajući otkup i zajam, OK nalaže »u roku dva dana da komisije donesu rješenja i kazne za one radnike koji su odbjegli iz pojedinih preduzeća s tim da se isti odmah povrate nazad u preduzeća iz kojih su odbjegli«. Posebno su apostrofirani: Kotor Varoš, Jajce, Gradiška, Velika Kladaša, Bosanski Novi.¹⁶⁾

Problem aktivizacije radne snage na Cazinskoj krajini bio je, specifičan bar iz tri razloga. Prvo, zbog velikog broja zatvorenih muškaraca koji su, mada van sreza, doduše već bili uključeni u »društveno korisni rad«, ali naravno srez nije mogao računati na njih. Drugo, zbog graničnosti područja muško stanovništvo Cazinske krajine se je inače u znatnoj mjeri zapošljavalo već tada u Hrvatskoj i Sloveniji, pa se sekretar SK krajem septembra 1950. pravda da »kod nas ima preko 1.000 radnika koji se nalaze na raznim radovima u Hrvatskoj, što nam u svakom slučaju utiče na plan radne snage«. ¹⁷⁾ Treće, u jesen 1950. rukovodstvo u Cazinu postavljalo je i pitanje šta učiniti sa onima »koji hodaju besposleni po selima i neće da se uključe u privredu. Narod traži da se oni nasilno uključe«. ¹⁸⁾ Ko su bili ti ljudi? Da li oni »koji su prilikom tzv. Devrnjine afere proterani sa terena Kordunskog Ljeskovca u Bosnu«? ¹⁹⁾ Pitanje nije razjašnjeno. Ako su to i bili ljudi iz Hrvatske bilo ih je vjerovatno vrlo malo pa se i zato kao posebna pojava ne tretiraju ni u bosanskim ni u hrvatskim partijskim dokumentima. Ili je, ako se dakle uopšte radi o tome, stvar možda brzo riješena?

Zanimljivo je da ni u pogledu tzv. šverca, tj. nedozvoljene trgovine poljoprivrednim i drugim proizvodima pojedinaca, Buna nije predstavljala neku prekretnicu. I pored zaista oštrih kazni koje su podijeljene učesnicima Bune a i, povodom Bune, mnogim, drugima koji su bili na neki način mjesnim vlastima još odranije trn u oku, problem šverca i dalje ostaje prisutan. Švercu, kao jednom od na ovim pograničnim prostorima tradicionalnih, ali nakon rata i zabranjenih zanimanja, vlasti pristupaju sada sa većim opre-

¹⁶⁾ ABK, f OK Banjaluka, k 31 1950. godine.

¹⁷⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 30, Zapisnik sa zasjedanja sekretara SK u OK od 30. septembra 1950. godine.

¹⁸⁾ Isto, Zapisnik sa sastanka OK Banjaluka.

¹⁹⁾ Historijski arhiv Karlovac, f. KK KPH Slunj, k2, Zapisnik sa Plenuma KK od 23. marta 1951. godine.

zom, pokušavajući preko njih ući u trag eventualnom političkom neprijatelju. No, do jeseni 1950. ništa specijalno nije otkriveno ako se ne računa konstatacija »da ima švercera koji svrate u srez i puste pokoji neprijateljsku parolu pa odu«. ²⁰⁾ Taj povećani oprez vlasti prema švercerima stvarao je na Cazinu i drugu vrstu problema pa je u decembru 1950. godine na jednom sastanku zaključeno da je »potrebno izvršiti diferencijaciju ljudi po pitanju šverca jer na ovaj način nama kroz zatvor stalno defiluju ljudi«. I uopšte je krajem 1950. godine shvaćeno da treba »smanjiti« broj »sitnijih« slučajeva. »Ako bude komisija za prekršaje ažurnije rješavala sve teže slučajeve i upoznavala narod o tome neće biti profanisanja kao što je bilo do sada izrečenih kazni.« ²¹⁾

I bez provjeravanja logična je činjenica da je na Cazinskoj krajini nakon majskih događaja 1950. godine uspostavljen oštriji kurs prema stanovništvu u kažnjavanju za razne prekršaje. Stoji, međutim, i činjenica da je to u Jugoslaviji inače bilo vrijeme kada su se, uz navođenje konkretnih primjera, po sopstvenom priznanju čelnika Ministarstva unutrašnjih poslova »za sitne stvari« primjenjivale »drakonske mjere«. ²²⁾ Ali, ne samo organi Udbe već i Partije i vlasti, posebno na višim i najvišim razinama, kroz brojne dokumente toga vremena na samokritički priznavaju kako je »neispravno« da po selu »hapsi svak« (odbornici, milicija). Imajući sve to u vidu sasvim su logične onda konstatacije o »profanisanju« milicije i o Udbi koju neki »žele da prikažu kao bauke za mase«. ²³⁾

Obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda ostaje i nakon Bune među stalnim i glavnim problemima. Cazinski srez, bez obzira na sve što se desilo, bio je u obavezi da isporuči još ranije isplanirane kvote žita za 1950. godinu. Ali pojavili su se problemi ne samo zato što se nije moglo (ne računajući, uslovno, katastrofalnu sušu!) zbog Bune proizvesti žita koliko je za srez bilo razrezano, već i zbog tehničkog posla koji su sreski organi imali u vezi sa iseljenjem porodica. Tako je sekretar SK Cazin Ale Galić na jednom sastanku OK u Banjaluci objasnio »da se data obaveza nije mogla izvršiti radi oportunističkih stavova upravnih narodnih odbora. Dok smo u početku forsirali otkup, pojavom zadatka iseljenja porodica zapostavili smo otkup. Sada nam se također postavlja pita-

²⁰⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39.

²¹⁾ Isto.

²²⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, f. Ministarstvo poljoprivrede NR BiH, Radna konferencija Ministara unutrašnjih poslova FNRJ, održana u Beogradu 7. i 8. jula 1950. godine.

²³⁾ A SK Cazin, Analiza po raznim pitanjima i problemima, od 12. januara 1951. godine.

nje imovine iseljenih porodica i to treba rešavati, a obzirom na snage sa kojima raspolažemo, ako budu gurali otkup neće moći istovremeno prići izvršenju ovog zadatka...« Međutim bez obzira na sve »drug Kolak ih obavezuje da plan otkupa bijelih žitarica izvrše sa 100%.²⁴⁾ Primjer dosta toga kazuje. Ali ovdje samo o elementu hijarhijske autoritarnosti. Galić je morao prihvatiti naređenje, ali i takav Kolakov odgovor bio je sigurno forsiran od neke Kolaku nadređene instance. Bauk otkupa i dalje nemilosrdno hara Krajinom, i ne samo njom. No, na Krajini je bilo sad, nakon Bune još i teže. Pošto zbog smanjenja radne snage nisu smanjene i ukupne sreske kvote žita, mesa, vune, još opterećenija bila su ostala domaćinstva. S druge strane, one porodice koje nisu protjerane u Srbac, tj. one koje su ostale na Krajini iza stotina zbog Bune pozatvaranih, izložene su u praksi ne samo nemilosrdnom ekonomskom izrabljivanju nego i svakojakim poniženjima od strane lokalnih moćnika. Uz uobičajeno psovanje »banditskih majki« ima priča u sjećanjima još živih, četiri decenije kasnije, o silovanjima na području Liskovca, koji se ne mogu, iz razumljivih razloga, ikada da se zabilježe.

Već spominjanim pitanjem »imovine iseljenih porodica« stižemo do problema koji je bio u najdirektnijoj vezi sa Bunom. »Mi imamo dosta napuštene zemlje« upozorava sekretar SK Cazin na jednom partijskom savjetovanju u-Banjaluci krajem septembra.²⁵⁾ Ali i u decembru je ocijenjeno »da nam je to najteže pitanje.« Mi mislimo da ovo pitanje riješimo u toku zime ali nismo u stanju radi toga što imamo 260 odluka za konfiskovanje zemlje.²⁶⁾ Sekretar SK pledira na OK da se Czinu dodijeli »jedan stručnjak za ovo pitanje. Mi i kad dobijemo ovu zemlju problem je kako ćemo je obrađivati i održati. Sad momentalno nemamo uslova da to prihvatite zadruga, a poljoprivredno dobro ovako kako je sada ne može prihvatiti ovu zemlju radi čega smatramo da bi dobro trebal o stvoriti u republičko.«²⁷⁾

²⁴⁾ ABK, k 30, Zapisnik u OK sa sekretarima SK na oblasti od 21. augusta 1950. godine.

²⁵⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 30, Zapisnik sa savjetovanja sekretara SK U OK od 30. septembra 1950. godine.

²⁶⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39, Zapisnik sa sastanka SK Cazin, uz prisustvo članova viših partijskih organa, decembar 1950. godine. Nedostaje prva stranica Zapisnika pa se ne može utvrditi tačan datum nastanka Zapisnika.

²⁷⁾ Isto. Cazinsko državno poljoprivredno dobro, »1950. godine osnovano«, bilo je inače jedno od njih 23 u Bosni i Hercegovini. Njihova funkcija je mogla biti prije svega »oglednog« karaktera jer su zauzimala samo 1,9% ukupne zemljišne, 3,18% obradive i 1,23% svih sjetvenih površina. Upr. Informativni priručnik o BiH, br. 5—6, septembar — oktobar 1951. godine.

Tih 260 odluka o konfiskaciji izdano je, da se podsjetimo na osnovu 260 vojnosudskih presuda o kojima je, po važećem zakonodavstvu, konfiskacija (cjelokupne) imovine predstavljala automatsku sporednu kaznu za osuđene na vremenske kazne robije zbog ugrožavanja interesa Države. Iseljavanjem porodica u Srbac, u augustu mjesecu, nastupio je konačno momenat da sada Država preuzme svu tu njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu. Brojka od oko sedamdesetak porodica, koju smo ranije utvrdili je doista za nekih četiri puta manja od broja presuda koje su sadržavale i kaznu konfiskacije cjelokupne imovine. Treba međutim imati u vidu da su to bile velike i složene porodice. Jednu bi porodicu sačinjavali i otac i sinovi ili recimo braća od kojih je vojni sud bio prethodno svakog ponaosob osudio na konfiskaciju cjelokupne imovine. Sjetimo se npr. porodice Nadarević iz Tršca, koju je prilikom progona za Srbac sačinjavalo 25 osoba.

Kako su vlasti rješavale pitanje ove konfiskovane imovine? Prisjetimo se opet one sjednice OK Banjaluka od 17. maja i direktive da od konfiskovane imovine treba »stvarati na tim imanjima državna dobra«. Direktiva je, razumije se, stigla iz Sarajeva ili, možda, izvorno, iz Beograda. U svakom slučaju poticala je od visokog i moćnog partijskog organa (funkcionera pojedinačno?). Još bitnije je međutim, ovdje istaći da je i direktiva o stvaranju državnog dobra revnosno provedena u djelo, provedena kao što su bile bez izuzetka, pogovora, zastoja ili nekih rezervi provedene u djelo i »mjere«: »brzo hvatanje i likvidiranje naročito organizatora«, »suđenje na smrt i kazne robije« i »raseljavanje porodica«, tj. »mjere« s čijom realizacijom smo se već ranije opširno upoznali.

To državno dobro koje je zamišljeno da centralizira konfiskovanu imovinu osuđenika, formirano je u Tršcu, u augustu 1950. godine. Imalo je zadatak da prihvati imovinu »58 interniranih porodica sa 8 područja«. ²⁸⁾ Ukupna površina dobra iznosila je 1082 ha i to: oranica 935, vrtova 35, livada 40, pašnjaka i bara po 15, šuma 40 ha i 2,2 ha voćnjaka. Dobro je podijeljeno na tri distrikta: Tržac (213 ha) i Liskovac (549 ha), što je bila zemlja pobunjenika te distrikt Rujnicu, čija je zemlja poticala iz zemljišnog fonda iseljenika-kolonista u Vojvodinu kao i državnog erara. Uz zemlju je konfiskovana i pokretna imovina pobunjenika. Prema svjedočenju Hasana Kajtazovića, prvog direktora dobra (august — oktobar

²⁸⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39, b. b, Dopis — ocjena SK Cazin povodom izvještaja specijalne komisije o pregledu poslovanja dobra u Tršcu, bez datuma. Akt je očito nastao u junu (nakon 9. juna) 1951. godine.

1950) dovoženje stoke, sprava, poljoprivrednog alata i mašina trajalo je »jedno 15 dana.« Dotjerano je 139 krava, 46 volova-junaca, 293 ovaca, 95 telića, 65 konja, 10 ždrebadi, 103 junadi, 1 magarac. Žito je stizalo u zaprežnim kolima, »po sto kola dnevno«. ²⁹⁾ Sve to trebalo je sad smjestiti. Prostora za smještaj stoke nije bilo, pa je ona najvećim dijelom do januara 1950. godine, kad je završena izgradnja štale u Rujnici, čitavo vrijeme provela napolju. Samo mali dio stoke zbrinut je po privatnim štalama. Prema izjavi prvog direktora, do oktobra uginula su zbog teških uslova 33 komada stoke, a prema izjavi drugog Bože Ševića, on je na imanju zatekao oko 110 krava, 100 junadi. 10 — 20 teladi, 52 konja, 250 ovaca. Za vrijeme njegovog rukovođenja dobrom (do marta 1951) uginulo je oko 60 komada stoke. U međuvremenu su obojica direktora dio stoke u korist finansija dobra i prodavali. Žito je sve smješteno u privatne ambare nakon što je prethodno vagano i zabilježeno koliko ga ima, a ključeve od tih ambara su direktor i magaciner dobra uzimali sebi. Popisivani su j dovoženi poljoprivredni alat i sprave, što je sve zbog nedostatka pokrivenog prostora ostavljeno pod vedrim nebom. U pokriveni magacin smješteni su vuna, rakija, orasi i dr. Ukupan ovaj posao prihvatanja, popisivanja i smještaja konfiskovane imovine obavila su uglavnom dva čovjeka: direktor Hasan Kajtezović i magaciner Mehmed Pandžić. ³⁰⁾

Na dobru je bilo zaposleno kasnije još 3 — 4 radnika, da bi bilo u junu 1951. zaposleno 116 radnika od čega 11 službenika. Za manje od godinu dana, očito zbog nezadovoljavajućeg poslovanja, imenovana su, jedan za drugim, trojica direktora. Drugi je bio već pominjani Bože Šević, a treći Ismet Delić. Poslovanje nije ni moglo biti uspješno kad nije bilo smještajnog prostora, hrane za stoku malo, veterinarska pomoć slaba ili nikakva, parcele dobra »strahovito« raštrkane, radne snage premalo i nedorasle, a SNO nespreman da o dobru vodi potrebnu brigu. U martu 1951. godine sresko poljoprivredno dobro Tržac prelazi u nadležstvo »republikanskog« upravljanja, ali ni onda nije krenulo nabolje, odnosno po ocjeni pomenute komisije iz juna mjeseca, nije zadovoljavajuće. ³¹⁾

I mada se u 1950. godini najveći posao sastojao u organizovanju prijema i smještaja stoke, žita, drugih poljoprivrednih proizvoda i alata, na dobru je u teškim uslovima ipak uspješno obavljena,

²⁹⁾ Isto, Materijali specijalne komisije...

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ Sresko poljoprivredno dobro Tržac 21. marta dolazi »pod administrativno operativno rukovodstvo« Generalne direkcije državnih poljoprivrednih dobara u Sarajevu.

čak planski »prebačena« jesenja sjetva. Bolje nego proljetna, naredne 1951. godine kad su obezbijedene i velike količine sjemena, pa ga je dosta ostalo i neposijanog, a plan sjetve ispunjen sa samo 33%. Slabi rezultati proljetne sjetve pravdani su neorganizovanošću i neiskorišćenošću stočnih zaprega, a posebno gotovo nikakvim učinkom tri dobra dodijeljena istrošena traktora koji su bili uglavnom u kvaru. Inače najviše je zasijavano zobi i kukuruza pa krmnog bilja i pasulja.³²⁾

Ah sami rezultati gazdovanja na poljoprivrednom dobru Tržac možda ne bi bili i dovoljan povod da se formira posebna komisija Narodnog odbora oblasti banjalučke, čije podatke smo i do sada slijedili. Naime, u to vrijeme su i druga sreska poljoprivredna dobra i SRZ-e svugdje kuburili sa većim ili manjim problemima u svom poslovanju. Međutim, tržačko poljoprivredno dobro bilo je specifično. Ono nije dobilo vlast samo nad zemljom, poljoprivrednim inventarom i stokom osuđenika, već je s obzirom na kaznu »konfiskacije cjelokupne imovine«, na dobru koncentrirano i sve ostalo što nije bilo specifično agrarnog karaktera. Drugom polovinom septembra počelo je dovoženje i ostalih stvari iz konfiskovanih domaćinstava... ja sam ih slagao u magazin. Dolazili su svu noć. Sami kočijaši su dolazili bez pratnje. Stvari sam primao ja i Zumra Sedaić kada mene nije bilo tu. Te stvari uglavnom sastojale su se od ćilima, sardaza, ponjava i vrednijeg posuda. O njima nije vođena nikakva evidencija, nego je samo stavljano pod ključ. Šta sam izdao uzimao sam revers. Kasnije sam to sve predao Boži Ševiću. Za vreme mog upravljanja dobrom dolazilo je do krađa alata, kola, amova, federa i ostalog sitnog materijala. To je moralo biti jer je nadzor bio nedovoljan, pošto nisam imao ljudi niti prostora da sve stavim pod ključ. No do krupnih krađa po mom znanju nije dolazilo. Hvatao sam krađe, povraćao stvari, odgonio ljude u zatvor, borio se kako sam znao i mogao. Pomoći nisam ni od kud dobio.«³³⁾

Nekoliko radnika i radnica DPD Tržac, koji su također saslušavani u maju po istoj komisiji kao i Kajtezović u vezi sa poslovanjem i problemima dobra, pominjali su još i razne druge stvari koje su dolazile na dobro iz konfiskovanih kuća: pored posteljine, naročito npr. zlatni nakit (prstenje i minduše) te dukate. Posebno oko tih dukata i njihovoj količini ispredale su se razne priče, ali njih, dukata, nije nigdje bilo. Utvrđeno je, međutim, gdje je nestao

³²⁾ Materijali specijalne komisije...

³³⁾ Materijali... Iz izjave Hasana Kajtezovića, od 29. maja 1951. godine.

odnosno tko je prisvojio skupocjeni sat Rekana Mujagića.³⁴⁾ Onog nesretnika koji je, kao što smo ranije saznali, u međuvremenu umro u Srpcu.

Dakle ne samo privredna problematika DPD Tržac, već, vidimo, i razne druge »nepravilnosti« i zloupotrebe o kojima se sigurno dočulo i u Banjaluci, naveli su ovdašnju višu vlast da sprovede istragu na dobru. Komisija, ne prosuđujući odgovornost pojedinaca, daje nepovoljnu ocjenu o opštem poslovanju dobra. Zanimljivo je, međutim, da SK Cazin, u svom pismenom reagiranju na izvještaj ove komisije, pravda rukovođeće ljude dobra. Po mišljenju SK, komisija se bavila sitnim pitanjima, nije ulazila u suštinu stvari, nije dovoljno rasvijetlila pomor blaga (stoke) i krađe istog jer su uslovi bili vrlo teški.«³⁵⁾

Sigurno je da su uslovi rada DPD Tržac bili teški a sigurno je i to da je bilo mnogo propusta u radu pa i protivzakonitih postupaka. Loše poslovanje dobra se, međutim, nastavilo i nakon 1951. godine. Opunomoćenik Odjeljenja unutrašnjih poslova cazinskog sreza, Gojko Jotić, sjeća se da je »dobro bio užasan politički kiks jer je ta stoka u roku od dvije godine sva propala radi nebrige, nehigijene i si. Zato je bio, 1952. godine, na ličnu intervenciju tadašnjeg ministra za poljoprivredu BiH, Vase Butozana, da se za uginuća stoke strogo kazne odgovorni, uhapšen i osuđen (valjda već četvrti po redu nap. autora) direktor dobra i još neki.«³⁶⁾

Cazinskom sreskom rukovodstvu nije glavobolje zadavalo samo pitanje gazdovanja DPD Tržac već, dobrim dijelom u vezi sa njim, i pitanje »samovoljnog dolaska i vraćanja« u Srbac ponekih iseljenih porodica još u jesen 1950. godine. »Sve poduzete mjere su skoro ostale bez uspjeha jer nam se mnoge porodice vraćaju na naš srez i stvaraju politički problem na srezu. Oni koji su se vratili smjestili su se kod svojih rođaka i pričaju kako su gladni, goli, bos i govoreći da se neće vratiti nazad makar šta učinili sa njima. Mi ćemo dati jedan dio njihove pokretne imovine i vratiti ih nazad, ali bi trebalo skrenuti pažnju drugovima u Srpcu da im zabrani dolazak na naš srez i jednom riječju spreči skitanje.«³⁷⁾

Već smo ranije vidjeli da su se pojedinci (i poneka porodica) vraćali iz Srpca na Cazin, ne bi li se ako već ne mogu ostati, kod rođaka i bivših komšija bar najeli, obukli, ali znamo i da su ih vlas-

³⁴⁾ Isto, Dopis — ocjena SK Cazin OK-u iz juna 1951. godine.

³⁵⁾ Isto.

³⁶⁾ Sjećanje Gojka Jotića dato autoru, u a.a.

³⁷⁾ Arhiva SK Cazin, nesređeno, Dopis SK Cazin OK-u bez datuma.

ti nemilosrdno vraćale, pogotovo 1950. godine. Da li im je tada od njihove cazinske imovine stvarno što god i dato, kako bi proizlazilo iz pomenutog razmišljanja cazinskog sreskog rukovodstva, je pitanje, sami prognanici se takve neke pomoći ne sjećaju.

Povratak protjeranih porodica u Srpcu na Krajinu je proticao do 1953, kad je i zvanično odobren, pod različitim okolnostima. Svaki slučaj je priča za sebe, pošto se do 1953, legalno, cijele porodice nisu smjele vraćati, odnosno ako su se vraćale bivale su protjerane nazad na Srbac. Ali su ljudi nalazili načina da se, makar pojedinačno, ipak vrate. »Vraćali su se i 1951. i 1952. udajom, ženidbom, zapošljavanjem. Takve slučajeve vlast je tolerisala.«³⁸⁾ A bilo je i sasvim specifičnih. Husein Kovačević, najstariji Mušin sin (onog Muše Kovačevića koji je nakon Bune masakriran i ubijen), 1951. godine vraća se iz vojske, iz JNA u Cazin, nakon što je najprije posjetio porodicu u Srpcu. U svoju kuću ne može. »Zapečaćena je i čuva je stražar. Bio sam najprije jedno kratko vrijeme kod tetke, da bi mi bilo tek nakon više mjeseci odobreno da koristim u vlastitoj kući dvije prostorije. Radio sam gdje sam stigao i kad sam zaradio nešto novaca kupio sam konja, svog bivšeg konja koga su bile vlasti konfiskacijom zaplijenile. Platilo sam ga 15.000 dinara.«³⁹⁾ Konja, također svog nekadašnjeg vlastitog, dakle jednog od onih koji su se na dobru Tržac uspjeli očuvati u životu, kupio je, kad se vratio iz Srpca i Huseinov komšija i vršnjak Sulejman Đogić.^{39a)} I uopšte svi oni koji su se pojedinačno sami vraćali na Cazin svoju zemlju i sve ostalo morali su od vlasti otkupljivati

Zanimljivo da na kladuškom srezu nepokretna imovina porodicama, koje su otjerane u Srbac, uglavnom nije oduzimana. Jedno istraživanje je pokazalo da, s izuzetkom imanja Arifa Šemića iz Sumatca, koje je nakon povratka porodice iz Srpca ovoj i vraćeno, zemlja i kuće drugima nisu konfiskovane. Jer, kako to da vlast ne bi oduzela svu imovinu npr. Neziru Barjaktareviću, vođi kladuških pobunjenika? A prema ispovijesti njegove supruge Azize, nakon dvoipogodišnjeg izgnanstva nje i petoro djece u Srbac (od kojih je najmlađi i jedini sin u međuvremenu umro) porodica se vratila u Johovicu, u svoju kuću koja je bila u »ruševnom stanju« ali im ipak nije bila oduzeta kao ni zemlja. »Uz pomoć komšija morali smo ponovo da obnavljamo domaćinstva. Po povratku Nezira iz zatvora, počeli smo novi život, prodali smo imanje i preselili iz **Johovice**,

³⁸⁾ Sjedanje Mile Milica (Kenjaia), u a.a.

³⁹⁾ Sjećanje Huseina Kovačevića dato autoru u julu 1990. godine, u a.a.

^{39a)} Sjećanje Sulejmana Đogića dato autoru u a.a.

koja je 12 km udaljena od Kladuše, u selo Trnovi, samo 2 km nadomak grada. Tu smo kupili nešto zemlje i podigli prizemnicu za porodicu.«⁴⁰⁾ Ta je kuća još početkom devedesetih ostala nedograđena. U njoj živi još samo Nezirova supruga Azize, zv. Čunka, dok su četiri njihove kćeri, udate po obližnjim selima, domaćice i poljoprivrednice.

Sudbina svakog pobunjenika nakon izlaska iz zatvora, i njegove porodice nakon još ranijeg povratka iz srbačkog prognastva, sigurno su svaka ponaosob priča za sebe. Kad bi se mogle sve te priče iskupiti to bi nedvojbeno bilo ne samo interesantno već i višestruko poučno štivo.

I pored toga što su zatekli prazne kuće, prazne štale, ukoliko nisu bile demolirane i građa odnesena) imanja zapuštena, zemlju neobrađenu, ipak su vjekovna domaća ognjišta, poznati i blagi proplanci, s pokojom munarom na brdašcu, učinili da povratnicima iz Breze, Srpca ili zatvora, razočarenje bude manje. Bili su srećni što su opet na svojoj Krajini, sjećanja su većine njih. No, bilo je i onih toliko psihički utučenih i fizički ispropadalih i bolesnih koji su gotovo došli tek da umru u svojoj kući ili su ostatak života ravnodušno, »u p J im ubijeni«, odživotarili.

Većina povratnika je morala krenuti »iz početka«. Odmah se moralo prići poslu. Nevolje su bile velike. Pomogle su komšije. Država ništa. Ona je povratnike iz Srpca, a pogotovo one koji bi, malo pomalo, pristizali iz zeničkog i drugih zatvora, držala na odstojanju, pod posebnom prismotrom, otežavala im ekonomsku reintegraciju. A možda najgora bila su stalna verbalna ponižavanja.

Etikete kao »pedesetari«, »banditi«, »banditska djeca« i si. prate stanovništvo sa obje strane rijeke Korane. Primjera bi bilo sigurno bezbroj, a Cazinjani ih osjećaju i kod kuće, na Krajini, i kad putuju van nje. Godine 1950, kad je upućen na vojnu školu u Beograd, prvoborcu iz Vrela, Đurađu Zecu, kolege prebacuju da je on »odatle gdje se diže ustanak protiv nove narodne države«.⁴¹⁾ Vrlo neprijatno osjetio se npr. i jedan Cazinjanin čak sredinom sedamdesetih godina, prisustvujući nogometnoj utakmici između cazinske »Krajine« i njenog rivala u Mrkonjić-Gradu. Jedan navijač domaćeg tima tom je prilikom uzviknuo: »Udarite ih, majku im njihovu, oni su dizali ustanak 1950.«⁴²⁾ Neugodnostima naravno još daleko izloženiji bili su osuđenici i njihove porodice na samoj

⁴⁰⁾ Iskaz Azize Barjaktarević dat Smailu Topiću u martu 1991. godine, u a.a.

⁴¹⁾ Sjećanje Đurada Zeca dato autoru u oktobru 1989. godine u a.a.

⁴²⁾ Sjećanje Dragana Misaljevića dato autoru u oktobru 1989. godine u a.a.

Krajini. »Do 1988. po sastancima u selima pojedini aktivisti vlasti prebacuju i djeci njihovoj za 1950. Zastrajuju narod, tražeći poslušnost. Posebno ako se traže razni doprinosi upozoravaju da ne bude »buntovnih« jer još se zna za pedesetu, »pa ako bude trebalo povezati ćemo opet«, podsjećajući na jedan% maj prije čak više decenija«⁴⁵⁾)

Čak i u dan današnji vuku se konkretne posljedice nesretne 1950. Ljude boli kako »izvjesna osoba još danas spava na tuđem, zna se i čijem jastuku«, boli da se »pištolj moga dede« i danas nalazi kod tog i tog u selu. Imovinske rasprave, zemljišna razgraničenja i si. i dalje se dan-danas presuđuju u korist onih koji su bili 1950. u službi Države, dok se nasljednicima pobunjenika pravda uskraćuje. Djeci »pedesetara« uskraćivane su i ravnopravne mogućnosti školovanja i pogotovo zapošljavanja. Dosta se konkretnih priča naslušao autor, razgovarajući 1989. i 1990. godine po selima Cazinske krajine i Korduna sa ustanicima iz 1950. ili njihovim potomcima. Bez prava da ulazi u bilo kakvo prosuđivanje ili utvrđivanje konkretnih činjenica, data je ovdje samo jedna opšta naznaka, s obzirom na poznati kontekst prilika, istini za volju ipak i logičan i vrlo vjerovatan tok stvari. Razumije se da sva ta svjedočenja ovdje nisu ni mogla ni trebala biti zabilježena.

Čini se da je politička i ekonomska situacija bila poslije Bune na slunjskom srezu još gora nego na Cazinskoj krajini. Bar to proizlazi iz dokumenata onog vremena, ili je bila, što je također moguće, partijska organizacija na Slunju kritičnija u iznošenju gorućih problema od one na Cazinskoj krajini. Međutim, teško bi bilo ocijeniti da li i u kojoj mjeri je nepovoljnim prilikama kumovala ova Buna. Što se neposrednih aktivnosti tiče Kotarski komitet je odmah krenuo u organizovanu političku ofanzivu na terenu. »U roku nedjelju dana održao je političke sastanke u tim selima u kojima se taj slučaj dogodio i koji su bili sa njima više vezani, kao što je Ljeskovac, Nova Kršlja, Furjan, Bročanac i Lađevac.« Kao i na Cazinskoj krajini i tu su ti sastanci »masovno posjećeni i govornici dobro saslušani, a poslije su održani sastanci i u ostalim mjesnim NO na celom terenu kotara na kojima se taj slučaj politički razbio.« Komitet istovremeno izvještava višu instancu u Karlovcu da »sada«, valjda nakon te intenzivne partijske aktivnosti KK na terenu, »narod kao cjelina postupak onih koji su to povelili oštro osuđuje, obzirom da mu je bila ugrožena sloboda što nije rečeno da

⁴⁵⁾ Svjedočenje Hazima Beganovića iz Pećigrada, direktora škole u Liskovcu, dato autoru u julu 1990. godine u a.a.

još nema ljudi koji su neprijateljski raspoloženi i koji te događaje sa radosti prate, ali još do sada takovi elementi ne ispoljavaju se«.⁴⁴⁾)

Kotarski komitet Slunj je u više navrata konstatovao da se Devrnjin pokušaj u narodu »prosto ismijava« i da su primjedbe »od naroda na njihovo suđenje da su trebale biti oštrije kazne kompaniji oko Devrnje i Beuka«. Partija ni ovdje ne propušta svaku priliku da istakne kako narod osuđuje Bunu kao što je to ona činila i na Cazinskoj krajini, iz političkog juskog izvještaja KK Slunj saznajemo, međutim, i nešto novo, tj. da se »zapaža da pojedinci na vješt način izražavaju tu i tamo nazovi herojsko držanje Devrnje«.⁴⁵⁾ Mada se kroz razgovore u narodu Devrnjin ustanak, uz poznavanje ili nepoznavanje stvari, preporučivao u raznim varijantama i, bar krišom, veličao, Mile Devrnja je epitet »herojskog držanja« nesumnjivo zaradio svojim ponašanjem pred Vojnim sudom u Slunju, odbivši da traži pomilovanje za izrečenu mu smrtnu kaznu od Države protiv koje je svjesno poveo ljude na ustanak. (Ovom prilikom autor je dužan primijetiti da su se možda i poneki cazinski pobunjenici, bar kako bi moglo proizlaziti iz četiri decenije kasnijih sjećanja pojedinaca, ponašali hrabro i dostojanstveno — u Devrnjinom stilu — npr. Milan Božić ili Dedo Čović »Mulan«, međutim sudska dokumentacija tako nešto u tim slučajevima sračunato ne bi — nije? — registrirala).

No ista politička aktivnost koju komitet upražnjava, i revnosno bilježi prosljeđujući »gore« svoje izvještaje, kao da i nije imala željenih stvarnih efekata. Komitet, doduše, priznaje povoljnije rezultate izbora za kotarske i oblasne narodne odbore u odnosu na one koji su 25. marta održani za Saveznu narodnu skupštinu, pošto je bilo glasanje i masovnije i procentualno još bolje za kandidate Narodnog fronta (u martu 2.900 birača kotara glasalo je u »bezimenu kutiju«, a u junu samo oko 380) ali izražava i sumnju u iskrenost izjašnjavanja ljudi. Međutim, tzv. harangiranje protiv izlaska na izbore ili za glasanje u »crnu kutiju« bilo je i nakon Devrnjine bune prisutno i među Hrvatima i među Srbima na kotaru. Navođenjem pojedinačnih primjera saznajemo da je u tom pogledu među prvima najjači uticaj imao katolički kler i »stari HSS-ovci«, a među drugima poneki bivši JRZ-eovac i poneki »posebni ži-

⁴⁴⁾ Historijski arhiv u Karlovcu, f. KK Slunj, 1950, k 2, Politički izvještaj KK-a OK-u Karlovac od 1. juna 1950. godine.

⁴⁵⁾ Isto, Politički izvještaj za juni 1950, od 29. juna 1950. godine.

telj naroda« koji bi organ obaveznog otkupa na terenu upoređivao »sa onim koji su mu familiju poklali«. ⁴⁶⁾

Pored raznih verbalnih »neprijateljskih« istupa, nakon Bune opet su zaredale »provalne krađe«. Uoči sam Bune bila je, kako znamo, već takva jedna, u Kruškovači, ali kao da se provalnici nisu plašili sada i težih eventualnih posljedica, pa su u junu. izvedene takve krivične radnje u Rakovici i Furjanu, a na planinskom dobru Sadilovac jednog čobana iz Makedonije je ubio čuvar dobra, misleći noću da se radi o provalniku. ⁴⁷⁾ Inače je na kotaru, kao i prije Bune, nastavljena aktivnost Partije i vlasti u pogledu »aktiviranja« radne snage i voznih zaprega te obaveznog otkupa. Da li i zbog Bune, ali u svakom slučaju planiranje svih tih sadržaja je u realizaciji znatno podbacilo. Na planu otkupa u junu mjesecu otkupljivalo se meso (60% od planiranih količina), mast (9%) i vuna (65%). Od planiranih 517 radnika za pojedina preduzeća upućeno je njih samo 193 ili oko 37%, dok je od planiranih 180 pari voznih zaprega mobilizirano 94 ili 52%. ⁴⁸⁾ U pogledu svih tih tzv. privrednih problema, bilo da su dijelom uzrokovane ili pak kao njena posljedica, vrijede vjerovatno vrlo slične ocjene koje su već date za istu problematiku na Cazinskoj krajini.

Zanimljivo je, međutim, da se možda nakon kraćeg zatišja nastavljaju političke varnice na terenu slunjskog sreza. Početkom 1951. godine kotarom kola mnoštvo »neprijateljskih parola«, od kojih su neke očito na liniji onih iz Bune. »Na terenu Lađevca i Furjana proteže se parola da su Amerikanci već došli u Bihać da će u najskorije vrijeme preuzeti čitavu vlast u svoje ruke i si.« ⁴⁹⁾ U Kruškovači parole su bile usmjerene na razbijanje SRZ. Najviše parola odnosilo se, čini se, na pitanje navodne ugroženosti stanovništva. U Gojkovcu se govorilo »o ugroženosti naših kolonista u Vojvodini«, a na terenu Cvitkovića da se »ljudi trebaju prebacivati iz Slavonije na sigurno — u Bosnu, kod rođaka i si.« ⁵⁰⁾ Ovakve priče bile su očito posljedica straha ljudi od eventualne agresije sa Istoka, od IB-zemalja i teško bi ih bilo uvrstiti u tzv. neprijateljske parole. Ali s obzirom da se vremenski približno poklapaju sa bosanskom ocjenom političkog stanja u krajiškim srezovima BiH, moglo bi se pretpostaviti da su i u ovoj republici i takve priče proglašavane neprijateljskom propagandom.

⁴⁶⁾ Isto.

⁴⁷⁾ Isto.

⁴⁸⁾ Isto.

⁴⁹⁾ Isto, Zapisnik sa Plenuma KK Slunj od 23. marta 1951.

⁵⁰⁾ Isto.

Na jednom, sa članovima CK KP BiH proširenom sastanku OK Banjaluka upozoreno je: »Mi imamo srezove koji graniče sa hrvatskom, Bihać, Cazin, V. Kladuša, a u kojima se pojavljuje neprijateljsko djelovanje sa terena hrvatskih srezova: Dvora, Slunja, Vojnića, Gline i Vrgin Mosta. U tim srezovima nije dobro stanje i ono se prenosi na naš teren. Drugovi iz tih srezova stalno intervenišu preko nas da mi o tome upoznamo drugove iz Zagreba...«⁵¹⁾ Ne kaže se šta se to konkretno prenosi, no bilo je i sasvim opipljivih problema u tom pograničnom prostoru između dvije republike. Dok su se na području Drežnika, Cetingrada i Kordunskog Ljeskovca pojavljivale neke grupe ljudi, uglavnom iz Bosne, koji hode po selu i prose nešto za hranu, bilo je problema i u suprotnom pravcu: »Međutim ima i jedan deo onih ljudi koji su prilikom tzv. Devrnjine afere proterani sa terena Kordunskog Ljeskovca u Bosnu. Ti ljudi nemaju nikakvih ličnih isprava ni ovlaštenja.«⁵²⁾ Mada je na sastanku KK Slunj bilo riječi o »strahovanju od gladi« kao uzroku prebjegavanja tamo-amo, ovdje je još bitnija »sporedna« konstatacija da je bilo, dakle, nakon bune protjerivanja »iz Kordunskog Ljeskovca u Bosnu«. Mada nisam naišla na slične podatke ni kroz sjećanja ljudi, pomenuto mjesto iz ovog dokumenta je tim dragocjenije. Govori, naime, da je »nekih represalija«, možda što-god slično mada sigurno mnogo manje i blaže, ipak bilo i na Slunju.

U svakom slučaju porodicama osuđenih na slunjskom vojnosudskom procesu, koje su na Slunju i ostale, bilo je tu veoma teško živjeti. To priznaje i istaknuti predstavnik ondašnjih vlasti, prije Bune opunomoćenik Udbe za Slunj, Petar Zinajić-Pepa. »Te porodice bile su mučenici sistema. Jer ako im ja pomognem, ja padnem u nemilost. Rodbina ili susjedi pomagali su iz sažaljenja inače nisu imali nikakvu drugu podršku.«⁵³⁾ Nisu stradale, međutim, samo porodice osuđenih. Zapostavljen je razvoj čitavih sela. Koranjski Lug dobija struju tek 1969. godine.⁵⁴⁾ »Nakon ustanka nad narodom toga kraja vrši se jedna odmazda unatoč mnogim žalbama, molbama itd. da im je nepodnošljiv porez koji je povećan, tako da je taj kraj više nego prepolovljen jer siii ljudi poslije pobjegli. Selo Mašvina koja je uoči rata imala 152 kuće Srba, još 1945. oko 100

⁵¹⁾ ABK, f. OK Banjaluka, k 39, Zapisnik sa sjednice biroa OK od 22. maja 1951. godine.

⁵²⁾ Hist, arhiv Karlovac, Zapisnik sa Plenuma KK Slunj od 23. marta 1951. godine.

⁵³⁾ Sjećanje Petra Zinaića, u a.a.

⁵⁴⁾ Sjećanje Svete Beukovića, sina Nikole Beukovića, dato autoru u julu 1990. godine, u a.a.

nakon odseljenja u Vojvodinu, a krajem osamdesetih godina su još samo dvije. U našem selu Lipovac poslije 1950. nema više nijedne srpske kuće, a izgrađeno je 11 muslimanskih kuća«⁵⁵) objašnjava promjene demografske strukture P. Zina'jić- Zanimljivo je da su među tih 11 porodica i 4 Čovića, otac Dedo, naš poznati ustanik i njegova tri sina. Oni su sedamdesetih godina odselili tamo jer je, prema svjedočenju Dede Čovića, zbog raznih šikaniranja postalo nepodnošljivo u rodnom Sturliću.

Ima još, mnogo potresnih individualnih priča. Većina njih zadire u živo tkivo današnjice. Stoga se njima ne može baviti knjiga koja prvenstveno govori o 1950. godini. Ali, ako se posljedice tog nesretnog ustanka, neugodne posljedice osjećaju i četiri decenije kasnije, to ipak samo po sebi ogromno govori upravo o toj 1950. godini.

Imajući sve to u vidu, i neposrednu kompleksnu problematiku 1950. godine na Krajini (i šire) i bolne posljedice života ovdašnjeg stanovništva, postaje jasnije zašto se o 1950. dugo ćutalo, a pogotovo dugo ništa nije pisalo. Još 1983. godine kad je izašla knjiga Aleksandra Ravlića o Cazinu, u njoj nema ni pomena o buni iz 1950. Tek 1987. godine kad isti autor objavljuje sličnu ali dosta ambiciozniju i veoma opširnu monografiju o Velikoj Kladuši, na jednoj stranici govori se i o »neočekivanoj buni« na Cazinskoj krajini.⁵⁶) Mada Ravlić dosta uspješno u kratkom pasusu pogađa ukupan kontekst tadašnje situacije, osjeća se da ipak ni tada još društvena klima nije bila sasvim pogodna da se ipak i više i bliže progovori o svim tim zbivanjima, što, doduše, bez jednog velikog istraživanja nije ni bilo moguće. S druge strane, međutim, čak i godinu dana kasnije, 1988. godine, u Karlovcu izlazi velika dvotomna istorija kotara Slunj gdje su događaji iz 1950. godine ne samo tek u nekoliko rečenica pomenuti, što je uostalom i samo po sebi dovoljno indikativan podatak, već se u potpunosti zadržava poimanje države iz 1950. godine. Taj pasus glasi: »S jedne strane veliki entuzijazam, poletna omladina, Narodni front sa komunistima u prvim redovima bore se za obnovu i izgradnju, dok s druge strane neprijatelj koristi tešku ekonomsku situaciju i nezadovoljstvo prisilnim ulaskom u zadruga do 1950. godine. Na području Furjana, Koranskog Luga, Mašvine i okolnih sela podignut je tzv. Devrnjin ustanak, povezan sa neprijateljskim elementima iz susjedne Bosne i

⁵⁵) Sjećanje Petra Zinajića, u a.a.

) A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća*, SO Velika Kladuša, 1987, 370—371 -

Hercegovine. Ustanak nije uspio, a učesnici su kažnjeni, taj događaj velika je ljaga na političkoj karti naše općine.«⁵⁷⁾

S ozbiljnijim prikazima 1950. godine na Krajini, upoznali smo se u Uvodu u ovu knjigu. Kako time završavam kružnicu svog istraživanja i prezentiranja teme, ostaje samo još završna analiza — sinteza, i to po osnovu svih pređenih i predočenih istraživačkih napora. Prije toga još samo prezentacija jednog broja četiri decenije kasnije datih sjećanja ljudi na 1950. i oko nje, onih ljudi čija svjedočenja su mi bila dostupna, a ocijenila sam da svojom neposrednošću i slikovitošću, odnosno tadašnjom funkcijom nekih ljudi, predstavljaju nezaobilazni izvor za integralno sagledavanje teme. Uz sve kritičke rezerve i ta će vrsta izvora ući u mozaik slike o Cazinskoj buni.

⁵⁷⁾ Josip Kovačević, *Razvoj društvenih djelatnosti u općini Slunj (1945—1983)*, u: *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, Hist, arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1988, knj 2, 1265.

Glava devetnaesta

IZABRANA SJEĆANJA, SVJEDOČENJA, PISMA

Mada su poneki dijelovi ili misli iz sjećanja (svjedočenja) ljudi koji su bili na ovaj ili onaj način u vezi sa ustankom 1950. godine radi razjašnjavanja i naročito radi ilustracije pojedinih aspekata ove teme već do sada korišteni u velikoj mjeri, autor je odlučio da nekoliko po njegovoj ocjeni najznačajnijih sjećanja, smatrajući ih dakle posebno vrijednim prilogom, i posebno predoči, da ih prenese uglavnom u cjelini — onako kako su ih iznijeli svjedoci sami. Ta su sjećanja nastala ili kao spontana ispovijest, inicirana kroz usmeni razgovor, dijelom i pitanjima autora (npr. N. i S. Božić, D. Čović, A. Šibenik) ili su, na direktna autorova pismeno im upućena pitanja, ovi ljudi i sami pismeno odgovorili (M. Đilas i R. Kurtović), dok je npr. takvo svjedočenje Bejze Čović (supruga Aline), podijeljeno u dva dijela i uključeno u tekst kroz dvije ranije glave knjige. Samo dvojih ljudi, čije bi svjedočenje po autorovoj ocjeni moglo biti važno, te im se stoga i obratio pismom, nisu prihvatili molbu da pismeno svjedoče.

Sva prezentirana sjećanja data su u izvornom obliku, uz određena skraćivanja, da ne bi bilo nepotrebnog ponavljanja, i uz nebitne tehničke korekcije autora. U nekim sjećanjima autor je izostavio određene tvrdnje ili podatke — ali samo onda kada bi se oni, prema njegovoj ocjeni, bitno udaljavali od teme koja se istražuje ili kada bi se njihovim navođenjem eventualno dovodio u pitanje lični integritet drugih ljudi, što u svakom slučaju nije zadatak ni cilj rada historičara. Nisu se, međutim, mogle izbjeći određene ocjene svjedoka o radu i ponašanju nekih pojedinaca — reprezentanata vlasti i imaoća društvene moći u ono vrijeme.

Među sigurno najznačajnija sjećanja spadaju ona koja su dali N. i S. Božić, sinovi komandanta ustanka Milana Božića, i sami pobunjenici.¹⁾

Nikola Božić. »Ale Čović, moj otac i Mile Dervonja su se često sastajali i družili kao ratni drugovi i dobri prijatelji. Sjećam se da su u novembru 1949. godine njih trojica sjedili u dvorištu naše kuće i pričali. Pitali su me šta ja mislim o Titu. Moj odgovor je bio da smo se s njim borili za istu stvar i da se tu nema šta misliti. A na pitanje šta mislim o otkupu, odgovorio sam da se za to nisam borio, ali i to će proći i oko toga ne bi trebalo praviti nikakvu gužvu. Tada nije bilo riječi o nikakvom ustanku već samo o nepravdi, da smo ih izigrali, da sada narodu ne možemo gledati u oči, jer smo im u vrijeme rata drugo govorili itd. pogotovo nije bilo riječi o Kralju, Staljinu niti o Kairu, što se kasnije spominjalo u optužnici.

U proljeće iduće godine, negdje u aprilu ponovo su se počeli sastajati i sve češće su isticali da bi otkup trebalo srušiti i skinuti sramni jaram narodu s vrata. Lično sam bio protiv i govorio sam im da bi lično otišao kod Tita i žalio se na otkup i postupke predstavnika vlasti. Tada sam bio lagan i nisam često dolazio kući, a ni na sastanke. Negdje sredinom aprila kada sam predveče došao kući pitao sam majku gdje su, a ona mi je rekla da su u gaju. Otišao sam u gaj gdje je bilo puno ljudi — preko stotinu. Na sastanku su govorili, tata, Ale, Dervonja i Mirko Radočaj (iz Furnaja). I tada sam im rekao šta to rade i da to neće valjati. Nije pomoglo, otac je rekao »Prekini Nikola — jebo te Tito!« I Ale me je upozorio, a neki nepoznati čovjek iz mraka (crn, okrugle kape na glavi) uperio je pištolj u mene i oštro me upozorio da ne smijem više ni lanuti.

Poslije ovog sastanka otišao sam u Cazin u Udbu kod Branka Vukašinića, te mu rekao da mi je otac šenuo i da bi ga trebalo pozvati i obaviti razgovor. Skrenuo sam mu pažnju na održani sastanak i grupu ljudi. Odgovor je bio što se to ti Nikola plašiš, ti si spomeničar i imaš odlikovanja, tebi se ne može ništa dogoditi. Mi za to sve znamo. Ne boj se. Poslije sam otišao u Pećigrad i u kafani kod Nedžida (ne sjećam se prezimena) susreo sam Bogdana Lukača, radio je u Udbi. i njemu sam sve rekao. Tu noć smo nas dvo-

¹⁾ Višednevne razgovore sa Nikolom i Stevom Božićem je na inicijativu autora, po dogovoru i uz pripremljena pitanja, u tri navrata vodio Ahmet (Alin) Čović, posjećujući Božiće u Putincima, u junu i oktobru 1990. te u martu 1991. godine. Obojica su svoje iskaze i autorizovali (Stevo potpisao, a Nikola se usmeno saglasio sa prezentiranim mu, prekucanim i ovdje korišćenim tekstom, u a.a.

jica otišli kod Arifa Joldžića na konak. O svemu sam ga detaljno upoznao. Njegov odgovor je bio sličan odgovoru Branka Vukašinića. Sve oni to znaju.

Hasan Čović iz Štrulića o svemu je sve znao, ali je igrao dvojnju ulogu. Lično je podsticao oca i Alu da se organizuje ustanak i znam da im je donio 100 komada puščanih metaka u prisustvu Fehze Dizdarevića.

Petog maja uvečer otišli su prema Cazinu i sutradan su se vratili, jer je vojska već bila svugdje na terenu. Očigledna je to bila prevara. Istu noć je vojska opkolila našu kuću i mi smo se našli u obručju. Iz više mitraljeza po našoj kući su tukli rafali. Ale, Stevo i ja smo se izvukli po mraku. Ja sam otišao u Milića Gaj, a njih dvojica su otišli dalje. Kasnije (na suđenju) u zatvoru su mi rekli da su uhvaćeni između Vidovske i Male Kladuše, odnosno tu su se predali.

Tek drugi dan vratim se kući. Tu je bila vojska. Sa dva visoka oficira — jedan potpukovnik — sam normalno razgovarao i rekao im da nisam nikuda ni išao od kuće. Tu je bio i Hasan Čović, koji je nešto rekao oficirima i tada mi je jedan od njih prišao i rekao da moram sa njima. Imao sam uza se i oružje koje mi niko nije uzeo. Zajedno smo s kolima otišli u Cazin i tu mi saopštiše da moram u zatvor i da će to potrajati dva do tri dana. Ubrzo su mene, Alu i ostale otjerali u Kulu u Bihać.

Kada smo čuli optužnicu bili smo svi do jednog krajnje iznenađeni. Stavili su nam na teret da smo htjeli kralja, čula se riječ Kairo itd. Niko i nikada na sastancima nije spominjao ni Kralja ni Staljina, ni Istanbul, ni Aleksandriju r si. Otkup je bio jedini razlog ustanka.

Uvjeren sam da je oko svega značajnu ulogu imao Hakija Pzderac. On se osvetio Ali, Milanu i drugima što nisu htjeli u seljačke radne zadruge... Javno je u Štruliću na sastanku prije ustanka rekao da će Milanu i Ali doći glave što neće da rade sa narodom... Na suđenju smo zajedno bili otac, Ale, Stevo, Hasica Karajić iz V. Kladuše i drugi — nas 17 i niko nije priznao optužnicu koja je bila lažna... Navečer zadnji dan suđenja kamionima smo prebačeni do Cazin-Srbljana, a odavde sa »hajvan« vagonima u Sarajevo. Tu smo bili nekoliko mjeseci. Zatim smo prebačeni u Zenicu gdje sam tri mjeseca proveo u samici. U zatvoru u Sarajevu Ale i tata su mi priznali da sam na Crnaji bio u pravu, da su oni pogriješili i da je cijela stvar montirana, da je sve bilo podvala i izdaja. Rekli su da im nije teško što su zatvoreni već što su im u optužnici nalijepili laži (Kralja, Staljina, Istanbul).

Bio sam osuđen na smrt, onda na 15 godina, a odležao sam više od 3 godine. Mislim da su Ale, otac i Dervonja otišli na Goli otok i da nisu ubijeni u Sarajevu. Ja ni moja familija nismo nikada dobili smrtovnicu.

Moja majka Bosiljka išla je, dok smo bili mi u zatvoru, lično Titu. Tada me je isljednik pitao koga imam u Beogradu. Rekao mi je odozgo došlo da niko neće biti ubijen. Majku je primio Kardelj. Ona mu je sve rekla ko je kriv za ustanak, govorila mu je o ulozi Pozderaca... Moram da kažem da je moj otac strašno bio prvržen Titu. U toku rata je znao kradimice dolaziti kući ili poslati Alu da provjeri da našoj kući slučajno ne dolaze četnici. Pred mojim ocem i Alom u vrijeme rata nije se smjelo reći ništa ružno (o Titu). Moj otac Milan Božić nije nikada isključen iz Partije, čak zvanično ni u vrijeme kad je otišao u zatvor.«

Stevo Božić: Stevino[^] izlaganje moglo bi početi pričom iz 1941, pričom o kapetanu Šiši, Hrvatu i španskom borcu.

»Godine 1941. u srpskim selima se nije znalo za pokret partizana i ljudi su bili organizovani kao četnici u borbi protiv ustaša i Nijemaca. Sa muslimanskim življem u Šturliću živjeli su u slozi i bratski. Tako je bilo sve dok Pavelić nije izvršio uticaj na muslimane nazvavši ih »hrvatskim cvijećem« i uputio ih da se suprotstave Srbima do istrebljenja. Te godine — poslije toga našoj kući je došao Dervišević Arif »Kljapo« i upoznao oca o svemu. Tu sam bio ja, Đuro Božić i moj djeda. Rekao nam je da bježimo, jer da nam prijete opasnost. On nam je dao tri, a poslije još pet karabina. Srbi su se organizovali i formirali odred. Muslimanski živalj se isto organizovao kao muslimanska milicija. Sve do novembra 1941. godine klanja i međusobnih napada nije bilo. Tada dolazi kapetan Šišo i neki Suljo u srpski odred u Ljeskovcu. Tu su formirali KPJ, upoznali narod ko su i šta su — partizani komunisti.

Odred je prišao njima. Načelnik opštine D Mitar Kovačević, te Miljan (njegov otac), Božić Mane i Radaković Dragić nisu htjeli u partizane. Odnosno Šišo i njegovi su posumnjali u njih da oni neće htjeti u komuniste i da će im razbiti akciju, te su ih tu noć strijeljali, a narodu su ujutro rekli da su otišli u Plaški i pridružili se četnicima.

Odmah u januaru 1942. godine Šišo je htio da održi govor u Šturliću uz prethodni dogovor (ne znam s kim je bio) da se preda i oružje. U isto vrijeme poslao je svoje partizane da opkole Šturlić — da ga obezbijede za svaki slučaj. Šišo sa još 12 svojih ljudi je

došao u kafanu Džebe Dizdarevića, gdje je držao govor. Ali je napravio grešku sa opkoljavanjem te su svi bili poubijani. Obračun je bio težak — i bilo je mrtvih na obje strane. Partizani su odstupili, a ovi su palili i ubijali u Crnaji. Sve na šta su naišli. Mi smo pobjegli preko Korane, ali nam je kao i drugima bilo sve popaljeno i stoka otjerana.

Iste godine ustaše (11. i 12. pukovnija) organizuju napad na 13 srpskih sela od Rakovice preko Raštela do Furjana. Ubijali su i palili kuće.

U novembru 1942. godine partizani zauzimaju Bihać i cijelu Krajinu. (Održava se I zasjedanje AVNOJ-a). Tada je Tito držao govor u Cazinu i objašnjavao ko su partizani, o bratstvu i jedinstvu. (Tada sam lično bio tu i bio sa Titom i Mošom 12 dana. Onaj Tito i ovaj poslijeratni su ista ličnost.)

Poslije ovog govora Muslimani masovno prilaze partizanima. Hamdija Omanović formira VIII krajišku u Cazinu u čijem sastavu su uglavnom Muslimani. Godine 1941. Huška Miljković je bio komandant partizanskog odreda u Petrovoj gori. Te godine su on, Zuhdija Zalić i Omer Duranović (iz Kladuše) održali sastanak u našoj kući. S njima je bio i hodža Huskić, a sve je to bilo prije paljenja, Crnaje. Nakon toga oko dva mjeseca pojavio se Šišo. Sjećam se da je Huška, a i ostali nosio trouglu kapu sa petokrakom. To su bili pravi partizani. Moram da kažem da je Huška pravi heroj, a ni danas mi nije jasno što to i zvanično nije. Zuhdija je kasnije bio komandant II kordunaške brigade u VIII kordunaškoj divizioniji, a Hakija Pozderac komesar u II muslimanskoj brigadi (1944. godine).

Negdje početkom 1943. godine Huška je došao u sukob sa partizanima radi nekih zemunica u Petrovoj gori i s njima se razišao. Odmah stupa u kontakt sa Alom i njih dvojica, a kasnije i drugi, formiraju Huskinu vojsku. Huška, Ale i neka Milka (kuharica) i još dvojica (ne znam ko su) boravili su na Johovici, u kući Mike Šaše. Tada sam bio na važnoj funkciji u omladini (SKOJ-u) i bio zadužen za praćenje takvih aktivnosti. Iako sam i Alu i Husku poznavao odranije nisam im odmah u početku smio otići. Za kratko vrijeme njih dvojica formirali su 12 bataljona vojske (u roku od oko dva mjeseca). Njima su masovno prešli ljudi iz domobrana i ustaša, a i brojni Srbi. Tako reći njihova je bila čitava Krajina. Odmah je Huška počeo da saraduje sa partizanima. Uspio je uhvatiti njemačkog šefa Gestapoa pukovnika Denčila, četničkog komandanta Mišinu Bukvu i brojne četnike i sve ih predao partizanima u Petrovoj gori. Huskina vojska je na kapi nosila zvijezdu i mjesec.

Ale ubrzo postaje komandant mjesta u Pećigradu i od tada smo usko saradivali. Kasnije je bio komandant partizanske jedinice, a poslije rata komandant garnizona u Žegaru, a Milan mu je bio zamjenik. Ja sam tada bio na važnoj dužnosti u Bihaću i saradivali smo... Alu Čovića sam upoznao još prije rata. Znam mu oca Muju Čovića. Mi smo bili veliki i pravi prijatelji. Ale je bio ugledan u cijeloj Bosanskoj krajini. Tvrdim da ga je Huška Miljković prvog uzeo u svoje redove samo zbog njegove popularnosti. Zahvaljujući Ali i još nekim ljudima Huška je vrlo brzo uspio formirati 12 bataljona vojske... Milka Dražić sa Johovice mi je pričala da Huška bez Ale ne bi uspio... U formiranju tih 12 bataljona je Ale imao presudnu ulogu. Lično sam Alu cijenio i volio. U njega sam bio siguran kao u rođenog oca... Hakija Pozderac (upoznao sam ga 1944) bio je krajnje nekorektan prema pojedinim ljudima iz Cazin-ske krajine u ratu i poslije rata. Obilato je zloupotrebljavao funkciju javnog tužioca okružnog suda u Bihaću».

Tako bi mogla početi Stevina priča o poslijeratnom periodu.

»Hakija je želio popularnost i vlast i za to nije birao sredstva. Lično je Milanu i Ali na jednom sastanku u Sturliću gdje se raspravljalo o otkupu rekao da će im doći glave. I došao je. Lično mislim da bez Hakije suđenje u Cazinu ne bi bilo onakvo kakvo je bilo... Na ustanak smo morali krenuti. Situacija u to vrijeme je bila užasna i neizdrživa. Otkup i postupci ljudi iz vlasti su bili više nego ponižavajući».

U daljem svom izlaganju Stevo Božić tezu da se na ustanak moralo krenuti, ilustruje brojnim primjerima koje smo na odgovarajućim mjestima ove knjige već pominjali (slučaj ponižavajućeg odnosa prema hodži Muhamedu Huskiću, primjer da se čovjeku u polju ispregnu volovi pa onda moraju nastaviti da oru žena i muž upregnut u plug, slučaj oduzimanja krmače Đuri Božiću, traženje velikog broja jaja za otkup od domaćinstava koja ni kokoške nemaju, itd.).

Ali Stevina priča o samom ustanku je krenula najprije od ličnih iskustava Božića i Ale Čovića.

»Po okončanju rata Nikola je od 1945. do 1947. godine radio u SUP-u Cazm, a ja u UDB-i u Bihaću. Ale i Milan su bili na vojnoj službi u Žegaru (Bihać) i 1947. su se demobilisali. Oni su ustvari odbili da se aktiviraju, željeli su ići na zemlju. Ja sam tada isto odlučio da dalje više ne radim u UDB-i i vratio sam se kući. Međutim, mira nam nisu dali, tražili su da radimo kao aktivisti po selima. Od Ale su tražili da u Liskovcu formira zadrugu, i da narod povede u istu. On je to odbio. Od Milana su tražili da to učini u

Tržcu. Odbijali su i druge aktivnosti, a pogotovo one koje su za narod značile torturu. Zbog svojih ponašanja (a zna se da su u narodu kao ratni komandanti u ovom kraju imali ogroman ugled) sve su više pojedincima iz vlasti postajali trn u oku. Ipak, moram da kažem da nama nisu smjeli tovariti prevelik otkup, i da smo mi za one prilike dobro živjeli. Mi ustvari i nismo imali ličnog razloga za dizanje ustanka. Međutim, da to i nismo učinili, siguran sam da bi opet nastradali, pogotovo Ale i Milan. Oni bi, zbog odbijanja da sprovode torturu nad narodom, sigurno završili na Golom otoku, i bez ustanka. Njihovo ponašanje je imalo strahovit uticaj na narod i na njegovo ponašanje. Njima dvojici su već tada tražili dlaku u jajetu. O njihovom ponašanju partijske organizacije su slale izvještaje svakih osam dana. Hakija im je na sastancima otvoreno prijetio, govoreći da su neprijatelji, i da će im doći glave. Devronja je to isto doživljavao na svom terenu. On je bio zaposlen kao lugar. Ideja o dizanju ustanka došla je preko slunjske veze.

Moram da kažem da se nismo slagali sa komunističkom filozofijom, koja je u najmanju ruku čudna. Tako je npr. rad bio najmanje na cijeni. Kolhozi su shvaćeni kao mjesto gdje se može sve i svašta raditi, ili ne raditi, pa čak i krasti. U ratu se govorilo da će se moći ženiti sa sestrom i slično, a demokratija i ravnopravnost su shvaćeni tako da svugdje gdje čovjek digne ruku stat će mu voz, autobus i si. Imovina je svačija i ničija — svi s njom mogu raspolažati. Bogati ljudi su kulaci i neprijatelji. Siromaštvo je prava sreća i slično. Ovi i slični stavovi su značili rušenje svih vjerskih i drugih običaja i svakodnevnih normi ponašanja i rada. Pripadnici vlasti su mogli svašta da rade nad pojedincima (da ih udaraju, lažno optužuju, vrijeđaju, maltretiraju, da siluju žene, otimaju materijalna dobra, a da za to nikome ne odgovaraju). Sve je to iritiralo, a ponekad teže i od samog otkupa.

Organizacija ustanka je bila jaka. Iz Zagreba je sedmoro ljudi dolazilo na sastanke. Na zadnjem sastanku — osam dana prije 6. maja — donesena je odluka o dizanju ustanka, tu je utvrđen datum i čas. Ovi ljudi su bili i na ranijim sastancima kada su formirane jedinice i određeni komandiri četa. Sve se znalo kuda i kada treba krenuti. Znalo se koje su jedinice za Bosnu, a koje su za Hrvatsku, i određen im je precizan zadatak. Bili smo sigurni u uspjeh i mi iz štaba smo zasigurno znali da iza nas stoji i Đilas. Veze odozgo su bile strogo u tajnosti. Na sastanke su ljudi dolazili u noći. Bilo je na sastancima ljudi i iz Beograda. Ovi su ljudi imali vezu sa inostranstvom (Engleska, Amerika)... Dedijer je isto bio umiješan. Mislím da je on imao i održavao vezu sa inostranstvom.

Na našim sastancima je bilo strogo dogovoreno da ne smije biti ubijanja ljudi na vlasti, da ne smije biti maltretiranja protivnika. Posebno je bilo naređeno da se ne smiju ubijati niti maltretirati u narodu izrazito omrznuti ljudi kao što su bili Turjankić, Ale Škrgić i drugi. Zabranjeno je bilo obijanje prodavnica, narodnih magacina i si. To što se desilo da su neke prodavnice obijene i opljačkane u suprotnosti je sa naredbom Štaba.

Nakon suđenja u Cazinu u Sarajevu sam bio šest mjeseci i 14 dana u samici (80 x 80 cm) koja je na dubini 3—4 sprata ispod zemlje. Od mene su tražili da priznam ko je glavni i ko je organizovao oca, Alu i Devronju. Nisam priznao da su na sastanku bili nepoznati ljudi i ako nam je govoreno da iza svega stoji Đilas... A u Cazinu sam ranije zatvoren odnosno u vrijeme suđenja bio vezan bukagijama i liscama, tukli su me i gazili nogama... Znam da se na presudu suda nisu htjeli žaliti otac i Ale, a nisam ni ja. Ali žalio se advokat Groznić u ime nas Prezidijumu Narodne skupštine... Ocu, Ali i drugima potvrđene su smrtne kazne. Na ovom saopštenju gdje smo svi bili pitali su oca i Alu šta imaju sada reći. Oni su skoro jednoglasno rekli da žele da idu zajedno u jednu raku... Ironično su im odgovorili da će im se ta želja ispuniti... Na suđenju je, inače, glavnu ulogu odigrao Ranković. On i njegovi su sačinili optužnicu... Ortodoksna je laž u optužnici da smo se digli za Staljina. Zatim se ističe da smo htjeli uvesti američki sistem što je i tačno, jer smo htjeli njihovu demokratiju. Ako radim i zaradim da je to i to plaćeno, ako imam kravu da je moja, da mogu slobodno da govorim, krećem se i jednom riječju da živim. Pa to smo i za vrijeme rata propagirali i na tome pridobijali ljude. Naredni dio optužnice je bio da smo se digli protiv naroda i Države i da smo neprijateljski organizovani. Priznao sam, a i drugi, da smo išli protiv takvog režima, ali ne i protiv naroda. Pa zaboga, sav je narod bio uz nas, izuzev pojedinaca koji se na prste prebrojati mogu.«

Daljnja Stevina priča o samom ustanku, uzrocima, posljedicama, veze koje su ili nisu postojale i dr. kanalisana je većim dijelom slijedećim autorovim pitanjima (dijelom iniciranim samim prethodnim Stevinim izlaganjem ali i drugim autorovim saznanjima). To su bila slijedeća pitanja:

— Da li je došlo zadnji dan, 5. maja, do neke promjene taktike u akciji? Ako je došlo u zadnji čas do neke bitne promjene, tko je odredio tu promjenu i o kakvoj se promjeni radilo?

— Neki su seljaci pozivani na zbornu mjesto usmeno, neki pismeno. Tko je pisao te pozive (a tko raznosio)?

— Da li su bili cazinski (i drugi lokalni) rukovodioci na neki način »umiješani« u Bunu? Ako da, da li se i kada saznalo kako je do toga došlo i koji konkretno ljudi su to bili? Da li je možda postojao neki spisak onih (posebno funkcionera) koji bi se u odsutnom času trebali priključiti ustanku nakon napada na Cazin?

— Da li se i kada saznalo da je Čanica stvarno davao neke i kakve instrukcije Devrnji? Ako da, kako je to poznato Stevi? Šta Stevo zna o tome da je Žigić okrivljen za Osijek i Slunj? Od koga i kada saznao? Da li zna šta je to bilo u Osijeku?

— Da li je »radio-stanica Čede Bogunovića« bila samo mašta? Ako da, kako to da su se Nikola i Milan toliko samozavaravali? Dobro, znali su da će ta propaganda da privuče za ideju ustanka dosta ljudi. Ali, zar ipak nisu računali da su prvo njihove glave u pitanju? Ili su prosto toliko bili naoštreni protiv omrznutog im porotka da su bili spremni ići na taj veliki rizik?

— Otkud sigurnost Stevi da je postojala »veza sa Bihaćem« stvarno? (sa majorom Franićem ime mu je Proko)? Da, glasine su postojale ali da li ima, osim Milanovog i Alinog poznanstva sa nekim oficirima u Bihaću, i nekih stvarnih dokaza da bi Proko Franić prišao Buni?

— Milan i Ale rekli su u zatvoru Nikoli da je cijela stvar montirana. Ko, kako i zašto je montirao? Kako Stevo pobliže zamišlja i objašnjava to montiranje?

— Šta zna Stevo bliže o tome da je ustanak predložen sa 1. maja na 6. maj? Da li zbog hapšenja u Baniji? Da li se zna tko je tražio novi datum, Đurđevdan? Da li to možda u vezi sa zakazivanjem ustanka na Đurđevdan u Makedoniji? Zna li Stevo išta o tome?

— Više ljudi (ustanika) sa Cazina pominju Đilasa kao glavnog aktera koji stoji iza događaja. Ako i Nikola i Stevo tako misle, a rekli su da misle, koji su im konkretni argumenti? Stevo: »Glavna komanda naredila ustanak 6. maja ali koja ja to nisam znao. Znali su, siguran sam, otac, Ale i Devrenja. Oni, koliko ja znam, ni na sudu nisu priznali ko je glavni... Nisam priznao da su na sastanku bili nepoznati ljudi i ako sam i tada znao da iza svega stoji Đilas.« (potcrtao autor). Da li je Stevo ikada saznao tko su bili ti nepoznati ljudi? Kako to da je Stevo i tada znao i od koga je saznao »da iza svega stoji Đilas«?

— Otkud znaju da je »strana štampa« pisala o Milanu Božiću i Ali Čoviću kao o herojima i o cazinskom ustanku uopšte? Tko i kada im je to rekao? Konkretno koja strana štampa je to bila?

— Da li su nekad kasnije konkretno saznali ili načuli tko je izmislio i naredio iseljavanje porodica u Srbac? Koliko porodica i koje (po mogućnosti i koliko članova porodica) je protjerano u Srbac? Kako je porodica Božića prošla u Srpcu? Kada se vratila?

Stevini odgovori na ova pitanja bili su slijedeći:

»Na našem sastanku u Crnaji je odlučeno da se ustanak digne uoči 6. maja i promjene ovog termina nije bilo. Ovaj dogovor o danu i času dizanja ustanka postignut je osam dana prije. O tome da ustanak neće uspjeti i da nam neće stići pomoć saznao sam 6. maja od tri oficira i to u Coralićima (Begove kafane) koji su mene lično i Alu obavijestili. U Begovim kafanama je bilo sjedište našeg glavnog štaba i tu su se trebale slivati sve informacije, vršiti raspored jedinica i slično. Sva naređenja su trebala odavde dolaziti. Ja sam bio dežurni u Štabu i vidio sam da dolaze tri oficira preko brda (iz pravca Liskovca), izišao sam pred njih, i samo su mi rekli da je stvar propala i izgubili su se. U štabu su bili Ale i Branko Miljković. Ale je na sat vremena prije dolaska oficira otišao u Mutnik, gdje je bila raspoređena jedna jedinica. Moj otac je bio tada na Lojički (prema Cazinu), direktno je komandovao sa jedinicama.

Za ustanak su znali svi političari, a i drugi. Npr. Husein Dupanović, sekretar Komiteta iz Banjaluke, na dan ustanka se našao u Cazinu i tada je izjavio da je bio zarobljen od ustanika, a u stvari bio nam je došao u pomoć. Kasnije je bio suđen.

Dan pobune 6. maj određen je na zadnjem sastanku na Crnaji i tada je rečeno da će u isto vrijeme biti i u drugim centrima u Jugi, i tu nije bilo dileme i odstupanja. Rečeno je da će eventualne promjene u tih 8 dana biti dojavljene, a ako se ništa ne javi promjena nema. Tako je i bilo. Pomjeranja datuma ustanka nije bilo. Za ustanak u Makedoniji nismo znali. Istina, govoreno je da se narod buni na sve strane. Sastanak je bio i pred Prvi maj i isto je prisustvovalo onih sedmoro ljudi od kojih je jedan bio Vuletić (Canicu lično poznajem i znam da ni tada, a ni ranije nije prisustvovao). To su bili snažni i razvijeni ljudi, vrlo odvažni i teoretski potkovani. Mislim da se radilo o generalima, iako su bili u civilnim odijelima. O njima se i tada nismo raspitivali, jer smo vjerovali Devronji, Beuku i Vuletiću da su pravi i od povjerenja.

Poslije mog zadnjeg sastanka pitao sam Devronju ko je glavni u Beogradu? On se nasmijao i upitao me znam li Đidu?, a kad sam potvrdno odgovorio rekao mi je »Centar«. (Mislim da su Đidi obećali pomoć iz Londona i da su izigrali).

Ale i Rade Žigić (bio je glavni za Slavoniju) su se dobro poznavali. Da to nije bila ozbiljna stvar ne bi general Žigić tek tako

nasjeo. Mnogo je oficira poslije ovoga nastradalo i otišlo na Goli otok. Poslije krajiškog ustanka za 15 dana bio je ustanak i u Lušci Palanci i Suvaji pod Grmečom. Saznao sam u zatvoru od jednog kapetana da su znali za naš slučaj, pa ipak naređeno je i ustanak je bio. Uostalom na suđenju 1953. godine Đilas je priznao da je stajao iza cazinskog krajiškog ustanka. Znam da su otac i Ale išli na dogovor kod nekog pukovnika i govorili su da će nam se pridružiti cijeli puk. Zaista, puk je i došao do Mutnika ali kad su shvatili situaciju okrenuli su se protiv nas.

Pisane pozive nismo, koliko se sjećam, slali nikome. Slali smo pisane izvještaje. Ne znam kome su oni slati i kakve su sadržine. To bi od danas živih ljudi mogao znati H. Čović, koji je bio pisar i te je izvještaje mašinom kucao.

Nama se trebao pridružiti i šef Unutrašnjih poslova iz Cazina (mislom da se zvao Haso Beganović iz Pećigrada) i Suljo Žunić. Mislilo se kasnije da će Sulju strijeljati, jer je njegov otac bio u lošim odnosima sa Hakijom. Svi su oni bili s nama sve do ustanka. Za ustanak se znalo. Ili npr. Branko Vukašinić (šef Udbe) je bio naš. U istrazi je saslušavao mene, Alu i druge. On je kasnije dobio 18 godina.

Među nama je vladala atmosfera tajnosti. O onima koji nam dolaze nije se smjelo šire znati. Znam sigurno da je Mile Devronja bio naša veza sa Zagrebom. Tamo je veza bio Čanica i Vuletić Janko, šef šumarije. S kim su oni dalje imali vezu, to ja ne znam. Nepoznate na sastanke su dovodili Mile Devronja i Nikola Beuk.

Ale i Milan su držali vezu sa Bihaćom, Banjalukom i Sarajevom. Mi u štabu smo se međusobno dobro poznavali i prije rata te kroz rat, a družili smo se i poslije rata. Mi smo jedan drugome vjerovali i među nama izdaje nije bilo, niti pak nepovjerenja. Istini za volju, mi komunizam kakav nam je onda serviran nismo mirisali. Ja sam radio u takvoj službi da sam vrlo dobro znao šta je komunistička agentura. Zato sam često i Ali skretao pažnju na nepoznate ljude na sastancima. Govorili su mi da nema potrebe toliko biti oprezan, s čime se nisam slagao, ali Ali i ocu se nisam mogao toliko suprotstavljati.

Vertikalna veza je bila i funkcionisala je, ali kako i koje su informacije išle to se nije moglo ni znati. Bila je to, znam, široka organizacija (Zigić je bio okrivljen za Gradinu kod Osijeka). Pravu istinu znaju Đilas i Dedijer. Bilo je i drugih i danas mi se čini da su mnogi od njih bili u situaciji da nam sude — nama nižim organizatorima. Mislom da za takav ustanak u kojem nismo planirali ubijati, a nije ni bilo mrtvih, niko nije trebao biti osuđen na smrt, a po-

gotovo strijeljan. Oni koji su više ili sve znali — morali su biti strijeljani.

U Osijeku je bila pobuna u isto vrijeme kada i kod nas. Nama je rečeno da će pobuna biti u cijeloj Jugoslaviji. Izdaja je bila svugdje prisutna. Recimo, u Kladuši je vojska tu noć stigla u četiri sata po ponoći — upravo kada je Karajić Ramo trebao krenuti na Kladušu. O ustanku se toliko znalo u javnosti da nekada pomislim da ga je Tito sam organizovao kako bi se učvrstio na vlasti«.

U razgovor se uključila i Stevina žena: »1941. godine Titovi partizani su u našem kraju poubijali sve pismenije i viđenije ljude. Tada je poginuo Mitar Kovačević i dr., a prijetila je i opasnost Mili Devronji. On se danima krio u jednoj pećini gdje mu je mama nosila hranu. Nisam sigurna da nije bilo osvete i 1950. godine i namjernog zavodjenja, a i radi učvršćivanja na vlasti«.

»Nama je bilo rečeno da će nam stići u pomoć sa Zapada, ali se to nije desilo. Da li nani je namjerno nametnut namet da nas lakše dignu na ustanak? (Čanica, Đilas, Dedijer sve znaju ako hoće reći?)«

Stevo je nastavio: Na sastancima je spominjana radio-stanica, a ja sam upozoravao da se o tome pred tolikim ljudima ne smije govoriti. Istina je — Čedo Bogunović je imao radio-stanicu. Ona je 6. maja bila na brdima prema Liskovcu — bliže štabu gdje je bio Ale, ja i drugi. Nju je odnijela vojska (ona trojica oficira što su me obavijestili o izdaji). Za radio-stanicu su znali tata, Ale, Nikola, Čedo, Devronja, Beuk i ja. Nikola je govorio na sastancima da imamo radio-stanicu, a gaje se ona nalazi to nije govorio. Stanicu je, čini mi se, nabavio Čedo Bogunović, i mislim da je i vezu održavao.

Sumnje u uspjeh ustanka nije bilo. Naprotiv 1000% smo vjerovali u uspjeh. Mi smo Slovenca za vezu imali kao eventualnu rezervu za bjekstvo — u slučaju izdaje, jer smo znali da neuspjeh znači i smrt. Kod Begovih kafana je bio naš krajiški štab, a za Hrvatsku je bio u Furjanu. Saopštenje oficira da je stvar propala djelovalo je kao grom iz vedra neba. To je bio znak da se odmah krene prema Mikinoj kući (oko 23 km od Čoralića). Prema ovoj kući kretao se i Devronja. Miljković i ja, po saznanju za neuspjeh, smo odmah luksuznim kolima (vozio nas je šofer Dizdarević iz Udbe) otišli do Koranskog mosta i dalje kurirom Devronji poslali pismo i saopštili mu datu obavijest. Potom smo se odmah vratili ponovo u Čoraliće, a u međuvremenu je obaviješten i Milan da se povuče sa Lojičke. Brzo je cijeli štab bio obaviješten i odmah su povukli sve jedinice nazad. Međutim, sve je to opet bilo kasno, jer

je vojska već bila tu. Bili smo se dogovorili da jedan bez drugoga nećemo bježati, pa je i to znatno mene i Alu omelo da pobjegnemo. Slovenac je odmah bio blokiran. Tada nam je jasno bilo da je sve to montaža — velika izdaja. Naš glavni komandant (ubijeden sam opet da je to bio Đilas, ali bolje znaju Čanica i Vuletić) je mislim isto bio prevaren. Naša je greška bila i što smo slijepo vjerovali Devronji, koji je opet vjerovao Čanici i Vuletiću. Vuletić je bio na našim sastancima. Jednom prilikom smo Devronja i ja bili u Slunju sa Vuletićem i pitali smo ga ko je glavni u Zagrebu, a on je odbio da to kaže. I pored toga bili smo ubijedeni da će pomoć doći.

O tome da je Engleska štampa pisala o herojima Krajine Milanu, Ali i drugima čitao sam u zatvoru u našoj štampi (koja je istina ovo ironično saopštavala), ali sam saznao i iz pisama moga ujaka Milutina Dražića koji je od 1941. godine bio u njemačkom zarobljeništvu, a 1945. godine otišao u Englesku (ne znam da li je sada živ). On je pisao mojoj tetki Smilji Dražić (Johovica) — koja je umrla, da engleska štampa piše o herojstvu Milana Božića, i Ale Čovića i o ustanku protiv komunizma. On je tada bio iznenađen jer mu je Milan bio zet, te se raspitivao da li je živ. O tome je pisala i američka štampa u isto vrijeme.

(1953. godine dok smo još Nikola i ja bili u zatvoru naši stričevići iz Amerike, koji su za vrijeme rata i kasnije bili američki visoki oficiri, poslali su nam u paketu odijela i to na adresu moje majke u Slavoniju, koja se tamo skrivala po bjekstvu iz Srpcu. Ona im adresu nije poslala. Po izlasku iz zatvora, Nikola 1953. godine, ja 1954. godine, odijela su nam bila po mjeri. Da su tada u Cazinu znali da su nam ta fina odijela iz Amerike, sigurno bi nas u najmanju ruku vratili ponovo u ćuzu na popravni).

O iseljavanju brojnih porodica u Srbac, te o neviđenoj krađi i konfiskaciji cjelokupne imovine protjeranih — i to bogatih i bogatijih familija, najbolje znaju Hakija i Zajko. Oni, ako nisu naredili (a ja mislim da jesu) sigurno znaju ko je. Iz Crnaje su protjerane familije Milana Božića i Mile Miljkovića zvanog »Branko«.

Opšta ocjena Steve Božića o tom poslijeratnom teškom vremenu, svemu onome što je i dovelo do ustanka seljaka Cazinske krajine ogleda se u slijedećem dijelu samostalnog Stevinog izlaganja.

»U to vrijeme na vlasti je mogao biti krajnje bezobziran i drzak čovjek, čovjek bez ljudskih osjećanja koji nad narodom može i hoće da sprovodi torturu kakvu narod ne pamti ni iz ratnih dana. Mi smo tom istom narodu u ratu pričali nešto drugo, a i humano se ponašali, štitili ga. Zato smo imali povjerenje naroda i uživali

smo ugled. Znali smo, ako se prihvatimo vlasti da moramo odstupati od proklamovanih ideja. Vlast su jedva dočekali drugi, pa i oni koji u ratu i nisu bili na našoj strani. Tako npr. ovi pojedinci su se prije svega nad nama izivljavali kako bi se dodvorili gazdama iznad njih. Trebalo se iskupiti za ratne grijehе.

U vrijeme ustanka narod je sav bio uz nas, ali i organi vlasti. Svi su znali. Ale i ja smo odlučili da se predamo, a mogli smo i drugačije. Moglo je dosta glava pasti dok odu naše. Nismo krali i ubijali, ne zato što nismo mogli i znali već to nam nije bio cilj. Milicija i ljudi iz vlasti su imali sve. Pištolj, šunka i rakija išli su zajedno, a na drugoj strani narod je umirao od gladi. Ni danas mi nije jasno zašto je takav sistem uveden.«

Tako je otprilike završilo drugo ispovijedanje Steve Božića Ahmetu Čoviću, autorovim pitanjima kanalisano. Preostale nejasnoće i otvorena pitanja pokušao je Ahmet Čović razbistriti još jednom, početkom marta 1991, po treći puta posjećujući braću Božiće u Putincima kod Rume. Autor je za tu priliku pripremio sljedeća pitanja: posebno za S. Božića:

— U prvom navratu (u junu) Ahmetu ste rekli da radio-stаницe niste imali. U drugom navratu (u oktobru) rekli ste, također Ahmetu, da ona jeste postojala i da je njome upravljao Čedo Bogunović. Šta je prava istina? Da li ste lično tu stanicu vidjeli ili ne? Ako da, gdje tačno? Kažete: »6. maja bila je na brdima prema Liskovcu bliže štabu gdje je bio Ale, ja i drugi. Nju je odnijela vojska (ona trojica oficira što su me obavijestili o izdaji.« Da li ste lično vidjeli da »trojica oficira« nose radio-stanicu? Da li ste tu trojicu znali odranije? Jesu li bili u uniformama? Zna li možda njihove čino-ve? Kažete: »radio-stаницa je bila i u Kladuši. Čedo je imao vezu sa velikim ljudima i sa Engleskom.« Koji su dokazi? Kažite više o tome.

— Za Čedu Bogunovića kažete: »6. maja nije bio sa nama, bio je otišao na konju na neku vezu meni u nepoznatom pravcu.« Na čijem konju? Da li ste saznali kasnije na koju vezu, s kim i gdje?

— O Đilas i Dedijeru. Šta zaista sve znate da je Đilas stajao iza ustanka, da je Dedijer bio »umiješan«? Pomogao bi svaki detalj Vašeg sjećanja o tome. Gledajte, da to ipak nije bilo sve »rekla—kazala«. Da, Đilas je 1954 (!) zaista »zglajzao«, a Dedijer je bio na njegovoj strani. Zbog toga (i kasnije drugih stvari) imali su velikih neprilika u životu. Ali to ipak nije bilo, prema raspoloživim podacima, ništa u vezi sa pobunom iz 1950. godine. Vi kažete: »Uostalom na suđenju 1953. Đilas je priznao da je stajao iza cazinskog

(krajiškog) ustanka.« Na kojem suđenju, Stevo? Odakle Vam ta tvrdnja?

— U zatvoru ste rekli isljednicima da Vas mogu mučiti koliko hoće, »ali istinu neće saznati«. Kakvu »istinu«, Stevo? Imate priliku, a možda i moralnu obavezu, da je sada kažete.

— Kažete: »O tome da je engleska štampa pisala o herojima Krajine Milanu, ali i drugima čitao sam u zatvoru u našoj štampi (koja je istina to ironično saopštavala)...« U kojoj našoj štampi, sjećate li se Stevo?

I posljednje. Posjedujete li, Stevo, neke dokumente u vezi sa zbivanjima iz 1950, koja su se dešavala Vašoj porodici? Posebno me zanima da li su Vaša majka, Vaša supruga i Nikolina supruga, kad su protjerane za Srbac, dobile kakvo rješenje da moraju ići? Neki papir? Na kakav se zakonski akt mogao takav dokumenat pozivati? Ako je od toga išta ostalo, da li biste mi poslali fotokopiju?

Na ova pitanja odgovore je davao uglavnom Stevo Božić a Ahmet Čović ih je ovako zabilježio:

»Da, stanica je bila sigurno. To su bili dva kapetana i jedan poručnik. Ja sam ih očekivao u štab ranije, ali nisu došli. Oni su mene znali (prišao mi je poručnik, a kapetani su ostali podalje na njivi). Pošto su mijenijeli da je stvar propala — odmah su se udaljili nazad prema Čajićima. Već tada sam shvatio da je izdaja. Moj Nikola je bio zadužen za radio-stanicu koja je bila kod Čede. On se i danas plaši. Mi smo izdani. Sedam ljudi iz Zagreba (na jednom sastanku organizacije nap. autora) nam je bilo reklo da ćemo dobiti pomoć iz Italije i Engleske. Jedan od njih sedam, bio je debeo, krupan, visok blizu dva metra, sijed, u civilnom odijelu, rekao je bio da se ne plašimo da iza svega stoji više od pola vlade. Spominjao je Đilasa. Ipak, ne mogu da odam ljude koji su danas živi, pa i aktivni u JNA. Moralo je biti više radio-stanica, preko Čede i vojske ali ja zaista ne znam. Kod Begovih kafana 6. maja, nakon pola sata od obavijesti od oficira koji su imali radio-stanicu, na putu prema čoraličkoj raskrsnici (prema Cazinu), prišao mi je, i Ali i Milanu, jedan poručnik i rekao da je sve propalo. Dobro se sjećam da je rekao: »Milane, Ale, prevarili smo«. Ovaj se oficir odmah izgubio prema Skokovima. Ja sam zbog njega više puta išao na saslušanja. U zatvoru su mi rekli da sam ga džabe čuvao, da je suđen na 18 godina. U stvari, nisam ga čuvao, već ga nisam poznavao. Ali da i jesam ne bih ga odao.

Nikola i Čedo su bili na vezi. Čedo je otišao na opštinskom konju zv. »Gavran«. Tog konja je imao kao direktor Rudnika. Ja

ne znam na koju je vezu otišao. Radio-stanica je spominjana i prije ustanka, a mislim da ju je Čedin otac sačuvao iz rata.

U godini kada je Đilas suđen, novine su objavile da je Đilas izjavio da je kriv za Cazinsku bunu. On nije za to suđen, ali je dao takvu izjavu. Ja sam to pročitao u novinama u Zenici.

U zatvoru mi je isljednik rekao da sam džabe ja i Ale i otac šutjeli, da su »glavne« ptice došle same u zatvor — njih 15, a među njima i Đilas. Znam da je sedmoro ljudi dolazilo iz Zagreba i Beograda ali zaista ja ih ne znam. Mile i Beuk su ih dovodili i oni su ih znali. Vjerovatno su ih znali i Ale i otac.

O »herojima Krajine« pisala je engleska štampa, a pismo u kome o tome obaviještava, poslao je iz Engleske moj ujak Milutin Dražić. Pismo je poslano na ime Božić Dušana.«

»Za izgnanstvo u Srbac nikakvih dokumenata nije bilo«, odgovara na zadnje pitanje Stevina supruga. »Niti smo znali kuda idemo. Govorili su da nas vode negdje na strijeljanje. Niko od familija izgnanih u Srbac nije za to dobio nikakvu dokumentaciju.«

Još nešto ranije o istom pitanju govorio je i Nikola Božić. »Majka mi je po dolasku iz Beograda, kad me posjetila u Zenici, rekla da su joj u Beogradu rekli da oni za Srbac ne znaju ništa, da je to sve uradio srez Cazin. Zna se da su tada u Czinu glavnu riječ imali Pozderci, Jusuf Alagić i šef Udbe Sadiković.«

Prilikom tog svog zadnjeg susreta sa Ahmetom Čovićem, Nikola se prisjetio jedne zanimljive i važne pojedinosti. »Mi smo imali jedinstvenu zakletvu za ustanike a zvala se: »Za narod i narodno pravo — za kralja i otadžbinu.« Zakletvu su napisali hodže Emrić i Huskić i Mehan Mujčić. Pisana je na arapskom jeziku kako se ne bi otkrila. Ova se zakletva spominjala na suđenju, ali nije otkriveno ko ju je pisao.«

Nikola Božić je, na kraju, odlučan: »Cazinsku bunu su montirali komunisti. Tu su bili umiješani i lokalni moćnici. Kolektivizacija nije išla. Trebalo je naći metode da se narod prisili na poslušnost.«

Toliko iz svjedočenja sinova Milana Božića, strijeljanog komandanta Cazinske bune 1950. I Stevo i njegov brat Nikola, obojica i sami učesnici Bune, znaju o njoj, čini se, još ponešto, naročito imena nekih u vezi s Bunom (vojnih) lica, ali, kažu, sve to da se sazna »još vrijeme nije«. Takav utisak ponio je iz dugih razgovora sa njima i Ahmet Čović, sin, također strijeljanog, zamjenika komandanta Cazinske bune. Autor je pak uvjeren da je sve bitno — ipak rečeno.

Braća Nikola i Stevo Božić, nakon izlaska iz zatvora 1953. odnosno 1954. godine, živjeli su najprije u Cazinu, ali su zbog »raznih pritisaka« godine 1965. iselili. Već mnogo godina žive u Putincima kod Rume (Srem), obojica u vlastitim kućama. Stevo ima sa suprugom Dragom, rođenom sestrom Mile Devrnje, 3 oženjena sina i dvije udate kćeri, a Nikola sa suprugom Anđom, rođenom sestrom Mile Miljkovića »Branka« sedmoro djece. Svi oni četiri decenije nakon Bune mirno i dobro žive.

Dedo Čović zv. Mulan, Šturlićanin (rođen 1915), je uz Alu Čovića možda najuticajniji muslimanski vođa Bune, a sada sigurno glavni među Muslimanima još živi svjedok ustanka.²⁾ Ne samo dani i sedmice prije, već i godine i decenije nakon Jurjeva 1950, zapravo čitav život njegov i njegove porodice opredijeljeni su u velikoj mjeri tim ustankom. Dedo je i danas odlučan i energičan čovjek, veoma strog, kažu u porodici, a društvena sredina u kojoj živi posebno ga cijeni kao hrabrog i čovjeka bez dlake na jeziku. Kao takvog mnogi ga se sjećaju i iz 1950. godine.

»Godine 1941. najprije sam bio u domobranima, zatim u Huskinoj vojsci od 1943. i u partizanima od 1944. godine«, počinje svoju priču Dedo Čović, inače dosta karakterističnu za veliki broj Muslimana Cazinske krajine. »Poslije rata teško se živjelo. Otkup je ljude nesnosno tištio. Da bih predao voz kuruza, morao sam kupiti. Otišao u Sunju, kupio i predao. Imao sam dva vola, a morao dati nešto više, pa sam kupio i junicu. Branio sam se zbog svih tih davanja, a podržali su me ugledni ljudi Nikola Božić i Hase Beganović. Još sam ja i mogao podnijeti taj otkup jer sam stalno kirijao, prevezio širom Hrvatske, do Sušaka. Moja kuća ipak bila bolja kuća. Međutim nisam mogao podnijeti što ostali narod toliko pati, što doživljava tolike nepravde. Za ustanak saznao sam od Muharema Derviševića na 15 dana ranije: »Dedo, sprema se ustanak. Bi li ti išao?« odgovorio sam da bih, zapravo jedva sam dočekao, veselio sam se. Muharem i Redžep Dervišević bili su glavni kuriri i zvali su i mene na sastanke ali ja nisam imao vremena jer sam bio stalno na putu, kirijao. Kad bih se vratio sa puta zatekao bih pismene pozive. Na jedno 3—4 dana prije ustanka zajedno smo večerali u Cazinu — kad sam se ja tako vraćao sa jednog puta — Feho Dizdarević, Suljo Žunić i ja. Tom prilikom Feho kaže: »Sprema se us-

²⁾ Svjedočenja Dede Čovića »Mulana« data autoru u dva navrata u julu 1990. godine u Sturliću, u a.a.

tanak«, a Suljo odvrati: »Šuti, znam bolje od tebe, nećemo o tome sada«. Nakon privođenja, poslije propalog ustanka, Suljo me svezanog udari motkom po nosu. Tada mu rekoh: »Suljo, nisam odao nikoga, a tebe hoću«. I tako je bilo. Ispričao sam isljedniku Udbe i onda Sulje nestalo. Da se vratim ustanku. Meni je još uoči ustanka nešto bilo čudno. Ujutro 5. maja donio mi Muharem Dervišević poruku da se sa jednom malom grupom od 5—6 ljudi odmetnem u šumu. Nakon ovog, u četiri sata popodne stiglo drugo naređenje: da dođu svi na Milovanov bunar (Radekin) u prvi suton. Kod mene se okupilo oko 30 ljudi. Kad smo stigli na zbornu mjesto, određen sam, pošto poznajem teren, da zajedno sa Omerom Ružnićem i dvadesetak ljudi krenem u akciju preko Korane. Taj obrat, tj. da se pođe u otvorenu akciju sa mnogo ljudi, odmah mi se nije sviđao. Kažem Ali Čoviću: »Ale, to ne valja«, a on meni: »Šuti, ja se u tebe uzdam.« Moje je mišljenje da su došla naređenja, prvo i drugo, od istih ljudi, od Božića i od Ale. Ali zašto je došlo do promjene prvog plana to ne znam. Mislim da su sve vodili visoki oficiri, oni su znali. Glavni vođa bio je Milovan Đilas, zatim je veza išla preko Čanice Opačića i Žigića, pa preko Božića, Devrnje, Čovića onda dolje«, uvjeren je Dedo.

Ustanak je propao. Dedo kaže: »Znao sam da to neće uspjeti ali nisam smio da ne idem. Tražio sam da se ne pali zadruga, odnio sam arhivu. Predao sam se 8. maja. U Šturliću, kad sam se predao, kapetan u uniformi prvo mi je opsovao a zatim: »Što se, Čoviću, niste još 24 časa držali«, kao stigla bi nam pomoć u vojsci. Istu stvar potvrdio mi je još jedan oficir, Hercegovac, zove se Vlado Vlahov. Bio je sa mnom zajedno 1953. godine u zatvoru u Foči. Rekao mi je da su oni poslali da bi povelu borbu da se mi ustanici nismo predali za 24 sata. Vlado mi je rekao da je Milovan Đilas organizovao to da se pošalje vojska. Još prije toga u zatvoru u Zenici jedan zatvoreni milicioner rekao mi je da iza ustanka stoji Đilas. Da je bilo tih veza nagore znam i po tome što je Mile Devrnja na Želinom kućištu u svom govoru ljudima rekao da to vode Rade Žigić i Čanica Opačić. Zbog njih dvojice imao sam velikih neprilika. Naime valjda je na jednom sastanku ove naše ustaničke organizacije rečeno da trebaju doći u jednu kuću u Šturlić Čanica i Rade. Za to je saznao Omer Ružnić. Pošto je moja kuća bila na istaknutom mjestu i pošto sam ja stalno kirijao i bio u kontaktu sa Hrvatskom sve do Italije, Omer i Husnija Ružnić su me tužili Udbi da su Čanica i Rade dolazili mojoj kući. U Cazinu su me u zatvoru tukli i tražili da to priznam. Nisam jer nije bila istina. U Cazinu su me inače isljednici Udbe mnogo tukli, posebno Drago Slipčević i

Jusuf Lipovača. Nigdje me kasnije nisu više toliko tukli, ni u zatvoru u Zenici, ni u zatvoru u Foči.

Na suđenju u Cazinu sam izjavio da se neću žaliti, da se ne žalim gorim od sebe. Ali žalio se branilac. Smrtna kazna zamijenjena mi je sa 20 godina robije. U Zenici su me držali u lisicama i okovanog u bukagijama 6 mjeseci i 13 dana (Dedo pokazuje znatne tragove na rukama koji su mu ostali za čitav život.) Nisam htio kopati u Zenici. Rekao šefu: »Ja da ti kopam, a ti da se vozaš u autu.« Nisu me mogli natjerati da radim u rudniku. Zadnji smo ostali u zatvoru do 1959. Đulaga Šumar iz Tršca, Nezir Barjaktarević iz Vidovske i ja.

Dok sam bio u zatvoru, porodica mi je otjerana u Srbac. Vratila se prije mog povratka. Nakon izlaska iz zatvora, svaku noć je moju kuću obilazila milicija. Nije bilo više maltretiranja, ali je vršen psihološki pritisak. Jednom prilikom mi zabranjeno da i dalje vozim po Hrvatskoj. I sin je imao zbog mene neprijatnosti, ustvari čitava porodica. Zbog pritisa i nikakvih prava na Cazinu, godine 1974. odselio sam u selo Lipovac, u slunjskoj opštini. Tu sam zajedno sa sinovima izgradio četiri kuće, kupio sam i dosta zemlje. Danas imamo i ja i moja familija svega.«

Pod stare dane, četiri decenije nakon ustanka, Dedo Čović se sa suprugom opet vratio da živi u svoj Šturlić. Veli lakše mu je da bude zajedno sa sinom i snahom. Živi u novoj moderno opremljenoj kući, izgrađenoj odmah pored njegove stare, na divnoj uzbrdici odakle se pogled širi daleko po Bosni i Hrvatskoj. Petkom nikad ne propušta molitvu u šturličkoj džamiji, koja je tada inače uvijek puna i prepuna. Dedo je nesumnjivo danas jedan od najuglednijih mještana, stariji koji ga dobro znaju sa nekim strahopoštovanjem još dodaju: »Bio je uvijek pravedan ali i najotrovniji od svih.«

Memaga Beganovićzv. Memija i sin Mehmed. Žive sa porodicama (na svom malom seoskom imanju u Liskovcu) na kom su živjeli i 1950. godine.³⁾ Memaga je bio među istaknutijim pobunjenicima, sin Mehmed nije učestvovao u pobuni ali je ipak »odradio« Brezu. Autora su posebno zanimala njihova iskustva oko suđenja, što su bili inače obojica spremni i detaljno opisivati. Već senilnijeg oca živahno nadopunjava i šire objašnjava sin te je tako satkana njihova jedinstvena priča, koju sjećanjem na Srbac zaokružuju Memagina supruga Hanifa i kćerka Zeina i snaha Fatima.

³⁾ Razgovore sa porodicom Beganović vodila sam u njihovoj kući u Liskovcu u julu 1990. godine u a.a.

»Odbornici u Liskovcu su, nakon što se ustanak isti dan završio, naredili vojsci — koja je odmah stigla — da se ubiju Agan i Mahmut Beganović, Muše Kovačević, Hasan i Selim Šarić, Mehmed Miskiće zv. Aba, Arif Durmić. Zna se ko su bili ti odbornici. Oko 15 vojnika koje je vodio odbornik Hasiban Nuhanović došlo je 7. maja i našoj kući. Pokupili su i odnijeli razne stvari (Mehmed se sjeća posebno lampe). Isti dan povezalo nas oko 100 i navečer sa kamionima prevezlo u Cazin gdje smo u konaku zatvoreni. Tu su nas držali bez hrane i vode. Zajedno smo zatvoreni na primjer sa Huseinom i Sabanom Zenkovićem, Dedom Covićem i drugima. Strašno su nas maltretirali. Gurali su nam pištolj u usta da preznamo. Nakon ispitivanja, oca su odredili za »sobu br. 1«. Meni su izgleda povjerovali da sam »čuvao krave« te me odredili za »sobu br. 2«, odakle smo svi zatim pušteni kući. Nakon dan-dva dobili smo pozive da dođemo pred MNO Liskovac radi održavanja konferencije. Tu oficir uzima od svakog lične podatke i kuca na mašinu, a predsjednik MNO Ale Škrgić govori brojke 3, 6, 1 itd. Za mene je rekao jedan. Opet su nas povezali i odmah smo pješke upućeni do Pećigrada vezani u četvorke, otprilike 300 ljudi iz Liskovca. U Pećigradu ubačeni u kamione i u Cazin gdje zatvoreni bez hrane i vode 4 dana. Četvrti dan saopštavaju nam kazne i to potvrđuju meni onu iz Liskovca koju odredio Ale Škrgić. Kamionima smo prebačeni zatim do Cazin-Srbljana i u hajvan vagonima putovali smo četiri dana do Breze — opet bez hrane i vode. U Brezi je već bila grupa ranije poslanih Cazinjana, osuđenih na oko 2 godine. Među njima je bio i moj otac. Ova grupa odvezena je u Zenicu, potom u Bihać i opet na suđenje u Cazin. Kazne se sada drastično povećavaju. Moj otac dobija 20 godina. Robijao je u rudniku »Barbara«. Operisan je. Prebačen zatim u Foču gdje je zidao. Odležao je po zatvorima devet i po godina. Na suđenju u Cazinu (drugi puta) bili su Pozderci, znam sigurno da su oni naredili ponovno suđenje i progon porodica, završava Mehmed, koji je godinu dana kopao kod Alije Sirotanovića, u rudniku Breza. Otac Memaga dodaje: »Da mi glava ode da je Hakija iza toga svega kažnjavanja.«

Inače obojica, otac i sin, ističu kako su seljaci živjeli nepodnošljivim životom, te da je do ustanka prosto moralo doći. I Memaga i Mehmed su, međutim, među onima, koji su uvjereni da je osim propagande postojao i stvarni uticaj »sa strane«. Kažu: »Ali uranito na Cazinu i zato nije uspjelo.«

U razgovor se uključuju Beganović Hanifa i kćerka Zeina. »Naša porodica je nakon ustanka protjerana u Stari Martinac, u jedno od srbačkih sela u koja je inače protjerano oko 70 familija iz

Liskovca, Šturlića, Tržačkih Raštela, Tršca, Pjanića, Kudića, Peđigrada. Mi smo dobili kuću bez prozora. Bilo nam je grozno. U Martincu su bile i porodice Arifa i Mehmeda Abdića, drugih se slabije sjećam«, priča Zeina. A Hanifa, žena Memagina dodaje: »Samo u Martincu je od gladi umrlo 17-ero sa Cazinske krajine, 14-ero djece među njima i moj sin i troje odraslih.« Porodica Memage Beganovića vratila se iz srbačkog progonstva 1953. godine.

Snaha Memagina, Fatima, dopunjava ovu nesvakidašnju priču: »Vratili smo se kući 10. marta 1953. iza nas je ostao pakao, ali ni kod kuće nas nije čekao raj. Čitavo imanje je opustošeno otjerana su goveda, petnaestak komada, par konja i kobilu, stado od stotinu ovaca, ispraznili ambare, pčelinjak, poskidali vrata i prozore, posjekli stoljetnu šumu...

Tih dana sam ispratila supruga u vojsku, čije ruke su nam tada bile najpotrebnije. Krčila sam njive zarasle u korov potom bi ih Ale Škrgić otimao i za sebe zasijao. Naime, i zemlju je država konfiskovala i godinama smo im morali trećinu sabirati ukoliko hoćemo da je obrađujemo. Od tada se nismo oporavili i ubili su nam volju za život. »Ma gdje u nevolji bili, lijek će stići, jer voda teži nizinama«, govorili su stari. Sretni smo da će sada poslije 40 godina šutnje svjetlo istine razbiti mrak pedesetih i silnici biti osramoćeni«, poručuje Fatima Beganović.

Na kladuškom području ustanak je zahvatio posebno Gornju Vidovsku i Todorovo, tj. sela koja graniče sa cazinskim srezom. Vidovljanin *Kendić Memija* 1950. bio je 26-godišnjak.⁴⁾

»5. maja 1950. godine, poslije podne otišao sam u seosku prodavnicu u Gornjoj Vidovskoj, radi kupovine cigareta. U prodavnici sam zatekao desetak građana, koji su bili naoružani raznim puškama (karabinima, lovačkim i drugim raznim puškama). Kada sam upitao šta će im oružje, odgovorili su mi da je ustanak u Krajini i da je vojska iz Bihaća otišla u Plješevicu (planinu) i da se stavlja na stranu ustanika. Pozvali su da im se pridružim, jer kako rekoše, onaj koji se ne pridruži sutra će stradati od vojske i smatraće se neprijateljem. Obavijestili su da je zborna mjesto kod kuće Kekić Hasana (zvanog Tito) u Maloj Kladuši. Ja sam sa njima krenuo na zborna mjesto, bez oružja, jer ga nisam imao.

Na zbornom mjestu bilo nas je oko 30 i tu smo bili do 23 sata Kekić Hasan zvani Tito i njegov sin Husein su nam tada rekli da je ustanak u cijeloj zemlji i da su u Cazinu rukovodioci ustanka Milan Božić, Ale Čović, Beganović Hasib, Stojan Starčević. Cilj us-

⁴⁾ Autorizirani iskaz Memije Kendića dat Smailu Topiću u februaru 1991. u a.a.

tanka je borba protiv otkupa i svih mjera koje su se sprovodile prema selu. Ujedno su nam rekli da će na vlast doći kralj Petar, sa engleskom vojskom.

Mi smo do 23 sata čekali neku naredbu da krenemo tj. za neki pokret. Kako naredbe za pokret nije bilo, ja sam se vratio kući.

Jedinice JNA došle su nakon 2 dana i rastjerale takozvane ustanike. Već 8. maja dobio sam poziv da se javim u neki štab (odbor) na Baraci tj. Maloj Kladuši. Kada sam se javio u štab, odmah sam dobio četiri šamara od oficira koji me je dočekaao. Tada nas je vojska povezala, strpala u kamione i odvezla u Cazin. U Czinu je odmah saopšteno da se kažnjavamo sa dvije godine sa društveno korisnim radom. Ponovo nas trpaju u kamione i voze u Cazin — Srbijane tj. željezničku stanicu na voz. Vozom smo išli do Ali Pašin mosta, gdje nas je ošišalo i pripremalo za rad. Navečer smo vozom prebačeni u Brezu.

U Brezi su bile barake-logor i rečeno je da ćemo tu raditi. Međutim, u Brezi smo samo prenoćili i ujutro smo odveženi vozom za Zenicu. U Zenici su otpočela saslušavanja (istraga) koja je trajala oko dvadeset dana. Za vrijeme saslušanja, bilo je maltretiranja i fizičkog kažnjavanja, da bi se priznalo i što jest i što nije. Poslije ovog saslušanja, vraćeni smo u Cazin na suđenje.

U Czinu je radio Vojni sud iz Sarajeva. Pred sudije izvođeni smo u grupama. U mojoj grupi bilo je oko 40 lica. Ponovo nas je pojedinačno pitalo, o našem učešću u ustanku, ali veoma kratko. Kad je sviju saslušalo, data je pauza i sud se povukao na vijećanje. Poslije sudskog vijećanja, ponovo smo pozvani i tada su nam saopštene kazne. Kazne su bile od 3 godine najmanje, do smrtne kazne za one koji su smatrani za vođe ustanka. Ja sam kažnjen sa 15 godina, a Nezir Barjaktarević na smrt.

Poslije suđenja, odmah su nas u toku noći povezali, strpali u kamione i ponovo odvezli u Cazin — Srbijane na voz. Sa vozom smo prebačeni u Zenicu, gdje smo ostali da izdržavamo kaznu.

Za vrijeme izdržavanja kazne u zatvoru, tražili su da »revidiramo« svoje stavove tj. kako oni rekoše da se pokajemo. Ja sam na jednom zboru osuđenika izjavio. »Mene su komunisti povelili u ustanak 1943. godine i ja sam im vjerovao. Isto tako komunisti su me pozvali i 1950-. godine. Mislio sam da je i tada ispravno, pa sam krenuo. Ispade da sam sada pogriješio.«

»Prisjećajući se ovih događaja iz 1950. godine i boravka u zatvoru, smatram da smo ipak pogriješili što smo učestvovali u pobuni i da nas je trebalo kazniti. Međutim, ove kazne trebale su biti mnogo manje i blaže, jer je pobuna uglavnom bila radi otkupa po-

ljoprirodnih proizvoda i teškog života seoskog stanovništva. Pobuna je protumačena, kao teški zločin protiv narodne vlasti, i zato su izrečene drastične kazne. Pobuna 1950. godine na području srezova Cazin i Velika Kladuša, smatrana je najvećim narodnim izdajstvom, o kojoj se do današnjeg dana, nije smjelo ni razgovarati. Mislim da je ovo sve preuveličano i da bi o pobuni trebalo umjerenije razgovarati i pisati.«

Među pobunjenicima iz sela Todorovo bio je i *Osman Pandžić*, do ustanka veoma aktivni omladinac u ovim društvenim akcijama, 20. godišnji SKOJ-evac.⁵⁾ On priča:

»U ovom periodu bio sam aktivan omladinac, učestvujući u svim omladinskim akcijama, tako da sam bio primljen u organizaciju SKOJ-a.

Pojava narodnog bunta u maju 1950. godine, zahvatila je i mene spontano, ne znajući zapravo o čemu se radi. Naime, pojavili su se ljudi organizatori tog bunta, kao što su Jušić Alaga, i Jušić Bajro (zvani Bajraga) koji je u to vrijeme bio sekretar organizacije KPJ u Todorovu i kojem smo neograničeno vjerovali. Pozvali su nas da se odupremo mjerama otkupa žita i stoke, koje su nemilosrdno sprovodili organi vlasti. Moje domaćinstvo imalo je 12 članova. Imali smo dosta zemlje oko 100 dunuma. Međutim, na ovoj zemlji VII kategorije prihod od poljoprivrede bio je veoma slab. Glavni naš prihod bio je od voća (orasi) i od stoke. Razrezanu količinu žita nismo mogli da podmirimo sa svoje zemlje, pa smo bili prisiljeni i da kupujemo od drugih da bi izvršili obavezu. Kako sebe da ishranimo i da ponovo usijemo niko nije vodio računa.

Ove mjere utjecale su na mene i ostale zemljoradnike Todorova i drugih se' a da se pobunimo i da spriječimo otkup, kako bi obezbijedili bar minimum životnih namirnica za svoje porodice.

Za narodnu bunu saznao sam od kovača Smlatić Mehe iz Pećigrada, na prije nekoliko dana, kod kojeg sam odnio pušku (karabin) da mi je popravi, koju sam pronašao u šumi. Tada me kovač upita, šta će mi puška? Da se i ja ne pripremam za ustanak? Ja sam u šali odgovorio sa »da« ne znajući stvarno da se priprema pobuna. Tada mi je on rekao da se sprema pobuna naroda u Pećigradu i da pobunu sprema u Todorovu i moj brat Hase. Kada sam se vratio kući, pitao sam brata šta on to sprema? Pitao me je, odakle sam ja to saznao i da o tome nikom ne govorim.

⁵⁾ Razgovor sa Osmanom Pandžićem obavio je Smail Topić u martu 1991, autorizirano, u a.a.

Uoči 6. maja (Jurjeva) kada se smrklo, brat me pozvao da idemo na brdo Marina glava, iznad naše kuće. Tu kad smo došli, vidjeli smo da ima oko 20 ljudi. Svi su se začudili kada su mene vidjeli, pošto su znali da sam omladinac. Tu smo čekali oko dva sata, da se još sakupi naroda. Oko 22 sata, nas nešto preko 20 krenuli smo prema Todorovu, gdje je sjedište opštine, gdje ima prodavnica i kafana. Pored naše grupe... bile su još dvije grupe. Bili smo naoružani raznim puškama i sjekirama. Mnogi su nosili torbe, da bi mogli iz prodavnice da ponesu robe, kao i kukuruza iz kukuruza koje su napunjene od našeg otkupljenog kukuruza. Glavni cilj je bio da se dočepamo kukuruza i da se obezbijedimo živežnim namirnicama.

Kada smo došli blizu Todorova, naređeno nam je da se organizuje kao neka zasjeda i da tu čekamo dalja naređenja. Tu u zasjedi ostali smo do tri sata ujutro. Kako nismo dobili zadatak da napustimo Todorovo, povukli smo se kućama, sa obavještenjem da se sastanemo naredne noći.

Naredne noći moj brat je išao na zorno mjesto da ispita situaciju. Međutim, bio je uhvaćen od strane milicije i oficira Udbe. Kada su ga povelili u opštinu Todorovo po noći sukobili su se sa ustanicima drugih grupa. Tako su otkriveni svi učesnici. Kada su svi pohvatani, otkrili su da sam i ja bio učesnik Bune.

Kasnije sam se uključio na predvojničku obuku u Todorovu, koju sam i ranije pohađao. Već nakon nekoliko dana, došao je oficir po mene. Izveli su me pred stroj i javno rekli pred svima omladincima da sam ja učesnik Bune i da bi me trebalo ubiti. Bio sam se prepao, da ću biti strijeljan, za primjer. I bio bi strijeljan, da nije stiglo naređenje, da se ne smije niko ubiti, već privesti na sud.

Tada sam uhapšen i priveden u Kladušu na ispit, gdje nas je bilo dosta. Poslije smo prebačeni u Cazin, gdje nas je bilo dosta sa područja Cazina i Velike Kladuše. Na ispit smo išli u stroju. Ostalo mi je u sjećanju, slušajući i gledajući ispitivanja, kada pitaju jednog starca, da li je kriv? On odgovara da nije kriv. Kako nisi kriv, kada si pošao protiv naroda i Države, rekoše mu. Narednog mladića pitaju, da li si kriv. Odgovorio je »ja sam se pobunio protiv naroda i Države«.

Sa ispita koje su poslali u učionicu br. 1 odmah su odvozili kamionima u Zenicu, a nas su rasporedili u učionicu br. 2 koji smo imali manju krivicu. Bili smo pušteni kućama. Nakon deset dana opet su nas pokupili i odvezli u Cazin, gdje su nam uručena rješenja za izdržavanje kazne. Ja sam dobio rješenje na 2 godine i 3 mjeseca društveno-korisnog rada od sudije za prekršaje. Odmah

nas je prevezlo kamionima na željezničku stanicu Cazin — Srbijani. Strpali su nas u teretne vagone i zatvorili. Do Breze smo putovali tri dana, bez dobivanja hrane ni vode.

U Brezi smo smješteni u logor, koji je bio izgrađen za nas. Izgrađeno je oko 12 baraka, sa drvenim palačama (bez kreveta) i bez slame. Hrana je bila veoma slaba. Izvjesno vrijeme nismo radili. Jednog dana su nas postrojili i tada sam vidio da nas dosta ima. Rasporedili su nas po vodovima (po barakama) i odredili vodnike i sobne starješine. Poslije su nas pitali, tko bi išao raditi u rudnik? Za dobrovoljce u rudnik određen je čitav kruh na dan, a ko radi na drugom mjestu svega 1/4 kruha. Tada se puno javilo da radi u rudniku. Ja sam se opredijelio da radim vani, jer sam se bojao rudnika. Međutim, nakon mjesec dana, glad me je natjerala da se prijavim da i ja radim u rudniku.

Boraveći u Brezi, oko osam mjeseci nismo smjeli da se javimo kući, da nam ne bi slučajno poslali šta za jesti ili da nas ne bi tko obišao. U krugu logora nismo se smjeli sakupljati u grupe. Kasnije smo dobili odobrenje da pjevamo po logoru. Upravnik logora bio je Crnogorac, koji nije ni gledao u čovjeka. Milicija nas je pratila na posao, okruženi sa svih strana. Odjeća naša bila je sva pocijepana. Kada je došla zima, morali smo bosu prelaziti oko tristo metara do ulaska u rudnik, gdje smo obuvali cipele ili čizme koje je ostavljala ranija smjena za nas. Morali smo pjevati, kao da bi nam bilo lakše. Ja sam bio zadužen za pjesmu, pa su me zvali Pandža pjevač. Štampe nismo imali nikakve.

Ja koliko se sjećam, iz Todorova je tada kažnjeno 11 lica, preko 10 godina, čije su porodice iseljene u Srbac, a imovina oduzeta. Moj brat Pandžić Hase kažnjen je 20 godina, ali naša porodica nije uznemirivana.

Oružani sukob ustanika sa milicijom i vojskom bio je na području sreza Cazin. U Todorovu, ustanici su se sukobili sa milicijom i Udbom iz Velike Kladuše. U tom sukobu nije bilo poginulih. Jedini je poginuo Jušić Alaga (Fejzin) koji je bio i organizator i to od strane učesnika ustanka Mehurović Sulje sa terena Opštine Vrnograč.

U Brezi je sa mnom bilo oko 50 lica iz Todorova, koji su prekršajno kažnjeni. Među kažnjenicima bilo je 17 hodža (imama) sa terena Cazina i Velike Kladuše.

Osuđeni sa društveno-korisnim radom, proveli su u Brezi od 3 mjeseca do 2 godine i 3 mjeseca, kojih je ostao manji broj.

Meni je učešće u ovom ustanku smetalo da napredujem u vojsci koju sam kasnije služio, kao i u preduzećima u kojima sam kas-

nije radio. Pozitivno je bilo što sam u Brezi izučio električarski zanat koji mi je omogućio da se kasnije posvetim ovom zanatu, da u preduzeću radim kao električar do svog penzionisanja«, završava svoju životnu priču Osman Pandžić.

Husein Kovačević, najstariji sin jednog od najistaknutijih pobunjenika — Muše Kovačevića, ubijenog u »čišćenju« terena dan-dva nakon ustanka.⁶⁾ Živi u Kudićima. Evo njegove priče:

»Od desetog mjeseca 1949. služio sam vojsku u Zagrebu. Oko 20. aprila u posjetu mi je došao otac. Tom prilikom pričao mi je da se sprema ustanak, da im stiže vojska, da će biti prevrat jer narod više ne može izdržati užasnog otkupa mesa, žita i ostalih tereta što ih nameće vlast. Rekao sam mu ne idi s njima — Armija je jaka. Otac mi je rekao da neće i otišao kući. Ipak me nije poslušao, pošao je na ustanak. Kad se pojavila vojska svi pobunjenici su se razbježali, a otac se nije vratio kući u Kovačeviče, već se pokušao sakriti kod svoje druge žene u Lulićima. Ja sam tada bio u vojsci u Zagrebu.

Kasnije su mi pričali da su mog oca sutradan (dan nakon ustanka) uhvatili odbornici iz Liskovca, uz dva vojnika, već nedaleko od naše kuće. Najprije su ga svezali i odveli u Liskovac i tamo ga gurnuli u jedan podrum gdje već bilo zatvoreno 100 — 200 ljudi. Nakon nekog vremena isti dan su ga svezanog odveli više džamije u jednu šumu, privezali ga za drvo i tukli. Izbili su mu oko, unakazili lice, zatim strijeljali. Uskoro zatim na konjima su dojahala dvojica udbovaca iz Cazina, ljutito pitajući odbornike i prisutne vojnike ko to puca i po čijem naređenju. Odbornici Ale Skrgić, Hasan Kajtezović, Sulejman Beganović, koji su do tada raspolagali vojskom, od tog momenta to više nisu smjeli. Ja znam da moj otac nije bio dobar sa odbornicima iz Liskovca. On kirijao sa konjima u Liku i drugdje što njima nije bilo pravo. Sjećam se da su oni psovali, a moj otac je bio vjernik i nije volio da se psuje, posebno ne boga, svađao se sa njima. Takvih njihovih ranijih konflikata se dobro sjećam.

U međuvremenu bio sam kao vojnik premješten u Ptuj. Dobijam pismo od zeta Saliha Bašagića u kome me on obavještava šta se desilo, ko je poginuo, da je šesto ljudi u zatvoru. Bilo mi je teško, muka, da se ubijem. Nisam znao šta da radim. Povjerio sam se starješini Dragi Milaševiću, pokazao mu pismo i zamolio ga za do-

⁶⁾ Sa Huseinom Kovačevićem i Sulejmanom Đogićem razgovarala sam 7. jula kod džamije u Kudićima, u a.a.

pust, da odem kući. Pokazao je razumijevanje i pustio me na osam dana. Kod kuće velika tuga. Svugdje samo žene i djeca i poneki starac. Razgovarao sam i sa Alom Skrgićem koji je inače i sam krenuo na ustanak, pa se vratio. On je popisao sve koje je vidio da su bili pošli i taj spisak dao Udbi. Meni je rekao da je banda pohvatana i da ne brinem za porodicu. Osim majke bilo je tu još sedmero od mene sve mlađe djece, a uz njih i moja žena. Pošto mi je obećano da će sa njima biti sve u redu nakon osam dana vraćam se u vojku. Iz Ptuja moja jedinica prelazi u ljeto na izgradnju Novog Travnika, gdje u augustu dobijam pismo od strica Maše iz Srpca. Saznajem da su on, majka, djed, baka, mlađa braća i sestre, te moja žena otjerani u Srbac. U Kovačevićima da im oduzeta zemlja, stoka, prozori na kući polupani, štala razvaljena, građa pripremljena za kuću koju sam trebao graditi raznesena. Da u Srpcu prose kruha. Računalo se kao da su otjerani u logor. Dobio sam pismo iz Srpca i od žene koja je pisala: »Nije mi za me žao, već za tvoju majku, braću i sestre, djeda i babu. A ti vojnik Titin. A mi prosimo komad kruha.« Pocijepao sam pismo od muke i tuge što ne mogu ništa pomoći. Svoje osjećaje prenio sam u vojsci i svom komandantu koji me opet razumio. Rekao je: »Jebeš onaj potpis što je potpisao da se tvoja žena i sitna djeca otjeraju od kuće koji nisu ništa krivi.« Poslije toga sam zaplakao.

Nakon završenog vojnog roka, najprije sam posjetio porodicu u Srpcu. Bilo im je teško. Ali Srpčani bili su dobri komšije, pomagali su. Zatim sam se vratio u svoje selo. U međuvremenu stvoreno je na ovom terenu od posjeda ljudi poljoprivredno dobro u Tršcu i tamo je otjeralo i naše blago i uopšte sve druge stvari odnijelo. Našu kuću čuvao je stražar sa puškom i uopšte nisam mogao da joj priđem. Teško sam se snalazio bez igdje ičega. Nadničio sam, pomagala mi tetka i još ko. Da bi mogao raditi na zemlji za 15 000 dinara kupio sam od poljoprivrednog dobra svog (?) konja. Nakon dva mjeseca dobio sam pravo da koristim dvije sobe u bivšoj našoj kući, koju je vojska i dalje obilazila. Sam sam bio u kući jedno 5-6 mjeseci, a onda se 1952. godine vratila porodica iz Srpca. Ali ne i moja žena Ferida. Ona se, noseći naprošeni kruh bosa po snijegu, razboljela, liječila se bezuspješno u bolnici u Banjaluci, tu umrla i tu je i pokopana«, s velikom nelagodom svjedoči Husein Kovačević.

Mukotrpní život porodice Muše Kovačevića nastavio se, međutim, i nakon povratka iz Srpca. »Ne samo u materijalnom pogledu, šikanirali su nas i ponižavali u svakoj prilici. I pored svega mati nam je svima uvijek govorila: »Nemojte se, djeco, osvećivati, sa ni-

kim se ne svađajte, oca se ne može povratiti.« Danas smo još svi živi, ima nas 5-ero braće i 3 sestre«, završava svoju priču Husein Kovačević.

Sulejman Đogić, sin Šabe Đogića, također jednog od istaknutijih pobunjenika, komšija i vršnjak Huseinov iz Kudića, kratko se nadovezuje sa svojim sjećanjem. »Tela se zob i komuša od kuruze. Diglo se protiv nevolje. Moj otac Sabo osuđen je na 18 godina. Iz zatvora se vratio 1957. Došao je crknut, na njega se gledalo kao na psa. Nakon dvije godine je umro. Moj otac je imao dvije žene, nas djece bilo je devetoro. Kad se porodica vratila iz Srpca u kuće nije dalo. Kao i Husein, i ja sam sam u Cazinu otkupio svog nekadašnjeg konja. I zemlju koju su nam oteli, morali smo od poljoprivrednog dobra sami da otkupljujemo. Pored svih nevolja uvijek ostalo ono »banditski sinovi«, sve do prije godinu-dvije unazad«, s gorčinom, ali i primjetno umoran od života, sjeća se Sulejman Đogić koji, rođen 1929. godine u ustanku sam nije učestvovao.

Sa njima dvojicom razgovarala sam na gradilištu u julu 1990. već gotovo završene nove veleljepne džamije u Kudićima, čiju izgradnju mještani svesrdno pomažu, a čini se da Husein Kovačević, koji je na tom poslu angažovan po čitave dane to radi sa velikim zadovoljstvom i ličnom unutrašnjom odgovornošću.

Đuro Božić i Soka (Devrnja) Božić. Nakon kraćeg razgovora autora s Đurom Božićem, u julu 1990. u Koranskom Lugu, obimnije sjećanje supružnika Božić zabilježila je Borka Beuković Čosić, unuka Nikole Beukovića.⁷⁾

»U ustanak sam se uključio dobrovoljno. Inače mi je supruga Soka rođena sestra od Mile Devrnje. On je prije ustanka imao stalno zanimanje u šumariji u Karlovcu. Desetak dana, prije početka ustanka mu je umrla žena Sata te je on ostao sam sa dvije kćerke. Mile Devrnja bio je inače veoma povučen čovjek, veoma »zatvoren«, nerado, pa gotovo nikako nije suradnike, susjede i si. upoznao sa svojim namjerama i planovima. Škrto je iskazivao nezadovoljstvo prema tadašnjem sistemu jer se je ovo i te kako razlikovalo od onoga što im je u toku NOB-a obećavano. Ustanak je organizovan radi toga što je seljacima nametnuta obaveza koju oni nisu mogli ispuniti. Npr. meni je naredeno da moram dati 10 meta-

⁷⁾ Razgovor sa Đurom i Sokom Božić vodila je Borka Beuković-Čosić u augustu 1990. godine a.a.

ra mesa i 12 kg vune, a imali smo samo 10 ovaca, ili, susjedu su za 30 kg mesa odveli-vola u Slunju...

Ustanak je pripreman oko 15 dana prije početka. Noću smo se dogovarali, a preko dana smo obavljali svakodnevne poslove. Prvi sastanak smo održali zajedno sa cazinskim pobunjenicima kod kuće Milana Božića tzv. Plašćanina (bio je rodom iz Plaškog). S naše strane smo bili prisutni: ja, Mile Devrnja, Nikola Beuković, Nikola Pašmuga i Mirko Radočaj. Glavnu riječ je vodio Plašćanin i Ale Čović, dok smo mi uglavnom slušali planove. Drugi sastanak smo održali na »Zelinom« kućištu iznad »krive vrbe«. Tada smo se dogovorili za prvu akciju — zadružnu zgradu u Furjanu. Dobio sam zadatak da sačekam na Korani kod Abdićeve brvnice (mali improvizirani most) ustanike sa cazinske strane, međutim, iako sam ih čekao više od pola noći, nisu do tada stigli pa sam se vratio kući na spavanje. Poslije sam se, tj. drugi dan, našao u Mašvini sa našim ustanicima. Oni su zajedno sa cazinskim pobunjenicima uništili inventar zadružne zgrade u Furjanu, a potom se razišli. U zgradi je od namirnica za ishranu bio samo šećer i sol, a ostalo su bile razne potreptšine kao npr. gumeni opanci... Poslije Furjana smo narednu večer otišli sami u Rakovicu i tamo srušili jedan električni stub kod »Srbinove« pilane (ona i danas postoji). Stub su srušila tri čovjeka. Potom smo se vratili na Gradinu iznad Mašvine. Odatle smo primijetili da su nam blago (stoku) odveli, digli su Mili Devrnji kuću, primijetili smo vojsku. Tada su nas već na Gradini napustili Mirko Radočaj i Nikola Pašmuga, koji su kasnije izdali grupu, potom većina ustanika izuzev: Devrnje, Beukovića, Mile Pozdana, Mile Božića, Đure Božića..., mislim da nije više nikog bilo sa nama.

Ostali koji su nas na Gradini napustili, su se predali vlastima i dobili oko jedne godine zatvora na Kajzerici u Zagrebu. Među njima su bili i: Mile, Mane, Đuro, Dušan Bjeljac, Dragoja Radaković i moj otac Mane Božić; ali on nije bio pobunjenik već nije htio dati volove u seljačku zadrugu (mada su ih ipak odveli) te je dobio jednu godinu robije. I našu stoku koju su držali u seljačkim zadrugama na Veljunu i Slunju, nisu dugo vratili, međutim kada smo je natrag dobili nije nam vraćeno veliko uhranjeno svinjče.

Da je postojala nekakva veza između Mile Devrnje i Čanice Opačića nisam siguran. Radio-stanicu nismo imali, ali su spominjali Radu Žigića iz Like koji je mogao biti veza preko Plašćanina s Devrnjom, a Rade Žigić je surađivao s Čanicom Opačićem.

Najzadnji sam se javio vlastima, 18. 5. 1950. Suđeno nam je u kino-sali u Slunju. Ukupno nas je na sudu bilo 21. Samo su Devrnja i Beuković osuđeni na smrt. Nama petorici je presuda glasila

na 20 godina robije. U Varešu smo kopali kanale, u Staroj Gradišci sam ležao u bolnici jer sam bio, a i danas sam, teški srčani bolesnik. Tamo sam bio dobar sa jednim milicionerom iz Like — Ugarković Danom koji me je obavještavao o planovima za radove van Stare Gradiške. Tako sam preko njega doznao da će se ići na Brione. Tražio sam da idem tamo, odobreno mi je ali uz preporuku liječnika da se mogu rasporediti samo na lakše poslove. Nešto prije toga, 1953. godine, svi manje osuđeni zatvorenici su otišli kućama, a mi smo ostali. Tada je bio sukob oko Trsta. Za 29. 11. sam dobio smanjenje robije s 20 na 10 godina. Otišli smo na Brione nakon obavljenog liječničkog pregleda svih koji smo tamo upućeni. Tamo sam bio brigadir, imao sam svoju brigadu koja je radila na održavanju okoline vila tadašnjih visokih partijskih funkcionera. Potom sam, nakon pet mjeseci, s Briona otišao u Borogaj u Zagrebu. Tamo sam bio magacioner u Udbinom skladištu. Imao sam čak ključeve od čitavog skladišta. Nisam imao odijelo sa oznakom KPD već normalno. To KPD su neki u šali tumačili kao: »Kralja Petra dobrovoljac« ili »Kamo putuješ družo«. Potom sam u Jasenovcu radio kao poštar i odatle otišao kući. Ukupno sam bio pet godina i devet mjeseci na robiji. U zatvoru smo imali lošu hranu, nedjeljom nismo dobijali večeru, ljudi su bili i u samicama ukoliko bi se odupirali naređenjima. Imali smo pravo dobivati pakete, a i supruga Soka mi je dolazila u posjetu. Nepokorni su pjevali i ovako: »...dok sam služio kralja Petra, nosio sam gaće od tri metra, a sad dok služim druga Titu, vidi mi se sve na svitu!«

U Staroj Gradišci sam došao u kontakt sa zatvorenicima iz Gline, koji su isto u maju digli ustanak. Oko deset Banijaca je ubijeno kod njihovih kuća. Ostali su upućeni na robiju, među njima je bio i vođa Dušan Miljević. U Baniji su ustanici napravili više nereda, palili su ustanove, pljačkali, uništavali državnu imovinu... 1949. bila je pobuna u Podravskoj Slatini i njihovi pobunjenici su također bili sa nama. Njihov vođa, Mane Hrnjak, je dobio 20 godina, a Vujić Branko 18 godina robije. Njih dvojicu sam zapamtio. I tamo je pobuna zahvatila šire razmjere.«

Na pitanje kako su se vlasti ponašale prema porodicama pobunjenika, u razgovor se uključila Soka Božić: »Gledali su nas kao neprijatelje. Prilikom značajnih skupova i držanja govora ocrnili bi nas u svakom pogledu, pogrdno o nama naglas govorili kao npr. možda su žene poslušali kada su išli u ustanak. Svi su nas prezirali, nisu imali povjerenja u nas, doživjeli smo bezbrojne klevete. Za boračke zasluge je mome bratu Mili Devrnji pripala Spomenica koju je međutim dobio Mane Orlić 1950. za izuzetne aktivnosti u

Udbi što je marljivo radio na hvatanju svih pobunjenika i zalagao se za njihove što strože kazne. Do naše općine je stiglo još spomenica iz Beograda da se rasporede narodu prema zaslugama, međutim jedan od predstavnika tadašnje vlasti, Ostoja Rastaka, i sam spomeničar, je smatrao da taj narod ne zaslužuje to, pa je sve spomenice vratio natrag, tj. odbio je da ih primi. Uveličavali su beznačajno učešće onih boraca u NOB-u koji nisu bili učesnici ustanka. Na sahranama takvih ljudi držani su govori i uglavnom je govorio tadašnji predsjednik Saveza boraca — Milorad Milošević, koji je uvijek koristio priliku da spominje 1950, ustanike i njihove banditske radnje. Isto se događalo i na drugim skupovima u selu i okolini. Nazivali su nas ustaničkim familijama, a godinu 1950. spominjali na svim skupovima do smrti Mane Orlića- Svaku sudsku parnicu su vlasti dobijale bez obzira da li je druga strana kriva ili prava, jer prvo je bilo pitanje: »Gdje si bio 1950. godine?« Nazivani smo banditima, a da se nikome nismo mogli žaliti. Prijetili su oružjem, željeli su nas u svakom slučaju držati u pokornosti i gurnuti uvijek u drugi ili »zadnji« plan.«

Nadovezuje se Đuro. »Sin mi je htio ići u miliciju, ali je glavna prepreka bio M. Milošević jer je tvrdio kako takav nema prava pošto mu je otac bio pobunjenik. On je također strogo zabranjivao da se pop pojavi u pravoslavnim selima jer u protivnom neće držati svoje političke govore, dok bi se uvijek zajedno s katoličkim popovima kada bi prisustvovao u katoličkim selima. Osjećali smo se kao izgubljeni slučajevi... Predstavnik odbora iz Kordunskog Ljeskovca Rade Gojić mi je po povratku s robije oduzeo ral zemlje (obrađive), da bi mi i to kasnije bilo vraćeno, jer je to odbor samoinicijativno oduzeo.

Na suđenju nisam potpisivao nikakav dokument niti sam po izlasku iz robije-bilo šta dobio kao svjedočanstvo o robijanju. Isto tako su prošli i ostali zatvorenici koji su bili sa mnom. Jedino sam dobio kao nekakvu vrstu otpusnice na kraju robije.

Zanimljivo je reći još i to da su 1950. godine starijoj kćerki Mile Devrnje — Ljubi poslali pismo na Rakovicu poslije hapšenja njenog oca. Pošto ona nije bila u mogućnosti da po to pismo ode u Rakovicu, ono je vraćeno natrag. Narod je govorio da je stiglo sa Golog otoka, pa od tada se i uvijek smatralo da su obojica, i Devrnja i Beuković, završili na Golom otoku«, završava svoju priču Đuro Božić koji sa suprugom Sokom danas živi u kordunskom selu Basare.

U svjedočenje o temi uključuje se, međutim, i Borka Beuković—Cosić, unuka Nikole Beukovića. »Cijelo naše selo, izuzev do-

bro upućenih, pa i svi oni koji su znali za pobunjenike — Devrnju i Beukovića su smatrali, a i danas tako misle da su stradali od mučenja na Golom otoku. Jedna od takvih informacija je stigla preko jedne veze iz slunjskog SUP-a. A evo i primjera jedne priče o djedu. Naš poznanik, putujući iz Sremske Mitrovice prema Zagrebu, upoznao je (u vozu) bivšeg robijaša iz Sremske Mitrovice. Iz razgovora je doznato da je djeda 1958. godine umro u zatvoru, u Sremskoj Mitrovici, a prethodno je bio na Golom otoku. Dotični je tvrdio da se po imenu i prezimenu radilo o čovjeku iz okoline Slunja. Znači, o mom djedu, jer jedino mi imamo prezime Beuković na ovom području. Eto, za nas je neizvjesnost bila još veća. Ako gledamo izvod iz matične knjige umrlih, interesantno je da se radi o mjesnom uredu Kravarskom kod Velike Gorice u kojem sam boravila 1982, a na Plesu sam išla u srednju zrakoplovnu školu. Znala sam za tu Kozjaču, ali se nikada nisam usudila pitati bilo koga nešto više, jer sam i pored svih okolnosti smatrala taj izvod neistinitim, znači kao nešto što se je formalno poslalo na našu adresu, samo da bi se zakonska strana ispoštovala,« ostaje na neki način u neizvjesnosti i četiri decenije kasnije unuka Nikole Beukovića.

Rasim Kurtović, 1950. godine sekretar SNO Cazin, osuđen je radi »nebudnosti« na »društveno-korisni rad«, na Brezu.⁸⁾ U pismu autoru svoja sjećanja iznosi prema postavljenim pitanjima.

»1. Tačno je da je nas oko 400 kažnjeno prekršajno od 6 do 24 mjeseca DKR, na koji smo sa teretnim vagonima kao stoka preko Sunje i SI. Broda 22. maja 1950. godine stigli u Brezu. Na teretnoj-rudničkoj stanici, gdje smo stigli usred dana dočeka nas je odred milicije, koji nas je sproveo do logora udaljenog koji stotinjak metara, a logor je bio ograđen bodljikavom žicom, sa jakom milicijskom stražom čuvan.

Odmah sutradan smo raspoređeni na rad u rudničke jame i po smjenama: I, II i III smjena.

Starci i dječaci raspoređeni su na vanjski rad — izgradnju rudničke industrijske pruge od jame Grabovik do okna Kamenice.

Prvih šest mjeseci bio nam je zabranjen svaki kontakt sa vanjskim svijetom, a to posebno onima koji su radili vani, dok su jamski radnici lakše uspostavljali taj kontakt.

29. novembra 1951. godine, dakle nakon godinu i po dana nas oko 180 oslobođeno je daljnjeg izdržavanja kazne, ali smo tada razumije se pod pritiskom potpisali obavezu da poslije odlaska u

*) Pismo Rasima Kurtovića autoru od 15. decembra 1990. godine u a.a.

Cazin svojim kućama, ponovo dođemo u Rudnik i radimo kao slobodni još 2 mjeseca. Ova radna brigada nosila je ime »Radna brigada Uglješa Danilović«.

Nakon izvršenja ove obaveze, nas 25 do 30 je ostalo i dalje na stalnom radu u Rudniku, od kojih su njih pet do šest doselili svoje porodice, a neki su kao leđični zasnovali svoje porodice, stupajući u brak sa djevojkama iz okoline Breze.

2. Prekršajno suđenje u Cazinu je proteklo bez ikakvog saslušanja, samo su nam u Poljoprivrednoj školi podijeljena rješenja, u kojima je stajalo da smo kažnjeni sa dvije godine i tri mjeseca DKR.

Prekršajnu komisiju su sačinjavali: Beganović Hase, povjerenik za unutrašnje poslove SNO, Pandžić Mehmed, službenik SNO i Kovačević Milan, službenik SUP-a Cazin.

Pošto se je tada u Poljoprivrednoj školi nalazio i Šukrija Bijedić, komandant Milicije BiH, ja sam mu postavio pitanje »Sta ovo treba da znači«, na šta mi je odgovorio da idemo u Brezu na rad u Rudnik.

Da ironija bude što veća, nakon 15 dana kažnjeni su i članovi Prekršajne komisije Hase Beganović i Milan Kovačević, koji su došli u logor Brezu kao kažnjenici, dok je Mehmed Pandžić ostao pošteđen, ne znam iz kojih razloga.

Moja porodica, kako šira tako i uža, nije protjerivana u Srbac. Otac, majka, braća su živjeli u Tršcu, a žena i sin od dvije godine u Cazinu, da bi se nakon godinu dana preselili u Sarajevo, gdje se drugarica zaposlila u Tvornici čilima.

Ja sam bio optužen radi nebudnosti i ako kao sekretar SNO nisam ništa znao o pripremama za ustanak, jer je to vodio Branko kao šef Udbe i Suljo kao sekretar SK.

3. Znam da su pored Breze, kažnjenici upućivani u Zenicu, a Suljo Zunić kao glavni krivac na Goli otok.

4. Nikad nisam saznao zašto je došlo do protjerivanja porodica u Srbac i ko je za to glavni krivac, jer me to nije ni interesovalo.

5. Teško je sada nakon 40 godina, govoriti koliko se ko kolebao ali to se može reći samo za Sulju i Branka, a nikako za Hasu Beganovića. Više bi se to moglo reći za Milana Štrbca i Mikana Garaču, koji su u oblasnoj Udbi bili prethodno upoznati o pripremama ustanka.

6. Hakija Pozderac je kao član partijske komisije u kojoj su još bili i Hajro Kapetanović i Momir Kapor, nedvojbeno vodio odlučujuću riječ kao »dobar poznavalac prilika na Cazinskoj krajini«.

7. U organizovanju ustanka, bili su umiješani neprijateljski elementi iz Hrvatske.

8. Do novog suđenja je došlo na izričit zahtjev Rankovića i njegove »klike«.

Tako, s konciznim odgovorima, završava svoju priču Rasim Kurtović, koji je onda ostao, a i danas živi u Brezi.

Albin Šibenik, Slovenac, bio je 1950. vojni tužilac na vojnosudskim procesima u Cazinu. Autoru je svjedočio 1989. godine bez ikakvog sustezanja.⁹⁾

»Rođen sam 1919. u blizini Postojne. Studirao sam pravo u Ljubljani. U maju 1944. postao sam vojni tužilac brigade, zatim proletherske divizije. Godine 1948. diplomirao sam i po depeši u avgustu mjesecu iste godine upućen na službu u Sarajevo, u vojno tužilaštvo. Jednog dana u maju 1950, zajedno sa Blagojem Boškovićem, pozvan sam kod Uglješe Danilovića. Ovaj nam je odmah kazao: »Na Cazinu je bio ustanak. Idite tamo, biće vojno suđenje.« Najprije smo otišli u Zenicu, gdje su bili učesnici tog ustanka privoreni. Tamo smo otišli da vidimo o čemu se radi ali sa akterima nismo kontaktirali. Zatim smo otišli u Bihać. Tu smo ja, Enver Krzić i još neko, ne sjećam se ko je još bio, oko 15 dana sastavljali optužnicu. Do glavnog pretresa sa optuženima nisam imao kontakta. Zakon o krivičnom postupku je, gledajući sa današnjeg stanovišta, bio naravno reakcionaran. Bio je na liniji Višinskog, kopija sovjetskih kaznenih zakona.

Inače, zapisnici iz istrage i suđenja odražavali su stvarna zbivanja. Stekao sam utisak da su pobunjenici jedva čekali da mogu što god opljačkati i pokrasti. Svi su govorili otprilike ovako: »Bili smo gladni, otkup nas je uništavao, morali smo kupovati pri susjedu da bi dali za otkup«, i si. Na par dana pred ustanak Cazinjani su javno govorili da dinari više ne vrijede, da će doći kralj Petar ili da je na putu. Političko usmjerenje pobunjenika nije razmatrano, mada...

Pravosuđe bilo je u službi Države pošto je Država bila partijska. Dokaznog postupka nije bilo jer su pobunjenici međusobno sve priznali i teretili se ali još posebno zbog toga jer je Udba imala takve postupke da će optuženi imati koristi ako kaže istinu. Enver Krzić je bio pomoćnik javnog tužioca BiH ali zadužen za istragu o Odjeljenju Udbe. Faktički, optužnicu su drugi pripremili, vjerovat-

⁹⁾ Sa Albinom Šibenikom razgovarala sam u Ljubljani u novembru 1989. godine u a. a.

no nijedne nisam pisao ja. Bio sam predstavnik Države. Svi adkovakti nisu govorili sa optuženima i pred glavni pretres nisu se pripremali. Važilo je da treba pomoći sudu da nađe pravu istinu. Sjećam se situacija kad optuženi nije znao odgovoriti, sirota nije znao reći šta je htio. Dobro se sjećam da je bio njihov strah veliki pa su zato svi redom svjedočili. Sam postupak bio je ishitren. Malo je bilo službenog osoblja, jer, da je bilo 30-ak isljednika, 30-ak advokata i više drugih mjerodavnih elemenata i proces bi se i u onim vremenima pravednije okončao. Dosta toga je, inače, rađeno od klipa. Presuda bila je uglavnom prepisana iz optužnice«, sjeća se Albin Šibenik, ni ne pokušavajući da i u onovremenom kontekstu bilo čime pravda Državu.

Uglješa Danilović, 1950. ministar unutrašnjih poslova NR BiH, osim što je u Sarajevu 1989. s autorom razgovarao, 1990. godine uputio mi je i dva zanimljiva pisma. Prenosim ih, uz njegovo odobrenje, prvo u cjelini, a drugo bez navođenja dijelova, obrađenih u ranijim glavama knjige.¹⁰⁾

»Primio sam Vaše pismo od 23. proš. mjeseca. U razgovoru u Sarajevu obećao sam da ću pogledati moje lične bilješke iz tog vremena i vidjeti da li je tu zabilježeno nešto više od onoga što ste mi pokazali u zapisniku sjednice CK KP od 16. maja 1950. I zaista sam našao zabilješku pod datumom od 29. maja 1950. i pod naslovom »Ustanak u cazinskom srezu«. Dakle, zabilješka 13 dana poslije te sjednice kada su se tamošnje prilike sasvim smirile. Negdje sam zaturio fotokopiju toga zapisnika koju ste mi pokazali, pa ne mogu da vršim upoređenja. Zato sam odlučio da Vam uputim fotokopiju moje zabilješke.

Mislim da ćete tu naći odgovore na neka od pitanja i dilema koje ste mi uputili, a to je mnogo vjerodostojnije nego naknadna sjećanja.

...Nemojte mi zamjeriti što ću možda i kritički procijeniti neka Vaša pitanja. Vi se, prvo, žalite da ne možete da dođete do mog »pismenog izvještaja« koji sam navodno priložio na sjednici CK. Nisam stoprocentno siguran, ali sam duboko uvjeren da takav izvještaj i ne postoji. Nije postojala takva praksa u radu CK-a, a situacija je bila toliko akutna da se nije moglo čekati na neke pismene izvještaje, nego se na sjednicu išlo što prije. Mislim da je »zapisnik« u cjelini obuhvatio sve relevantne činjenice, a Vi to uporedite sa mojom zabilješkom.

¹⁰⁾ Prvo pismo Uglješe Danilovića autoru od 6. septembra 1990. i njegovo drugo pismo autoru od 15. oktobra 1990. godine u a.a.

2. Vi pitate da li sam u »izvještaju« naveo broj ubijenih ljudi (bez suda) i koliko je do toga došlo. Ne znam odakle Vam ti podaci. Mislim da su sasvim izmišljeni. Kao što vidite u mojoj »zabilješci« o tome nema ni pomena, a ja »zabilješku« nisam pravio radi obavještavanja javnosti ili nečije lične informacije, pa da bi se posumnjalo da sam tu činjenicu sakrio. A stvar je tako ozbiljna da preko nje nisam mogao preći ako bi stvarno postojala. Pri tome se mora imati bar toliko povjerenja u novu vlast, koja je već sasvim konsolidovana, jer prošlo je pet godina od završetka rata, i ne optuživati je da se služila sredstvima koja su u toku rata i prilikom završnih vojnih operacija bila moguća, ali u miru nikako. U likvidaciji pobune nije bilo nikakvog oružanog otpora pa ne znam zašto bi se vršila ubijanja ljudi bez suda?

3. Pokušaću da odgovorim na ostala vaša pitanja. Pitate kako je došlo prvo do puštanja, pa poslije do ponovnog hapšenja pobunjenika. Te činjenice se ne sjećam, ali je sasvim moguća. Naime, u prvom momentu se radilo prije svega o tome da se sama pobuna mirno likvidira i da ne dođe do većeg uznemirenja stanovništva, a poslije se prišlo hapšenju kolovođa i podstrekača pobune. Takav postupak je bio sasvim logičan. Pitate da li je na to uticala depeša Rankovića. Ne sjećam se takve depeše i ne znam zašto bi do nje došlo kada sam Rankovića upoznao telefonom o svemu što se tamo zbivalo. Siguran sam da se njegov stav ni u čemu nije razlikovao od našeg u Bosni i Hercegovini. Mislim da je sve naše predloge usvajao, iako je iz Saveznog ministarstva bio upućen jedan drug na liče mjesta.

Što se tiče iseljavanja porodice iz ugroženog područja vidjećete šta je napisano u »bilješci«. Ovdje je potrebno jedno naknadno obavještenje. Te mjere smo primjenjivali na uskim područjima u kojima su bila uporišta odmetničkih bandi — četničkih i ustaških, čiji je broj u BiH po završetku rata prelazio nekoliko hiljada. Sudeći po današnjim mjerilima ta je mjera bila gruba, nehumana i što god hoćete. Međutim, ako se unesete u tadašnje prilike doći ćete do drugog zaključka. Nije to bila naša kazna i odmazda, nego samo namjera da se odmetništvo likvidira. To je i za te porodice bilo humanije nego da budu izložene neprekidnom pritisku sa dvije strane i to pritisku koji graniči sa životima. Zašto smo tu mjeru primijenili u ovom slučaju? Samo iz predostrožnosti. A na osnovu kakvih zakonskih ovlaštenja ne mogu reći. Možda se radilo o nekim propisima o izolaciji.

Po broju osuđenih i visini kazni, od smrtnih do višegodišnje robije, naš odgovor na tu pobunu bio je veoma oštar i neadekvatan

počinjenom deliktu. Ja sam to konstatovao i u »bilješci«. Ta oštrina i neodmjernost može se tumačiti datim okolnostima, iako se ne može i opravdati. A okolnosti su bile u slijedećem: bili smo iznenađeni samim činom pobune; i spoljne okolnosti, s obzirom na prijetnje sa Istoka, bile su veoma složene; to su i greške nove vlasti. A poznato je da je svaka revolucionarna vlast pravila slične greške.

Drugarice Kržišnik, vjerujte mi da mi je iskreno stalo da vašu studiju učinite na najbolji način, da date punu istinu i svoj sud istoričara. Istinu u istoriji cijenim iznad svega i nemojte se naljutiti ako Vam, ovom prilikom, uputim jedan, možda nepotreban apel. Borite se za izvornu istinu ma kakva ona bila ali ne nasjedajte sadašnjoj poplavi nazoviistoričara koji prosto lažu, izmišljaju i podmeću nam nepostojeće zločine. Činili smo krupnih grešaka, gluposti, imali smo more iluzija a i nerealnih ambicija, ali ću biti slo-
odan da kažem da se malo koja revolucija u svijetu može staviti ispred naše po moralnim i etničkim svojstvima i humanim ciljevima.«

U Danilovićevom drugom pismu, upućenom također iz Dubrovnika, dati su uglavnom odgovori na neka konkretna autorova pitanja.

»1. Nemam ništa protiv toga da koristite bilješku iz moga notesa, onako kako Vam odgovara. To se odnosi i na moje pismo.

2. Vi tražite objašnjenje kako se u mojoj bilješci navode podaci o kaznama, kada je suđenje još bilo u toku. Mislim da je objašnjenje dosta jednostavno. Radi se o jednoj od dvije mogućnosti. Ili su to podaci uzeti iz optužnice, koji su dobijeni od tužioca, ili se radi o predlogu naših istražnih organa. Ovo se može kritikovati kao miješanje policije u rad suda i tužilaštva, dakle kao gaženje principa pravne države. Međutim, mora se imati u vidu da je to još uvijek revolucionarni period, kada ne postoji ni pravna država, ni nezavisnost sudova. U to vrijeme organi odbrane revolucije — unutrašnji poslovi, tužilaštvo i sudjeluju odvojeno ali i jedinstveno, kao organi odbrane revolucije. Pa i drugi državni organi u tome vremenu djeluju kao organi revolucije, iako to čine na bazi zakona i propisa koje donose izborni organi vlasti (skupština, Vlada, narodni odbori). Svi oni djeluju po jedinstvenom planu, koji daje KP na bazi svoga moralnog i političkog autoriteta. Odluke od kapitalnog značaja donose rukovodstvo KPJ ili republička partijska rukovodstva, a one se realizuju neposrednim djelovanjem članova tih rukovodstava ili članova KP u izbornim organima vlasti.

Ovakav metod rada nije bio ilegalan ili prikriven, nije bio »silovanje« demokratije. Takve demokratije još nije bilo. Postojala je

revolucionarna vlast prelaznog perioda, ali je ona neprekidno svoj legalitet temeljila na povjerenju masa. To je bila konkretna forma realizacije teorije diktature proletarijata, koju smo mi javno zastupali. Današnji kritičari će reći da je to bila diktatura Partije, a ne proletarijata. To je tačno, ali se ne može ni zamisliti da vlast vrši čitav proletarijat, kao što to ne čini ni čitav narod u demokratiji...

3) Pitate kako ja bilježim broj iseljenih porodica sa toga terena, kada je to učinjeno tek u augustu mjesecu. To je razumljivo. Riječ je o našoj odluci, a ona će se realizovati kada se stvore uslovi. U prošlom pismu sam Vam rekao da je ta mjera i norma bila odiozna, ali nam se činila humanijom nego da te porodice budu maltretirane i od vlasti i od strane odmetnika. No mi smo tu mjeru strogo držali pod kontrolom i nastojali da sprečimo svaku samovolju. U borbi protiv odmetnika, u prve dvije-tri godine nakon oslobođenja, ta je mjera primjenjivana i šire, u formi »zbijanja sela« tj. iseljavanja sumnjivih porodica sa udaljene periferije u centar sela, gdje je dostup odmetnika bio otežan...

6) I na koncu da iznesem svoje mišljenje o ocjeni cazinske bune. To nije bio slučaj, niti izolovan čin. U tome vremenu otkriven je veći broj pokušaja organizovanja u cilju rušenja revolucionarne vlasti. Da Vam nabrojim samo slučajeve zabilježene u mom notesu, a tu nije obuhvaćeno sve što se dešavalo. (Slijedi nabrojavanje otkrivenih slučajeva, vid. gl. »Kontekst slučajeva« nap. autora).

Kada se svemu ovome doda dugo postojanje odmetničkih bandi, onda se vidi da je neprijateljsko djelovanje bilo široko. Razumije se da je neprijateljski uticaj daleko prelazio broj organizovanih članova. Svo to djelovanje bilo je usmjereno na rušenje nove vlasti, putem terorističkih akcija (ubijanje odbornika i uglednih pristalica NOP-a); putem diverzija i pobuna. Članovi tih organizacija su mahom seljaci (imućniji, ali i siromašniji) koji su bili u toku rata na strani kvislinga; pripadnici oružanih kvislinških formacija ili demoralisani pojedinci. Povodi su bili različiti — privredni tereti sela (otkupi, porezi, mobilizacija radne snage) ali je tu i uticaj neprijateljskih elemenata iz gradova. Spoljne okolnosti su za nas bile vrlo nepovoljne — izopćenje i blokada sa Istoka a sa Zapada težnja da se putem ucjena sruši novi režim. Greške nove vlasti nisu nikako bile zanemariv faktor. Sve ovo govori da revolucija nije bila završena i obezbijeđena pobjedonosnim završetkom rata, nego se ona još dugo morala boriti protiv snaga poraženih u ratu. To je zakonitost svake duboke revolucije...«, završava svoje sjećanje, komentare i ocjene Uglješa Danilović.

Milovan Đilas, po svom značaju bar četvrti čovjek u Državi i onaj koga su tako mnogi na Cazinskoj krajini smatrali glavnim režiserom događaja, dao je sljedeće odgovore na autorova pitanja:

»1. Nisam prisustvovao sastanku koji bi raspravljao o pobuni u Cazinu, jer takvog sastanka nije bilo: sve je rešavano kroz policijski-Udbin-aparat. O tome je bilo razgovora, informativnih, izvan foruma: Kardelj i Ranković su razgovarali o tome sa mnom.

2. Ne znam tačno ko je doneo odluku o pogubljenjima i smrtnim presudama, ali prema načinu rada i odlučivanja to nije moglo biti bez Titove saglasnosti, na osnovu Rankovićevih izvešta-

^{J^a} 3. Ne sećam se niti šta znam o raseljavanju.

4. Ne znam ništa o »inostranoj« vezi s pobunom, a smatram da nije postojala.

5. Ništa posebno ne znam o toj buni što bi bilo u vezi s mojim tadašnjim »položajem«: moj položaj je bio u agitaciji i propagandi.«")

Pored ovih konkretnih odgovora, sa Đilasovim svjedočenjem o Cazinskoj buni 1950. upoznali smo se ranije, iz njegove memoarske knjige »Druženje s Titom«, objavljene slučajno iste godine kad je napisano i ovo pismo.

”) Pismo Milovana Đilasa autoru od 1. augusta 1990. godine.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Već je u svakoj od pređenih 19 glava sadržan i poneki autorov komentar, date i određene ocjene o tretiranim temama. Zaključna razmatranja imaju zadatak da odu još malo dalje. Ne samo da se sintetički sumiraju dosadašnja osnovna i bitna saznanja već i da se možda ponudi kvalitativno novi okvir promišljanju bar određenih konstatiranih činjenica ili eventualno još otvorenih pitanja (karakter centralnog događaja od 6. maja, komponenta stranog uticaja, ocjena državnih mjera poduzetih zbog Bune, problem prava na socijalnu pobunu). Razumije se da je za takav poduhvat bilo nužno svestrano istraživati i analizirati događajni prostor od jugoslovenske (pa i šire) razine, do regionalno-lokalnih posebnosti, kao i događajno vrijeme i dosta prije i dosta poslije Đurđevdana 1950. godine.

Jer, prvo, tema Cazinske bune u suštini nije samo događaj od 6. maja te godine, već u svom uzročno-posljedičnom kontekstu jedna pojava — događaj mnogo dužeg trajanja. Nisam se slučajno »vraćala« na mnoge aspekte, nekima više nekima manje, vremenom dosta unazad, ne samo na godine uoči Bune, već posebno na period Drugog svjetskog rata, pa prijeratno i još ranija razdoblja. Bez tih vremenski dubinskih »pogleda« (moglo ih je biti i više) Cazinska buna 1950. (kao i mnogi drugi događaji ili zbivanja) lebdjela bi u praznome. Ali, ni bez prikaza kasnije dogođenog, u godinama i decenijama poslije, događaj od uslovno rečeno 6. maja 1950. ne bi bio to što je on stvarno bio. Jednom riječju, Cazinska buna istorijska je pojava — događaj relativno dugog vremenskog trajanja, s tim jednim konkretnim momentom — Đurđevdanom — kao samo vremenski središnjom kulminacionom tačkom. Dalje, drugo, u suštini to je zbivanje mnogo širih teritorijalnih dimenzija od onih u kojima si predstavljamo recimo Cazinsku krajinu kao jedno ograničeno područje. U glavi »Kontekst slučajeva« utvrdila sam niz srodnih konkretnih događaja po Jugoslaviji, a sigurno je bilo još i drugih takvih bliskih slučajeva koji ukazuju na opravdano

uopštavanje raznih sadržajnih komponenata Cazinske bune na šire, bar jugoslovenske geografske prostore. Toj konstataciji specifična područja Cazinske krajine, njene posebnosti kao takve, nisu prepreka. Zar se tema »Cazinske bune 1950.« ne dotiče opšte razočarenje seljaka, posebno seljaka-partizana i ovih i drugih krajeva u novu »narodnu« državu koja se već godinu-dvije nakon rata učvrstila kao stvaralac i branilac neseljačkih i protivseljačkih interesa? I, konačno, zar se kroz temu »Cazinske bune« ne prelama višeslojnija sadržajnost (recimo čitava problematika suđenja, pa progona porodica, ukupne posljedice za Krajinu itd.) od one koju karakteriše tek pojam pobune, ustanka seljaka ili čak tek pojmovno određenje »neprijateljske akcije«?

Karakter događaja. Da li to što se desilo krstiti imenom koji su koristili glavni protagonisti događaja: »ustanak«, »buna« ili nazivom »neprijateljska akcija«, »neprijateljski ispad« koji su koristili oni koji su radili na tome da se on što prije i što radikalnije eliminira? Nijedna ozbiljnija historiografska obrada ove teme (ili sličnih u istoriji) ne može zaobići ovo direktno pitanje. Problem je međutim, u tome što odgovor nije jednostavan. Objektivno se, naime, radi o dvoglavoj društvenoj pojavi, o istini sa dva lica, o dvjema istinama. To je objektivno bila i seljačka buna i neprijateljska akcija. Sa stanovišta seljaštva i u uobičajenom smislu riječi »narod« općenito, to je bila narodna buna, ustanak seljaka. Sa stanovišta Države radilo se o neprijateljskoj akciji neprijateljskom ispadi.

I. Seljački ustanak, narodna buna. Sta je to na području Cazinske krajine i Korduna uticalo na seljaštvo da se baš tamo digiuna pravu pravcatu seljačku bunu — u stilu srednjovjekovne Gupceve — kao što su je npr. okvalifikovali dvojica engleskih diplomata, upravo i upućenih da ispituju i protumače događaj koji se zbio početkom maja na Cazinskoj krajini? No, odgovor i objašnjenje nisu tako jednostavni kao što su npr. zaključili nakon svog obilaska terena krajem maja 1950. John Gibbs i engleski konzul u Zagrebu. Moramo se vratiti ipak bar i malo više unazad i malo dublje zaći u ukupnu problematiku nego što su to mogli, odnosno, bili u stanju da učine pomenuti Englezi.

1. Pored zajedničkih tradicionalno krajiških karakteristika, stanovništvo Cazinske krajine i Korduna zadržava, kao gotovo posve seljačka populacija, na kraju rata i neke druge srodne osobine, pogotovo odnos prema novom vladajućem komunističkom poretku u pogledu religije. Seljaci — Muslimani sa Cazinske **krajine** bili su, tako, već po svojoj prioritarnoj religijsko-ideološkoj svijesti u principu antikomunistički nastrojeni, naročito još stjecajem rat-

nih okolnosti koje većinu njih nisu odvele, ne računajući vrijeme od 1944. godine nadalje, u redove konačne pobjedničke strane. Ali i srpski seljaci, još prije rata socijalizirani pretežno na antikomunističkoj ideologiji, odgojeni posebno na idealima koji proizlaze iz sintagme »za Kralja i otadžbinu«, vrlo brzo nakon rata također su ustanovili da su u novoj državi zapravo prevareni, prevareni oni koji su za sebe mislili da, s obzirom na sve što im se desilo u ovim krajevima u proteklom ratu, trebaju sada, u novoj društvenoj zajednici, da žive povlašteno. Hrvatski seljaci, s godinom 1945. paušalno kvalifikovani »genocidnim elementima«, brojčano i odranije najmanja konfesionalno nacionalna socijalna grupacija na tretiranim prostorima, s učešćem u Buni 1950. tek nekolicine njih, tradicionalno duboko vjerski katolički narod i od prije rata pod preovladavajućim političkim uticajem Radićeve antikomunističke Hrvatske seljačke stranke, ostaju u suštini takvima i poslije rata a nadasve politički pasivni. Međutim, kako seljaštvu u cjelini, bez obzira na etničko-konfesionalne razlike, novi poredak ne uspostavlja uslova za napredni razvoj seljačkog života, već državnim »ekonomskim mjerama« (administrativni otkup poljoprivrednih proizvoda, također obavezno davanje određenih kvota radne snage seljaka za potrebe Države, nametanje seljačkog radnog zadrugarstava, porezi, zajam i dr.) dovodi u pitanje čak samu golu životnu egzistenciju seljaka, to je logično da seljaštvo postepeno sve više zauzima zaista neprijateljski odnos prema toj »svojoj«, »narodnoj« državi. U zavisnosti od konkretnih prilika, takav svoj odnos seljak u pojedinačnim slučajevima i demonstrativno ispoljava na razne načine, pa državi čak i prijeti (slučaj Omera Mujagića iz Čaglice), no najvećim dijelom, s obzirom na svoj ukupni politički položaj, seljak godinama u sebi latentno nosi i kumulira mržnju prema vladajućem poretku. Ova knjiga, vjerujem, pruža dovoljno empirijskih dokaza za puno razumijevanje seljačkog nezadovoljstva koje prerasta u neprijateljstvo pa zatim i u bunt seljaka, u ustanak seljaka protiv države, bunt koji je uzrokovan ljudskim životom na selu, životom na ivici egzistencije, bunt koji je posljedica ponašanja države prema seljacima, selu i agraru.

2. Kažem ponašanja države. O kakvoj je to državi riječ? S aspekta ukupnog svjetsko-političkog i unutar-političkog razvojnog slijeda istorijskog događanja u Jugoslaviji tijekom drugog svjetskog rata, u zemlji neizbježno, istorijski zakonito i očekivano, nastaje političko-eko'nomski poredak koji diktira glavni pobjednički faktor — Komunistička partija Jugoslavije. »Jugoslavija je 1945. godine bila osuđena na socijalizam«, napisala sam i obrazložila još u

svojoj knjizi »Seljaštvo u socijalizmu« (1988).-U toj sam knjizi istoriografski pokazala, i za sada neoboreno dokazala, da je jugoslovenski seljak u novoj državi ne samo stvarno već i, formalno-pravno, ekonomski i politički zapravo građanin drugog reda.

3. I mada je već u »Seljaštvu u socijalizmu« veoma obimno analizirana ekonomska diskriminacija seljaštva i već tamo izrečena okvirna političko-ekonomska ocjena o kontradiktornosti između socijalističkog sistema i mogućeg uspješnog društveno-ekonomskog razvoja društvene zajednice, daljnjim svojim istraživanjem iste problematike, upravo u sklopu promišljanja uzročno-posljedičnog konteksta Cazinske bune, zaokružila sam i učvrstila svoje uvjerenje o suštinskoj ekonomskoj podlozi načelne nemogućnosti uspjeha socijalističkog poretka. Jugoslovenski društveno-ekonomski odnosi u agraru i na selu osnovno su polje za razumijevanje neminovnog istorijskog promašaja socijalizma. Uz to, i veoma očito ilustrativno polje za pojašnjenje izrečene tvrdnje. Naime ovako. Privatno vlasništvo na zemlju, za razliku od sovjetskog modela iz 1917. u Jugoslaviji iz poznatih razloga ipak ostaje formalno osnovni društveno-ekonomski vlasnički odnos. I u tome i jeste poenta problema. Suštinska protivrječnost, konfliktnost. Jer, »ekonomskim mjerama« (otkup, kolektivizacija itd.) Država praktično ne priznaje privatnu svojinu na zemlju i u agraru općenito. Ona nju kroz te mjere (te, zatim, kroz njihovo dosljedno provođenje) poništava. Privatna svojina seljaka javlja se zato u njihovom životu kao neki neostvariv san, kao iluzija. Međutim, istini za volju, čitava stvar ipak nije tako prosta. Kamuflaže: »Eto, vidite seljaci, nismo vam komunisti dirali u vašu privatnu svojinu«, u suštini nisu bili, čini se, dovoljno svjesni ni u samom vrhu Partije, mislim pogotovo na Tita. Dok su, s druge strane, seljaci sami bili bar u početnim godinama novog poretka posve dezorijentirani u svom razumijevanju vlastitog položaja. Ali, da li Cazinska buna označava seljačko samoosvješćenje tog položaja? Sigurno ne u jednom ukupnom smislu tog pojma, što je međutim, više stvar teoretskog problematiziranja. Suštinu stvari su seljaci bar instinktivno i intuitivno osjećali, neki među njima sigurno i jasnije svjesni situacije. Dakle, osjećali su ili shvatali da i ne može biti prava pljačka ako npr. hoće da se gladni dočepaju hrane iz zadruga, hrane koju je prethodno »otkupom« Država njima samima otela. (No, da bi se privid pljačke izbjegao, vođe Bune, dakle, svjesniji seljaci, su čak tražili da se u prvom ustaničkom talasu zadruga ne »pljačkaju«. Ali ova i inače slabo artikulirana ideološka maksima u konkretnom

dogadaju na Đurđevdan, 1950. godine na Cazinskoj krajini i Kordunu ipak nije mogla biti i stvarno ispoštovana.)

4. Proučavanjem problematike Cazinske bune nametnuo se posebno još jedan aspekt kao važan za razumijevanje socijalističke države, socijalizma općenito te time klime za nastajanje i razumijevanje seljačkog buntovništva koje je, dakle, došlo do izražaja baš na Cazinskoj krajini. Radi se o tzv. kadrovskoj komponenti državnog sistema, njenoj funkciji u sistemu te ulozi tog sistema u oblikovanju određenih ljudi—kadrova. Riječ je o izgradnji, vaspitanju kadrova u okviru posebnih »socijalističkih« pravila igre. Konkretno, vrh Partije koji diktira šta i koliko proizvesti, kako i kome preraspodijeliti itd., istovremeno s uspjehom obučava kadrove u svim podređenim instancama Partije i vlasti (koja je u službi Partije) do onih najnižih na mjesnom i seoskom nivou. Obučava ih sa uspjehom za obavljanje zadataka koji su u funkciji realizacije svega u Beogradu globalno isplaniranog. Kadrovima u svim tim zavisnim tijelima nekako organski nametnuto je shvaćanje da se njihova vrijednost (i opstanak) na profesionalnom radnom mjestu u »administraciji« ocjenjuje, prvo, bespogovrnom poslušnošću nadređenom i, drugo, mjerom efikasnosti obavljanja povjerenih im zadataka. Stvarani su, tako, »ljudi posebnog kova«. Onemogućena je bilo kakva korekcija van kanala zvaničnih organa Partije odnosno vlasti. Decenijama nema nikakvih suprotstavljanja po vladajućoj vertikali ili su ona tako minorna i sporadična (pa i prikrivena) da ne predstavljaju značajnijih signala. (Pojedini slučajevi, kao Đilasov na primjer, potvrđuju tek pravilo o izuzecima.) Takvih »ljudi posebnog kova«, naročito lokalnih socijalističkih moćnika koje je narod prezirao i mrzio, nije bilo razumije se samo u Cazinskoj krajini i Kordunu. Bez tog nepreglednog mnoštva aparata država uopšte ne bi mogla da funkcioniše. Vrh Partije—Države, potpuno inače zanemarujući razne psihološke aspekte kadrovske problematike na terenu (npr. mnogi još iz rata neraščišćeni računi na selu, pa netrpeljivosti pojedinih predstavnika vlasti zbog njihove poznate bahatosti, surovosti i si.), znao je da »dolje« ima »svašta«, da zbog ekonomski objektivne neizvodivosti otkupa npr. dolazi do trvenja između seljaka i lokalnih funkcionera koji se koriste svim mogućim te i formalno-pravno često nedozvoljenim sredstvima da obave dato im zaduženje, presudno zamjerajući se svojim suseljanim. Zanimljivo je, međutim, da te svoje suštinski inicijalne odgovornosti u pogledu kadrovske pitanja vrh Partije uopšte nije svjestan do negdje upravo 1950. godine. Kao što nije ni svjestan svoje inicijalne političke odgovornosti zbog opšte politike po ag-

rarnom i seljačkom pitanju, vjerujući, tako, da se radi o greškama i zastranjivanjima vlasti (Partije, Udbe itd.) na lokalnoj razini. »Tek s kraja 1950«, prema sjećanju Vide Tomšič, jedne od tadašnjih vodećih jugoslovenskih partijskih ličnosti, »počinjemo shvaćati da je greška zapravo u politici samoj«. Nakon obilaska instruktorskih grupa gotovo čitave Jugoslavije prilazi se tada i promjeni te same politike u pogledu agrara i sela, pa se uskoro zaista ukida omrznuti obavezni otkup i napušta agrarna kolektivizacija (1952 — 1953). Još zanimljivije je da 1950. godine nijedan studiozni strani posmatrač, kakav je bio npr. francuski ambasador Baudet, ne vidi pravu suštinu tadašnjih jugoslovenskih nevolja. Razmatrajući jugoslovensku politiku u jednom opširnom izvještaju, upravo najviše povodom Cazinske bune, ni on ne razumije da te nevolje potiču u stvari od vrha Partije—Države, već ih pripisuje posebno samovolji lokalnih moćnika. Lokalnih moćnika u kojima međutim ne vidi produkt i privredne i kadrovske politike tog vrha samog.

5) Pored privrednih i kadrovskih problema, koji su inače bili prisutni i u drugim dijelovima zemlje, kad je konkretno Cazinska buna u pitanju, vrh Partije također nije uzimao ili je premalo uzimao u obzir još jednu važnu, socijalno-psihološku komponentu. Naime, na ovim krajiškim prostorima izrazitije prisutnu teritorijalnu identifikaciju kao tradicionalno kolektivnu osobinu ovdašnjeg stanovništva, provjerenom naročito kroz fenomen »Huskinе vojske« u upravo završenom ratu. Karakteristiku kojom se dakle dodatno usložnjavaju već navedeni opšti problemi društvene zbilje. I u mnogo čemu još drugome »vrh« nije vodio dovoljno računa, tj. nije shvatao da iz određene socijalne situacije može izbiti narodna buna. U sklopu tog »drugog mogao bi se prokomentarisati npr. Đilasov iskaz o cazinskim muslimanskim pobunjenicima: »I što je najčudnije, najnepredvidljivije — jer nisu ni u ratu, ni pre rata, ni svojom versko-etničkom posebnosti bili naklonjeni srpskoj monarhiji — na bunu ih je podstakla glasina da se kralj Petar II spustio padobranom negde u okolini!« Na stranu činjenica da ne može biti to začuđujuće ako se zna da na čelu Bune stoji Srbin koju (činjenicu) Đilas recimo tada nije znao, a recimo ni kasnije saznao. Suština stvari bila je međutim u tome da se (mada neprovjerenom) namjerom priklanjanja (srpskom) kralju željelo osloboditi većeg zla — komunizma! U pitanju je (bi bilo) dakle kompromisno rješenje, nimalo začuđujuće već veoma logično.

6. Sam centralni događaj Đilas četiri decenije kasnije karakteriše kao »pobunu seljaka muslimana u okolini Cazina«. Slažući se u ocjeni sa Kardeljem koji je upravo prema Đilasovom sjećanju, po

osnovu dobro obrađenog izvještaja istakao da je to bila »tipična žakerija«. Taj dobar izvještaj bio je očito onaj pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića, izvještaj, kako znamo, s kvalifikacijom »neprijateljske akcije« u naslovu. Ali ostavimo se, još malo, te »druge istine«, uz pokušaj argumentacije događaja kao seljačkog ustanka ili narodne bune Krajišnika. Mada je izraz *buna* do danas ostao narodsko i kao takvo vjerovatno najadekvatnije opredjeljenje dogođenog, autor je bar podjednako sklon i pojmovnom određenju *ustanak* koje se u stručnoj literaturi obično koristi za jasniji i jači artikulirani buntovnički čin. Sklona sam i terminu *ustanak* zato, jer su seljaci sami najviše koristili taj izraz. Zato, jer su seljaci, činjenica je, ustali protiv Države, pošli na ustanak koji pojam je svjež iz Drugog svjetskog rata. I radi, npr., asocijacije Đurđev danak — hajdučki ustanak (6. maj), što ukazuje na svijest o namjeri i cilju buntovničke aktivnosti.

U svakom slučaju bi se, međutim, teško osporila bilo koja sljedeća karakteristika događaja određenog ili kao seljačka buna ili kao seljački ustanak. Prvo, seljačka socijalna struktura protagonista — učesnici bunta su seljaci tzv. srednjeg i sitnog imovnog stanja (s obzirom da bogatih, »kulaka« u tim krajevima i nema). Drugo, vodstvo ustanka čine seljaci, autoritativni pojedinci, ličnim i opštedruštvenim prilikama ozlojeđeni prvoborci i partizani te huskinovci iz rata. Treće, značajan uticaj bar dvojice hodža, a izvjestan sigurno bar još nekolicine. Četvrto, ciljevi aktivnosti su eminentno seljački: destrukcija postojećeg omrznutog stanja besperspektivnog jasnog ideološkog koncepta. Peto, pristajanje Muslimana na parolu (odnosno dio nepoložene zakletve) »za kralja i otadžbinu« kao ipak povoljniju alternativu u odnosu na komunizam kao od Muslimana spoznato glavno zlo za njih u svakom pogledu. Šesto, nenacionalna obojenost, ideje, organizacije i pokreta kao potvrda izričito socijalnog bunta stanovništva — seljaštva. Sedmo, zamisao 1 akcije u datoj situaciji izrazito naivne, a propaganda veoma uspješna u kulturno zaostaljoj seljačkoj sredini. Osmo, uspostavljena akciono-vojna organizacija ali je s obzirom na planirane zadatke vrlo slaba. Deveto, u pobuni, koja je oružana, koristi se tipično seljačko »naoružanje«. Uz raznoliko i uglavnom zastarjelo vatreno oružje koje, računajući ukupno poprište, tj. Cazinsku krajinu i slunjski srez, nakon »čišćenja terena«, ne prelazi brojku od 100 komada (te manje od 1 000 metaka), većina pobunjenika naoružana je sjekirama, roguljama, kolčevima ili je uopšte nenaoružana. Deseto, teritorijalna izolovanost Bune (kao također tipična osobina seljačkih pokreta) i pored ulaganja znatnih napora vodstva za

uspostavljanjem širih veza, a u sklopu kojih (tih napora) je moguće da dolazi i dolazi do obmanjivanja i samoobmanjivanja protagonista Bune u pogledu mogućnosti njenog konačnog uspjeha. Jednako, postojanje indicija da se iskoristi pobuna seljačkih masa za ostvarivanje političkih interesa neseljačkih subjekata.

Po većem broju pomenutih karakteristika mogli bi se s Cazinskom bunom upoređivati mnogi seljački nemiri u historiji, uzimajući, razumije se, u obzir razlike koje proizlaze iz opštih historijskih prilika različitih stoljeća i specifičnih geografskih sredina. Nisu bili, tako, daleko od istine pominjani engleski diplomati koji Cazinsku bunu u svom izvještaju upoređuju sa onom Matije Gupca u 16. stoljeću. Pažljivijom analizom mogle bi se identifikovati i značajne podudarne komponente (uzrocima, motivima, posljedicama itd.) između Cazinske bune i gotovo šest stoljeća prije nje izvedene seljačke pobune u Francuskoj, izvorno poznate kao žakerije (maj—juni 1358), događaja upamćenog po vođi koji je bio seljak Guillaume Cale, a zvali su ga Jacques Bonhomme (Jacques je tipično francusko nacionalno ime, a Bonhomme znači dobar čovjek). To je bio stihijni i propali ustanak francuskih seljaka koji postaje sinonim svih kasnijih seljačkih pobuna u historiji i koji kao takav, valjda i s prizvukom nekog poteženjivanja i prezira, pominje u ranijem citiranom razgovoru Kardelj Đilas. Kao i žakerija propali su svi seljački ustanci (veliki pokret Taboričana u Češkoj (15. vijek), seljački rat u Bavarskoj (16. vijek), seljačka buna Matije Gupca na slovenačkom i hrvatskom etničkom teritoriju Habsburške monarhije (16. vijek), pa seljačke bune u carskoj Rusiji Stjenke Razina (17. vijek) i Jemelijana Pugačova (18. vijek), provansalski nemiri 1789. kao uvod u veliku francusku buržoasku revoluciju. Propalo je, zatim u 19. vijeku, bezbroj manjih ili većih seljačkih oružanih buntovničkih pokušaja na Balkanu. U 20. vijeku svega toga je, u Evropi, definitivnim ukidanjem kmetstva ili njegovih ostataka, znatno manje. (Zbog evropocentrične komponente, prisutne i u jugoslovenskoj historiografiji, rjeđe se pominju propale a slavne seljačke revolucije u Meksiku pod vodstvom Emilijane Zapate i Panche Ville ili npr., također u 20. vijeku, višedecenijski Kineski seljački rat koji Mao Ce Tung privodi uspješnom završetku kao marksističko-komunističku revoluciju. Itd.)

Ali, neka vrsta stvarnog kmetstva vraća se u Evropu sa socijalizmom, sa prvom socijalističkom zemljom u historiji, sa Sovjetskim Savezom. Svjetska historiografija, koliko je autoru poznato, ne raspolaže još ni sa jednom knjigom o pobunama seljaka u socijalizmu. Da ih, međutim, u Sovjetskom Savezu zaista nije bilo, što bi

se onda toliko seljačko stanovništvo, koje se valjda mjeri i milionima ljudi, iz evropskog dijela Sovjetskog Saveza proganjalo u specijalne logore u Sibir? Jedan seljački ustanak dogodio se i u socijalističkoj Jugoslaviji. To je bila Cazinska buna 1950. godine.

Iz svega što je o tom događaju rečeno u ovoj knjizi nedvojbeno proizlazi da je to bila prije svega i (ili) samo, dakle, seljačka buna.

II. Neprijateljska akcija, neprijateljski ispad. »Druga istina« ili istina sa stanovišta Države, također objektivna istina o događaju od 6. maja 1950. na Cazinskoj krajini i Kordunu, je ona da je to bila neprijateljska akcija, neprijateljski ispad. Pomenute kvalifikacije korištene su u državnim dokumentima: Udbe, Partije, tužilaštva, sudstva, »narodne« vlasti, Narodnog fronta, Saveza boraca i drugih institucija sistema. Koriste se i u komunikaciji predstavnika Države s narodom u tim krajevima mjesecima neposredno nakon događaja ali i u narednim godinama i decenijama.

Pripreme za oružani bunt seljaka (sa ili bez izvanjskog ili čak nekog stvarnog inostranog uticaja), te sam centralni događaj na Durđevdan 1950. godine predstavljaju prema svim tadašnjim (ranijim i kasnijim) postojećim zakonskim normama nedozvoljiv i kažnjiv čin. To je jasno i tu se nema šta dodati. I svaka država bi se u takvim situacijama ponašala jednako: branila bi se. Također je razumljivo da je, u ono vrijeme, Država, komunistička država reagovala i postupala onako kako je to činila, a što je u knjizi opširno opisano. Sa stanovišta tzv. državne bezbjednosti Država je u tadašnjim datim opštim i posebnim okolnostima imala osnova ili mogla naći osnova da pravda većinu svojih postupaka. Pogotovo kad se ima u vidu taj famozni »strani« uticaj. Tog uticaja bilo na liniji Informbiroa, bilo na liniji »zapadnih imperijalista«, bilo na liniji »zločinačkih emigrantskih krugova u sprezi sa Kraljem«, bilo na liniji »iz rata zaostalih neprijateljskih elemenata« državi ni tada ni kasnije nikada nije uspjelo i dokazati. No, razumije se da se je ona takvim kvalifikacijama služila na svim nivoima i u svakoj prilici, nastojeći time svu i gotovo svaku krivicu svaliti sa sebe i svojih organa — praktično sa svih zvaničnih institucija sistema. Ako bi (je) taj neki strani uticaj stvarno postojao, to bi bila u svakom slučaju izvjesna olakšavajuća okolnost u procjenjivanju opravdanosti državnih represalija u povodu Bune.

S aspekta, dakle, Države, na djelu je bila ta »druga istina«: događaj od 6. maja 1950. na Cazinskoj krajini i Kordunu jeste neprijateljska akcija. Samo njeni najistaknutiji vidovi su, suma sumarum, slijedeći. Prvo, grupa građana se tajno sastaje u cilju sprema-

nja subverzivnih protivdržavnih aktivnosti koje uključuju pridobivanje ljudstva i prikupljanje oružja. Drugo, sve pomenute organizacije pripreme rezultiraju konkretnom oružanom pobunom usmjerenom ka državnom prevratu, ka rušenju postojećeg državnog poretka. Treće, ova neprijateljska akcija inspirirana i podržavana i od različitih spoljnih faktora i unutrašnjih protivnika u najosjetljivijem mogućem trenutku i najsloženijem mogućem kontekstu opšte situacije u zemlji, je zbog svega toga izrazito opasan čin (koji je napadnuta država obavezan primjereno da kazni).

Prema tome, nedvojbeno je, istorijski gledano, dvostruka istina o događaju od 6. maja na Cazinskoj krajini i Kordunu. Ili, kako sam pokušala pokazati dvije su istine, legitimne istine. Legitimne, ako se legitimitet prizna narodu — seljaštvu koje je ustalo protiv takve i takve, nesvoje, države, te, istovremeno, ako se legitimitet prizna i državi koja, zvanično proglašena i narodnom i republikom, ne dozvoljava, prirodno, da se na protivustavan i protivzakonit način u pitanje dovodi njena egzistencija.

Izvanjski (jugoslovenski) ili čak inostrani uticaj? Dijelom u sklopu i »prve« i »druge« istine o onome što se dogodilo 1950. na Cazinskoj krajini i Kordunu, a dijelom i stvar za sebe je pitanje tog famoznog izvanjskog ili čak inostranog uticaja, odnosno pitanje eventualne umiješanosti nekih izvanjskih faktora bez kojih možda (ili navodno) do pobune seljaka odnosno neprijateljskog ispada na Cazinskoj krajini i Kordunu ne bi ni došlo. Kad kažem da je ovo pitanje dijelom i stvar za sebe, pri tome mislim na činjenicu šta sam, nezavisno od »prve« pozitivističke istine o pojavi (buna) i nezavisno od »druge« pozitivističke istine o pojavi (neprijateljska akcija) pokušala i sama određenom »istragom nakon istrage« doprijeti do odgovora na to pitanje. Uostalom, obaveza je autora ove knjige da dadne, uzimajući u obzir sve moguće istražne aspekte, na kraju krajeva svoj sud o ovome — i sam.

Prvo. To je bila u osnovi autohtona pobuna nezadovoljnih seljaka jedne regije, socijalnog prostora koji obuhvata dvadesetak međusobno teritorijalno bliskih sela dijela Cazinske krajine i dijela Korduna. Ideja je samonikla. S obzirom na vrlo sličan, tj. težak, besperspektivan pa i bezizlazan ekonomski položaj seljaštva širom Jugoslavije, možda nije bila originalna ali je imala svoju predistoriju u dužem i velikom nezadovoljstvu seljaka na ovom području.

Drugo. Buna koja je uzrokovana dakle egzistencijalnim položajem seljaštva, na ovim je prostorima i izbila zahvaljujući posebno slijedećim konkretnim specifičnim okolnostima i socijalnim uslovima: izrazita opšta društvena i ekonomska zaostalost područja,

politička neupućenost, mala i slaba pismenost, tradicionalno jaka i raširena povodljivost, naivnost, lakovjernost, prisustvo osjećaja zapostavljenosti ustaničkih sela i osjećaja zapostavljenosti pojedinaca odnosno nedovoljnog uvažavanja njihovih ratnih zasluga, velika ozlojeđenost tih pojedinaca sa novim poretkom općenito, međusobno dobro poznavanje, komšiluk, posebno međusobni srodstveni odnosi nekolicine na Krajini uglednih seljaka — prvoboraca ili partizana, poznanstva koja imaju ti seljaci sa ljudima iz aktuelne vlasti i Jugoslovenske armije te s bivšim komšijama ili suseljanima — sada kolonistima u Sremu, tradicionalno ratoborne krajiške sklonosti i živa tradicija borbe za životni opstanak općenito, te još posebno borbe za opstanak na vlastitom prostoru, geografsko-komunikacijska zabačenost i znatna administrativno-teritorijalna udaljenost od centra viših vlasti. Dakle, svi ovi i još vjerovatno neki nespomenuti specifični uslovi i okolnosti bitno su doprinijeli mogućem zaista samostalnom nastupu seljaka protiv poretka, čime međutim, samo indirektno odgovaram na pitanje eventualnog izvanjskog uticaja.

Treće. Naime, svi ti uslovi i okolnosti, predstavljali su, s druge strane, i plodno tlo mogućem uspješnom izvanjskom ili (i) inostranom uplitanju i uticaju pobunjeničke pripreme.

Pronađeni i dostupni pisani izvori ne pružaju, međutim, osnovu za zaključak o bilo kakvom stvarnom izvanjskom miješanju i uticaju na pripreme i tok samog centralnog događaja 6. maja 1950. godine. Dakle za zaključak o nekom stvarnom spoljnom uplitanju koje bi postojalo mimo u seljaštvu samom stvorenih i već analiziranih motiva. Takve su, međutim, »tvrđnje«, kao što smo vidjeli, obilno raširene posebno među još živim pobunjenicima.

Četvrto. Uzimajući u obzir, na primjer, samo svjedočenja, istraživač bi se mogao prikloniti senzacionalističkoj ocjeni kako je na području Cazinske krajine i Korduna (pa, povezujući to još sa dokumentima, možda i susjedne Banije, zatim makedonskih sela oko Štipa te još gdje god) na Đurđevdan — 6. maja 1950. u Jugoslaviji zapravo pripreman državni udar, a Milovan Đilas bio vrn te pučističke piramide. (Prema jednom vjere vrijednom i provjerljivom autorovom nalazu, Đilas je Đurđevdan 1950. proveo u društvu sa Kardeljem i Rankovićem u Srbiji, u selu Draževac, rodnom selu Aleksandra Rankovića.) Vjerujem da se može kazati da su u ovoj knjizi sve takve tvrđnje pojedinaca razmatrane s dužnom pažnjom. I šta mogu reći kao istoričar? U nedokučivosti (ili nepostojanju) bilo kakvih pisanih dokumenata o tome, takvi iskazi ne mogu se cijeniti, za sada, kao valjana historiografska argumentacija. Os-

taje, međutim, kako je i u jednoj ranijoj glavi ustvrđeno, stvar budućnosti da se to pitanje možda ponovo postavi i dadne eventualno novi odgovor. Ili, ako parafraziram Stevu Božića: »zna se ko je stajao iza ustanka, možda će se ti ljudi sami javiti«. Autor, međutim, ne vjeruje u takvu mogućnost.

Peto. Na liniji umiješanosti spoljnih faktora u pripreme za Cazinsku bunu odnosno uopšte njeno iniciranje, spada na primjer i opcija o podvali bune Muslimanima. (To je stav Salima Bilkića koji tvrdi da je to »rašireno« mišljenje na Krajini.) Po toj opciji (koja je po sudu autora produkt socijalno-psiholoških odbrambenih mehanizama ugrađenih kod jednog broja Muslimana—Krajišnika) je trebalo izvršiti odmazdu nad Muslimanima zbog ratnih zločina muslimanskih ustaša nad srpskim stanovništvom u Drugom svjetskom ratu. U tom smislu bi se organizirao unaprijed na neuspjeh osuđeni ustanak koji će okupiti veliko mnoštvo Muslimana. Ustanak bi povelili, također unaprijed žrtvovani, pojedinci—Srbi, isturajući Muslimane u prvi plan, te bi se tako izvršila osveta za ubijanja i paljevine u kojima su u srpskim selima Cazinske krajine i Korduna 1941. i 1942. godine učestvovali ovdašnji Muslimani. Makar i sadržavala elemente izvjesne divlje socijalno-psihološke logike, ovakva varijanta pojašnjavanja razloga izbijanja Bune neprihvatljiva je npr., već zbog činjenice da je Buna pripremana kao nedvojbeno organizaciono-jedinstven čin koji je trebalo da isto tako kao Cazinsku krajinu obuhvati i Kordun, dakle područje gdje ne žive Muslimani.

Šesto. Mislim da spada također više u sferu socijalno-psihološke patologije još jedno na neki način srodno razmišljanje ili predubjeđenje ondašnjeg hrvatskog ministra, Srbina Stanka Opačića Čanice. I 1950. godine i kasnije on je zadržao izvjesno predubjeđenje da je ta Buna bila namještena, namjerno isprovocirana (od strane postojeće vlasti) da bi se moglo, nakon što bude, normalno, bez većih problema ugušena, dakle sa značajnim povodom pristupiti likvidaciji ili odstranjivanju određenih nepoželjnih ljudi pojedinačno ili čak grupno. I iza Opačićeve vizije stajao je u stvari nacionalni (konfesionalni) momenat, naime trebalo je »napakovati«, podvaliti Srbima u Hrvatskoj. Iz istovjetnih razloga, kao u slučaju Bilkićeve teze, Opačićevo tumačenje, koje on doduše ne iznosi u vidu tvrdnje već više kao u vidu osjećaja, dakle nije prihvatljiva.

Sedmo. Među više pominjanih varijanata o inostranom porijeklu uticaja na Bunu najmanje je moguća ona da iza događaja stoji Zapad. Dobro, mogla je npr. jaka američka tajna obavještajna

služba (CIA) da rovari a da za to ne zna američko i englesko diplomatsko osoblje u Jugoslaviji, koje je, kako sam pokazala, bilo stvarno iznenađeno seljačkim nemirima u zemlji. Međutim treba imati u vidu generalnu politiku čitavog Zapada prema Jugoslaviji. A ona se, kako znamo, odmah nakon sukoba Jugoslavije sa Informbiroom ogledala u maksimi »Održati Tita na površini!« CIA u svakom slučaju prati generalni kurs politike SAD (i Zapada) i sigurno, sudi autor, ona 1950. nije učestvovala u pripremanju bilo kakvog protivdržavnog udara u Jugoslaviji.

Osmo. Sta je sa mogućom umiješanošću IB-faktora u Cazin-sku bunu? Prema onome što je autor za ovu knjigu uspio istražiti, IB-uticaja, bar takvog koji bi dolazio direktno izvan granica Jugoslavije, nije bilo. Čak ni nekom »unutarnjem« IB-impulsu koji bi eventualno i mogao biti realan teško bi se moglo ući u trag. »Dokaz« New Timesa o prelasku dijela vojnika iz redova armije koja guši bunu u redove pobunjenika ne smatram vjerodostojnim pošto taj »dokaz« nije poduprt niti jednim raspoloživim arhivskim dokumentom, a niti jednim svjedočenjem učesnika Bune (mada među tim svjedočenjima ima iskaza o određenim »simpatijama« ponekog vojnika ili oficira za Bunu). New Timesov izvještaj ne smatram vjerodostojnim također i zbog toga jer su i ostali elementi u vezi sa Bunom korišteni u tom članku očito tendenciozni i preko svake mjere ispredimenzionirani ili gotovo u potpunosti izmišljeni.

Deveto. Kao eventualno najrealnija mogućnost inostrane veze sa Bunom ostala bi, tako, još samo jugoslovenska emigracija iz kraljeve okoline. I mada su poznati mnogi naponi Kralju odanih službi i pojedinaca u inostranstvu da se pokuša nova komunistička država na razne načine destabilizirati te omogućiti Kraljev povratak u Jugoslaviju, čak i to da su 1950. godine ti pokušaji bili najintenzivniji, da je upravo 1950. i planiran politički i vojni prevrat u zemlji, ipak, za sada, nije otkriveno da je pobuna seljaka na Cazin-skoj krajini također bila u lancu planiranih radnji u nizu raznih terorističkih i drugih pripremanih protivdržavnih aktivnosti. I makar su stvarno kolale parole o dolasku Kralja (i Engleza i Amerikanaca) i makar je čak u napisanoj (ali ne i objavljenoj) pobunjeničkoj zakletvi (ako je vjerovati svjedočenju Nikole Božića četiri decenije kasnije) stajao i pasus »za Kralja i otadžbinu«, autor je mišljenja da pravih veza, pogotovo neke materijalne podrške ipak nije bilo. Možda su i postojali određeni nagovještaji među nekim monarhistički nastrojenim oficirima s kojima su se poznavali vođe Cazin-ske bune, neke veze na kojima četiri decenije kasnije toliko insistiraju Stevo i Nikola Božić, a proizlazile bi i iz odvojenih i autoru neza-

visno datih sjećanja još nekolicine pobunjenika. Malo je vjerovatno, međutim, da bi se one ikada mogle i dokazati. Ali bez obzira na gotovo nikakvu vjerovatnoću dokazivosti tih tvrdnji nekog »navlačenja« seljaka na Bunu ipak je bilo. U kojoj mjeri i na koji način teško da će se ikada konkretno saznati. Indirektna potvrda ovoj opciji bila bi istorijska činjenica da je seljaštvo u prošlosti svih globalnih društava uvijek korišteno — iskorištavano više kao socijalna amorfna masa, oruđe i oružje za provođenje nečijih određenih nakana, za ostvarivanje interesa nekoga drugog, nego što je ono prihvaćeno kao socijalni partner — subjekat sa legitimnim sopstvenim interesima. A ako je vjerovati iskazu Devrnje, bilo je kontakata (u Sremu) između ponekog oficira (velika većina oficirskog kadra u Jugoslovenskoj armiji su Srbi) i ponekog istaknutog nezadovoljnika među seljacima u cilju povećavanja i širenja nezadovoljstva među seljacima kao i na planu prikupljanja oružja uz obećanje kasnije svakojake pomoći »odozgo«. Također, ne može se sasvim zanemariti »bihaćka oficirska veza«, 1950. nedokazana, ali u odvojenim sjećanjima svjedoka četiri decenije kasnije toliko isticana. Mislím da treba vjerovati da u istrazi i na sudu nije rečeno sve. Pojedini pobunjenici su se s razlogom 1950. godine plašili da bi eventualno otkrivanje kakve »šire« veze moglo imati još pogubniji uticaj na izricanje presuda. Dok je, s druge strane, također logično da bi baš otkrivanjem u Bunu umiješanih »viših« faktora moglo djelovati na ublažavanje kazni za optužene. Nije isključeno da se možda zaista radilo o nekom ljudskom, drugarskom moralu koji je nekome zabranjivao da — izda? Koga? Ako nije bila u pitanju IB-pozadina (kao u individualnim slučajevima mogući izraz istorijskog sindroma bliskog odnosa između Rusa i Srba, sindroma koji je u određenoj socijalnoj grupi pojačan zbog sukoba Jugoslavije sa IB-om), »bihaćka oficirska veza« ili neki drugi slučaj veze između pobunjenika i Jugoslovenske armije mogao je biti izraz još postojeće ali naravno prikrivene oficirske monarhističke linije u JA.

Prilikom posmatranja te eventualne seljačko-monarhističke veze u Cazinskoj buni, važno je istaći da ova hipotetska veza, bar prema indicijama sadržanim kako u dokumentima tako još i posebno u svjedočenjima četiri decenije kasnije, puca dakle u monarhističkoj karici, ostavivši po ko zna koji put u sličnim istorijskim situacijama, na cjedilu, a koga drugog do — narod, seljake. Seljaštvo je, uostalom, istorijski provjereno, taj zahvalni eksperimentalni medij koji bilo kakve neuspjele pokušaje samo i najmekše amortizira. Ono je ta najjeftinija moguća žrtva u političkoj kombinatorici. Ukoliko bi se ta monarhistička veza stvarno mogla i dokazati,

Cazinska bi buna neodoljivo podsjećala na partiju šaha u kojoj se pješak, pješaci (čitaj: seljak, seljaci) s ponajmanjim mogućim rizikom žrtvuju u taktičkoj borbi za postizanje konačnog cilja — pobjede nad protivnikom.

Kad je u pitanju taj ukupni »monarhistički« sklop indicija usudila bih se učiniti još korak dalje, dati još jedno, vjerujem, istorijski objektivno viđenje. Naime, Zapad koji je nedvojbeno u prvim poratnim godinama, zbog pobjede komunista u Jugoslaviji, podržavao varijantu povratka Kralja, od 1948, tj. uskoro nakon raskida Titove Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, kako smo vidjeli, suštinski mijenja svoj strateški odnos prema ovoj zemlji. Zapadu sada, odjednom, prosto odgovara Titov režim koji se tako odlučno protivi IB-u i predstavlja čak mogući uzor u tom pogledu i za druge zemlje tzv. narodne demokratije odnosno satelite Staljinovog Sovjetskog Saveza. Stoga Zapad više nije zainteresiran za rušenje Tita. Naprotiv. U svjetskoj strateškoj računici Zapad počinje u Jugoslaviji pretpostavljati Tita kralju. U datom momentu i kontekstu Zapadu je važnija komunistička Jugoslavija koja se suprotstavlja Staljinovom hegemonizmu nego što bi to bila Jugoslavija sa ranijim poretkom i kraljem, pa iako bi takva Jugoslavija bila direktna interesna sfera Zapada. Takav suštinski preokret, makar ga možda i bio svjestan, Kralj teško shvata i sigurno još teže prihvata, i neobjektivno se nada daljoj podršci Zapada. Međutim, Zapad vjerovatno ne samo da više nije bio spreman pomagati subverzivnim aktivnostima Kralja i krugova oko njega, već je u tome možda Kralja na neke načine i sprečavao. Da li je duh tog i takvog scenarija bio na djelu u vezi sa Cazinskom bunom 1950. ostaje da, možda, pokaže budućnost.

Deseto. Ako je i bilo nekih pokušaja sa strane da se buna seljaka podstakne, pomogne (ili čak vodi), bez obzira na porijeklo eventualnih takvih pokušaja, sigurno je jedno: pomoć nikakva i ni od kuda na zakazani dan ustanka pobunjenicima stigla nije. Nije stigla nikakva izvanjska pomoć, kao u vidu oružja na primjer. Sve što je možda zaista od nekuda izvana stiglo bila je — propaganda. Propaganda o nužnosti prevrata koji da je svuda okolo, propaganda o svakojakoj pomoći sa Zapada, o dolasku Kralja itd. Propaganda koju su u narodu obilno širili vođe pobune, i sami njome obmanuti. Da se radilo, međutim, o nekim ozbiljnijim izvanjskim vezama i poticajima, situacija na Đurđevdan se valjda ne bi razvijala ovako kako se stvarno jeste.

Jedanaesto. Osnovni i glavni razlog što ipak ne poklanjam vjeru mogućnostima izvanjske ili čak inostrane pozadine tretiranih

dogadaja 1950. godine na Cazinskoj krajini i Kordunu, proizlazi iz mog temeljitog proučavanja obimne Udbine dokumentacije o istražnom postupku. Ti izvori, a posebno važni iskazi Mile Devrnje Milana Božića, Nikole Beukovića, Ale Čovića, Nikole Božića, Cede Bogunovića, Milana Devrnje (i ostalih) potvrđuju: (1) autohtonu inicijativu ovdašnjih seljaka da se krene na ustanak i (2) odsustvo neke bilo kakve ili bilo čije stvarne upletenosti (ne računajući propagandu) u pripreme za Bunu i sam tok događaja na Đurđevdan 1950. godine. Posebno studirajući socijalni i politički lik Mile Devrnje, što mi je omogućeno zaista obimnom dokumentacijom, zaključila sam da bi on iznio istinu i pred Udbom i na sudu, pa bilo kakva da je bila. S druge strane, ne vjerujem u eventualnu mogućnost pretpostavke da je izvanjskih uticaja bilo a da Milan Božić i Mile Devrnja u takve činjenice ne bi bili upućeni.

»Mjera« *progona porodica na srbački srez*. Karakter složene događajnosti koji proizlazi iz pojma Cazinske bune 1950, ne iscrpljuje se međutim ocjenom samo centralnog aspekta teme — Đurđevdanskog događaja, ako problematiku, vidjeli smo, s razlogom posmatramo u ukupnom i kompleksnom spletu njenih različitih dimenzija, ako dakle Cazinsku bunu posmatramo kao višeslojni skup istorijskih činjenica, kao istorijsku pojavu relativno dugog trajanja. A kako jeste bio takav metodološki pristup u ovoj knjizi, potrebno je, po autorovom izboru, u opredjeljivanju karaktera »događaja u širem smislu« malo se ponovo zaustaviti kod bar jedne činjenice — raseljavanja porodica sa Cazinske krajine. To treba učiniti i zato jer je ova mjera Države, odnosno njena stvarna primjena, koliko je do sada poznato, bila valjda jedinstvena u poslijeratnom razvoju Jugoslavije, a mogla bi se jedino upoređivati sa praksom kojom se u Sovjetskom Savezu — nakon tamošnjeg donošenja Prvog petogodišnjeg plana 1929. godine, kojim je usvojena strateška linija forsirane agrarne kolektivizacije — uvodi, u cilju discipliniranja seljaštva, metod internacije u Sibir. »Preskočit ćemo« osvrt na niz aspekata u vezi sa suđenjem zbog Bune i u vezi sa drugim posljedicama koje su pratile ljude i Krajinu također zbog Bune. »Preskočit ću« taj osvrt i zato da bih mogla što više istaći tu za Jugoslaviju ipak neobičnu istorijsku činjenicu — progon porodica osuđenika sa vjekovnih ognjišta u nepoznato, u internaciju.

Ne namjeravam, naravno, ponavljati ono što je već kazano u glavi posvećenoj tom pitanju. Izdvojiti i razmotriti želim samo jedan jedini aspekt — problem odluke o tom raseljavanju. Kažem problem odluke, jer o odluci kao takvoj, njenom konkretnom nastanku i pojavi, te o njenoj realizaciji već je ranije bilo podosta go-

vora. U čemu se ogleda problem, preciznije problematičnost te odluke? Tri su njene dimenzije.

Prvo, Ne računajući momenat porijekla donosioca ove odluke, koje je bilo — pokazala sam — partijsko, ne računajući i ne ističući zato jer su bile partijskog porijekla praktično gotovo sve odluke koje su se u Jugoslaviji donosile po bilo kom pitanju, treba podvući da odluka o raseljavanju porodica osuđenika sa Cazinske krajine nije imala pravnog uporišta u jugoslovenskim zakonima. Proučila sam tada važeći Ustav, krivično zakonodavstvo i druge prateće pravne propise te nastojala kroz Službene listove FNRJ i NR BiH iz tog vremena naći bilo kakav zvanični akt savezne ili republičke skupštine — ni traga o toj odluci. Ostale su na raspolaganju samo dvije mogućnosti: ili ta odluka na zvaničnom organu vlasti nikada nije ni donesena, već je to bila prosto samo partijska direktiva čijoj se operacionalizaciji pristupilo bez ikakve pravne podloge (vjerovatnija varijanta), ili je ta odluka donesena na određenom predstavničkom tijelu jednim internim aktom koji je kasnije namjerno uklonjen, odnosno ipak (još) nije pronađen.

Drugo. Kako takva odluka nije mogla nastati a da njen sadržaj nije bar odobrio vrh KPJ, nesumnjivo najveći (ne i jedini) dio odgovornosti za odluku i pripada tom vrhu. U tom kontekstu su neubjedljivi četiri decenije kasnije dati iskazi Milovana Đilasa i Uglješe Danilovića, u kojima prvi kaže da ne zna »ništa«, a drugi pretpostavlja da se »možda radilo o nekim propisima o izolaciji«. Teško je vjerovati da oni 1950. godine nisu znali tačno ko i kako je donio tu odluku.

U svakom slučaju, ona je nastala, obzirom na potpuno osvjeđeni metod rada države, u udbovsko-partijskoj komunikaciji na relaciji Sarajevo — Beograd (Pucar, Danilović — Ranković), uz saglasnost Tita.

Treće. Međutim, čak bez obzira o kojoj se ličnosti (ličnostima) tačno radi, na umu treba imati i to da je u pitanju odluka koja je donesena i realizirana u državi Jugoslaviji, donesena i realizirana 1950. godine. Naglašavam momenat jugoslovenske države i momenat konkretne godine zato da bih uspostavila odnos te države i te godine naspram, u ono vrijeme u čitavom svijetu, toliko aktuelnog javnog mnjenja o potrebi zaštite prava čovjeka i građanina. Jugoslavija se nalazi odmah 1945. među prvim potpisnicima Povelje o osnivanju Organizacije ujedinjenih nacija i time postaje njen ravnopravni član i obveznik u sprovođenju određenih međunarodno priznatih normi ponašanja u oblasti ljudskih prava. Tako se i na Jugoslaviju odnosi Opšta deklaracija o pravima čovjeka ko-

ju OUN donosi 1948. godine i prema kojoj se npr. odluka o raseljavanju porodica u Srbac kosi, ne ulazeći ovdje u pojedinosti, sa, dakle, međunarodno reguliranim normama, a Deklaraciju je još prije cazinske bune ratifikovala i Jugoslavija. Jugoslavija je zbog svog međunarodnog ugleda 1950. godine birana i za povremenog člana u Savjetu bezbjednosti, najvažnijem organu Ujedinjenih nacija koje npr. još krajem 1948. donose Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koji akt stupa na snagu početkom 1950, a u Jugoslaviji je ratifikovan u junu te godine. Konvencija zločinom genocida smatra, između ostalog, »djelo počinjeno sa namjerom da se djelimično ili potpuno uništi neka nacionalno etnička, vjerska ili rasna grupa« i to putem, između ostalog, »teške povrede fizičkog ili duševnog integriteta članova grupe«. Odredbe pomenute Konvencije čak ni u ovom, 1950. godine po Jugoslaviju najtežem mogućem vidu njihove primjene na odnos države prema raseljenom stanovništvu Krajine, vlast u Jugoslaviji još ne okrivljuju, dakle, tim odredbama ne bi se mogao direktno odrediti baš genocidni odnos Države. Ali da se je njen postupak raseljavanja tim odredbama približavao, pa i graničio sa njima, prilično je izvjesno. Uz to, na »domaćem« planu, godina 1950. je godina kada se, gotovo vremenski paralelno sa Bunom, u zemlji ozakonjuje radničko samoupravljanje, radi, kako je isticano, daljnje demokratizacije društvenog života...

Pravo na socijalnu pobunu. I, na samom kraju, pokušaj odgovora na pitanje da li su seljaci bili u pravu kad su pošli da dižu ustanak, oružanu pobunu protiv države. Samo ovo pitanje implicira dakle autorov stav da je događaj od 6. maja bio ustanak kao i da je to bio njihov suvereni i samostalni čin. Naime, mislim da je to ipak glavno i primarno određenje te da je narodska sintagma »Cazinska buna« zaista i najvažnije obilježje centralnog događaja.

Postavljeno pitanje nije originalno. Pitanjem prava na socijalnu pobunu bavili su se mislioci još od starog vijeka, npr. Aristotel, pa naročito preko Tome Akvinskog u srednjem, do tzv. modernih teorija Johna Locka i Tomasa Jeffersona u novom vijeku. Od francuske buržoaske revolucije pa praktično do u savremeno doba pitanje prava na pobunu jedno je od centralnih političkih pitanja stalno na dnevnom redu ne tek političkih doktrina već i same prakse društvenog života. No, bez obzira na konkretno historijsko vrijeme sva ta politološka promišljanja svodila su se u suštini na problem dopustivosti ili nedopustivosti da se u određenoj društvenoj zajednici društvenim poslovima upravlja na nedemokratski način, diktatorski. Većina tih teorija iz daljnje prošlosti davala je, tako,

pravo, poneki mislioci i dužnost, narodu da u obračunu sa tiraninom koji vlast autokratski uzurpira, ovoga i ubije. U već razvijenijim demokratskim društvima naučenjaci o politici preporučuju da se protiv vladaoca ili vlade koja vlast zloupotrebljava ili na drugi način krši pozitivno zakonodavstvo, primjenjuje parlamentarna borba i druga relativno mirna sredstva za zbacivanje takve vlasti, odnosno uspostavljanja pravednijeg društvenog poretka.

Razni narodi i različiti socijalni slojevi u historiji različito su u praksi odgovarali na izazove onog vremena koje je obilježavalo očito nepravednim društvenim vladanjem. Uvijek se uglavnom trpjelo dok se trpjeti moglo. A kad se više ne bi moglo trpjeti ne samo nepravdi, već i kad se više živjeti ne bi moglo na dotadašnji način onda bi izbila i pobuna, ustanak. U tome su s obzirom na karakter većine dosadašnjih društava u historiji prednjačili, tko bi drugi, nego seljaci. Oni kojima bi život dozlogrdio, oni koji drugi izlaz iz mukotrpne i neizdržive situacije vidjeli ne bi. Seljake je na bunu protiv vlasti uvijek tjerao njihov socijalni položaj, njihova egzistencijalna situacija.

Prve poslijeratne godine u Jugoslaviji bile su takvo vrijeme, posebno od 1949. do 1952. kada su seljaci, pritisnuti nesnošljivim teretom obaveznih materijalnih davanja, ponižavani od države kao socijalna grupa (makar i najbrojniji populacioni dio), napadani u svom ličnom ljudskom dostojanstvu i, što je najhitnije, upravo direktno ugroženi u svojoj životnoj egzistenciji, zaista stekli moralno pravo na otpor takvom vladaocu. Otpor takvoj državi u kojoj su se osjećali, uz to, i prevarenima jer su nedavno, u tek završenom Drugom svjetskom ratu, sami iznijeli glavni socijalni i materijalni teret ratne pobjede. Ali kakve, pobjede. Pobjede kojom je stvoren takav poredak u kome je seljacima sada lošije nego što im je bilo prije rata.

Ipak, u Jugoslaviji nije tih kritičnih godina došlo do masovnih oružanih seljačkih pobuna. Nije, mada bi one moralno mogle da se pravdaju. Takva jedna organizovana pobuna desila se samo u dijelu Cazinske krajine i Korduna. Šta je sve opredijelilo njenu pojavu opširno i u mnogim pojedinostima je opisano u ovoj knjizi. Cazinska buna je, u svim datim okolnostima, ipak bila samoubilački čin, osuđen ne samo na neuspjeh onih koji su na ustanak pošli — pravo i obaveza je svake države da se brani — već i, prilično očekivano, čin koji može proizvesti veoma teške pa i tragične posljedice za hiljade drugih ljudi. S tim »sekundarnim« mogućim posljedicama seljaci, opredjeljujući se za bunu, sigurno su nedovoljno računali, premalo ih uzimali u obzir. Ali svaka pobuna po pra-

vilu predstavlja i rizik i prijeti mnoštvom tragičnih ljudskih sudbina, ugrađenih uostalom uvijek u cijenu svakog oružanog bunta u istoriji, a pogotovo seljačkih koji se redovno neuspješno i završavaju. Tako je prošla i Cazinska buna.

U sklopu tadašnjeg života i ponašanja jugoslovenskog seljaštva Cazinska buna 1950. liči na očajnički vapaj žednog u pustinji. Ujedno, cazinski ustanak bio je i ostao po obimu najveći i po sadržaju najjasniji primjer nemirenja seljaštva sa okovima teške eksploatacije koju mu je namijenila i provodila jugoslovenska, makar i socijalistička država. Jugoslovenska socijalistička država koja je bila glavni krivac i uzročica i posljedicama Cazinske bune. Đurđevdanski ustanak krajiških seljaka bio je čin koji daje seljaštvu kao takvom dignitet suverenog političkog subjekta, bio je čin koji je objektivno težio održanju ljudskog dostojanstva seljaka. Sa aspekta globalno-jugoslovenskih prilika i seljaštva u socijalizmu općenito, Cazinska buna je istorijski događaj od velikog značaja i dubokog smisla.

Bilješka o autorici

Vera Kržišnik—Bukić rođena je 1949. u Ljubljani gdje je završila sve stupnjeve školovanja. Poslije klasične gimnazije, na Filozofskom fakultetu diplomirala historiju i sociologiju. Za diplomski rad iz historije primila Prešernovu nagradu. Na FSPN magistrirala 1981. s radom *Interesi i politička kultura*. Doktorat historijskih znanosti, s tematikom seljaštva u socijalizmu u prvom jugoslovenskom poslijeratnom razdoblju, od branila 1987. Od 1967. živi u Banjaluci gdje najprije radi kao profesor historije na srednjoj školi, a od 1980. u Institutu za historiju, prešavši tu put svog naučnog razvoja od asistenta do višeg naučnog saradnika. Dr Vera Kržišnik—Bukić objavila je veći broj radova iz oblasti historiografije i političkih nauka, učestvovala na više jugoslovenskih i međunarodnih naučnih skupova. Godine 1988, u izdanju banjalučkog Instituta za historiju, objavljuje knjigu *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945—1948 (Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu)*, što je znatno proširena njena doktorska disertacija, i, inače, prva historijska monografija koja obrađuje bosanskohercegovačku historiju nakon drugog svjetskog rata. Ovom općenito pionirskom studijom, već povoljno ocijenjenom u više jugoslovenskih stručnih časopisa, utemeljuje bitne naučno-stručne i metodološke pretpostavke i za svoju drugu knjigu — *Cazinska buna 1950*.

INDEKS

A

Abdagić Huso, 147
 Abdaković Atif, 375, 444
 Abdaković Latif, 316, 437
 Abdaković Meho, 316, 444
 Abdić Ahmet, 404
 Abdić Ale, 313
 Abdić Arif, 313, 396, 486
 Abdić Bajro, 313, 404
 Abdić Hasan, 404
 Abdić Husein, 404
 Abdić Mehmed, 396, 404, 486
 Abdić Mujo, 335
 Abdić Osme, 89, 104
 Abdić Suljo, 314, 404
 Adem (iz Omahe), 96, 97, 98
 Afrić Džafer, 375
 Agić Husein (Omerov), 30, 244, 342
 Agić Sulejman, 375
 Anmetašević Hasan, 313
 Ahmetašević Mehmed, 313
 Aiša (odbornica), 50, 123
 Ajkić Bajro, 314
 Ajkić Hasib, 145, 313
 Ajkić Ismail, 139, 277, 412, 428, 429
 Ajkić Mehmed, 145
 Ajkić Smail, 313, 314
 Ajkić Smajo, 300, 304, 429
 Ajkić Sulejman, 138, 139, 305, 306, 307, 344 436
 Ajkić Šaha, 139
 Akvinski Toma, 524
 Alagić Hasan, 323, 329, 330, 342
 Alagić Jusuf, 481
 Alićajić Hasan, 305, 307, 436
 Alićajić Muharem, 307, 436
 Alićajić Omo, 316, 436
 Alićajić Suljo, 316, 444
 Alija, 90
 Allen George, 266, 267"
 Andelić Dane, 369
 Arh Silva, 96, 97
 Arh Silvester, 96, 97, 98, 99

Aristotel, 524
 Avdić Ale, 429
 Avdić Husein, 313
 Avdić Mašo, 313
 Avdić Mehmed, 313
 Avdić Suljo, 313

B

Babić Ramo, 309, 313
 Bajramović Arif, 319, 443
 Bajramović Mustafa, 323, 329, 330, 397
 Bajramović Omer, 367
 Bajramović Osman, 340, 346, 397, 408, 442
 Bajramović Suljo, 323, 329, 330
 Bajrić Amira, XXI, XXII
 Bajrić Hasib, 428
 Bakarić Vladimir, 12, 13, 219, 220, 226, 245, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 265, 338
 Balaš Slavko, 419
 Banjac Božo, 333
 Banjac Ivan, 18
 Banjac Živko, 336
 Banjac Perica, 236
 Barić Mile, 105, 182, 185
 Barjaktarević Adii (Ramin), 368
 Barjaktarević Agica (Osmanov), 397
 Barjaktarević Alaga, 175, 323, 329, 330
 Barjaktarević Alije (Nezirova), 398
 Barjaktarević Azize »Čunka« (Nezirova supruga), 398, 458, 459
 Barjaktarević Derviše (Nezirova), 398
 Barjaktarević Hanife (Nezirova), 397
 Barjaktarević Hasan (Alagin), 368
 Barjaktarević Hasan (Mehmedov), 175, 323, 329, 330, 408
 Barjaktarević Hasan (Ramin), 175, 177, 323, 329, 330, 397
 Barjaktarević Huso, 330
 Barjaktarević Nezir (Huseinov), 398
 Barjaktarević Ibrahim, 323, 329, 330
 Barjaktarević Juso (Jusin), 323, 408

Barjaktarević Mehmed, 329
 Barjaktarević Meho, 330
 Barjaktarević Nezir (Alagin), 117, 171,
 172, 174, 175, 176, 177, 322, 324, 325,
 326, 328, 329, 332, 340, 398, 408, 411,
 415, 424, 438, 458, 484, 487
 Barjaktarević Nure (Nezirova), 398
 Barjaktarević Omer, 311, 312, 313
 Barjaktarević Ramo, 117, 172, 174, 175,
 176, 320, 323, 329, 408, 432
 Barjaktarević Sejdo (Alagin), 323, 326,
 329, 331, 368
 Barjaktarević Suljo, 330
 Barjaktarević Velaga, 368
 Bašagić Salih, 491
 Bašić Bećir (Mustafin), 408
 Bašić Derviš, 367
 Bašić Hasan (Huseinov), 171, 172, 175,
 176, 323, 325, 326, 329, 331, 436
 Bašić Husein, 171, 172
 Bašić Mustafa, 409
 Bašić Ramo, 322, 328, 329, 409
 Bašić Risto, 158
 Bašić Šere, 367
 Bašić Serica »Šere«, 323, 325, 328, 330,
 367, 409
 Baudet, francuski ambasador, 512
 Bečić Muharem, 308, 436
 Bećirević Alaga, 302
 Bećirević Alil, 127
 Bećirević Debo, 302
 Bećirević Ejub, 115, 301
 Bećirević Medan, 300, 304, 397
 Bećirević Nazif, 390, 405
 Bećirević Zarif, 298, 303, 304
 Beganović, 405
 Beganović Agan, 89, 100, 104, 106, 107,
 112, 168, 311, 340, 485"
 Beganović Ale, 313
 Beganović Enver (Mehmedov), VI, 403
 Beganović Fatima (Mem gina snaha), 403,
 484, 486
 Beganović Hanifa (Memagina supruga),
 396, 403, 484, 485, 486
 Beganović Hasan (Osmanov), 104, 313,
 404
 Beganović Hasan (Hasibov), 425, 429
 Beganović Hase, 127, 128, 130, 213, 215,
 217, 218, 374, 476, 482, 498
 Beganović Hasib, 106, 107, 111, 112, 115,
 128, 140, 200, 217, 295, 310, 311, 312,
 313, 314, 315, 334, 411, 424, 425, 426,
 486
 Beganović Hašim, 313
 Beganović Hazim, 460
 Beganović Ibrahim, 85, 89, 100, 104, 107,
 112, 115, 216, 305, 313, 404, 407
 Beganović Juso, 313
 Beganović Mahmut, 168, 311, 485
 Beganović Mehmed (Memagin), VI, 276,
 277, 403, 484, 485
 Beganović Memaga (Memijin), 100, 313,
 396, 403, 404, 429, 484, 485, 486
 Beganović Memija »Memo«, VI, 89, 104,
 112, 276, 277
 Beganović Omer, 313, 319, 444
 Beganović Redžo, 313
 Beganović Selim, 79, 217, 287, 339, 340,
 346, 348, 349, 437, 442
 Beganović Sulejman »Turjankić«, 61, 148,
 491
 Beganović Zeina (Memagina), 403, 484,
 485, 486
 Beganovići, 484
 Begić Agica, 305, 307, 436
 Begić Bajro, 301, 303
 Begić Redžo, 305, 307, 436
 Begović V., 3
 Behrić Bećir, 174, 322, 328, 329, 399, 408
 Bekan Osman, 177
 Bekanović Husein, 177
 Bekić Darko, XI, XX, 14, 268, 267
 Beijak Ventura Viktor, 23
 Berberović Muhamed, 333, 335
 Beširević Ferid, 334
 Bešlagić Mustafa, 18
 Beuković Ana (Nikolina supruga), 426
 Beuković Ćosić Borka (Nikolina unuka),
 VI, 189, 236, 427, 439, 493, 496
 Beuković Nikola »Beuk«, VI, 61, 62, 63,
 78, 86, 89, 100, 103, 118, 181, 182, 183,
 184, 185, 187, 189, 190, 354, 356, 357,
 358, 412, 416, 417, 418, 421, 422, 423,
 424, 427, 461, 463, 475, 476, 477, 481,
 493, 494, 496, 497, 522
 Beuković Sveto (Nikolin), 463
 Bijedić Šukrija, XXI, 24, 25, 26, 27, 157,
 159, 166, 368, 372, 498
 Bila, 234
 Bilkić Salim, VII, 23, 26, 59, 62, 76, 128,
 215, 301, 373, 397, 405, 518
 Bilkić Salko, 303, 304
 Bilkić Selim, 304, 390
 Bilkići, 395
 Bišćević Hasan, XXI, XXII
 Bjeljac Dušan, 184, 494
 Bjeljac Đuro, 184, 185, 494
 Bjeljac Mane, 184, 185, 494
 Bjeljac Mile, 184, 185, 494
 Blanuša Ilija, 159
 Bogosavac Drago, 402

Bogunović Anka, 232
 Bogunović Boško, 232
 Bogunović Čedomir, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 130, 141, 213, 228, 231, 284, 286, 339, 240, 341, 343, 344, 345, 347, 349, 350, 413, 420, 429, 433, 434, 442, 474, 477, 479, 480, 481, 522
 Bogunović Dragomir, 232
 Bogunović Nikola, 35, 232
 Bogunović Rajko, 232
 Bogunovići, 233
 Bonko Nikola, 195
 Borić Duško, IX, 64, 151, 226, 373, 377, 378, 445, 449
 Borojević Adem, 233, 234
 Borojević Dušan, 234
 Bosanac Drago, 191, 194, 377, 380
 Bošković Blagoje, 290, 291, 292, 298, 338, 419, 423, 424, 499
 Bošnjak Agan, 177, 180
 Bošnjak Husein, 180
 Božić Anđelija (Nikotina supruga), 185, 482
 Božić Bosiljka (Milanova supruga), 344, 423, 469
 Božić Branko, 105, 181, 185, 186, 355, 358, 439
 Božić Draga, 74, 387, 403
 Božić Dušan, 481
 Božić Dušan (Radetov), 115, 141, 307
 Božić Đuro, 60, 61, 78, 86, 89, 104, 181, 185, 186, 188, 189, 190, 217, 236, 237, 238, 305, 353, 354, 356, 357, 358, 428, 439, 469, 471, 493, 496
 Božić Mane, 469, 494
 Božić Milan (Nikolin), 185
 Božić Milan »Plašćanin«, VI, 23, 50, 61, 73, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 118, 123, 128, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 149, 158, 159, 160, 164, 165, 179, 180, 187, 188, 200, 203, 205, 208, 212, 213, 214, 215, 217, 226, 270, 280, 286, 289, 290, 292, 294, 295, 298, 305, 311, 318, 319, 333, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 350, 352, 356, 357, 381, 406, 411, 412, 413, 415, 419, 424, 426, 427, 434, 435, 437, 442, 445, 461, 467, 468, 469, 471, 472, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 486, 494*522
 Božić Mile, 73, 86, 87, 90, 91, 101, 102, 103, 104, 138, 145, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 217, 280, 298, 355, 358, 494
 Božić Nikola (Milanov), VI, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 123, 124, 127, 138, 158, 159, 164, 165, 166, 205, 211, 212, 226, 278, 284, 286, 292, 327, 334, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 350, 375, 381, 389, 405, 411, 415, 423, 424, 426, 427, 433, 434, 442, 466, 467, 471, 474, 477, 478, 480, 481, 482, 519, 522
 Božić Rade (Draganov), 185, 307
 Božić Rade (Markov), 185
 Božić Rade (Milin), 141, 185
 Božić (Devrnja) Soka, 493, 495, 496
 Božić Stevo (Milanov), VI, 26, 59, 62, 73, 92, 104, 112, 145, 180, 205, 211, 213, 214, 270, 278, 292, 339, 341, 345, 347, 349, 350, 373, 375, 389, 406, 419, 423, 426, 427, 437, 442, 466, 467, 468, 469, 471, 473, 474, 478, 479, 482, 518
 Božići, 24, 61, 100, 218, 337, 350, 375, 483
 Brkić Duško, 219, 226, 265, 266, 267
 Broz Josip Tito, 11, 12, 13, 14, 27, 30, 196, 198, 202, 220, 255, 256, 257, 269, 270, 282, 429, 449, 467, 469, 470, 495, 504, 510, 519, 521, 523
 Brujić Drago, 194, 380
 Bruskov V., 269, 270
 Bukarica Husein, 116
 Bukva Mišina, 470
 Buljubašić Huse, 320, 406, 432, 443
 Bunčić Miloš, 231, 234, 235, 236
 Bušatlija Nurudin, 148
 Bucozan Vaso, 457
 C
 Cale Guillaume (Jacques Bonhomme), 514
 Capan Luka, 176, 180
 Carević Mičo, Vili, 25, 27, 28, 29, 45, 156, 174, 175, 177, 179, 180, 201, 223, 224, 225, 226, 238, 281, 291, 326, 365, 366, 376, 378, 389, 391, 392, 407
 Cerimović Redžo, 330
 Cindrić Franjo, 182
 Cindrić Ivan, 380
 Čiška (doktor), 42
 Crndak Drago, VII, 399, 402
 Č
 Čajić Hasib, 313
 Čizmić Ale, 317, 444
 Čizmić Mehmed, 147, 316, 444
 Colović Vojo, VIII, 157, 158, 159, 161, 164, 222, 223, 252, 280, 283, 372
 Čorić, 298
 Čović Ado, 301

- Čović Ahmet (Alin), VI, 32, 49, 50, 62, 212, 213, 215, 216, 270, 286, 373, 396, 438, 467, 479
- Čović Ale, VI, 26, 27, 50, 59, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 100, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 123, 124, 127, 128, 129, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 164, 165, 178, 179, 180, 181, 200, 205, 212, 213, 214, 215, 270, 292, 294, 295, 296, 298, 311, 318, 319, 338, 339, 340, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 381, 390, 404, 411, 412, 413, 415, 420, 424, 426, 427, 442, 445, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 486, 494, 522
- Čović Avdo, 437
- Čović Bejza, 51, 79, 80, 168, 292, 343, 344, 387, 392, 396, 403, 466
- Čović Dedo »Mulan«, VII, 62, 182, 184, 215, 216, 292, 294, 295, 296, 300, 304, 309, 340, 351, 390, 397, 405, 411, 424, 438, 461, 464, 466, 482, 483, 484, 485
- Čović H. (pisar), 476
- Čović Hasan (Mustafin), 127, 146, 170, 175, 176, 212, 218, 298, 300, 303, 304, 368, 386, 389, 390, 396, 403, 468
- Čović Huso, 437
- Čović Ibrahim, 301, 437
- Čović Mehmed, 56, 396
- Čović Muhamed, 302
- Čović Mujo (Alin), 471
- Čović Mustafa, 302
- Čović Osman, 302, 304
- Čovići, 464
- Č
- Čajić Hasib, 437
- Čehajić Sadik, 291, 310, 325, 331, 345
- Čemalović Esad, 125, 368
- Čerimović Hasib, 177
- Čerimović Redžo, 176, 323, 328, 397
- Čoralić Agan, 115, 140, 294, 295, 296, 300, 303, 304, 309, 405, 411, 424
- Čoralić Đulaga, 146
- Čoralić Hamid, 390, 405
- Čoralić Ibro, 180
- Čoralić Mujo, 375
- Čoralić Muhamed, 375
- Čoralić Pašo, 300, 304, 390, 405, 437
- Čoralić Ramo, 301
- Čorić Hasan (Mustafin), 298
- Čulibrk Drago, 302
- D
- Damjan Viktor, 419
- Damjanić Žarko, 54
- Danilović Uglješa, VII, 48, 130, 131, 132, 147, 148, 149, 151, 156, 157, 200, 237, 238, 242, 276, 281, 282, 283, 290, 359, 363, 370, 384, 385, 386, 387, 403, 498, 499, 500, 502, 503, 523
- David Frederik, 419
- Dedijer Vladimir, IX, XXI, 212, 213, 472, 476, 477, 479
- Dejanović (pop), 105
- Dejanović Mile, 24
- Delalović Maše, 313
- Delanović Mustafa, 367
- Delić Ale, 329
- Delić Huso »Kovačević«, 177, 323, 328, 329, 367
- Delić Ismet, 455
- Delić Mehmed, 308
- Delić Muhamed, 306
- Delić Mumin, 367
- Demonja Jovan, 234
- Demonja Stevan, 234
- Denčil (pukovnik), 470
- Deronja Mile, 35
- Dervišević Agan, 302
- Dervišević Anf »Kljapo«, 469
- Dervišević Hašim, 301
- Dervišević Ibrahim, 300
- Dervišević Meho, 301
- Dervišević Muharem, 100, 104, 127, 215, 216, 294, 295, 296, 300, 304, 309, 340, 390, 405, 411, 424, 482, 483
- Dervišević Mujaga, 390, 405
- Dervišević Omer, 217
- Dervišević Redžep, 100, 104, 106, 107, 300, 482
- Dervišević Smajo, 127, 302, 303
- Dervišević Velaga (Mujagin), 217, 397
- Devrnja Draga, 73
- Devrnja Ljuba (Milina), 496
- Devrnja Milan, 33, 84, 91, 103, 182, 185, 202, 354, 358, 439
- Devrnja Mile, 33, 61, 62, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 128, 129, 132, 137, 138, 145, 166, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 194, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 208, 212, 215, 216, 217, 219, 261, 262, 266, 283, 286, 292, 295, 338, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 380, 412, 418, 421, 422, 423, 427, 438, 439, 451, 461, 463, 464, 467, 469, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 482, 483, 493, 494, 495, 496, 497, 520, 522

Divović Milivoje, 291, 292, 298, 306
Dizdarević (šofer), 477
Dizdarević Alaga, 146
Dizdarević Džebo, 470
Dizdarević Feho, 146, 212, 468, 482
Dizdarević Ibrahim, 301, 304
Dizdarević Meho, 117
Dizdarević Osman, 323, 328, 330, 397, 436
Dizdarević Sulejman, 217, 301
Dizdarević Zaim »Zajko«, 167, 304, 309, 314, 332, 336, 350, 376, 390, 478
Dizdarevići, 23
Dmitrović Miladin, 145, 309
Dodik Drago, IX, 156, 159, 162, 164, 166, 223, 314, 317, 321, 367
Dolić, 100
Dolić Ale, 176, 323, 325, 330
Dolić Hasan (Alagin), 367
Dolić Hasan (Hemin), 367
Dolić Hasan (Huseinov), 367
Dolić Hasan (Sulejmanov), 367
Dolić Husein (Talin), 367
Dolić Ibrahim (Alagin), 367
Dolić Meho (Huseinov), 367
Dolić Sejdo (Alagin) 175, 367
Dolić Suljo (Huseinov), 367
Dolić Šero (Huseinov), 367
Dolić Tale (Alagin), 367
Dragosavac Dušan, 194, 195, 203, 377, 380
Drašković Božo (major), 433
Dražić Milka, 471
Dražić Milutin, 478, 481
Dražić Smilja, 478
Drekić Stevo, 231, 233, 234
Drljača Trivo, 240
Drobnjak Nikola, 235
Duđuković Mileta, 380
Dupanović Husein, 475
Dupanović Muhamed, 142, 144, 373
Duranović Omer, 470
Durić Feho, 319, 436
Durmić Arif, 168, 170, 323, 325, 326, 329, 485
Durmić Hašim, 320, 432
Durmić Husein, 323, 329, 331
Durmić Sulejman, 321, 432.
Durmić Šerif, 331, 435
Durmić Velaga, 367
Dž
Džanić Medo, 397
Džanić Mehmed, 176, 323, 328, 329
Džaferović Mujo, 303, 438
Džehverović Haso, 300, 304, 390, 405, 437
Džehverović Medo, 405
Džehverović Meho, 301
Džehverović Muharem, 397
Džehverović Mujaga, 397
Džehverović Mujo, 115, 138, 139, 140, 300, 304
Džehverović Salih, 301, 405
Džehverović Soko, 405
Džinić Alihodža, 141
Džinić Mustafa, 141
Đ
Đilas Milovan, IX, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 282, 382, 466, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 481, 483, 504, 511, 512, 514, 517, 523
Đogić Mehmed, 59, 217, 218, 313, 404
Đogić Sulejman, 458, 493
Đogić Šabo, 313, 404, 493
Đorđić Budimir, X
Đorgović Momčilo, 221
Đukićjovica, 54, 69, 120
Đurašinović, 240
E
Ekrem, 395
Emrić (hodža), 107, 115, 481
Emrić Nurija, 305, 307, 375, 437
F
Fazlić Ramo, 176, 323, 328, 331, 436
Fawler A. William, 261, 262, 263, 264
Ferid, 395
Ferhatović Jakub, 307
Filaković Stipe, 380
Filipović Safet, VII, XII, XIII, 77, 82, 83, 95, 110, 111, 121, 124, 125, 132, 138, 150, 156, 157, 168, 171, 176, 178, 179, 190, 191, 195, 204, 206, 207, 231, 233, 240, 241, 282, 286, 338, 350, 362, 372, 411, 513
Flak, 25
Franjić Proko, 105, 152, 474
G
Gaćeša Milan, 352
Gaćeša N., 5, 34
Galić Ale, 47, 376, 448, 452, 453
Galijašević Mumin, 367
Garača Mikan, IX, 122, 125, 153, 155, 373, 498
Gibbs John, 247, 248, 250, 251, 252, 256, 259
Gilbert (konzul), 253, 254, 255, 257, 258, 262
Glamočlija Ilija, 231, 232, 234, 262
Glamočlija Jovan, 233, 234, 236
Gogić Nikola, 178, 179

Gojić Rade, 496
Gojović Radomir, X
Golubović Džanan, 367
Grahovac Gavriilo, XI
Graor Milan, 64
Graor Milija, 64
Groznić Antun, 96, 98, 99, 100, 291, 310,
311, 312, 313, 315, 324, 325, 345, 346,
360, 412, 473
Gubec Matija, 251, 514
Gušić Ramo, 160

H

Hadžić Ramo, 307
Hadžipašić Hasan, IX, 127, 148, 159', 378,
389, 390
Hamulić Haso, 314
Harbaš Huse, 405
Hasagić Zaim, 321, 432
Hasanagić Sulejman, 335
Hasanagić Zaim, 434
Hasojlić Adii, 320, 432, 444
Hašići, 117
Hatić Hasan, 406
Hatić Husein, 307, 406
Hatić Medo, 307
Hebrang, 178
Hitler Adolf, 25, 294, 295, 310
Hodžić Latif, 443
Horvat Tone, 24
Hozanović Ejub, 169
Hrnčić Agica, 315, 316, 444
Hrnčić Ibrahim, 317
Hrnjak Mane, 238, 495
Hrnjica Mujo, 45
Huremagić Agan, 407
Huremagić Bećir, 335
Huremagić Huse, 335, 436
Huremagić Juso, 335
Husić Hasan, 301, 304, 437, 444
Husić Ramo, 367
Huskić (hodža), 428, 470, 481
Huskić Ahmić, 68
Huskić Bejza, 402
Huskić Ibro, 402
Huskić Mehmed, 390
Huskić Muhamed, 297, 300, 304, 393,
406, 471
Huskić Nurija, 401
Hušić Hamid, 407, 436, 444
Hušić Hasib, 316, 407, 436, 444
Hušić Husein, 316, 444
Hušić Husica, 407
Hušić Ibrahim, 407
Hušić Mumin, 407
Hušić Ramo, 407

I

Ibrahim, 84
Ibrahimagić Hasan, 148
Ibričić Arif, 332, 335
Ikanović Huso, 335
Ilić Ratko, Vili, XXI, 50, 123, 155, 159,
160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,
223, 228, 275, 276, 279, 280, 281
Ilić M., 167
Isaković Alija, XI

J

Jahić Hasan, 163
Janjatović Milan, 234, 235
Japić Arif, 148
Japić Hasan, IX, 128, 163, 276
Jašarević Rašid, 173, 174, 322, 328, 330,
399
Jašić Husein, 323, 329, 330
Jefferson Tomas, 524
Joldžić Latif, 321, 432, 434, 443, 468
Jošilo Živko, 137, 159, 170, 171, 237, 238,
279, 372
Jotić Gojko, VIII, 30, 43, 96, 129, 131,
159, 160, 226, 227, 387, 388, 457
Jovanović Dragoljub, 7
Jovičić Pajo, 234
Jušić Alaga (Fejžin), 29, 100, 104, 106,
107, 117, 172, 173, 174, 181, 318, 322,
327, 328, 332, 340, 356, 399, 408, 488,
490
Jušić Bajro »Bajraga«, 172, 318, 339, 340,
345, 347, 348, 349, 399, 408, 442, 488
Jušić Hasib (Mašin), 173, 174, 322, 328,
329, 399, 408, 436
Jušić Husein, 330, 397
Jušić Sijan, 29
Jušić Šaban, 174, 322, 328, 330, 399

K

Kadić Munir, 224
Kajtezović Alaga, 320, 432, 443
Kajtezović Hasan »Sukura«, 129, 159,
454, 455, 456, 491
Kajtezović Šerif, 374
Kapetanović Hajro, VIII, 125, 151, 152,
153, 154, 155, 159, 161, 165, 200, 201,
218, 221, 222, 225, 237, 241, 372, 378,
381, 382, 451, 498
Kapić, 144
Kapić Hase Sarić«, 407
Kapić Hasib, 335
Kapić Husein »Car« (Husin), 57, 104, 112,
140, 332, 333, 334, 336, 407, 411, 415,
424
Kapić Jusuf, 335
Kapić Mehmed, 335

Kapić Murat »Murica«, 333, 335, 436
 Kapić Suljo, 335
 Kapor Momir, VIII, 45, 151, 223, 372,
 375, 447, 498
 Karabegović Ibro, 377
 Karadorđević Petar II, XIV, 86, 92, 93, 94,
 137, 174, 186, 222, 228, 232, 255, 256,
 259, 294, 295, 326, 339, 420, 467, 468,
 487, 495, 499, 509, 512, 513, 515, 521
 Karajića Miloš, 234
 Karajića Stojan, 234
 Karajić, 178
 Karajić Dragan (Hasićin), 367, 442
 Karajić Hasib »Hasica«, 106, 115, 116,
 176, 318, 339, 340, 345, 346, 367, 409,
 420, 468
 Karajić Mehica, 367
 Karajić Mujidža, 367
 Karajić Mustafa, 117, 132
 Karajić Ramo, 83, 85, 89, 90, 92, 94, 100,
 101, 102, 103, 104, 106, 107, 112, 113,
 115, 116, 117, 171, 172, 176, 177, 180,
 205, 322, 339, 340, 341, 345, 346, 348,
 350, 409, 411, 424, 442, 477
 Karajlić Miloš, 235
 Karajlić Stojan, 235
 Kardelj Edvard, 8, 220, 423, 469, 504, 514,
 517
 Kataković Redžan, 369
 Katić Keić Mile, 194, 203, 377, 380
 Kekić Hasan (Suljin), 100, 106, 107, 113,
 115, 116, 117, 171, 172, 177, 178, 328,
 367, 411, 413, 415, 424, 428
 Kekić Hasan (Titin), 85, 102, 177, 205,
 322, 323, 330, 339, 340, 341, 344, 345,
 346, 348, 350, 408, 436, 442, 486
 Kekić Hase, 367
 Kekić Husein (Hasanov), 115, 168, 171,
 172, 175, 176, 177, 181, 322, 340, 348,
 356, 408
 Kekić Suljo, 367
 Kekuš Petar, 236
 Kendić Alaga, 367
 Kendić Atif, 367
 Kendić Hase, 323, 329, 330
 Kendić Hašim, 367
 Kendić Memija, 323, 329, 330, 397, 386
 Kendić Omer, 375
 Kendrić Mehmed, 175
 Kerkez Milanko, 54, 120, 147, 149, 151,
 154, 376
 Keserović Husein »Bukara«, 367
 Keserović Jakub, 366, 367
 Keškić Jusuf, 112, 113, 332, 335
 Kidrić Boris, 8, 12, 196
 KiaSnja Jovan »Joja«, 105, 186, 354, 355,
 356, 358, 439
 Kljajić Hasan, 65, 66
 Kljičić Osman, 18
 Kolak Rudi, 153, 453
 Kolaković Đulaga, 305, 308, 436
 Komljenić Simo, 161
 Komljenović Mira, 311
 Konjević M., 17
 Kordić Hasan, 314
 Kordić Salija, 314
 Kosanović Sava, 93, 102
 Košarić Milutin, IX, 204, 266
 Košutić Žarko, 402
 Kovač Košta, 364
 Kovačević Adem, 161
 Kovačević Bajro, 313
 Kovačević Džemal, 469, 477
 Kovačević Husein (Mušin), VII, 335, 399,
 458, 490, 491, 493
 Kovačević Josip, 465
 Kovačević Maše, 404
 Kovačević Memaga, 314
 Kovačević Milan, 498
 Kovačević Miljan, 469
 Kovačević Muše, 89, 100, 104, 107, 112,
 115, 168, 169, 170, 311, 340, 356, 404,
 458, 483, 490, 491
 Kreševljaković Hamdija, XXI
 Krmpota Milan, 138, 139, 305, 306, 307,
 309, 344
 Krzije Enver, 290, 337, 344, 499
 Kržišnik—Bukić Vera, 5, 6, 7, 33, 56, 60,
 153, 154, 295, 371, 384, 502, 527
 Kudić Ahmet, 314
 Kudić Alija, 313
 Kudić Sulejman, 318, 375, 443
 Kukić Hasan, 103
 Kulenović Ahmet, IX, 159, 161, 162, 170,
 180, 224
 Kulenović Džafer, 137
 Kundić Omer, 375
 Kurbalija Dušan, 377
 Kurbegović Mehmed, 47
 Kurepa Dušan, 235
 Kurtović Rasim, 369, 370, 374, 375, 466,
 497, 499
 Kušić Ham id, 316
 Kušić Huso, 316
 Kvočka Dragan, 436
 Kvočka Nikola, 308, 436
 L
 Lampi R. John, XI
 Latas Omer-paša, XXIII, 16
 Laušević David, XVII, XXII, XXIII, 77,
 82, 83, 95, 110, 111, 121, 124, 125, 132,

138, 150, 156, 157, 168, 171, 176, 178,
179, 190, 191, 195, 204, 206, 207, 231,
233, 240, 241, 286, 338, 350, 362, 372,
411, 513
.elić Esad, 386, 387, 389
Jčina Đorđe, 227, 228
„ipovača Jusuf, IX, 156, 212, 224, 280,
283, 484
Livada D., 20, 32
Livada S. 20, 21
Lock John, 524
Lončarević Ignjat, 293
Lopašić Radoslav, XXI
Lukač Bogdan, 54, 120, 125, 126, 130,
147, 149, 212, 376, 468
Lukić Ilija, 148, 168
Lulić Alija, 316, 437, 444
Lulić Bećan, 406
Lulić Ibro, 316, 437, 444
Lulić Meho, 316, 436, 444
Lulić Sele, 112, 114, 115, 132, 140, 142,
160, 339, 340, 345, 347, 348, 349, 381,
406, 419, 442
Lulić Suljo, 307, 406, 437
Lulić Tale (udovica), 406

Lj
Ljubučić Vitomir, IX, 160, 167, 389, 390,
391

M
Maček, 93, 101, 137, 294, 420
Mačuka, 154
Maglajlić Šefket, 201
Manmutović Šerif, 367
Makić Miloš, 270
Makići, 117
Malobabić Mile, 234
Mandić Dane, 87
Mandić Draga, 87
Mandić Dragan, 105, 182, 185
Mandić Drago, 105
Mandić Dušan, 185
Mandić Đuro, 185
Mandić Rade (Draganov), 355, 356, 358
Mandić Rade (Markov), 355, 358, 439
Mandić Rade (Milin), 182, 190, 354, 358,
416, 439
Mandić Simo, 182
Manitašević Živorad, 351
Mao Ce Tung, 514
Marković Dušan, 393, 394
Marković Mihail (Dušanov), 394
Marković Momo, 446
Marković Rade, 104, 189

Martić Simić Miloš, 235
Mašinović Salko, 65, 66, 67, 68
Mašinović Tasum, IX»
Matanić Slavko, 351,
Matanović Omer, 317, 444
Matanović Vehad, 316, 444
Matijević Mile, 380
Medić Rade, IX, 154, 155, 223
Medved Mile, 323, 329, 331, 436
Medved Jure, 323, 329, 331
Mehić Islam, 340, 347, 348, 349, 437, 442
Mehonjić Fehim, 405
Mehonjić Mahmut, 405
Mehurić Suljo, 29, 399, 490
Melkići, 41, 117
Memić Suljo, 107
Merdanović Bahto, 319, 443
Merdanović Husein, 319, 436
Merdanović Medo, 320, 432, 444
Mićunović Špiro, 419
Midžić Dževad, 161
Mijić Ostoja, 155, 156, 164, 165
Milašević Drago, 491
Milić Mile (Kenjalo), VII, 44, 45, 54, 75,
120, 125, 126, 127, 130, 147, 149, 152,
158, 159, 161, 162, 165, 166, 170, 223,
225, 226, 238, 363, 368, 369, 373, 376,
387, 388, 389, 458
Milinković Milan, 376
Milka (kuharica), 470
Milosavljević (profesor), 232
Milošević Milorad, 496
Milovanović Milan, 293
Milovanović Nikola, 227, 228
Miljević Dušan, 231, 232, 233, 234, 235,
236, 262, 495
Miljković Dane, 78
Miljković Dragutij, 185
Miljković Hasan, 25, 103, 428, 429
Miljković Husein »Huška«, 24, 25, 26, 27,
28, 36, 45, 79, 90, 152, 170, 348, 378,
429, 470, 471, 482, 512
Miljković Mile »Branko«, 100, 105, 107,
112, 113, 114, 125, 130, 137, 141, 145,
340, 344, 345, 346, 348, 350, 375, 381,
406, 411, 413, 415, 424, 438, 442, 475,
477, 478, 482
Miljković Pero, 307, 436
Miljković Rade, 118, 182, 185, 186, 205,
354, 356, 357, 358, 439
Miljković Veljko, 344
Miljuš Nikola, 241
Miljušević Miloš, IX, 191, 194, 195, 196,
377, 379, 380, 381
Misaljević Dragan, 459
Misaljević Mustafa, 337, 437

- Miskić Agan, 313, 340, 345, 347, 349, 442
Miskić Alaga, 314
Miskić Ale, 313, 429
Miskić Hasan, 313
Miskić Mehmed »Aba«, 112, 115, 169, 311, 485
Miskić Selim, 314
Miskić Sulejman, 404
Mišljenović Stevan, 233, 234, 235
Mitić, 241
Mitrović (konzul), 232
Mjehur Suljo, 173, 174
Moćan Jure, 105
Mrvoš Nikola, 291, 292, 306
Mrazović Karlo, 195
Mudrinić Jovica, IX, 388, 389
Muhanović Medo, 316
Muhanović Meho, 316
Muhinović Čatib, 375
Mujadžić Smail, 320, 432
Mujagić Fehim, 65, 69
Mujagić Huso, 66
Mujagić Ibrahim, 142, 375
Mujagić Omer, 13, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 509
Mujagić Plema, 69
Mujagić Suljo, 65
Mujagić Bešir, 313, 404
Mujagić Hasan »Hadžija«, 404
Mujagić Hasan, 404
Mujagić Hasib, 404
Mujagić Rekan, 397, 404, 428, 457
Mujčić Đebo, 307
Mujčić Mehan, 481
Mulanović, 298
Mulić Hasan, 306, 308
Mulić Meho, 308, 436
Murić Hasib, 308
Murić Mahmut, 60
Murić Meho, 436
Murić Murat, 307
MuSić Hasan, 132, 149, 177, 330, 375
MuSić Hase, 316, 323, 329
Mutić Pero, VIII, 23, 43, 64, 120, 122, 173, 177, 179, 180, 181, 195, 225, 226, 376
- N
Nadarević Arif, 305, 307, 396, 405, 437
Nadarević Đulaga, 396
Nadarević Hasečija, 60, 305, 307, 405
Nadarević Hanka, 60, 396, 403
Nadarević Hasan (Hasanov), 307, 438
Nadarević Hasan, 305, 306
Nadarević Ibro, 405
Nadarević Imšir, 315, 316, 436, 444
- Nadarević Muhamed »Rac«, 318, 319, 320, 432, 444
Nadarević Nurija, 142, 145, 389
Nadarevići, 454
Nedžad, 467
Nekić Husein, 65
Nenadić Petar, 234,
Nezirević, 398
Niskiće Mehmed »Aba«, 168
Novaković Nikola, 234
Nuhanović Arif, 316, 406, 444
Nuhanović Gigo, 406
Nuhanović Hasan, 311, 313, 314, 406
Nuhanović Hasib (Jusin), 313, 428, 485
Nuhanović Haso, 313
Nuhanović Meho, 406
Nuhanović Omer, 313, 314
Nuhanović Sulejman, 313
- NJ
Nježić Vida, 402
- O
Odobasić Ramo, 125, 126, 127
Odobasić Selim 302
Odobaiić Suljo, 390, 405, 437
Omanović Hamdija, 27, 470
Opačić Stanko »Čanica«, IX, 73, 131, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 225, 226, 265, 266, 267, 286, 287, 478, 475, 477, 483, 494, 518
Ordagić Osman, 330
Ordagić Šaban, 176, 323
Orlić Ilija, 301
Orlić Mane, 190, 194, 495, 496
Ostojić Milan, 64
- P
Pajazetović Ibrahim, 367
Pandžić Haso, 173, 322, 328, 330, 488, 490
Pandžić Mehmed, 455, 498
Pandžić Osman »Pandža pjevač«, 368, 488, 490
Panić Pero, 439
Panić Slavko, 182, 185, 354, 355, 358
Panić Stipe, 182
Panjan Perica, 231
PaSić Fatka, 142, 144
Pašmuga Nikola, 87, 104, 118, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 296 353, 356, 494
Pavelić Ante, 24, 137, 294, 295, 469
Pavković Milan, X, 131
Pavulić Emil, 232, 233
Peak Charles, 247, 256, 257, 258, 259, 260, 261

Pećanac, 231
 Perač, 129
 Perenjina M., 22
 Perić Đuro, 355, 358, 439
 Perić Ilija, 185, 187, 188
 Peruničić B., 7, 9
 Pešut Marko »Vujo«, 355, 356, 358, 439
 Pešut Vujo, 186, 187
 Petraković Milan, 132, 133, 142, 144, 146, 153, 373
 Petranović, XX
 Pijade Moša, 386, 424, 470
 Pilipović Milan, 24
 Pirjević, XX
 Pjanić Adem, 96, 147, 148, 155, 373, 374
 Pjanić Husein, 307
 Pjanić Husnija, 305
 Pjanić Mahmut, 375
 Pjanić Ramo, 307
 Pjanić Salkan, 315, 317, 375, 429, 444
 Pjanić Suljo, 148, 436
 Pjanić Vahida, VIII, 43, 44, 48, 49, 57, 326, 374
 Plaščanin, 494
 Počić Halil, 316, 437
 Počić Mehmed, 313, 314
 Počić Muho, 316, 444
 Počić Selim, 313
 Počić Suljo, 316, 444
 Polak Đuro, 351, 420
 Polimac Mile, 235, 236
 Popara Ostoja, 234
 Popivoda Krsto, 200, 446
 Popović Vajan, VIII, 46, 105, 120, 131, 151, 152, 154, 155, 158, 159, 161, 167, 178, 225, 252, 253, 266
 Poštić Stevan, 105
 Pozdan Mile, 182, 185, 187, 189, 354, 356, 357, 358, 439, 494
 Pozderac Hakija, IX, 25, 26, 27, 59, 157, 158, 159, 198, 213, 214, 218, 219, 223, 277, 278, 279, 281, 375, 448, 468, 470, 471, 472, 476, 478, 485, 498
 Pozderac Nurija, 18, 19, 23
 Pozderci, 469, 481
 Praštalo Mirko, 240
 Prelević Nada, X
 Pucar Đuro, 13, 154, 156, 222, 523
 Purgar Šaban, 60
 Purić Hasan, 19, 25, 29, 40, 41, 42, 43, 66, 159, 183, 224, 381, 407
 Purići, 41
 Puškar Huse, 437
 Puškar Musa, 320

R
 Račić Ramo, 308
 Radaković Dragić, 469, 494
 Radasović Pavle, 236
 Radeka Ilija, 182, 185, 186, 354, 355, 358, 439
 Radeka Milovan, 216
 Radić, 509
 Radočaj Mirko, 87, 100, 104, 107, 108, 111, 112, 118, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 209, 296, 353, 356, 467, 494
 Radočaj Tomo, 185
 Radosavić Pavle, 234
 Rajšić Miloš, 231, 234, 236
 Ralić Mile, 106, 187
 Ranković Aleksandar, 124, 154, 156, 164, 190, 196, 202, 204, 220, 222, 275, 279, 280, 281, 282, 338, 428, 434, 435, 436, 446, 473, 499, 501, 504, 517, 523
 Rastak Ostoja, 494
 Rašić Mile, 235, 236
 Ravlić Aleksandar, XXI, 17, 18, 23, 40, 142, 464
 Ražin Stjenka, 514
 Reams Robert, 253, 255
 Redžić E., 26
 Redžepagić Muhamed, 278, 342
 Redžići, 117
 Rekići, 41
 Rizvanović Selim, 129, 320
 Rizvić Šaban, 307, 436, 438
 Rodić Goran, X
 Rončević Bogdan, 181
 Rošić Hasan, 307
 Rošić Hasib, 318, 319, 321
 Rošić Ibrahim, 443
 Rošić Meho, 321, 443
 Rošić Ramo (Ibrahimov), 320, 321, 432, 434, 444
 Rošić Sejdo (Ibrahimov), 320
 Rošić Suljo, 321, 432, 434
 Rus Josip, 424
 Ružnić Huška, 302, 483
 Ružnić Juso, 301
 Ružnić Omer, 112, 115, 126, 127, 138, 216, 217, 218, 296, 351, 375, 483
 Ružnić Osman, 301

S
 Sabitović Fatka, 373
 Sabljaković Dževad, IX, XXI, XXII, 57, 96, 97, 134, 135, 150, 151, 157, 292
 Sabljčić Duka, 377
 Sadiković Muhamed, IX, 286, 291, 306, 310, 312, 325, 344

- Sadiković Mustafa, 172, 322, 328, 329, 331, 399, 481
 Sadiković Osman, 172
 Sagrković Džafer, 174, 175, 176, 323, 328, 329, 408, 416
 Sagrković Ibrahim, 329
 Salkići, 41
 Samardžić Miroslav, X
 Sančanin Mirko, 401
 Sarajlija Ibrahim »Gič«, 367
 Sarkić Hasan, 319, 320, 432
 Savić Radomir, 67
 Schuman Robert, 267
 Sedaić Zumra, 456
 Seferagić Bajrama, 56
 Seferagić Ibro, 301, 303
 Seferagić Mujo, 300
 Seferagić Šahin (Dedin), 170
 Sekulić Mićo, 86
 Sekić Mile, 185
 Selimović (ministar), 207
 Semić Arif, 318
 Sijan Jovica, 128, 129
 Sinanović Husein, 313
 Skakić Sulejman, 316, 320, 444
 Slipčević Uroš, 166
 Slipčević Drago, 160, 280, 483
 Smajić Derviš, 149
 Smlatić Meho, 488
 Smlatić Suljo, 377, 406, 443
 Staljin, XIV, 14, 434, 467, 468, 473
 Stanišić Tihomir, IX, X
 Starčević Stojan, 130, 138, 139, 146, 152, 305, 339, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 424, 426, 441, 486
 Stević Stevo »Dedo«, »Dedo Brko«, 132, 178, 367
 Stojčić Radomir, X
 Subašić, 92, 93, 94, 101, 105, 137
 Sulejmanagić Hašim (Sulejmanov), 399
 Sulejmanagić Sulejman (Suljagin), 173, 174, 322, 328, 329, 399, 408
- Š
- Šabanagić Ago, 298, 303
 Šabanagić Hasan, 302
 Šabanagić Husein, 390, 397, 405
 Šabanagić Ramo, 127
 Šabanović Agan, 298, 304
 Šabanović Alaga, 298
 Šabanović Džafer, 302
 Šabanović Meho, 302, 304
 Šabić Hase (Jusin), 335, 367
 Šabić Salih (Ibrahimov), 367
 Šabić Šerif, 320, 432, 443
 Šabići, 41
- Šahinović Bajro (Ramin), 174
 Šahinović Ramo, 174
 Šakota Slobodan, IX, 156, 157, 158, 159, 164, 165, 167, 223, 225, 227, 276, 304, 372
 Šarić Ale (Selimov), 169, 277, 313, 397
 Šarić Hajdar, 404
 Šarić Hasan (Mujin), 168, 169, 278, 311, 313, 340, 396, 397, 404, 428, 485
 Šarić Kino, 396
 Šarić Mustafe udovica, 404
 Šarić Pašima, 169, 396
 Šarić Ramo, 404
 Šarić Redžifa (Selimova supruga), 168, 169, 396
 Šarić Sejdo, 404
 Šarić Selim (Ahmin), 112, 115, 168, 169, 311, 340, 396, 485
 Šarić Sulejman, 313, 404
 Šarić Velaga, 314, 404
 Šaša Miko, 470
 Šemić Adila (Arifova), 398
 Šemić Arif, 319, 398, 409, 436, 443, 458
 Šemić Džemila (Arifova), 398
 Šemić Hasibe (Arifova supruga), 398
 Šemić Mine (Arifova), 398
 Šemić Saća (Arifova), 398
 Šepić Mehmed, 101, 333, 335
 Šepić Mustafa, 375
 Šević Božo, 455, 456
 Šević Miloš, 367
 Šibenik Albin, VIII, 289, 290, 291, 295, 296, 310, 318, 324, 332, 333, 3.34, 357, 339, 340, 341, 342, 343, 359, 466, 499, 500
 Šijan Jovica, 194, 203, 204, 377
 Šiša (kapetan), 469, 470
 Škrgić Ale, 170, 218, 276, 390, 473, 485, 486, 491, 492
 Škrgić Hasan, 314
 Škrgić Redžo, 313
 Šok Mate, 185
 Šoša Risto, 212
 Šošić Rada, X
 Štrbac Đuro »Đurekan«, 153, 154, 155, 156, 159, 164, 165, 372
 Štrbac Milan, 498
 Šumar Arif, 308, 436
 Šumar Đulaga, 59, 61, 100, 103, 104, 106, 107, 111, 112, 115, 132, 138, 139, 140, 152, 305, 307, 315, 411, 424, 438, 484
 Šumar Hasan, 389
- T
- Tabaković Hasan (Mehmedov), 444
 Tabaković Ibrahim (Mehmedov), 444

- Tabaković Mehmed, 117, 172, 173, 174, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 332, 399, 408, 412, 424, 435, 436, 444
 Tabaković Osman (Mehmedov), 444
 Taboričan, 514
 Tahirović Hasan, 378
 Tatarević Murat, XXII, XXIII
 Tepavac Nina, 194, 377, 380
 Tomić Stojan, 11
 Tomšić Vida, VIII, 12, 196, 200, 379, 446, 447, 512
 Topčagić Bećir, 139
 Topčagić Kemo, 307
 Topčagić Omer, 307, 428, 436
 Topčagić Sulejman (Suljin), 126, 127, 147, 301, 304, 390, 405
 Topić Ahmet, 59
 Topić Hasan, 334
 Topić Hase, 18
 Topić Ibraga, 403
 Topić Ibranim, XI
 Topić Mustafa, 376
 Topić Smail, VI, 366, 367, 368, 398, 399, 408, 409, 486, 488
 Topići, 41
 Topisirović Miloje, 351
 Torom anović, 41
 Tričić Ahmet, 298, 303, 304
 Tričić Bečo, 139
 Tričić Began, 397
 Tričić Hasan, 139
 Tričić Imšir, 390, 405
 Tričić Ramo, 278, 300, 304, 397
 Trkulja Milan, 118, 308
 Trkulja Miladin, (Bajin), 86
 Trkulja Nikola, 309
 Turjankić, 473
 Turkalj Ante, 182
 Turkalj Grga, 182, 185, 354, 355, 358, 439
 Turkalj Ivica, 185
 Turkalj Milan, 182
 Turkalj Nikola, 182, 183, 185, 187, 188, 190, 191, 354, 356, 358, 439
- U
 Ugarković Dane, 495
- V
 Vejin Mirko, 309
 Veselinov Jovan, 11
 Vidaković Ile, 23
 Villa Panche, 514
- Vlahov Vlado, 216, 483
 Vorkapić (doktor), 232
 Vranić Mirko, 401, 402
 Vučković Janko, 355, 356, 358
 Vujić Branko, 238, 495
 VukaSinović Branko, 54, 120, 122, 125, 129, 130, 147, 148, 159, 167, 212, 213, 217, 218, 369, 373, 375, 467, 476, 498
 Vuletić Janko, 212, 475, 476, 478
- Z
 Zahirović Mehmed, 367
 Zapata Emilijan, 514
 Zatezalo Đuro, IX, XI, 30
 Zec Dane, 182, 185, 186, 202, 354, 356, 357, 358, 439
 Zec Đurad, IX, 35, 187, 459
 Zec Janko, 240
 Zec Lazo, 240
 Zejnić Ibro, 307, 436
 Zejnić Muhamed, 138, 305, 307, 436
 Zeljković Veljko, 446
 Zenković Husein (Bešlagin), 100, 104, 106, 112, 115, 314, 315, 316, 406, 411, 413, 415, 424, 444, 485
 Zenković Ibrahim, 316, 444
 Zenković Šaban, 316, 444, 485
 Zinajić Petar »Pepa«, VIII, X, 22, 24, 63, 66, 73, 75, 191, 196, 224, 237, 262, 370, 417, 426, 463, 464
 Zlatar Ilija, 186, 87
 Zorić Čedo, XVIII, XIX, 242
 Zorić Milan, 36
 Zorić Stojan, 97, 152, 15>
 Zulić Muro, 173, 174, 322, 325, 328, 330, 399
- Ž
 Žalić Zuhdija, 470
 Žarić, 97, 98, 99
 Žgela Joso, 182
 Žgela Mile, 105
 Žgela Pero »Bubreg«, 182, 185, 354, 355, 358, 439
 Žgela Vid, 182
 Žigić Rade, 131 212, 216, 217, 219, 222, 225, 226, 265, 266, 267, 474, 475, 476, 483, 494
 Žunić Suljo, 23, 57, 62, 63, 122, 126, 127, 129, 133, 141, 144, 147, 148, 153, 213, 217, 218, 219, 225, 226, 368, 369, 374, 375, 376, 389, 476, 482, 483, 498

SADRŽAJ

	str.
PREDGOVOR	I — XII
UVOD - OSVRT NA IZVORE I LITERATURU	XIII — XXIV
I Dio : JUGOSLOVENSKE I KRAJIŠKE PRILIKE PRIJE BUNE	
Glava prva	
Jugoslovenski društveno-ekonomski i politički kontekst u prvom poslijeratnom periodu kao podloga socijalnih nemira naselu	3 — 14
Glava druga	
Istorijsko nasljeđe Cazinske krajine i slunjskog područja	15 — 30
Glava treća	
Opšte prilike pred Bunu	31 — 69
II Dio: USTANAK	
Glava četvrta	
Sazrijevanje ideje o ustanku	73 — 81
Glava peta	
Organizacione pripreme za ustanak	82 — 118
Glava šesta	
(Ne)reagiranje države	119 — 133
Glava sedma	
Đurdevdan — Jurjev na Krajini i likvidacija ustanka	134 — 196
Glava osma	
»Neprijateljski ispad« ili »neprijateljska akcija« kao ocjena državnih organa	197 — 208
Glava deveta	
Pozadina pobune s posebnim osvrtom na dimenziju izvanjskog uticaja u svjedočenjima četiri decenije kasnije	209 — 229
Glava deseta	
Kontekst slučajeva	230 — 244
Glava jedanaesta	
Cazinska buna u svjetlu zapadnih izvora	245 — 271
III Dio : KAŽNJA VANJE I POSLJEDICE	
Glava dvanaesta	
Istraga i kažnjavanje pobunjenika u dva čina	275 — 287

Glava trinaesta	
Vojno suđenje u Cazinu i Slunju	289 — 360
Glava četrnaesta	
Prekršajno kažnjavanje	361 — 371
Glava petnaesta	
Kažnjavanje po partijskoj i drugim državnim linijama	372 — 382
Glava šesnaesta	
Protjerivanje porodica osuđenih u Srbac	383 — 410
Glava sedamnaesta	
Sudbina osuđenika	411 — 444
Glava osamnaesta	
Život na Krajini nakon ustanka	445 — 465
Glava devetnaesta	
Izabrana sjećanja, svjedočenja, pisma	466 — 504
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	505 — 526
Bilješka o autorici	527
Indeks	529 — 540

Vera Kržišnik—Bukić
CAZINSKA BUNA 1950

Izdavač
Izdavačko preduzeće
»SVJETLOST« SARAJEVO

Direktor
SAVO ZIROJEVIĆ

Za izdavača
GAVRILO GRAHOVAC

Tehnički urednik
REŠAD DŽINDO

Lektor
DUBRAVKA ŽURIĆ

Korektor
SLOBODANKA MARKOVIĆ

Štampa
PREDUZEĆE ŠTAMPARIJA „OSLOBOĐENJE“ SARAJEVO

1991.
ISBN 86-01-03066-1

Na osnovu mišljenja Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu SRBiH 02.413.45 a od 19. 3. 1991. godine na ovaj proizvod obračunava se porez iz tarifnog br. 8. tačka alineja II. i 12. Tarife osnovnog poreza na promet (»SI. list SFRJ«, br. 4/51) n* koji se primjenjuje posebna povlašćena poreska stopa.